Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

III

Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

III. CİLD

ALTINDAĞ YAYINEVİ
Bâyezid - Beyazsaray, zemin kat Nu: 39
İSTANBUL

HER HAKKI MAHFUZDUR

Nâşiri: Heidi Schmit
4100 Duisburg 11
Deutschland

İSTANBUL 1967

Nachdruck: K.G. Lohse, Frankfurt am Main

TAKDİM

Bir defa daha belirtmek istiyoruz ki, bu hatırat sırf tarihe hizmet maksadıyla yayınlanmaktadır. Yoksa bir takım fâni şahısların medih veya zemini için değil. Ama görülecektir ki, müellif bunu bol bol yapmıştır. Ancak hatıraların daima hissî olduğu düşünülürse, bu da mazur görülecektir. Mesele yazılanların - hissî noktaları mevcut olsa bile - yakın tarihin aydınlanması hususunda taşıdığı büyük ehemmiyetir.

Rıza Nur da nihayet bir insan olmak itibariyle hatâ edebilir. Söyledikleri eksik, hattâ yanlış bile olabilir. Meselâ, Sultan Abdülhamid, Sultan Vahidettin, son halife Abdülmecid Efendi, saltanat ve Hanedan-ı Âli Osman hakkında söyledikleri kısmen yetişme şartları ve kısmen de haber kaynaklarının çürüklüğü yüzünden, umumiyetle yanlıştır. Hattâ bu misaller belki çoğaltılabilir de. Ancak, şahsî görüşü yanlış olsa bile, vak'aları büyük bir dürüstlük içinde ve tarihe sadakat hissiyle nakletmekte olduğu münakaşa kabul etmez bir gerçektir. O kadar ki; kendi kusurlarını bile tam bir açık kalplilikle anlatabilmektedir. Birinci ve ikinci cildleri okuyanlar bu hususu müşahede etmişlerdir.

Bu sebeple, elinizdeki hatırat sırf mukayeseli bir tetkike imkân vermek ve böylece yakın tarihimizin gerçeklerinin aydınlanmasını sağlamak maksadıyla ve tarafsız bir hisle yayınlanmıştır.

Birinci ve ikinci cildlerde de bu his ve düşünce ile hareket edilmiş ve üstelik, 5816 sayılı «Atatürk'ü Koruma Kanun»u muvacehesinde suçtan korunmak için gereken yerlerde onun

adı kaldırılarak, yerine birkaç nokta konulmuştu. Yâni suç işlemekten kaçınılmıştı. Buna rağmen birinci ve ikinci cildler İstanbul 8. Sulh Ceza Mahkemesinin 968 36 sayılı kararıyle toplattırılmış ve hakkımızda cezaî tatbikata geçilmiştir. 1928 senesinde kaleme alınmış bulunan ve tarih için zaruri bir malzeme teşkil eden bu hatıratın serbest bırakılması için gereken hukukî müdâfaalar yapılacaktır. Çünkü, kanaatimizce bahsi geçen kanunun tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasına mani olacak bir tarzda tatbik edilmesine imkân yoktur. Gerçekten mezkûr kanunun kabulü sırasında Meclis'te de def'alarca te'yid vei ifade edildiği üzere bu kanun tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasına mani olmak için kabul edilmiş değildir. Fakat, her nedense kanunun mer'iyet tarihinden itibaren daima gayrî hukukî bir tutum ve tatbikat ile, tarihî gerçeklerin ortaya çıkması önlenmeğe çalışılmıştır. Bu hassasiyet kanaatimizce çok yanlıştır. Çünkü, memleketin bu mes'ele ile meşgul olanları umumiyetle münevverlerdir. Bunlar da yurt dışına çıktıklarında Türkiye'de ağıza dahi alınamıyacak büyük iddiaları gittikleri yerlerde kitaba geçmiş olarak görmekte ve bu bilgileri memlekete getirmektedirler. Meselâ, muhtelif Avrupa memleketlerinde neşredilmiş kitaplarda, Mustafa Kemâl'in su katıksız bir İngiliz casusu olduğu, Türk-Yunan muharebesinin sadece bir muvazaadan ibaret bulunduğu, Yunan askerinin İzmir'e çıkarılışının İngiliz'lere Mustafa Kemal tarafından telkin ve ilham edildiği, bütün bunların da Türkiye'yi mutlak surette İslâm Dünyasından koparmak ve İslâm Dünyasının liderliğinden tardetmek maksadına mâtuf olarak plânlandığı, bunun da İngiliz petrol politikasına bağlı bulunduğu hususlarını mevsuk ve müdellel olarak tafsilâtıyla görüp okumakta, Türkiye'ye gelince yakın dostlarına anlatmaktadırlar. Üstelik, bizdeki Kemalist geçinenlerin aslâ tahammül edemiyecekleri ölçüde Mustafa Kemal'in şahsî ahlâksızlıklarının da hikâye edildiklerini görüp-okuyarak öğrenmektedirler. Hattâ bunlardan birçokları orijinal nüshalarıyla Türkiye'ye de girmek-

tedir. Bu durum, hattâ Mustafa Kemal'in hayatta olduğu zamanda dahi ortaya çıkmıştır.

Aradan yarım asra yakın bir zaman geçmiştir. İnsaf ile kabul etmek gerekir ki, hakikatın zuhur etmek şansına ilânihaye karşı çıkılamaz. Dün kendisine ağız dolusu küfredilen Sultan Hamid, bugünün Ulu Hakan'ıdır. Dün korkunç bir diktatör olan Stalin'i, bugün Rus'yada ağzına alabilecek kabadayı yoktur. Zorlamayla şahısların ilâ nihaye ayakta tutulmasına imkân olmadığı âşikârdır.

Bu itibarla, bir şahsın lehinde veya aleyhinde söylenilmiş ve yazılmış olması önemli değildir. Önemli olan bu söylenip yazılanlardan ve yıllardan sonra arta kalan kıymet hükümleridir. İşte, biz de bu hatıratı Mustafa Kemal'in zamana ve bir tenkidlere mukavemeti olup - olmadığının anlaşılabilmesi ve bir münakaşa vasatı açılabilmesi maksadıyla yayınlıyoruz. Sırf tarihin malı olan bu hatıratı Türk mahkemeleri huzurunda yukarıda beyân edilen görüşler muvacehesinde cesaret ve celâdetle savunacağız. Okuyucunun birkaç hususa dikkatini celbetmek isteriz:

a — Bu hatırat 1928 senesinde kaleme alındığı cihetle, zikredilen paraya ait kayıtların, o günün parasının kıymetine nazaran telâkki edilmesi gerektir.

b — Yazarın nev'i şahsına münhasır bir uslûbu bulunduğu cihetle ifadesine aslâ dokunulmamıştır. Bir kelime ilâve etmek veya bir kelime çıkarmak gibi bir müdâhalede aslâ bulunulmamıştır.

c — Bu hatıratın, müellifin el yazısıyla yazılarak British Museum'a tevdi edilmiş olduğu ve 1960 yılına kadar açılmamak kaydıyla mühürlendiği malûmdur. El yazısı olması dolayısıyle gösterilen bütün ihtimama rağmen, yanlış okunan kelimeler bulunabilir. Bu hususta okuyucunun müsamahasını rica ederiz.

d — Bu hatıratın muhtevasında «Filân muahede veya taminin sayfalar arasında muayyen yerlere derci hususunda müellifin koyduğu notlarla iktifa ederek, mevzubahis temin veya

muahedeleri dercedemedik. Çünkü, bunların bazıları henüz tetkike arzedilmeyen Cumhuriyet Devri arşivlerindedir. Yazıldığından kırk yıl sonra dahi bu eksikliği telâfi edecek kadar tetkik ve araştırmaya imkân vermeyen mutaassıp bir görüşle yakın tarihimizin gerçeklerinin ortaya çıkmasına mani olunduğu bu suretle de bir kere daha tezahür etmektedir.

e — Sadece araştırıcılara malzeme sunmak maksadıyla yayınlanan bu hatıratı, birinci ve ikinci ciltlerinin maruz bulunduğu toplama ve takibat keyfiyetleri dolayısıyle, bu kısım pek az miktarda basılmıştır. Bundan da maksadımız velvele yerine, ciddî araştırıcıların hakîkatları nüfüz imkânını te'mindir.

«Bir hakîkat kalmasın Allahım âlemde nihân.»

ALTINDAĞ YAYINEVİ
Sahibi :
Dursun SATILMIŞOĞLU

MİLLÎ KIYAM

(İÇ YÜZÜ)

Buna, bizde de, Avrupa'da da Millî Hareket adı verilmiştir. Mütareke olunca bir taraftan İngilizler donanma ile diğer taraftan Fransızlar karadan Trakya tariki ile İstanbul'a girdiler. Türkler'de umumî ve derin bir hüzün, Rum ve Ermeniler'de fevkalâde bir sevinç. Şenlik yapıyorlar. Yahudiler de bunlara iştirak ediyor. İtalyanlar ve Yunanlılar da memlekete girdiler.

İngiliz ve Fransızların yanlarında Harbi Umumîde tercüman namı ile kullandıkları birçok Rum, Yahudî, bilhassa Ermeni casuslar, keza askerler var. Şimdi de İstanbul'da bu milletler bunlara casus ve asker yazılıyorlar.

Rum Patrikhanesi azıtmış, maskeyi atmış, içindekini bir lâğım patlar gibi meydana vermiş. Ermeniler de böyle. Fikirleri ve kanaatları şudur : Türkiye battı, İstanbul ve Anadolu'nun büyük bir kısmı Yunanistan'a verilecek. Bizans yeniden doğuyor. Diğer kısımlar Ermenistan olacak. On beş asırdan beri birbirini sevmeyen, aralarında dinî ve siyasî müthiş kanlı nizâlar olmuş olan, birbirinden iğrenen Rum ve Ermeni şimdi birbirine «Hemşehri Millet» adını veriyorlar.

Yunanlılar insanî sıfatta olan «Yunan Salib-i Ahmeri» ile «Muhacirîn Komisyonu» nu, derhal İstanbul'a soktular. Hakikatte bunlar politika ve propaganda organı. Fener tamamiyle

Yunanistan'ın emri altında. Orada da «Mavri Mîra» adında bir istiklâl cemiyeti teşkil ettiler. Vaktiyle asılan Patrik vakasında, patrikhânede kapatılan kapıyı açtılar. Zehaplarınca bu kapı Bizans yeniden vücûda gelince açılacaktı. O gün gelmiş! İzciler yapıyorlar. Yunanistan Rumlara silâh veriyor. Silâhlanıyorlar.

Trabzon'dan Sinob'a kadar olan sahilde «Pontus» komitesi teşkil edildi. Trabzon Rum papazı başta. Bu adam Samsunlu idi. Komiteye Samsun merkez. Bu komite harpten evvel Merzifon'da Amerikan Kolejinde Rum talebe tarafından teşkil edilmişti. Amerikalılar himâye ediyordu. Mütarekeden bir yıl sonra bizim Ankara'daki millî hükümet koleji basıp evrâkı yakaladığı vakit buna ve Ermeni fesat ve icraatına dâir çuval dolusu vesika bulundu.

Pontus büyük bir faaliyet gösterdi. Bütün Samsun havalisi Rumlarını silâhlandırdı. Çeteler teşkil ettiler. Çerkesler de bunlara yardım etti. Türk köylerini basıp yakıyor, katliâm ediyorlar. Rumlar oraların istiklâlini istiyorlar. Çerkesler 1864'de Rus Çarının bir iradesiyle sahillere sürülmüş gemilere doldurulup Türkiye'ye getirilmişti. Bu muhaceret devam etti. Abazalardan da geldiler. Bunlara yer verildi. Kızları vasıtası ile saraya doldular. İçlerinden paşalar yetişti. Abdülhamit zamanında bütün Çerkesleri Sivas'ta Çukurova'ya toplayıp istiklâl yapmak istediler. Abdülhamit işin önüne geçti. Misafir gelmişler, böyle haksız dâvaya kalkmışlardı. Bu sefer mütarekede büsbütün bu fikrin peşine düştüler. Komiteler, Propagandalar yaptılar, Yunanlılar ile bir oluyorlardı. Bu propagandalardan bir misalini bizzat gördüm. Kâzım adında bir Çerkes askerî doktor Sinop'a köylere geliyor, propaganda beyannameleri, Çerkes elifbası getiriyor. Çerkesleri topluyor. «Türkçe konuşmayın. Kıyafetinizi değiştirmeyin. Türkten kız alıp vermeyin. Türk Çingene cinsinden bir millettir.» diyor. Tercüman Ahmet adında ihtiyar bir Çerkes «Oğlum senin bu sözlerin bizim felâketimizdir. Biz bir avuçuz. Türkler bizi tükürükle boğar. Hem biz burada misafiriz.

Bize toprak verdiler. Sen buradan git!» diyor. Bunu tercüman bizzat bana köyünde anlattı. Hükümet de haber alıyor. Beyannameleri ile doktoru yakalayıp Kastamonu İstiklâl Mahkemesine yolluyor. Necati'nin (Maarif Vekili) Reis olduğu bu mahkeme pek zayıftı. Doktoru bırakıyor. Bu çocuk fakir bir Çerkes köylüsünün oğludur. Hemşiresini şehirde zengin bir Türk almış, bunu da okutup adam etmişti. Şimdi Kâzım yine devlet hizmetinde. Galiba Sivas'ta. Türkün gafleti hayret edilecek şeydir.

Yunanlılar bütün yaptıklarını ballandıra ballandıra Avrupa'da geniş bir neşriyat yapıyordu. Anadolu Rumlarının yedi milyon, Türklerin üç milyon olduğunu söylüyorlar. Venizelos bile resmî ağzı ile konferanslarda Türk'ü üç buçuk, Rum'u da üç buçuk milyon diyor. Müthiş yalanlar.

İngilizler, Fransızlar bir düziye Anadolu'ya giriyorlar. İngilizler İzmit, Eskişehir, Samsun ve Merzifon'dalar. Erzurum'a kadar hulûl etmek istiyorlar. Adana, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ı Fransızlar işgaline terkettiler. İtalyanlar Antalya ve Konya'da. İtalyanlar Ereğli kömür havzası ile İzmir'i de istiyorlar. İngilizler ve Fransızlarsa buraları İtalyanlara vermek istemiyorlar. El çabukluğu edip Yunanlıları İzmir'e çıkardılar. (15 Mayıs 1335).

Kürtler de ihanet ediyor. Bir Kürt hükümeti vücuda getirmek için merkezi İstanbul'da «Kürt Cemiyeti» teşekkül ediyor. Doktor Abdullah Cevdet de bu cemiyette. Bu adam ne ahlâksız biri idi. Onun bir matbaası vardı. Herkes bilir. Bu matbaa Cenevre İttihat ve Terakki Cemiyetinin idi. Üstüne yatmıştır. Onda böyle şeyler ve vatan hiyaneti çok. İngilizler, Papas Fru, Sait Molla ve Ali Kemal'ler tarafından idare olunan, İngiliz Muhibler Cemiyetini teşkil ediyor. Hürriyet ve İtilâf hortluyor. Bunlar da Türkün menfaati aleyhinde çalışıyorlar. İngilizler Yürkiye'yi parçalamak bunun için de tefrika yapmak için propaganda yapıyorlar. Ermeni, Rum Kürt, Çerkes ihtilâfı yetmiyormuş gibi Ankara'dan Tebriz'e kadar bir şerit halinde uza-

nan Kızılbaş halis Türkler'e de «Siz Türk değilsiniz, istiklâl isteyin» diyorlar. Bunlar iki milyon kadardır. Keza Anadolu'daki Türkmen'lere «Siz Türk değilsiniz» diyorlar. Hattâ Konya ahalisine« Siz Türk değil, Selçukî'siniz.» diyorlar. Bu propagandalar hiçbir etnik ve ilmî esasa itinad etmez. Saçma bir şeydir. Fakat yapıyorlar. Bir dil, bir ırk hattâ ekseriyetle bir din. Ama muvaffak olmaları mümkündür.

İngilizler bir taraftan da Türkiye'yi harıl harıl silâhtan tecrid ediyorlar. Topları dinamitle parçalıyorlar. Yahut kamalarını alıyorlar. Mitralyöz ve tüfekleri toplayıp İstanbul'a naklediyorlar. Götüremedikleri tüfeklerin sürgülerini alıp götürüyorlar. Bunları İstanbul'da depolara yığıp askerleriyle muhafaza ediyorlar. İngilizler Türkler'e çok suimuamele ediyorlar.

İstanbul'da padişah ve Ferid'in başında bulunduğu bir hükûmet var... Fakat İngilizlere esir ve âlet. Zaten elinden bir şey gelmez ama aksine onlara hizmet de ediyorlar. Bazen hükûmete hamiyetlisi geliyor. Onun da elinde birşey yok. Seyirci gibi duruyor. Görülen ve gittikçe tebellür eden vaziyet inkıraz. Türkiye gidiyor... Dokuz asırlık şanlı bir devlet yok oluyor...

*
* *

İşte bu vaziyet Türklere silâhla mukavemetten başka çare olmadığını gösteriyor, kıyam ilham ediyor... Her tarafta hayatî ve millî tehlikenin şevki ile binefsihi bir kaynaşma başlıyor. Millî Kıyam prosesüsü yürüyor.

Erzurum vilâyetinin hattâ Trabzon taraflarının Ermenilere ve daha ziyade ihtimal ile Trabzon'un Rumlara verileceği havadisi alabildiğine koşuyor. Buralar halkı müthiş telâşa düşüyorlar. Toplanıyorlar. Müzakereler. Cemiyetler yapıyorlar. Rusya'ya Bakû'ya adamlar yolluyor. Ruslar'dan imdat bekliyorlar. Denize düşen yılana sarılır. Orada ordu kumandanı Kâzım Karabekir. Rüştü Paşa (Mustafa Kemâl astı.) ile Halit Bey (Mil-

let Meclisinde katledilen Halit Paşa) kumandanlardan Karabekir silâhlarını vermiyor. Ahaliden Binbaşı Zihni (Sonra mebus, Sinop Mutasarrıfı, ve Bitlis Valisi), Müftü Hoca Raif, Hüseyin Avni (Mebus), Albayrak Gazetesi sahibi Necati, ilâh... Zatlar çalışıyor. Nihayet (Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk) Cemiyetini yapıyorlar. Erzurum'da büyük bir kongre hazırlıyorlar. Yine Trabzon'lular da (Muhafaza-i Hukuk) Cemiyeti ile (Adem-i Merkeziyet) Cemiyeti adında iki cemiyet yapıyorlar. Trakya Yunanistan'a verilecek. Bura Türkleri de müdafaa kaygusu ile (Trakya, Paşaili) Cemiyetini yapıyorlar. Bunlar hiç olmazsa Trakya'yı bir Cumhuriyet halinde kurtarmayı düşünüyorlar. Diğerleri de hiç olmazsa Erzurum'u, Trabzonu'u kurtarmak fikrindeler.

İzmir işgal olununca bazı gençler, vatanperverler kaçıp içerlere çekiliyorlar. Balıkesir, Afyon, Kütahya, Akhisar, Manisa ve İzmir civarında bir takım vatanperverler cemiyetler teşkil edip, mukavemet hazırlıyorlar. Demirci Efe, Yunanlıların kadınlara tecavüzlerine dayanamayıp dağa çıkıyor. Fırsat buldukça Yunanlıları tepeliyor. Oralarda bazı zabit ve mutasarrıflar da bunlara hiç olmazsa gizlice iştirâk ediyor.

Adana'ya Ermeniler her taraftan doluyor. Bunlar (Küçük Ermenistan da oldu) diyorlar. Halk bunların zulmünden bîzar oluyor. Dağlara çekiliyorlar. Burda da mukavemet ve müdafaa teşekkül ediyor. İsmail Safa bunların başlarındandır. İskenderun havalisi Türkleri de bunlara katılıyor. Giresunlu Osman Ağa çete teşkil edip Pontus Rumları çeteleri ile çarpışıyor.

Bu teşekküller çok mühimdir. İlk kıyamı yapan bunlardır. Bütün tafsilâtı ile fedakârlarının, kahramanlarının adlarıyla yazılması lâzımdır. İçlerinde bulunmadım. Yazamam. Aralarında bulunan biri yazıp tarihe tevdi etmelidir. Hattâ bunların adlarını havi oralarda birer abide dikmelidir. Millî terbiye ve çocuklarımızın kahramanlığa sevk ve Türklüğü müdafaa duygu-

larını yükseltmek için bu kıyam ve savaşlara dair eserler yazılmalıdır.

İstanbul münevverleri me'yus, hiç olmazsa manda ile bütün devleti kurtarmayı düşünüyorlar. Bir kısmı Amerika, bir kısmı İngiliz Mandası istiyor. Mandacıların başları Câmî, Rauf Ahmet, Halide Hanım, Bekir Sâmi, Doktor Adnan, İsmet Paşa da bunlarla beraber. Bunlar İstanbul'daki Amerika mümessili ile bu hususta münasebet ve müzakereye de giriyorlar.

Erzurum, İzmir ve emsali cemiyetler hem silâhlı mukavemet tedarikinde hem de Fransızca neşriyat ile Türk hukukunu Avrupalılara tanıtmağa çalışıyorlar.

Bu millî kuvvetler İzmir cephesinde Yunanlılar, Cenup cephesinde Fransızlar ile çarpışıyorlar.

Her yerde vatan müdafaası için harıl harıl çeteler teşekkül ediyor. Meselâ İzmir'de Demirci Efe, Sarı Efe, Çerkes Etem, ilâh... Bursa'da Gökbayrak, Giresun'da Pontusçulara karşı Topal Osman, Adapazarı ve Sakarya boylarında Yahya Kaptan (Trabzon tarafındandır. Bir çok katli olan bir kaçakçı şakî) çetesi, İbo, ilâh... Bunlar hep vaziyetin yarattığı binefsihi teşekküllerdir.

*
**

Görülüyor ki, Millî Kıyam ve hareket binefsihi ve her tarafta millet tarafından düşünülmüş ve yapılmıştır. Bir kişinin değil, binlerce kişinin. Mustafa Kemal'in, İsmet'in bunda habbe-i vâhide hissesi yoktur. Bu esnada hâlâ Mustafa Kemâl meydanda değil. O Anadoluya defedilinceye kadar bu işlerle değil, başka işlerle meşgul olmuştur. Yine İsmet hiç olmazsa Mandacılar fikrine iltihak etmiştir. Hattâ Mustafa Kemâl Anadoluya Millî Kıyama iştirâk için de gelmemiştir. Çünkü kendi arzusu ile gitmemiştir. Nefyedilmiştir. Nefyedildiğini kendi de nutkunda söylüyor. (S. 7), ve satırlarda kendine ustalık veriyor, ama hakikat

sırıtmaktadır. Bilâkis o güne kadar padişahın fikrinde, sebebi de şimdi anlaşılacak. Bütün bu işleri kendi yaptığını bir kaç defa söyledi ve adamları gazetelerde yazdılar ama mesele böyledir. Nutkunda, ne ise, bunu aşikâr söyliyememiş. Madem ki, Mustafa Kemal Anadoluya sürgün olarak gitmiştir. Bu işleri İstanbulda düşündüm, gittim, yaptım, iddiası doğru değildir. Demek vatanperver değildir. Hakikat şu ki; Anadoluya sürülünce Padişahından şahsî intikam almak için Millî Kıyama iştirâk etmiştir.

Selânikte Rıza Efendi adında Gümrük kolcusu birinin üvey oğlu Mustafa Kemâl Harbiye mektebine geliyor. Mustafa Kemâl'in babası hakkında çok rivayet var: Kimi bir Sırp, kimi bir Bulgardır diyor. Gûya anası bunların metresi imiş. Yeni çıkan «20. asır Larousse» Pomaktır diyor. İhtiyar Tesalya'lıların rivayeti şudur: Mustafa Kemâl'in anası, Selânikte kerhânede imiş. Yenişehir Tırnovasından ve oranın ileri gelen kabadayılarından Abdoş Ağa Selânik'e gelir, bu kadını görür, alır götürür. Orada piç olarak Mustafa Kemâl doğar. Mustafa beş yaşlarında iken Abdoş ölmüş, anası oğlu ile Selânik'e gelmiş. 12 yaşında iken Mustafa, Tırnova'ya gidip miras istemiş ise de piçliğini söylemişler geri göndermişler. Mustafa, mektebe girmiş. Anası Gümrük kolcusu Ali Rıza ile evlenmiş. Çok tuhaftır: Mustafa Kemâl anasından bahseder, fakat babasından bir defa bile bahsetmemiştir. Hasılı rivayetler çok. Hangisi doğru? Bir şeyde ki rivayet çoktur; o şey belli değildir. Nitekim fende, ilimde, tarihte hangi bahis hakkında çok nazariye veya rivayet varsa o bahis mâlum değildir. Demek Mustafa Kemâl piç değilse bile babası mâlum değildir. Benim tahkikatıma göre onun Rıza adında gümrük kolcusu bir üvey babası olduğu muhakkaktır. Mustafa Kemâl babasından kendi bahsetmediği gibi diğer birinin bahsettiğini işitirse ona düşman olur. Buna dair vukuât vardır.

Nihayet Fransız nazırlarından Hedyo, Paris'de Türkiye üzerine iki konferans verdi. Bunlar Conferencio mecmuasında neşredildi. Hedyo'da orada Mustafa Kemâl'in babası meçhuldür, diyor. Mustafa, erkân-ı harp oluyor. Ali Fuat Paşa'nın sınıf arkadaşı, pek çapkın ve sarhoş; huysuz ve geçimsiz. Mektepte daima onu tutuşturuyor. Selânik'e, bir aralık Şam'a tayin ediliyor. Meşrutiyet oluyor. Yine Selânik'e gidiyor. İttihatçı oluyor. Selânik'te yine ayyaşlık ve fuhuş içinde. Enver'i çekemiyor. Yerine geçmek istiyor. Entrikalar yapıyor. Orduyu isyan ettirmek istiyor. «Makedonya da Bulgar eşkiyasının istisâli, İttihat cemiyeti teşkilâtı, meşrutiyet için kıyam gibi mühim işlerde bulunmuyor. Adı da mâlum değil.» Bir aralık İttihatçılar kendisini öldürmek istiyor. Bunu bana Anadolu da birkaç defa kendi anlattı. Her anlatışında da başka türlü söylemişti. Bu sözleri şöyle hülâsa edilebilir :

Selânik'te akşam birahanede içiyormuş, çok sarhoşmuş. Mülâzım Abdülkadir (Sonra astığı Abdülkadir) arkadaşlarıyla gelmiş, masasına oturmuş, vurmak istemiş, korkmuş vuramamış. Neden bilmem? Kendisi kalkıp evine gitmiş, Abdülkadir yine karanlıkta önüne çıkmış, yine korkmuş vuramamış.

Bunu dertli dertli anlatırdı. Nihayet halâskârlar meselesinde bize iştirâk edip Galip Paşa ile beraber Selânik'te bir takım zabitleri İttihatçılar aleyhine kaldırdılar. Beni nutkunda isyan ile, Arnavutları Türk aleyhine kaldırmakla itham edip, bunu öğrenince hayret ettiğini söyliyen bu adam, bu işi o Arnavut isyanı zamanında yapmıştır. Halâskâr, Arnavut isyanı bir ve aynı gayede idi. Geliboluda Bulgarlara mağlup oluyor. İtalyanların Trablus'a tecavüzünde Fethi ve Enver gibi bu da oraya gidiyor; fakat bir iş görüp kendini göstereniyor. Orada gözünde iritis hastalığı oluyor. Bu hastalık frengiden olur. Münir Ahmed adında bir doktor kendisini tedavi ediyor. Cumhurreisi olunca bu Arap Münir Ahmed'i Mısırdan Türkiyeye getirip buna memuriyet vermiştir. Harbi Umumî oluyor, yine Enver'in yerine geç-

mek peşinde. Zabitleri isyana teşvik ediyor. Moskovada Enver Paşa'nın bana söylediği üzere -ki avdetimde Ankarada Mustafa Kemal'e anlattım. Hiç cevap vermeyip önüne bakmıştır- Enver kızıyor, Mustafa Kemâl'i çağırıyor. Diyor ki : «Mütemadiyen orduya disiplinsizlik vermekle meşgulsün. İstersem seni şimdi mahvederim. Nedir bu? Şimdi seni affedeceğim. Bana namusun üzerine söz ver. Ya tekaüt edeyim, ya bir daha siyasetle meşgul olmıyacaksın». Mustafa Kemâl namusu üzerine siyasetle uğraşmıyacağına söz veriyor. Enver bana : «Bu ne adamdır? Namussuzdur, Sözünü tutmadı» dedi. Vâkıa kendisi de Nazım Paşa'ya verdiği sözü tutmadığını unutuyor ama, bir hakikati söylüyor. Mustafa Kemâl Şark cephesine tayin ediliyor. Orada da durmuyor. Enver aleyhine İzzet Paşa, Vehip v.s. kumandanlarla bir kıyam hareketi yapmak üzere muhabere ediyor. Sonra korkuyor, bütün bu muhabereleri Enver'e teslim ediyor. Kendini kurtarmak için arkadaşlarını yakmak istiyor. Hıyanet ve casusluk gibi bir işi yapıyor. Hem bunları cephede düşman önünde, hal-i harpte yapıyor ki, büyük cürüm ve hıyanettir. Bu esnada Diyarbekirde de fuhuş ve içki içinde, fuhşun her nevini yapıyor. Hemen herkes bir aralık çapkınlık eder; fakat bu gençliğin bir çağındadır. Sonra durur, bu durmuyor. Hem de fuhşu çirkin bir surette yapar. Orada Cevat Abbas yaveri. Bu adamı sonra Tayyare Cemiyeti Reisi yaptı. Bir kalemde elli bin lira çaldı. Mustafa Kemâl işini kapattı. Cevat Abbas pezevenklik ediyor. Bizzat Halepdeki fuhuşlarını bu adam bana anlatmıştı. Ama Cevat marifetlerini söylüyor zannediyordu. Sonra Çanakkaleye tayin ediliyor, Orada Anafartada mühim yararlık gösteriyor. Burayı İngilizler zaptetselerdi, İstanbul düşecekti. Bazı zabitler diyorlar ki : «O vakit orada kim kumandan olsa muvaffakiyet onun olacaktı. Çünkü o zaman lüzumundan ziyade imdat kuvvetleri yetişmişti». Bilmem, bu zafer onun dirayetine mi âit, yoksa böyle mi? Askerler tetkik etsin. Sonra Suriye'ye tayin ediliyor. İngilizlere müthiş surette mağlup oluyor. Orada İsmet de bir ko-

lordu kumandanı. Az kalsın esir oluyor. Kolordu kumandanı olan Ali Fuat ve İsmet kurtuluyor. Perişan Anadoluya kaçıyorlar. Mustafa Kemâl bu mağlubiyetten sonra İstanbula geliyor. Hem de izinsiz ve perişan ordu enkazını bırakarak. Bu ordu İngilizlere altmışbeş bin esir vermiştir. Daha evvel Vahidettin'e yâver. Onunla Almanyaya seyahat yapıyor. Paşa olmuştur. Hasılı mütareke oluyor. Yine kabına sığmıyor, yine kimse ile geçinemiyor. Padişahı da tahakküm ve istibdadı altına almak istiyor. Millet, heryer perişan; Vahidettin'den kızını istiyor. Padişah vermiyor. Uğraşıyor, olmuyor. Sonra Harbiye Nazırlığı istiyor. O da olmuyor. Hani Vahidettin'ler, Ferid'ler fenâ!.. Halbuki bunları o devirde yapıyor. Demek bu hareketi ile onlarla beraber çalışmak fikrindedir. Padişahla hırsını tatmin edemeyince Hürriyet ve İtilâf fırkasına dehâlet ediyor. O vakit eski Konya Mebusu Zeynel Abidin Hoca fırkanın en nüfuzlu adamı. Ondan İstanbul Merkez Kumandanlığını istiyor. Bilmem bunu ne için istiyordu? Ahvale bakılırsa Vahidettin'e fena kızmış, intikam sevdasında. Merkez Kumandanı olup Vahidettin'e bir şey yapmak istemiş olsa gerek; fakat bu olacak iş değil, o fırka Vahidettin'in taraftarı. Böyle mühim bir mevkii ona verirler mi? Padişaha söylemeden bir iş yaparlar mı? Kendisi biraz düşünse teşebbüs etmemesi lâzımdı. Tabii vermiyorlar. Hem de İstanbulda İngiliz kuvvetleri var. Olur mu?... Bu halde bile akıl edip Anadoluya geçmeyi düşünmüyor. Orada Vahidettin'den pekâla intikam alabilir. Neyse yıllarla Enver'le uğraştı. Birşey yapamadı. O gitti, Bu da uğraşmak için Vahidettin'i buldu. Kendisi, dalkavukları bu esnada İstanbulda Anadolu kıyamını hazırladığını şimdi söylüyorlar. Hem de bunu oturduğu evde hazırlamış imiş. Bu eve bir hatıra olmak üzere şimdi bir levha koydular! Bu kadar tarih dolandırıcılığı az görülmüştür. Aslı faslı yoktur. Sonradan uydurma. Şeyhin kerâmeti kendinden rivâyet... Görüyoruz ki, Millî Kıyam o vakit heryerde çoktan başlamıştı.

Vahidettin artık bunun hâlinden bizar oluyor, defetmeğe

karar veriyor. Canına o kadar tak demiş ki, «İstanbuldan gitsin de nereye giderse gitsin» diyor. Amasya mıntakasına ordu müfettişi tâyin ediliyor. Zabitlerce hali malûm olduğundan Harbiye Nezareti kabul etmiyor. Dahiliye Nazırı olan Mehmet Ali de muhalefet ediyor. Vahidettin israr ediyor; tayin ediyorlar. İşte bu suretle tard ve teb'it olarak Mustafa Kemâl İstanbul'dan çıkıp Amasyaya varıyor. (19 Mayıs 1335) Bunu kendi de inkâr edemiyor. (Sh. 7 Nutuk). Demek ki arzusuyla Millî Kıyama iştirâk için gelmiş değildir. Mütarekeden onun Samsun'a geldiği tarihe kadar çok zaman geçmiştir. Her tarafta Millî Kıyam çoktan vukuâ gelmişti. Demek millî kıyamda da âmil değildir. Şimdi bu adam bu şerefleri nasıl kendisine mal eder, bilmem? Hem de bu vukuatın âmil ve şâhitleri binlerce olarak hayatta iken... Herkesi asmış, kesmiş, herkesin ağzına kilit vurmuş şimdi alabildiğine yalan söyleyip övünüyor. Kimse itiraz edemiyor ki.. Hür bir memleket olsa çoktan paçavraya çevrilirdi. Millî Kıyam ve milleti kurtarmak uğrunda nice canlarını vermiş, nice kellesini koltuğuna alarak çalışmış adamlar var. Bunların bir hatırasını bile yadetmeyip, onların kanları pahasına aldıkları şerefleri bir adam kâmilen kendine alıyor, hem bir katre kanını bile zayi etmeden... Alçak dünya!.. Sende neler olur!..

Mustafa Kemâl'in Anadolu'ya geçmesinin sebebi hakkında ortada dönen şöyle bir rivayet de var: Ferit Paşa işgal kuvvetlerine karşı bir kuvvet elde etmek ihtiyacını hissetmiş. Bu rivayete göre de bu ihtiyacı hisseden Vahidettin'miş. Bu kuvvet Anadoluda ordular ve halktan askerî bir kuvvet yapıp, bunu işgal kuvetlerine ve padişaha muarız gösterip bunlara istiklâl talep ettirmek imiş. Bu projeyi fiile çıkarmak için Mustafa Kemal'i münasip görmüşler. Padişah, Mustafa Kemâl'e para vermiş. Kezâ hükûmet bütçesinden de ona birkaç bin lira vermişler ki, bunun ilmühaberinin fotoğrafisini Parisde Repuplique enchance gazetesi neşretti. Padişah ve Ferid, Mustafa Kemâl'i çağırmışlar, işi söylemişler. Kendisini memur edip eline bir de ferman

vermişler. Aynı zamanda bu işi yapacağına ve kendisine verilen emirleri dinliyeceğine, birgün emir verilince vazgeçeceğine dair namusu üzerine de yemin ettirmişler.

Mustafa Kemâl'in tayinini haber alan bütün vatanperverler telâş edip onun gönderilmesini mene çalışmışlardır. Bunlardan biri de Sadrazam Tevfik Paşa'dır. Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey ile padişaha : «Mustafa Kemâl namussuzdur. Yollamasın, başka birini yollasın» diye haber göndermiştir. Bunu bizzat Refik Bey söylüyor. İşte Mustafa Kemâl'in bu namuslu ve millete hizmetler etmiş, ihtiyar aleyhindeki büyük buğz ve adâveti -ki nutkunda görülür- bundan ileri gelmektedir.

İşte Millî Kıyamın başına geçecek olan Mustafa Kemâl'in buraya kadar olan tercüme-i hâli budur.'

*
**

Mustafa Kemâl nutkunda (1) vaziyet-i umumiyeyi tersim ederken teşekkül eden cemiyetlerin mevziî istiklâl istediklerini, milletin başsız kalıp tecelliyata muntazır olduğunu, millet ve ordunun padişahın hıyanetinden haberdar olmadığını, herkesin düvel-i muazzamadan yalnız biriyle bile başa çıkılamıyacağı vehminin (!) bütün dimağlarda yerettiğini, bunun için bir kısmı mandacı, bir kısmı da umumî halâsı düşünür olduğunu, ve yine şöyle (Ben bu kararların hiçbirinde isabet olmadığını gördüm. Çünkü bu kararların istihad ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassızdı... Osmanlı Devleti ve onun istiklâli, Padişah, Halife, Hükûmet bunların hepsinin medlûli kalmamış bir takım kimana elfazdan ibaretti... Bu vaziyet karşısında tek karar var

---

(1) Bundan sonraki sayfalar okunurken sonuna kadar aynı zamanda Mustafa Kemalin de nutkunu kari önünde bulundursun, burada işaret edilen sahife numaralarına göre oradaki asılları da okusun.

idi. O da hakimiyet-i milliyeye müstenid bilâkayd-ü şart müstakil yeni bir Türk Devletini tesis etmekti. İşte daha İstanbuldan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'a ayak basar basmaz tatbikine başladığımız bu karar olmuştur.» diyerek kendisinin en iyi kararı verdiğini söylüyor. (Sh. 8-9)

Vâkıa o vakit cemiyetlerin bir kısmında mevzii fikirler vardı. Mustafa Kemâl kendisini dâhi göstermek için büyük mügalâtalar yapıyor. Bu cemiyetlerin hepsi de hiç şüphesiz bütün vatanın halâsını istiyordu; Fakat herkes ümitsizdi. Bu da tabiî idi. Eğer umum vatanın kurtulması mümkün değilse hiç olmazsa kendimizi kurtarmağa çalışalım, diyorlardı. Bu da tamamile mantıkî ve meşrûdur. Yalnız bunların, bilhassa Erzurumlular da bir şey vardı. Bu da regionalisme dedikleri şeydir. Bunlar Arnavut, ilh... ecnebi unsurlardan hattâ Anadolunun başka yerlerinden memur istemiyorlardı. Anadolunun diğer vilâyetleri de bu fikirde idi. Halâ o fikirdedirler. Ama ses çıkaramıyorlar. Bunda da yerden göğe kadar haklara vardı. Çünkü yabancı unsurlardan bu millet şimdiye kadar çok çekmişti. Zulmü, soygunculuğu, fırsat bulunca devlete, millete, hıyaneti bunlar yapıyorlardı. Mustafa Kemâl de bu muzır unsurlardan biri idi. Nitekim Erzurumda bu sebeple kongreye kabul edilmek istenilmiyecektir. Hattâ sonra da ilk Büyük Millet Meclisinde buna dair ikinci grup, Erzurumlular başta, böyle bir kanun teklif ettiler. Mustafa Kemâl çıldırdı. Ne yaptı yaptı mâni oldu. Şahsına dokunduğu için Mustafa Kemâl, bu fikrin baş düşmanıdır. Nitekim o vakit açıkça bundan şahsının kastedildiğini de söylemişti. Mesele budur. Başka şekle sokmuştur.

Padişahın hıyanetinden münevverler pek güzel haberdardı. Hatta halk meselâ İzmir çeteleri, oradaki komitalar padişahı ve hükûmeti dinlemiyordu. Kongreler Padişaha ve Hükûmete rağmen aktolunuyordu. Mustafa Kemâl ise o vakit İstanbulda yaverdi. Zaten kendisi bile burada tezada düşmüş. Diyor ki, millet, başsız kaldığını görmüştü. Bu sözü, milletin padişahı, hükûmeti

tanıdığını pekâla gösterir. Onun bizce ve Ankarada bulunanlarca umumen malûm bir gayesi ve düsturu vardı. «Terk ede ede, Rus hududuna varmak, hep bunu derdi. Ötesini söylemezdi. O da tabiî Rus'a iltica etmek. Her gün bunu derdi : «Bayrağı bu tepeden şarktaki tepeye dikeceğiz.» Bu gösterir ki; nutkunda hep düzme, sümmettedârik sözler ve kendisi de o vakit ümitsizdir. «Tecelliyata muntazırdı» diyerek de kendisi gibi bir «dahi-i müncî» nin zuhur ve tecellîsine işaret ediyor. Bunu böyle söylemek için velî olmak lâzımdır. Halbuki hiç kimse muntazır değildi: Harıl harıl müdafaa ve mukavemet teşkilâtını yapıyorlardı. Herkes düvel-i muazzamadan biriyle bile başa çıkılamıyacağı vehminde diyor. Azamete bak!. Bu vehim mi? Bundan doğru ne var?!.. Askerde silâh bile kalmamıştı. Silâh varken mağlub olmuştuk. Bu vaziyet bugün bile böyle, kendi de ordu da perişan, zabitler yorgun, herşey bitik diyor. O halde başa çıkılabilinir mi?!.. Böyle korkarken millet yine yer yer isyan ediyordu. Çünkü zarurî, başka çare yok, hattâ mandacıların bile, bazı hatalarına rağmen bir derece hakları vardı. Meselâ Halide Hanım, Mustafa Kemâl'e mektubunda ne kadar haklı sözler söylüyor. Hele (Sh. 57) de «birbirini ifna eden menfaât, hırsızlık veyahut sergüzeşt namına yaşıyanların hırsını tatmin eden hükümet nazariyesi yerine» sözü ne kadar doğrudur. Hem de bu kadında keramet varmış, Mustafa Kemâl'in bugünkü halini ta o vakit mükemmel görmüş, tasvir ediyor. Amerika mandayı kabul etse, haklı ve dürüst hareket etse, Türkün daha belki bir asır yapamayacağı imarâtı yirmi senede yapar. Türkiyeyi baştan aşağı mamur, zengin, mes'ut eder; Türkten kuvvetli, medenî bir millet meydana çıkardı. İşte İngiliz elinde Mısır. Otuz yılda nüfusu on milyon kadar artmış. Mısır vatanı tamamiyle mâmur, organize, millet zengin olmuş, böyle bir millet de istiklâlini derhal alır. Böyle ve haklı bir ümitsizlik içinde böyle düşünmek bir fikirdir. Vâkıa esaret cennet de olsa pek kötü şeydir. Millet herşeyi de kaybetmek tehlikesi altındadır. Bu hata da

ancak milletleri hâin göstermek de pek insafsızlıktır. Halide Hanım ve İrfan Bey aleyhine bunu kullanarak onları hıyanetle ithamı, hem haksızlık, hem safsatadır. Sahife 9 sonlarındaki sözleri ise büsbütün saçmadır. Millete içi boş bir cevâhir kutusu rüşvet vermekten ibarettir.

Şimdi tırnak içine aldığım sözlerine geliyorum. «Osmanlı Devleti ilâh. Medlûli kalmamış şeyler.» miş!.. Türk, Türklük ne demektir, Sen bilirmiydin?! Büyük millet meclisi kurulduğu vakit seninle hususî müzakerelerimizde devlete «Türkiye» denmesi teklifini yapan benim. Kabul için de uğraştım. Bu hususta deliller saydım, bu benim fikrimdi. Nitekim bunu daha İstanbulda Akşam gazetesinde bir makale ile yazdığım gibi, İstanbul Meclisinde de söylemiştim, isteyen zabıtnâmelere müracaat etsin. Kendisi bu iddiasını bugün iyice gösterdi. Türklük aleyhindedir; Etrafına ecnebi unsurları topladı. Padişah ve Halifenin ise medlûli kalmamış olması tamamiyle saçmadır. Bu medlûl, bütün kuvvetiyle duruyordu. Ve halâ duruyor. İçimizde, Mustafa Kemâl'de dahil, o vakit onların ifnâsını düşünen yoktu. Bunları sonra vukuat hazırlamış ve bizi oraya sevketmiştir ki, Padişahlığı lâğveden yine benim, benim takririmle oldu, ki, Mustafa Kemâl'in takriri yazdığımdan bile haberi yoktu. Güya bunları İstanbuldan çıkmadan düşünmüş, takriri ben yazdıktan sonradır ki, her mebus gibi o da imza koydu. «Tek karar Hakimiyet-i Milliyeye müstenid yeni bir Türk Devleti» imiş. Neden yeni devlet oluyor? Selçukluların yerine geçen Osmanlı Hanedanı da devleti o vakit «Yenidir» dediler. Kendilerinden başlattılar. Devlet bugün dokuz asırlık iken o sebeple altı asırlık oldu. Bu bir denâettir. Bunu sırf kendileri devlet kurmuş olmak şerefine mâlik olmak için yaptılar. Mustafa Kemâl de böyle bir hırs için zavallı salhorde devletin ömrünü beş yıla indiriyor. Hakimiyet-i milliye zaten meşrutiyetle olan bir şeydi. Yeni bir icad değildi. Görüyoruz ki, Cumhuriyet maskesi altında yaptığı hakimiyeti

milliyeyi de!... İleride tetkik edeceğiz. İşte görülüyor ki, iddiası baştan aşağı yalan, sonradan uydurma, hırs, gurur..

10 cu sahifede millete rüşvet.. bu da saçmalarla dolu. Lozan muahedesinden sonra yani işler bittikten sonra muhassala vukuata bakmış ve vukuâtın yarattığı hakikatleri alıp tâ mebdede kendi malı olan fikirler gibi kaydediyor. İlk fikri tatbikte kademe kademe hasıl olmuş imiş?!.. Şeyhin kerâmeti kendinden menkul. Hem buna mukadder tarih mi diyor, hem de kendi terkibi imiş. (Sh. 10, s. 26, 28 ilâh) Hele Hilâfet hakkında söylediği şeyler ne kadar saçma!.. Vatikana bak be adam. Ondan ders al bari... O yıkılmaz, ıslâh edilir, kuvvetlendirilirdi. Nitekim Mussolini de senin gibi müstebit olmasına rağmen papayı kuvvetlendirmek ile meşgul. Bu bir kuvvettir. Zavallı İslâm Dünyasını başsız, ümitsiz bıraktı.. Sh. 11'in başında : «Millî Mücadeleye beraber başlıyan bu gibilerden bazıları, millî hayatın bugünki cumhuriyete ve cumhuriyet kanunlarına kadar gelen tekâmülâtında kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu gittikçe bana muhalefet ve mukavemete geçmişlerdir» diyor. Sanki kendi bütün kabiliyetlerin üstünde imiş!.. Neyse biz kendisinden Lozan muahedesinin imzasından iki ay sonra ayrıldık. Demek bu muazzam işte kendisinden aşağı olmadığımızı ve sâde ondan sonra Cumhuriyet adı altında başladığı zulüm ve istibdat, katil ve cinayet, soygun ve vurgun, rüşvet ve irtikap, fuhuş, inkılâp yapıyorum diye Türk harsına indirdiği darbeleri ve oportünizm kamerilla, ilâh... rezaletleri havsalamızın almadığını itiraf ediyor. Sonra «Ben millet vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey bütün heyeti içtimaiyenize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim» diyor. Şu azamet onu Nemrut ve Firavun'lara yaklaştırmaktadır. Bu ne dava?... Allah tarafından bunları yapmağa memuren gönderildiğini ifade eder gibi Padişahlara deli diyor. Ve öyle ama, kendisi onlardan daha deli. Za-

vallı millet, neden neye düşüyor. Hem bu adam Türkçeyi de iyi bilmiyor. İhtisas diyor, his diyecek idi. Bu nutukta böyle lisânî yanlışlıklar da çok. Meselâ senâveri yerine senâverâne, muhafaza-i istiklâliyet ilâh... olan vukuâtı, «vicdanında millî bir sır» diye gösteriyor. Amma bunu bu vukuât olduktan sonra yazıyor!...

Samsuna çıkınca Rum çetelerine karşı millî teşkilât yaptığını söylüyor. Halbuki bu teşkilât ile onun münasebeti yoktur.

Şimdi Mustafa Kemâl ordular ile temasa girdiğini söylüyor. (4 numaralı vesika) pekâla gösteriyorki, Ali Fuat'a mensup 23. cü fırka Afyonkarahisarında Yunanlılara karşı müdafaa hazırlığındadır. Demek ordular, dahi Mustafa Kemâl'den evvel harekete geçmiştir. Ve yine mügalâta mübalâta üstüne olarak Mustafa Kemâl sıkılmadan daha evvelki yapraklarda ordu âciz, bir şey yapamıyor diyor, bu tezada ne demeli...

Edirnedeki kumandan Cafer Tayyar Bey'e talimat yazıp teşkilât yapması emrini bildirdiğini söylüyor. Bunu da kendine mâl ediyor. Halbuki bu teşkilât, Pasaeli Cemiyeti çok evvel yapılmıştır. O vakit Mustafa Kemâl İstanbulda Vahidettin'in yâveridir.

Bu hususta fazla birşey söylemiyeceğiz. Her taraf kıyam halinde İzmirde millî kuvvetler cephe yapmış, oralardaki ordular da bunlara iştirâk etmiş. Yunanlılarla çarpışıyorlar. Bu esnadadır ki, Mustafa Kemâl Anadoluda, henüz yeni gelmiş bütün bunların başına oturmak istiyor, bütün orduları idaresi altına almağa çalışıyor. Her taraf millî teşkilât içinde, o henüz Haziran iptidalarında Amasyadan her tarafa millî teşkilât yapılmasını emrettiğini söylüyor. (Sh. 14) Aynı zamanda valileri de emri altına sokmağa gayret ediyor.

Demek ki; Mustafa Kemâl Anadoluya gelince vaziyetten istifade etmeyi, bütün teşkilâta baş olmayı, bu suretle Vahidettin'den intikam almayı kurmuştur. Ondan İstanbulda istediğini

alamayan Mustafa Kemâl Anadoluya sürülünce intikam peşine düşmüş ve alacaktır.

Bu adam, Sinop'u hiç sevmez, memleketin birçok tarafı ilk hamlede Ankaraya muhalif olmuş iken onları zikretmiyor da sade Sinop'u zikrediyor. (Sh. 15)

Bu zikir ve kaydına göre mutasarrıf millî harekete aleyhtar, ehali aleyhtar, müfti vekili ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası İkinci Reisi, Padişahı ve Avrupanın nezaret ve murakabesini isteriz diye bir miting yapıp karar vermişler, bunu müfti ile ikinci reis de imzalamışlar. Bu dedikleri tamamile doğrudur. Şurasını kaydetmeli ki, halk mâsumdur. Fena kandırılmış, izah edelim.. :

Birincisi Sinop'a garezidir. Garezi de sırf intihap meselesidir. Evvelce zikrettik. Bu bir intikam. İkincisi işde habislik var. Bu da, Hürriyet ve İtilâf İkinci Reisinin adını zikretmemesidir. Adı saklıyarak başkası hakkında şüphe uyandıracağını zannediyor. Sinop Hürriyet ve İtilâf Reis-i Sânisi dediği adamın adı Âkif'tir, Sinoplu değildir. Trabzonda kahvelerde Rasim Bey'in bana söylediğine göre gençliğinde kırk paraya köçeklik eden, göbek atan biridir. Sinop ahalisinden öğrendiğime göre bu adam, Harbi umumide epeyce Ermeni malı vurgun vurmuş. Trabzonun Rumlar tarafından istilâ olacağını görünce bir kayıkla vurgunuyla beraber Sinop'a gelmiş, getirdiği mallar arasında kıymetli halılar varmış. Âkif Sinop'ta «Ruslar çiğneyip geliyor. İttihatçılar Devleti sattılar» tarzında İttihatçı Hükûmet aleyhine propaganda yapmış, hapsetmişler. Mütareke olunca derhal Sinop'ta Hürriyet ve İtilâf fırkasını teşkil etmiş, Rasim Bey'i Reis yapmış, kendi ikinci reis olmuş. Bu esnada herkes ittihatçıların aleyhinde. Zaten Sinop ehalisi ilk meşrutiyetten beri muhalif. Bu vaziyetten istifade edip Rasim Bey, Dizdarzade Hakkı ve Kemal ve diğer eşrafını kandırmış, kendisi İstanbul Hürriyet ve İtilâfı ile münasebete girmiş; bu seferde halkı Anadolu kıyamı aleyhine İngilizlere teslim olmağa teşvik etmiş. Bizim eşraf namuslu insanlardı; Fakat her yerdeki gibi cahil idiler. Hele en nü-

fuzluları olan Öküzoğlu Rasim Bey bir ümmî idi. Onları İblis gibi iğfal etmiş, bu mitingi yaptırmış. Müftü de boşnak. Köhne derecede ihtiyar ve dünyadan habersiz bir zavallı, ben o vakit henüz Mısırdayım. Sinop'a intihap için gittiğim vakit bunu öğrendim. Nasihat ettim; fakat intihapta Mustafa Kemâl'in suihâli tekrarı galeyana getirdi.

Zaman geçti, biz İstanbuldan Ankaraya gittik. Âkif idlâle devamı etmiş, İstanbuldan Vahidettin'in yaveri Zeki «bizim mahut Çerkes Zeki» de işe karışıp Sinop çerkeslerini iğfal etmiş. Zeki'nin şehirde eşraftan iki enistesi (hemşirelerinin kocası) var. Bunlar iki kardeş ve Türk, fakat bunları da iğfal etmiş, Türk Çerkes birleşmiş Zeki İngilizler vasıtasiyle Sinop'a bir gemi silâh ve mühimmat göndermeyi taahhüt etmiş. Ehali beşyüz atlı hazırlamışlar. Ankara aleyhine kıyam edecekler. Yine Ankarada hükûmet haber aldı. Sinoptan da bana malûmat geldi. Bu mektupta beni başlarına geçmek için istiyorlar!.. Ben ise Ankarada Maarif Vekiliyim, pek telâş ettim. Âkif adında bir namussuz zavallı, vatandan başka birşey düşünmiyen halkı, millet menfaati aleyhine kaldıracak, bu da Sinop için tarihi bir leke olacak.. Sinopta Cemal Bey adında bir Binbaşı şube reisi var. Yalnız bu adam Anadolu zaferini tutuyor, Âkif'e karşı müdafaa tertibi alıyor. Akif iptida bunu öldürtmeyi teklif ediyor. Düşündüm: oraya iyi bir mutasarrıf ister ki işi düzeltebilsin. Erzurum mebuslarından Binbaşı Zihni Bey var. Halis bir Türk, zekî, pek namuslu, pek yiğit sözü özü doğru ve pek dirayetli bir adam. Bu adamı çok severim. Bin rica ile mutasarrıflığı kabul ettirdim. Gitti. Zavallıyı Fethi Bey dahiliye vekili iken Bitlise vali yaptı. Ahali yalvardı. Beni vasıta etti. Telgraflar yazdım, dinlemediler. Şehirli ve köylü Sinoba toplanıyordu. Mâni olduk. Gitti. Herkes onu seviyordu. Hem eşrafı, hem halkı memnun etmişti. Sinopta eşkiyadan eser bırakmadı.

Böyle iki tarafı birden memnun eden mutasarrıf asla görülmemiştir. Eşraf gelir bir tarafına, ayağı çarıksız fakir bir

köylü gelir, onu da bir tarafına oturtur. Derdini dinler, işini yapardı. Bitliste Kürt isyanını evvelce görmüş tedbirini söylemiş. Dahiliye Vekili Recep dinlememiş. O da istifa etmiştir. Şimdi zavallı Karsta aç bir haldedir. Sonraki Kürt isyanı, Zihni'nin dediklerini tamamile göstermiştir. Başka devlette olsa bu zavallı aç bırakılmaz, bilâkis o Dahiliye Vekili ağır bir ceza görürdü.

Neyse Zihni'ye mutasarrıf olmasını rica ettim. Tereddüt etti, yalvardım, vatan hizmeti dedim. Kabul etti. Bu onun için fedakârlıktı, mebusluğu gidiyor, maaşı azalıyordu. Eline 8-10 mektup da verdim. Bu mektuplarda eşrafa nasihat ettim. Hemen köylerden geçerken o adamlara bu mektupları vermeye başla dedim. Gitti, yerleşti, işlerini düzeltmeğe başladı. Ve kendi eniştesi Doktor Şerafettin'i vazgeçmesi için İstanbula Zeki'ye gönderdi. Halk yine fikrinden vazgeçmedi. Derhal arabaya atlayıp Sinop'a vardım. İptida Tercüman Ahmed'e uğradım. Onu ikna ettim. Onunla çerkesler ikna edilmiş demektir. Oradan bir saat mesafede olan Rasim Bey'in köyüne gittim. Hakkı, Kemâl, Hüsnü Ağazade, Hamdi Efendi'ler vs. yi de oraya davet ettim. Toplandık. Bunlar işleri, tertibi bana anlattılar: «Hazır geldin, baş ol!» dediler. Ben de onlara vaziyeti anlattım. Yanlış yolda olduklarını söyledim, deliller getirdim. Âkif'e uymamalarını söyledim. Zavallılar ne kadar gâfil, ne kadar iğfal edilmişlermiş. Bana inanmak istemiyorlar. «Sinobun şerefine yazık olur, size yazık olur.» dedim. Olmuyor. Tehdide başladım. «Değil sizinle olmak, giderim. Üzerinize gelecek fırkanın başında gelip sizi tepelerim.» dedim. Yine olmuyor. Akşam oldu. İçtik. Yine iknaya devam ettim. Nihayet yollarının yanlış olduğunu anladılar, vazgeçtiler. Karılarına talâk-ı selâse ile vazgeçtiklerine dair yemin istedim. Onu da yaptılar. Artık mesele kalmadı. Hem Sinop'un şerefini, hem bunların ve halkın kanını ve Ankarayı yeni bir isyandan kurtardığıma, millî davaya bir hatırı sayılır hizmet etti-

ğime sevindim. Âkif yalnız kaldı. Sinopa gittim. Akif'i de azarladım. Ses çıkaramadı.

İşte Mustafa Kemâl'in yazdığı mesele bu ve böyledir. Bunu Mustafa Kemâl bilir : Namuslu adam olsaydı böylece yazardı. Halbuki, aksine üçüncü Millet Meclisine bu Âkif'i mebus yaptı. Galiba bunun içindir ki utanıp adını zikredememiştir. Mebus yapmasının sebebi şudur : Mustafa Kemâl Lozandan sonra namuslu ve hizmet görmüşleri birer suretle imha ediyordu. Beni de etmek istiyor, bir kulp takamadı: Has eşkiyalarından Recep Zühti'yi Sinoba mebus yaptı. O da Akif'i buldu. O eski Âkif derhal Mustafa Kemâl'ci oldu. Hatta istiklâl madalyası da aldı. Recep Zühti'ye beni öldüreceğini vadetti. Bense Mustafa Kemal'in ne olduğunu iyi biliyorum, ihtiyat olarak geceleri sokağa çıkmıyordum. Çok ihtiyatlı yaşamış bir adamımdır. Beni birçok ölümlerden bu ihtiyat kurtarmıştır. Bir akşam zevcem ve bir takım kadınlar kardeşimin refakatiyle komşuya giderler, gelirken yangın yerinden geçmesi lâzımdır. Geçerken bir kurşun refikamla kardeşimin başları arasından geçer, iş iyice anlaşıldı. Halbuki Rasim Bey son zamanlarda Âkif'e pek düşman olmuş, öldürtmeye karar vermişti. Karar verince de yapar. Zaten böyle vukuatı eksik değil. Rasim benden hiç bir şeyini saklamazdı. Aile hayatını bile söylerdi. Âkif'i öldürteceğini muhtelif zamanlarda iki defa bana söylemişti. Herbirinde bir iki saat uğraşarak vazgeçirtmişimdir. Bunu Âkif kendi de bilirdi. Maksadım Akif'i himaye değildi. Şerir, deni, namussuz, hırsız biridir; Fakat cinayet fena şey.

Recep Zühti'nin himmetiyle Âkif evvelâ Belediye Reisi oldu. Yirmibin liralık irtikâp yaptı. Sahte vesikalarla Rusyaya limon yolladı. Bunun için karantina idaresinden bile tehditle sahte patent aldı: Fakat kan dökülmesi hiç hoşuma gitmez. İşte bunun üzerinedir ki, Sinop'tan hemen İstanbul'a geldim. Eşyamı toplayıp, Pariste soluğu aldım. Buna mükâfaten mebus yapıldı.

Şimdi Âkif, Recep Zühti ile beraber vurgun vurmakta, meselâ Gerze ormanlarını almışlar, imha ediyorlar. Bu Âkif Lozandan dönüşümüzde idi, bana gelmiş, Nemlizâdelerden beşbin İngiliz liralık bir çek getirmiş, bize Rusya'ya yüzbin liralık mal ithaline müsaade alsın diyorlar, demişti. Ben de yapamam, kötü şey demiştim. O ısrared ince: «Yapamam, çünkü bunu istersem Ruslar verir; fakat sonra devletin Ruslarla bir işi olur da beni gönderirlerse ben milletin menfaatini Ruslara veririm. Yüzüm olmaz» demiştim. Bunun üzerine Âkif benden ümidi kesmiş, Recep Zühti'ye çatmaya tevessül etmiş ve çatmıştı. O vakit öyle bir şeyi benden Prens Sabahattin de Ahmet Bedevî'yi göndererek istemişti. O vakit bu mühim bir ticaretti, pek revaçta idi. Yunus Nadi, hele, böyle çok para vuruyordu. Ona, Ruslar bana vermezler, demiştim. O da, biz Rus sefirine sorduk, Rıza Nur gelir söyler veya bir kart gönderirse müsaade veririz dediler, demiş, ben de yapamam, demiştim. İşte o zaman halkın bir kısmı kıyamlar yapıp harici düşmanlarla uğraşıyor. Bir kısmı böyle iblisler tarafından iğfal edilip milli harekete muhalefet ediyor, bir kısmı da sessiz oturuyordu.

Nutukta (Sh. 17 ve 18) de münderic şifresinde Mustafa Kemâl, Ferit Paşa'nın Ermeni muhtariyeti yapacağını Şark vilâyetleri halkının duyup istizah ettiklerini söylüyor. Peki, evvelki sahifelerden birinde halk hükûmetin hıyanetinden gafil diyordu. Kendi bizzat bu tezadı yapmak gafletinde bulunmuştur. Halbuki o zaman cemiyetler, halk savaşa düşüp belediyeler protesto yağdırmışlardır. Mustafa Kemâl Amasyadan Sivas'a gitmek, Sivasta bir içtima yaptırıp reis olmak fikrinde; fakat kimseyi toplamak mümkün değil. Herkesin gözü Erzurum Kongresinde. Sivas'a gidiyor. Bu esnada Rauf Bey İzmir'e gidiyor. Demirci ve emsâli çeteler Rauf'u istemiyorlar, Rauf'u öldürmeye kalkıyorlar. Rauf korkup kaçıyor, Ankaraya Ali Fuat'ın yanına, oradan da İzmit mebusu Abaza Süreyya ile Sivas'a geliyor.

Sivas Mustafa Kemal'in aleyhinde, Harput Valisi Ali Galip de orada. Bu adam zabittir. İttihatçılardan çok çekmiş biri idi. Şimdi Ferid tarafını tutmuştur. Maatteessüf böyle bir çok adamlar İttihatçılardan çektiler diye diğer tarafı tutmuşlardır. Bu bir vatan meselesi. Şahsî, intikam meselesi değildi. Bunu anlayamadılar. Bu da Ali Kemâl'in Anadolu hareketini, büyük mikyasta neşriyat ile İttihatçı hareketi göstermesinin büyük tesiri olmuştur. Böyle birçok adam yine hükûmete ittihatçılar gelecek diye onları koruyor, kendilerini kaybediyorlardı. Bu hal ilk devrede Millî Kıyamın inkişafını çok men etmiştir. Bu propaganda Ali Kemâl'de en büyük ihaneti idi. Bunla büyük hıyanet etmişti. Nitekim Ali Kemâl'de ittihatçılık düşmanlığıyle vatan işini birbirinden ayıracak derecede dirayet gösteremeyenlerdendir. Yahut bilerek hâindir. İkinci şık doğru olsa gerektir. İşte böyle nice vatandaşlar sırf bu hata ile can ve şereflerini kaybettiler.

Ali Galib de Mustafa Kemâl'in tevkifi peşinde! Bu esnada İstanbul da Mustafa Kemâl'i azlediyor. Şimdi Mustafa Kemâl Sivas'ta duramıyor. Kaçmak peşinde. O kaçmak istediği vakit hep Şarka kaçar. Sırası geldikçe göreceğiz, bu sebepledir ki; Ruslar ile daima ve pek dosttur. Orada hazır, Kongre de olacak. İstediğine vasıl olmak mümkün. Sade entirikaya kuvvet vermeli. Sivasa girmesi, oradan çıkması âni oluyor. Erzuruma varıyorlar. Nutkunda Erzurum Kongresini kendi toplamış gibi gösteriyor; fakat o vakitten çok evvel onlar bu işe başlamışlardır. Nitekim onu da aynı sahifede (Sh. 27) yine kendi itiraf etmek mecburiyetinde kalmış. 29. ncu sahifede Mersinli Cemâl Paşa (Küçük Cemâl) ile Miralay Selâhattin Bey'i (Çolak Selâhattin) batırmakla meşgul, nitekim evvelki sahifede de Rauf'u. Refet'i tezyif ediyor. Pekiyi Refet imza koymaktan korktu, diyorsun ama, üç gün sonra da İstanbul'a gitmeyip istifa ettiğini setredememişsin. Bunu dercetmesinin sebebi, çünkü onda aynı

zamanda Selâhattin'in İngiliz gemisiyle geldiği var. Onu neşrediyor. Olur ya İngilizleri aldatıp kolayca gelir. Nitekim öyle yapmıştır. Hem İstanbula gittiyse yine gelmiştir. Demek bir işi vardı. Veya bir tetkik yaptı. Fena mı etti? Geldi ya mühim olan budur. Bu adamın âdeti böyledir. Kendine kul, köle, âlet olmıyanları çekemez. Ve bunlara düşman kesilir. Kini de sönmez bir kindir. Fırsatını bulursa yok eder. Canım bu iki adam mezuniyet alıp İstanbul'a gitmiş. Bundan ne çıkar. Bu da mı yazılacak şey? Belki de mühim âilevî zaruretleri var. İsmet (Sağır İsmet) halâ gelmeyip İstanbulda kaldı ya. Sebebi de evlenmesidir. O aralık koca bir millet batarken herkes müdafaa için karılarını, çocuklarını, evlerini bırakıp dağlara kaçarken, evlenip yumuşak yatakta mı yatmak lâzım? Onu da yazıp zemmetsene be adam... Yazar mı? Çünkü İsmet Paşa en sadık kölesi ve pisliğinin âletidir. Halbuki Mersinli Cemâl'de milli harekete çok ihzmet etmiş biridir. İyi adamdır.

Biraz sonra Samsun Mutasarrıfı Deli Hamid'ide tezyif ediyor. Çünkü Deli Hamit köle takımından değildir, hem pek namuslu insandır. Hamit sonra alenen Mustafa Kemâl'e muhalif de oldu. Bu suretle başına belâ da getirdi.

Bütün bu sahifeler adam tahkir etmeğe münhasır, sırf şahsiyet, bunlara birçok sahifeler hasretmiş, mebuslar o koca nutukda koyun kaval dinler gibi bunları dinlemişler. Altı gün dinlenmiş!..

Sahife 24-26 da Rafet'in yazdıklarını tezyif ediyor. Bu yazıların içinde bilâkis pekalâ, mâkul fikirler var. Bunlar daha vaktinden, o vakitten Rafet'le aralarında münakaşa olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemâl fikir, münakaşa çekemez bir müstebitti. Bunlara tahammül eder mi? Sonra Refet'e yapacağını yaptı. Sh. 28 de Erzurumcuların kendisini davet ve hakkında büyük muhabbet gösterdiklerini, reis yaptıklarını söylüyor. Halbuki öyle olmamıştır. Bir kısım aza Mustafa Kemâli kongre-

ye bile sokmak istememişlerdir. «Hatta kordonlu insan, Paşa istemiyoruz.» diye bağırmışlardır. Bunlardan biri Gümüşhane Mebusu Zeki'dir. Zeki sonra Mustafa Kemâl'in çok hakaretine uğradı. Hapis de oldu. Amma ne ise usta davranıp ölümden kurtuldu. Bunu sahife 40 da nasılsa itiraf ediyor; bunu da Ömer Fevzi'nin üstüne yuvarlamak için yazmıştır. Ondan böyle sıyrılmak istiyor. Kendisine olan muhalefetin şiddeti bu sahife ile bile anlaşılıyor. Hatta son satırlar ne kuvvetli ve ne aşikârdır. Demek âzâ Mustafa Kemâl'in hususî emeller peşinde olduğunu o vakit pekâla anlamışlardır. Heyet-i Temsiliyenin Vilâyet ve Sancakların intihap edecekleri azadan mürekkep olmasını teklif etmişlerdir ki, hakk-ı mahfuzdur. Fakat onca yalnız kendi şahsı var. Neyse kandırdığı Rauf'un gayreti, Kâzım Karabekir'le Hoca Raif'i ikna edip bunların himmet ve nüfuzuyla girmiş, reis de olmuştur. Sonra bunları da tepeledi. En kötü adamlar göstermeye çalıştı. O öyledir. Kim vatana hizmet etmişse, hatta kim kendisine iyilik ederse, nâmı kor, fırsatı gelince tepeler. Bu esnada Rauf onun en iyi âletidir.

Kongre 23 Temmuz 1335 de açılmış, Ağustos'ta kapanmıştır. Birtakım müfid kararlar verip bir beyanname ve nizamname yapılmış, bunlar neşredilmiştir. Bununla umum vatan müdafaası için icabında muvakkat bir hükûmet teşkili esası konup işlerin idaresi bir heyet-i temsiliye intihap olunup bu heyete tevdi edilmiştir.

Heyeti temsiliyye dokuz kişilik olup Mustafa Kemâl, Rauf, Erzurum Müftüsü sonra mebusu Hoca Râif, Trabzon Mebusu İzzet, Trabzon Mebusu Servet, Erzincan Nakşibendi şeyhi Fevzi, Bekir Sami (Tokat Mebusu), Bitlis Mebusu Sadullah, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa'dır. Mustafa Kemâl Heyet-i Temsiliyye'nin her birini bir suretle dilgîr etmiş, uzaklaştırmıştır. Bunu da yalnız kalıp keyfe mâ yeşâ hareket etmek için yapmıştır. Sade Rauf ve Bekir Sami ile Sivas'a dönmüştür. Yanına Heyet-i temsiliyye diye kıymetsiz ve kendi gibi birkaç kişi almıştır.

41. ci sahife badeheva, asılsız kibri gurur ve hırsını örtmek için yazılmış satırlardır. Yine bu sahifede kendi için «Efendiler, tarih gayri kabili itiraz bir suretle ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti lâyetezelzül bir reisin vücudu elzemdir ilâh...» diyor. Bir insan bunu kendi için nasıl söyler?!.. Amma hakikat şu ki, millî cidâlin muhtelif buhranları esnasında en mühim ve felâketli zamanlarda Mustafa Kemâl kaç defa Ankaradan kaçıyordu da ne güçlükle önüne durabildik; ne vahim hatalar yapıyordu da önünü aldık. Bu ne şarlatanlık!... Bu adam herkesi kör âlemi sersem mi sanıyor? Ama böyle sanan kendi kör ve sersemdir. Bunlarla Türk Milletinde yalnız bir tane adam, onun da Mustafa Kemâl olduğunu başka dirayetli insan bulunmadığını ispata çalışıyor. Babası hakkındaki rivayetlere bakılırsa kendisinin Türklüğü de şüphelidir. Güya vilâyetlerdeki insanlar Erzincan şeyhi gibi imiş, halbuki her vilâyette bence yüksek tahsil görmüş dirayetli insanlar vardır. Bunu Mustafa Kemâl kabul edemiyor.

Erzurum kongresi Ferit Paşa'yı, İstanbul Hükûmetini telâşa düşürüvermişti. İstanbul hükûmeti kongreyi dağıtmaya ve azasını yakalamaya teşebbüs etmiş. Bu hususta her tarafa emirler vermişti. Eğer Erzurumda kumandan olan Kâzım Karabekir, namussuz, vatansız biri olsaydı, hepsini yakalar, bağlar, İstanbul'a yollardı. Mustafa Kemâl'de bunların içinde giderdi : Zavallı bunların mükâfâtını Mustafa Kemâl'den pek iyi gördü. Nutkunda olsun bu kıymetli hizmeti bir defa zikrediverseydi ya. Bazı böyle şeyleri -ki pek çok- hiç yazmamıştır. Karabekir İstanbul'a dayatmıştır. Sahife 42 ve 43 de karakol cemiyetini zemmediyor. Bu cemiyet Anadoluya adam kaçırmak millete ümid vermek gibi bazı hizmetler yapıyordu. Mustafa Kemâl bunu asla çekememiş, derhal yıkmak için teşebbüs etmiştir. Sebebi «Bunlar baş olur, kendisi hükümsüz kalır, korkusudur. Sırf bundandır ki, Kara Vasıf'a sönmez bir düşmanlık bağlamıştır. İş

oldu bitti. Söndü; fakat Mustafa Kemâl'in kini sönmedi. Mustafa Kemâl bundan bana ve herkese aklına geldikçe, içini çekerek bahsederdi. Öyle kızardı ki, gözleri şaşı olurdu. Biri sağ yanına öbürü sol yana bakardı. Bu çok kızma alâmetidir. Sarhoş olunca da böyle olur. Şaşardım. Bu adam buna niye bu kadar kızıyor. Sonra hikmetini öğrendik: Mevki-i hırs. Sırf bu garezledir ki, Kara Vasıf'a hakaretler etti, onu hapislere soktu. Nasılsa idam edemedi. Kastı idamdı, ama bilmem neden yapamadı?

İşte tâ bu gözlerde başlayan. Kâh Rauf, kâh Salahattin, kâh Kara Vasıf, kâh Rafet ile ve daha bütün temasta bulunduğu adamlar ile olan bu haller, sonra mecliste ikinci gurubun teşekkülüne sebep olmuştu. Bunu teşkil edenler Refet ve Rauf müstesna diğerleri ve Erzurum mebuslarıdır. Sonra teşekkül eden hürriyetperver cumhuriyet fırkası da teşekkülü menşeini yine bu zamanlardaki ihtilâftan almaktadır ki, müessisleri Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Rauf, Rafe, ilâh..

Bu işlerde kim haksız? Hadi Rafet, hadi Salâhattin fakat bir sürü insanlar mı? Yoksa Mustafa Kemâl mi?

Bu esnalarda Sadrazam Ferid Avrupaya, konferansa çağrılmış gûya mudafaa diye Suriye'yi Toros dağlarından itibaren göstermek gibi bir coğrafi cahillik ve Türk menfaatine pek muzır bir ahmaklık gösterir. Sonra buna zamimeten «iki milyon ermeni öldürdük.» demiş. Buna mukabil ise Fas'a kadar devletin mevcut bir hukukundan bahsetmiş, denmiştir. Halbuki Türkiyede Harb-i Umumîden evvel Ermeni istatistikleri bile -ki pek mubalâgalı idi- birbuçuk milyon Ermeni mevcut olduğunu söylüyorlardı. Böyle eşek diplomat görülmemiş. Hele Fas'a kadar neden ve nasıl istiyor. Hangi kudretle? Bir de hem itilâf devletlerine hoş görünmek istiyor. Hem de bu potu kırıyor! Minelacâib.. Suriye'yi Toros dağlarından farzetmek Fransızların ekmeğine yağ sürmektir. Zaten Suriyeye bu hududu Fransızlar veriyor. Zavallı coğrafya böyle siyasî maksatla tahrif edilir.

Sivas'ta Mustafa Kemâl, Rauf, Bekir Sami, öteden beriden gelmiş birkaç murahhas ve hiçbir sıfatı haiz olmayan Hüsrev Sami gibi bazı adamlar var. Yine riyaset meselesi çıkıyor. Mustafa Kemâl illâ reis olup, keyfi gibi hükmetmek istiyor. Diğerleri bunun hırsını biliyorlar. Sonunu düşünüyorlar, istemiyorlar. Riyaset için birer hafta her azanın sıra ile reis olması ve riyasetin tecridi gibi gayet makul, nefsülemre muvafık teklifler yapıyorlar. Bu adamları cidden tebrik etmelidir. Muvaffak olsalardı Mustafa Kemâl bugünkü zulmünü, soygunculuğunu, resmî fuhşunu yapamaz, bu millet inim inim inlemezdi; fakat kudretsiz, azimsiz insanlarmış. Ekseriyet oldukları halde Mustafa Kemâl'i hırsından mahrum edememişlerdir. Yahut Mustafa Kemâl'in entrikadaki meharetine mağlup olmuşlar. Tarih bir bir misâlini göstermiştir ki, böyle vak'alar esnasında sivrilen şahıslar hemen umumiyetle tahakküm ve istibdat yapıp milletleri kasıp kavurmuşlardır. En mühim zalimler böyle yetişmiştir. Talih... Bu millete bir kara gün daha yazmış imiş... Oldu. Millet can kaygusuyla her yerde düşmanlarına karşı canını dişine alıp ayaklandığı vakit İstanbulda hırs, padişah damatlığı, nazırlık, fuhuş ile meşgul bir sahış, sürüyüyor, Bosfordan Karadenizin dalgalarına atılıp teslim ediliyor. Dalgalar bu odun parçasını (bir kelime okunamamıştır) alıp kardeşi, bir gün bir sahile attığı gibi bunu da Samsuna atıyor. Sürgünlük bunu hırsının tatmini için en müsâit bir meydan, gökten ayak ucuna düşmüş bir kudret oluyor. Etrafındaki zayıf insanları entrika kuvvetiyle dağıtıp reis oluyor.

İşte bugün, Türk Milletinin hem hâlisi hem vefatını yazmıştır. Bunda bilmiyerek Kâzım Karabekir'in de, Rauf'un da büyük bir mes'uliyet hissesi vardır. Millet düşmanlarla uğraşırken işte Sivas'ta da riyaset entrikaları kaynıyor. Derken Sivasta taslak halinde bir kongre olabiliyor. Bu, Mustafa Kemâl'e kâfi. O zaten Erzurumda alacağını aldı. Onunla herşeyi yapmakta

kendinde salâhiyet buluyor. Müzakereler oluyor. Halbuki bu müzakereler usulü dairesinde ve meşrû değildir. Nitekim her taraftan itirazlar yağıyor. Zararı yok, imam bildiğini okur... Bu itirazı en ziyade yapan Trabzon mebusu Servet'tir. Bu zatın arkadaşı İzzet de böyle. İzzet bir müddet sonra Samsundan Ankaraya gelirken Havza civarında yolda öldürülmüştür. Eşkıya önüne çıkmış, soymak için vurmuş deyip geçti. Halbuki Anadolu eşkiyası vurmadan soyar. Müdafaa görürse vurur. Arabadaki adam müdafaa yapamaz. Rivayete göre arabadan eşkiyaya silâh atılmıştır. Kâzım Karabekir'de itiraz ediyor. Ve makul nasihatler veriyor. «Re'sen bir şey yapma, kendi namına tamim neşretme, heyet-i temsiliye karar versin. O nama yap!» diyor. Bunlar bir harîsin işine gelir mi?!.. Kâzım Karabekir'e bu babta verdiği cevap (Sh. 82) çocukça aldatma, mugâlâta ve kendi imzasını koymak için bir ısrardır. Bunların teşkilâtını ve bu babta Mustafa Kemâl'in neşrettiği vesikaların doğru olup olmadığını bilmiyorum. Bir de alâkadar zatlar ve orda bulunanlar yazmalıdır. Sivas Kongresinde manda meselesi uzun münakaşayı mucip oluyor. Rafet, Kara Vasıf, İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat'ın babası) Rauf, Câmi, Bekir Sami, Hâmî, Manda lehine, Hoca Raif, Bursa murahhası Ahmet Nuri, manda aleyhine söz söylüyorlar. Ekseriyet mandacılarda. Mustafa Kemâl kendi rivayetine göre bunu istemiyor. Derhal istirahat vesilesiyle celseler tatil ediliyor. Bu, içtimalar da onun usulüdür. Sonra Büyük Millet Meclisinde de daima böyle yapmıştır. Tatil edince azayı hususi görür, yalan, dolan, tehdit, tezvir, karışık entrikalarla kendi istediğini tervic ettirmeye çalışır. Nihayet Amerikadan Türkiyeyi tetkik için bir heyet davet edilmesine karar veriliyor. Mektup yazılıyor. Bu neticeye göre Manda demek. Mustafa Kemâl nutkunda« Bu mektubun gönderilip gönderilmediğini hatırlamıyorum.» (Sh. 17) Müsveddeyi yırtmıştır. Kendi iştirâkini iptal için böylel diyor. Âdeti böyledir. Meşrû ve alenî surette istedi-

ğini yapamazsa o istemediği kararı gayri meşrû ve gizli surette iptal eder. Halbuki madem karardır, namuslu adam için onu icra, fikrine uymazsa kendisi istifa etmek lâzımdır. Böyle hırsızlama işleri Büyük Millet Meclisi ve Hey'et-i Vekile kararları hakkında yüzlerce yapmıştır.

Sivas Kongresinde Mustafa Kemâl'e ileride hiç bir memuriyet kabul etmiyeceğine dair yemin ettiriliyor. Bu adamlar mallarını cidden iyi biliyorlarmış. Yemininde, hain olmaktan kendi kendisini beraet için, bu babta ısrar eden Kâzım Karabekir'in de başvekilliğini kabul ettiğini söylüyor. (Sh. 134) Bu mazeret teşkil etmez. Bir vâiz vazettiğinin aksini yapıyor diye halkta öyle mi yapsın?... Güya Başvekilliğe Fethi ile Kâzım Karabekir münasip görülmüş. İkisinden birinin tercihi için Fevzi Paşa'yı hakem tâyin etmiş. Fethi de ben daha iyi yaparım, demiş. Fethiye vermiş, imiş. Bir defa bir adamın ben daha iyi yaparım demesi delil olamaz. Onu Karabekir de diyebilir ve derdi. Hem Fevzi böyle şeye ne karışıyor. Bu mesele böyle değildir. Karabekir'e başvekillik değil, hiçbirşeyi vereceği yoktu. Ta iptidadan beri hergün Karabekir aleyhinde «Aptal, softa, eşek ilâh...» diye bize ve herkese propaganda yapardı. Mesele sırf Karabekir'i de Başvekillik kabulüne tama ettirip kendisini yeminini bozarak Meclisi, Cumhurreisliklerini almak için mazur göstermek için tertib ettiği bir desisedir. Bunda maâttessüf diğer gayet vahim birşey görülüyor : Askerleri siyasi entrikalara karıştırıyor, siyasi âlet yapıyor. Yani başvekil tayininde Erkan-ı Harbiye Reisini Hakem yapıyor. Çok teessüfe şayan ki, Fevzi Paşa bu adama her entrikasında kuzu gibi âlet olmuştur. Uşak gibi hizmet etmiştir. Tabiî çizmesini çekiverenler gibi uşak değil, siyasî uşak. Bu sebeple ilk Millet Meclisinde "f,, nin üzerine iki nokta koyarak bu adama Kuzu Paşa adını koymuşlar. Kuzu Paşa der, gülerlerdi. Bir kısmı da bunu az görmüş Öküz Paşa derler.

Bu esnada Ali Fuat Kolordusu dahilinde icraatta, Milli ha-

rekete iştirâk etmeyen vali ve emsali hakkında şiddet tatbik ediyor. İngilizler de Hanzâdeler vasıtasiyle Kürtleri ayaklandırmaya çalışıyorlar, onlardan birkaçını bir İngiliz zabiti ile oralara gönderiyorlar. Mustafa Kemâl bunları ve Harput Valisi Ali Galib'i tevkif için oralara emir veriyor. Bunlar kaçıyorlar. Ali Galip Halep'te soluğunu alıyor. Harbiye Nazırı Süleyman Şefik ve Dahiliye Nazırı Âdil'in emri ile Sivas'ı basıp Kongre azasını tevkife memur edilmiş ve Sivas'a vali tayin olunmuş idi. Bu suretle heyet-i temsiliye ile İstanbulun arası büsbütün gerginleşiyor. 1335 yılı Eylül iptidalarında aradaki muhabere, münasebet de kesiliyor. Ferid Paşa hükûmeti Mebusan Meclisinin intihabı için hertarafa emir vermişti. Mustafa Kemâl intihabı Heyet-i Temsiliye'ye rabtedip kendi avucu içine almak, kendine muti ve âlet bir meclis toplamak için gayrete başlıyor. Orduları ele almıştır. Meclisi de toplar, ele alırsa tamamdır.

İstanbuldaki münevverlerin, millî cemiyetlerin (millî kongre, millî ahrar ilâh...) gayretiyle neşriyat yapıp, bu Yunanlıların İzmir'de Türklere yaptıkları katliâmlar oranın etnik vaziyeti hakkında tetkikatta bulunmak üzere, Avrupa, Amerika mümessillerinden mürekkep bir heyet İzmir'e gitti. Amerika mümessili Amiral Bristol bu heyette azadır. Bunlar Türk lehine rapor verdiler. Bu rapor bizim Türk tarihinde dercedilmiştir. İzmirde nüfus tetkikatı yapan İngilizler de ekseriyetin Türk olduğuna, mevcut Rumların da son asırda Yunanistandan gelmiş olduğuna dair neşriyat yaptılar.

Bu esnada Ankara valisi Refi Cevad'ın babası Muhittin Paşa tevkif edildi. Nasıl olduğunu evvelce yazdık. Bu gibi şeyler de lüzumsuz. İyice tafsilât veren Mustafa Kemâl nutkunda bunu üstü örtülü geçiyor. Sebebi Kırşehir Mebusu Rıza'nın hizmetini söylememektir. Gördük ki, bu hizmeti zavallının idamına varmıştır.

İstanbul Ali Fuad'ı azledip yerine Kiraz Hamdi'yi (Hamdi

Paşa) tayin ediyor. Hamdi Eskişehır'e geliyor. Eskişehirde İngiliz askeri var. Tevfik Rüştü de İstanbul Hükûmetinin adamı olarak Kiraz'la beraber oraya gelenlerdendir. Ali Fuad Eskişehiri kuşatıyor. Kuvvetin çoğu Hintli asker. Ufak bir çarpışma oluyor. Hintliler bizimkilere kurşun atarken mahsus havaya sıkıyorlar. Hint askeri çekiliyor. Tevfik Rüştü'de Kiraz'ın evrakını çalıp Ali Fuad'a kaçıyor. İngilizler Merzifondaki kuvvetlerini de Samsun'a çekiyorlar. Samsundan Soldors adında bir İngiliz zabiti Sinop'a geliyor. Millî kıyama iştirâk eden ve Samsundan kaçıp gelen Osman Bey'i (Mebus Necmi'nin kardeşi) tevkif etmek istiyor. Hükûmet konağına oturup ahaliyi tehdit ediyor. Ahali o adamı köylere kaçırıyorlar. Ve İngiliz zabitine hemen Sinop'u terketmesini, etmediği takdirde kendisini tevkif edeceklerini söylüyorlar. Hükûmetin önüne toplanmağa başlıyorlar, bu işin de başında Rasim Bey var. Âkif'in iğvasından evvel Sinop ahalisi işte böyle. Zabit gelmişken Rus Konsolosunun kalmış eşyasından kıymetli halıları alıp gidiyor.

Harb-i Umumî sonlarına doğru Alman Başvekili Bedman Holveg resmî bir nutkunda Türklerin büyük bir hayatiyete malik olduklarını gösterdiklerini söylemişti. İngiliz Başvekili Lloyd George da «Anadolu ve Trakyanın Türklerin anayurdu ve atalarından kalma mirası olduğunu» itiraf etmişti. Alâ şeyler; fakat mütareke olunca İngilizler işi değiştirdiler. Lloyd George sözünü derhal unutuverdi. Türkler aleyhine büyük bir düşmanlığa başladı. Türkiye parça parça taksim olunacak, her parçayı bir devlet alacak. Lloyd George bilhassa Venizelos'un tahrikine kapılmış idi. Fransız Başvekili Klemanso da böyle. Venizelos bunları türlü türlü yalan ve düzme şeyler ile kandırıyordu. Lloyd George Türkün en büyük düşmanı kesilmişti. Halbuki İngiltere Askerî Partisi Türkiye hususunda Lloyd George'dan başka türlü düşünüyordu. Fakat ona hiçbir şey dinletemiyordu.

İngilizler Harb-i Umumide çok Hintli asker kullandılar.

Bunlar Halife ile yâni Türkiye ile harb etmiyeceklerini söylediler. İngilizler bunları «hayır, siz Almanya ile harb edeceksiniz» diye kandılar. Irak vs. her yerde Türkiye aleyhine kullandılar. Mütareke olunca Hintliler İngilizlere «siz bizi aldattınız, Halife aleyhine harbettirdiniz» dediler. Hint de büyük bir hareket başladı; «Türkiyenin bir karış toprağına dokunamayacaksınız» dediler. Mecusî Hintliler de bunlara iştirâk ettiler. Nihayet Hindistan Vali-i Umumisi (Montagü) de halkın arzusunu teyiden İngiliz Kabinesine bildirdi. Lloyd George sıkışmış idi. Fakat yine aldırmıyordu. Montagü'nün raporunu İngiliz nazırlarından biri matbuata verip neşretti. Bu da büyük bir gürültü ve o nazırın istifasını mucip oldu.

Hindu hareketleri ile herhalde İngiltere hükûmeti üzerine lehimize büyük bir tesir yapmıştı. Bu suretledir ki; İngiltere aleyhimizde daha hafif harekete mecbur olmuştur. Hilâfetin hiç bir faydası yok diyen Mustafa Kemâl buna ne diyecek? Bu babta çalışan Hind Komitesi (Hilâfet Komitesi) dir. Bunun müsellah şahısları Mehmet Ali, Şevket Ali, Mecid ve emsâlidir ki, Hindliler bize birçok para yolladılar. Yarım milyon İngiliz lirası kadar olan bu paraya da Mustafa ne diyecek ki, el'an kendi yed-i ihtilâs ve sirkatindedir, millete sarf etmemiştir. Bu para macerasına tekrar geleceğiz. İşte Hindlilerin bu yardımlarından biri de Türkiyeye getirilmiş olan Hind askerlerinin Türk'e karşı silâh istimal etmemeleridir ki, Eskişehirde de vâki olmuştur. Demek ki, Hilâfetin faydası oluyormuş. Harb-i Umumide aleyhimize silâh istimal etmelerine ve bize yardım etmemelerine gelince -ki Mustafa Kemâlin Hilâfet aleyhine yegâne silâhıdır- aşikârdır ki, edemezlerdi. Çünkü hür ve müstakil değil. Nasıl yapabilirler?... Bir aralık Konyada Vali ve Ferid Paşa'nın adamı olan Cemâl mahpusları silâhlandırıp millî harekete karşı gelmek istemiş. Rafet oraya gönderilmiş ise de daha varmadan Cemâl kaçmış. Orada da bir yolsuzluk olamamıştır.

Kastamonu halkı şiddetle İttihatçı aleyhtarı idi. Meşrutiyetin iptidasından beri bu böyle idi. İttihatçılar o vakit birtakım eşrafı bilhassa Salim Efendizâdeler'i hapis ve nefyetmişlerdi. Bu halk bu sefer de Mustafa Kemâl'i ittihatçı zannederek millî harekete muhalif bir tavır alırlar. O zaman Harb-i Umumi neticesi millet kamilen ittihatçı aleyhdarı olmuştu. Bu mesele her şeyden mühim olmuştu. Hatta Sivasta kongrede Mustafa Kemâl'e de ittihatçı olmadığına ve olmıyacağına dair yemin ettirmişlerdi. Kastomunulular muhalif vaziyette olduğundan Ali Fuad oraya Miralay Osman Bey'i gönderir. Vali Vekili ve Jandarma Kumandanı birleşip Osman'ı hapsederler. Sonra diğer zabitler toplanıp Osman'ı kurtarırlar. O da bu sefer Vali Vekili ve Jandarma Kumandanını tevkif eder. Mustafa Kemâl Defterdar Kör Ferid'i Vali Vekili tayin eder. Sonra buraya sabık Kütahya Mebusu Cemâl Bey vali tayin ediliyor.

Cemâl ve Osman cidden büyük gayretler ve fedakârlıklar göstermişler. Millî harekete büyük hizmetler etmişlerdir. İstanbul ile tekmil muhabere ve münakale kesilince İnebolu yegâne ve mühim bir iskele olmuştu. İstanbulun casusları bu yol ile girmek istedikleri gibi İstanbuldan millî harekete iştirâka gelen insanlar, mühimmat, silâh ve emsâli de hep buradan geliyordu. Cemâl bu işi gayet güzel idare etmiştir. Aynı zamanda oradan birkaç defalar asker tertib ve talim edip edip cepheye sevketmişlerdir. Ben bu yolu millî kıyam esnasında 8-10 defa geçtim. Nakliyat kağnılar ile bu yolda oluyordu. Yol Ankaradan İneboluya kadar, bilhassa Çankırı ve Kastamonu arasında öküz, at iskeleti ile dolu idi. Her otuz adımda bir iskelet yatıyordu. Bu hal bu yolun ehemmiyetini, bu yolda edilen emek ve çekilen zahmetleri, verilen kurbanları gösterir. Kimbilir ne kadar da adam ölmüştür. Onlar tabii gömülü. Nihayet Muhiddin Paşa oraya kumandan olmuş ise de Mustafa Kemâl'e jurnal göndermekten başka birşey yapmamıştır. Sonra Mısır'a sefir oldu. Orada da

morfin kaçakçılığı yaparken yakalandı. Zaten Abdülhamidin de hafiyesi idi. İşler bittikten, lüzum kalmadıktan sonra bu Cemâl'i de tepeledi. Hiç bırakır mı? Çünkü vatana hizmet yapanlardandır. Zavallı açlık içinde deli olup öldü. Galiba Miralay Osman Bey'i de tepeledi. Bu hususta malûmatım yok.

Bu yollarda giderken mühimmat nakleden kağnılara rastgelirdim. Bir kağnı iki büyük top mermisi nakledebiliyor. Yağmur var. İhtiyar bir köylü, paltosunu çıkarmış, mermileri örtmüş kendisi sırsıklam. Şu mübarek Türk mermiyi canından ziyade düşünüyor. Kastamonuda birşey hikâye ettiler. Cephane gelmiş, kağnıları toplamışlar. Bir kadın da sırtında birkaç aylık çocuğu ve kağnısı ile gelmiş. Herkes acımış «Kadın sen köyüne git!» demişler. Kadın ağlamış ve : «Bırakın! Bunun babası gâvurun karşısında öldü. Oraya cephane taşıyayım. Bu da, ben de bu uğurda ölelim.» demiş. Gözlerimden yaş geldi. Bu Türkte bu hamiyet nedir. Millî harekette böyle menkıbeler binlercedir. Biri toplayıp yazsa. Sonra Mustafa Kemâl her şeyi kendi yapmış oluyor. Çamurda, kar kıyamette bu Türkler bu yolu bin kere geçmişlerdir. Yine bu esnalarda Amerikalı General Harbord Ermeni meselesini tetkik etmiş, Anadoluyu geziyor. Sivasta Mustafa Kemâl'le görüşmüş. General ona : «Ya muvaffak olunamazsa» demiş. O da «...Millet berhayat oldukça ve teşebbüsat-ı fedakârânesine devam ettikçe adem-i muvaffakiyet mevzuu bahis olamaz» (Sh. 103) demiş. General onun bu cevabını Mustafa Kemâl'e göre takdir ile karşılamış. Galiba General Mustafa Kemâl'le alay etmiş. Çünkü söyledikleri sözlerde mantık bile yoktur. Bir milletin sağ olması ve fedakârlık etmesi adem-i muvaffakiyeti giderebilir mi? Mesele kuvvet ve kudret ölçüsü ve vaziyet meselesidir. Meselâ bir kedi ne kadar sağ olsa ve gayret etse bir arslanı parçalayabilir mi? Vaziyet ve zaman yardım eder başka.

Harbord'a ait bana Erzurumda bir menkıbe söylediler. Erzurumun etrafında geniş ve birçok mezarlıklar var. Harbord'u

gezdiriyorlarmış. Arabada yanında Erzurum Belediye Reisi varmış. Harbord «Bunlar ne kadar çok?» demiş. Belediye Reisi zeki ve ince adammış. Demiş : «Bunlar Türk mezarlığıdır. Şimdi size Ermeni mezarlığını da göstereyim.» Götürmüş. Küçük bir yer Generale demişki : «İşte tarihî ve maddî şahit. Bunlar asırlardan beri mevcut mezarlıklar. Türklerinki ne kadar, Ermenilerinki ne kadar? Şimdi ben söylemeyeyim, siz hükmedin. Bu memleketin asırlardan beri Türkü mü çokmuş, Ermenisi mi? Bu memleket hangi millete aittir?» General tereddütsüz «Türkün demiş. Bu heyet Amerikalılara Anadoluda bir Ermenistan ve Ermeni olmadığını, buralarda bir Ermenistan yapmak haksız olduğu gibi mümkün de olmadığını söylemiştir. Bunlar neticesindedir ki, Amerika Türkiyede bir Ermenistan teşkil ve himaye etmekten vazgeçmiştir. Halbuki bu, Merzifon vesâir Amerikan Kolejlerinde okuyup, protestan ve bunlardan da papas olan ermeniler yıllardan beri Amerikada gayretli ve hummalı bir propaganda yapıyorlardı. Ermenilerin mazlûm, istiklâle lâyık olduğunu Anadolunun eski asırlardan beri kendi öz yurtları bulunduğunu, Türkler zâlim olup mezhep hürriyeti vermediklerini, Müslümanlığın Hristiyanları kesmeyi sevap saydığı Türklerin Ermenileri katliâm yaptıklarını söylüyorlardı. Zamanla bunlar yer tutmuş, sahih zannedilmiş. Amerikalılar da Ermenilere karşı büyük bir tevecüh hasıl olmuştu. Hatta Harb-i Umumîde Ermeni katliâmı diye ilk yaygarayı koparanlar yine bu Ermeni Protestan papasları idi. O vakit Amerika, İngiltere ve Fransa'da bu hususta aleyhimize yüzlerce risale ve makale neşredildi. Bunların hepsi de bu papasların raporuna istinaden yazılıyordu. Yine bu sayede idi ki, mütareke olur olmaz, Kayseride, Merzifonda, Erzurumda, Karsta, Erivanda Amerikadan gönderilen heyetler, hakemler, darüleytamlar, hastaneler açtılar. Ermeni çocuklarını, hastalarını topladılar. Baktılar. Bütün Ermenilere yiyecek, elbise ve çamaşır dağıttılar. Yani Amerikalılar Ermenilere milyon-

lar sarfettiler. Tuhaftır Kars'a bizim askerin gideceği zaman Ermeniler oradaki Amerikan heyet ve doktorlarını öldürmek istediler. Bizim ordu yetişip kurtarmıştır. Ölümden kurtulan bu heyet bunu imzası altında neşretti. Tabiî bütün bunlar Ermeni aleyhine Türk lehine tesir yapıyor. Dünyada her şeyin hakikati bir gün olur meydana çıkar. Nihayet! kaç yıl var ki, Amerikalılar da Ermenileri ve hakikati anladılar. Artık Ermenileri eskisi gibi himaye etmiyorlar. Taşnaklar artık Amerikada para toplamıyorlar.

Bu esnada İstanbul Anadolu ile müştereken çalışmak için Kerim Paşa tarafından Ali Fuad'a ve onun vasıtasile Mustafa Kemâl'e müracaat ediyor. Mustafa Kemâl bu muhaverede «Abdülkerim, dirayetine göre herkese bir ünvan verirdi. Bana da «Kutb-ül-aktab derdi, diyor. (Sahife 104) Kendisine böyle tarikatlerce yüce bir paye verdiğini zikretmeden geçmiyor, bununla iftihar edip, istidadının fevkalâde olduğunu söylüyor. Bu nutukta sade gurur ve öğünme var. Hiçbir tane de kusuru yok... Deli bu adam. Böyle her âdi vesileden bu babta istifade ediyor. Bunları dinletmek için mebuslarının ömürlerine acımıyor. Bunları basan millet parasına da yazık demedi... Ayı'nın kırk türküsü varmış hepsi de ahlat üzerine imiş... Bunun da öyle.. Hep medhi ve gururu, mümtaz bir yaradılışı olduğunu isbat için... Lozan muahedesinden beri dalkavukları da aynı şeyi yapıyorlar. Neler yazmadılar, fakat hepsi de Mustafa Kemâl'in meddahı. Yine ayıların kırk türküsü varmış hepsi de ahlat üzerine imiş mazmunu.

Mustafa Kemâl İstanbul ile teşriki mesaiyeye hiç yanaşmıyor. Bu bir hatadır. Kabul et, İstanbulun millî gayeye itaat ve o yolda yürümesi şartını koş, kabul ederlerse bu suretle kuvvet elbet artar. İşler daha yolunda gider. Hayır, yanaşır mı? Sonra âmir-i mutlaklıktan düşme ihtimâli var. Halbuki bu teklifi yapan hükûmetler Ali Rıza ve emsâli kabinelerdir. Bunlar

namuslu adamlardı. Ferid Paşa ise hiç böyle bir teşriki mesai istemedi. Bu halde Bolu, Düzce, Konya ilâh... isyanları belki olmaz, Halife orduları tertib edilmez, millet birbirini kırmaz, bu kadar kan dükülmez, kuvvet heder edilmezdi. Bolu isyanında kumandanlarımız, gönderdiğimiz takviye kuvvetleri mağlup oldu. Nihayet üç gece uyumadık. Artık herşey bitiyordu. Türk Milletinin ölümü hayali gözümde sallanıyordu. Bereket versin ki, Rafet'le Çerkes Ethem yetişti işi kurtardılar. Bunlar olmasa idi. İstanbul galip gelmiş millî kıyam bitmişti. Bu da sırf Mustafa Kemâl'in âmir-i mutlak kalmak hırsından dolayı idi. Demek ki bu adam vatanın kurtulmasını değil kendi şahsi kuvvetini düşünüyordu.

Şimdi bu vaziyette görülüyor ki, vatan ve millet kurtuluyor. Bu sayede Mustafa Kemâl de şahsen nice nimetlere konuyor, hırsını tatmin ediyor. Bunu da bu iki şahıs yapıyor. Zaman geliyor, şükran-ı nimet olarak tepeliyor. Canlarını kurtarabildiklerine yine şükretsinler.

Bu aralık Bolşeviklik Rusyada alabildiğine gidiyor. Enver Paşa, onun peşinde Doktor İbrahim Tali' (Dürzi), Halil Paşa, Cemâl Paşa, Bedri, Küçük Tal'ât gibi bir takımları Rusyada bolşevikler ile beraber. Mustafa Kemâl bolşeviklere ümit bağlamış, ora ile temasa girmeye çalışıyor. Adamlar gönderiyor. Halil ile muhabere tesis ediyor. Zannınca bolşeviklik ve komünistlik çok iyi şey; Türkiye bu sistemle yaşamalı, Ruslarla birleşmeli, aklınca Rusyadaki Türk ve Tatarlardan Rusların iştirâki ile yardıma bir ordu getirecek. Bunun adını da Yeşil Ordu koyuyor. Bu havadis her tarafa yayılıyor. Herkes hayrette. «Yecüc, Mecüc mi» geliyor! Bakü'de yapılan bir kongreye Erzurum ve Trabzon'dan Ruslar'dan yardım ümidiyle birkaç kişi gitmişti. Keza Erzurumlu Dr. Fuad adında biri Rusyaya gidip Bolşevik olmuş, Ruslarda bilittifak Erzurum'a dönmüş. Türkiyeyi Bolşevik, kendisini reis yapmak fikrinde, Kezâ Baha Sait

adında biri Rusyada Bolşevik olmuş, gelmiş idi. Bu şark cephesinde hapsedilmiştir. Sonra Bolşevik aleyhtarlığına dönmüştür. Halinde bir zaptı rapt görünmüyordu. İşte Rusyadan böyle gelenler temas oluyor, şark mıntıkalarımız komünist yapılmak isteniyordu. Yeşilordu palavrası da Rusyada Ruslar tarafından uydurulmuş, şark cephesine aksettirilmiş oradan Anadoluya yayılmış idi. İlk hamlede Şark vilâyetleri ahalisinde Komünistliğe büyük bir muhabbet uyandırılmıştı. Büyük bir tehlike idi. Kâzım Karabekir de bu fikre yatmış, «Bolşeviklikle Ruslar müslüman oluyor», diyor, seviniyordu. Hattâ ordusunda rütbe ve nişânlara dair bolşevikçe bazı tadilât yapmış; Ordusunun elden gideceğini gördü, Kendini topladı. Fakat Mustafa Kemâl bu yanlış fikre saplanmış hâlâ ısrar ve devamda. Manastırlı Baha da o esnalarda Azerbaycanda. Yalnız o şiddetle komünistlik aleyhinde. Karabekir onu bu fikrinden dolayı hapsetmişti. Yeşilordu masalı Azerbaycanı Rusların işgal etmesini kolaylaştırmak için ihdas edilmiş bir yalandı. Güyâ bir ordu Azerbaycandan geçip, Anadoluya gelip, Türkiyeye yardım edecek. Ruslar Azerileri böyle aldatıp muharebesiz Azerbaycana girecek ve oturacaklar. Mesele bundan ibaret... Mustafa Kemâl Yeşilordu hakkında büyük bir propaganda yapmakta berdevam.

Derken, Ferid Paşa kabinesi düştü yerine Ali Rıza Paşa kabinesi geldi. Mustafa Kemâl, Kerim Paşa ile olan muhaberesinde bunu kendi dirayeti olarak gösteriyor; fakat Ferid esasen Avrupaya gidip yaptığı büyük pot ile kendini bitirmişti, Kabinede iken millî hareket aleyhine de hiçbir şey yapamamak dirayetsizliğini göstermişti. Yapacak işi, hiç bir yüzü ve ümidi kalmamıştı. Çekilmesi tabiî idi, hem de kabinede Ahmet, Abuk Ferid'in düşmesini zaruri bir hale koymuştu.

Nutkunda Mustafa Kemâl, Ferid'i, istemiyor. Namuslu bir kabine istiyor. Hakkı var. Bakalım, şimdi namuslu bir kabine

geldi ne yapacak? Ne yapmalı? Rıza kabinesinin namusundan şüphe etmek vicdansızlıktır.

Mustafa Kemâl kabine ile de tepişecek. Çünkü şahsî hırsını tatmin bu yoldadır. Onun vatan meselesiyle alâkası ikinci derecededir. O da hırsına alet olduğu için lâzım. İzmir etrafında bilfiil vatan müdafaası, çarpışmalar oluyor. Kendisi de asker. Derhal oraya koşacağına Erzuruma kadar gidiyor. Hâlâ Sivas'ta hep İstanbul hükûmeti ve padişah ile uğraşıyor. Nihayet Ankara'ya geldi. Biz de Ankara'ya gittik. Millet Meclisi toplandı. Anadoluda hükûmet teşekkül etti de niye bu adam İzmir cephesiyle alâkadar olmadı. Burnu kendi de itiraf ediyor. (Sh. 173); Fakat kabahati Refet'e veriyor. Be adam Refet eğer alçaklık ettiyse adamın köküne kırağı mı girdi. Başka birini yollayaydın... Hem de Rafet kötü imiş. Mademaki ilk günden beri söylüyorsun, mademaki daima fenalığını görüyorsun. Öyle ukde-i hayatiye halinde olan bir yere onu niye yolluyorsun?!... Nihayet Yunanlılar Manisa'ya, Bursa'ya da girdiler. Telâş arttı. Tehlike Ankara'ya yaklaştı. Mecliste kıl-û kâl oldu da Mustafa Kemâl bu cepheyle meşgul olmaya başlamıştır.

Nutkunda dercettiği mukabeleyi (Sh. 117) den itibaren) okuyunuz. Bu yeni kabine mevkiye gelir gelmez onunla da kavga aramakta olduğu görünür. Bu adamlar henüz mevkiye geçmişler. Daha belki sandalyelerine bile oturmadılar. «Cemâl'i, Refik Halid'i ilâh... tevkif edin.» diyor. Bu adamlar İngilizlerin pençesi altında bunu nasıl yapsınlar? Yapamazlar. Bunu kendi de biliyor. Fakat kavga çıkaracak... Sonra «Ali Kemâl, ilâh... emsâlini meclis açılınca divan-ı âlî'ye verin!» diyor. Peki iyi ama, acelen ne? Bir defa meclis açılsın, o vakit teklif et. Meclis değil, henüz intihap başlamadı ayol... Sonra her talebin, her teklifin, resmî ve gayrı resmî muhaberenin bir âdeti, usulü, bir nezaketi, bir terbiyesi vardır. Bir şey hüsnüniyetle ve muvaffak olunması, istendiği vakit terbiye dairesinde yazarlar. Tutuyor,

gayet.....bir emir halinde sadrâzam'a harbiye ve dahiliye nâzırlarına telgraflar çektiriyor ve çekiyor. Kim olsa buna dayanamaz. Bunu zaten Mustafa Kemâl mahsus yapıyor. Kavga çıksın...

Sadrazam kendisinden Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarını istiyor. (Sh. 119) bunun aşağısındaki satırlara da bakılsın. Mustafa Kemâl bununla derhal bu kabinenin de hıyanetine hükmediyor. Buna «Yeni ve Şeytanatkâr tedbir ve iğfal» diyor. Bu nereden çıkar? İnsaf be yahu! Bunu nereden bildin. Allah mısın? Diyor ki «Bu mukarreratı bilmese olurlar mı?» Bilmezler ya... Nereden bilsinler, henüz evlerinden Bab-ı Ali'ye gelmişler. Böyle yapacağına gönderiver. Bunda ne mahzur var? Casusluk ederler demek istiyorsan, zaten bilirler ya diyorsun ya!... O halde ne? «Matbuatı Ecnebi sansüründen kurtar» emrini veriyor. Teklif-i malâ yutak. Haddin varsa sen onların yerinde ol da kurtar bakayım. Mesele o değil. Kavga arıyor. Onları hâin addedecek; Yahu bu kadarı edepsizliktir.

Yine öyle iken Ali Rıza Paşa ne iyi ve ne hazımlı adammış. Mustafa Kemâl'in haklı taleplerini kabul ediyor. (Sh. 119-120) deki cevabı okusun. Gayet vatanperverâne ve haklıdır. İntihabı süratle yapıp milletin mukadderatını, millet meclisinin reyine bırakmak fikrinde. Mustafa Kemâl buna da kızıyor. Etme ayol.. Bu adam milli dâvanın bütün esaslarını, senin tekliflerini kabul ediyor. Derhal beraber çalışsana. Sen Anadolu'da onlara müzahir bir kuvvet olsana. Hayır... Çünkü sadrazam, Mustafa Kemâl'in millet namına aldığı tavırdan, padişahlık vaziyetinden vazgeçmesini istiyor. Asıl nokta işte bu. Mustafa Kemâl bunun böyle olacağını tabii biliyor, daima daha evvel kavgayı çıkarmaya hazırlanıyor ki, bunları kendilerinden eritsin. Hattâ bu kabine Türkiye'nin itiraz götürmez, en muktedir adamları olsa ve kerâmetkârane bir darbe ile itilâf devletlerini İstanbul'dan tard ve harpten evvelki bütün hudutlarıyla Türkiye'yi müstakil

yapar bir muahedeyi de imzalatıverseydi. Mustafa Kemâl yine onların aleyhinde olacaktır. Yok böyle olmasa ve Türkiye'yi en son haddine irca eder bir surette verecek olsalardı da Mustafa Kemâl'i kendilerine sadrazam yapsalardı, o da İngilizlerin kendisine bir şey yapmıyacaklarına emin olsaydı, onlardan iyi kimse olmazdı ve hemen İstanbul'a giderdi.

Mustafa Kemâl artık muhaberelere kendi imzasını atıyor. Sivas'ta uzun münakaşalar ve her taraftan vâki olan itirazlar oluyor. Fakat bunlar onca sıfır.

Harbiye Nazırı Cemâl (Küçük Cemâl) in telgrafı da pek yolunda (Sh. 128). Kabine tamamile millî bir kabine. Sözleri o kadar iyi ki, akan sular durur; fakat Mustafa Kemâl durur mu? Cevabında muvafakaten, teşekkürden başka bir şey bulamıyor. Ancak yine bu adamların izzet-i nefsine bir kurşun sıkıyor. «Hükümet, beyannamesini bize göstermeden neşretmesin.» diyor. Bu olur iş mi? İnsan teklif etmeye utanır, hem ne lûzum var, küstahlık... Madem ki, her noktada mutabakat var, izzet-i nefislerini, mer'î terbiyeyi düşün; bunu isteme. Bak, fena bir beyanname ise o vakit muhalefet et. Hayır, illâ kavga çıkmalı. Böyle püsküllü belâ azdır.

Sh. 131'de İzmir'e tebliğ yaptığını söylüyor ve bunu şöyle izah ediyor: «İzmir valisinin ne hal ve şart içinde olduğu malûmumuz idi. Tebliğimizi alacağı meşkûk, tatbik edemiyeceği tabiî idi; fakat biz bundan, memleket ile meşgul ve işgal tanımayan bir kuvvet merkezi olduğumuzu düşmanlarımıza da bildirmekte fayda gördük.» Şu son cümleler kadar saçma olur mu? Aferin dâhi?!... Bu telgrafta galiba birşey var. Kendi dercetmemiş, biz de bilmiyoruz. Böyle bir saçma, çocukların bile inanmıyacağı mahiyette bir mazerettir.

Sahife 135'de Cemâl Paşa'nın dört maddesini beğenmiyor. Bu zavallılara (Ali Rıza Kabinesine) mahdut fikirli, ebleh, hattâ müstereddî diyor ve onları hâin yapıyor. Halbuki bu maddeler

fevkalâde güzeldir. Muvafıktır. Bunlara dil uzatmak için insan ne derece hayâsız ve şerir olmalıdır... Müteakip sayfalarda tecavüzleri de böyle, haksız, mugalâta, suî tefsir. Güya bu kabinenin sözleri de Ferid Paşa'nın sözlerinin aynı imiş. Binaenaleyh aynı kabinedir diyor vesselâm. Günahtır. Bu kadarı yapılamaz. Kullandığı sebükmagzan gibi âdî tâbirleri insan okurken sıkılıyor. Cemâl Paşa iyi, pek terbiyeli biri idi. Mustafa Kemâl'in yüzünden menkûb, yas ve keder içinde hem de genç olarak öldü. Malûmatlı, iyi bir kumandan kaydedilmiştir.

Sonra böyle dediği kabineyle itilâf da etmiştir. Bunu sh. 138 de kendi de itiraf ediyor. Kendi tabiri veçhile böyle alçaklar ile itilâf edilir mi? Ne çare mecbur edilmiştir. Şimdi fırsat gözlüyor. Bunların bütün hülâsası şudur. Ali Rıza hükûmetinin istediği sade Mustafa Kemâl'in İstanbul'a yardım etmesi, bir padişah gibi her işe karışmaması, gayrimeşrû işler yapmaması; Mustafa Kemâl'in ise istediği kendisinin merci-i âm ve has olup kabinenin dahi kendisinden emr alması. İki taraf taassubunda mûsır. Buradan kıyamet yine kopacak. Kendisine nasihat ediliyor. İstanbul'dan İzzet Paşa da «etme, gitme! Yola gel!» diye yazıyor.

Sahife 140'da Ali Rıza Paşa'yı, Makedonya'yı vermekle tayip ediyor; fakat Mustafa Kemâl, sen de o harpte idin. Onu söylesene... Sonra sen de koca Suriye'yı verdin. Eğer birinci kabahat ise, ikinci de kabahattir; Yok ikinci kabahat değilse, birinci de değildir. Hele sen İsmet'le beraber Eskişehir'de hiç yoktan yere Yunanlılara mütefevvik ve arslan gibi bir orduyu mağlûp ettirip kaçtın. Ankara'dan da kaçıverdin. Millet meclisini ayaklandırıp arkama alıp seni kaçmaktan ben menettim. Evet, zaferin de var; fakat bunlar da var.

İstanbul'da hükûmet artık, Mustafa Kemal'in iz'açlarından tamamiyle bizar. Bahriye Nâzırı Salih Paşa'yı bizzat görüşmek üzere Amasya'ya yolluyor. 18 Teşrinievvel 1335'de Salih, Mustafa Kemâl, Rauf, Bekir Sâmi Amasya'da buluşuyorlar.

Sahife 145 - 149, bu müzakereye aittir. Bunlar arasında «Hey'et-i Temsiliye» nin intihaba müdahele etmiyeceğini söylüyor. Sinop intihabını evvelce yazdık, işi ayna gibi gösterir. Hele şurası şen'î ki, eşkiya ile şehir bile basarak intihaba müdahale etmiştir. Her yerde buna benzer şeyler olmuştur. Heyet-i Temsiliye değil, bizzat Mustafa Kemâl şahsî düşünceler ile intihaba en fena şekilde müdahale etmiştir. Nitekim Sah. 170'deki Cemâl Paşa'nın şikâyeti de bunun derecesini göstermektedir. Bununla beraber Mustafa Kemâl şiddetli müdahalesine rağmen, istediğini ancak yüzde 20 miktarını intihab ettirebilmiştir. Buna verdiği cevapta İstanbul'daki fırkaları «Politikacıları millet istemiyor. Kendi sinesindeki öz vatandaşları meb'us yapıyor,» diyerek tahkir ediyor. Yavuzdur!... Burada sıkışınca müdafaa olarak kullandığı şu prensibi sonra aleyhtar olarak tepeleyen bu adamdır. Delili : İkinci gurubun her vilâyetin kendi ahalisinden mebus yapması için verdiği kanun lâyihasını büyük gayretler sarfederek hakaretlerle reddeden kendisidir. Zabıtnamelerdeki bu müzakerelere bakılsın.

Mustafa Kemâl Amasya'da iken Şeyh Receb başta olarak Sivas ahalisi ayaklanıyor. Mustafa Kemâl'i istemiyorlar. Receb devrin asır kadar evvel yaşamış büyük bir hürmet ve nüfuz kazanmış Sivaslı Akşemseddin adındaki Şeyhin sülâlesindendir. Mustafa Kemâl bunu milli harekete isyan diye gösteriyor. Halbuki sırf şahsı aleyhinedir. Halkın vaki isyanlarının bir kısmı sırf bu adamın yolsuzluk, ayyaşlık ve fuhuşlarından dolayı olmuştur. Bu aralık Adapazarı tarafında millî hareket aleyhine hürriyet ve itilâf nigehban cemiyeti (zabitlerden mürekkep) ve Sait Molla tarafından kuvvetler teşkiline başlanmıştır. Gümülcineli İsmail de Bursa'da vali olarak bu tarzda faaliyet yapıyor. Anzavur adındaki bir Çerkes Bandırma cihetlerinde müsellah faaliyete geçiyor.

İstanbul'dan Said Molla İngiliz Muhipler Cemiyeti namına İngiliz Papazı «Fru» ile beraber Anadolu'da millî hareket aley-

hine bir kıyam çıkarmak için gayret ve teşkilâtta. Bunlar bilhassa hıristiyanlara bir şey yaptırıp bütün cihana milli teşekkülün hıristiyanları katliâm ettiğini yaymak, müdahale vücuda getirmek gayesini güdüyorlar. Kocaeli mıntıkası Yahya Kaptan, Küçük Arslan, Kara arslan, Sâdık, çeteleri adında bir takım çeteler ile kaynıyor. Bunlar kimi Arnavut, kimi Lâz ve Gürcü, kimi Abaza ve Çerkes; köy basıyorlar. Adam kesiyorlar, dağa kaldırıp fidye alıyorlar. Yol kesiyorlar. Yolcu soyuyorlar. Kimi ve sözde hepsi millî kuvvete taraftar. Kâh birbirini vuruyorlar, bir kanlı curcunadır gidiyor. Bunlar Kartal'ın Paşa köyüne kadar geliyorlar. Yahya vaktiyle Sinop'ta bektaşi babası Ahmed Baba'yı soymak için öldüren adamdı. Pek şerirdir, binbir cinayeti vardır.

Ali Rıza Paşa kabinesi ile Mustafa Kemâl arasındaki didişme devam ediyor. Arada muhabereler oluyor. Bu muhabereler Harbiye nâzırı Cemâl Paşa vasıtasiyledir. Kabine «İki hükûmet olduğu manzarasından, Mustafa Kemâl'in bir hükûmet gibi resmî ecnebi mümessillerine tebligat yapmasından, hükûmeti dinlememesinden, çetelerin Anadolu'da soygunculuk yapmasından» şikâyet ediyor. Bunlar tamamiyle doğrudur. Mustafa Kemâl (Sh. 188) tekzib ediyor. Ama yalan söylüyor. Mustafa Kemâl'de kabineyi bir takım müfsidleri tevkif etmemekle, rehavetle, hattâ Ferid kabinesi tarzında yürüyerek hâin olmakla itham ediyor. İki evvelki itham doğru; fakat işgal altında bunları yapamıyacağı da aşikâr. Son itham tamamiyle haksız ve tezvirdir. Çetelerin soygunculuğu doğru ama, o vakit buna karşı bir şey yapmak da mümkün değil. Burada dikkate şayan bir şey daha var: Bu çeteler hemen umumiyetle Türk değil, Türk vatanının da asayişini bozan daima bu ecnebi unsurlardır.

Sh. 191-205 Yahya Kaptan meselesine tahsis edilmiştir. Bu kadar âdi, mazisi katil ve cinayetle dolu bir şakiye bu kadar büyük sahife tahsis etmesindeki hikmeti anlamak güç değil: İs-

tanbul hükûmetini, İstanbul'daki millî arkadaşları (Vasıf, Rauf ilâh...) çürütmek için, teslim olduktan sonra öldürüldüğünü tessürle yazıyor. Mustafa Kemâl, Mebus Ali Şükrü cinayetini yaptı. Sonunda da teslim olan Topal Osman'ı 8-10 arkadaşıyla öldürttü. Buna ne diyecek?!... Buna ne diyecek, bizzat Mustafa Kemâl, Yahya Kaptan için (Sh. 205) «Takibat-ı Kanuniyeyi kail olan hükûmetin bizzat ele almış olması, cinayet faillerinin meydana çıkmayacağına delil değil miydi?» diyor. Kendi yaptığı işleri ne güzel bilir... Birçok misallerinden başka Ali Şükrü - Topal Osman meselesinde de böyle yapmıştır; fakat aynı satırda; — fakat efendiler, zaman her şeyin, her hakikatin, tarihin samimi sinesinde mütalâasını zamindir. — diyor. Evet bu bir hakikat, lâkin bunu birçok masum kanıyle al kızıla boyalı, kendi eliyle bizzat yazıyor. İnsan ne müthiş bir şaki, tarih hırsızı ve hayasız olmalı ki, bu cümleyi yazmağa eli varsın. Onu temiz eller yazabilir. Evet, seni de, cinayetlerini de işte zaman geldi, ben yazıyorum; bir gün yine zamanı gelecek, herkes okuyacak, daha nice kimseler de yazacaktır.

Aynı sahifede Yahya'nın haremi Mustafa Kemal'e tazallûm telgrafı çekmiş. Nutkunda bu telgraf mevcut, nitekim Topal Osman'ın haremi de Giresundan bana bir telgraf çekmişti. Birinci kadın kaatillerin cezalandırılmasını istiyor. İkinci kadın bunu istemekten korkmuş, yalnız kocasının cenazesinin olsun, Giresun'a götürülmek üzere verilmesini istiyor.

Mebus intihabatında büyük rezaletler yaptı. Mustafa Kemâl bu rezaletlerini nutkunda «Arzu-yu millîye muvafık mebus yapmak maksadiyle» diye örtmek istiyor. Bir milleti kendi arzusuna muvafık mebus intihab et diye tehdit, katil ile ve eşkiyalarla basarak tezyif etmek mazeret kabul eder mi? Madem öyle, milleti kendi reyine bırak, istediğini intihab etsin. Hem, sen millî arzu namına ne hakla ve ne sıfatla söylersin? Onu ne bilirsin? Halk kendi yurdundan bildiğini mebus yapsın, bırak... Neticeyi görelim.

Mebuslar intihab olurdu. İstanbulda toplanacak artık işlerin merkezi garbî Anadolu, İstanbul'a geçmektedir. Zaten Yunan işgali ve orada çetelerin teşekkül ve faaliyeti ile İzmit'ten itibaren Eskişehir ve Uşak'a kadar olan hattın garbı pek mühimdi. Mustafa Kemâl Sivasta duramıyor. Ankara'ya gelecek. Bilhassa İstanbul'daki Meclise reis olmak sevdasında, İstanbul'a kadar gidecek. Bunu bilen Kâzım Karabekir ve emsâli, Sivastan hareketini istemiyorlar. O dinlemiyor. Fakat yakalanır diye de korkuyor. Ali Fuad'ın himayesi vaadini bir daha alarak gidiyor. Bunu da alâkadarlardan dinlemek lâzımdı. Karabekir, Ali Fuat, Kara Vasıf, Rauf, Rafet ve emsalinin de hatıratlarını yazmaları tarih için lâzım ve onlara zarurî bir vazifedir. Mustafa Kemâl Ankara'ya geliyor. İlk iş olarak Mebusları bir müzakere için Ankara'ya davet ediyor. İhtimal hepsini cebren orada alıkoymak fikri idi; fikrini bu surette kuvveden fiile koyacaktı. Buna dair bir şey tereşşuh etmedi. İşitmedim. İstanbul hükûmeti bundan pek korktu. Mustafa Kemâl'in kendine göre İstanbul'a gidecek mebusların masuniyetine müteallik tedbirlerin temini maksadiyle Ankara'ya davet etmiştir. (Sh. 213); fakat bu saçma bir şey. Ankara'da İstanbul'daki mebusun şahsî masuniyeti için bir tedbir almak memkün müdür? Nitekim olmamıştır. Neyse mebusların bir çoğu gitmedi. İstanbul'a toplandılar. Gidenler 20 - 30 kişiden ibarettir. Sh. 212, ilâh... Mustafa Kemâl bunu yanıp yıkılıyor. İnitihabı sırf kendi eseri, himmeti sayıyor. Hiç doğru değil. Ona göre her iyi şey onundur. Onun bu satırlarına uzun cevaplar vermek lâzımdır. Fakat eserimizin hacmini büyültmek, sonra tabını müşkil kılmak korkusuyla pek kısa geçiyoruz. «Mebuslar kendi liderleriyle görüşmeli değil midir?» diyor. Artık Artık kendini lider yapıyor. Evet, doğru amma, sana emniyeti olan, teveccühü olan kaç mebus var. Benim bildiğime göre, beş tane yoktur. Hattâ Rauf, Vasıf gibi arkadaşın olan mebuslar bile senden en çok korkan ve hiçbir sözüne itimad edemiyen kimselerdir.

Mebuslar İstanbul'da toplandı. Şimdi Meclis açılacak. Bu esnada Bayburt'ta bir vaka oldu. Buna «Hart meselesi» derler. Hart Bayburt'a dört saatlik mesafede bir köydür. Şeyh Eşref adında biri şiilik propagandasına başlamış ahali kızmış, hükümete müracaat etmişler. Hükûmet elli kişilik bir kuvvet göndermişti. Şeyh bu kuvvetin silâhlarını almış, kendine mehdi ünvanını verip etrafa beyannameler göndermiş. Siyasî değil iken mesele siyasî olmaya başlamış. Kaymakam Halit (Paşa), Binbaşı Zihni, bir kuvvetle gitmişler, Şeyh müridleriyle beraber müdafaa tertibi almış, herkese kendisine kurşun işlemez itikadını vermiş imiş, fakat müsademe olmuş, sonra şeyh kurşunla ölmüş, müridleri de dağılmış. Bu vakıada taburiyle binbaşı Zihni Bey bulunmuştur ki, vak'ayı ondan dinledim. Bu Zihni Bey, Erzurum Mebusu, sonra Bitlis Valisi olan zattır.

Sh. 216-222'deki yazılar, Cemâl'in harbiye nezareti yaveri Salih (şimdi Salih Paşa ve Fevzi Paşa'nın damadı) gönderdiği muhaberattır. Bunlar bilhassa işgal kuvvetleri kumandanlarının ve komiserlerinin hükûmete verdiği müşterek takrir gösteriyor ki, İstanbul hükûmeti pençe altında ve fena sıkıştırılmaktadır. Mustafa Kemâl bunlara yardım edecek yerde o da sıkıştırıyor. Cemâl Paşa'nın Anadolu'ya tayin ettiği Ahmet Fevzi, Nureddin Paşa'ları kötüdür diye almıyor. Ahmet Fevzi'yi bilmem; fakat aylardan sonra Anadolu'ya geçen Nurettin'i kendisi bizzat kabul edip Sivas'a tayin etmiş. Nurettin Sivas'ta millî kıyama büyük hizmetler etmiştir. O adam o esnada bir düziye fırkalar yapıp talim edip, harp cephesine yetiştirmiştir ki, büyük hizmet olmuştur. Sonra da İzmir'e yürüyecek olan orduda İkinci Ordu Kumandanı tayin etmiştir. Peki yi, böyle der de yine onu Cemâl Paşa gönderdiği vakit istememiştir!...

Bunlardan hükûmet, Cemâl'in ecnebi kuvvetlerinin arzularını yapmadıkları mümkün mertebe ve red ve tağvik etmiş oldukları görünmektedir. Bu da onların vatanperverliklerini, hizmetlerini vazıhan gösteriyor. Bunlar Mustafa Kemâl'in bu hallerine

bakıp kızmayarak Anadolu'ya harıl harıl cephane göndermişlerdir. Hele İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Kumandan ve mümessilleri bilhassa Cemâl'in alevhindedirler. Bunlar hakkında Mustafa Kemâl'in söylediklerinin yaptığı mütalâaların halksız ve insafsız şeyler ve müğalâtalar olduğunu sade bu göstermeye kâfidir. Bilâkis Cemâl'i takdir etmek lâzımdı.

Sh. 220'de sonlarına doğru «Şayan-ı teşekkürdür ki, kabine kuvva-yı milliyeye karşı âciz olduğunu ecnebi komiserlerine söyliyebilmiştir» diyor. Fakat bu kuvva-yı milliye şerafi Mustafa Kemâl'e ait değildir. Hâlâ Mustafa Kemâl cepheyle meşgul değildir. Oradaki kuvvetler efeler ile birkaç hamiyetli zabitin askerleriyle bunlar arasına karışmalarından mürekkep binefsihi bir kuvvettir. Ancak bizimle beraber Meclis açıldıktan sonra Ankara'da aylar geçecek de meclis bu cephe ile meşgul olabilecektir.

Ankaralıların kendisini büyük istikbal ile karşıladıklarını birkaç defa söylüyor. Bu ahali ne Mustafa Kemâl'i, ne de bizi asla istememişlerdir. Hattâ yıllar ile bu ahali mebuslar ve millî hareket ile temas bile etmemişlerdir. Bunun içinde bulunduk. Bu kadar yalanı söylemek güçtür.

Sh. 223'ü Ankara'ya gelen mebuslara verdiği ders ve nasihatlere tahsis etmiş, bunlar symmetteadanlık şeylerdir. Olmamış... Şimdi çalım satıyor. Mebuslarda ona döndüre döndüre okunacak nüshaları vardır, şimdi ne ise Mustafa Kemâl'in ağızdan dalma toplar gibi kulaktan kayma birkaç basit malûmatı vardı. Fakat o vakit hiçbir şey bilmiyordu. Nitekim bunları sırası geldikçe söyliyeceğiz. Bizler ile bir meselede hususî müzakere eder, kapıp topladığı şeyleri âleme, hattâ bize de satardı. Bu işleri, nutukları bile böyledir. Söyliyeceği bir nutku yazmak için bir iki ay uğraşır. 20-30 kişiye birşey sezdirmeksizin mübaheseler açar, onların fikirlerini toplar. Yazardı.

Sh. 224'de Rauf, Vâsıf ve emsâlîne cahil, habiş, ilâh... hakaretleri savuruyor. Çünkü niçin İstanbul'da mecliste «Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti» kuruldu adıyla fıkra yapmayıp da Fe-

lâh-ı Vatan diye tahkir ediyor. Aman anlayamayan oluverir diye altına not olarak bililtizam «şeddeli yazmıştır.» Sonra bununla şeddeli şek de demek istiyor, galiba. İyi... Yaman garezgâr. Bu adamın hırsı ve hıncı o kadar müthiştir ki, bin yıl yaşasa, bin yıl sonra da bunu yapmaktan men-i nefs edemez. Yine bu gurub baldırı çıplak olsun, pekâlâ hizmete çalışıyordu. Esasen benim fikrimce fırkaya lüzum yoktu. Ne adla olursa olsun, lüzumlu değil, hattâ muzırdı. Meclis yekpare vücut kalsın? Niye tefrika çıkarıyorsunuz. Çünkü, şükür ki, bu meclis vatan meselelerinde bir kitle olmuş, başka fırka teşkil etmek, veya vatanî yoldan ayrılmak gibi şeyleri asla hatırına getirmemiştir.

Nihayet işgal kuvvetleri Cemâl Paşa ile Cevat Paşa'nın millî kıyama yardım etmeleri cihetle istifalarını taleb ediyor. Ve zarurî istifa ediyorlar. Bu hal bu iki zatın vatanperver olduğunun kat'î şahididir. Halbuki Mustafa Kemâl'ce Cemâl âdeta hâindir. Bu nutkunda da muttasıl onunla meşguldür. Onu kötülemek için yaprak kımıldaması görse aleyhine delil olarak alıyor. Pekiyi! Cemâl millî kıyam aleyhinde hâindir de niye düşmanlar azlini istediler? Sonra niye bizzat Mustafa Kemâl, Cemâl'i mebus yaptı? İşte iki muamma! İşte Mustafa Kemâl'in cürmümeşhut halindeki tezatları... Muamma değil! Mesele basit. Cemâl'in kabahati Mustafa Kemâl'e kul köle olmaması. Kabineye tahakküm ve tasallutuna alet olmak değil, hattâ mani olmak istemesi. Bundan zavallı hâinliğe kadar götürülmüştü. Mebus oldu, bu sefer kul köle olur zannetmişti. Yine olmadı. Cemâl az kaldı canını kaybediyordu. İkinci meclise mebus yapılmadı. Hayatta kaldığına bakıp bir yesin bir şükretsin, diyeceğim. Fakat bu adam keder içinde ve inzivada öldü. Bu adama acırım. Vatanperverliğinden malûmatından istifade edilmedi. Onu heder etti... Burada bir şey vardır: Cevad'a niye hücum etmiyor da Cemâl'e hücum ediyor? Bunun cevabı da kolay? Cevad mutî çıktı. Maateessüf Ankara'ya geldikten sonra Mustafa Kemâl ne emretti ise öyle yaptı. Yapmayaydı göreydiniz. Zavallı Cemâl iki ateş arasında,

istifa ediyor. İngilizlerin pençesi altında, korku içinde Mustafa Kemâl ona yani Harbiye nâzırına emirler veriyor. Bunu nutkunda da görüyoruz: «Cemâl Paşa'ya şu emirleri verdim» diyor. (Sh. 227). Halbuki Mustafa Kemâl bütün memuriyet ve mevkilerden muarrâ basit bir insan halinde, bir yeni General ve Harbiye Nâzırı ona mı yansın, buna mı yansın?!... Hem de ne emir - «Vazifenizden çekilmek suretiyle İngilizlerin talebine iktifa etmeniz öyle vahim bir vaziyet husule getirir ki... Siz cebren vazfeden ayırmaları... Tedabir-i seria alınmış...» İnsan bunu okuyunca Mustafa Kemâl'in deli, yahut müthiş bir düşüncesiz ve kasıtlı olduğuna hükmetmekten başka çare bulamaz. Be adam, tedâbir-i seria aldığın nedir? Bu ne martaval? Ne yapabilirsin? Kendi de bilir bir şey yapamaz. Aldığı tedabirde yoktur ve olamaz. Atıyor. Maksadı şudur, Cemâl'i cebren alıp Maltaya götürsünler; bir rakip ortadan kalksın. Mesele bu kadar şahsî ve âdidir.

Mustafa Kemâl'in tedbiri Sadrâzam'a, bir tehdit ve itham telgrafı çekmekten ibarettir. (Sh. 228) bunda da yine hükûmeti millete karşı ve bir yeni taahhüdü ifa etmemekle itham var. Ve hükûmeti mes'ul tutuyor. Zavallı Ali Rıza Paşa da ne yapsın? Ölür müsün. Öldürür müsün dedikleri işte budur. Bu telgraftan vazıkan anlaşılan şudur: Hükûmet mukavemet etsin. İngilizler bütün hükûmeti yakalayıp Maltaya götürsün. Anadolu'da Mustafa Kemâl hükûmet yerine geçsin. Halbuki İngilizler öyle de yapsalar. Yine yerlerine başkası hem de Ferid gibi beterini korlardı.

Bu telgrafın son cümlesi pek mühimdir: «İstiklâl-i Millî uğrunda mücahede-i millîye ve diniye ilân etmek...»

Bu adam bununla dinin böyle zamanlarda işe yarayacağını söylüyor demektir. Sonra dini baltalamıştır. Asıl cehalet, hıyanet işte budur. Bir gün yine din lâzım olursa ne yapacağız acaba... Bu nokta çok mühimdir.

Sadrazamın müteakip telgrafı da dikkate şayandır. Okun-

sun. (Sh. 230). Mustafa Kemal'in ona verdiği cevap yine aykırıdır. Ve bu telgrafında «Meclis-i Mebusan filhakika toplanır ve ifâ'yı vazifeye başlarsa hükûmete hiçbir şey için müracaat etmiyeceğimiz tabiîdir.» Yani artık size müdahele etmeyiz. diyor. Bakalım edecek mi, etmeyecek mi? Edecek.

Şimdi bu iki istifaya karşı tedbir olarak Meclisin Anadoluya çekilmesini, hükûmeti alenen iskat etmesini teklif ediyor. Hep teklifi mâ lâ yutak.

Bu esnalarda İngiliz ordusu kumandanı General «Milne» Yunanlıların İzmir'de işgal ettikleri araziye bir hudut yapmış bu hududa bizim millî kuvvetlerin tecavüzünü men'e çalışmıştır. Bu hudut «Milne Hattı» adıyla meşhur olmuştur. Derken ve buna rağmen Yunanlılar Salihli istikametinde bir taarruz yapmışlardır.

Artık İstanbulda meclis toplanıyor. Mustafa Kemâl «İlle beni Reis yapacaksınız» diyor. İnsanın kendisi için rütbe ve mevki istemesi ayıp sayılır. Böyle bir hal hırsa delildir. Onun âdeti kendi ister, meselâ sonra Gazi ünvanını, müşirliği, Başkumandanlığı, milyonlarla lira nakdi mükâfatı ilâh... Hep bizzat kendi istemiştir. Demek bu adam şahsî hırsı için çalışıyor. Sonra da bunları «vatan müdafii için lüzumlu gördüğünden istiyorum» diyor. Amma bu lüzum neden? İzah edilemez. Nitekim Meclis Reisliği için «Ben Meclis Reisi intihab olunmayı, bazı fevâidine binaen, lüzumlu bir tedbir telâkki etmiş ve icabeden zevata noktaı nazarımı bildirmiştim. «(Sh. 234) diyor. Bir yerde Meclis dağılınca reis sıfatıyle Anadolu'da toplamak için diyorsa da bu sonradan akıl edip yazdığı şeydir. Bütün vukuat olup bittikten sonra vakaların sonraki bazı kısımlarına istinad ederek mütalâa yürütmek ve onları lehine kullanmak pek kolaydır. Mustafa Kemâl'in yaptığı budur. Halbuki o vakit teakkul edemediği şüphesizdir. Meselâ İstanbul'daki Meclis basılınca onu kapatan benim muvakkat bir tatil yaptım. Ya tam bir fesih kararı verseydik kimi çağırıp nasıl meclisi toplayacaktı! Çünkü reislik sıfatı kal-

mazdı. Zaten böyle olduğu halde bile İstanbul Meclisinden Ankara Meclisine gelen mebusların adedi takriben kırk'ı geçmemiştir. Mustafa Kemâl, Meclis başlınca her şehirden beşer kişi olarak intihabı gayri meşrû, kısmen sokaktan toplama mebuslar getirtmiştir. Demek ki, Meclis Reisi sıfatıyla meclisi Ankara'ya çağırabilmek için reislik istedim demesi sonradan akıl edilmiş bir tertibden, özürden ibarettir.

Riyasete intihabının lüzumu sebebinin biri de «Kuva-yı Milliye'nin millet tarafından kabul edildiğini teyid etmek» dir, diyor. Buna hacet var mıydı? Bu sözüne göre millet kendisini ve teşkilâtını kabul etmiyordu. Dâvası, icraatı, demek bütün fuzulî, gayrı meşrû ve tahakkümden ibaretti. Halbuki buna lüzum yoktu. Halkın çoğu bu dâvayı kabul ediyordu.

Nutkunda reis olmak için İzmit'e kadar gittiği, Adnan ve Rauf'un kendisini İstanbul'a gelmemeye, reislik istememeye ikna için İzmit'e geldiklerini itiraf etmeye mecbur olmuş, lâkin bu babtaki mükâleme, muhabereleri yazmamıştır. Bunları da bir gün alâkadarların kalemlerinden öğrenmek lâzımdır. Halbuki reis olacak ve İstanbul'a gelecekti. İngilizler onu yakalayacaktı. Mesele böyle basittir. Rauf ve Adnan ona bunu söyliyerek vazgeçmişler.

İstanbul'da Meclis toplandı. Reşat Hikmet reis, Hüseyin Kâzım ve Abdülâziz, Mecdî Reis vekilleri intihab olundular.

Şimdi Mustafa Kemâl'e bir hücum hedefi daha çıktı. Bu da Meclisi Mebusanda kendisini reis intihab etmediler ya! Onlara da düşman oldu. Hani meclis açılınca hiçbir şeye karışmıyacaktı!... Artık mebuslara türlü seyler ezcümle «Ubudiyet ikbâl, hased, vehim, ilâh... ahlâksızlıklar veriyor. (Sh. 235). Meclisteki tefrika çıkarmak için ekaliyet halinde bile bir fırka yapılmasını emrediyor. Hükûmeti düşürün diyor (aynı sahife) hepsi de kötü. Hele fırka çıkarmak hepsinden beter. Asıl budur ki, vatana hiyanettir. Zararı yok. Onun için lâzım olan bunlar. Me-

buslar, meclis kendi şahsî emeline hizmet etmiyor ya. Mahvolmalılardır.

Ali Rıza kabinesi mecliste beyannamesini okuyup itimad aldı. Cemal Paşanın yerine Fevzi Paşa Harbiye Nazırı yapıldı. Kabine bütün vilâyetlere bir tamim yazdı. Bu tamim nutkumda sh. 236 dadır. Bunu Mustafa Kemal hayasızlıkla târif ediyor. Halbuki gayet haklı, makul bir tamimdir. Bunu heyeti temsiliyeye darbe sayıyor. Milletin vahdetini bozmak diye tavsif ediyor. Halbuki hiç değildir. Yalnız kendi şahsî tahakküm ve tagallübüne karşıdır. Hem Meclis var iken bundan doğru ve meşru birşey olur mu? «Hükûmet Aydın, Adana, Maraş, Urfa, Ayıntabdaki çarpışmalardan asla mütehassis görünmüyordu. diyor. İnsaf et, yahu, Sen mütehassis mi idin? Buralar ile meşgul mu idin? Bütün meşgalen İstanbul Meclisine Reis olmak. İstanbul hükûmetini avucuna almak gibi şahsî hırsını tatmin idi. Bu esnada millet İzmirde Yunanlılar ile çarpışıyordu. Adanaya Fransızlar gelmiş, millet kıyam etmiş, onlar da Fransızlar ile çarpışıyordu. Maraş, Urfa ve Ayıntap evvelce, İngilizler tarafından işgal olunmuştu. Sonra buraları İngilizler, Fransızlara bırakmışlardı. Fransızlar Adana'da olduğu gibi buralarda da Ermenileri silâhlandırmışlar. Onlar da Türklere türlü zulüm ve katliâmlar yapıyorlardı. Millet bu sebeplerden buralarda ayaklanıp Fransızlar ve Ermenilerle çarpışıyordu. İstanbul'da Fransız (40.000), İngiliz (35.000), İtalyan (4.000), Yunan (2.000) olmak üzere (81.000) kişilik bir işgâl kuvveti vardı. Rumlar ve Ermeniler İngiliz ve Fransız hizmetinde. Türkleri ateş içinde yakıyorlardı. İstanbul Hükûmeti kımıldayamaz bir halde idi.

Sh. 237 okunurken Mustafa Kemâl'in «Cemiyetimiz Meclis-i Mebusanı açmağa muvaffak oldu» cümlesiyle Sh. 238 deki «Kuvva-yı Millîyenin işgal mıntakalarında açtığı muharebeler» cümleleri dikkate şayandır. Birinci kizb-i mahz, ikinci ise bu cepheleri kendi teşkil etmiş gibi cümleyi ustalıklı yazmış. «Bunun da hakikati bütün bu cephelerin binefsini millet tarafından ya-

pıldığı ve kendisinin on paralık medhali olmadığıdır. Sh. 241 de «Hükûmetin meclisi millideki gurupa karşı bir vaz'ı tehdid alması» diyor ki aslâ böyle birşey olmamıştır. Yalan uyduruyor. Bu gurubun aleyhinde vaziyet alan Mustafa Kemâl'in kendisidir. Nutkunda mevcut. Nutku işte böyle birbirini nakzeden yalanlarla dolu.

Bu esnada büyük bir kahramanlık nümûnesi olmuştur. Bizzat bulunsaydım bu menkabeyi en ufak tafsilâtına kadar yazmağı kendime şeref sayardım: Köprülülü Hamdi adında bir fedâkâr Çanakkale boğazından Rumeli yakasına geçer, telgrafı keser. «Akbaş» da bulunan cephane deposunu zapteder. Muhafızı olan Fransız askerlerini esir eder. Bütün silâhı ve cephaneden geçirebildiğini kayıklar ile Anadolu yakasına geçirir. İşgal kuvvetleri bu silâh ve cephaneyi Varangel ordusuna vermek istiyorlardı. Bunlar esasen Türkiyenin idi. Tam bu esnada Anzavur kuvvetlenmiş, Bigada mil'î kuvvet ile çarpışıp onu mağlûp etmişti.

Yine bu esnada Yunanlılar İzmirde taarruz hazırlıklarındalar. Yunanistandan asker, silâh ve mühimmat getiriyorlar. Bunu haber alan İstanbul Hükûmeti telâşta. İstanbulun Harbiye Nazırı kabinenin tensibi ile İzmir'de orduları seferber ederek. Muntazam bir müdafaa teşkilini lüzumlu görüyor ve bunu İsmet (İsmet Paşa) vasıtasiyle Mustafa Kemâl'e şifre ile haber veriyor. Nutkunda Mustafa Kemâl bu şerefi kabineden nezredip Fevzi (Müşir Fevzi) ye veriyor. İşgal Kuvvetleri hükûmete bir nota verip, çetelerin daha geriye alınmasını tebliğ ediyorlar. Hükûmet bu teklifi yapamayacağını bildiriyor. Demekki, pek hamiyyetlidir. Mustafa Kemâl neyse bari bir defa bunlara hamiyet verse be. Bunu da «bizzarure» kaydiyle kabili icra olmadığı cevabını vermiştir, diyor. Olmaz, adam...

Bunlar hep Yunanlıların İzmirde işgal mıntakalarını genişletmek için İtilâf Devletlerinin yaptıkları hazırlıklar ve Yu-

nanistana yardımlarıdır. Nitekim 3 Mart 1336 da Yunanlılar taarruz edip bir takım yerleri daha işgal etmişlerdir.

Bu müşkilât içinde Ali Rıza Paşa istifa etti.

Reşat Hikmet öldü, yerine Celâl Ârif reis oldu.

Salih Paşa kabine teşkil etti. Kabinede eski azanın çoğunu ibka etti. İngilizler Türk Ocağını basıp binayı eşyasıyla beraber aldılar. Ocak bir başka binaya geçti. Onu da işgal edip Ocağı sokağa attılar.

Nihayet 16 Mart 1336 da İstanbulu resmen askerî işgal altına aldılar. O günü sabahleyin erken İngiliz askeri Şehzadebaşındaki Mızıka Karakolunu bastı. Yatakta bulunan askerleri süngülediler. Neden sonra askerimiz müdafaada bulunmağa başlamış ise de altı şehid ve onbeş mecruhumuzla iş bitmiştir. Harbiye Binası, telgraf merkezleri işgal edilmiş, münakalâtını kesmişlerdir. O günü İstanbulda bir yerden bir yere gitmek mümkün olamadı. Meclisi basıp Kara Vasıf, Rauf'u tevkif ettiler Bunları Maltaya yolladılar. İngilizler işgali bir beyanname ile de ilân ettiler. Bundaki gayeleri İstanbulu Türkiye'ye bıraktıklarını bildirerek iğfal, ve en büyük maksadları ise iğfalleri ile Anadolu mukavemetini yaptırmamak idi.

İşte uzun zamandır, İstanbulda Lâ mevkiye geçmek, sonra Anadoluya sürülmek, oraya gelince millî hareketi kullanarak İstanbulda bir baş olmak; o da olamayınca meclisi Ankara'ya toplayarak baş olup devleti eline almak isteyen Mustafa Kemâl'in bu darbe şimdi ekmeğine yağ sürmüş oldu. Artık istediği kudret helvası gibi ayağına düştü. Vatanperverler zaruri Anadoluya yığılıp Mustafa Kemâl'in riyasetini kabul edeceklerdi. Vatanperverler akın akın Anadoluya geçmeye başladılar. Mustafa Kemâl artık her tarafa, Avrupa ve Amerikaya da beyannameler neşrediyor. Anadolu ve İstanbul arasında kesilmiş muhabere ve münakale tabiatiyle büsbütün kesilmiştir. Bunun için bazı şimendifer köprülerini de attırmıştır. Derhal her sancak

tan beş mebus intihabını ve bu suretle selâhiyet-i fevkalâdeyi haiz bir meclisin toplanmasını her tarafa yazmıştır. Bu intihapda, intihap usulü ve kanun hariçi idi; fakat yapmıştır. Buna da zaruret elbet hak verir. Doğruyu söylemelidir.

Ben İstanbul Meclisini muvakkaten tatil ettirdim. Bu takririm Avrupa dillerine tercüme edilerek her tarafa verildi. Zabıtname Mart 1336

Bizi de Salih Paşa kabinesi Ankaraya yolladı. Celâlettin Arif, Ali Fuad'ın babası, daha bir takım mebuslar da Ankaraya geldiler.

İşte evvelce sırf kendi yapdığımız ve içinde bulunup gördüğümüz şeyleri Ankaraya gitmemize kadar yazmıştım. Bir de bütün umumi vakaları başından bu Ankarada toplanmaya kadar millî kıvam adı altında yazdım. Bu zamanlar için Mustafa Kemâl'in nutkunu da tetkik edip bildiğim kadar yanlışlarını tashih ettim. Bu nutukta bu mebhasde adları geçen birçok zat da ayrıca kendi bildiklerini yazmalıdır. Milli tarihe, ilme doğru vesika vermek herbirimize vazife ve borçtur.

Mustafa Kemâl'in nutkunun bu bahislerinin tetkiki bize vâzıh suretle göstermişti ki, bütün bu sahifeler baş olmak hırsı, herkesi pençesi altına almak, İstanbuldaki hükûmet ve ricale de tahakküm etmek davası ve bunun için türlü entrikalar, tezvirler yapmak, bir düziye kavga aramak ve çıkarmağa mahsustur. Yine bu sahifeler Kâzım Karabekir, Ali Fuad ilh... gibi. Bu esnalarda vatanperverlik ve hizmetler etmiş olan bir takım insanları haksız çıkarmak, almak olduklarını anlatmak, kötülemek ve bu suretle kendisini yükseltmeye münhasırdır. Niye bu sahifeler bu adamları âdi gösterip Türkiye'de yalnız yüksek tek bir dahi olduğunu ve onun da kendisi bulunduğunu bu adamla-

rın hiç birinin bir şey yapmayıp hepsini kendisinin yaptığını göstermeye ve ispata mâtuftur. Yani sh. 277 ye kadar bu kitap hülâsa edilir ve cevheri alınırsa sade şahsiyattan ve temedduhtan ibaret gibidir. Sırf bu garezle yazılmıştır. Bunun içinde türlü yalanlar, aykırı tefsirler, küfürler, vesikalar da sahtekârca rötuşlar, sümmettedarik fikirler yapılmıştır. Yine mühim bazı vakaları işine gelmediğinden meskût geçmiş, aleyhine olan bir çok vesikaları zikretmeyip, sade işine gelenleri kaydetmiştir. Bunlarda da sonradan tashihler yaptığına hükmetmek bu adamın ruh ve ahlâkını bilenler için yanlış değildir. Bu vesikaları başka yerlerdeki ve hükûmetteki asılları ile kontrol etmek lâzımdır. Eğer bunları imha etmediyse...

Bütün bu sayfalar insana şu hissi ve manzarayı veriyor: Mustafa Kemâl azılı iki at koşulu bir arabadır. Diz boyunda bir çirkef yapmış bu çirkefde atlarını alabildiğine kırbaçlayıp arabasını sürüyor. O sokakta yaya kaldırımlarında ne kadar insana rast geliyorsa sifos savuruyor.

Yine bu sahifelerden görünüp duruyor ki, o zaman bu işte âmil olan insanlar, İstanbuldaki, resmî ve gayrıresmî vatanperverler, namuslu hükûmet ricali, Anadoludaki ordu kumandanları ve herkes Mustafa Kemâl'in hırsının dehşetinden, tahakküm ve âtide yapacağı zulüm ve istibdattan müthiş korkuyorlar. Bunun için reis olmamasını, ileride hükûmete geçmemesini istiyorlar. Ve bu hususlarda namus üzerine Mustafa Kemâl'den söz de alıyorlar. Yemin de ettiriyorlar. Bunlar hep boşa gitmiş, korktukları mükemmel bir surette olmuştur.

Yine bunlardan tebarüz ediyor ki, Mustafa Kemâl tarih sahtekârlığı yapmıştır. Bu adam zayıf akıllıdır. Yahut hırs o kadar gözlerini bürümüştür ki, Âlemi kör herkesi sersem sanır. Tarih eskisi gibi padişahların vekanüvisleri mahsulü müdür? Eskiden bile bazı tarihçiler çıkıp nice hakikatleri tesbit etmişlerdir. Bu asırda bu maskaralıklar yer tutabilir mi? Amma nut-

kunu yüzbin nüsha bastırmış, altı gün dinletmiş, Fransızca da neşretmiş, hepsi boş. Bu hakikatler izah olunurlar ve olunuyor. Sade milletin kesesinden bu neşriyat için yapılan masrafa ve mebusların altı günlük ömürlerine yazık olmuştur. Altı gün nutuk dinletmek de sade bu monstre mahlûkta görülmüş birşeydir. Tarihte; başka milletlerde işitilmemiş. Bir insan şahsî hırsı ve menfaati için neler yapıyor.

Artık yine işlerin merkezindeyim. Hatta daha ziyade olarak içindeyim. Ankaradayız. Kışlahan koyduğumuz Dârülmuallimin-de yatıyoruz. Düşünüyorum. Korkaklık, ümit zayıf; fakat başka çare de yok. Millet kurtulursa kuvvet ve mukavemetle kurtulacak. Lâkin bunun için silâh, cephane, para hiçbir şey de yok. Yok amma vazife çalışmaktır. Bunları tedarike, kuvvet yapmaya çalışmalı. Belki olur. Gün doğmadan neler doğar. Yolunda bulunmalı. Olmazsa ne yapalım. Hiç olmazsa vazifemizi yapmış oluruz: Demek çalışmalı.

Mustafa Kemâl beni ve Yusuf Kemâl'i sık sık davet ediyor. Kendisi tepedeki Ziraat Mektebinde yatıyor. Orada toplanıyoruz. Hükûmeti nasıl teşkil edeceğimizi, devletin adı ne olacağını, nazırlara ne ad verileceğini, meclisin adı ne olacağını, ilâh... Birçok mühim şeyleri; teşkilât işlerini müzakere ediyoruz. Bu içtimalarda gâh Halide Hanım, Doktor Adnan, Celâlettin Arif ve Camî'de var. Hepimiz on kişi kadar oluyoruz. Devlete ne ad konacak? dedim : «Koymağa lûzum yok. O zaten mevcut. Türkiye. Bizimkiler Devlet-i Aliye-yi Osmâniye diye asırlarca bağırmışlardır. Amma asırlardan beri Avrupa bize Türkiye demiştir. Bunu İstanbuldaki mecliste söyledim. Ayrıca neşriyat da yaptım», Türkiye kabul edildi. Sonradan bunu ukalâlık ve cahillik edip, Türkiya yazdılar. Resmî mühürleri de böyle yaptılar. Bu türkçenin ahenk kanununa mugayirdir. İtiraz ettim. Birgün İs-

met de bana Türkiye ve Türkiyadan hangisinin doğru olduğuna sordu. Anlattım. Nihayet mühürleri de düzelttiler.

Nazırlara ne diyeceğiz? — «Vekil», dedim. İtiraz ettiler. Vekil bir şeye vekil demek. Adıyla şimdi bir kelime. İzah ettim: «Vükelâ demiyor muyuz. Vekil onun müfredidir. Hem de biz ilk hamlede milleti ve İstanbulu hattı azamide küpürtmemeliyiz. Öyle bir zan vermeliyiz ki, orada işgal altında meclis ve hükûmet yapıyoruz, zannını veririz. Bu kelime iki cihetle de münasiptir» Bu da kabul edildi.

Hükûmette kaç aza olacak? Saydılar. İktisat Vekâleti ihdasını, Sıhhıyye Vekâleti yapılmasını da söylediler. Şeyhülislâm'a Umur-i Şer'iyye Vekili denmesini teklif ettiler. Ben şu teklifte bulundum: «hepsi iyi ancak şu vesile ile dini devletten ayıralım .Lâik bir hükûmet yapalım. Bu büyük bir fırsattır, kaçırmayalım. Eğer bir itiraz olursa «Meşihat yüksek bir mevkidir. Burada onu ihdasa cesaret etmedik der, işin içinden çıkarız» dedim. Meşihatın olmasına hep birden itiraz ettiler. Başta Halide Hanım uzun uzadıya bunun muvafık olmadığını söyledi. Onun din kaygusuyla değil, bunu tedbirli bulmamak düşüncesiyle itiraz ettiğini zannediyorum. İkinci itiraz eden Celâleddin Ârif'tir. Bu daha şiddetle itiraz etti. Bununkisi sırf din kaygusu ile idi. Celâl Ârif, cidden dindar bir müslümandı. Vâkıa muamelât ve tatbikatta asla müslümanlığı yaptığı yoktu; Gene itikâdi berkemâldi. Benim de devleti asrileştirmek gayem idi. Hakikaten benim dinim yok; fakat ben din aleyhinde değilim. Bu babta birçok yazılarım ve icraatım bunu ispat eder. Yalnız din diye cahillerin yaptıklarının, İsrâiliyatın aleyhindeyim ve din ile devletin beraber olmasına ise şiddetle muarızım. Tarihimiz bunun müthiş zararlarının şâhidi. Mustafa Kemâl lâik tabirinden birşey anlamıyordu. Bu müzakerelerde bu adamın pek cahil olduğunu görmüştük. Hepsi birden teklifimi reddettiler. Şer'iye Vekâleti de ihdas olundu.

Meclisin adı «Millet Meclisi olsun. Mebusan pek arapçadır» dedim. Mustafa Kemâl buna bir de Büyük kelimesini ilâve etti. Meclise zahiri Büyük ünvanlar vermek istiyordu. Onun usulü budur. Onu zahiren büyültür. Bütün kuvvetlerine kendi tesâhüb eder. Maamafih bu meclis şekâla bu ada lâyıktır. Büyük bir millî iş görmüştür. Fakat bundan sonraki ikinci ve üçüncü meclislere de büyük ünvanını vermiştir ki ne kadar haksızdır, yakışmamıştır.

Câmi'yi ilk meşrutiyet meclisinden tanırım. Oldukça tetebbû sahibi, zeki, dürüst, ahlâklı olarak gördüm. Sevdiğim bir adamdır. Celâlettin Ârif'i ne vaktten beri tanıdığımı bazı vak'alar dolayısiyle evvelce yazdım. Halide Hanım'ın adını ve bazı yazılarını biliyorum. Kendisini ilk defa burada tanıyordum. Yalnız onu bir defa vapurda uzaktan görmüştüm. 31 Mart olmuş. Hareket Ordusu İstanbul surlarına gelmiş ben Mısır'a kaçıyordum. Vapurda Kemâl Atıf'ı gördüm. Evkiden beri tanırdım. Zeki, nekre bir adamdır. Sarıkhdır. Baktım âdeta deli gibi olmuş. «Nedir bu hal? Nereye gidiyorsun?» dedim. Meğerse zavallı sarıklı olduğu halde kıyamcılardan korkmuş, saklanmış. Çünkü şiddetli ittihatçı idi. Can korkusuyla adetâ aklına bozukluk gelmiş. Fırsat bulup Mısır'a gitmek üzere vapura atlamış imiş. Halbuki iki üç gün daha dursa ittihatçılar İstanbula girecek. Bunu hesap edememiş. Pire önlerindeyiz; Kemâl dedi ki, «Halide Hanım da burada. İki çocuğuyla. Acıdım. Bizim hocamız Salih Zeki'nin karısıdır. Belki bir şeye lüzumu vardır. Yardım ister diye söyledim. Beni büyük bir hakaretle kovdu. Murdar sefta! Yüzünüzden vatanı bıraktım, kaçıyorum. Burada da mı bana musallat oluyorsunuz? dedi. Yanımdan kaçtım.» dedi. Güldüm. Demek Halide Hanım da vaziyeti kavrayamamış, kaçıyor. İkisi de ittihatçı ve aynı halde. Şimdi biri diğerine hakaret ediyor. Kaçması lâzım olan benim, dedim. «Dünyaya bak! Ne cilveleri oluyor..»

Halide Hanım kocasından boşandı. Şiddetli ittihatçılık etti.

Bir müddet Hüseyin Cahid'le samimî fikir ve kalem arkadaşlığı etti. Harb-i Umumide Suriyeye gidip Cemâl Paşa'nın patromarşı altında Türkçülük ve İttihatçılık propagandaları yaptı. Hamdullah Suphi'ler ile can ciğer arkadaş oldu. Derken Doktor Adnan ile hayatını birleştirdi. Adnan, Kemâl Atıf'ın hısımıdır. Tabii Kemâl, Halide ile görüştü. Bu vakayı birbirlerine hatırlatmış ve gülmüş olmalıdırlar.

Adnan Almanyada tahsilini yapıp gelmiş, o vakit ben Gülhanede Witting'in muavini idim. «Serbin verem kâzıb-ı iltihabisi» adındaki Witting ile müşterek eserimi Almanca neşrinden sonra Türkçede neşretmiştim. Yazıya başladığım gündenberi, ben Türkçeyi pek sade yazardım. Böylesi hoşuma giderdi. Fakat kimse beğenmez, basit bulurlardı. Ben de bu eseri mahsus birçok lügatli olarak yazmıştım. Adnan'ın eserimi beğenmediğini, itiraz ettiğini söylediler. Adnan adında birinin olduğunu o vakit öğrenmiştim. Adnan uzun zaman İttihatçılık etti. Bu sayede sıhhî büyük memuriyetlerde bulundu. Tıp Fakültesinde muallim oldu. Balkan Harbinde fakülte idareme verilmiş, yaralılara bakıyordum. Bir aralık Adnan geldi. Gayrı resmî devam etti. İşte o esnada onunla tanışarak görüştük. Kendisine hüsnü muamele ettim. Baktım ki, zeki bir adamdır. Bilhassa nükteyi derhal anlıyor. Ve güzel nükteler söylüyor. Çok hoşuma gitti. Sevdim. Okumuş bir adam değildir, ammâ pek yumuşak başlı, herkesle hoş geçinmek ister. Aklı selime müsâid bir adamdır. «Adnunla İstanbuldaki mecliste beraber bulunmuş idik. Şimdi de Ankarada beraberiz.

Bazen da vilâyet konağında üst katta, binanın cephesine karşı durunca soldaki köşede olan bir büyük odada toplanıyoruz. Sonra bu oda uzun zaman Heyet-i Vekile içtima odası olmuştur. Mustafa Kemâl'in etrafında Hakkı Behiç, Hüsrev Sami, Kör Ferid var; bunlar Heyet-i Temsiliye azası gibi görünmekteler. Hayati adında biriyle Receb adında biri daha var. Bunlar Mustafa Kemâl'in kâtipliğini yapıyorlar. Muzaffer adında yine genç biri

var. Bu da yaveri. Recep Yüzbaşı (Sonra Nafıa Vekili). Hayatî, İhtiyat Mülâzımı. Bir de Doktor Refik var, askeri tabib: Bu da hususi tabibi. İşte o vakit Mustafa Kemâl'in en yakın adamları, etrafı bunlar. Hakkı Behiç abaza. Hüsrev Sami Rumelili. Şivesine bakılırsa galiba arnavut. Kör Ferid galiba kürt. Hayati tüysüz, genç bir çocuk, aslını bilmiyorum. Recep yerden yığma, şişman, herkese dalkavuk lezgi olup babasıyla Erzincan'a hicret etmiş. Orada yerleşmiş. Babası kahvecilik etmiş. Oğlunu askerî Mektepte okutmuş. Muzaffer, Çerkes. Refik, mektepte benden iki sınıf kadar aşağıda idi. Zekâsı basit, fikri pek mahdut, tahsili gevşek, cahil bir hekim, pek yumuşak, nâzik biri. Fakat bir hal'i var ki, çok fena bizim yanımızda bile bunu yapmakta mahzur görmüyor. Mustafa Kemâl'in hekimi değil tamamiyle uşağı. Mustafa Kemâl kahve istiyor. Refik getiriyor, çizmelerini giyecek Refik getiriyor. Halbuki bir takım hizmetçi neferler de var. Onlara bırakmıyor. Arada bir pastel getiriyor. Bir elinde de bir bardak su «Paşam ilâcınızın vaktidir» diyor. Efendisi ilâcı içiyor. Mustafa Kemâl'in belinde şiddetli ağrılar var. Daima bundan muzdarip. İki de bir ateşi var. Muayene ettim. İdrari tahlil edildi. Eski bir bel soğukluğu var. İdrarında bol gonokok buldum. Demek gonokoklu, müzmin iltihap külliyesi var. Refik bazen geliyor, «Paşam pencere açık, üşürsünüz. Pencereyi kapatayım, yahut kaputunuzu arkanıza alınız» diyor. Efendisi «öyle ise kaputumu ver!» diyor. Gidip arkasına koyuyor. Oo... ne dalkavuk bu... Ne uşak şey!.. Bir doktorun, rütbesi kaymakam birinin böyle süflî hizmetler görmesi meslek gayretime dokundu... Ama adamcağız sonra bunların mükâfaatını bol bol gördü. Yıllardan beri Sıhhiye Vekilidir. Mustafa Kemâl ona bir köşk de yaptırıp ihsan etti. Fakat şerir adam değildir. Kendi halindedir. Bir işe hiç kimseye de karışmaz. Hele birşeysi var ki, çok takdire ve hürmete lâyıktır. İrtikâb etmiyor. Bugün hırsızlar çetesi içinde bulunuyor da yapmıyor. Bu büyük meziyettir. Bunu yazarken aklıma gelen bir şey bunu yazdığımdan içime korku ge-

tirdi. Çünkü birine edebsiz demek güç olduğu gibi namuslu demek de güçtür. Misâli : Maarif Vekilliğine kadar çıkan Necati, cahil, edepsiz filân idi. Fakat herkes çaldığına zahib idi. Geçen sene Paris'e gelmişti. Şanzelize'de Kaleriç otelinde (bir kelime okumamıştır.) arkadaşlarının hırsızlığını ve şunları söyledi: «İyi ki İstiklâl Mahkemesine müdd-i umumiliği kabul etmedim. Yoksa elim mâsum kanına batacak, cani olacaktım. Biz Vekil'iz ama, senbilirsin, Gazi'nin köleleriyiz. O ne derse onu yaparız. Yapmazsak hemen kolumuzdan tutup atar. Hem de iş bununla bitmez. Adamı tepeler, mahveder», dedi. Ben de bilhassa çalmadığımdan kendisini tebrik ettim. Derken Necati öldü. Dörtyüz bin lira serveti çıkmasın mı? Bu işe sen de şaş, ben de şaşayım. Derler ya, öyle... Necati, on parasız biri idi. Bu kadar parayı bulması doğrusu büyük hüner. Şimdi her yıl buna maârif mensupları merasim yapıp, mezarına çiçek koyuyor. «Türkün necip evlâdı!» diye bağırıyorlar!... Allah akıl versin mi diyeyim? Bravo!.. Öküzler!.. Daha iyi..

Bu müzakerelerde birşey daha dikkatimi celbetti. Ziraat Mektebi yüksek bir tepede. Ankarada sert rüzgâr eksik değil. Hele hergün ikindiye doğru bir boradır kopuyor, tozu dumana katıyor. Bu arazinin ormansızlığındandır. Rüzgârla aşağıda bir kapı pat diye kapanıyor. Mustafa Kemâl, telâş içinde yerinden sıçrıyor. «Mitralyöz sesi değil mi» diyor. Bu bir değil birçok defa oluyor. Söylüyoruz. «Kapı rüzgârla vurdu» diyoruz, inanmıyor. Pencerelerden bakıyor. Tahkike adam yollıyor. Ha, bu adam pek korkak birşey. Asker de... Kapı vurması ile mitralyöz sesini fark edemiyor. Nihayet birgün pılığı pırtıyı toplar, kaçmağa teşebbüs eder. Celâl Ârif ve daha birçokları önüne durdular da zorla kaldı. Halbuki bu mektebin arka bahçesinde çadır altında muhafız askerleri de vardı.

Müzakerelerde hiç malûmat gösterdiği yok. Bazen pek saçma, cahilâne şeyler de söylüyor. Ha bu adam kara cahil. Daha

fena bir şeysi var. Biri yanından gitti mi arkasından «Eşek, ilâh..» diyor. Ama kim olursa olsun. Demek biz de çıktıkça bizim için de kimbilir neler söylüyor. Söylediği vakit doğru, yalan bakmıyor. Ağzına geleni söylüyor. Görüyoruz ki, namusuna pek emin olduklarımız içinde söylüyor. Halbuki görüşür iken ona hüsnü muamele etmişti. Birinden söz geçse derhal tezvir ve hakaretler ile onun aleyhinde söylüyor. Demek bu adam ahlâksız, entrikacı.

Mütemadiyen içiyor. Sabahlara kadar kör kütük sarhoş oluyor. Böyle bir ay kadar temas ettik. O adamın içini gördüm. Fizik vaziyeti de şöyle : Uzun boylu, gayet sarı saçlı, yanaklarında bilhassa burnunda alkoliklere mahsus olan ediyye-i şiriyyenin kalınlaşması var. Oraları kırmızı. Hele burnunun ucu adeta domates gibi. Kaşın öne doğru çıkık ve gür sebebi altında Os frontal'in Bon orbitaire'leri ne normal ne ziyade bâriz. Alnı ortasında çöküktür. Bu hal kafanın yanlarında da var. Adetâ hacimce bir demir çenber ile oradan tazyik edilip, dairelmâdar bir çöküklük hasıl etmiş. Zaviye ve cephe ufak, kafa hacimce kâfi olmadığı gibi biçimce de bozuk. Nitekim bu hale İsmet Paşa da dikkat etmiş ki, birgün bana Lozanda : «Gazinin başı ne biçimsizdir?» dedi. Kurnaz, sonra da aklı başına gelip yani birgün Mustafa Kemâl'e söylerim korkusuyla derhal : «Amma ne zekidir, bu neden?» dedi. Kendi kafasının biçimsizliğini bilmiyor muydu? Yoksa «Benimde kafam biçimsizdir. Amma yine onun gibi zekiyim mi demek istedi, bilmem. Bu esnada birkaç defa onun işret âlemine de davet edildik. Gördüm ki, çok içince yahut kızınca gözleri mütehiş bir surette şaşı oluyor. Bu şaşılığın derecesi takribi 100 dür. Adeta biri şarka diğeri garba bakıyor. Hal demek ki, bu adamda ailevî, irsi bir tereddî de vardır.

Cevval, işleri takip ediyor, peşini bırakmıyor. En bilmediği şeyde dahi söyleneni derhal anlıyor. Sonra da anlatıyor. Lâkin bütün prensip ve sistemi entrika.

Bu müşahedeler ve hekim gözüyle tetkikler, bana şu fikri verdi:

Bu adam müterediddî, ruhî habis ve süfli bir insandı. Son derece haris, hekimce bu teşhisi koydum. Birgün eczacı Hüseyin Hüsnü (Şimdi Mebus), Erzurumlu Nafiz (Tüccar), Hüseyin Avni (Mebus), Yusuf Kemâl oturuyorduk. Mustafa Kemâl'den bahsediyorduk. Bunların hepsi de onun şiddetle aleyhinde idiler. Sözlerini de sakınmıyorlardı. Bunlara «Ben size birşey söyliyeyim mi? : Bu adamın ruhu habis ve süflidir. Pek haristir. Yazık bu işin başına geçmiştir. Bu adamla çalışmak güçtür. Muvaffak olsak, devleti kurtarsa böyle, birgün bu adam millete, hepimize kan kusturur, kazanılan herşeyi berbat eder? Fakat ne yapalım çalışmak lâzım. Millet talihsiz imiş ki, bu adam başa geçmiştir.» dedim. Bizim Türk Tarihinde, Mustafa Kemâl onu bol medhetmediğime kızmıştır. Bu eserin düşmanıdır. Orada onun için şu cümleyi yazdım. «Zeki, cevval, herşeyin ruhu» başka türlü yazamadım. Bu kadarcık ta yazmasam kitabın neşrini meneder diye korkuyordum. Nitekim 13 ve 14. cü ciltleri nihayet men etmiştir. Ne yapayım deseler, ağızlarına burunlarına bulaştırırlar.

Evet zeki, cevval bu doğru. Fakat her şey'in ruhu amma ruh-habisi. Faaldir, zekidir. Doğru. Yalnız şu var : Bunun zekâsı entrikada, bunun ise siyah listesidir. Başka işlerde öyle titizlik eder ki, şayânı hayrettir. Nitekim yerlerinde göreceğiz. Şimdi meselâ birini söyliyeyim : Az kaldı memleketi bolşevik yapacaktı. Bu akıllı işi mi idi?!. Bizde entrikayı zekâdan addederler veya onunla karıştırırlar. Halbuki ikisi de ayrı ayrı şeylerdir. Nice adamlar vardır ki, ahmağın büyüğüdür. Hakikaten öyle. Düzenbazlık yapar ki, insan hayret içinde kalır. Sonra nice akıllı ve âlim insanlar vardır ki, en ufak entrikayı yapamaz. Zekâ ve entrika dimağda ayrı ayrı merkezlerin mahsulüdür.

*
**

İşte perişan vaziyet. Atinin karanlığı, meçhuliyeti, birde bu adamın böyle oluşu beni derin ve elîm bir surette düşündürüyordu. Bendeki ümitsizliği arttırıyordu. Hüzünlü idim. Bir bu, bir millî vazife, gözümün önüne iki direk gibi dikiliyordu. Bununla beraber yaşamak, çalışmak, itle çuvala girmekten başka bir şey değildi. Ne çare vatan işi var. Öyle olmasa bu adamla iki dakika yanyana durmazdım.

Artık Nisan ortalarındayız. Birgün erken uyandım. Koğuşta duramadım. Giyinip indim. Minder parçasının bir kenarında oturdum. Henüz şafak sökmüştü. İstanbul'da bıraktığımız karımızda aklıma geldi. «İffetime» ünvanlı şiiri yazdım. Birkaç saat yalnız orada durdum. O gün bir mektupla bu şiiri kendisine yolladım. Zevcemin adı İffet'tir. Bilâhare şiirlerimi kâmilen bir deftere geçirdim. İnşallah hepsini neşredeceğim.

Bir zaman sonra İsmet Ankaraya geldi. Arkasından Harbiye Nezareti yaveri Salih, onun arkasından da Fevzi Paşa geldi.

*
* *

Meclis açıldı. (21 Nisan 1336) Mustafa Kemâl kendisini reis intihap ettirdi. Celâl Arif buna kızdı. Bu iki adamın nefsaniyeti buradan başlar. Celâl Ârif kendisini tabiî reis sayıyordu; çünkü İstanbul'daki meclisin reisi idi. Bunu açıkça ifade ediyordi. Vâkıa hak öyle; fakat Mustafa Kemâl adama av verir mi? İstanbula gelemediği için Reşat Hikmet, o da öldüğü için Celâl Ârif reis olmuşlardı. Yoksa İstanbulda hazır olsaydı. Pek entrika yapar. Riyasete kendi otururdu. Celâl Ârif parayı da çok severdi. Hiç olmasa İstanbuldaki gibi reislik maaşı almağa kalktı. Halbuki mebusların, reislerin, hattâ vekillerin hepsinin maaşı seyyanen yüz lira idi. Ben bütün vekilliklerimi hep sade bu mebus maaşıyla yaptım. Tabiî bu iş olamazdı. Zaten olamayacak ve bilhassa kendi hakkında fena fikir hâsıl ettirecek bir şey-

di. Böyle bir teşebbüste bulunmamalı idi. Bunu derk edemedi. Parayı pek seven Celâl Ârif nitekim birkaç ay sonra da Fage adında bir İtalyanı Antalya tarikıyle Ankaraya getirtti. Halbuki kuş uçmuyor, hiçbir ecnebi Türkiyeye giremiyordu. Buna rağmen bu işi yaptı. Onunla Zonguldakdaki bir kömür ocağını kendilerine mal etmeğe çalıştı. Birşey elde edemedi; sade bunlarla Mustafa Kemâl'in eline âla bir bıçak verdi. Mustafa Kemâl bununla nihayet onu tepelemiş. Roma mümessilliğini teklif edip teb'id etmek istemiş. O da âciz kalıp gitmiş. Yani bıçakla kesilip can vermişti. Reislik rekabeti ile başlıyan iş bu surette bitmiştir. Mademki sen onunla tepişiyorsun, böyle vesileler vermesen a. O zaman İtalya, Zonguldak'ı istiyordu. Buna rağmen Celâl Arif bir İtalyan ile böyle iş yapıyordu.

Hükûmet teşekkül etti. Bana Maarif Vekilliğini, Yusuf Kemâl'e İktisat Vekâletini verdiler. Erkân-ı Harbiye Riyaseti kabineye dahil edilmek gibi bir hatâ yapıldı. Yoksa bu müthiş bir militarizm idi. Bunu yapan Mustafa Kemâl'dir. İsmet Erkân-ı Harbiye Reisi oldu. Fevzi Paşa Müdafaa-i Milliye Vekili yapıldı. Mustafa Kemâl aynı zamanda hem meclis, hem hükûmeti elinde tutmak için İcra Vekilleri Reisi de oldu. Kabinenin adına İcra Vekilleri Heyeti denildi. Meclise Mustafa Kemâl'in teklifi üzere hem teşriî, hem icraî selâhiyet verildi. Büyük bir Anomali idi ki, ilme sığmazdı. Hem buna hacet de yoktu. Amma o bu suretle iki şeye de reis olmak şıkkını düşünmüştü. Yaptı. Yıllardan sonra bunu büyük ve dahiyane icad olarak gösterip gururlar saçtı ve kendini medhetti ve ettirdi. Buna «Vahdet-i kuvvâ» adını verdi. Gülünç iş ve çocukluktu. İstibdat ve tahakküm alâmeti idi. Halbuki Hukuk-u Esasiye âlimleri kuvveti ikiye ayırarak muvazene çaresini bulmuşlardı. Ona anlatmak mümkün olmadı. Çünkü gayesi istibdat ve tahakkümdür.

Sh. 273 de meclisin açıldığına dair bir tanimi var. Bu tanimi dikkatle okunmaya lâyık ve ibretli bir şeydir. Bütün dün-

ele alarak siyasete âlet etmiş. Ona sığınmıştır. Bunu kendi yazmıştır. Sonra dini siyasete âlet etti, diye patır patır adamlar asacaktır. Halbuki kendi yaptığı şey. Asıl bunda şu nokta mühimdir. Demek bu millet dindardır. Halâ yine tamamiyle öyledir. Bir millet bir günde din değiştiremez. Hem bir millete din ve itikat behemehal lâzımdır. Böyle bir buhranda ona sığınması onun ne büyük kuvvet olduğunu kendi de itiraf ediyor, demektir. O halde üç beş yıldır bu adam bir düziye bu dini nasıl tepeledi?!.. Ya yine birgün lâzım olursa ki, olacaktır. Ne yapılacak? Bu millet harbi de din kuvvetiyle yapıyordu. Bir harb zuhurunda ne olacak?!.. Bunun işleri insana öyle bir zan veriyor ki, bu adam Türk Milletinin düşmanıdır. Çünkü ilk hamlede dinine musallat olmuştur. Din harstandır. Bir milletin temel taşları harsıdır. Bu adam bu ve emsâli Türk harsını yıkmakla meşguldür. Bu halde hâindir: Fakat bence bunları sırf büyük inkilâplar yapıyor, dahidir desinler diye şahsî bir şöhret hırsı ile yapmaktadır. Amma milletin temel taşlarını söküyor muş. Onca hükmü yoktur. Hattâ kendi sağ iken millet batsa derhal «Ne yapayım ben ne gayretler, ne emekler verdim. Bu devlet ve milleti dâhiyâne bir suretle mükemmel bir Avrupa milleti yaptım. Tutunamadı. Öldü. Demek millet kâbiliyetsizmiş.» der, işin içinden çıkar.

Şimdi tuttuğumuz siyaset, elimizdeki düstur şudur :

«Padişah - Halife, Hükûmet İstanbulda düşmanlar elinde esirdir. Biz vekilleriyiz. Onları, dini, milleti, devleti kurtaracağız. Ey Millet! Yunan gibi asırlardanberi kölemiz olan bir millete nasıl boyun eğeceksiniz?!. Bu millet buna dayanamaz. Gayrete geliniz. Din gayreti lâzımdır. Çünkü bütün millet âdeta istisnasız, padişaha mutî, dine merbut, padişah din diyor, başka birşey bilmiyor. Harpten de yorulmuş, bitmiş, parasız, sefalette, bu haldeki bir milleti kolay kolay yeni bir harbe hazırlamak da mümkün değil. Bunun için Rumlar ile izzeti nefsini gıcıklıyoruz. «Bakkal Yorgi başınıza vali, mutasarrıf, taşçı Vasil Jandarma Zabiti olacak nasıl dayanacaksınız?» diyoruz. Hakika-

ten Türk buna tahammül edemiyor. Anadoludan bu esnadaki seyahatlerimde bizzat böyle propaganda yaparken bu sözlerin herşeyden müessir olduğunu görüyordum. Aynı zamanda dili de ele alıyorduk. «Kur'an-ı Apteshane kağıdı yapacaklar. Size şapka giydirecekler.» diyorduk. Bu da pek müessir oluyordu. Talihe bak ki, şapkayı sonunda Mustafa Kemâl'in eliyle giydiler!.. Bolu, Düzce, Adapazarı, taraflarında aleyhimizde epeyce zaman evvelce başlamış olan Abaza ve Çerkes hareketleri artıyordu. Bizim çetelerin hali de müthişti. Bunlar ötede beride kendi kendine teşekkül etmiş ve ediyordu. Kuvvetimiz bunlarla biraz askerdi. Bu çeteler katil ve cinayet yaptıkları gibi bilhassa müthiş soyguńculuk yapıyorlardı. Şehirlere «iki günde elli bin veya diğer bir miktar para vereceksiniz.» deyip böyle külliyetli paralar alıyorlardı. Ortalığı haraca kesmişlerdi. Vâkıa bunlara yemek, elbise için yol da lâzımdı. Hükûmette para yoktu. Fakat bu paraların çoğu ihtilâs edilip çete sergerdelerinin cebine iniyordu. Mesellâ bu esnada Çolak İbrahim, çetesiyle Ankaradan geçti. Yanında öteden beriden sürüp getirdiği iki bin kadar koyun vardı. Pazarda elmas, halı ve emsâli de satmışlardı. Bu adam müthiş bir servet yapmıştır ki, bugün Türkiyenin en zenginidir. Almanyada otuz kadını birden toplayıp zevk yaptığını işitiyorum. Bir milyon lira kıymetinde bir kereste fabrikası yaptı, onları bütün bu vurgunlarla yapmıştır.

Sh. 279'da İsmet'in evvelce Anadoluya geldiğini görüyorsak da bir defa gelip gitmesi doğru olsa bile, gelmesi Ali Fuat'tan evvel değildir. Hele, daha İstanbulda Mustafa Kemâl ile teşriki mesai etmesi büsbütün yalandır. Hele İsmet de ona kör âlet olmayıp itiraz edenlerden olsaydı, bugün onun hakkında da bu nutukda ne müthiş ithamlar bulunurdu. Mustafa Kemâl, İsmet'in Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliğine tayinine itiraz eden Rafet ve Ali Fuad'a Fevzi Paşanın İsmet'i münasip görmüş olmasını delil olarak gösteriyor. Bilmem delil olur mu?

Bundaki hak ve sebep İsmet'in köle gibi mütî olmasıdır. Fevzi de yardakçı aleti. Mustafa Kemâl İsmet'i Harb-i Umumîde Kafkas cephesinden tanıyor. Hakkındaki fikri, kaç defa ağzından işittim ve işitenlerden işittim. Şudur : «İsmet demek, emirber nefer demektir» Fevzi de mutî bir memur. Aslâ âmir değil. İşte Mustafa Kemâl bu ikisini, şimdi bunların birini sağ, diğerini sol kolu yaptı. Bu iki adam el'an onun âleti ve kör değneğidir.

Maarif Vekili oldum. Bina lâzım; yok. Darülmuallimin binasının bir odasını Maarif Vekâleti yaptım. Bir masa ve kırık sandalye buldum. Dokuz ay bu kırık sandalyede vekillik ettim. Otururken daima düşeceğim hatırımda durur, tetik otururdum. Memur lâzım; yok. Maarif Müdürlüğündeki Mehmed Efendi adındaki Ankaralı kâtibi çağırttım. «Yanımda çalışacaksın» dedim. Kabul etmedi. «Fazla maaş vereceğim» dedim, olmadı. Yalvardı, ağladı. «Korkarım» dedi. Sebebini sordum. «Birgün nasıl olsa sizi asarlar, ben de gürültüye giderim.» Saf bir adamdı. Baktım olmuyor. Tehdit ettim. Dedim ki : «çalışmazsan ben sana öyle bir şey yaparım ki, harab olursun. Atî için korktuğun şimdi başına gelir.» Korktu. Sonra teselli ettim ve «biz harab olursak sen korkma! Beni ölümle tehdid etti: Zora dağların borcu vardır dersin» dedim. Müteselli oldu. Üç ay sâde bu bir memurla çalıştım.

İlk iş Maarif Müdürlerine bir tamim yazdım. Bunda milletin beni Maarif Vekili yaptığını, yaşadığımız anın pek mühim olduğunu, herkesin elinden gelen bütün gayretle millî hükûmete zahir olup, çalışması lüzumunu, ilâh... bu tarz şeyler yazdım.

Bu tamimi Bolu tarafı maarif müdürlerinden biri İstanbul'a yollamış. Ali Kemâl küplere binmiş. Aleyhime de döşenmiş. Biz İstanbul Gazeteleri falan görmüyorduk. Sonradan bana hikâye ettiklerine göre ikide bir aleyhime yazarmış. Bana «sürüden ayrılan uyuz koyun» ve bu gibi şeyler dermiş. Bir de Hürriyet ve İtilâf'ın iç yüzü diye neşrettiğim eser için de «İtti-

hatçılardan yirmi bin lira alarak yazdı» demiş. Biz eseri o tarihten sekiz yıl evvel Parisde yazmıştık. Aldığımız para da makale başına beş liradır. Bu ve emsâli tamimlerim maarif vekâleti dosyasında mevcuttur.

Dosya yok, memur yok, mütehassıs yok, iş görmek müşkil. Merkez teşkilâtını yapmağa başladım. İptidaî mektep ve tedrisat, ilk; idadî, mektep ve tedrisatı, orta, kezâ âli tedrisatı yüksek mekteb ve tedrisat olarak birçok istilâhları türkçeleştirdim ve sultanîlere lise adını verdim. Düşündüm, maarifte en mühim teşkilât hars teşkilâtı olacaktır. Şimdiye kadar hars kelimesini yalnız Ziya Gökalp yazılarında telâffuz etmiş, kimse ve kendisi de, İttihat Cemiyeti merkezi umumisinde nâfizülkelim müdüriyeti yaptım. Buna herkes, Mustafa Kemâl de itiraz etti; dinlemedim. Anlamıyorlardı. Benden sonra Hamdullah Suphi bu müdürlüğü lâğva kalkışmış. Ondan sonraki maarif vekili bu müdürlüğü lâğve kalkışmış. Ondan sonraki maarif vekili Vehbi Bey (1) lağv kararını vermiş, kendilerine çok söylenmiş. Neyse kurtuldu. Bugün daha geniş bir halde büyütmüşler. Derhal lügat, millî oyun, spor, ata sözleri, halk türkü ve şiirlerini toplatmıya başladım. Liselerde nebatî, hayvanî, cemadî asarı atikayı hâvi mahallî müzeler, tesisini emrettim. Defter ve emsâlinden birçoğu da geldi. Pek kıymetli şeylerdi. Maatesef benden sonra devam ve neşredecek yerde hepsini kaybetmişler. Bilâhare ve yıllardan sonra ben tetkikat için vekâlette aradığım vakit yalnız bir defter kalmış, bunu getirdiler. Bu da su görmüş, bazı yerleri silinmiş idi. Ötekilerin ne olduğunu sordum. «Hamdullah Suphi, Sakarya Harbi arifesinde Kayseriye kaçarken götürülmüş, yolda kaybolmuş» dediler. Memleketteki bütün mina-

(1) Balıkesir Mebusudur. Pek sofulak satar, din perdesine bürünür. Hattâ namaz zamanları meclise gelir, kolları sıvar, takunya giyer, koridorda böyle bir iki volta vurur. Sonra abdest alıp namaz kılardı. Bunu vekâlette yapabilirdi. Sırf gösteriş olsun diye meclisde yapardı. Bu sebeple ona Vehbi Molla adını takmışlardı.

ıf âbideleri tescil ettirdim. Üzerlerine demir levhalarla numaralar koydurdum. Haklarında malûmat ve fotoğraflarını aldırıp getirttim. Bunlardan dosya yaptırdım. Benim zamanımda vekâletin bütçesi dörtyüz bin lira kadar birşeydi. Paralar cepheye veriliyordu. Istanbul, Bursa, İzmir gibi yerler işgal altında idi. Oralardan vergi alınmıyordu. En zengin yer de oraları idi. Bu para ile daha şümullü işler değil, bunları bile yapmak güçtü. Mebuslara rica ederek, her tarafın elbiselerini getirtip bir etnoğrafi müzesi yapmağa teşebbüs ettim. Bunu ilk Meşrutiyet meclisinde de yapmış, takdirle kabul ettirmiş isem de ne o vakit, ne bu sefer mebuslar vaadlerine rağmen elbise getirmediler. Ele geçen eski altın, gümüş, bakır, paralar ile vekâlette bir müze esası kurdum. Bunları bir camekân yaptırıp içine koydum. Ben gittikten sonra bunları da bilmem kimler yağma etmiş, birşey kalmamıştır.

Derhal tahriratın sade Türkçe ile yazılmasını emrettim. Elkabı kaldırdım. Şaşılacak şey, hiçbir memur yazamadı. Uğraştım olmadı. İllâ lügatli Türkçe, Tuhaftır, bu adamlar ana dillerini yazamıyorlardı. Arapça ve acemceli dili yazıyorlar, âdet, terbiye meselesi. Sonra Hey'et-i Vekilede de karar verdirdim. Elkab ve nişanları da meclis ilga etti. Azametli efendiler, Lozandan sonra zatı devletiniz, vekâleti celile gibi tabirleri yeniden ihya, resmî tahrirata idhal ettiler. Gülünç iş. Ne diyeyim: böyle oluyor. Bu esnada Kâzım Nami'yi buldum. En yüksek memur olarak tayin ettim. O, İbrahim Hilmi Beyi tavsiye etti. Getirdim. Memurîn ve İstatistik Müdürü tayin ettim. Bu devlette ilk olarak İstatistik Müdürlüğünü bu suretle teşkil ettim. O vakite kadar bunun kıymeti bilinmiyordu. İkisi de iyi insanlardı. İbrahim Hilmi ciddî, çalışkan ve işbilir. Vekâletin sicilini onun gayreti meydana getirmiştir. Herşeyden ziyade mükâfaata lâyık olan bu adam birşey görmemiştir.

İstanbul'daki maarif memurlarından işe yarar birkaçını ge-

tirtmek istedim. Mektup yazdık, adam gönderdik. Cevap bile vermediler. Hayret şu ki, Lozan sulhü olunca bunlar akın akın Ankaraya gelip mühim yerlere yerleşmişlerdir. Kâzım Nami Bey'in teklifiyle muâllimler birliği cemiyetini yaptım. Bizim memurlar tuhaftır. Kalemlerinde iş görmez; kahve ve sigara içerler, kendi aralarında muhabbet ederler. Her kalemde işleri gören ancak bir iki memurdur. Yanlarına eş dostta gelir: Lâklâkiyyat ve keyif ederler. Bizim teşkilât ilerledi. Birkaç kalemimiz var. Bu hal bizde de oldu. Bunu menetmek istedim. «Ne yapalım geleni kovamayız» dediler. «O halde bana haber verin ben kovarım» dedim. Haber vermediler. Oralarda memur adedinden fazla sandalyeyi yasak ettim. Kapılara misafir kabul edilmez diye levhalar yazdırdım. Gelenler yine ayakta kalıp çok duramadılar. Bir iki defa ansızın gezip misafir getirenler varsa dışarı çıkardım. Devam fena idi, geç geliyor, erken gidiyorlardı. Cedveller yaptırıp imza ettirdim. Kıstalyevm yapacağım dedim. İki gün yolunda gidiyor, işinizden kontrol edemezseniz derhal yine eski haline geliyor. Bu bizde müzmin bir hastalıktır. Kolayına «Beylik yasağı üç gün sürer» demezler. Birkaç gün aldırmadım. Birgün işe başlama saatinde daireye gittim. Kâzım Nami yarım saat sonra geldi. Geç gelen başkaları da var. Cetveli istedim. Sahte imza koyamadılar. Kâzım Namiden kıstalyevm yaptım. Pek yalvardı. «Yapma» dedi. «Niçin?» dedim. «Para meselesi değil, haysiyet meselesidir. Sonra madunlarımın yüzüne nasıl bakarım» dedi. Dedim «Daha iyi ya sana yapınca ötekiler tam korkar». Geri aldım. Bu ders oldu. Zaten birçok adamla döğüş edeceksen, başlarıyla et, onu devirirsen hepsi kaçar. Bu gayet iyi bir tâbiyedir. Yılanın da başını ezmek lâzımdır. Öte tarafı hiçtir. Şimdi misafir yok amma bu sefer de gazete, roman okuyorlar. Onları da yasak ettim. Dedim ki : «Burada millet size gazete okuyasınız diye para vermiyor. Onu iş saatleri haricinde okursunuz.» Bir işin, maarif vekâletinde 3 günden ziyade durmıyaca-

ğı hakkında şiddetli emirler verdim. Arada keyfe mettefak bir masanın çekmesini çeker, bakardım; orada üç günü geçmiş tahrirat bulursam o memura ceza ederdim. Bizim hükûmet daireleri adetâ atâlet yeridir. Memurlarla mektep çocuğu ile uğraşır gibi uğraşmalıdır. Onları makine haline getirmek, nizam ve intizama sokmak pek güçtür. Sokarsınız; fakat kontrolü gevşetirseniz derhal eski haline avdet ederler. Demek ki, kontrol hükûmet dairesinde en mühim bir şeydir. Hattâ kontrol üstüne de konntrolünü iyi yapıyor mu diye bir kontrol koymak lâzımdır. Ve kontrol sıkı bir surette devam edip gitmelidir.

Memurlara tıraş olup da geleceklerini ve kaput, lâstik ve feslerini kapının yanındaki odaya bırakacaklarını tenbih ettim. Korkudan yaptılar. Memurlar artık benden titriyorlar. Zâhir şerrine lânet, deyip hiç bilmedikleri ve yapmadıkları bu şeyleri yapıyorlardı. Bir tamim ile bütün mekteplere muallim ve talebeden herkesin kendisine de Oğuz, Tuğrul gibi Türk adları koymasını emrettim. Yanıma memur gibi Mebus Besim Atalay'ı almıştım. Ona bir takım adlar verdim. Kendisinin de bulup listeyi çoğaltmasını söyledim. Bu listeyi tamim ettim. Besim Atalay bu listeyi kendi namına neşretmiştir. Bu sayede adları dahi türkleştirmeye doğru büyük bir adım atılmış oldu. Türk millî adları yayıldı. Mekteplere, âile adlarına da koymalarını emrettim. İki yıl sonra idi. Mustafa Kemâl bir seyahatten döndü. Bilhassa Konyada epeyce kalmıştı. Beni gördüğü vakit dedi ki «Sen neler yapmışsın be?» içimden «Yaptıklarımdan hoşuna gitmeyecek birşey öğrenmiş, herif bize kızmış» dedim. Çünkü hayretli ve telâşlı bir tarzda söylüyordu. «Ne yapmışım?» dedim. «Ne yapacaksın, bütün muallim ve talebeye Türk adları koymuşsun bu adlarla söyleniyorlar» dedi. Bu haber beni keyiflendirdi. An'anevî bir mükâfat olarak beni sevindirdi. Tamim, demek muvaffakiyetle yürümüştü.

Bir gün bir muâllim bir mektebe talib oldu. Dosya yok, so-

ruşturdum, münasip. tayin ettim. Beş on gün sonra Kâzım Nazmi geldi. O hocanın geldiğini, bana Beypazar'dan kavun getirdiğini söyledi. Beypazarının kavunu nefis ve meşhurdur. «Ben rüşvet almam» dedim. «Canım rüşvet olur mu?» dedi. «İnsan böyle azar» dedim. «Hediye diye başlar sonra yumurta çalan da de çalar» dedim. Gitti. Herif israr etmiş ve yalvarmış. Gelmiş. Bağırdım : «Şimdi kavunları alıp kafasında parçalarım» dedim. Bunu işiten adam kaçıp gitmiştir. Ömrümde. en ufak yiyecek bir hediyeyi de kabul etmedim. Evime sıkı tenbih etmişim. Süt. yoğurt her ne gelse asla kabul edilmezdi. İnsan tabiatı mahlûktur. Böyle alışır. Yiyecek, hediye derken haberi olmaz bir rüşvete kayıverir. İyisi mi evvelinde dikkatli olmalıdır. Böyle şeyler tatlıdır. İnsanın hoşuna gider. Bu sebepten para işlerine de asla elimi sürmemişimdir. Bal tutan parmak yalar. El sürme! İlk günlerde en mühim dert iyi memur ve muallim bulmak idi. Talib olanların ne olduğunu bilmek için hiçbir sicil yoktu. Bunun verdiği müşkilât müthiş idi. Böyle bir talib olunca çaresizlikten bizim memurların şahadetine o adamın memleketinin mebuslarına müracaat ederdim. Hüsnü şahadet ederlerse tayin ederdim. Birgün Hamdullah Suphi birini getirdi; Medih ede ede ayyuka çıkardı. Merkezde açık bir yere tayin ettim. Hamdullah'ın en büyük kusurlarından biri de adam tanıyamaması. Herkesi fantazi hislerle ve gözlükle görüp methetmesidir. Aradan bir ay geçti. Silifke Maarif Müdüründen bir mektup aldım. Bu zat evvelce Sinop'ta mektep müdürü idi. Diyor ki «Falan adamı yanına almışsın. Bu benim çocuğuma fiil-i şeni yaptı. Beş yıl hapis yattı.» Hemen memuru çağırdım. «Sen böyle etmişsin» dedim. Titredi. «Git!» dedim. «Aman beni rezil etme! kendim savuşayım» dedi ve hemen gitti. Rezil etmedim. İşte sicilsizlik ve hüsnü şâhâdetler...

İlk zamanda hem bir memur yok iken mebuslardan birine «bazı günler gel, yardım et!» dedim. Bu mebus maarif müdür-

lüğünden mebus olmuştu. Bir derece Türkbilik ilmine dâir de malûmatı vardı. Hâlâ mebustur. Adını söyliyemiyeceğim. Arada geliyordu. Birgün geldi, oturuyoruz. Beş dakika sonra şâb-i emred bir çocuk geldi. İstidasını verdi. Baktım Ankarada muallimlik istiyor. Darülmuallimininden mezun. «Yarın gel!» dedim. Çıktı. Mebusa bu çocuğu tanıyıp tanımadığını sordum. «O oh... Fevkalâde müstaid ve ahlâklı bir çocuktur» dedi. Tayin ettim. Mektebe devama başladı. Üç gün sonra iki muhtelif mektup aldım. Bu çocuğun müzekker fahişe olduğundan bahsediliyordu. Derken çete reisi Çolak İbrahim, çetesiyle Ankaradan geçiyormuş. Bana bir mektup göndermiş. Diyor ki: «Bu çocuk en rezil biridir. ...Mebusun (Hüsnü şahadet eden) hem fail hem mefûlüdür.» Bunu öğrenince fena halde kızdım. Mebusun çocuktan biraz evvel gelmesi tertib imiş, bir tertip ile beni dolaba koyup edebsiz sırrını bana kolay yaptırmış. Dolaba konmam pek gücüme gitti. Derhal çocuğu azlettim.

Ertesi günü bir de baktım, o mebus düştü. Hem de pür hiddet... «Sen onu nasıl azlediyorsun? Ne hakla?» dedi. Sükûnetle «İyi değilmiş, onun için» dedim. Köpürdü. Kıyamet kopardı. «Sana, bak neler yaparım, istizah yapar, düşürürüm» Ben de kızdım : «Siktir şuradan defol!» diye kovdum. Gitmek istemedi. Kalktım. «Kolundan tutar, atarım» dedim. Gitti. Fakat yüzüne vurmadım.

Gel zaman, git zaman Ankara Orta mektep talebesi, müdirleri aleyhinde isyan ettiler. O esnalarda herşeyin şirâzesi çözülmüştü. Nizam, itaat, usûl, herşey kalkmıştı. Bu hal mütarekeden beri herşeyde ve talebelerde de vardı. Hocaları dinlemiyorlardı. Ders zamanı derzaneye girmiyor, sokağa gezmeğe gidiyorlardı. Muallim, müdür, mâni olmak isterse üste fena sözler, hakaretler de savuruyorlardı. Leyli talebeden gece gezmeye gidenler bazen hiç gelmeyip geceyi dışarıda geçiren gençler de oluyordu. İnkılâp iptidalarında böyle haller oluyor. Nitekim Meşru-

tiyetin iptidasında da herşeyin şirâzesi bozulmuştu. Bunların önünü almak lâzımdı. Nasihatla, tamimle, emirle olmıyacağını biliyordum. Bir mühim hâdise yapmak lâzımdı. Ankara mektebine tâyin ettiğim adı iyi hatırımda değil, Haydar Bey adında bir zata mektebin disiplinini iade etmesini tenbih ettim. Enerjik bir adamdı. Uğraşıyor, olmuyor. Oluyorsa da tam değil. Birgün on leylî talebe, müdirin muhalefetine rağmen cebren sokağa çıkmışlar. İçlerinden bir genç geceyi mevzubahs mebusun evinde geçirmiş. Geldi, müdür haber verdi: Tahkikat yaptık. Meğerse bu cebren çıkma da o mebusun teşviki ile imiş. Demek muhterem mebus bana olan garezini kuvveden fiile çıkarmağa çalışıyor. Baktım vak'a da güzel: o mebus, hem de bir de bir çocuk gece evinde kalmış. Alâ. Derhal mektebe gittim. Talebeyi, muallimleri toplayıp halka ettim. İnsaniyetten, ahlâk ve faziletten bahsettim. Talebenin henüz rahmi maderdeki çocuklar gibi olup, dünyaya gelmemiş demek olduklarını, binaenaleyh disiplinden, dersten başka bir şeyleri olamıyacağını anlattım. Ve âsilerin isimlerini okuttum. Önüme getirttim, dedim ki : «İşte siz kötü çocuklarsınız. Millete yaramazsınız. Size yedirilen millet ekmeğine günahtır. Sizi kovuyorum.» Müdüre dönüp «bunları şimdi dışarı atın!» dedim. Çocuklar «Gitmeyiz!» dediler. «Polis çağırıp şimdi atın! burada bekliyorum.» dedim. Attılar.

Bu, evvelce söylediğim mebusun istediği şeydi. Haberi yok. Benim de istediğim şeydi. Bu mebus propaganda da yapmış. «Masum çocukları sokağa attı. Bu adam merhametsiz bir canavar!» demiş. Otuz kadar mebusu kandırmış, hakkımda istizah takriri verdiler. Takrir kabul edildi.

Ben hemen Ankara mektebi vak'asını, on çocuğun kovulduğunu, her yerde her şeyden evvel disiplin olacağını, olmadığı takdirde her yerde haylaz talebenin böyle kovulacağını bir tamim ile bildirdim. Derhal her tarafta disiplin teessüs etti. Birinci istediğim bu idi. İkinci istediğim bu mebusa darbe idi.

İstizah günü oldu. Biraz evvel meclise gittim. Bu mebusu buldum. Şimdi ne olduğunu yüzüne vurmak zamanı idi. Bir köşeye geldim. Dedim ki, «Sen fâil ve mef'ulsün. Teşviki sen yaptın. Çocuğu gece evinde alakoydun» ve evvelki vak'a hakkındaki Çolak İbrahim'in mektubu müfadini de söyledim. «Eğer istizahta devam edersen bunları kürsüden söyleyeceğim. Çolak'ın mektubu ile o hususteki diğer mektupları da okuyacağım. Sen şimdi bizzat çıkıp beni müdafaa edeceksin.» dedim. Kül gibi oldu. «Pekiyi» dedi. İstizah başladı. Ben cevap verdim: O da otuz arkadaşını vazgeçirmiş, kendi de beni kürsüde müdafaa etti. İttifakla itimad reyi aldım. Bu vakadan sonra bu mebus bana karşı daima mutîğ hayırhah tavır takınmış.

İşte devlete, millete iyi iş görmek de ne belâlı şeylerdir. Neler ve kimlerle uğraşmalı... Meclisteki dalaveralar olur. Bir istizah fakat içyüzü ne!...

Arası biraz geçti, bana birşey yapamayınca bu sefer Kâzım Nami'yi hedef ettiler. Bunlar o Otuzlar'dan, «illâ bunu azledeceksin» dediler. Bunun başı eski Tanin gazetesinde müdürlük eden Muhiddin idi. Daima fena şeylerine itiraz ettiğim Mustafa Kemâl benden bîzar idi. Bunu o da körüklüyordu. Bu surette beni atmak istiyordu. Muhiddin benden müsteşarlık istedi. Vermedimdi. Çünkü o vakit milleti böyle bir masrafa sokmağa lüzum yoktu. Başka vekillerden müsteşar tayin, kalemi mahsus teşkil edenler vardı. Bunlar o vakte göre fantazi idi. Ben yapmadım. Hem de Muhiddin Taninde vaktiyle aleyhime neler yazmıştı. Bana müsteşar olmak istemesi için yüz isterdi. Ben onunla nasıl çalışırdım fakat ben bunlara bakmıyordum. Yine kendisine maarif müdürlüğünü verdim. Yunus Nadi Ankarada Yenigün Gazetesini çıkarıyordu. Bu adam ile aramızda birşey yoktu. Eskiden beri bana hissî düşmandır. Bu da ittihatçılıktan ve galiba onun namussuz benim namuslu olmamdan gelir. Tuhaftır. Bu ittihatçılık acûbe bir şeydir. Çok namusluları beni sonradan sev-

miştir; fakat bir kısmı ilâ sevmemiştir. Hattâ gayretimden hamiyyetimden takdir ile bahseden bunlar yine «Cemiyete çok fenalık yaptı.» demişlerdir. Ve bana hâlâ yan bakarlar. Mahmud Esad da Yunus Nadi'nin adamı olmuş gazetesinde yazı yazıyordu. Mahmud Esad (Adliye Vekili sonra) Nadi'nin yetiştirmesidir. Onun himâyesiyle vekâlete gelmiştir. Nadi, Mahmud Esad Yenigünde aleyhimde şiddetli makaleler yazmağa başladılar. Mustafa Kemâl'in teşviki idi. Bu adam gayretimi, hamiyetimi görmüş, fakat aslâ beni sevmemiştir. Daima defetmeye vesileler aramıştır. Yine bir istizah yaptılar. Mecliste beni, işde görmüş, öğrenmiş bir takım insanlar da vardı ki söylüyorlar. Onlar da müzakere edip hazırlanmışlar. İstizahta kürsüye çıktım. Meclis hınca hınç dolu idi. Bana birşey isnad edemiyorlardı. Hücumları Kâzım Nami'ye idi. O da fena korkuyordu. Zavallı pek fakir... Ekmeğinden olur diye telâşta idi. Hem iyi adamdır. Bir aralık bazıları onu azledip işi bitirmemi teklif ettiler. «Hayır dedim. Bir memur burada hedef olamaz. Huzurunuzda mesûl varsa ben olabilirim. Ben orada kaldıkça Kâzım Nami kalır. Malûmatlı, namuslu bir memurdur. Beni düşürürseniz. O vakit ondan iyisini bulur, yerine koyarsınız» dedim. Neyse itimad alarak bu işi de bitirdik.

Mektep vakası, bu ve emsâli edimi «Sert Adam» a çıkardı. Halbuki ben Sert değil bilâkis yumuşak insanımdır. Yalnız haksızlığa karşı bütün kuvvetimle kıyam ederek idarede de hata görül bimem. Böyle olmazsa iyi idare mümkün değildir.

Millî hareket devamda. Yüce ihtilâl ve savaş günleri. Böyle zamanlarda milletler en güzel milli marşlarını yaparlar. Bu millî marşın güfte ve bestesini en iyi yapana beşeryüz lira nakdi mükâfat vereceğimi ilân ettim. Ben orada iken otuz kadar güfte, birkaç beste gelmişti. Ben Rusyaya gidince Hamdullah Suphi bunları hiç nazara almayıp, Mehmed Âkif'in bir şiirini mecliste okuyup kabul ettirmiş. Bu yolsuz harekettir. Maatte-

essüf bizde daima böyledir. Bu tarz ile erbabında gayret kalmaz. Vekâlet yalancı mevkiye düşer. Düşünülmemiş, ben ise bunları erbabından mürekkep bir komisyona verip onlara seçtirecektim. Âkif'in bu marşının güftesi arûzlu ve hece adedi çok vezindedir. Şiir nizamlı şiirdir. Bu sebeple ağır ve pek monotondur. Halbuki marşların güfteleri serbest şiir olmak lâzımdır. Güfte de yüksek bir şey değil. Bestesi de iyi değildir. Maatteesssüf Fransız büyük inkılâbında olduğu gibi bizde de biri çıkıp ta Marseilles gibi bir millî nefis eser vücuda getiremedi. O devre de gitti. Yani fırsat kaçtı. Böyle yüce ilham verir gün, yüksek buhran ve heyecanlı millî vak'a bir daha ne vakit bulunur? Hem bulunmamış... Hâlâ da iyi bir marş yok. Avrupada resmî memuriyetlerde millî marşlar çalınmak âdetine binaen insan lüzumunda bu noksandan utanıyor. Böyle yapılacağına Mozart'ın pek nefis olan «Türk Marşı», Abdülhamid'in marşı ki güzeldir, ve diğer Avrupada mevcut «Alaturka» marşlardan alarak bir millî marş bestesi yapmak hepsine müreccahtır. Sonra buna iyi bir güfte de yapılabilir. Millî marş pek lâzımdır. Avrupada diplomatik memuriyetlerde de bulundum. Herkes marşını çaldırır, bizim çaldıracak marşımız yoktu. Sıkılırdım.

Ferid (Eski Kütahya Mebusu) Ankaraya geldi. Adnan, evine misafir etti. Mustafa Kemâl Ferid'i meclise kabul etmek istemedi. Pek aleyhinde idi. Adnan söyledikçe o da Ferid'e müthiş küfürler savururdu. Ferid İstanbulda Ferid Paşa kabinesine girmişti. Adnan yalvardı, uğraştı. Bir iki ay geçti. Nihayet meclise Mebus sıfatıyla kabul ettirdi. Ricamızın birkaçında ben de mevcut idim. Sonra ne yapıp yapıp Maliye Vekili de yaptırdı. Ferid'in Adnan'a ebedî bir minnettarlık meselesi lâzımdır. Bu sebeple bugünkü Londra sefirliğini de ona medyun demektir. Halbuki orada sefir iken, Türkiyeden mehcur yaşayan Adnan'a fena muamele yapmıştır. Ferid yanlarında misafir iken Halide ve Adnan Ziraat Mektebinin aşağıdaki binalarından birinde otu-

ruyorlardı. Ferid de orada yiyip içiyordu. İlk Maliye Vekili Hakkı Behiç idi. İşler çorba idi. Para yoktu. Bankaların paralarını cebren alıyorduk. Ferid gelince işleri yoluna koydu. Hakkı Behiç sonra deli oldu. Galiba hâlâ öyle.

Mustafa Kemâl ile Halide Hanımı'ın arası pek iyi idi. Daima görüşüyorlardı. O halde mühim müzakerelerde bazen hususî surette iştirâk ediyordu. Mustafa Kemâl'in hususî etrafı, yani yâverleri, kâtipleri Halide Hanımı sık sık ziyaret ediyorlar. At gezintileri, nişan talimleri yapıyorlardı. Hattâ bir defa biz de Halide Hanımla mavzerle nişan attık. İyi vuruyordu. Salih (Salih Paşa ,eski Harbiye Nezareti Yaveri) onun pek müdavimlerinden idi. Halbuki hal böyle iken, çok geçmedi. Mustafa Kemâl ile Halide Hanım'ın arası açıldı. Halide Hanım, Mustafa Kemâl aleyhinde söylenmiye başladı. Bunun iç yüzünü bilmiyorum. Yalnız gördüğüm ve sezdiğim birşey vardı. Halide Hanım müzakerelerde âdeta müstebit, hemen daima kendi fikrinin kabulünü, herşeyde kendisine rey sorulmasını istiyordu. Bu ise Mustafa Kemâl'in en sevmediği, en işine gelmeyen şey. Herkes ona itaat, hem de körükörüne itaat etmeli. Sade onun fikri hüküm sürmelidir. Galiba birbirine tahakküm meselesiyle başlıyarak, belki başka sebepler de inzimam ederek, araları açıldı. Aralarındaki dostluk az sürmüş, artık münasebet hemen de büsbütün kesilmiş olarak vücude gelen vaziyet sulha kadar sürmüştü. Nihayet Halide ve Adnan Türkiyenin yedi başlı ejderhasına muhalif harekete başlamışlar. Muarız fırkaya girmişler; mahvolmaları mukarrer iken, atik ve akıllı davranıp herkesten evvel Avrupaya kapağı atmışlardır.

Bu esnalarda Halide Hanım bir nefer ceketi giyerek ordu da da uzun müddet kaldı ve dolaştı. «Halide Onbaşı» adını takındı. Bu seyahatlerine dair Ankarada ve millet meclisinde dedikodular yapıldı. O zaman Halide, kendisinin Maarif Vekili olduğunu Amerikalılara söylemiş. Amerika gazeteleri yazmış.

Mustafa Kemâl kızmıştı. Bu rivayet o kadar kök salmıştır ki, hâlâ ecnebilerden onun vaktiyle Maarif Vekilliği ettiğini söyliyenler görüyorum. Biz hükûmeti teşkil edince Padişah ve İngilizler her ne yapabileceklerse derhal yapmağa teşebbüs ettiler. Salih Paşa'yı atıp Ferid Paşa'yı Sadrazam yaptılar. Ferid Paşa, Şeyhülislâm Dürrîzade'nin imzasıyla bir fetva neşrederek bunda bizi yani Heye't-i Vekile âzâsını huruc alessultan töhmetiyle itham edip, idamımıza karar verdiler. Hasılı idam cezasını yedik.

Mustafa Kemâl de Ankara Müftüsünü kandırdı. Hoca Mebusların imzalarıyla falan, bir fetva yapıp İstanbulu itham etti. Tabiî iki tarafınki de bir kuru sıkı idi. Şunu söyliyeyim ki, bana da bu yediğim idam cezası kuru sıkı bir tesir yaptı. Baktım idama mahkûm olan diğer arkadaşlar da hiç müteessir görünmediler. Zaten ele geçersek bu idam cezasız da idam edileceğimiz muhakkak idi. Bunu da biliyorduk.

Şimdi İstanbul bütün kuvveti pazuya vermişti. Anadolunun muhtelif yerlerinde aleyhimize kıyamlar tertib ediyordu. Halife orduları (Kuvvay-ı İnzibatiye) teessüs etti. İşte Ali Rıza Kabinelerinin olmamasının tesiri görülüyordu. Hizmetleri, kıymetleri anlaşılıyordu. Bize Ankaraya giderken dedikleri şey ne kadar doğru imiş. Yunanlılar da İzmirden taarruzlar yapıyorlar. Ermeniler de bizi Sarıkamıştan tehdit ediyorlardı. Tabiî bir surette, yani İzmirde, Adanada Irakta, Erzurumda birer cephe teşekkül etmişti. Bizim askerler bunlara sıra ile garb yahut İzmir cephesi, cenup yahut Adana cephesi, Elcezire cephesi, Şark cephesi adlarını verdiler. Elcezire cephesinde bizi Asûri, Geldanî kuvvetleri iz'aç ediyordu. Bunların hepsi birden bir plân dahilinde mütekâsif bir tazyike başladılar. Vaziyetimiz buhranlı olmağa başladı. Câmi, Dahiliye Vekili idi. Eski vali vekil Yahya Galip, Vali olmuştu; fakat bu zat tamamiyle hakan. Dahiliye vekilini âmir gibi tanımıyor. Bilâkis kendisi ona emrediyordu.

Hoppala.. İlk adımda curcuna. Câmi buna dayanamadı. Şikâyet etti. Heyet-i vekilede uzun müzakereler oldu. Anlaşıldı ki, Câmi haklı; Fakat Mustafa Kemâl, Yahya Galib'i himaye ediyor. Yahya onun adamı. Galibe teşvik eden, mesele ihdas ettiren zat Mustafa Kemâl idi. Çünkü Yahya Galip bu kadarını cesaret edemezdi. Çünkü Mustafa Kemâl kavgasız duramaz. Herkesle kalburun üstüne gelenleri, zaruret sebebiyle mevkiye gelmemeni olmamış veya olamamış, şimdi birer birer tepeliyecek. Millet başında, namuslu adamı çekemez. Hem rakib kalmasın. Bu onun en baş huyudur. Kâbiliyetli insanları çürütecek, atacak, devirecek. Câmi istifaya kalktı. Bu da reisin istediği şey. Nihayet aşikar olan bu haksızlığa dayanamayıp Mustafa Kemâl'e gayet dürüst bir surette söyledim. İllâ böyle hükûmet olmaz. Daha ilk adımda bu ne iştir? Ya bu adamı Valilikten çıkarmağa razı olunuz, ya hep istifa edelim» dedim. Neyse baktı ki, daha ilk adımda esaslı bir buhran çıkacak, yola geldi. Yahya gitti. Fakat nebus yaptı. Câmi'de artık meyûs oldu. Nihayet Mustafa Kemâl Roma Mümessili sıfatıyla Câmi'yi yollayıp def. bir müddet sonra oradan da azletti. Ha, Bismillâh dedik; biri gitti. Câmi'nin ömrü kısa oldu. Sonradan Mustafa Kemâl onu haksız yere istikbâla ithama kalktı. Yusuf Kemâl ne vekil olduğu vekâlete gidiyor, ne de Heyet-i Vekile içtimalarında alınan kararları imza koyuyordu. Bu kararlar defterе yazılmıyordu. Tabii herkes beter korkuyordu. Perişan olup ele geçersek ben işlere karışmadım, ne yapayım cebren Ankarada alıkondum diyeceği görülüyordu. Arkadaşlar bunun hâline gülüyor, aleyhinde söyleniyordu.

Meclis, hükûmet hepsi oldu. Değirmen kuruldu amma, suyu nereden gelecek? Bizde on paralar yok. Hakkı Behiç Maliye Nazırı, vergilerden birşey yok. Ziraat Bankalarına vaziyet edip, paraları alıyoruz; Maaşlara, askere sarfediliyor. Hesap kitap yok. Zaten o maliyeden habersiz, işler arap saçı, sonra

kör düğüm oldu kaldı. Bankalar ve müesseselerde de müsadere edilecek para kalmadı. Ferid Maliye Vekili oldu. Bu adam dirayetli adamdır. Maliyeyi yoluna koydu, Yürüttü. Para buldu. Ahlâkı da böyle olsa ne olurdu. İlk iş olarak Heyet-i Vekilede Rusya ile temasa gelmek, oradan silâh, para ve emsâli alınmak düşünüldü. Mustafa Kemâl Fransızca muharreratta vekillere bolşevikler gibi Commisaire diyordu. Bekir Sami Hariciye Vekili idi. Onun riyasetiyle Yusuf Kemâl beraberi olarak Ruslarla bir muahede yapmak ve onlardan yardım almak üzere yollandı. Ben Hariciye Vekâletine de vekil edildim. Bu esnada Kâmil Paşa'nın torunlarından Hikmet geldi. Adnan, bana prezante etti. Hariciyeye memur ettim. Fransada okumuş, fransızcası pek kuvvetli hem de baktım ki, terbiyeli ve ahlâklı bir gençtir. Sevdim. Lozan'da da beraber bulunduk. Orada daha iyi görüp daha ziyade sevdim. Sonra sefir ve Mustafa Kemâl'e başkâtip oldu. Bekir Sami'nin oğlu da Rusya'ya heyetle beraber gidiyor. Bu çocuk yolda giderken bir baştan öbür başa kadar Çerkeslik propagandası yapar. Bekir Sami iri boylu bir zattır. Asetindir. Asetinler böyle iri olur. Bu millet Kafkas dağlarında oturur. İkiyüz elli bin kişi kadardırlar. Yüzelli bini hristiyan, cenub mailedeki diğer kısım müslümandır. Bunların Çerkeslerle ırkî hiçbir münasebetleri yoktur. Dilleri de Çerkesceden tamamiyle ayrı bir dildi. Asetinler Hindi, Cermânî nesil ve dilleri de o zümredendir. Tuhaf, Türkiyeye gelen Lezgî, Çeçen, Asetin, İnguş, Çerkes, Abaza hep Çerkeslik davası ederler. Hiç biri de diğerinin dilini anlamaz. Yine şaşılacak şey... Rusyadaki bütün bu milletler Türkü can gibi severler. Halâsını ve hürriyetlerini bizden ümid ederek yaşarlar. Sonra Rusyaya gittiğim vakit bundardan istasyonlarda vagonumuzun penceresine yaklaşıp etrafına bakındıktan sonra mazlûmane «Bizi ne vakit kurtaracaksınız?» diyenleri kezâ bir yerde arkamızdan bastığımız toprağı öpeni gördüm. Bizdekiler ise aksine Türk düşmanıdır. Türkiyeyi yıkmağa çalı-

şırlar. Halbuki Rusyadakilerin hakkı vardır. Çünkü bunlar istiklâl ve hürriyet alabilirlerse almaları ve onun devamı mutlaka Türkiyenin sayesinde olabilir.

Artık her tarafta aleyhimizde isyanlar başlıyor. Atî karanlık, hayatımız, millî gaye, herşey tehlikede. Bizim Hanım ise İstanbulda duramıyor. Babası, amcası, nasihat ediyormuş. Olmuyormuş. Şaşılacak bir cesareti var. Bana da haber vermeden 10 yaşındaki bir hizmetçi kızı alıp bir vapura gizlice atlıyor. Madanyaya geliyor. Bursa Valisi bana telgrafla haber verdi. Oradan araba tutuldu. Bilecik'e, oradan da Ankaraya geldi. Ben de Kuyubayırında bir bağ kiraladım. Oraya yerleştik. Mevsim yaz. İnek, koyun, keçi, tavuk aldık. Onlar ile oyalandık. Bir yavru tiftik keçisi var. Alıştı, merdiveni çıkıyor. Gelip boynunu dizime koyup duruyor. Seviyorum. Fakat benim içimi kurt yiyor. Bizim karının, keçinin de vaziyetten haberi yok. Muhtemel tehlikeyi bilmiyorlar. Ansızın Ankarada bile aleyhimize isyan çıkması pek mümkün. İğne üstünde oturuyoruz. Birkaç yüz askerimiz var. Padişah diyor, başka bilmiyorlar. Bu sebeple bunlara da itimad edemiyoruz. Ankara ahalisi ise tamamiyle düşmanımız. bizimle ihtilâf bile etmiyorlar. Ya bir şey çıkarsa karıyı ne yapacağız? Şişman, ata binemez. Binmesini bilmez, kaçıramayız. O halde ben de naçar kalacağım, parçalanacağız. Düşün, düşün çare yok. Elbet gelmemesi lâzımdı. Benden habersiz ve babasını dinlemeyerek geldi. Eh, alın yazısı ne ise olacak... Kazaya rıza...

Her tarafta aleyhimize isyan hareketleri daha ziyade kaynıyor. İstanbulun faaliyeti daha arttı. İstanbul bilhassa Düzce ve Bolu cihetleriyle temasta, hükûmet tarafından Kuvva-yı İnzibatiye (Halife Ordusu) adıyla ordu tertip ediliyor. Garp cephesinde Yunanlılarda da faaliyet ziyade.

Böyle feci ve eğreti bir vaziyetteyiz. Bir de baktım. Hükûmette Hey'et-i Vekile müzakere odasının yanındaki odalar mahrem bir vaziyet almış, oraya yanaşılmıyor. Mustafa Kemâl'in

adamlarına sordum. «Paşa'nın İstanbuldan hemşiresi geldi.» dediler. Aptal gibi inandım. Bunlarla iş patlak verdi. Hemşiresi değil, gelen kadın Fikriye adında bir metresi imiş. Yahu!.. Şimdi onun sırası mı? Hem bu kadın hükûmete, Heyet-i vekile odasının yanına misafir edilir mi? Başta Hey'et-i Vekileyi teşkil eden onbir mebus ve nazır efendiler olmak üzere koca bir vilâyet, hükûmet konağı, memur ve ahalisine böyle boynuz takdırılır mı? Bu müthiş bir ahlâksızlık. Hem de ne küstahça bir cesaret!. Hem de fahişe hemşire olsun. Hadi bunu da sineye çekelim; fakat ya halk duyarsa... Bizi taşlar. Bu gibi şeylerin halkımızca ne kadar fena gözle görüldüğü malûmdur. Bizde değil, Avrupada da böyle şey müthiş bir skandaldır. Halkı bize ısındırmak dava için lâzım. Bu da dürüst hareket ve ahlâk ile olur. Dâvamız ne? Bu iş ne? Perhizimiz ve bu lahana turşusu tam birbirine uygun... Ortalıkta lâf çoğaldı. Neyse bir müddet sonra kadın hükûmetten kayboldu. Ne oldu bilmem!..

Mustafa Kemâl Ziraat mektebinden İstasyon Binasına göç etti. Artık hanesi orası. Ankarada S. adında biri var. Romanyalı bir müslüman zabit imiş, harb-i umumîde Bükreşe giden ordumuza iltihak etmiş, imiş. Yanında güzelce bir karı da var. Zevcem diyor. Kadın Macar imiş. Akşamdan sabaha kadar İstasyon binasında vur patlasın çal oynasın gidiyor. Hattâ haremi ile Mustafa Kemâl'in yanına yerleşmiş beraber içiyorlar, oynuyorlar, bağırıyorlar. Bari kör olasılar, pencereleri kapatın! Hayır pencereler fora. Halk geceleri evin etrafına toplanıp rezaleti seyrediyor. İşret ve şehvetin türlü çığlık ve nefeslerini dinliyorlar. Halkda, mebuslarda bir dedikodudur koptu. Birbirimize derd yanan birkaç kişi bizim de ödümüz koptu. Halk bizi dinsizler, ahlâksızlar diye kesecek. Bazıları bana şu adama söyle de yapmasınlar dedi. Düşündüm, dedim : «İsmet'in bu adama söz anlatması mümkündür. Ona söyliyeyim de nasihat etsin. Millî davaya zarar verebilir birşey olduğunu, bu esnada bunlardan sa-

kınılmak lüzûmunu söylesin. Hiç olmazsa bu işler gizli kapaklı yapılsın». İsmet'i bulduum. Derd yanıp, kemâli safiyetle anlattım. Birden hiç ummadığım bir cevap aldım. İsmet kızdı. Sert bir tavır aldı. Ben de Mustafa Kemâl'e kızdı zannettimdi. Meğerse bana kızmış imiş. «Herkesin sikinin kâhyası mıyız? Yapar ya, yapsın. Herkese ne oluyor?» dedi. Ben bönledim. İsmet'i saf bir adam sanarken içinden kurulu, dürüst olmayan biri olduğu fikrine doğru vardım. Çünkü şikâyete akan sular durur. Tamamiyle makul ve benim fikrimde olması lâzımdı: Zannımca yaranmak için İsmet hemen ona gitmiş, benimle olan muhavereyi de anlatmış, tevecciih kazanmıştır. Bir Erkân-ı Harbiye Reisinin hükûmet reisine âdeta böyle endirekt pezevenklik edeceğini zannetmezdim. Vay halimize!.. Bakalım!...

Arası birkaç gün geçti; Bir de (S.)'nin Ziraat Vekâleti müsteşarlığına tayin edildiğini öğrenmiyeyim mi? Al sana işte!.. Sen misin rezaletin önünü almak isteyen?.. Düşündüm, demek biz burada vatan için falan çalışmıyoruz. Bir ağanın mevkiine, zevkine, fuhşuna âletiz. Vatan için güyâ hükûmet kurduk. Daha ilk gününde başa gelen adam birinin karısını düzüyor, buna mükâfaten de kocasını yekten müsteşarlıkla çıkağ buyuruyor. Padişahlar cariye düzer, onları kocaya verirlerdi. Bu kocasının gözü önünde karısını düzüyor. Hiç olmazsa onlar kızı bir nefere verip, onu mülâzım yaparlardı. Bu yekten müsteşar yapıyor. Bari malûmatlı, zeki, bir pezevenk olsa yine neyse. Adam kördüğü diyelim. O da değil... Şeytanlar tepeme çıktı. Gittim. Mustafa Kemâl'e bunun tayini münasebetini sordum. Cehlini, bu işten anlayamıyacağını söyledim. Bana ne cevap verse beğenirsiniz: Romanyada çiftliği var. Mükemmel yapar. Mütehassıstır. A'â! Alâ! Her yerde, herkese ve kendisine söylendi. «S. nin şu tarzla müsteşarlığına tahammül edemeyiz; azlolunacak» dedik. Neyse muvaffak olup azlettirdik: Herif ve kadın kayboldular, fakat pezevenk kıymetli bir şahıstır, mühim sanat görmüştür, sokağa

atılabilir mi? Mustafa Kemâl onu Novoroski'ye konsolos tayin edip göndermiş imiş. Muhterem Reisimizin bir huyu vardır: Çok kadın sever; fakat bir kadını çok sevmez. Çabuk değiştirir. Çeşnicibaşıdır, demek. Artık bıkılmış, gönderildi. Suyu içilmiş, posası atıldı. Zaten beni sevmeyen Reis, Yahya Galip işinde de bana kızmıştı. Tabiî bunda da pek kızmıştır. Beni başına belâ aldı demektir. (S)'ı takib edelim. İkinci defa Rusyaya gidişimde Batum'a çıktım. Ahvalden malûmat almak için oradaki Türklerden, müslüman gürcülerden birkaç kişi topladım. Bu arada (S) nin de halâ orada konsolos olduğunu, türlü hırsızlıklar, irtikâb ve ticaret yaptığını, mühim bir servet peyda ettiğini söylediler. Bir takım işlerde ortaklık ettiği, sonra da onlara oyun ettiği, adamları da şahit olarak getirdiler. Benim bir vazifem de Rusyadaki sefarethane ile şehbenderliklerimizi teftiş etmekti: Novoroski'ye çıktım. (S) beni hanesine misafir etti. Baktım, pek güzel halıları ve karısının kulağında fındık kadar pırlantalar var. Ertesi günü tuhaf bir şey oldu. Akşam yemekten sonra karısı odadan çıktı ve durup dururken (S) dedi ki: «Kusura bakmayınız. refikamın aybaşısı var.» Şaşaladım. Neye hamledeceğimi epeyce zaman kestiremedim. «Galiba karımı koynuna koyamadım. Çünkü mazereti var» demek istiyordu. Böylesi de görülmemiştir bile. Dünyada zannımca hiçbir koca misafirine böyle bir mazeret beyan etmemiştir.

Rusya'dan dönüşümde Hey'et-i Vekilede (S.) ın suiistimalini anlattım. «Azli lâzımdır» dedim. Hariciye Vekili Yusuf Kemâl idi. Heyet-i Vekile azline karar verdi. Yusuf Kemâl de «Azlederim» dedi. Fakat azletmedi. Biraz sonra teşehhüd miktarı hariciyeye ben vekâlet ettim. Hemen (S.) i elimle yazarak azlettim. (S.) Ankaraya geldi. Aleyhimde gazete çıkaracağını, beni sokağa dökeceğini, öldüreceğini söyledi. Bana da böyle haber yolladı. Dedim: «Söylemek marifet değil, yapmak marifet.» Bir müddet üzerimde dolaştı. Sonra kayboldu. Ankaradan gidip

sesini kesti. Nevalesini düzmüştü. Daha ne yapacak?!.. İşte devlet işinde dürüst oldunmu böyle şeyler de başına geliyor. Adamı ölümle bile tehdit ediyorlar.

Antalya'da heyecanlı bir hâdise oldu. Biri, birini öldürmüş. hükûmet de kaatili hapsetmiş. İtalyan kumandanı General hükûmete bir nota verip kaatilin İtalya teb'ası olduğunu, hapishaneden çıkarılıp kendisine verilmesini talep etmiş. Bunu mutasarrıf telâşla yazdı. Bu ağır bir şeydi. Yine kapitülâsyon. Hey'et-i Vekilede müzakere edip mutasarrıfa şu emri verdik : «Kuvvetlerini topla! Generale (kaatili veremem. Eğer kuvvetle gelirsen, mukabele ederim) cevabını ver» dedik. Mutasarrıf öyle yaptı. General talebinden vazgeçti. Askerle gelse bir belâ daha çıkacaktı. Vâkıa orada, İtalyan askeri de azdı, ama İtalyanlar umumiyetle bitaraf ve yumuşak duruyorlardı. Bu defa onlar da askerî kuvvetler gönderebilirlerdi. Yapamaması bize büyük bir keyif verdi. Bu Avrupalılar böyledir. Korkak bulurlarsa derhal adamın sırtına binerler. Hem de insafsızca binerler; kuvvetli görürlerse işi dostluğa dökerler. Bunlarca dünyada muhterem şey sade kuvvettir. Türk nesilleri bu dersi kulaklarına küpe etmelidir. Ben bunun, Lozan'da yüzlerce misalini gördüm. Bu sebeple eski devlet ricalimizin nezâket ve yumuşaklıkla iş görme prensipleri tamamiyle batıldır Zaten bu suretle bu devlete diplomaside pek çok şeyler kaybettirmişlerdir. Terbiye dairesinde sert ve gayet cesur ve sebatlı olmalı.

Antalya'da diğer bir vak'a oldu. Birgün idadi mektebinde üç muallim oturuyorlarmış. Ulûmu diniye muallimi olan müftü de varmış. Muallimin biri müslümanlığa küfretmiş. Peygambere sövmüş, diğeri de iştirâk etmiş. Bir tanesi leh ve aleyhe karışmamış. Müftü bunu Maarif Vekâletine yazdı. Tezvir olmasın diye tahkikat yaptırdım. Gördüm ki tamamiyle doğru. Bence dini ve hernevi kanaât ve düşünce şahsa aittir. Ancak millet kitlesi, saçma ve taassup derecesinde olmamak şartiyle behemehal din-

dar olmalıdır. Muallim olacakların mekteplerde böyle şeyler yapmaları vahim hatâlardandır... Derhal şiddetli tedbir aldım. İki muallimi ve bundan haberdar olup menetmediği ve vekâlete vermediği için mektep müdürünü ve yine aynı sebeple maarif müdürünü azlettim. Bunu her tarafa tamim ederek çocukların dinî akidelerini bozmamayı bilâkis takviyeye çalışmalarını tavsiye ettim. Dinin, bir milletin harsı meyanında ve ne gibi faydaları bulunduğunu evvelce ziktrettik.

Bize Romadan bir tebliğ... Mahmut Muhtar Paşa, Cavit, Reşit Saffet, Galip Kemâlî ve daha bir takım eski nazır ve sefirler, Romada toplanmışlar. Kararlar vermişler, bize bildiriyorlar. İstediklerinin hülâsası şu : Vatanı kurtarmak için toplanıp bizim iş'arımız üzerine hareket edin. Siz işi yapamazsınız. Bize danışın! Al bundan da... Yâni bu adamlar Ankaraya gelecekleri ne Roma gibi emin ve rahat bir yerde oturacaklar, oradan bizi idare edecekler. Doğrusu iyi küstahlık. Mustafa Kemâl küplere bindi. Biz Romada toplanan bu adamlar ile hiç münasebetimiz olmadığını ilân ettik. Kestirme yoldu. Onlar da dağıldı, iş bitti.

Millet Meclisi içkiyi yasak etti. Ve bu husus şiddetle takip edildi. Bunu yapanların başı Ali Şükrü idi. İkinci derecede Şair Mehmed Âkif'ti bunlar mecliste dini bir parti yapmak peşinde idiler. Rakıyı yasak etmeleri, hele o esnada maddî ve manevî çok iyi bir iş olmuştur; fakat hükûmetin takibatına rağmen katî surette önü alınamamıştır. İmbikler toplandı, amma bazı nüfuzlu memurlar hükûmetin muhafazası altında bulunan bu imbiklerden bir kısmını alıp evlerine yerleştirdiler. Bunların biri Ankara Polis Müdürü Dilâver, diğeri şimdi Bursa Valisi olan Fatin'dir. Mükemmel rakı çıkarıp iyi ticaret yaptılar. Dilâver Rumelilidir. Galiba Arnavut. Fatih Giritli. Bunların ikisi de Mustafa Kemâl'in gözdeleridir. Zaten böyle olmasalar meyhanecilik yapamazlar. Mustafa Kemâl'in rakılarını da bunlar yaptılar. Nihayet Dilâver İskân Vekâleti muhacirlere arazi ve emlâk ve-

rirken sahte vesikalar yapıp Ankarada onbeş, yirmi hane ve dükkân, Ankara civarında birkaç çiftlik alıp ağniyadan oldu. Halkta derhal iptidaî bir imbik uydurdular: Bir büyük tenekeye tenekeden bir kapak yaptırıyorlar, kapağın bir kenarından içine bir boru geçiriyor, kapağın üstüne de soğuk su koyuyorlar. Borunun iç ucunu kaşık gibi, tenekeye tahammur etmiş üzümü koyup ısıtıyorlar. Küûl ve su tebahhur edip kapağa çarpınca üstteki soğuk su tesiriyle temeyyü ediyor ve borunun kaşığına oradan harice akıyor. İşte rakı, fakat takdirin fenalığından yüksek küûlleri çok, ve adi, sıhhate muzır bir rakıdır. Bu memleketin her tarafına yayıldı. Üzüm bulamıyanlar başka şeyleri, hatta kocayemişi tahammur ettirip rakı yaptılar. Bolşevikler de ilk devrede içkiyi yasak etmişlerdi. Bu yasak o kadar şiddetli idi ki; idam bile ediyorlardı. Moskovada Çiçerin, muahede yaptığımız zaman bize bir ziyafet vermişti. Bu yasağın neticelerini kendisinden sordum. dedi ki : «Hiç!.. Baş edilemiyor. Köylü ve halk imbik gibi şeyler uydurup yine votkalarını yapıp içiyorlar. Yasak, bilâkis muzır oldu. Çünkü yaptıkları votka fena cinsi oluyor. Daha ziyade zehirleniyorlar.» Bizde de aynı şey oldu. Yine hemen herkes içti. Mustafa Kemâl birgün rakısız kalmadı. Tarihinde içki yasağı misalleri vardır. Meselâ, İlhanlılar zamanında. Hiç birinde de baş edilemeyip içki men edilememiştir. Son yıllarda Amerika da yasak etti. Astarı yüzünden pahalıya geldi, yasağı kaldırdı. İçki vâkıa bedeviyet için bir felâket. İnsanın sıhhatini ve dimağını, zürriyetini bitiriyor. Lâkin yasak edilirse daha muzırını yapıp içiyorlar ve içenler yüksek fiatlarla alıp keselerini de deliyorlar. Birgün Mustafa Kemâl bir tavsiye ile Şerif Manatof adında birini bana gönderdi. Bu adam mühim şeyler görüşmek istiyormuş. Kendisine randevu verdim, ve Mustafa Kemâl'i gördüm. Mustafa Kemâl dedi ki : «Bu adamın Turan ittihat ve istiklâlini hâvi mühim bir programı var. Rusyadaki Türkler namına gelmiştir. Bu işleri iyi bilirsin, sana yolladım

müzakere et! Bir netice çıkacak şey mi, bak!» dedi. Şerif'le konuştum. Başkırt imiş. Proğramı gördüm. Başkırt, Tatar, Kırgız, ilâh... İstiklâl etmişler, birleşmişler. Türkiyedeki kardeşleriyle de birleşme ve Türkiyeye bu buhranında yardım etmek için Manatof'u (Manatoğlu) göndermişler imiş. Sordum. Muhtelif tarzlarla halini, fikrini tetkik ettim. Herifin proğramının düzme bir şey olduğu kanaatini hasıl ettim. Bir defa böyle bir şey'in Rus pençesi altında imkânı yok idi. Yeşilordu dalaveresine benziyordu. Onun gibi bir Rus oyunu olması lâzım. Hem biz Ruslardan yardım almak için bir heyet gönderdik' Sonra böyle birşey yapacağız, bu menfaatimiz aleyhine. Zaten muhali işlemek. Çocuğa üç celseden sonra şu cevabı verdim : «Böyle bir mesele ile bizim alâkamız yoktur. Bu Rus dostumuzun aleyhine bir şeydir. Bu sebeple iştirâk edemeyiz». Mustafa Kemâl'e de işin düzme ve saçma olduğunu, verdiğim cevabı söyledim. Herif tekrar geldi. Bu sefer benden Vekâlette memuriyet istedi. Vermedim. Maarif Müdürlüğü, sonra hocalık istedi. yine vermedim. Nihayet : «Açım» dedi. Biraz para verdim.

Arası bir hafta kadar geçti. Şerif ahaliyi, mebuslardan bir kısmını toplayıp komünizmin büyülüğünden ve faydasından bahsedecek Türkiyenin kurtulmak için bolşevik olmasını teklif etmiş. Haber aldım. Herifin proğramı neydi, bu sözleri ne? Şimdi iş daha iyi anlaşıldı. Bu adamın Türkiye'ye gelişinde bir maksat var. Yeşilordu hikâyesi galiba, bununla izah edilmeli. Galiba bu, ordunun takibesi, yeşilordu bizi kurtarmağa gelecek değil, bizi aldatıp Türkiyeye girecek ve bizi bolşevik yapacak ve Rusya hükmü altına koyacak. Heyet-i Vekilede tevkifini talep ettim. Yapmadılar. Manatoğlu hemen Eskişehire savuşmuş, orada da askere ve ahaliye bir beyânname neşretmiş. Bunda: «Ey askerler! Ankaradaki paşalar, beyler için harp edip kendinizi öldürtüyorsunuz. Silâhlarınızı atıp evlerinize gidin!» diyor. Bu ötekinden müthiş şeydi. Herif bizi Halife ordularına, isyanlara, Yu-

nanlılara, İtilâf devletlerine karşı müdafaasız bırakmak istiyor.

Ankaradaki nutku bolşevik casusu ve propagandacısı olduğunu gösteriyor; fakat Eskişehir'de yaptığı nedir? Vakıa o da komünizm esasıdır; lâkin biz bolşeviklerin en mühim düşmanı olan İngilizlere karşıdır ki, asıl müdafaayı yapıyoruz, demektir. Rus adamı olsa bunu yapmıyacaktı. Acaba acemice yapılmış ve mahallî tatbikı bilinememiş bir Rus propagandası mı? Yoksa bu adam doğrudan doğruya İngiliz casusu mu? Bu sefer ne ise Hey'et-i Vekilede tevkifine karar verdik. Beyannamesi kanunen idamını müstelzimdi. Ben idam olması veya hiç olmazsa Sivas taraflarında bir esir kampı yapıp, sulha kadar orada tutulması fikrinde bulundum. Zaten böyle bir yere daha birçokları için lüzum vardı. Tevkif edildi. Ve Mustafa Kemâl onu sade Rusyaya iade ile iktifa etti. Mustafa Kemâl Ankaradaki Ruslarla pek sıkı dost idi. Ekseriya onlarla içiyor. Sabahlara kadar evlerinde kalıyordu. İhtimal Rus mümessillerinin tesiri iledir ki, böyle yapmıştır. Hakkı yoktu amma, hükûmet, kanun, onun için sıfırdı. Müstakilen yapardı.

Sonra tahkikat gösterdi ki bu adam Rusyadan İstanbul'a gelmiş, İstanbulda İngilizlere casus olup Ankaraya gelmiş imiş. Nihayet biz muahede yapmak için Rusyaya gidiyoruz. Sarıkamışta karşımıza çıktı. Trenimize geldi. Elimi sıkmak istedi. Elimi vermedim. Korktum. «Seni İngiliz Casusu!» dedim. Baktım bu kelimeden çok korktu. Haber aldım trenin bir köşesine sıkışmış kolundan tutup attırdım. Nihayet Moskova'da Tatarlardan tahkikat yaptım. Meğerse Stalin'in adamı ve hafiyyesi imiş. Ankaraya o göndermiş imiş. Fazla olarak yolda İngilizlere de casus yazılmış, bir serseri imiş. Bu adamı Rusya'ya iade etmek pek muzır olmuştur. Rusyaya ikinci gidişimde işittim. Her yerde her mecliste Türkiye aleyhine propaganda yapmağı kendine âdet edinmiş. Ders: Düşmanı ele geçirdiniz mi derhal onu muzır olamıyacak hale koyunuz. Merhamet veya iltimasa kulak vermek

pek fenadır. Sonra siz çekersiniz, başınızı verirsiniz.

Mustafa Kemâl'in bir âdeti vardı. Mühim meseleleri kumandanlara yazar, onlara rey sorardı. Bunları heyet-i vekilede okurdu. Vakıa bu gayet yolsuz militarizm sistemi bir işdi. Lâkin ahval dolayısiyle kabil-i müsamaha idi.

Şunu söyliyeyim ki, bu kumandanlardan daima en iyi, mâkul cevaplar, Karabekir'den, en kötü cevaplar da Çolak Salâhattin'den geliyordu. Salâhattin'in yazılarında biraz huysuzluk da var idi. Salâhattin'i meşrutiyet zamanından beri tanırım, iyi de görüşürdük. Sonra birbirimizi kaybetmiştik. Balkan Harbinde Çatalca müdafaasında teftiş yaparken pusuya uğramış, yaralanmış, oradan çolak olmuş. Şimdi onunla resmî muhaberedeyiz. İyi, namuslu adamdır.

Bu esnalarda Mustafa Kemâl'in en mühim meşgûliyeti: Yeşilordu ve Komünist teşkilâtı. Türkiyeyi bolşevik yapmak. Ara sıra da «Memleketin kurtulması ancak bolşevik olmakla mümkündür». diyor. Hakkı Behiç, Yunus Nadi, Adnan, Tevfik Rüştü ve daha birkaç kişiyi başına topladı. Proğramlar, nizamnameler yaptılar, bastırdılar. Tepesi kırmızı kadife kalpaklar giydiler. Hele Tevfik Rüştü hararetli br komünist oldu. Onun kırmızı kadifeli kalpağı hâlâ gözümden gitmez. Türlü propagandalar, çocukça, soytarıca şeyler yapıyor. Mustafa Kemâl buna ilk nüve ve kuvvet olmak üzere Çerkes Ethem'i aldı. Onun bir müfrezesini kırmızı tepeli kalpaklılar ve yeşil bayraklar ile Ankarada dolaştırdı. «Ne oluyoruz, ne felâket bu?» diyorum. Ve içimin yağı eriyordu. Bilhassa proğramlarında gizli komite hali. Muhalefet edenlere katil ve idam cezası da vardı. Karakol cemiyetinin bu halde oluşuna nutkunda kıyametler koparan Mustafa Kemâl bunu şimdi kendi de yapıyordu!..

Sh. 293, ilh.. de Mustafa Kemâl bu işi başka kalıba koyup kendi yapmadığını söylüyor. Tamamiyle yalandır. Sırf kendi işidir. Güya millî müfrezelerin millî maksadı daha iyi anlamaları

buna sebep imiş. Mızrak çuvala sığmadı. Hayır, maksadı sırf bolşevikliktir. Zavallı, akılsız o zaman devletin komünistlikle kurtulacağını zannediyordu. Millî maksadı anlatmak için bizim davamıza göre olan prensipler ile yolunda ve kuvvetli bir propaganda teşkilâtı kâfi idi. Nitekim, ben millî yolda propagandacılar yetiştirmek için bir mektep açmağa teşebbüs ettim. Proğramlarını yaptım. Kendisi de münasip gördü. Fakat icra ettirmedi. Bunları bir iki ayda prensiplere, propaganda usullerine dair dersler verip, köy köy, şehir şehir, tacir, katırcı, hoca ve ilâh... şekillerde dolaştıracaktım. Beş altı ayda mühim mahsuller verirdi. Köylümüz memurlara inanmaz. Böyle halk kitlesinden olur, sözüne inanırlar. Zaten onların havadisçisi, gazetesi katırcılardır.

Derken birgün Hey'et-i Vekile içtima etti. Mustafa Kemâl söze başlayıp şunları söyledi : «Arkadaşlar! Biliyorsunuz çok zamandır komünist teşkilâtı ile meşgûlüm, herşeyini yaptık. Mükemmel bir kuvvet olarak Yeşilorduyu vücuda getirdik. Bu memleket ancak, bolşeviklik ile kurtulur. Artık zamanı gelmiştir. Kararınızı verin. Türkiyenin bolşevik ve Komünist olduğunu cihana resmen ilân edeceğim» dedi. Yeşilordu dediği, Ethem'in kuvvetleri. Hiç ses yok. Galiba, vekiller hepimiz de donduk, kaldık. Bir müddet sonra Fevzi'ye reyini sordu. O «Muvafık» dedi. Sür'atle başkalarına soruyor. Kimse bir şey demiyor. «Demek karar verildi» dedi. Derhal «Hayır, verilmedi. Beni dinleyin dedim. Müthiş telâş içinde başladım: «Komünistlik bu millete gelmez, hangi patron, hangi servet ve fabrika var ki bunu yapacağız? Dükkânları mı kapayacağız? Küçük burjuva sınıfı nerede, nedir? Yüz, iki yüz liralık sermaye sahipleri mi? Bunları da kapatırsan memleket tamtakırdır. Hem millet bolşevikliği dinsizlik diye tanımıştır. Düşmanla muhatız. Millet zaten aleyhimizde. Öyle bir vaziyette böyle bir inkılâp pek tehlikelidir. Bu ilân ile millet kâmilen aleyhimize kalkar. Belâyı başımıza ken-

dimiz almayalım. Hem de İngilizler bolşevikliğin şiddetli düşmanı. Şimdiye kadar aleyhimize bilfiil ordu göndermeyen İngilizler, biz komünist olunca mutlaka göndereceklerdir. Yunan ordusunun veya Halife ordusunun yanına bir iki fırka da İngiliz askeri gelirse, işimiz derhal dumandır. Ne yapıyoruz?!.. Ayağa kalktım. «Dünyada bu kadar büyük bir hata işlenmemiştir. Bununla bu dava muhakkak suya düşecektir. Tarih bizi mes'ül edecektir». Bunu derken yumruğumu şiddetle masaya vurmuşum : «Eğer ilân etmekte ısrar ederseniz. Sizinle çalışmıyorum». Bu defa itirazımdan dolayı karar v tilememiştir. «Meseleyi Millet-Meclisinin hakemliğine götürmek kanunen lâzımdır. Siz götürmezseniz ben şimdi meclise gidiyorum. Meclisi ayaklandıracağım. Dilimle, kalemimle, kuvvetimle, canımla, herşeyimle bunun olmamasına çalışacağım. Size düşmanım. Karşınızda ilk saftayım. Bütün milleti aleyhinize kaldıracağım.» dedim. Bu şiddetim çok tehlikeli idi. Bu adam herşeyi yapar. Hele Çerkes Ethem şimdi adamı ve bolşevik kuvveti... Nizamnamelerinde idam cezası da var. Arkamdan Rafet (Dahiliye Vekili) ayağa kalktı. Şiddetle «Rıza Nur'u tasdik ediyorum. Sözleri doğrudur. Türkiyeyi bolşevik yapamazsınız» dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal «Kalsın!» dedi. O kalsın, kaldı. Millet ve devlet bu müthiş belâdan kurtuldu. Sonra Mustafa Kemâl bunun kıymetini takdir etmiş ki, biz Lozan'da iken had bir buhran zamanında Ankara'da herkes yeniden harp başlıyacağı korkusuyla telâşta imişler. Mustafa Kemâl'in yanında beş on kişi ve Lâtife Hanım'ın babası Muammer Bey varmış. Korku içindelermiş. Mustafa Kemâl «Korkmayın! Orada Rıza Nur var. O vaktiyle devleti komünistlikten de kurtardı. Şimdi bu vaziyeti de kurtarır» demiştir. İşte bu adam bu utanacak hali şimdi nutkunda inkâr, tevil ediyor. Ve başkalarının üstüne atıyor. Bu Fevzi'nin günahları çoktur. Mustafa Kemâl birşey yapacak mı? Meclise gelmeden evvel Fevzi'ye söyler. Gelirler mecliste iptida reyini ona sorar. O da

evet der. Böyle diğerlerini tesir altına alır. Daima bu usûlü kullanmıştır.

Bu hizmetim Türk milletine en büyük hizmetimdir zannediyorum. Ve iftiharım sebebidir. Biraz sonra Mustafa Kemâl, Çerkes Ethem ve kardeşleri Tevfik ve Reşid'lerin yeşilordu ile kuvvetlendiklerini görüp mevkiî elinden gidecek diye telâş etmiş. Yeşilorduyu ve teşkilâtı lağvetmiş. Bunda da iyi güçlük çekmiştir. Oh olsun.. İşte Çerkes Ethem ve kardeşlerinin Yunan ordusuna geçmeleriyle biten hadise buradan başlar. Meselenin ruhu rekâbet ve mevki dava ve kaygusudur. Biz bu vak'ayı Türk tarihimizde yazamadık. Çünkü kitabımızı neşrettirmezdi. Burada sırası geldikçe iç yüzünü bildiğimiz kadar yazacağız. Bekir Sami ve Yusuf Kemâl hâlâ Rusyada. Bir muvaffakiyetleri yok. Hatta haber bile nâdir. Meclis açılacağı vakit Mustafa Kemâl ve Celâl Ârif arasında rekâbet başladığını söylemiştik. Celâl Arif kendisini açılacak meclisin tabii reisi sayıyordu. Öteki ise ne vakittenberi istediği ve elde etmek için türlü entrikalar yapıp da muvaffak olamadığı birşeyi pençesi altına almıştı. Şimdi hazır düşmüş, önüne konmuştu. Verir mi?... Berikinde de hırs kavi; fakat ses çıkaracak halde olmadığını takdir ediyor. Yuttu, amma içi doldu. Celâl Ârif Adliye Vekili idi. Kömür ocağı dalaveresi yapmak için İtalyan Fago'yu Ankaraya getirtmiş. Ne haldeyiz? ne düşünüyoruz? Mustafa Kemâl ile aralarındaki gizli, içten kaynayan rekâbet gitgide düşmanlık halini bulmuştu. Derken patlak verdi. Celâl Ârif, Mustafa Kemâl aleyhine söylenmeye başladı. Erzurum mebusları ile bilhassa Hüseyin Avni ile pek iyi idi. Bizim yanımızda bağda oturuyorlardı. Doğrusu Celâl hem kel hem foduldu. Mademki, bu adamla uğraşacaksın, niye para dalaveresine giriyorsun. Hem de reisliğe lâyık değildi. Çünkü bu milleti bilhassa böyle zamanda idare edecek zekâ, enerji ve tahsilden tamamiyle mahrumdu. Zihniyeti de pek köhne idi. Bunu da bilmiyordu. Bilâkis pek mağrur bir adamdı. Bü-

yüzden atardı. Vâkıa yüzelli kilo kadar bir adamdır. Amma, davul gibi karın, fındık gibi kafadır. Meselâ şunu söyliyeyim : Biz Lozan'dayız. O da Romada mümessil. Bize bir düziye tahrirat yazıyor. Ders veriyor; İsmet fena kızıyor. «Sanki bu herif âmirimiz, hocamız» diyor. Küfür ediyor. İsmet müstebit ve haris bir adam. Böyle şey en tahammül edemiyeceği şey. Celâl'in ibretli bir dersi şudur. Bir mektubunda diyor ki «Sizin tuttuğunuz yol doğru değildir. Türkiye Dünya karşısında tek kalmıştır. Müttefik lâzımdır. Bir de din kuvvetine istinad lâzımdır. Bunun için Karadağ ve Arnavutlukla, diğer taraftan Mısır ve Hind ile ittifak edip, Müslümanlık Âlemini arkaya almalıdır. Papayı da zahir yapmalıdır". Şunlara bakılırsa derhal Fransızların kelime salatası dedikleri şey olduğu görülür. Hem birbirine zıt şeyler : Müslümanlıkla ve Papa ile ittifak yapılacak. Sonra Karadağ batmış. Birkaç kişi İtalya'ya kaçıp Karadağı ihya etmek hülyasında Anavutluğun ittifakından ne çıkar? Mısır, Hind müstakil değil ki, nasıl ittifak etmeli?!. Bu işler, farz-ı muhal olabilse bile yıllar ister. Bize ise kuvvet derhal lâzım. İşte onun fikrince Lozan'da bu politika ile Avrupanın yedi devletini yeneceğiz! Bu, safderûn; Mustafa Kemâl ise, iblis. Mustafa Kemâl derhal Fago meselesini eline aldı. Celâl Ârif'e öyle bir darbe vurdu ki, öldürdü, bitirdi. Artık kinli. O günlerde bir gün Heyet-i Vekile içtimaına gitmek üzere meclisten çıktık. Hükûmete gidiyoruz. Mustafa Kemal ve daha 5-6 vekil var. Onunla aramızda biri vardı. Bir saf halinde yürüyorduk. Herkese Celâl Ârif'i nasıl imha ettiğini, gururlu gururlu ve keyifli keyifli anlatıyor haa. Artık anlatması bitmişti. Taş hanı geçmek üzere idik. Derhal yanıma geldi. Koluma girdi. Bana şunu dedi : «Yahu, senin de Celâl Ârif gibi böyle bir kömür ocağın filân yok mu?» Gûya şaka ediyordu. Fakat doğru, içini söylüyordu. Benim böyle şeyim olmadığını o biliyor ya, fakat bu suretle beni tehdit ediyordu. Demek sıra bizim. Yere vurulacağız. Şimdiye kadar hep çarpı-

şıyoruz. Kötülüklerine Rıza Nûr derhal itiraz ediyor, engel oluyor. Nasıl tahammül etmiş. Hele son Bolşeviklik meselesi... O kadar çalıştı, pişirdi, on dakikada ben hepsini bitirdim. Güldüm, dedim ki «Paşa! bende böyle şey yok. Hatta dünyada iki dikili kazığım yok. Paraya göz diken bir insan değilim, boşuna yorulma! Beni böyle yere vuramazsın». Dedi ki : «Canım senin de bir şeyini bulamıyorum...» Yine beni bırakıp başkasının yanına gitti. Hakikaten o vakit Dünyada birkaç sandık kitap, ufak bir ev eşyasından başka bir şeyim yoktu. Sonra namusumla ve alınterimle kazandıklarımı da kütüphane yapıp, millete verdik.

Hey dünya!.. Celâl'i kömürle yere vuran adam, sulhtan sonra Zonguldağın en mühim kömür ocağını vurdu. Hem de ne sahtekârlıklar ve cinâyetlerle. Yeri gelince bu altmış üç numarak ocak işini yazacağım. Belki de Celâl Ârif'in göz diktiği aynı ocaktı.

Artık sıra benim. Bekliyorum. Bakalım bana ne yapacak?...

Mustafa Kemâl nedense Maltadaki İttihatçıları kurtarmağa çok ehemmiyet veriyordu. Bir iki ecnebi tevkif olunmuştu. Bir tanesi bir İngiliz Miralay'ı idi. Adı Ravlinson'dur. Bunu Erzurumda Kâzım Karabekir tevkif etmişti. Bu zat büyük bir aileye mensup imiş. İngilizler almak için çok gayret ediyorlardı. Mustafa Kemâl de Maltadakiler ile mübadeleyi teklif ediyordu. İlk Rusya seferine giderken bu zabiti Erzurumda mevkuf olarak gördüm.

Aleyhimize İstanbulun tertib ettiği isyanlar arttıkça artıyor ve şiddetleniyordu. Bizim hanım başımda bir derd idi. Bir benim ağırlığım, bir de sırtımda bu ağır yük ne olacaktı? Ankarada bile emniyette değiliz. Bir hal olsa nasıl kaçacağız? Uğraşa uğraşa nihayet İstanbula yollamağa ikna ettim. Arabaya atıp yola çıktık. Kalecik, Çankırı, Kastamonu, Taşköprü, Boyabat tarikıyle Sinop'a gidiyoruz. Yollar bozuk bazı yerde hiç yol yok.

Köprüler bozuk. Köprü geçerken arabadan iniyoruz. Yolda araba kırıldı. İplerle bağlayıp öyle yola devam ettik. Konak yerlerinde han diyorlar, topraktan yapılmış, zeminde şeyler var. Murabba şekiinde, ortaları avlu, içlerine girilemez. Pislik, koku, bit içinde. Bunların avluları hayvan gübre ve sidiğinden müthiş birşey olmuş. Bereket versin beni heryerde hükûmet resmî surette askerler ve ahali ile istikbal, iyi bir hanede müsafir ediyor. Hele Kastamonu ve Sinop'ta pek büyük istikbâl gördük. Konak araları otuz beş kırk kilometre kadar, mesafedir. Yazın iyi gidilirse de kışın çamur sebebiyle günde yirmibeş, yirmi kilometre yapmak bile bazan müşkil oluyor. Öyle yerler oluyor ki, çamur atların dizlerini geçiyor. Ankaradan Kastamonuya kadar olan yerler, çırçıplak. Hele Çankırı civarında çaylar ile sulanan öyle güzel ziraat arazisi var ki; insan bayılıyor. Ama ne köy, ne ağaç, ne adam. Bir şey yok. Sebebi malarya. Yemek vakitleri inip yemek yiyoruz. Hanım bir Ankara kedisi almıştı. Bembeyaz tüylü, bir gözü sarı, biri mavi. İyi cins Ankara kedisi böyle oluyor. Yolda doğurdu idi. Anası kaçtı, ormana girdi. Ufak çalılıklar var. Bulmak mümkün değil. Gideceğiz. Derken Hanım bir yavruyu aldı. Ormana girdi yavrunun kulağını sıktı. Yavru bağırdı. Anası miyavlıyarak geldi. Yakaladı. Taşköprüden Boyabat'a giderken bir büyük ırmağa geldik. Öte tarafı dağ. Ahşap köprü var. Ayakları yok. Asma köprü gibi. Nasıl tutturmuşlar şaştım. Araba ile geçmeye korktum. İndik yaya geçiyoruz. Köprü sallanıyor. Neyse araba da geçti. İndik. Dağın eteğinde yol var, ancak bir araba sığıyor. Bir aralık teker boşa gitti. Aşağısı beş metre ve ırmak. Ödüm koptu. Bereket versin arabacı atik imiş, hayvanlara şiddetli vurdu ve atladık. Meğerse yolun orası uçmuşmuş. Ne tehlike. Arabalarda seyahat eden evvelâ vasiyetnamesini yazmalı. Muhakkak bir ölümden kurtulduk. Bu yolu giderken hep düşündüğüm ya karşıdan başka bir araba gelirse ne yapacağız? İkisi de kalır. Yolda uzun boylu olursa ne yapı-

yorlar, bilmem. Ne ise bize böyle bir belâ çıkmadı. Onbeş günde Sinop'a vardık. Yanımızda bir Ermeni kadın hizmetçi de vardı. Hanım «İllâ bunu götüreceğim» dedi. Ne dedimse, ne yaptımsa olmadı. Bu kadına söz dinletmek mümkün değildir. Ermeninin iki çocuğu da var. Ankarada ermeni darüleytamında. Başları kel, hastalıklı. Bana bunlara da baktırdı. Darüleytamdan alıp götürüp, ilâç alıp, tedavi ettikti. Şimdi Sinop'ta bu karıyı da, kızı da, hanımı vapura koyup İstanbul'a yollayacağım. Hanım «Ermeniyi de götüreceğim» dedi. «Etme, dedik. Pazarlığımız buraya kadar» dedik. Olmadı. «Bari üstünde İstanbul'a götürmesi muhtemel mektup falan birşey vardır. Çırçıplak soy da bak» dedim. Bir müddet sonra «Baktım, birşey yok» dedi. İstanbul'a gitiler. Ben de Ankaraya döndüm. Vaniköy'deki evimize inmişler.

Hanım Ankaraya gelmeden evvel ben idam cezası yeyince emvalimi hâciz için eve memurlar gelmiş. Hanım açıkgözlük edip kitapları mahzene sokmuş, vakıa dönüşümde kitapları rutubetten ciltleri sökülmüş, fareler didik didik edip, yuva yapmış buldum. Amma, hiç olmazsa haciz belâsından kurtulmuş. Eşyayı da kısmen saklamış. Diğerlerini de «Bunlar benim; Rıza Nur'un bir şeysi yok.» demiş. Memurlar geri gitmişler. İşte bu eve inmişler. Yeniden yerleşmişler. O vakit Kuleli Askeri İdadîsini İngilizler Ermenilere Darüleytam yapmışlar imiş. Birgün Ermeni karı, Hanım evde yok iken, hizmetçi kızı aldatıp dolaba sokmuş ve kilitlemiş. Hanımın mücevheratından bulabildiklerinden alıp doğru Kuleli Darüleytam'a girmiş. Hanım hükûmete söylemiş. «Birşey yapamayız.» demişler. Orası bir hırsız melcei imiş demek. Şu İngilizler mütareke esnasında neler yaptılar. Amma bilerek, amma bilmiyerek... Hanım birgün kadına o civarda tesadüf etmiş. Elmasları istemiş «Sesini çıkarma yoksa seni İngilizlere haber veririm. Kocası Ankarada benim çocuklarımı kesti derim.» demiş. O da korkmuş, hakkı da var. Dese, İngilizlerde

görülen zihniyet mucibince Ermeni sözünü derhal İncil Sinyoru gibi doğru kabul etmekti. Halbuki biz çocukları besliyor ve tedavi ediyorduk. Bunu yazdığımın sebebi Ermeniler Türke ne hâindir, bu millet ne alçaktır, ve ne iş yaparlar, göstermek içindir. Ne oldu ise bizim bir-iki bin liralık mücevherata oldu. Gitti, gider. Amma iyi oldu, hanıma Göbeğim çatladı da yine söz dinletemedimdi. Aklına her geleni yapan ve bu babta söylenen makul ve mantıkî sözleri dinlemeyen bu kadın benim başıma neler getirmiştir. Beni ne masraflara zararlara sokmuştur, hadsiz, hesapsızdır.

Sinop'ta iken bizim Altınoğulları Hasan Fehmi'nin İstanbulda olduğunu söylediler. Nasıl kurtulduğunu sordum. Hikâye ettiler: Malta'dan bize mektup yazdı. «Aman beni kurtarın, ben İttihatçılık ettim. Rumlara düşman oldum; Fakat, aklım başıma geldi. Tevbe ettim. Bundan böyle Rumluğa, Patrikhaneye hizmet ederim. Patrik'e mektup yazarsanız beni derhal kurtarır» dedi. Yazdık. Patrik İngiliz Kumandanına söylemiş. Derhal Hasan Fehmi'yi tahliye etmişler.

Aşkolsun... Bu adam ne işgüzar adammış. Şahsına çok güzel bakıyor. Evvelâ intihabına İttihatçılar mâni idi. Derhal onlara hadim oldu. Paralar kazandı. Sıra emini oldu, karılarla paralar yedi. Dûrendâne bir kadınla daha evlendi. Ticaret edip, Pangaltıda bir meyhane açtı. O vakte göre bir hocanın, mebusun meyhane açması pek müthiş çikin şeydi. Bravo... Karınca'ya basmayan müftü!... Şimdi de Maltadan kurtuldu. Sonra Mustafa Kemâl de bu adamı mebus yaptı. Çünkü iyi dalkavuktu. Meselâ, hoca, müftü olduğu halde kanundan evvel şapkayı giyivermiştir. Öteki İttihatçılar hâlâ yatıyor. Hüseyin Cahit de hususî bir surette kurtulmuş, İtalyaya çıkmış başındaki fesatmış. «Lânet olsun, müslümanlığa, Türklüğe. Bu fesi bir daha başıma koymam» demiş. Hakkı da var. Zaten bunun müsülmanlığı bir ad'dır. Sonra Türk değil, Arnavuttur. Kendisinden işit-

medim; fakat, hısım akrabası Abdülhamit zamanında Arnavutluklarıyla övünürlerdi. İkisi kurtuldu. Diğer İttihatçılar Malta'da mihman...

Benim birinci Rusya seferinden döndüğüm esnalarda idi ki, Ankaranın teşebbüsü ile diğer İttihatçılar da Malta'dan kurtuldular. Bunların Malta'daki hayatları hakkında uzun hikâyeler söylerler. Bizim için saded haricidir. Yalnız Fethi (Şimdi Paris Sefiri) için Süleyman Nazif, Delvetin perişan vaziyeti konuşulurken Fethi'nin bana ne, ben İslâv'ım» dediğini yazdı. Bilmem doğru mu? Halbuki Fethi İttihatçılar zamanında onların mâkulu idi. Sonra Ankarada tanıdım. Beraber Heyet-i vekilede bulunduk. Soğuk, çok şeyde uyuşuk. Ve bön durur amma bir adama ısındığı vakit terbiyeli, zararsız, malûmat sahibi olduğu görülür. Hele Heyet-i vekilede çok şeyde en iyi fikir söylediğini gördüm. Bilhassa namuslu adamdır. Kötülere karşı sözünü de esirgemez. Söyledi ise yazık, kendisi Manastırlıdır. Oralar önce Kuman Türklerinin yurdu idi. İslâvlar sonra gelmişlerdir.

İngilizler ve İstanbul hükûmeti aleyhimize plânlarını yapmışlar. Arş borusunu çaldılar. İsyanlar başladı. Aynı zamanda Yunanlılar İzmir'den tecavüz ettiler, aleyhimize ilk sıkı hareket Anzavur'un hareketidir. Bandırma, Gönen, Kirmasti, Karacabey ve Biga taraflarını ateşe verdi. Bizim çeteleri birkaç defalar bozdu. Nihayet Anzavur bozuldu kaçtı. Öldürüldü, işi bitirildi.

Derken, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan ateş aldı. Aleyhimize çıkan isyanların en mühimmi de bu idi. Padişahın Kuvva-yı İnzibatiyesi (Halife Ordusu) da gönderdiği adamlarla buna iştirâk etmişti. Bunların kumandanı Süleyman Şefik, İzmit'e asker çıkardı. Bu askerlerin, zabitleri çoğu Çerkes, Arnavut ve emsâli ecnebi unsur idi. İsyan yapan ahali de ekseriyetle Çerkes, bilhassa Abaza idi. İki taraftan birçok masumlara kıyılıyor, canlar yanıyordu. Sakin ahali iki taraftan da paraca, rahatça büyük zararlara uğruyordu. Ateş Adapazarın-

dan, Düzce, ilâh... Şarka doğru sarıyordu. Bolu'da mutasarrıf olan Haydar Bey'i (İstanbul Şehremini) dövdüler ve hapis ettiler. Bolu'ya propaganda ile işin önünü almak için mebus arkadaşlardan Hüsrev (Sofya Sefiri ve Boşnak'tır), Rize Mebusu Osman, Kırklareli mebusu Doktor Fuat'ı yolladıktı. Âsiler bunları tutup tevkif ettiler. Miralay Mahmut Bey'i (Geyve'de bizi tevkif eden) muntazam bir kuvvetle gönderdik. Onu da pusuya düşürüp öldürdüler. Bütün kuvvetini esir ettiler. Vaziyet fenalaştı. Karakeçili aşiretinden mürekkep bir çete kuvvetini Kaymakam Ârif Bey kumandasında gönderdik. Onu da bozdular. Ârif bir daha takviye kuvveti aldı. Yine bozuldu. Bu sefer bir gece çadırında öldürüldü. Bu kuvvetler de sıfır oldu.

Artık önlerini boş buldular. Bunlardan Koç Bey adında bir abaza avanesiyle Beypazarına kadar geldi. Beypazarı Ankaraya altı saat kadardı. Bizi telâş aldı. Ankarada ikiyüz kişilik kadar asker kuvvetimiz var; fakat emniyet mümkün değil. Fakat asker «Padişah baba» diyor. O tarafa geçiyor. Yahut silâhı atıyor. Ve silâhıyla geçip gidiyor. Memleketinde, evinde soluğu alıyor. Ali Fuat Paşa kumandasında ve Eskişehir'de duran ordumuz onbin kişi kadar. Ama çoğu Çerkes Ethem'in çetelerinden mürekkep, inzibatsız bir eşkıya kitlesi.

Mebus arkadaşlardan bir otuz kadarımız Koç Bey'e karşı bizzat müdafaaya karar verdik. Erzurum Mebusu Binbaşı Zihni bize Kumandanlığı deruhte etti. Hükümetten ben bir manga aldım. Nişan talimi yaptım. Ne çare ış başa düştü. Neyse, Allah razı olsun Koç ilerlemeyip geri döndü.

Derhal Düzce'ye Rafet'i, askerî efelerden mürekkep olan Binbaşı Nazımı, Çolak İbrahim'i, aynı zamanda Çerkes Ethem'i koşturduk. Bunlar gittiler. Mühim an yaşıyorduk. Davâ mahvolmak üzereydi. Rafet asilerle temas etti. Üç gün üç gece Ziraat mektebinde (Erkân-ı Harbiye Riyaseti) telgraf başında idik. Gözümüze uyku girmiyordu. Rafetle muhaberede idik.

Asilerin başlarından biri Abaza Sefer Bey imiş. Sefer hapishanede Hüsrev ile görüşmüş. Sefer millî hareketin ittihatçı olduğunu, bu sebeple harp ettiğini söylemiş; görülüyorki Ali Kemâl'in neşriyatı ortalığa ne fesat salmıştır. Hüsrev benim Ankarada vekil olduğumu delil getirerek ittihatçı hareketi olmadığını söylemiş. Sefer bu doğru ise ben isyandan vazgeçerim. Maiyetimle teslim olurum demiş. Bu mühim bir mesele idi. Asilerin kuvvetlerini çok eksiltiyordu. Hüsrev telgrafla bunu bize haber verdi. Ben derhal Seferle telgrafla görüştüm. Bizim tarafa geçmesini söyledim. Hayatını temin ettim. Muvafakat etti.

Biraz geçti. Rafet asilerle uzlaşmak üzere onların karargâhına gittiğini bildirdi. Doğrusu büyük cesaret idi. Bu telgrafı alır almaz ben herşeyin mahvolduğunu zannedip telâş ettim ve bağırmağa başladım. «Bu bir hiledir. Hile ile kumandanımızı aldılar. Askerimiz dağılacaktır?!.. Kumandan nasıl gider?!» deyip dövündüm. Mustafa Kemâl ve diğerleri hiçbir şey söylemiyor. Kimsenin ağzını bıçak açmıyor. Bunlar da benim telâşımdan müteessir olup büsbütün meyus oldular.

Sabaha yakın bir zamandı; uykusuzlukla başım da sersem olmuştu. Zavallı devlet ve milletin, bütün hayat ve mazisinin yıkılmakta olduğu, sallandığı gözümde tecessüm ediyordu. Sanki bu yıkılmayı görüyorum gibi geliyordu. Bu elîm intibah o kadar şiddetli olmuştur ki, halâ dimağımdan gitmez. Aklıma geldikçe aynı o vakit gibi canlanır. Bazen, rüyama girer. Nitekim mektepte imişim, imtihana giriyorum, rüyasını da, halâ ara sıra görürüm. Ondan nasıl korkarsam bunun rüyasında da öyle korkuyorum. Saatlerden sonra Rafet işin muvaffakiyetle bittiğini, kendi karargâhına bildirdi. Artık sevincimize nihayet yoktu. Mustafa Kemâl bu adamı itin kıçına sokuyor. Amma, böyle tehlikelere atılmış, böyle büyük hizmetler görmüştür. Ben şahsen Rafet'in dostu değilim. İleride de yazacağım; fakat hak budur. Bu kara günü kurtaran Rafet, Ethem, Sefer'dir. Bu esnada pek

fena birşey olmuş. Ethem, Sefer'i alıp derhal asmış. Aralarında şahsi münaferet varmış. Bu adamın huyu buydu;derhal asıyordu. Haklı haksız demiyor, muhakeme falan bilmiyordu. Çok adam asmıştır. Kızdım ve acıdım amma, emri vâkiydi. Yapacak yok. Ethem'in bu işi alçakça bir işti. Teslim olmuş, bu suretle de davamıza yardım etmiş, biri asılamazdı.

Hüsrev ve arkadaşları geldiler. Hüsrev ve Fuad deli gibi olmuşlardı. Aylarca bu halleri devam etti. Doğrusu kolay iş değil. Bu vaka ile Hilâfet ordusu falan bitti. Zaten kumandan Süleyman Şefik İzmit'e karaya bile inmemiş, vapurda beklemişti. İzmit mutasarrıfı İbrahim adında bir Çerkesti. Önce Mısırda idi. Tanırım. Süleyman Şefik onunla tepişiyordu. İbrahim'in gönüllülerini dağıtmak istiyordu. Bu yüzden istifa etmiştir. İşte bu suretle yeniden ümidimiz uyandı. En mühim isyan hâdisesi, halife ordusu ortadan kalktı.

Derken Yozgat'ta da isyan oldu. Bunu yapan Postacı Nâzım adında biridir. Buna Çapanoğulları da iştirâk ettiler. İsyan ta Erbea, Çorum, Zile'ye kadar sardı. Derken Bozkır, Konya ve havalisinde de patlak verdi. Amasya'dan Cemil Cahid, Eskişehirden Çerkes Ethem gönderildi. Erzurum'dan Ankara'ya gelen çetesi de yetişti. Uzun bir gayretle bu iş de bitirildi. Aleyhimizde Yunanlılar; Şimâl, Şark ve Cenupta âsiler, tam bir çenber içinde idik. Pontus Rum çeteleri de pek faaliyette idi. Demek İstanbul işi iyi tertip etmiş imiş. Afyonkarahisardan Derviş Bey (Paşa) Konyaya gönderildi. Konyada Vali Haydar Beyi ve Kumandan Hayri Beyi (Mebus ve Paşa) yakaladılar. Konya isyanının başında Delibaş adında biri vardı. Beşyüz asker firarisini toplayıp isyan etmişti. Rafet altıyüz kişilik bir süvari kuvveti yapmıştı. Bunu Ankarada kendi yapmış. Kendi talim etmiş, iyi yetiştirmişti. Ben de talimlerini de görmüştüm. Bu esnada Dahiliye Vekili olan Rafet'le bu askerler oraya koşturuldu. Bu kuvvetler de Konya isyanını bastırdılar. Zavallı Rafet; en kötü bir adam

bile olsa bu kadar mühim hizmet görünce ona hüsnü muameleden başka birşey yapılamaz.

Bütün bu isyanlarda birçok mühim vak'alar, hikâyeler, teşekkül işleri, fikirler, dâvalar, zihniyetler, kahramanlıklar, mücâhedeler vardı. Tafsilâtıyla yazılmaları, tespitleri lâzımdır. İşinde bulunanlar yazmalıdır. Hem tarihtir, hem bence millî roman, piyes mevzuları olur. Hem de bir millete böyle günlerdeki kahramanlarının hâtıralarını ortaya koymak, evlâda yadigâr ve ibret etmek vazifedir.

İşte bu İstanbul'un yâni Vahdettin ve Ferid Paşa'nın kat'î mağlûbiyetleridir. Bu iki adam, bilhassa Ferid kabiliyetsiz, pek ahmak idiler. Mağlûbiyetlerinin sebebi budur. İsyanların hepsini birden yapamadılar. Cahil, amelimanda şeylerdi. Hilâfet ordusunu kullanamadılar bile. Bu ahmak gerek sivil ve gerek askerî işte, nerde kendi gibi ahmak varsa onları seçmişti. Bereket versin böyle bir surette millî galebeye büyük hizmet etmiştir.

Bu esnada Urfa taraflarında Malili aşireti isyan etti. Fransızlarla iştirâk etmişti. Viranşehiri aldılar. Üzerlerine sevk olunan kuvvetlerin önünden kaçıp Cenuba, Fransız arazisine gittiler. Bu da böyle bitti.

İzmir işgalinde ilk günlerindenberi Miralay Ali (Kel Ali) alayı ile Ayvalıkta, Miralay Kâzım (Meclis Reisi Kâzım Paşa) Balıkesirde idiler. Yunanlılara ilk askerî darbeyi vurup kovan Kel Ali'dir.

Bu esnada isyanlar, asker kaçakları ve İngilizlerin yolladıkları casuslardan dolayı Mecliste İstiklâl Mahkemeleri tesis edildi. Bunlar casusları, hâinleri, âsileri, asker kaçaklarını muhakeme ediyorlardı. Eskişehir'den Samsun'a, Konyaya kadar hemen her tarafa birer İstiklâl Mahkemesi gönderildi. Bir tane de Ankarada vardı.

Bu aralık Antalyaya Dişçi Sami adında biri gelmiş. İngiliz casusu imiş. Yakalayıp Ankaraya getirmişler. Sami mahkemeye

beni Mısırdan tanıdığını söylemiş. Mahkeme şahadetime müracaat etti. Hakikaten Mısırda Türk bir dişçi Sami işitiyordum. Yüzünü görmüş değildim. Orada maaşlı İngiliz Casusu olduğunu söylüyorlardı. Hattâ şimdi, Mısır kıralının mabeyincilerinden olan İhsan Bey birgün bana «Dişçi Sami'ye ben yüz veriyordum, meğerse İngiliz casusu imiş. Kovdum» demişti. Bir müddet sonra da bu adamın casusluğu terk ettiğini, bir Türk kızı ile evlendiği şâyi olmuştu. Mahkemeye bunların hepsini söyledim. Mahkeme reisi Topçu İhsan idi. Dişçi Sami'yi astılar.

Adana Cephesinde Tufan Bey diye şöhret alan Yüzbaşı Osman büyük kahramanlıklar yapıyordu. Halk keza. Bilhassa İskenderun Türkleri... Fransızlar, hile ile vakit kazanmak istemiş olacaklar ki, bir heyet gönderdiler. Mustafa Kemâl ile meclis binasında görüştüler. Ben de yanlarında idim. Celâlettin Ârif de vardı. Fransızlar mütareke istiyorlardı. Vakit kazanmak istedikleri anlaşılıyordu. Razı olmadık gitti. Sonra tekrar adam gönderdiler. Bununla bizzat Mustafa Kemâl görüştü. Bizden gizli tuttu. Nihayet bize «Mütafeke yapacağız» dedi. Mütareke yaptı. Millet Meclisi bu mütarekeye kızdı. Kabul etmek istemedi. Mütareke hakikaten hatâ idi. Sh. 286 da Musafa Kemâl bunu tevil etmek istiyor. Hem de keramet satıyor, anıma, hiç te öyle değil. Fransızlar şüphesiz vakit kazanmak istiyorlardı. Meclis bu sebeple kabul etmek istemiyordu. Nitekim o mütareke isteyen Fransızlar mütareke esnasında asker çıkarıp Zonguldağı işgal ettiler. Mütareke yaparak Mustafa Kemâl büyük bir hatâ yapmıştı. Hem de ben Hariciye Vekili olduğum halde, ne Heyeti Vekileye söylemeyip hodtehod yapıvermişti. O, usûl ve dürüstlük bilmez. Her işi böyledir. Fırsat bulsa bütün işleri re'yi hoduyla yapar ve berbad eder.

İsyanlar İzmir Cephesini zayıflattı. Çünkü müfrezeler oradan alınıyor, âsiler üzerine gönderiliyordu. Yunanlılar da bütün

cephelerden tecavüz ettiler. Ve ilerlediler. Milen hattını çok geçtiler. Birçok arazi işgal ettiler.

İngilizler Anadoluya çok casus yolluyorlardı. Haber almağa pek muhtaç idiler. Gönderdikleri casusların hemen umumu, Arab, Arnavut gibi unsurlardandır. Çok tekerrür eden bu hal Türke büyük bir intibah dersidir.

Ordudan neferlerimiz de akın akın kaçıyorlardı. Gerek casuslar gerek bunlar hakkında İstiklâl Mahkemeleri şiddet göstermiş ve o esnada bu suretle büyük hizmet görmüştür.

Yine Haziran içlerinde İstanbul'dan Nurettin, Diyarbakırlı Kâzım ve Nihat Paşalar geldiler. Galiba Fransız tayyaresi ile geldiler. Eczacı Hüsnü bunları tanıyormuş. Bağına yemeğe çağırmış. Yusuf Kemâl ile beni ve Erzurum Mebuslarını da çağırdı. Bu zatları orada tanıdım. İçlerinde Nurettin Paşa'nın halü tavrı dikkatimi celbetti. Normal değil, büyük bir kibir ve azamet gösteriyor. Grup halinde fotoğraf çıkardılar. Nurettin geldi, ortaya oturdu. Hiç olmazsa beklese de bizler teklif etsek... Yahut nezaket icabı kendisi bize teklif etmeliydi. Çünkü Yusuf Kemâl de, ben de nâzır bulunuyoruz. Ondan üstünüz, ehemmiyeti yok. O ortada resim çıktı, amma adamın hali, hiç olmazsa terbiyesizliği dikkatimi celbetti. Derken Mustafa Kemâl kendisini cephede kumandanlığa tayin etmek istemiş. Nurettin memuriyet kabul etmek için «Hükûmetin her yapacağı işi evvelâ kendisine sorması, sormadan bir iş yapmamasını» şart koşmuş. İşittik. Mustafa Kemâl bu işi de bizden, hükûmetten habersiz yapıyordu. Doğru mu diye birine sordum. Doğrudur. Ha tamam. Bu adamda «Cinnet-i taazzum» dedikleri hastalık var. Çok görüşemediğimden mi, tenezzül etmemekten mi neden bilmem hiç lâf söylemiyordu. Bu sebeple zekâ ve mâlumatı derecesini anlayamadım. Sonra Eczacı Hüseyin'de Nurettin'in bir kartını gördüm. Üzerinde şöyle yazılı : «Nurettin Paşa, Kûtülammare Muhasırı» gülmekten katıldım.. Bir anormal kart evvel görmüştüm;

Nursin idi. Bu ikinci kart. Bir yerin muhasırı olmak bir şeref ve hattâ memuriyet de değildir. Zaptetse idi. O da ayıp ya, hadi yazaydı, diyelim : Bunun manâsı şudur : Bu adam çok kibirli ve mağrur. Bunu ispat edecek sermaye de yok. Bula bula Kûtülammareyi muhasarayı bulmuş. Zaman geçti. Nurettin'i iyice gördük; pek azametli, fakat pek cahil; zekâsı da olmayan biri. Her işte din borusu altında, taassup içindedir. Nurettin, Mustafa Kemâl ile uyuşamayınca gidip Taşköprüde uzun zaman oturdu. Damadı Taşköprülüdür.

İsyanlarla beraber başlıyan Yunan umumi taarruzu bir taraftan Bursa'yı, diğer koldan Uşak'ı zabtederek hitam buldu. Milen hattı falan gitti. Demek İngilizlerin bu hattı yapmaları Yunanlıların ilerlemesine mani olmak, Yunan işgal arazisine intihaî bir hudut çizmek değil, onları bizim çetelerin tecavüzünden men ile rahatça taarruz hazırlamaları için imiş. Bizim asker, çeteler, zayiatla çekilip Eskişehir, Afyonkarahisarı ve civarlarına doldular. Bu vaziyet Yunan tehlikesini haddi âzâmiye kadar büyültmüş idi.

Millet Meclisinde Bursa'nın Yunan eline düşmesi büyük perva ve belâdır kopardı. Birçok Mebuslar Bursa Valisi Hacim ile Kumandan Miralay Bekir Sami'yi idam ettirmek fikrinde idiler. Güyâ bunlar lüzumu derecesinde müdafaa işine gayret etmemişler imiş. Doğrusu budur ki, bu iddialar tamamiyle saçma idi. Felâket önünde sırf hissî bir galeyân idi. Vâkıa hamiyet galeyânı idi amma, böyle idi. Muntazam bir ordu önünde iki buçuk çete, silâh ve cephanesi pek kifayetsiz olan bir avuç asker ne yapacaktı?!.. Bunu düşünen yoktu. Neyse mesele kapandı. Mustafa Kemâl, kapatmak için, dorğusu çok uğraştı. Esasen mes'ul edilmek lâzım olsaydı asıl Mustafa Kemâl'di. Fakat onun da kabahatı yoktu. Neyse Bekir Sami'yi işten çıkardılar. Hacim mebus'tu ve meclise gelmişti. Bu kıyamette hazırdı.

Yunan umumî tecavüzünden evvel cephede bu taarruz se-

zilmiş, cephe Erkân-ı Harbiyeden imdat kuvveti, cephane ve silâh istiyor, yalvarıyorlar, bar bar bağırıyorlardı. Mustafa Kemâl bunların herbirine bir yalan savuruyordu. «Gönderdim, gönderiyorum, ilâh...» diyordu. Halbuki hiçbir şey gönderdiği yoktu. Zaten gönderecek bir şey de yoktu ki, bir tanesini gözümle gördüm. Salihli tarafındaki kuvvetler Necati (Maarif Vekili) yi imdat ve cephane için Ankaraya yollamışlardı. Ziraat mektebinde Erkân-ı Harbiyede idim. Oraya geldi. Cephe namına mataibini söyledi. Mustafa Kemâl buna bir nutuk çekti. Bu nutku da lâfla Yunanı bozdu; İzmire tıktı. O kadar yalan ki, kendimi tutmasam kahkahayı salıverecektim. «Bu kadar da yalan olmaz, biraz mübalâgasını yap!» diyecektim. Baktım Necati yutmuyor. Yalanlarının bazısını yakaladı. Derken Mustafa Kemâl kızdı. Siyah tahtaya cephenin resmini yaptı. Mevhum kuvvetleri işaret etti. Bir yere toplar koydu. İşte böyle bitireceğim dedi. Necati «Burada top yok» dedi. Bu sefer daha şiddetle : «Sen asker misin? Ne anlarsın? Git onlara söyle her işi yapmışımdır.» dedi. Necati üstüne bir de azar yedi.

Bu bana bu adamın hiç sıkılmadan kuyruklu yalanlar söylemekte olduğunu, bir daha kati surette ispat etti. Vakıa bu esnada Yunan taarruzunu durdurmak elden gelen bir şey değildi. Ancak bu kadar palavraya, yalana, dolaba da lüzum yok idi. Kendisi bunları cephenin maneviyatını yükseltmek için yaptığı suretiyle tevil ediyordu. Amma böyle yalanlar aslı çıkmayınca maneviyatı daha ziyade kırar.

Çerkes Ethem Düzce ve Bolu'da ettiği hizmetten dolayı herkes tarafından takdir edildi. Millet Meclisi kendisini alkışladı ve hatırımda kaldığına göre kendisine resmen «Millî Kahraman» ünvanını verdi. Bir Çerkes millî kahraman oldu! Hem de bir eşkıya. Mustafa Kemâl zaten Ethem'in nüfuzunun büyüdüğünü görüyor. Bunun kendi mevkii ve nüfuzuna zarar vereceğini tahmin ediyor, ondan korkuyordu. Hemen Yeşilorduyu kaldı-

mişti. Ethem'in nüfuzunu kırmaya çalışıyordu. Bu sefer bilâkis Meclisin Ethem'i alkışlaması, Mustafa Kemâl'in aklını aldı. Ona böyle bir ünvan verilmesini asla çekemedi, hazmedemedi. Bu ünvandan sonra Ethem Ankaradan geçip Yozgat'a isyan bastırmağa gitti; Bastırdı. Oradan isyanın Ankara Valisi Yahya Galib'in siyahati neticesi olarak zuhur ettiğini beyan ederek hükûmetten Yahya Galib'in Yozgat'a gönderilmesini istedi. Yahya Galip titredi. Çünkü Ethem'in şakası yok, hemen asıyor. Yahya'nın işte ne derece zîmedhal olduğunu bilmiyorum. Bu babta iyi bir tahkikat yapılıp neticesi bize bildirilmedi. Fakat Mustafa Kemâl, Yahya'yı vermedi. Bir defa tamamiyle muti adamı, sonra onu Ethem'e vermesi o zaman Ankara üzerinde de nüfuzunu kabul etmesi demek idi ki, kendi nüfuzuna müthiş bir darbe idi. Bu da bu iki adamın (Mustafa Kemâl — Ethem) arasını daha ziyade açtı. Artık alenî birbirleri aleyhine küfürler savurmağa başladılar. Ethem, Yozgat'tan Eskişehir'e geçti. Orada Yeni Dünya adında bir gazete çıkarttı. Bunda komünistlik, hem de kapalı bir şekilde Mustafa Kemâl'e hücum vardı. Bu gazeteyi Arif Oruç'a çıkarttırıyordu.

Biraz sonra Ethem hastalığı dolayısiyle Ankaraya geldi. Yanında erkânı harbi gibi bir mevkide Giritli Kâzım adında biri vardı. Eskiden tanırdım. Bu adam Maarif Vekâletine geldi. Mustafa Kemâl aleyhine söylendi. Ve Ethemle beni tanıştırmak istedi. Buyursun!» dedim. Ethem geldi, görüştük. Ben Ethem'e bu en mühim buhranlarda ettiği pek kıymetli hizmetlerden dolayı gıyaben hürmet etmekte idim. Kendisine riayet ettim. Biraz da Mustafa Kemâl hakkındaki fikrini öğrenmek için gıdıklacım. Açılmadı; fakat aleyhinde olduğunu aşikâr gösteriyordu.

Meğerse Ethem'i bana Mustafa Kemâl «Git, Rıza Nûr'u tehdit et. Maarif Vekilliğinden istifa ettir» diye göndermiş imiş. Öyle ya Câmi ve Celâl Ârif'ten sonra sıra benim. Bana mecliste istizah da yaptırmış, düşürememiş idi. Şimdi tehditle yapacak.

Bunu nice yıllar sonra Ethem'in yanında zabit olan Eczacı Sami'den işittim. Ethem beni tehdit etmedi.

Herşeyi doğru söylemek lâzım. Ethem çok cana kıydı. Bu doğrudur; fakat millî davanın kazanılmasındaki âmillerden biri de olmuştur. Sonra Yunan ordusuna iltihak etmese idi. Çok iyi idi; bu suretle mahvoldu. Fakat o adamı o akıbete sevkeden Mustafa Kemâl'dir. O hale getirdi ki; can kaygusuyla kendini Yunanlıların içine dar attı. Bu işte İsmet'in tahrikâtı büyüktür.

Ağustos içlerinde (1336) bağda komşumuz Celâl Ârif ve Hüseyin Avni birgün bana geldiler. Şu sırrı tevdi ettiler :

«Mustafa Kemâl ile bu iş sökmiyecek. Bu adam birgün milletin başına felâket getirecektir. Bunu atmak lâzımdır. Biz ikimiz Erzurum'a gideceğiz. Halkı ayaklandırıp bunu düşüreceğiz» dediler. Ben de «Doğru. Ancak nâzik iş. Bunu memlekette tefrika çıkmadan, ona tecavüz ve mukavemet imkânı bırakmadan yapmalı. Yoksa dahil zayıflar, düşmanlar kuvvet bulur. Milli dâva suya düşer. Karabekirle görüşürsünüz. Muvafakat ederse kumandanları elde eder. Mustafa Kemâl'in çekilmesini her taraftan isterler. Biz de «Ne çare çekil!» deriz. Olur. Yok, Karabekir istemezse birşeye siz de teşebbüs etmeyin.» dedim. Ben Mustafa Kemâl'i aslâ istemiyordum. Bu adamın habis ruhunu, hırsını görmüştüm. Milleti inim inim inleteceğine kanaat getirmiştim; fakat öyle bir buhrandayız ki; birbirimizle uğraşmaya vakit yoktur. Böyle birşey pek tehlikelidir. Herşeyden evvel, el birliğile düşmanları tard edip, devleti kurtarmak lâzımdır. Bazıları onun aleyhine kıyam yapmak, yahut öldürtmek lüzumunu söyler; daima onlara «Aman sırası değil,» der, böyle şeylerin önüne geçmeye çalışırdım. Yoksa iskatı farz bir adam olduğunu ben de öğrenmiştim. Komünistlik gibi haltlar karıştırıyor. Birgün kimbilir daha ne halt yer. Dâva elden gider. Böyle buhranlarda yetişenler ekseriya müstebit olurlar. Kıyam teşebbüsündekiler ben nasihat ettikçe «Sonra inleriz» derlerdi. Ben de

«Evet, milleti kurtardıktan sonra başımıza belâ olacaktır. Nemrutlara taş çıkaracaktır; fakat bir defa devlet kurtulsun da bakalım, o vakit mümkün olursa birşey yapılır. Olmazsa başa gelen çekilir» derdim. «O vakit pek kuvvetlenir, düşürülemez» derlerdi. Bu da doğru amma, vaziyet tefrika, kavga istemiyor. Bu iki adam «Pekiyi!» deyip gittiler. Arası bir müddet geçti. Celâl Ârif kıyameti koparmaya başladı. Heyeti Vekileye, millet meclisine telgraflar yağdırıyor: Dâva: oradaki orduda suiistimaller var. Ahali galeyanda imiş, bu irtikâbın müsebbibi olarak da Erzurum Vali Vekili Miralay Kâzım (Palavracı Kâzım, Şimdi İzmir valisi, Arnavuttur) ı gösteriyor. Bunun azil ve tecziyesini. yerine bir vali tayini, vali gelinceye kadar da halkın arayı umumiyesiyle valiye bir vekil tayinini istiyor.

Karabekir'den bir teklif var : O da Celâl Ârif'in vilâyat-ı Şarkıyeye Vali-i umumi tayinini istiyor.

Biraz sonra Celâl Ârif kendi kendini Erzurum Vali Vekili yapıyor.

Bunları görünce kendi kendime : «Karabekir'le uyuşmuşlar. Demek iş oluyor, fakat Celâl orduda suiistimalden bahsediyor. Bununla Kâzım Karabekir'in aleyhine hareket ediyor, demektir. Bu ne demek oluyor?» dedim. Bu da Celâl Ârif ara-yı umumiye ile vali istiyor. Sonra kendisini vali vekili yapıyor. Bunlarsa tamamiyle kanun harici, ihtilâl alâmetleri. Pekiyi. İhtilâl ise danışılmaz, yapılır. Niye buraya soruyor. Demek bu adamlar bir iş yapayım dediler; ağızlarına, burunlarına bulaştırdılar. Hele hem Karabekir'den imdat bekliyerek gittiler; hem onun aleyhindeler. Demek kafasız, tedbirsiz adamlar. Bu işin ehli değiller. Derken, Celâl Ârif hırsızları (palavracıyı) himaye ediyor diye Karabekir'in aleyhine döşendi. Hattâ onu da hırsız sırasına koymak istedi. Demek cıvıttı.

Nutukta sh. 295 ten itibaren bu mesele yazılmıştır. Celâl Ârif bu işte pek liyâkatsizlik göstermiş. Hem de çirkin şeylere

düşmüştür. Meselâ Vilâyat-ı Şarkıyenin müstakil bir idare teşkil etmesini istemek gibi. Buna tabii meclis, hükûmet ve herkes kızacaktı.

Sonra Erzurum'a gittiğim vakit, ahaliden, eşraftan tahkikat yaptım. Hiç kimse Karabekir'e hırsız diyemedi. Ondan şüphe bile etmiyorlardı. Fakat Palavracının herkes aleyhinde olup hırsızlığını söylüyorlardı. Ordu levazımında çaldığı gibi hattâ, hırsızlığını söylüyorlardı. Ordu levazımında çaldığı gibi hattâ bi... hıyanet-i vataniyedir. Zaten bu adam umumi harpte Suriyede Cemâl Paşa'nın levazım reisi idi. O vakit hırsızlığı ayyuk tanımıştı. Mustafa Kemâl bu adamı şiddetle himaye ediyordu. Heyet-i vekilede Celâl Ârif meselesi esnasında bütün heyet-i vekile azli için çok ısrar etti; yapmıyordu. Nihayet mecbur olup kaldırdı. Kaldırdı zannettik amma, ne yapmış? Gizlice Tiflis'e mümessil tayin etmiş!: Heyet-i Vekileyiz haberimiz yok. Rusyaya gittiğim vakit Palavracıyı Tiflisteki görünce şaştım. Bir şey de zikredeyim: Tiflise gittiğim vakit mümessilhanede güzel halılar vardı. Nereden aldığını sordum. Çünkü para yoktu. Ora Türklerinin hediye ettiğini söyledi. Rusyadan dönüşümde mümessilliği tamtakır buldum. Mümessil şimdi Vaşington Sefiri olan Muhtar idi. Ona halıların ne olduğunu sordum. «Kâzım giderken alıp gitmiş» dedi. Halılar gitti.

Celâl Ârif'in şu yolsuz hareketine fena kızdım. Bu adam vali-i umumilik istiyor. Şark vilâyetlerini müstakil yapmak fikrinde demek. Şahsını düşünüyor; hele ikinci talep bir cinayettir. İçimden küfürler savurdum.

Derken Celâl Ârif, Maarif Vekâleti şifresi ile bana da yazmağa başladı. Birinci telgrafında kendi hakkında Heyet-i Vekilede ne cereyan ettiğini soruyor. Beni adeta casus olarak kullanmak fikrinde. Benim ise en kızdığım şey. Ben onun Karabekir aleyhindeki şikâyetini görünce zaten herkesten ziyade aleyhine kalkışmıştım. Çünkü Karabekir'e gıyaben hürmet besliyor-

dum ve hem de iş suya düşmüş demekti. Muvaffakiyetin ukde-i hayatiyesi o idi.

Hele Hüseyin Avni'nin bana yazdığı şifre baştan aşağı yanlış idi. Harp için tekâlifin aleyhinde nasıl olur? Çok fenama gitti. Nitekim vukuat aksini göstermiştir. Meselâ Celâl Ârif, Karabekir, Ermenilerle harbi başaramaz diyor. Başarmıştır. Vakıa Mustafa Kemâl de nutkunda «Celâl Ârif'in dediğinin aksine ordu Ermenilere muzaffer oldu.» diyorsa da bize Heyet-i Vekilede o esnada defalarca Karabekir'in bu işi başaramıyacağını kendisi de bizzat söylemişti. İleride zikredeceğiz. Bu adam işte, sırasına göre lâfı değiştirir. Yazıları sümmettedarik'tir. Bu şifreleri de Heyet-i Vekileye verdim. Karabekir de Celâl Ârif'in aleyhine yazmağa başladı.

Mustafa Kemâl herşeyde muarızları aleyhine ahkâm çıkarmak âdetindedir. Bu huyudur. Sh 303 de «Celâl Ârif'in Heyet-i Vekile arasında müddeiyatını takrir edeceğini zannettiği ve makamının şifresinden istifadeye kıyam eylediği zat (Rıza Nur), kendisinin mahremi olmak istememiş ve Meclis Riyasetini haberdar eylemiştir.» diyor. Bununla şifreleri kendisine verdim gibi göstermek istiyor. Ben Heyet-i Vekileye verdim. Çünkü dürüst hareket budur. Zaten bana yazdıkları şeyleri Hey'et-i Vekileye yazıyorlarsa da bana tebliğ-i vazife kalıyor. Bana düşen onları Hey'et-i Vekileye bildirmektir.

Heyet-i Vekile Celâl Ârif'in Ankaraya avdetine karar verip kendisine kararı tebliğ etti. Celâl Arif iki ay daha kalıp dönmüştür.

Ankara'ya Ali Cenanî'nin oğlu geldi. Meğerse İngiliz casusu imiş. İstanbulda anası ve iki hemşiresi varmış. Evlerine daima İngiliz zabitleri gelirmiş. Ali Cenanî'yi ise Malatyada yakaladılar. İstiklâl mahkemesine verdiler. Asıyorlardı. Doktor Adnan kurtardı. İstanbul'a iade ettirdi. Bu Adnan da böylelerini kurta-

rır, devlet ve millet aleyhine şahıslara iyilik eder. Dost kazanır. Böyle vukuatı çoktur.

Bir müddettir Ankarada Rus memurları var. Mustafa Kemâl niye bunlarla sıkı münasebette, bunların yanlarında rus kadınları var. Sabaha kadar onların evinde içiyorlar. Bu esnada Rusların Mustafa Kemâl'i telkinat ile kendi maksatlarına kazanmağa çalıştıkları, o kadınları takdim ettikleri, körkütük sarhoş edip cebinden vesaik çaldıkları söyleniyor. Mustafa Kemâl bir gece Rus sefarethanesinde o kadar içmiş ki sızımış. Sabah şafakla dört rus onu kollarından bacaklarından tutarak arabaya koyup evine yollamışlar. Mustafa Kemâl'in evi şimdi Çankaya'da, bu köşkü ahaliye kendisi hediye ettirdi. Bu usüldür. Nitekim böyle Ankara, İzmir, Bursa, Adana ve İstanbulda kendisine birçok mal, çiftlik, hane hediye ettirecektir. Kendi ister, güyâ ahali düşünüp hediye etmiştir, şeklini verir. Bu havadisler ortalığa yayıldı.

Nice zamandır her taraftan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin zulmü, hükûmete müdahaleleri ve hele soygunculukları hakkında müthiş şikâyetler geliyor. Heyet-i Vekileye bunların muzır oldukları zaten devlet, ordu teşekkül ettiğinden vücutlarına lüzum kalmadığı kanaati geldi. Eskişehirde Ali Fuad Paşa'nın kumandasında onbin kişilik, bir derece muntazam bir kuvvet vücuda gelmişti. Hey'et-i Vekilede bu cemiyetlerin ilga edilmesini mevzubahs ettik. Lağvını istedik. Mustafa Kemâl bir türlü yanaşmadı. Bunları aslâ lağvetmek istemiyordu. Çünkü şahsına kuvvet görüyordu. Amma zulüm, soygunculuk... Bunlar onun için ehemmiyetsiz şeylerdi. Bu ısrarımız çok uzun sürdü. Birçok celseler tekerrür etti. Adeta göbeğimiz çatladı. Bütün hey'et bunda müttefikti. Nihayet «Peki yi» dedi. Bir tebliğ lâğvedildi. Sonra işte bunları yeniden ihya etmiş ve bundan halk fırkasını yapmıştır. Sırf şahsına hâdim bir fırka olarak hâlâ kullanmaktadır. İsyanlar alev aldığı, Bolu isyanları zamanında

olan mühim bir teşebbüsü zikredeyim. Nutkunda Mustafa Kemâl işine gelmeyen birçok şeyleri geçmiştir. Celâl Ârif daha Erzurum'a gitmemişti. İsyanlardan çok ürkmüş idik. Asıl halkın ve askerin daima «Padişah baba, Halife» demesi mühim bir nokta idi. Mustafa Kemâl'in de ayyaşlığı, fuhşiyatı yayılmıştı. Halkça itibarı kalmamıştı. Düşündük, böyle bir vaziyette Padişah ailesinden birinin başımızda bulunması çok mühim tesir edecek. Millî dâvayı kazanmamıza yüzde seksen yardım edecekti. Meselâ Veliaht Mecid Efendi Ankaraya gelse derhal «Padişah ve Halife İstanbulda esirdir. Lâkin Veliahdı kaçırıp yolladı. Padişah'a vekillik ediyor» derdik. Bunun tesiri Ekber-i Azâm gibi olur. İsyan kalmaz. Onunla Mecid Efendi'yi getirmeye karar verdik. Birgün Celâl Ârif heyet-i vekilede Mecid Efendi'yi getirmek teklifini yaptı. Mustafa Kemâl derhal küplere bindi. Köpürdü. Şiddetle reddetti. Böyle mâkul teklife köpürmesine hayret ettik. Halbuki gayet güzel ve mühim bir tedbirdi. Yahu memleket gidiyor be. Adam, millet işi düşünmüyor ki.. Sade atideki hırsını düşünüyor. Mecid'in gelmesi ilerde reis-i cumhur olmasına mâni idi. Ben de Celâl'e iştirâk ettim. Maliye Vekili Ferid de bize iştirâk etti. Öteki vekiller bîtaraf durdular. Günlerce, celselerce uğraştık. Menafiini saydık. Nihayet Mustafa Kemâl kabule mecbur oldu. Mecid'e bir davet mektubu yazıldı. İstanbul'a casuslarımız ve giden gelen adamlarımız vardı. Gönderildi. «Gel, başa geç!» diye. Mektup gitti. Ben de Sinop'a gittim. Orada adını şimdi hatırlıyamayacağım Trabzonlu birini buldum. Motoru vardı. Dirayetli bir gençti. Ona işi açtım. «Mecid Efendi'yi kaçırabilir misin!» dedim. Bunlar kaçakçılıkta mâhir idiler. «Giderim motorumla Sakarya ağzına çıkarırım. Alın, ne isterseniz yapın, burdan kolay ne var?» dedi; Gitti. Bu kaçakçı Trabzonlu ve Rizeliler o küçük motorlarıyla millî harekete büyük hizmetler etmişlerdir. Rusya'dan aldığımız silâh ve cephaneyi 24 saatte Sakarya ağızlarına çıkarıyorlardı. Bunlar olma-

saydı bu nakliyat yapılamazdı. Mustafa Kemâl Nutkunda bunlardan da hiç bahsetmiyor. Bütün şerefleri kendi alıyor. Herkesin hakkını vermelidir.

Mektup Mecid'in eline varmış. Fakat Anadoluya gelmedi. Bunu da örtmek için İngilizlere söylemiş, evinin etrafını abluka ettirmiştir. İşgal kumandanları o vakit Merkez Kumandanı olan Emin Paşa'ya emir vermişler. O da mülâzım Çerkes İşkenbeci Rıfkı'yı bir müfreze Türk askeri ile gönderip Mecid'in Beşiktaştaki sarayını abluka etmiştir. Fakat bu abluka bir - iki gün devam etmiştir. İzmir zaferinden sonra Mecid; «Ben gelecektim. İngilizler duydu. Evimi abluka ettiler. Sonra olmadı.» demiştir. Ve oğlu Ömer Faruk'u İnebolu tarikiyle yollamış ise de tabiî Prens geriye iade edilmiştir. Artık lâyık olan muamele bu idi. Mecid'in bu işi beni pek kızdırdı. Hanedanın, tereddi etmiş bir aile olduğunu blirdim. Fakat Mecid'e itimat ve hürmetim vardı. Çünkü birkaç Avrupa dili bilir. Ressam, musikîşinas, münevver bir adamdır. Bu hareketi beni kendisinden iğrendirdi. Demek bu âilede bir fert bile kalmamış... Bunlar yalnız rahat ve keyif düşünüyorlar. İşte bu vak'adır ki, o gün beni Osmanlı Hanedanını bu milletin başından atmak lüzumuna tamamiyle kâni etmiştir. İşte bu vak'adır ki, sonra padişahlığın ilgası takririne rey vermekliğime sâik olmuştur.

Biz onu davete muvaffak olmak için ne çektik? O ne yaptı?!... Şimdi Nis'te, hiç şikâyet etmeyen bu ailenin mahvına birinci sebep, Vahdettin, ikinci sebep kendidir. O vakit gelse idi bu iş olmayacaktı. Millet de bugün Mustafa Kemâl'in zulüm ve rezaleti altında inlemeyecekti. Bugün ayyuka çıkan millet ahı da onun yüzündendir. Teklifi yaparken hem dâvayı kazanmak, hem de âtide Mustafa Kemâl'in yapacağı müthiş tahakküm ve istibdada sed çekmek gibi iki nimeti birden kazanacağımıza sevinmiş idim. Bir taşla iki kuş vuracaktık. Lâkin bu adamlarda kabiliyet denilen şey yok ki... Bunu anlayamadı. Anladıysa da

biraz zahmet ve fedakârlığa katlanamadı. Saraydan başka yerde yaşıyamıyorlardı. Kadınlaşmış şeylerdi. Gelip de millet için çalışır mı? Atisi karanlık bir işe girer mi? Yıllar geçti. Ben Paristeyim, Nis'ten Reşid Bey geldi. Bu adam Mecid'in yanında imiş. Bana dedi ki : «Mecid Efendi, İsmet, Rıza Nûr İngilizlerden iki milyon lira alıp hilâfeti lâğvettiler, bana bir Rus diplomatı söyledi, diyor.» Ben de sonra bir kış Nis'e gitmiştim. Orada Kıbrıslı Şevket vardı. Onu Mecid'e yolladım. Ve şunları dedirttim : «Rıza Nûr diyor ki, bugünkü perişanlıklarını bizden bilmiş, bütün bu ailenin bu halinin sebebi kendisidir. Onu istedik. Gelseydi bunlar olmazdı. Böyle milyonlarla tezvirat yapmasın. Ben Hilâfet lâğvedilirken ne vekil, ne de Ankaradaydım. Ben Padişahlığı lâğvettim. Hilâfeti ibka ettim. Padişahlığı lâğvıma da bu mesele sebeptir. Çünkü görüldü ki, artık bu âileden hayır yok.» Şevket söylemiş, oğlu Faruk da varmış. Yanından çıkınca Faruk, Şevket'e : «Rıza Nûr'un dediği doğrudur. Kabahat babamın. Mektup geldiği vakit babam, ben ve getiren adam vardı. Bu sır nereden duyuldu. Hâlâ şaşarım» demiş.

Ali Fuad Garp Cephesi kumandanı idi. Çeteler de muavin kuvvet sıfatıyla kumandası altında bulunuyordu. Yunanlılar, Bursa ve Manisa'yı işgal ettikten sonra Ali Fuad Eskişehir'i karargâh yapmıştı. Gediz'de Yunanlılara taarruz etti. Perişan oldu. Ali Fuad'ın bu muharebede erkân-ı harbi Binbaşı Saffet idi. Şimdi Halk Fırkası kâtibi umumîsi ve Mustafa Kemâl'in göz bebeği olan Saffet'tir. Buna Gediz Muharebesi derler; fakat duyulmuş, şöhret bulmuş değildir. Mustafa Kemâl, Ali Fuad aleyhinde fena propaganda yaptı. Nutkunda (Sh. 310) Mustafa Kemâl bunun mesuliyetini sırf Ali Fuad'ın sırtına yükletmek istiyor, amma, Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet, cepheye gitmiş, taarruza beraber karar vermişlerdir. İsmet öyle bir adamdır ki, Mustafa Kemâl taarruz istemese o da aslâ istemezdi. Demek mesuliyette hepsi müşterektir. Kötü oldu mu yüklet başkasına, vur

abalıya... Hazır batırılacak adamlar, hadi onların sırtına... Be utanmaz! Millet Meclisinin intihap ettiği Dahiliye Vekilini (Nazım) kovmak cesaretini yapan bir müstebit sensin, niye bu taarruzun önüne durmadın?!... İstesen derhal dururdun. Bilhassa Erkân-ı Harbiye, emr-i müsaade vermeyince bir kumandan harekete geçebilir mi?... Halbuki taarruzu kendi münasip görüp emir vermiştir. Ali Fuad'ın ordusu öyle perişan oldu ki, yalnız Ali Fuad ve Saffet kalmış, onlar da güçlükle kaçmışlardır. Birçok yaralı vardı. Orduda hekim az olduğu gibi operatör hiç yokmuş. Yaraların koktuğunu söylediler. Feci hal. Heyet-i vekilede mevzuu bahis oldu. «Ben giderim» dedim. Muvafakat ettiler. Ali Fuad'ın babası beni pek severdi. O da oğluna gitmek istiyordu. Biraz da hasta idi, evine gidiyor, tedavi ediyordum. O günlerde Mustafa Kemâl bu adamla da uğraşıyordu. Kendisine tebdilhava, istirahat tavsiye etmiştim. Teselli ediyordum. Oğlu Mehmet Ali ile eski dostluğumuz hâtırasını unutamıyordum. Beraber trene binip Eskişehir'e gittik. Ali Fuad'la görüştük. Derhal hastaneye gittik. Sertabib Binbaşı Haşim, iyi bir meslekdaşım. Eczacıbaşı Rüştü bu benim evvelce hikâye ettiğim, Tıbbiye İdadisinde kavurma çalıp da «Aman benim yerime sen hapis yat,» diyen ve sonra bana düşman olan Rüştü'dür. Görünce bunları hatırladım. Unutmuş gibi durdum. O da bana dalkavukluk etmeye başladı. Haşim gayretli bir insan. Tahtadan karyolalar, Amerikandan çarşaflar yapmış, hastahane temiz, hastalar yatıyor; fakat başka doktor yok. «Ameliyathane» dedim. «Yok» dedi. Şaştım. «Bir alet de yok mu?» dedim. «Yok» dedi. Cephede bu yegâne hastahane idi. Artık sıhhî hâli düşününüz!... Ali Fuad'ın ordusunun Sertabibini gördüm. Bizim sınıf arkadaşlarındandır. Ve benim çok ahbabım olan Kemâl, alâ. Fakat Kemâl en haylâz talebe idi. Hekimliği sıfır. Şimdi Miralay ve Ordu Sertabibi!...

Yaralara baktım, hakikaten bir kısmı kokuyor. On gündür

değişmemiş yara bile var. Haşim «Cerrah olmadığından, bilhassa pamuk ve sargı bulunmadığından değiştirilemediğini» söyledi.

Şimdi birkaç alet lâzım. Fakat nereden bulmalı?! ...Düşünüp konuşuyoruz. Eczacıbaşı Rüştü dedi ki: «Depoda ilâçlar arasında açılmamış bir sandık var. Nedir bilmiyoruz». «Şuna bir bakalım» dedim. Sandığı getirttik. Bir de ne açalım, birçok alât-ı cerrahiye bulunan zengin bir turus. Mal bulmuş mağribiye döndüm. Sertabibe dedim ki: «Bir oda göster de ameliyathane yapayım.» Bir odayı sildirdik. Bir masa kıvırdık. Bir tencereyi de alet kaynatmaya tahsis ettim. Mangalın üstüne koydum. Ameliyathane oldu. Ameliyatlara başladım. Bir zavallı omuzundan kurşun yemiş. Mafsal ve kemikler parçalanmış. Bakılamamış, Gangrene olmuş. Gangren kolundan ayağına kadar bütün vücudunun her tarafına sirayet etmiş. Bu zavallının mafsalını neşrettim. Kangren yerlerini açtım. Bir bileğine kadar, bir de sırtından ta buduna kadar bir şak yaptım. Bu kadar geniş gazlı gangren görmemiştim. Derisinin altı cerahat dolu idi. Müvellid-ül-humûza ile ıslanmış bezlerle yaraları doldurdum. Ateşi düştü. Kurtuldu. Bütün yaralıları elden geçirdim. Lâzım ameliyatları yaptım. Bu iş on gün sürdü. Eskişehiri gezdim. Şömendöferimizin tamirhanesini silâh fabrikası haline koymuşlar. Bir usta bulmuşlar. İngilizlerin kamalarını alıp, bıraktıkları büyük küçük otuz kadar topun kamalarını bu adam yapmış ve yapıyordu. Bize bu kadar top kazandırdı ki, o zaman bunun kıymeti fevkalâdedir. Bu tamirhane çok işe yaramıştır. Bu bir ecnebi malı idi; böyle işe yaradı. Demek ecnebi müessislerinden korkmak boş şeydir. Ne kadar mümkünse onlara memleketimizde fabrika ve emsâli yaptırmalı. Varsın milyonlar kazansınlar. Asıl istifade eden yine biziz. Ve sonunda bize adam yetişmiş olur. Meselâ Anadolu şömendöferlerinin hele Eskişehir ve Afyon kısmının harp hareketlerinde ettiği hizmetler son derecededir. İs-

met Paşa ecnebiden müthiş korkar. Cumhuriyet bu prensip içinde; bundan büyük hatâ olmaz. Kömür yoktu. Bu şömendöferleri odunla işletiyorduk.

Ankara'ya döndüm. Heyet-i vekilede timara devam için bir operatöre ihtiyaç olduğunu söyledim. Operatör yok. Meclisteki Operatör Emin (Şehremini olan) var. Onun gönderilmesini tavsiye ettim. Gönderdiler. Emin de 15 gün kadar kaldı. Döndü. Gelir gelmez, Millet Meclisine bir pusula verip tedavi ücreti istemiştir. Pek aykırı bir şeydi. Para verilmedikten başka, üste de hakaret gördü. Hakikaten ayıp bir şeydi. Benim aklıma bile gelmemişti. O istedi. Arnavuttur.

Bu esnada ordular tanzimi ile meşgulüz. Silâh, cephane ve paraya şiddetli lüzum var. Bunlar, muahede ve yardım için Rusyaya giden Bekir Sami heyetinden hâlâ bir haber yok. Bekir Sami'yi telgrafla Moskova'da, şurada burada arıyoruz. Yok. Nihayet Yusuf Kemâl çıka geldi. Elinde muahedeye ait parafa edilmiş iki madde var. «Niye geldin?» dedim. «Canım Ruslarla muahede yapılamaz, imkânsızdır» dedi. Konuştuk. «Hem Ruslar Van'ı Ermenilere vermemizi teklif ediyorlar. Çiçerin bunda mûsır. Vanda ne çıkar? Verip işi bitirmeli» dedi. Rusya ahvalini sordum. Bilhassa komünistliği merak ediyordum. Bana komünistliği medhetti. «Ben iman-ı tam ile komünistim. Türkiye ancak bununla kurtulur,» dedi. Sonra öğrendim. Meğerse Yusuf Kemâl motorlar ile Gerze'ye gelmiş. Orada komünistlik propagandası yapmış. Boyabat, sonra Kastamonuya gelmiş. Kastamonuda aynı şeyi yapıp, hattâ Kökmiş adında bir kahveciyi de komünist yapıp teşkilâta memur etmiş imiş. Yusuf Kemâl'in sözleri beni tereddüde saldı. Çünkü ben şimdiye kadar komünistliğin aleyhindeyim. Vâkıa bu işi derin bilmiyorum. Amma, bildiğim derecesi beni bu mezhebe düşman etti. Yusuf Kemâl'in ise okumuş, zeki bir adam olduğunu bilirim. Halbuki bu meslek benim asla zihnime yatmıyordu.

Millet Meclisi muahede hakkında kendisinden izahat istedi.

Bir hafî celsede söyledi. Ve sonunda «muahede yapmak için Van'ı Ermenilere vermek lâzımdır. Ruslar istiyorlar. Başka türlü mümkün değildir» dedi. Meclisteki bir tufandır koptu. Bu meclis câhildi, amma, vatanperver, hem de gayet fazla aklıselime mâlikti. Yusuf Kemâl'e hücum ettiler. Yusuf Kemâl, kürsüden nasıl ineceğini bilemedi. Korktu ve kaçtı. Bereket versin ki, kendisinin de o fikirde olduğunu söylemişti. İhtiyatlıdır; fakat ne de olsa Meclis bunu kendi teklif ediyor. Taraftardır, fikrinde bulundu.

Mustafa Kemâl nutkunda muahede parafa edilmişti; sonra yapıldı, diyor. Birinci cümle yanlış; farkında değil. Parafa olan sade iki maddedir ki, o da sonra çok değişmiştir. İkinci kısmı asla zikretmiyor. 543 büyük sahife olan bu koca nutkun 350 sahife kadarı bir takım hizmet etmiş adamları batırmağa hasredilmiştir de bu muahededen ki, herşeye esas olmuştur, bir cümle ile geçiyor. Vakıa mecliste, matbuatta olan vakaları zikretmiyeceğim diyorsa da bu mesele oralarda da pek geçmeyen bir meseledir. Sebebi sevmediği birkaç adamın mühim hizmetlerini ketmekmektir. Yani bu muahededeki benim hizmetimi...

Bekir Sami'yi tekrar aradık. Yok. Hattâ Moskova'da da Rus hükûmeti bilmiyor. «Galiba Kafkas dağlarında Asetinlerin içinde olsa gerek» diye tahmin ediyor. Sonra Tiflis'e, Bakû'ya, Moskova'ya varınca öğrendim; Çiçerin Van'ı ermenilere istemiş. Bekir Sami de, Yusuf Kemâl de razı olmuş. Ancak, «evvelâ Büyük Millet Meclisine soralım» demişler. Bekir Sami, «Eğer asetinlere istiklâl verirseniz ben de Meclisi ikna edip Van'ı Ermenilere veririm» demiş. Bunu Çiçerin'e de sordum. Tasdik etti. Bekir Sami asetinlerin arasına gideceğini söyleyip Yusuf Kemâl'e «Bekle!» demiş. Yusuf Kemâl, ben geri döneceğim, demiş. Aralarında bundan ihtilâf olmuş. Nihayet Bekir Sami, Yusuf Kemâl'e, «Sen gidip mecliste Van meselesini hallet!» deyip gitmiş. Yusuf Kemâl de adeta kaçarcasına yola çıkmış, Ankara'ya gelmiş. Bekir Sami Rusya'ya gidince adını bırakmış «Prens

Kondük» olmuş. Rusya'da soruyordum. Bekir Sami deyince tanımıyorlardı. Ailesinin adı Kondük imiş ve prens imişler... Bu işten haberdar olduğum vakit içim ağladı. Türk için, Türk'ün terbiye ve ekmeğiyle büyümüş birini yine Türk parası ile Türk Devleti en kara gününde bir imdat olur diye gönderiyor. O Türk'ün işini bırakıyor, kendi cinsi olan Asetinlerin istiklâli için çalışıyor. Gayesi oraya prens olacak. İçimizdeki ecnebi unsur, dilimizi, terbiyemizi tamamiyle aldığı halde bile bakın ne yapıyor?!... Türk nesli artık aklını başına alsın. Bu büyük ibret.. Hem de bu adam bunu almak için, Türk'ün aziz yurdundan toprak veriyor! Van. Pek küstahlık! El malıyla dost kazanmak. Hiyanet, ağır şey...

Rusya'dan dönünce bunu ben söyledim. Bekir Sami işitmiş. Müteessir olmuş. Bana geldi. Tevil etti; fakat tevilleri pek çürüktü.

Derken Ruslar Asetin istiklâline yanaşmamışlar. İptidâ Ruslardan vaad alan Bekir Sami buna kızmış. Demek Van'ı kapmak için Bekir Sami'yi aldatmışlar imiş. Bekir Sami «Asetinleri hicret ettireceğim, istiklâl verin» diye Moskova hükûmetini tehdit etmiş. Ruslar aldırmamışlar. Hicret de ettirememiş!. Artık yapacağı kalmamış; Tiflis'e geçmiş. O vakit Tiflis'te Millî Gürcü Hükûmeti ve onun nezdinde İngiliz, Fransız, ilâh... İtilâf devletleri mümessilleri vardı. Orada Fransızlar ile gürcüler ile Türkiye namına (Amma böyle hiçbir salâhiyeti yoktu.) müzakereye girmiş. Bu müzakerenin mevzuu Polonya, Romanya, Kafkasya, Türkiye birleşerek Fransızların yardımıyla müştereken Rusya'ya ilân-ı harp edecekler. Fransızlar bunu pek istiyorlar. Sebebi, Rusya Fransaya karşı olan borcunu inkâr etti; onu alacaklar. Bize ise bir faydası yok. Bizi beygir, katır gibi kullanacaklar. Bekir Sami de bu aralık Asetinlere külâh kapacak. Ruslar'a kızdı ve şimdi intikam peşinde de hem biz ne haldeyiz?!... Tepemizde Yunan, Fransız, İngiliz, Ermeni ilâh... var. Ordu, silâh, cephane, para yok. Bu bizim işlerimiz mi? Elimiz

den gelirse Yunan'ı, Ermenileri defedelim. Rusya aleyhine döneceğiz de Yunanlıları ne yapacağız?!... Hem de Rusya'dan silâh, dileniyoruz. Bekir Sami'nin yaptığı gayet aykırı, vahim bir hâta idi. Hem de vatan hıyaneti idi. İşte ecnebi unsura büyük vazifeler vermek... Ruslar Tiflis teşebbüsünü duymuşlar. İnanmışlar, telâşa düşmüşler. Sonra Bekir Sami, Avrupaya gitti, yine aynı işe çalıştı. Bu babta «Briyant» ile de müzakereler yaptı. Bunlar Ruslar'a öyle tesir etti ki, çok zaman bizi Fransız ile Ruslar aleyhinde gizli bir ittifak yaptığımıza zahib olup bize emniyet edemediler. Silâh, cephane, paraya şiddetle lüzumumuz olan bu zamanda Bekir Sami'nin ne müthiş bir iş yaptığı düşünülsün!... Türkiye'yi az kaldı. Yegâne ümidinden (Ruslardan) da mahrum ediyordu. Sonra muahede yapmak için bir yola çıktığımız zaman Rusya'ya gidiyoruz. Erzurumdayız. Bekir Sami Tiflis'te imiş. Yusuf Kemâl'le benim hareketimi haber almış. Bize, Ankara'ya telgraflar yağdırdı. «İllâ gitmeyin! Ruslarla muahede yapılamaz. Geri dönün» dedi. Ve yırtındı, durdu. Tabiî dinlemedim. İşte Bekir Sami, bunun için ve ancak bu suretle vücudundan, hayatından hükûmete haber verdi. Adam Tiflis'te yaptıklarını hükûmete haber vermiyordu. En nihayet Ruslarla muahede yapmamıza mani olmağa bile gayret etti.

Ermenistandaki Ermeniler bir müddettir pek azdı ve şımarık olmuşlardı. Ermenistanda, Nahcivan'da, Kars'ta Türkleri katliâm ediyorlardı. Nahcivan'da kırk köyün ahalisini kesmişlerdi. Her köy en aşağı bin hanelikti. Demek, iki yüz bin kadar Türk kesmişlerdi. Nihayet ora Türkleri silâha sarılmış, Ermeniler savuşmuştu. Rusya'nın mağlûbiyetinde Kars Türkleri de bir devlet kurmuşlardı. Mütareke olunca İngilizler oraya girip hükûmeti dağıtmış, Erkânı Maltaya götürmüş, Kars'ı Ermenilere vermişlerdi. Ermeniler, bura Türklerini de kesmişlerdi. Sanki Rus ordusuyla çekilirken Bayburt, Erzincan, Erzurum, Kars yolunda kestikleri yüzbinlerce Türk yetişmedi mi? Amerikalılar İngilizler, Ermenilere yiyecek ,giyecek, top, tüfek, fişenk, para

gibi her şeyi de vermişlerdi. Ordularına İngiliz zabitleri de gönüllü girmişlerdi. Hattâ Baldonikoğlu da Ermeni ordusunda idi. Ermeniler otuz bin kişilik bir ordu vücuda getirmişlerdi. Artık gurur getirmişler, atıp tutuyorlardı. Hele harbiye nâzırlarının bize verdiği bir notası, Ermenilerin Türkiyeye hücuma hazırlandıklarını isbat ediyodu. Vaziyete baktık. Garpta Yunanlılar, Şark'ta Ermeniler. İki cendere arasındayız. En mühimi Yunan, itilâf devletleri de caba. Fakat Ermeniyi sırttan atmak lâzım. Ermeniler nasıl olsa bir gün taarruz edecekler. Onlar hazırlıklarını bitirmeden biz taarruz edelim dendi.

Bu mesele heyet-i vekilede uzun uzadıya müzakere edildi. Ermenileri aradan çıkarmak lüzumu olduğu hemen ittifakla kabul edildi. Fakat ne suretle? Bir kısmımız «harp etmek lâzımdır» dendi. Bir kısmımız «Ermenilere karşı muharebe açsak Amerika ve İngiltere derhal üzerimize ordu gönderir. Harp etmiyelim» dedi. Bilhassa Ferid (Maliye Vekili) «Harp edersek [illegible] bize hücum eder» diyordu. Ben şu fikirde bulundum: «Beklesek, nasıl olsa Ermeniler bize hücum edecek, iyisi mi vakit vermiyelim. Biz hücum edelim. İnisiyatif bizde olsun. Amerika ve İngiltereden korkmağa mahal yoktur. Bence Amerika ve İngiltere asker yollayıp da Ermeniler için milletlerini kırdırmazlar. Hem itilâf devletleri bize azamî yapabileceklerini yaptılar. Daha ellerinden gelseydi, yaparlardı. Böyle bizim Ermenilere hücum etmemizi beklemezler. Bu milletler harpten yorulmuş ve çıkmıştır. Bugünkü vaziyet aleyhimizdeki hareketin müvazene ve tevafuk devri manzarasını göstermektedir. Binaenaleyh hemen harp ilân edelim. Birkaç celse hararetli münakaşa oldu. Nihayet harp ilânına karar verildi.

Mustafa Kemâl harp taraflısı değildi. «Orada ordunun zayıf olduğunu, ancak dört bin kişilik olan kuvvetin bu işi yapamıyacağını söylüyordu. Israrımız üzerine «Bir defa Karabekir'e sorayım,» dedi. Sordu. Cevabı Heyet-i Vekileye okudu. Karabekir: «Ben bu işi başarırım» diyordu. Gıyaben sevdiğim bu ada-

ma daha ziyade muhabbet peyda ettim. Hem bunu kat'î ve kahramanca söylüyordu. Mustafa Kemâl bu telgrafı nutukta dercetseydi ya!... Mustafa Kemâl yine harp istemiyor. Biz Karabekir'e tecavüze geçmesi için emir verilmesine karar verdik. Bir hafta on gün geçti, bir şe yyok .Mustafa Kemâl'e sorduk. Emri tebliğ etmemiş. Sıkılmadan da söyledi. Adam hükûmet tanımıyor. Yine kanaat vermez bir şeyler söyledi, durdu. Celse sonunda Mustafa Kemâl'i bir köşeye çektim. «Niye emri vermiyorsun?» dedim. «Canım Karabekir sersem bir şeydir, eşeğin biridir. Bu mühim işi becerecek bir iktidarda değildir» dedi. Fakat bu adam hey'et-i vekile ile oyuncak gibi oynuyordu. Hükûmetin emrini icra etmiyordu. Bu gayrimeşrû idi. Müstebitlikdi. Nihayet uğraşa uğraşa harp emrini verdirdik amma bir ay da geçti. Halbuki geçecek zaman değildi. Çünkü Ermenilerin bir gün nasıl olsa üzerimize çullanacakları aşikârdı. Ve buna hepimiz kaniydik. Mağlûp olursak, zaten harp nasıl olsa olacak. Ne yapalım?!... Hem batmış geminin direği olur mu?... Karabekir önce silâhlarını İngilizlere teslim etmeyip büyük bir dirayet ve hamiyyet göstermişti. Şimdi işte lâzım oluyor. Harp emrine şöyle cevap verdi : «Birkaç gün müsaade ediniz. Hazırlığımı yapayım. Biraz da sivil muavin kuvvet teşkil edeyim. Bunları yapınca hücum edeceğim.» Musip. Bu suretle hepsi altı bin kişilik bir kuvvet yapıp Sarıkamıştan hücum etti. Orada edilen harpte Ermenileri bozdu. Ermeniler kaçtılar. Şimdi İngilizler Gürcüleri, Ermenilerle aleyhimize ittifaka zorluyorlardı. Bundan korktuk. Bu sebeple ordu sol yanında Gürcü taarruzuna maruz kalmamak için ilerlemedi. Bir müddet durdu. Mustafa Kemâl ne adamdır. Bunu Celâl Arif vakasına veriyor. Halbuki Celâl Arif vak'ası bir sıcak alev gibi parlayıp sönmüştü. Erzurumda kendisine elli, yüz kişi bulabilmişti. Bundan ne çıkar?!... Ordu'nun bundan dolayı tehir etmiş olması aslâ doğru değildir. İşte bu adam böyle yalancıdır. Muarızını kötülemek için mühim hakikatleri böyle yazar. Her vak'adan onlar aleyhine ahkâm çıkar-

maya çalışır. Fenalıkları hep onlara yükler. Gürcüler bunu yapmadılar. Ya korktular, yahut Ermeniyi hiç sevmezler. Bundan dolayı fırsattır, ezilsin, dediler. Bir ay kadar bir tevakkuf ve tahkikat bize Gürcülerin bîtaraf kalacağı kanaatini verdi. Gürcüler teminat verdiler. Bizimle dostluk ve muahede yapmak üzere de Medivani adında bir generali Ankara'ya gönderdiler. Ordu tekrar harekete geçti. Ermeniler Kars istihkâmlarına sığındılar. Top, tüfek ve cephaneleri bol idi. Adedleri ise bize çok fâik. Mustafa Kemâl bunlardan hiç bahsetmiyor. Çünkü Karabekir'i mehd olur. Kars istihkâmlarını Rusya'ya giderken gezdim. Çoğu bizim zamanımızda yapılmış, Ruslar daha tekemmül ettirmişler. Bir kısmı hâlâ bizim koyduğumuz adları taşıyordu. Gayet yüksek ve sarp tepeler üzerindeler. Araba ile çıkmak için bir saat uğraştık: Tepelerde türlü mahzenleri, mazgalları, kışlaları ve hastahaneleri var. Hayret içinde kaldım. Bu tepelerden Kars suyu ve Aras alabildiğine görülüyor. Bu istihkâmları hücumla çıkıp almak mümkün değildir. Karabekir ordusuyla Kars'a dayanıp suyun bir yakasında cephe yapmış, muharebe başlamış bir gece mahir bir manevra ile bir kısım askeri Halit Bey'in (Paşa) kumandasında suyun öteki yakasına geçirmiş, bu kuvvet şafakla Ermeni ordusunun haddi ric'ati üzerine sarkmağa başlamış. Bu yükden Ermeniler korkup çil yavrusu gibi dağılmışlar. Kars'ı bu surette zaptetmiş. Mustafa Kemâl «Kars'ta mukavemet etmediler» diyor. Doğrusunu söylesen a... Biraz daha kaçmasalar esir olmaları muhtemeldi. Ne yapsınlar?!... Bunu Karabekir'e bir liyakat vermemek için böyle söylüyor. Halbuki o Ermenileri manevra kuvvetiyle perişan etmiştir. Bu istihkâmlarda altı yüz kadar top vardı. Fakat çoğu eski toplar idi. Ağızdan dolma bile vardı. Hele dumansız barut o kadar çoktu ki, asker cibre yerine fûlkoton kullanıyordu. Kışlalarda, evlerde sobaları onunla yakıyorlardı. Ben fûlkoton ateş görünce patlar zannederdim. Bunlar jelâtin plâklarına benziyor. Çıra gibi yanıyor.

Oradan Gümrü'ye girdi. Ermenilere ağır bir muahedeyi «Gümrü (Aleksandrapol) muahedesi» imzalattı. Bu sayede sırtımızdan ağır bir yükü attık. Geniş bir nefes aldık. Bu muahede Ermeniler için çok ağırdı. Silâhtan tecrid edildiler.

Bu sefer Paris'te o vakitki Ermeni Harbiye Nâzırı «Dermin asyan» benimle görüşmek istedi. Görüştük. Bu adam tuhaf kafalı bir adam. Türk'e yüzüme karşı hakaret ediyor. «Sizde yalnız askerlik var, iyi askersiniz» diyor. Güldüm. İçimden «Darbeyi hâlâ unutamamış» dedim. Ve kendisine «Evet, siz otuz bin biz altı bin kişi idik» dedim. İnkâr edemedi. Ancak Ruslar bize hücum edeceklerdi. Kuvvetimizin bir kısmını oraya ayırdık da ondan böyle oldu diye tevil etti. Bu sayede oradaki Türkler de katliamdan kurtarılmış oldu. Artık serbestledik. Önümüzde sade Yunan var. Bütün kuvveti oraya vereceğiz.

Bu esnada İstanbul ve İzmir gazeteleri benden bahsediyorlar: «Rıza Nûr'un Mustafa Kemâl ile arası bozukmuş. Kaçacakmış, kaçmış, tevkif edilmiş, ilâh...» tarzında haberler. Bunun sebebini anlıyamıyorum. Sonra öğrendim. Refikam İstanbula gidince Amasya Mebusu İsmail Hakkı gelmiş, beni sormuş, o da: «Ankara'nın yaşanacak bir yer olmadığını, canı sıkıldığını, benim Mustafa Kemâl'den şikâyet ettiğimi» söylemiş. O da: «Oh olsun! Ben ona gitme dedimdi» demiş. Hakikaten ben Ankara'ya hareket edeceğim vakit, bu adam, bir de Miralay Zeki bana gitme diye çok ısrar etmişlerdi. Bunların bence bir zekâ ve dirayet kıymetleri yoktur. Hele Zeki'nin ahlâkça da değeri yoktur. Aslâ kulak vermemiştim. Refikam, İsmail Hakkı'nın sözlerinden ağlamış, kadındır, zayıftır. Demek İsmail Hakkı, benim Mustafa Kemâl'den müşteki olduğumu hemen yaymış. Demek bu gazete havadisleri onun yalan yanlış aksi idi.

Bu sefer karımın babası bizim hâlimizi ümitsiz görerek, kızını İstanbul'dan almış. Nis'e götürmüş. Refikam oradan bana Antalya Maarif Müdürü vasıtasıyle mektup gönderdi. Bu işi bana sormadan yapmıştı. İsabet, karı düşünce ve yükünden kurtulduk demek.

Temmuz içinde Yunanlılar kolayca Edirne ve Şarkî Trakya'yı istilâ etmişlerdi. Buna dair iyi malûmatım yok. Nutuk'ta Sh. 306, ilâh... yazılmış. Fakat Mustafa Kemâl, Cafer Tayyar'a kızgın olduğundan mesuliyeti onun üstüne yüklüyor. Peki böyle de Mustafa Kemâl! Cafer Tayyar Atina'dan esirlikten dönüp Anadolu'ya geldiği vakit neden tekrar onu kumandan ve aynı zamanda mebus tayin ettin?!... Bu işi Cafer Tayyar ve diğer alâkadarlarından da dinlemeli. Cafer Tayyar'a ben sordum. Anlattı. Mustafa Kemal'in tavsif ve tefsiri ile çok fark var.

Yalnız Mustafa Kemâl bir yerde şöyle diyor: «Askerler, siyasî mülâhazalar tesirinden uzak bulunmalıdır. Siyaseti cihetinin icabını düşünen başka vazifedarlar olduğunu unutmamalıdır.» (Sh. 307). Bu tamamiyle doğrudur. Mühim, esas bir kaidedir. Fakat kendisi de bu hâtayı daima yapmıştır. Millî kıyamda dolaşma yaptı. Kendine gelince kaide bu kadar. Alâkası şu ki, bu sahifeler de şimdiye kadar olan sahifeler gibi Mustafa Kemâl'in refiklerini, ezmek, küçültmek, tahkir etmek gayesine münhasırdır; sırf onun için yazılmıştır.

Mustafa Kemâl'in bir âdeti vardı. Bu âdete sonuna kadar devam etmiş ve nihayet atmış, değiştirmiştir. Bu sahifelerde askerlik ve siyasetin içtimamına şiddetle taaruz eden Mustafa Kemâl, bütün kumandanları aynı zamanda Mebus yapıyordu. Orduyu kendine âlet etmişti. Bu suretle onu siyasî olarak Meclis'te de âlet etmek fikrinde idi. İlk devrede bundan istifade etti. Evet fevkâlâde bir devirdi, olabilir. İkinci Meclis'te de aynı işi yaptı. Bir defa zikredeyim. Deli Halid (Paşa)'e Mustafa kemâl mebusluk teklif ettiği vakit, ben yanında idim. Zavallı Halid «İstemem» dedi. Zorlandı. Diğeri de zorlandı. Nihayet Halid: «Ben mebusluk yapamam, pek asabi bir adamım, kürsüye çıkar bir şey söylerim. Bir mebus itiraz eder. Ben itiraza alışmamışım. Tabancayı çıkarır vururum. Beni yapmayınız!» dedi; fakat olmadı. Zorlandı, kendisini biliyormuş. Sanki başına geleceği de biliyormuş. Yalnız bu yüzden kendisi başkasını öldürece-

ğini zannediyordu; Halbuki bizzat Mustafa Kemâl kendisini öldürttü. Burasını bilemedi. Halid deli derecesinde asabî idi. Şark cephesinde, sonra Arap cephesinde birçok zabitleri muhakemesiz, kabahatli ve kabahatsiz tabancasını çekip kendi eliyle öldürmüş, kaatil olmuş bir adamdı. Sakarya boyunda zabitler bana bundan çok şikâyet edip misaller söylemişlerdir. Hele şu hikâyeyi unutmam. Orada herkesin sevdiği, hamiyetli bir genç mülâzimi kızıp eliyle vurmuş, yaralamış, yere devrilen zavallı genç «Sen zâlim ve kaatilsin? Ne haksızsın?» demiş. «Vay gebermedin» deyip tekrar ateş ederek öldürüp bitirmiştir. Fecidir. Hiç bir kaatil kaatilsiz kalmıyor. Gördüğümüz daima kaatilin cezası aynen katildir. Sonra Halid de katledilmiştir. Bu zat câhil, deli idi; fakat pek namuslu ve hamiyetli idi. Millî harekette evvelâ şark, sonra garp cephelerinde hizmet de etmiştir. Hele pek kibirli idi. Bütün askerler böyledir. Sanki küçük dağları onlar yaratmıştır. Yanlarında siviller köpekten aşağıdır. Tahakküm, diktatörlük ilk işleridir Onun içindir ki, bütün dünya militarizm'in aleyhindedir. Asker ocağı modern de olsa yine bir Yeniçeri ocağı, zabitler birer zorbadır. Bir zabitin zihniyetini göstermek itibariyle de Halid'in sözleri pek mühimdir.

Orduyu siyasete karıştırmak en büyük tehlikedir. Tarihte misâlleri çoktur. Bizde de bir çoktur. Ordu ateşe, kızgın demire benzer. Ona dokunmaktan korkmalıdır. Bugün sana âlet olur. Yarın ise seni keser. Yani, o siyaset elinde patlar bir bombadır. Nitekim avcı taburları İttihatçıların elinde patladı. Hasılı nihayet ordu Mustafa Kemâl'in de elinde patlıyordu. Atik davranıp kumandanları, mebusluktan çıkarmak istedi. Muvaffak oldu. Bu da Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Rüştü ve Rafet Paşa'ların hâdisesine sebeb oldu. Bunlar mebus kaldılar. Fakat kumandanlıktan uzaklaştırıldılar.

Yunanlıların bazı yerler kazanmalarını da hazmedemiyorduk. Bir gün yine birkaç kişi Mustafa Kemâl'in yanında söylenip teessüf ediyorlardı. Mustafa Kemâl : «Umdemiz budur. Bu

tepeyi kaybettikçe, bayrağı Şark'a öteki tepeye dikeceğiz» dedi. Zaten her felâketimizde bunu derdi. Düsturu buydu. Pekiyi, amma, sonu ne olur bunun? Onu demezdi. Bir kere Sivas'a vardık mı herşey bitmiş olurdu.

Ermenileri tepelemekten bir gayemiz de Turan yolunu açmaktı. Fakat bu yol açılmadı. Bu olur bir iş değildi. Geride Rusya ve İran vardı. Sonra anlamışımdır ki, o vakit çocukluk ediyorduk.

İlk Mecliste Mustafa Kemâl'in aleyhine ilk aylarda başlayan bir hareket bu esnada kuvvetlenmişti. Bunlar Nâzım adında bir mebusu dahiliye vekili yaptılar. Mecliste Mustafa Kemâl'in şahsının muhalifleri ekseriyeti bulmuşlardı. Bu adam görüştüğüm bir adam değildi. Fakat sosyalistlik yapıyor. Başka dâvada bulunuyordu: Bana karışık bir adam hissini veriyordu. Ne kendisini, ne de işlerini yakından bilmiyorum. Mustafa Kemâl casus olduğunu da söylüyor. Ona inanmak da güçtür. Çünkü bir adam kendisine kul olmaz, muarız olursa onun hakkında her iftirayı yapar. Bu adamı kovdu. Sonra İstiklâl Mahkemesine de verdi. Fakat hatırımda kaldığına göre beraet etti. Muhalifler sonra bir aralık da Sırrı (Kocaeli Mebusu) yı vekil yaptılar. Mustafa Kemâl onu da kovdu. Sırrı değersiz, seviyesiz biri idi. Muhalifler de bula bula böylelerini buluyorlardı. Bu onların büyük kabahatları, muvaffakiyetsizliklerinin sebebidir. Bu vakite kadar vekilleri Millet Meclisi bizzat intihap ederdi. Mustafa Kemâl şahsî istibdadını tehlikede görüp, teşkilâtı esasiye kanununun o maddesini intihabdan evvel kendisinin namzet irae etmedi ve intihabın bu namzetler arasından yapılması suretinde tadil ettirdi. Artık vekil intihabı lâzım gelince Mustafa Kemâl Meclise beş-on ad veriyor. Meclis onlardan birini intihap ediyordu. Bu suretle muhalifleri intihap olunmaktan men ediyordu.

Nazım meselesi hakkında Sh. 313 te nutkunda bir felsefe yapmış, bir ders çıkarıyor. Diyor ki: «Mebus ve vekilleri fırka

yapmalıdır. Şahsî olanlar itimada lâyık olmaz. Çünkü vatansızlar da mebus olur.» Bu adam, partide yersiz hiç bir söz söylemez. Yazı yazmaz. Nutkunu yazdığı vakit elinde kuvvetli bir halk fırkası var, ya, böyle diyor. Elinde böyle bir fırka olmasın derhal zıddını söyler. Ve zıd ders verir. Tezada bak! Fırka yapmalı ise buna rağmen bugün bile niye bu işi halk fırkasına bırakmıyor. Sen bizzat yapıyorsun?!...

Ankara'da çok sıkıntı içindeyiz. Çok defa heyet-i vekile müzakeresinde karanlık basıyor. Bir lokanta bulmak mümkün değil. Hattâ peynir ekmek bulamıyoruz. Çok aç kaldığımız oldu. Rahattan, rahat vasıtalarından eser yok. Çok gece mühim bir iş oluyor. Gece yarısı, sabaha karşı bizi uyandırıp, heyet-i vekile içtimaına çağırıyorlar. Sokaklarda fener yok. Çarpıla çarpıla gidiyoruz. Çamur çukurlarına batıyoruz. Fazla çalışma, vaziyet kötü, sinirler gergin, keder...

Mustafa Kemâl, Ethem'in kazandığı şöhreti bir türlü hazmedemiyordu. İçini kurtlar yiyordu. Ethem'i, kendisine tehlike görmeğe başladı. Onu imha fikrine düştü. Ali Fuad'ın Ethem'le beraber olduğuna kani idi. Ordu kumandanı Ali Fuad ve Ethem'in kuvvetleri o vakit Şark cephesi müstesna, yegâne kuvvetti. On bin kişi kadar idiler. Bizimki bundan titremeye başladı. Telâş içinde. Etrafımızda gizli kapaklı bir şeyler olup duruyor. Amma ne? Anlamak mümkün değil. Heyet-i Vekileye haber verilmiyor. Bir gün Fevzi Paşa'ya sordum. Bana ağzından kaçırdı! «Ali Fuad ve Ethem ordu ile Ankarayı basacaklar!» ilâve de etti: «Bütün tertibatı yaptık. Gelsinler» dedi. Hakikaten sonra öğrendim ki, Ankara etrafında bazı yerlere hendekler kazılmış, toplar konmuş, kendisi muhabereci imiş. Ali Fuad, Ankaradaki kuvvetleri istemiş. Mustafa Kemâl, vermemişti. Onun gayesi, demek Ankara'nın yâni kendi şahsının muhafazası imiş. Bir de Ali Fuad mağlûp olsun da gözden düşsün, olabilir. Mustafa Kemâl, bunu yapacak bir hılkattedir. Vatan işi onca tâli-

dir. Eğer vatan saadeti kendine mevkî temin ediyorsa, iyidir. Etmiyorsa derhal aleyhine çalışır. Bu vaziyet tıpkı Rumeli Şarkî'nin Bulgarlar tarafından istilâsında Abdülhamid'in şahsî düşünce belâsı olarak İstanbul'dan asker göndermemesi gibi idi. Ali Fuad kendisi de perişan oldu. Çok telefat verdi. Ali Fuad, Erkân-ı Harb Saffet'le beraber bir yerde yalnız kaldı. Ne asker ondan, ne o askerden haber alabildi. Ve dar kaçtı. Mustafa Kemâl nutkunda bunlardan hiç bahsetmiyor. Bermûtâd yalan söylüyor. Hakikati atlayıp geçiyor. Ve mugalâta yapıyor.

Ooo... Yine her şey sallanıyor ha! Mustafa Kemâl'le Ali Fuad arasında bir çarpışma olursa, Yunanlıların ekmeğine yağ sürecekler. Allahtan buhran sür'atle bitse. İçimden Ali Fuad'ın muvaffakiyetini istedim. Fakat yanında bir eşkiya, cahil ve Türk olmayan biri var. Ya altı büsbütün berbat olursa Bu kaygular altında niyetim eziliyor.

Bizimki, etrikada usta, Ali Fuad ise cidden içi saf bir çocuk. Çabucak onu dolaba koydu. Yani mühim askerî bir müzakere için (!) Arkaraya davet etti. O da ayağıyla geldi. Gelince kumandanlıktan azledip Moskova'ya sefir, yerine de İsmet'i kumandan tâyin etti. Neyse bu tehlikeli zamanda, Yunan karşısında bir çarpışma, bir sarsıntı olmadı. Sefirlik, eskiden beri tarihte her millette görülen bir sürgün ve teb'id usulüdür. Bu suretle Ali Fuad teb'id ediliyordu. Bu usulü sonra Mustafa Kemâl üç dört defa bana da tatbik edecektir. Ben kabul etmeyip faka basmadım. Şimdiye kadar Necati'ye, Celâl Arif'e yaptı. Önce sefirliğe yollamak, tabuta koyup mezara yollamaktı. Çünkü biraz sonra da azlediyordu. Câmi'yi azledip, Celâl Arif'i yolladı ki, onu da sonra azletti. Sıra benimdi. Halbuki şimdi Ali Fuad üç numara oldu. Ali Fuad'a, Ethem i de beraber götürmesini teklif etti. Ethem böyle bir şeye yanaşmadı.

Mustafa Kemâl, cepheye emin olduğu İsmet'i Kumandan yaptı. Hem de Erkân-ı Harbiye Reisliğini yine uhdesinde bırak-

ti. Bu da anormal idi. Amma yaptı... Böyle birçok memuriyet ve makamları bu üç adam, (Mustafa Kemâl, İsmet, Fevzi) kendi aralarında taksim ediyorlardı: Her birinin üçer dörder mühim memuriyeti vardı. Ethem'i ordudan ayırıp, cephenin Cenup kısmında Rafet'i kumandan yaptı. Ethem, Rafet kısmında. Bu sayede İsmet, Fevzi rahatça toplanıp tertibat alacak, Ethem'i tepeleyecekler. Rafet'i de hem kumandan yaptı; hem de Dahiliye Vekilliğini uhdesinde bıraktı. Bu daha anormal ve sakat. Zararı yok. Bu suretle gönlünü alıyor. Ethem aleyhine sadakatle hizmet etsin fikrinde. Bunlar hep Ethem'i tepelemek için tertibat. İşte bu suretle tertibatı ikmâle başladılar. Çalışıyorlar. Ethem tabiatiyle kuşkulandı. İsmet, orduda çalışıyor. Mustafa Kemâl de mebuslara, herkese Ethem aleyhinde propaganda yapıyor. Türlü tezvirler uyduruyor. Heyet-i vekilede, mecliste de söylüyor. Ali Fuad'ı derhal yola çıkardı. O Kars'a vardı.

Sonra Moskova'da Ali Fuad'a : «Ankarayı basacağını, hendekler kazıldığını» söyleyip sordum. Bana evet veya hayır demedi. Sade müdâfaa tertibine şaştı. «Sefirlikle sevinme, o senin sürgünlüğün» dedim. İhtimâl bu Ankara'yı basma vakası vâki idi; yahut mevkî korkusuyla Mustafa Kemâl'in vehmi idi. Vâki ise Ali Fuad böyle işlerin recülü olmadığını göstermiştir. Bir defa Ankara'ya gelmiyecekti. Sonra ordu kendinin, hazır elinde. Ethem de var. Süratle Ankara üzerine yürüyecekti. Derhal muzafferen işi bitirirdi. Mustafa Kemâl zaten korkak. Çabuk kaçardı. Öyle olmasa da kuvveti kâfi değildi. Bana geliyor ki, Ali Fuad'ın Ankara'yı basması meselesi doğru değildi. Ali Fuad âilesi ile Ethem arasında bir vak'a, büyük bir husumet vardı. Selânik Mebusu Rahmi, Ali Fuad'ın teyzesinin damadıdır. Yani Hüsnü Paşanın damadı, İzmir'de vali iken Ethem onun oğlunu dağa kaldırmış, hatırımda kaldığına göre elli bin lira altın fidye alarak bırakmıştı. Hattâ İstanbul Meclisinde Hüsnü Paşa birkaç defa bana gelmiş. Kızının sefaletinden bahsetmiş, o

vakit mecliste mebus olan Reşit (Ethem'in kardeşi) den bu paranın hiç olmazsa beşbin lirasının istirdadına delâletimi rica etmişti. Ben de uğraştım. Reşit yanaşmak istemedi. Nihayet vaad etti, fakat vakit kalmadı. Anadolu'ya geçtik idi. Belki de vaadi beni oyalamaktan ibaretti. Neyse böyle bir şey var, bilmem. Bu halde olan bu iki adam öyle bir meselede birleşir miydi? Vakıa siyaset denilen şey en büyük dostları can düşmanı eder. Bir de Ali Fuad'ın büyük anası Çerkestir. Çerkesler birbirini hısım sanırlar. Derhal bağlaşırlar. Anası Çerkes olanlar da Çerkes sayılır. Çerkeslerce Çerkes zihniyeti Ali Fuad'ın işlerine de mahsustur. Kendisinden ne ben, ne de kimse Çerkeslik dâvası işitmemişizdir. Fakat Çerkeslere muhabbeti çoktur. Meselâ Moskova'ya giderken yanına aldığı zabit ve memurların hepsi Çerkestir. Sade Erkân-ı Harbi olan Saffet Türktü. Onu ataşemiliter olarak götürdü. Hâsılı Ali Fuad gitti. Ethem'in vaziyeti fenalaştı.

Bir gün Mithad bana geldi; açlığından bahsetti. Memuriyet istedi. Bir müddet sonra da birkaç defa gelmişti. Bunu yazıyorum, çünkü âtiyi izah için lâzımdır. Mithad, Van Valisi idi. Ferid Paşaya İstanbul'a taraftardı. İrak'taki, İran'daki İngilizlere âlet oluyordu. Heyet-i Vekileye bu hıyanet hakkında her taraftan malûmat geliyordu. Kaldırılmasını zarurî gördük. Azletsek kabul etmez; yerinde kalıp İstanbul namına daha şiddetle aleyhimize hareket eder. Ne yapmalı? Entrika üstadımız Mustafa Kemâl : «Ben bu işi hallederim. Bana bırakın!» dedi. «Nasıl?» dedik. «Evvelâ yemlerim kandırırım. Sonra mühim bir müzakere için Ankara'ya davet ederim. Gelince azlederiz.» dedi... Üstad pehlivanımızın bir oyunu var. Bir tane amma, herkese onu tatbik ediyor. Kündeden atıyor. Daima muvaffak oluyor. Yine aynı oyun. Öylece yaptı. Mithad faka bastı, geldi, azlettik. Ali Fuad'ı da Ankara'ya getirmek için böyle yemledi. Faka düşürdü. Bilmiyorum kendi de o işi pek gizli tuttu. Mithad Ankarada aç bîilâç kaldı. Hakikaten kara bir sefalette idi. Memuriyet

istiyor. Vermiyorduk. Bana geliyor, yalvarıyordu. Bu adamı meşrutiyetin ilk günlerinde İnebolu kaymakamı iken tanırım. Yaman adammış. Biz Rusya'ya gittik. Sonra ne yapmış yapmış, yolunu bulmuş, Samsun'a reji müdürü olmuş. Orada Nemlizâdelerle birleşip kaçmış, ölmüş Rum tacirlerin kalmış tütünlerini Nemlizadelere yok bahasına vermiş. Onlardan iki üçyüz bin lira rüşvet almış. Moskova'dan avdetimde taht-ı muhakemeye aldılar. İşi tahkik eden Maliye Müfettişi Remzi idi. Bu adam namusludur. Ona sordum. «Aşikâr bir irtikâptır» dedi. Sonra Fethi Bey'i (Sefir) yollamışlar. O da tahkik etmiş, bizzat ağzından işittim. «Müthiş ve açıktan açığa çalmış» dedi. Bu adamlar usta oluyor; derhal kurtulmanın yolunu buldu, Kılıç Ali'ye bacanak oldu. Hemen mahkemeden kurtuldu. Kılıç'a küllî bir para vermiştir. Derken Mustafa Kemâl, Mithad'ı mebus da yaptı. Derken Mithad türlü imtiyaz işlerine girdi. Büyük ağniyadan oldu. Tokatlıyan otelinde bir apartman emri altındadır. İster otursun, ister oturmasın, kira işliyor. Ankarada en büyük ve debdebeli bir konak yaptırdı. İçine öyle eşya koymuş ki, masal mevzuu gibi imiş. Hattâ Afgan Kralı Emanullah Han Ankara'ya geldiği vakit onun hanesine misafir ettiler. Bu da orada onun kadar güzel, muhteşem bir ev olmadığını gösterir. İstanbulda bir iki, Ankara'da iki üç otomobili var.

Şimdi Mustafa Kemâl'e sorarım. Bu hırsızı, hadi onu kendi ayıp saymıyor, fakat vatan hainini ki bir takımlarına nutkunda hain diye yapar, bar bar bağırıyor; neden, ne sebeb icbariyle mebus yapmış, mal-i karûn'a garketmiş? Bu esnada çeteler temizleniyor. İyi iş. Demirci Efe bir şehre girmiş, sokakta eşrafı koyun boğazlar gibi boğazlamış. Bu adam büyük servet yığmış, üzerine asker gönderilecek. Rafet, ben gideyim, sulhen işi bitireyim, dedi. Gitti, bitirdi. Fakat Demirci'ye bir ceza yapılmadı. Refet'in Demirci'den mühim bir para aldığı rivayeti yayıldı. Ve Heyet-i Vekilede de söylendi.

Ferid Paşa, isyanlar ile Yunan tecavüzü ile de muvaffak

olamamış idi. Tabiî düştü; yerine Tevfik Paşa geçti. Bu kabinede İzzet Paşa Dahiliye, Salih Paşa Bahriye Nâzırı idi. Ankara ile görüşmek, uyuşmak istediler. Nutukta Mustafa Kemâl bermutad çamur sıçratarak bunları da hıyanet ile tavsif ediyor. Bu teşebbüs silâh ile olmayınca, millî hareketi, vatanı içinden yıkmak için bir suikast imiş. (Sh. 315) Bunu canım sana göre, Ali Rıza Paşa kabinesi de yapmış, olmamış idi. Bir daha yine yapıyorlar? İnsanın Tevfik Paşa'ya böyle bir itham yapmak için pek vicdansız olması lâzımdır. Arada böyle tedbirler kullanıyorum. Hiç istemem; fakat bunları başka kelimelerle yazmak, tarif etmek imkânı yoktur. Hattâ daha kullanılması bihakkın lâzım çok kelimeleri kullanmıyorum. Maksadımın, hakikatleri olduğu gibi derece ve şiddetleri neyse öylece kaydetmektir. Bu halde bu tabirleri kullanmak zaruri oluyor. Ali Rıza hiçbir vakit öyle hâin bir fikirde değildi. Hele Tevfik Paşa'ya böyle bir isnada kimsenin dili varamaz. Ömrünü namuskârane devlet hizmetinde geçirmiş, dost ve düşmanın hürmetini kazanmış, salhorda bir adam. Biz Ankaraya gideceğimiz vakit Yusuf Kemâl ile yanına gitmiştik. Ağlayarak, «Gidin, Ankarada çalışın, başka ümid yoktur.» diyen yine bu adam. Hâlâ bu manzara gözümün önünde. Bu adama böyle isnat nasıl yapılır? Büyük alçaklık... Niçin yapıyor, bilir misiniz? Söyleyeyim: Tevfik Paşa namuslu adamdır. Bir gün mevkî'ye gelmek ihtimali vardır. Binaenaleyh Mustafa Kemâl'ın şahsına rakib, amelîne, zevk ve fuhşuna, irtikâbına mânidir. Sebep bu. Ve bir de Mustafa Kemâl, Anadolu'ya yollanırken Tevfik Paşa, Padişaha, hazine-i hassa müdürü Refik vasıtasiyle bu haberi göndermiştir: «Onu yollamayın, ahlâksızdır,» Şimdi intikâm alıyor.

Mustafa Kemâl bu teklifi heyet-i vekileye bildirdi. Muvafık dedik. Bilecik'i mülâkat mahalli olarak tayin ettiler. Mustafa Kemâl, Bilecik'e gitti. İzzet Paşa, Salih Paşa da geldiler. Bunların yanlarında Hüseyin Kâzım (Şeyh Muhsin-i fani), Rasathane Müdürü Fatih, Cevat (Şimdi Tokyo Sefiri), Münir (Şimdi Paris Sefiri), Bahriyeli zabit ve yaverler vardı. Kalabalık idi.

Maksatları neydi bilmem. Fakat adeta bir muahede yapacaklar gibi her şubede bir mütehassıs ile gelmişe benziyorlardı. Depdebeleri de yolunda idi.

Mustafa Kemâl, bunları iğfal edip Ankaraya getirmiş. Heyet-i Vekile içtima etti. «İzzet Paşa'yı, hepsini birden dolaba koydum; getirdim. Bunları geri yollamayalım. Her birisini, her vekil bir memuriyete tâyin etsin.» dedi. Bundan evvel maksatlarını, geçen müzakereyi öğrenmek istiyorduk. Sorduk. «Bir şey yok, saçma,» dedi. Ben Fatin'i değerli biri bilirdim. Anadolu'da kalmasını istedim. Derhal Ankara Rasathane Müdürlüğüne tayin ettim. Kat'iyen kabul etmedi. Salih Paşa tayini geri almam için yaverini yolladı. Münasip bir suretle savdım. İzzet Paşa tezkere yazdı; dinlemedim. Bunlara nisbeten iyi bir konak verildi. Müzakere edeceğiz, diye bekliyorlar!... Mustafa Kemâl bir telgraf tamimi ile bu heyetin bize iltihak ettiğini her tarafa bildirmiş. Bir müddet sonra tevkif edildiklerini anladılar. Hele bu telgrafı da haber alınca kıyameti kopardılar. «İstanbul'a döneceğiz» dediler. Bu aralık heyet-i vekilece Rusya'ya yeni bir heyet gönderilmesi tekarrür etti. Mustafa Kemâl, heyet-i vekilede «Yusuf Kemâl Bey Rusyayı biliyor, gitsin» dedi. «Muvafık, bir kişi daha lâzım» dediler. Mustafa Kemâl durdu, durdu bana baktı. «Sen de gider misin?» dedi. Simasına baktım, hiç ümitsiz bir teklif, sesi de öyle. Ben derhal «Giderim» deyince öyle bir habishane güldü ve keyiflendi ki... O farkında değil, ben dikkatle simasını okuyordum. Şüphesiz içinden «Ha, bir belâmı, bir engeli daha başımdan atıyorum,» diyordu. (Nasıl keyiflenmez? İstihzalar yaptırarak, Çerkes Ethem'i tehdit ettirmek gibi şeylerle defedemediği insan, hiç memur edilmezken böyle kolaylıkla def oluyordu. Zaten ne Yusuf Kemâl, ve ne ben hoşuna gitmiyorduk. Bizim fena şeylerin aleyhinde olduğumuz, namuskârane hizmet istediğimiz, önce bir temas ile iyice anlaşılmıştı. Onu gitmez zannediyorduk. Bir taşla iki kuş vurduğuna fevkalâde sevindi. Gülmesini bir türlü zaptedemedi. Ali Fuad'ı daha dün Hariciye memuriyeti ile def etmişti. Bizi de bugün de-

mek. Biz dört numara olduk. Halbuki ben buna iki sebeple can atıyorum. Biri bu adamın yolsuzluklarından bıkmış, usanmıştım. Sabredemiyordum. Diğeri Rusya'da pek çok Türkler var. Eski Türk yurtları, Ruslardan mühim Türk bilgiç âlimler yetişmiş. Mühim neşriyat yapmışlar. Türk tarihi ile meşgul olanlar için Rusya'ya seyahat edip oraları, ordaki Türkleri, kütüphaneleri, müzeleri görmek, oradan kitaplar toplamak zaruri idi. Böyle bir vesile ve nimeti nereden bulacaktım?!... Nitekim bu suretle çok istifade ettim. Rusya'dan güzel kitaplar getirip bizim Türk tarihine malûmat kattım. Askerî işler için bir de asker lâzım olduğundan Ali Fuad'ı da murahhas yaptılar. Üç murahhas olduk. Ali Fuad zaten yolda idi. Kendisine murahhaslığı ve bizi yolda beklemesi yazıldı. Sonra Kars'ta birleştik. Yusuf Kemâl reis olmamalıydı. İstedi, oldu. Çünkü bir defa gitmiş, muvaffakiyetsizlikle dönmüştü. Neyse bir şey demedim. Elverir ki, ben Ankaradan bir müddet uzaklaşayım ve Rusya'yı göreyim. Yusuf Kemâl'e ve bana beşer bin lira verdiler. Bu para azdı. Fakat çok gezdik. Sebebi Rusya'da yol masrafı etmediğimiz gibi, başka masraf da edemedik. Çünkü bir tane açık dükkân bile yoktu. Alış veriş yasaktı. Yiyeceği de herkese Rus hükûmeti meccânen veriyordu. Bize kâtipler, şifre memurları vesaire de verdiler. Artık yol tedarikindeyiz. Anadolu seyahatini bilenler dediler ki : «Kara kış, bir kürk almalısın. Yoksa yolda donarsın. Hem de kurt derisi olmalı. Çünkü bit tutmaz.» Hakikaten hakları varmış. Kürk aradık yok. Acele bize de iki kurt derisi buldular. Paltomun içine geçirdim. Eğer böyle yapmasa idim mutlaka yolda donardım. Sonra yolda kollarımın içine de kürk koydurmadığıma pişman oldum. Çünkü yolda kollarım bütün donardı. Ne müthiş soğuk ve seyahatmiş. Her yer bit içinde idi. Anadolu'da, Rusya'da bit yüzüyor. Bu seyahatte bana bir tane bile bit gelmedi. Demek Kurt derisine bit gelmiyor. Sade bu derinin fena bir kokusu var. İhtimal ondan kaçıyor. Bunu tavsiye ederim. Rusya'da tifüs gibi salgınlıklar da vardı. Ölüm kaynağına gidiyorduk. Başımızda her türlü ölüm tehlikesi vardı... Bu

sayede olacak, tifüse yakalanmadık. Bir de portatif karyolam vardı. Yolda onda yattım.

Yusuf Kemâl : «Bir defa gidelim de İzzet Paşa ile görüşelim» dedi. «Ben «Tanıdığım adam değil, ne yapacağım?» dedim. «Canım, fikirlerini öğreniriz» dedi. «İstifade edecek bir şey olmadığını zannediyorum» dedim. Belki, vardır, bir kere gidelim» diye ısrar etti. Makul, gittik.

Hey'et hepsi evde, suratlar asık, hele Hüseyin Kâzım müthiş kızmış, can sıkıntısı içinde adeta yerinde duramıyor. Zaten asabi bir adam. Bize hâin bir manda gibi bakıyor. Fatin'in suratından düşen bin parça olacak. Bana bir kere yıldırım gibi bakan bir gözle baktı. Bu Ankaraya tayininin hışımı beni âdeta çiğ çiğ yiyecek. Salih Paşa, sükûnetli, fakat üzüntülü bir simâda; centilmen ve terbiyeli, hiç bir şey sezdirmemek istiyor. İzzet Paşa ise bilâkis şen görünüyor.

Neyse, İzzet Paşa ile oturduk, konuşuyoruz. Salih Paşa da beraber, diğerleri ayrı ayrı oturuyorlar. Ben hiç bir şey söylemiyorum. Ve sonuna kadar söylemedim de. Mülâkat bir iki saat sürdü. Hülâsası şudur.

Yusuf Kemal : «Muahede yapmağa gideceğimizden re'yi devletlerinden istifade edeceğiz» dedi. Sözü bu suretle açtı. Ve teşriflerinden hayırlı bir netice çıkabilecek mi, diye ilâve etti. İzzet : «Evet, İngilizler amalimizi tatmin edecekler» dedi. Yusuf Kemâl : «Bunu ne suretle size anlattılar?» dedi. İzzet söylemek istemedi. Yusuf Kemâl, zorlattı ve; «Bir tahrirî ve resmî taahhütleri var mı?» dedi. İzzet bu sefer şunu söyledi: «Hayır!» ve devam etti. Söylediğine göre meğerse İstanbuldaki İngiliz ordusu kumandanının yaveri bir yüzbaşı, İzzet Paşa'ya, İngiltere'nin Türkiye'nin lehine hareket edeceğini söylemiş imiş. Sade bu! Şaştık, kaldık. Şu mühim vaad bundan ibaretmiş. Siyasette böyle şeylere inanılır mı? İzzet, bundan bihaber. Bu adam çocuk gibi bir şey, bilmezdim. Böyle bir lâfa ehemmiyet verilir mi!... İmzalanmış kâğıtlara, muahedelere bile bel bağlanamı-

yor. İş anlaşıldı. Ben kalkmak istedim. İzzet, lâfı âdî sohbete döktü. Kalmağa mecbur olduk. Ben İzzet Paşa'yı mühim bir şahsiyet zannederdim. O sade dil, cahil biri imiş. İçimden «Yazık, bu adam bu kadar şöhreti nasıl kazanmış! Bu kadar askeri ve mülkî hizmetlerde bulundu, kimbilir işleri ne berbat etmiştir. Ah...» diyordum. Derken İzzet Paşa bir şey söyledi. Bu menkıbesini mutlaka kaydetmek lâzımdır ki şudur: Yani ikisi arasında şöyle bir muhavere oldu :

İzzet Paşa — Sen çok zekisin. Seni çok sevdim. Sen mutlaka Arnavud olacaksın?

Yusuf Kemâl — Hayır.

İzzet Paşa — Yok, yok Arnavudsun.

Yusuf Kemâl — Hayır efendim, ben Boyabatlıyım. Anam babam da oralı.

İzzet Paşa — Yok sen bilmiyorsun? Ecdadın mutlaka Arnavud olup orada yerleşmiştir.

Ha!.. ona göre demek zeki bir adam mutlaka Arnavuddur? Türk zeki olamaz, demek bir zeki adam buldu mu, mutlaka onu Arnavud görmek, yahut hattâ zorla Arnavud yapmak istiyor. Ne yapsın adam? Gönlü öyle istiyor. Zaten gözümde küçülmüş, ilimsiz, dirayetsiz, akılsız biri olmuştu. Şimdi ise heriften iğrendim. Şu hale bak? İçimizde büyümüş bir arnavud, bizim terbiyeyi almış, tahsili bizim mekteplerde, Türk'ün mühim mevkilerine çıkmış, Türkten itibar görmüş, onun nimetini yemiş de Arnavutlukla övünüyor. Arnavud'u mümtaz ve Türkü gabî buluyor. Madem ki, Arnavud zeki, şu adam uzağa gideceğine bir kere kendisine baksa ya!.. Zaten nihayetsiz vak'alar, hâdiseler hristiyan ve müslüman ne olursa olsun, ecnebi unsur aleyhinde beni dolduruyordu. Bu da bunlardan birisi oldu.

Oradan çıktık. Birbirimize «Bu ne safderûn adam?» dedik. Bir menkıbe daha zikredeyim : Hariciye Vekili bir müddettir Muhtar Bey. Bizim muahede için selâhiyetnâmelerimizi yazmışlar. Kanûnûevvelin 13. cü günü imiş. Tarihini 13 koymuşlar. Bize gönderdiler. Yusuf Kemâl : «Ooh... bu rakam uğursuzdur.

Olmaz» dedi. «Hadi sen de, düşündüğün şeye bak!». «Yok gidip, yeniden yazdıralım, 14 koydurayım» dedi. Halbuki öbürsü günü hareket eeceğiz, vakit yok. İllâ değiştirmek için israr ediyor. Dedim ki : «Yahu sen bir münevver adamsın. Türklerde, Müslümanlarda, Şarkta binlerce hurafat var. Bunları anadan, babadan miras aldık. Bunlar yetmiyor da, üste bir de gavur hurafatı mı alıyorsun? Ne saçma adamsın be!..» Hayır. dinlemiyor, tutturdu illâ yeniden ve başka tarihli selâhiyetnameler yazdıracak. Fena kızdım. Çünkü bende garbınkı değil, müslümanlarınkinden bile bir tane yok. Hayatımda öyle şeylere aslâ ehemmiyet vermiyordum. Ve onlara göre hiçbir işimi yapmadım. Kavgaya başladım; fakat gördüm ki, başka türlü gidemiyecek, hasta olacak ve hergün 13. ün uğursuzluğu hayâli altında inliyecek, uyku uyuyamıyacak. Lâkırdıyı kestim. Gitti, yeniden yazdırdı. Bu sebeple bir iki gün teehhürle harcket ettik. Yalnız şu oldu : Yusuf Kemâl'in bu halini bilmezdim. Zekâsına, tahsiline itimadım vardı. Gözümden epeyce düştü. Bir devlet diplomasisini idare edip, devletin, milletin mukadderatına dair muahede aktedecek adam böyle hurafat ile ne hatâlı işler yapar?... Modası geçmemiş olsa, eşrefi saat bekleyip düşmanı vurmayarak fırsatı kaçıran, sonra mağlûb olan atalarımız kumandanlar gibi olacak. Bunun ondan farkı ne?

Ben kış münasebetiyle bağdan inmiş. Havranın karşısında bir yahudi evinin üst katını tutmuştum. O vakit Ankara'da en iyi ev bu ev ile yanındaki yine bir yahudinin evi idi. Muhtar, evi kendisine bırakmamı rica etti. Evi vardı. Sebebini sordum. «Misafir geliyor, yer yok» dedi. Evi eşyasıyla ona emaneten bıraktım. Bunu söylediğimin sebebi sonra Kara Suat (şimdi Roma sefiri) hakkında bir menkıbe söyliyeceğim de onun için.

Biz yol hazırlığındayız. Adnan, İstanbul'da Mustafa Sagir adında bir Hindlinin, Hind müslümanları namına geleceği hakkında İstanbul hilâl-i ahmerinden malûmat geldiğini söyledi. Müsaade verildi; Hindli geldi. Biz de gördük, bu adam Hindlilerin kendisini yardım için yolladıklarını söylüyor. Nelere ihti-

yacımız olduğunu soruyordu. Bir miktar para da getirmişti. Hatırımda kaldığına göre otuzbin İngiliz lirası idi. Bu parayı Mustafa Kemâl aldı. Evvelce Hindden gelen paralar gibi onu da uyuttu!.. Mustafa Sagir diyordu ki : «Az amma şimdilik bu kadar gönderebildiler». Herif güzel yüzlü, zeki, tahsil görmüş birine benziyordu. Bazı şeyler sordum. Verdiği cevap birbirini tutmadı. Dalgın, düşünceli, korkulu bir sinası vardı. Şüphe ettim. Yanımdakilere şüphemi söyledim.

Biz gittik. Sonra Sagir'in casusluğu meydana çıkmış, meğerse İngilizler yollamış, parayı da onlar vermişlermiş. İstiklâl Mahkemesi asmış. İngilizler kurtarmak için çok uğraşmışlar. Tehdide, herşeye başvurmuşlar, olmamış. Mustafa Sagir öteki dünyaya gitti...

Yine biz yol tedariki ile meşgul iken Mustafa Kemâl ve İsmet, Ethem'i bitirmek için uğraşıyorlar. Tertibat alıyorlar. Ethem ve kardeşleri de boş durmuyor. Yıllardan sonra İsmet'in bana söylediğine göre Ethem Eskişehir'de İsmet'in karargâhını basıp kendisi öldürtmek istemiş. İsmet pek korkmuş. Bir aralık kaçmağı bile kurmuş. Bir harekettir var amma, anlayamıyorum. Meşgul olmaya da vaktimiz yok. Mustafa Kemâl Eskişehir'e gitti. O vakit Ankarada bulunan Ethem, kardeşi Reşit, Kılıç Ali, Eyüp Sabri, Kâzım (Meclis Reisi) Hakkı Behiç, Kaymakam Hacı Şükrü'yü de beraber alıp gitti. Güya uyuşuldu. Görünüşte Kâzım, Ethem tarafını iltizam ediyordu. Yıllardan sonra idi ki, Mustafa Kemâl'e casusluk ettiği söylendi. Zahirde Mustafa Kemâl ona fena kızıyordu. Meclise, Heyet-i Vekileye Mustafa Kemâl'den, yanındakilerden telgraflar geldi. Yanındakiler, Ethem'i haklı çıkarıyorlardı. Bunlar Ethem'e gizlice de mahvı mukarrer olduğunu, ayağını denk atmasını da söylemişler. Bu esnada biz Eskişehire vardık. Kâzım da Eskişehir'den bizim trenle hareket edip Kütahya'ya çıktı. Suratı çamur gibi berbat, pek düşünceliydi.

Biz bu vaka bu halde iken, Ankaradan Moskovaya hareket ettik. İşin iç yüzünü bilmiyorum. Alâkadarlar yazmalıdır. Ni-

hayet Moskovaya vardık. Birinci İnönü harbi oldu. Düşmanla uğraşacak yerde İsmet ve Mustafa Kemâl kuvvetlerini şimalden yunan karşısından Ethem aleyhine sevketmişler. Avrupa manda ile zaten Ethem'in efradını evvelce elde etmişlermiş. Ethem ve Reşit bir gece Eskişehir'den kaçmışlar. Diğer kardeşleri Tevfik daima ordularının başından ayrılmıyor. Ankara ve Eskişehir'e giden Ethem'e kuvvet oluyordu. Onun yanına gitmişler. Şimâl'den, cenuptan sıkışınca bir iki ufak müsademeden sonra üç kardeş can kaygusuyla bir elçi gönderip bir kâğıt imzaladıktan sonra. Yunan saflarına iltihak etmişler. Yunanlılar bunları bilâkayduşart kabul etmişler. Kendisiyle beraber iltica edenler. Bir iki yüz askerden ibarettir.

Bu harp esnasında İsmet ve Mustafa Kemâl'in böyle hareketleri şahsî emellerini vatanî menfaatlerin ne kadar üstünde tuttuklarına delildir. Ne tehlikeli oluyor!.. Fakat vatanı düşünen kim?!.. Evvelâ şahıs... Ethem de o esnada bir şey yapmak istedi ise o da aynı şey ve hıyanettir. Bu meseleyi içinde olarak bilenler tenvir etmelidir. Eğer evvelkiler kabahatlıysa Ethem gibi hizmetler etmiş, millî kıyam mahvolurken kurtarmış bir adamı, böyle Yunanlılara iltica etmek gibi fena ve hainane bir şeye mecbur ettiklerinden mes'ûldürler. Vakıa can kaygusu Ethem'i mazur gösterir, fakat herhalde çirkin bir netice. Hele Yunanlılara ilticadan sonra ordumuza karşı harp etti ise, işi bitmiştir. Affolunamaz. Harp başlıyacağı bir zamanda böyle bir iş ne tehlikeli bir şeydir. Nitekim Yunanlılar derhal taarruz ettiler. Ya bunu Ethem iltica etmeden evvel ordular yerlerini Ethem aleyhine hareket etmek için terkettikleri zaman yapsalardı...

Bu işin bir iyiliği oldu. O da çetelerden kurtulup, muntazam bir orduya malik olunmuştur. Bu elbet yapılmalı idi. Ethem'ler buna mukavemet ederlerse kırılmalı idi, tabii idi. Ancak ve bunu zat-ı mesele için yapıp rekabet ve tahakküm hırsı ile yapmamalıydı. Hem de usulü dairesinde olması tamamiyle mümkündü. Hele Yunanlıların hücum ettikleri bir zamanda asla yapılamazdı.

Bizim Türk Tarihi'nde bu vakayı bir satırla sade Ethem aleyhine yazıp geçtim. Başka türlü yapmak mümkün değildi. Kitabımı neşrettirmezdi. Bugün Pariste hürriyet içinde yazıyorum.

Bu meselede galiba Refet de Ethem tarafını iltizam etmiştir. Kâzım, turfa olduğu halde sonra yine işi düzeltip Mustafa Kemâl'in gözüne girmiştir. Hâlâ da gözdesidir. Eski komiteci!.. Yahut casusluğun sayesi, Kâzım, İttihatçıların, Şükrü'nün riyaseti altında bir vakit birçok katiller yapmış olan Serez komitesinin âzâsından biridir. Bu cahil, pek beyinsiz, câni ve ahlâksız adamın Türk Millet Meclisinin yıllardanberi reisi olması kara bir baht, bahtın garip bir cilvesidir. Türk Milletine büyük lekedir. Bu Kâzım'ın askerlikte de suiistimali vardır. Harb-i umumi mütarekesi ibtidasında suiisttimalleri tetkik eden komisyonda, Kâzım'ın aleyhinde de bir yığın dosya vardı. Bu komisyon'un reisi Miralay Sadık Sabri idi.

Mustafa Kemâl, Sh. 318 den itibaren bu meseleyi yazıyor. O her meseleyi kendi arzusuna göre değiştirir. Meselâ Kâzım'ın Ethem'le beraber olduğu tevâtür halinde idi. Hâl de onu gösteriyordu. Şimdi onu dercediyor. Ve kendi etrafında gösteriyor. Bu da gösterir ki, Kâzım hem Ethem'le beraber görünmüş, hem de Mustafa Kemâl'e casusluk etmiştir. Nitekim sonra bunu İzmir Suikastında da yaptığı söylendi. Bir de herhalde alâkadarları dinlemek lâzım. Sebebi : Meselâ tecavüzün Mustafa Kemâl tarafından olduğunu, berikilerin müdafaa telâşında bulurduklarını Kütahyada Mustafa Kemâl'in kendi adamlarının çektikleri telgrafında da yazılıdır. (Sh. 334) Mustafa Kemâl, nutkunda bu heyetin Ethem tarafından tevkif edildiğini söylüyor. Halbuki heyet mevkuf olmadığı gibi Ethem'in lehinde Millet Meclisine telgraf çekmişlerdir. Mustafa Kemâl (Sh. 337) de üç kardeşi tepelemek için cepheyi boş bırakıp adetâ bütün orduyu Kütahya üzerine, Rumlar aleyhine nasıl tahşid ettiğini bizzat hikâye ediyor. Hem de bu müthiş işi, yani orduyu ikiye ayırıp kırdırmak işini meclise bile danışmadan kendi kendine yapıyor.

Düşman karşısında böyle bir vaziyet ne tehlikelidir. Az bir vatan hissi olan buna cesaret edemez. Vakıa denebilir ki, bu bir zarurettir. Ethem kuvvetleri inhilâl unsurudur. Evvelâ onları tepelemek lâzımdır. Fakat şu da muhakkak ki, bu iş, hüsnü surette de olurdu. Böyle bir tehlikeli vaz'iyyete lüzum kalmazdı. Nitekim Millet Meclisi haber alınca bu işe kızmış, Mustafa Kemâl'e istizah yapmıştır. Bir de Mustafa Kemâl bunları nutkunda millî hükûmeti yıkmakla itham ediyor. (Sh. 339) Halbuki şu muhakkak ki, Ethem'in kuvvetleri sırf Mustafa Kemâl'in şahsı aleyhindedir. Şurası feci : Sh. 339 da : « ...emirberlikten gelen Ethem'in koskoca Türk vatanında diktatörlüğünü kabul etmek...» diyor. Zavallı milet! Sanki Ethem, diktatör olmadı da bu belâdan kurtuldun mu? Bir emirber öldü bir paşa diktatör oldu. Sence ne farkı var. Diktatör! Kâfi. Şahsı ne olursa olsun mesele bunda değil ki, mesele diktatörlükte, diktatörlüğün kendine mahsus idaresinde. O, Paşada da, emirberde de aynı şeydir.

İşin daha feci, Yunan Ordusunda taarruz alâmetleri varmış. Mustafa Kemâl kendi bunu diyor. Ve buna bile bakmayıp bu işi yapmıştır. Ben bilmem. Mesele henüz bitmeden Yunan ordusu bütün cephelerden taarruza geçmiştir. Mustafa Kemâl bu taarruzu Ethem'in Yunan ordusuna iltihasından birgün sonra oldu diyor. Başkaları daha evvel olduğunu söylüyor. Bereket versin ki, taarruz işin sonlarına tesadüf etmiştir. Bir de düşman, Ethem üzerine tahşidat dolayısiyle şimalde açık bırakılan cepheden Eskişehir'i zapt için hücum etmemiştir. Bereket versin. Yunan kâbiliyetsiz bir düşmandı. Bunu daima gösterdi. Herhalde bu iş büyük bir cesaret idi. Kendisinde vatan kaygusu herşeyin üstünde olan birinin yapacağı şey değildi. Hâsılı Mustafa Kemâl bu rakibini de ezdi. İzzet Paşa heyeti bir müddet sonra dönmüş. Yalnız Münir Beyi Ankarada alıkoymuşlar.

Bu karakışta Anadolu ortasından, Kafkasyadan, Moskovaya gitmek pek müşkil iş. Fakat Karadenizde İngiliz, Fransız, Yunan donanmaları öyle dolaşıyor ki, denizden gitmek yakayı ele vermektir. Bizim için sahillere yanaşmak mümkün değil. Zaruri karadan gidiyoruz. Kış, vasıtasızlık iki kara belâ. Ama ne yapalım?

Heyetimizle trene bindik Moskova dedik., yola düştük. Eskişehir'e geldik. Makas değiştiriyor. Bir de baktık ki vagondan Çolak Selâhattin bakıyor. O vakit Sivas'ta kumandan idi. Birbirimizi gördük. Ben vagonumdan inip onunla görüştüm. Vagonunda adi bir dökme soba bozulmuş. Borusu pencerenin yanından yukarı çıkarılmış, seyyar bir karyola. Bu esnada bizim şimendöferlerde teshinat böyle oluyordu. Böyle vagonlar da kumandanlara mahsus idi. Diğer yolcular çivi kesiyordu. Yani biz de soğuktan titremekte idik. Vekiliz ama böyle kötü olsun bir sobamız yok. Selâhaddin'e «Ne haber, nereye?» dedim. «Ankaraya» dedi. «Ne yapacaksın?» dedim. «Mühim bir mes'ele varmış, Mustafa Kemâl onun müzakeresi için telgrafla çağırdı.» dedi. Güldüm. Tuhaf oluyor. Koyun kesilmek için salhaneye kendi ayağı ile gidiyor, yandaki ağılda bekliyor, bir şeyden haberi yok.

Mustafa Kemal, Selâhattin'i de bir türlü çekemiyordu. Bir gün Heyet-i Vekilede dolaylı bir surette onun kumandanlıktan azlini teklif etti. Ve karar aldı. Buna lüzum yoktu. O doğrudan doğruya bu işi yapardı. Amma, Selâhattin aynı zamanda mebustu. Meclise girer. Orada bir şey karıştırır. İyisi mi, kabahati Heyet-i Vekilenin üstüne atsın. Zaten sonunda bu mesuliyet gelmesi muhtemel işleri daima Heyet-i Vekile ve Meclise yaptırırdı. Demek elinde iken azlememiş. Azledince olurki ordusuyla hasım bir tavır alır. Bermutâd aynı kündo oyununa müracaat etmiş, mühim bir müzakere için davet etmiş. Onun mühim dolabı bu mühim müzakere idi. Tuhaf herkes de bu dolaba girerdi. Dayanamadım, severdim de. Çünkü namuslu bilirim. Hâlâ aksine bir halini görmedim. Yalnız zekâsı mahdud ve pek asa-

ti, hırçın bir adamdır, söyledim : «Ayol, bu ne gaflet? Seni kumandanlıktan azlettiler de inanmak istemedin.» Mağrûr bir hal ile : «Yok, pek tatlı bir davet ile geliyorum. Nasıl olur? Böyle şey olmaz» dedi. Çok gâfil adamdır. Fakat biraz sonra baktım. Rengi değişti. Yüzü bozuldu. Demek içini kurt yemeğe başladı. Şüphelendi, zaten inanması lâzımdı. Ben ne menfaatim olacak ki, ona bu yalanı söyleyeyim... Gittik; O da gitti. Rusyadan avdetimde dediğim olmuş, Selâhaddini muhalif safta buldum.

Konya'ya geldik. Evvelce görmüştüm. Ordan Ulukışla'ya indik. Burası çerçöpten yapılmış beş on binadan ibaret. Oradan Anadolu'nun orijinal ve esaslı treni, vagonu olan yaylılara bindik. Yusuf Kemal ile bir arabadayız. Çok soğuk. Hareketsizlikten bilhassa ayaklar donuyor. Bir halısı varmış, dizlerine örtüyor. Ben de bir kenarını örttüm. İkimize de yetiyor. Kızdı. «Halımı berbad ediyorsun, onu ben kendi canım için aldım.» Dedi. Hodbinlik!.. Eski bir arkadaşlık, ve hem bu kere yol arkadaşıyız. Ne yapalım. Ben de ona türlü muziplikler yaptım. Bizâr kaldı. Muahede yapmağa gidiyoruz. Kırkar yaşlarımızda adamlarız. Adeta mahalle çocuğu olmuştuk. Vakıa yolda vakit geçirmek için hiç de fena bir vasıta değilmiş. Zaten işsizlik ve başka bir şey yapamamak, insanı kavgaya sevkediyor. Kavgadan kolay yapılacak bir şey yok. Sessiz düşünmekle aslâ vakit geçmiyor. Arabada müthiş sallanmadan kitap da okunamıyor. Hem kitap tutmaktan, el donuyor. Mutlaka eller cebinde durmalı. Hem de eldivenle beraber. Yaylı müthiş bir şey. Yusuf Kemâl ile ikimiz uzun yatıyoruz. Kımıldanacak, yer kalmıyor. Sanki bir tabuttayız. Şu farkla ki, yalnız iki kişi bir tabutta. Kımıldansam söyleniyor. Arada kımıldanmayınca da olmuyor ki... Daima odun gibi kaskatı durmak mümkün değil. İnsanın bir yeri ağrıyor. Vaziyeti değiştirmeli. Buna da kızıyor. Herhalde bir huysuzluğu, hırçınlığı var. Bir sebep mi var, yoksa böyle huysuz mu? Eskiden biraz huysuz olduğunu bilirdim amma, bu kadar bilmezdim.

Kayseriye geldik. Belediye bizi misafir etti. Şehri gezdik.

Yusuf Kemâl oraya gelmiş iken pastırma alalım dedi. Kendisi Moskova dönüşünde Kastamonu'dan bir parça getirmiş imiş. Yanında idi. Güzel, löp et, yumuşak bir pastırma idi. Bana da vermiyordu. Neyse paranın yarısını o, yarısını ben vererek Belediye Reisi vasıtasıyla bir koca sandık pastırma aldık. Bu sandığı Moskova'ya kadar taşıdık. Ne vakit ki, yiyeceğiz bir parça getirttik; sirir, başka parça; sinir. Hasılı hep sinir. Belki de bu pastırmadan iki lokma yiyemedik. «Kayserililer bizi iyi boyamışlar!» dedik; güldük. Meşhurdur. Bir Kayserili babasının eşeğini başka bir renge boyayıp babasına satmıştır. Bunlar bizi boyamamalı idi? Çünkü misafirdik, hem de tehlikeler göze alıp millete büyük bir hizmete gidiyorduk. Hem de pastırmaları Belediye Reisi vasıtasiyle aldık. Ve istedikleri parayı da pazarlıksız vermiştik. Bakü'de birgün Bakülüler ile konuşuyorduk. Bakü ehalisinin âdetlerini, yahudilerin adedini soruyorum. Biri dedi ki : «Bizde Yahudi yoktur. Buraya yahudi gelemez.» hayret edip sebebini sordum. «Çünkü bizden barınamaz» dedi. Anlıyamadık. Daha izah etti : «Biz var iken yahudiler ticaret yapamazlar.» Demek azeri Türkler yahudiden baskın. Ticaret âleminde yahudiyi barındırmıyorlar. İftihara değermiş, fakat demek yahudiden daha madrabazlar. Kayseride de yahudi yoktur. Zahir orada barınamıyorlar. Türk'e tacir değil diyen, Kayserilileri görsün. Vakıa bu ticaret dolapçı işi, çirkin şey. Lâkin itiraf edelim ki, bugünkü ticaret Avrupa'da da umumiyetle dalaverali, aldatmalı bir ticaret olmuştur. Namuslu tacirler varsa da azdır. Demek ticaret böyle imiş. O halde bu iki şehrin Türklerini ayıplamak mümkün değildir.

Kayseride Amerikalıların Ermeni çocuklarını besledikleri Dar-ül-eytamları ve bunun için mükemmel hastahaneler de yapmışlar. Gezdim. Cidden iyi. Bunların otomobili varmış. İstedik. Vermek istemediler, amma ne yapsınlar, zaruri verdiler. Sivas'a doğru yollandık. Otomobil çürük çarık birşey imiş; bozuldu. Şoför bir iki saat uğraştı. Olmadı. Akşam da yaklaşıyor.

Barınacak yer de yok. Başka çaremiz de yok. Bereket versin henüz Kayseriden iki üç saatlik bir mesafedeyiz. Döndük; yaya olarak tekrar Kayseri'ye geldik. Ertesi günü yine yaylılara bindik. Her muhitin kendine mahsus bir şeyi vardır: Orada en iyi şey odur. Galiba Anadoluda yaylı, otomobile müreccahtır. Bu Hazreti Nuh'u da taşımış olan yaylı tabutdur. Kışın buz, yazın cehennemdir. Günde ancak otuz kilometre katediyor, amma her vasıtadan emin. Tehlikesi de nisbeten az. Yaylı ve kağnı Anadolunun şimendöferidir. Deveyi de unutmıyalım. Yolda, arada, yüklü deve katarlarına da rast geliyoruz. Bunlar eski meşhur kervanların bakiyesi...

Kayseriden henüz açılmıştık. Sivas'tan doğru bir kamyon geliyor. Baktık Celâl Ârif. Hüseyin Avni. Biz de, onlar da durduk. Derhal onların kamyonuna gittim. «Yahu! ne yaptınız siz be? Bir çuval inciri berbat ettiniz.» dedim. Somurtup durdular. Devam ettim : «Siz bana Mustafa Kemâl'i düşüreceğiz diye gittiniz. Halbuki Karabekir'le uğraştınız. Bu ne mantık? Ne beceriksizmişsiniz... Ben size Karabekir'le uyuşun demedim mi?» İkisi birden dediler ki : «Ne yapalım pek kötü adam». «Pekiyi öyle olsun; fakat maksadınız için önce onunla hoş geçinip işi görmeli, yeniçeri ağasını tepelemeli idiniz. Lâzımsa sonra onu da tepelerdiniz» dedim. Buna da cevap yok. «Orası nasıl? Bu işi nasıl telâkki ettiler?» dediler. «Nasıl olacak, herkes şiddetle aleyhinizde. Çünkü birşey yapalım dediniz; ağzınıza, burnunuza dolaştırdınız. Öyle aykırı teklifler yaptınız ki, hiçbiri teklif olunur şeyler değildi. Tabiî herkes sizi kabahatli buldu.». Yüzlerine baktım, meyus oldular. Dedim : «Ayol ben size evvelâ Karabekir'i elde edin, edemezseniz işe başlamayın demedim mi?» cevap yok... Ayrıldık...

Ankaraya gitmişler, artık Celâl Ârif'in vaziyeti tutunamaz bir hal olmuş, Mustafa Kemâl, derhal Roma mümessilliği ile yollamış, o da cana minnet bilmiş. Gitmiş, yani tabuta kendi ihtiyariyle binmiş. Bir müddet sonra oradan da azletti. Celâl Ârif'in işi de bitti. Siyasi hayat-ı müsteardan alem-i bekâ'ya ir-

tihal etti. Şimdi Pariste benim gibi mihman gezer...

Erciyes dağının eteğinden gidiyoruz. Muntazam koca bir mahrut, üstü de çırçıplak hiç ağaç görünmüyor. Eteğindeki toprak da kül rengi de birşey. Kayseriden Sivas'a kadar şose var. Zararsız bir yol. Bütün bu yol bir düzlükten gidiyor. Biz de tıkır tıkır gidiyoruz.

Yusuf Kemâl yine huysuzluk ve bana hakaret ediyor. Ben de damarına basıyorum. Bir aralık bunalacak bir hale geldim. «Seninle beraber gidemem» deyip, bir başka yaylıya bindim.

İncesuya geldik. Bir mola verdik. Meğerse orada mühim binalar varmış. Güzelce bir cami, mektep, evler.. Bunlar birşey değil asıl kâgir mühim bir ahır var.İçine girdiğim vakit, vaktile Mısır'da büyük Ehramın içine girince nasıl bir azamet duydumsa, adeta öyle bir azamet duydum. Müthiş direkler ve kubbeler, koca bir şey. Bunun içi kenarda fırdolayı bir taştan set. Orada bir kaç metrede bir ocak var. Burası askerî bir binadır. Orta yeri süvarinin atlarına, setler de askerlere mahsustur. Ocaklar, teshin ve yemek pişirmiye mahsus. Rivayet ettiler ki, harb-i umumide orada üç alay süvari atlarıyla barınmışlardır. Bunu meşhur Merzifonlu Mustafa Paşa yaptırmıştır. Binanın bir yarı dağdır. Dağ kâmilen kayadır. Binayı yaptırmak için dağın o eteğini, tıraş etmiş, orayı düzlemiş ve çıkan taşları da binada kullanmıştır. İnsan bu binayı görünce atalarımızın en mühim himmet sahibleri olduğunu anlıyor. Bu bina herhalde mühim inşaattandır. Birgün yıkılıp bu da mahvolur. Bereket versin, çok sağlam bir bina. Sanki muazzam bir taş kitlesi, mimarlarımız, Türk mimârîsini tetkik ettiler. Henüz bu abideden bahs etmemişlerdir. Tetkik edilip, plân ve fotoğraflarıyla beraber bir eser yazılması lâzımdır. Bence bu eser millî mefâhirden biridir.

Sivas'a geldik. Sivas'ta Cemâl Bey (Eski Kütahya Mebusu ve Kastamonu Valisi) vali, bizi resmî bir surette yâni asker, polis, memur ve ehali ile istikbâl ettiler. Hemen her yerde istikbâl ediyorlar. Bizde bu bir hastalıktır. Gelen mevkili birine, memur ve halk istikbâl yapmasını, gelen de istikbâl olunmasını pek

severler. Ankara'da soğuk vardı. Konya'da daha çoktu. Ulukışla mutedil idi. Kayseri, Sivas yolu soğuktu. Bazı yerler kardan beyazdı. Fakat Sivas'ta epeyce kar bulduk. Belediyede misafir olduk. Halis Turgut bizi evine davet etti. Bu zatı ilk görüyordum. Belki mektepte okumuş ilk Türkçülerden idi. Namuslu biri, Sivas'ın eşrafından, ailesi eski bir aile, evleri büyük bir konak halinde. Eski evlerden, içi güzel ve orijinal. Halis Turgut millî harekete hizmet etmiş, sonra ikinci Millet Meclisine mebus olmuş, Mustafa Kemâl'i sevmez, nihayet İzmir'de yapılan suikast bahanesiyle Mustafa Kemâl tarafından asılmış. O gece onun evinde, Sivas ahvaline, Kızılbaş Türklere, Koçgiri Aşiretine dair konuştuk. O esnada bu aşiretde millî kıyam aleyhine kaynaşma başlamış imiş. Teşvik, İstanbul'dan gelmiştir. Reisleri Alişan'dır. Vali ile beraber Halis Turgut, bunun bir vakaya müncer olmasından korktular, bana söylediler. Bilhassa mükâleme Alevî Türkler üzerinde idi. Ankara civarından başlayıp Şark'a giden ve Azerbeycan'a dayanan bir Kızılbaş, Türk şeridi vardır ki, Sivastan geçiyor. Bunların cehaletinden Şiilik sebebi ile Türklere hristiyanlardan daha fena bir nazarla baktıklarından bahsettiler. Bunlara münevverlerden heyetler gönderip propaganda yapılmasını propagandanın esasının kendilerinin de halis Türk olduklarını, dinin bir olduğunu, mezhep farkının ehemmiyeti olmayıp, vicdanî ve şahsî bir mesele olduğunu anlatmak olmasını teklif ettim. Bu suretle hasım olmaktan çıkarılabileceklerini söyledim.

Biz gittikten sonra bizzat Halis Turgut beş on köyü dolaşmış, bu tarzda propaganda yapmış. Biz Moskovada iken Koçgiri aşireti isyan etmiş bu aşiret isyana kalkacağı vakit bütün Kızılbaşlara adamlar göndermiş, «Biz Şiiyiz; Sünnîlere isyan edeceğiz, bize iştirâk edin! demiş. Koçgiri Kürt'tür. Bir takım Türk Kızılbaşlar iştirâk etmişler; Fakat Halis Turgut'un dolaşıp propaganda yaptığı köyler onlara şu cevabı vermişler. «Biz Şiiyiz amma, Türküz, Kürt değiliz, sizinle birleşemeyiz». Bu ufak tecrübe bu tarz propagandanın vatan ittihat ve kuvveti namına en

mühim bir vasıta olduğunu ispat etmektedir. Demek öyle hey'etler, muallimler gönderip, Anadolunun bu mıntaakların da ve Kürtler içinde geniş mikyasta propagandalar yapmalı. Oralarda esası bu olacak ilk mektepler açmalıdır. Bu iş pek mühimdir. Bu tecrübe gösteriyor ki, ufak bir himmet bunları kazandırır. Bu iş Türkiye için hayattır. Çünkü İngilizler, Anadolu'da isyanlar çıkarırken, bakınız, Rumu, Ermeniyi, Çerkezi, Kürdü kışkırtıyorlardı. Tefrikayı müthiş yapıyorlardı. Kazılbaşları. Türkmenleri de Türkiyeden ayırmaya çalışıyorlardı. Hattâ Konya'da Mevlevî Çelebi Abdülhalim, İtalyanlarla Selçukî Devletini teşkil etmek için sözleşmiş. Bu adam Ankaraya getirtilip hapsedilmiş, sonra Mustafa Kemâl onu çıkardı. Ve mebus da yaptı. Buna sebep olarak çirkin şeyler söylediler... Hattâ, Lozan'da frenkler ekalliyetler meselesinde ırkî, dinî (gayrimüslim, müslim) ve lisanî ekalliyetler tabirinde ısrar ettiler. Ben de bu müthiş tehlikeyi bildiğim için bu tabirleri kaldırmak hususunda inat ettim ve muvaffak oldum. İngilizler Konyalılara Türk değil, siz Selçukîsiniz, Yörüklere de Türk değilsiniz, diye propaganda yapmışlardı. Abdülhamit zamanında Ermeniler bu Kızılbaş Türklere musallat olmuş, onları, Ermenisiniz, diye kandırıyorlardı. Muvaffak oluyorlardı. Bu hal devam etse bu Kızılbaşlar, Ermeni olup gideceklerdi. Zaten böyle neler kaybettik.

Ben böyle bir propaganda teşkilâtını sonra, Sıhhiye Vekili iken çok teklif ettim. Çünkü bu vekâlete isyan işleri de merbut idi. Fakat bunun kıymetini, ne Mustafa Kemâl'e ne İsmet'e anlatamadım. Yapmak mümkün olmadı. Elan en mühim olarak yapılacak işlerden biridir. Bu adamlar askerdir, herşeyi top ve tüfek ile halletmek zihniyet ve peşindedirler. Zora dağların borcu vardır, amma, zorun devamı müddetincedir: Fırtınadan ağaç iğrilir; fakat geçince yine doğrulur. Top, tüfek, cebir, dimağları, zihniyetleri düzeltemez. Bunlar düzelmeyince de derd daima mevcuttur. Nakzetmek için fırsat bekler. Bilhassa teklifim Kürdistan içindi. Oranın başımıza iş açacağını temessül için teşkilât yapılmasını söylemiştim.

Rusyadan dönerken Samsun'a geldim. Vali Cemâl'i orada buldum. Mustafa Kemal azletmiş. Burada ticaret yapıyor. Kızılbaş köylerinde Halis Turgut tarafından yapılan propagandayı, mühim neticesini bizzat bana o anlattı. Zavallıyı Mustafa Kemâl Sivas'tan da tepelemiş idi. Çok zaman sonra hizmetini bilen dostlarının ibramiyle Trabzon'a vali olabildi. Mustafa Kemâl Trabzon'a seyahat etti. Oradan da azletti. İki yıl kadar açlık içinde kaldı ve tecennün etti. Oğulları Kütahya'ya götürmüşler. Orada ölmüş.

Sivas'ta Selçuklu mimarîsinin incileri var. Gökmedresenin önüne gittiğim vakit büyük bir azamet ve haşmet önünde olduğumu duydum. Bunlar harab oluyor. Bakan yok. Türkün bu millî hazineleri giderse bir daha yerine koymak mümkün değildir.

Artık Yusuf Kemâl azametli bir tavır takındı. Suratı ekşidikçe ekşidi. Hırçınlığı da yolunda. Sivas'tan kalktık, Refahiye, ilâh... Erzincan'a doğru gidiyoruz. Nihayet Yusuf Kemâl ağzındaki baklayı çıkardı. Hırçınlığının, fazlalığının sebebi varmış... Ağzında bakla varmış, bir türlü çıkaramıyormuş... Zor mu imiş... Dedi ki : «Rıza Nûr! sen bana itaât etmelisin. Ben senin reisinim, âmirinim». Dedim ki : «Bu sözüne şaştım. Ne istiyorsun? Sana uşak mı olayım? Merasim oldukça sen başta yürüyorsun. Ankara ile muhabereni elinden alıp ben mi muhabere ettim: Karıştığım bile yok. Daha neistersin?· Lâf yok. Hakikaten de böyle ilâve ettim: «Hemşehriyiz, bir yaştayız. Mektepte arkadaşlık, sonra beraber çapkınlık. Böyle bir teklife nasıl dilin varıyor. Eğer zekâ ve malûmat hususunda bir rüçhan görüyorsan izah et. Münakaşa edelim. Ayıptır.» Buna da cevap bulamadı.

Kızdım söylendim ve kendi kendime düşündüm. Bu adamı bilirdim, azametlidir. Yere göğe sığmaz. Vakıa ekseriya zeki, malûmatlı, namuslu olanlar vekâr sahibi olurlar. Ancak bundaki vekâr derecesini aşmış, fıtrat halindedir. Kendisi yüksek bir zekâ değildir; fakat, zekî denilen adamlardandır. Hele hafızası

iyidir. İyi çalıştı, epeyce malûmat sahibidir. Natûkdur. Yazı ve neşriyat ile münasebeti yoktur. Pekçok egoisttir. Kibri azamet, iyi haslet değildir. Malûm, İblis'e yaraşır derler, ve kimse sevmez. Keza hırçın ve huysuzdur. En ufak ve lüzumsuz bir şeyden alınır. Darılır. İnattır. Dargınlığı çok uzun sürer. Bu huylarını eskiden bilirdim amma, böyle haris olduğunu bilmezdim. Şimdi görüyorum ki, müthiş haristir. Ankaraya giderken Bolu yolunda birşey yapmıştı; fakat ona ehemmiyet vermemiştim. Adetim birşeyle bir adamın ne leh ve ne aleyhinde hükmetmem. Evvelce söylemiştim; yani reis olmak istemişti. Bize bir reis tayin etmemişlerdi. Ve böyle bir şeye de lüzum yoktu. «Arkadaşlar var mı?» diye sormuştum. Hepsi «Hiç, lüzumsuz demişlerdi. Olamamıştı. Ha... demek bu adamda reislik monomanisi var. Hem maiyetini uşak menzilesine koymak istiyor. Nitekim Lozan'a giderken de bunu göreceğiz. Hem sıkılmıyor, kendi ağzı ile istiyor. Ben doğrusu böyle teşebbüsü ömrümde yapamadım. Kimseden bir şey isteyememişimdir. Hakka bakarsan bu sefer reislik benim hakkım idi. Çünkü evvelce gitmiş, falso ile dönmüştü. Ben ise bunu aklıma bile getirmedim. Ne olursam olayım. Elverir ki, hizmet edelim. Heyet-i vekilede tayinimiz esnasında ben bu sebebi söyleyip, reisliğin bana verilmesini isteseydim muhakkak benreis olurdum. Bilhassa Mustafa Kemâl beni def için ne vakittir nelere baş vuruyor. Muvaffak olamıyor. Derhal reisliği bana verirdi. Tek ben gideyim. Yahudi'yi biri döğüyormuş. Yahudi elin nûrdan kopsun, dermiş. Seyredenlerden biri merak etmiş. Sonra yahudiye sormuş. Yahudi... «Eli kopsun da neden koparsa kopsun» demiş.

Bu da böyle. Dedim ki : «Yusuf Kemâl! bana âmirlik taslama! Aklını başına al ve şuna iyi kulak ver! Sen Bekir Sâmi ile Rusya'ya gittin. Birşey yapamadınız. Geri geldin. Meclisle uğradığın tûfanı da unutmuşsun galiba. Bu sefer giderken eğer ben Reislik isteseydim bana vermeleri tabiî idi. Hak benimdi. Hem de Mustafa Kemâl beni, def olsun diye sade Reislik değil, ne istesem verirdi. Ben böyle şeyi aklıma getirmedim.». İnsan-

lar tuhaftır. En büyük millî işlerde de şahsî hırsı, mevkîlerini düşünürler. Bundan da çok defa millî iş zarara uğrar. Tarihte misâlleri çoktur. Eğer ben de bunun fikrinde olsaydım, biz de millî işe zarar verebilirdik.

Halbuki Yusuf Kemâl asla reis, baş olamaz. Onda hilkat yoktur. Çünkü inisiyatif sahibi değildir. Çünkü mesûliyetten korkar. Sonra mesûliyet geliverir, korkusuyla hiçbir iş yapmaz. Nitekim hariciye vekâletinde bulunduğum zaman vekâlet umuru leyteleâlle'de, askıda kalmıştır. Hiçbir iş çıkmamış, herşey yüz üstü kalmıştır. Yine bu sebeplerdir ki, ilk hükûmet teşekkül edince Yusuf Kemâl Rusyaya gidinceye kadar Vekil olduğu İktisat Vekâletine uğramamıştı. Heyet-i Vekile'de de imzasını koymadıydı. Arkadaşlar farkına vardılar, sıkıştırdılar yine imza koymadı. Sebebi Anadolu harleketinden ümitsiz olup birgün uğrayacağımız mes'uliyet korkusudur. Bu adam daima böyledir. İnsanda mes'uliyet büyük mikyasta olmalı; Fakat nâdiren bu kere de cesareti olup, işi yapmalı. Burda mesuliyet hissi o kadar fazladır ki, evham ve hayalât ve cinnet halindedir. Ona mukabil cesaret asla yoktur. Hem de bir memleketteyiz ki; orada mesuliyet mürg-i anka'dır. Buna rağmen Yusuf Kemâl böyledir. Her yapacağı işte evvelâ me'mûl veya mevhum bir mes'uliyeti düşünür. Ve ondan kurtulmak çaresi tedbirini işten evvel alır. Böyle adamlar hayatlarında hiçbir iş göremezler. Yusuf Kemâl de halâ görememiştir. Bu kadar yıl millî hareketin içinde bulundu. Mevkii de müsait idi. Bu kadar işlerin civcivli zamanında hiç bir iş göremedi. Bir eseri yoktur. Yapacağımız muahede onun eseri midir? Biraz sonra görülecek.

Sivas ve Erzincan, iki geçilmesi güç dağ var. Karabayır, Çardaklı. İğinti'den sonra Karabayır'ın eteğine geldik. Yanımızda bir otomobil, birkaç yaylı, bir müfreze asker var. Burası daima Eşkıya baskınına mâruz olduğundan kendimizde birer mavzer aldık. Benimki, Koçbey hadisesinde Ankarada aldığım fişintadır. Onunla Moskova'ya gittim. Ve beraber döndüm. Halâ Sinop'ta kütüphanemde durur. Otomobil bozuldu. Cam gibi

keserek esen bir soğuk rüzgâr ile hafif bir kar düşüyor. Şoför uğraştı. Yapmak mümkün olmadı. Otomobili bırakmaksa mümkün değil. Murahhas, kâtip, zabit, asker otomobili önden çekerek, arkadan iterek bu dağa çıkarmaya başladık. Bir raddeye geldim ki; canım burnuma geldi. Bir elimde mavzer, bir elimle otomobili arkadan itiyorum. Ellerim donuyor. Eldivenin hiç faydası yok. Mavzerleri boynumuza asamıyoruz. Hemen eşkiya zuhuruna muntazır olduğumuzdan elde tutuyoruz. Otomobil, bir aralık kurtulsa arkada olan bizleri çiğneyip aşağı uçacak. Bunu da düşünüyorum. Bir taraftan da eşkıya basma tehlikesi var. Bir taraftan da karanlık basıyor. Anamdan emdiğim süt burnumdan gelmeğe başladı. Dedim ki : «Ne memleket, ne kara bahtlı millet efradıyız? Elin memleketinde otomobil insanları taşır; biz burada otomobili taşımıya mahkûmuz!..» Bakü'ye kâtip giden biri var. Baktım, o otomobili, itmiyor. Elinde tüfek de yok. Öyle kızdım ki, «Herkes şunu itıyor, sen niye itmiyorsun? Bu kadar hanım evlâdı, muhallebici isen, ananın koynunda duraydın» dedim. O hiç cevap vermedi; fakat otomobile de yanaşmadı. Ben de artık söylemedim. Çünkü insan gibi bir kıymeti kalmadı. Varsın zahmete girmesin. Neyse bin belâ tepeye çıktık. Karanlıkta tamam oldu. Bir tane bile fenerimiz yok. Şimdi ineceğiz. Aşağıda bir Jandarma Karakolu varmış. Geceyi orada geçireceğiz. Şose uzun gidiyormuş. Kestirme keçi yolu varmış. Ben artık canımdan bıkmışım. Kestirme yolu tuttum. «Gitme! kaybolursun»dediler. Dinlemedim, biri daha bana katıldı. Başladık gitmeye. Göz gözü görmüyor. Ayağıma taş takılıyor. Bazen ayağımın altından toprak uçup kayıyor. Yerlere oturup tutunuyorum. Sık ağaçlık bir yer. Ayağıma ağaç kökleri bulaşıyor. Bir aralık bu yolu tuttuğuma pişman oldum. Göz gözü görmüyor; yol görünmüyor. Artık yukarı çıkmak da mümkün değil. Kaybolursak gece bizi kurtlar da yer. O donan insan, şimdi kanter içindeydim. Hasılı pusulasız ve körebe tarzında kaybolmadığıma, bu uçurumdan yuvarlanmadığıma bin şükür ettim ve hâlâ şaşarım. Bağırdık. Karakol orada imiş. Ses verdiler. Git-

tik. Karakola girdik. Bizden sonra yoldan yürüyenler de geldiler. Tuhafız. Bir odalık zeminde bir bina, tahtadan kiremitleri var. Üzerlerinde kirden rengi belirsiz olmuş ve pire tersi başka bir benek vermiş birkaç yorgan, şişesinin üst kısmı koyu bir is ile simsiyah bir ufak petrol lâmbası, bu şişenin bir yeri de kırılmış, delik; oraya kâğıt yapıştırmışlar, kâğıt yanmış, sarı, kara. Ortada saç bir soba, belki otuz deliği var. Bu delikler kül çamuru ile sıvanıp tıkanmış. Borular da öyle sıvalı. Sobayı faryab ettik. Karakol'un yanı orman. Alâ... Fakat her taraftan duman fışkırıyor. Soba değil, duman fıskiyesi. Lâmbanın isi de buna karışıyor. Burası sıcak ama dumandan durmak mümkün değil. Bu dumandan gözler yaşardı. Sanki hüngür hüngür ağlıyor gibi olduk. Felâketimize sahiden böyle ağlasak yeri vardı. Ne yaptıksa olmamıştı. Nihayet sobayı söndürmeye mecbur olduk. Şehirlerde misafirlikte bize iyi, temiz yatak verirlerdi. Böyle yerlerde ise benim kabil-i nakil yatağa yatıyordum, Kurdum, elbise ile yattım. Kurt derisi kürkü üstüme aldım. Yorgunlukla alâ uyuduk.

Buradan da yola çıktık. Harb-i Umumîde Kafkas Cephesi Karargâhı olarak şöhret alan Suşehrine geldik. Kumandan Vehib Paşa, binlerce masum askerleri burada kurşuna dizmişti. Diğer Akba, Belâlı Geçit, Çardaklı, artık otomobil sevdasından vaz geçtik. Yaylılara bindik. Dediler ki, «Çardaklı tepesinde kar ve tipi vardır. bu mevsimde geçilmez. Yahut amele çıkarıp yolu açtırmalı. Valiye emir verdirin, civar köylerden Jandarma vasıtasiyle elli adet amele toplayıp sevketsin.» Çardaklının tepesine yaklaştık. Bir yere geldik ki; her taraf bembeyaz kar. Oraya kadar hiç kar yoktu. Burası bu dağın tepesi imiş. Arabalar kara dayandı kaldı. İlerlemek mümkün değil. Akşam; ortalık da kararıyor. Geçmek mümkün değil. İn cin hiçbir şey yok. Tepede bir Jandarma Karakolu varmış. o da görünmüyor. Muhit dağlar ve aralarında dereler. Çırçıplak ağaç falan yok. Her yer ak pak kar. Ufka kadar her taraftan böyle.

Ne yapacağız?!.. Herkes somurttu durdu. Kimse de, lâfa

takat yok. Alıklaşma devresi geçince bir kısmı geceyi orada arabalarda geçirmemizi söylediler. Düşündüm, imkânsız şey. Gece hepimiz değilse bile bir kaçımız mutlaka donup ölürüz. Bir de kurt baskınına uğrarsak, tamamdır. Bu esnada kurtlar açtı. Sürü ile gezerler. Ava hepsi birden saldırır. Bir ışığımız da yok. Doğrusu bu tedbirsizlikti. Bir fenerimiz olmalı idi. Ben gece burada kalınmaz, dedim. Yusuf Kemâl «Hayır, burada kalacağız» dedi. Askerlerden orayı bilen varmış. Sordum. Karakolun bir kilometre kadar uzakta olduğunu söyledi. Baktım telgraf direkleri var, dedim. «Göz görür iken vakit kaybetmeden bu direkleri takip ederek gitmeli, karakola varmak mümkün olur». Ya bazı yerde kar pek çok ta boyumca batarsam çıkmak mümkün olmaz. Düşündüm bu tehlike, kalmak tehlikesinden pek azdır. Gitmeye karar verdim. Direkler var. Bu güvendiğim şey. Bunu kaybetmem. «Ben gidiyorum. Karakola varır; size imdat yollarım» dedim. Yürüdüm. Yüz metre kadar gittim. Kar diz boyunda. Soğukda ve karda yürümek insanı pek yoruyor. Terledim ve yoruldum. Arkamdan Yusuf Kemâl bağırdı. «Ben geliyorum» dedi. Bekledim, geldi. Dinlenmiştim. Yine yürüdük. Direkleri takib ediyoruz. Kar yağmıyor fakat bazen bir sığnak geliyor, yerlerdeki karları bir kısmını toz duman edip havaya savuruyor. İnsanın nefesini tıkıyor. O kadar ki; kâh rüzgârın aksi istikametine dönüp soluk almağa mecbur oluyorum. Bereket versin güneş yok. Ortalık biraz kararmış. kar gözlere dokunmuyor. Bir de o olsaydı, tamamdı. Ben öndeyim, nihayet pek yorulduma Ümitsizleştim. Tam bu esnada Karakol tarafından bir süvari göründü. Hızır mısın be adam? Bizdeki sevinci görmeli. Arkasında kürklü bir sürü amele geldi. Jandarma zabiti imiş. Evvelâ «Hızır gibi yetiştin». Sonra «yolu yine açtırınız?» dedim. Dedi ki : «Yarım saat evvel açtırdım; burası böyledir. Derhal bir bora eser, başka yerdeki karları alır, açılan yolu örter; sanki hiç açılmamış gibi olur». İnanmak istemedim. Yemin etti. Sonra öğrendik ki, hakikaten öyle imiş. Ben tipiyi havadan şiddetli rüzgârla kâr yağması zannederdim. Meğerse tipi başka şey-

miş. Rüzgâr yerdeki karları savuruyor. Burada gördük, öğrendik. Ben ileride idim. Atını bana verdi. Arkadaşlar için «Aman bunları nakledin» dedim. Atla Karakol'a gittim Atı ve diğer oradaki amele ve jandarmayı da yolladım. Ata Yusuf Kemâl'i bindirmişler. O da geldi. Arabaların atlarını alıp bavulları yükletmişler. Kimi eşyayı da amele omuzlamış. Herkes geldi. Artık iyice karanlık olmuştu. Büyük kafile, zifiri karanlıkta karakola girdiler: Akıl ettim. «Tamam mıyız? Hele toplanın» dedim. Toplandık. Bizimle beraber olan Bakü mümessilliği kâtibi, bir de şefre kâtibi Mehmet Ali yok. «Aman!» dedik. Bir nefer dedi ki : «Bir efendi arabada oturuyor.» «Hadi!» dedik. «Bana reis bey burada kalıp her ne pahasına olursa olsun ayrılmamaklığımı emretti. «Gidemem» dedi. Ve ne dedikse olmadı. Kaldı.

İşin fecaatine bak!... Yusuf Kemâl'e dönüp, «Aferin Reis bu mu, dirayetin? Zavallıyı hangi düşünme ile ve ne tedbir diye bu emirle oraya mıhladın. Bu akşam onu kurt yer veya donar». Yusuf Kemâl'e pek canım sıkıldı. Sade kendini düşünüyor. Maiyetinden birini ölüme hem de hiç lüzumsuz terkediyor. Demek benim arkamdan gelmeye karar verdiği zaman o zavallıya da bu emri vermiş. Bu bir müthiş hodpesentliktir. Hem de şu gencin terbiye, fedakârlık ve disiplinine şaştım. Pek takdir ettim. Disiplinin bu kadarı galiba ahmaklıktır. Lâkin onu takdir daha doğrudur. Hemen fenerlerle iki takım adam yolladım. Bir takım ona gitti. Mehmet Ali orada duruyormuş. «Reis gelsin diyor» demişler; fakat artık canıma tak demiş olacak ki, şifre, heyetin parası vesair mühim şeylerin bulunduğu ufak bavulu o muhafaza ediyordu. Kucağında tutuyormuş, onu da tutup atmış, geldiler. Bu sefer de Yusuf Kemâl bavulu tutturdu. «İllâ getirsinler» dedi. «Canım, kimde takat kaldı! Kaç sefer oldu? Bu zifiri karanlıkta, tipide, bu dağ başında insanlara acı! Bu bavul, insan değil. Bavulu kurt yemez. Gece oradan geçecek insan da yoktur ki çalsınlar. Herkes deli mi? Yarın erken gider alırlar.» Sustu. Doğrusu Yusuf Kemâl bu buhranda da egoist ve tedbirsiz bir insan olduğunu iyice ispat etmiştir. Diğer takım

da Bakü kâtibini bulmuşlar. Biçâre karanlıkta yolu kaybetmiş, beline kadar kara batmış, öylece kalmış. Dimdik getirdiler. Zavallı tamamiyle donmuştu. Baktım teneffüs hissedilmiyor. Kalpte daraban da duyamadım. Hemen karakolun avlu gibi yerinde vücut, kol ve bacaklarını karla ovdum. Sonra odaya aldım. Burası biraz sıcaktı. Bir saat kadar da burada sun'î teneffüs ve masaj yaparak uğraştım. Gözünü açtı. Kurtuldu, demek kurban vermedik. Böylece bu karakola sığınabildiğimize bin şükür ettik. Hakikaten harika idi.

Bakü kâtibi trende, arabada, molalarda elini bir işe sürmüyordu. Yolculuk; daima, meselâ bavuldan ekmek çıkarmak, ateş yakmak gibi iş oluyor. Her arkadaş diğerine yardım ediyor. Bu çocuk sade oturuyor, yiyor yatıyor. Bana nazlı bir hanım evlâdı, müthiş bir egoist tesirini vermişti. Fena kızıyordum. Karabayıra otomobili çıkarırken, herkes faaliyette ve canı burnuna gelmiş, sade bu adam sallana sallana yürüyordu. Artık tepem atmış, «Yahu! sen ne miskin, ne nazlı, ne hodbin herifsin be?... Biraz da şu otomobile sen dayansan a... Bu kadar nazlı idin de niye buralara geldin? Annenin kucağında oturaydın.» demiştim. Birşey dememiş; fakat yine bildiğinden dönmemiş idi. Şimdi muayenede gördüm ki, zavallıda pek ilerlemiş bir kalp hastalığı var demek. İş görmemekte hakkı varmış. Azarladığıma pişman oldum, fakat insan halini anlatır. Bu ise, bize halinden hiç bahsetmediydi. Artık zavallıya hüsnü muamele ettim.

Karakol sıcak, vücudumuz yumuşadı. Bizler jandarma, amele, her birimiz bir tarafa serildik. Şimdi Karakolun hikâyelerini, menkıbelerini anlatıyorlar. İki de bir karakolu Dersim eşkıyası basarmış, burası bir çok defa gâzi imiş. Dış tarafında bir çok kurşun yaraları varmış. Biz karanlıkta bu yaraları görememiştik. Kendimizi herşeyden emniyette, keyifli zannederken, başımıza yeniden iş çıktı. Sordular : «Meselâ bu akşam da baskılabilir mi?» Cevap «Hay hay!» ben inanmadım ve dedim ki, «Bu karda Dersimliler nasıl bu dağın tepesine gelebilirler? Ola-

maz.» Dediler ki : «Onlar karda yürümekte ustadırlar, ayaklarına kalbur ve ona benzer şeyler bağlarlar. Kara batmayan bir baston yaparlar. Şosede yürür gibi yürürler.» İşte bu fena!... Demek bu adamlar ski ve emsali kar âletlerini kendilerine mahsus bir tarzda biliyorlar. Demek bu gece burayı da basabilirler. Hapı yuttuk demek. Pek keyfimiz kaçtı. Lâkin pek te yorgunuz. Maddî ve manevî bitik bir haldeyiz. Az zamanda uyuyup gitmişiz.

Sabah erken kalktık. Amelenin parasını biz verdik. Dışarı çıktım, rüzgâr kesilmiş, berrak bir hava, biraz sonra da güneş de doğdu. Yerimiz pek yüksek yer. Önümüzde bir çukurluk, ondan sonra bizimkinden alçak bir takım dağlar var. Hepside ak; kar. Bunlar Dersim dağları imiş. Karakola baktım. Kurşun yarası içinde... bin şükür, dedim.

Yola çıktık. Bir kilometre kadar kar içinde gidecekmişiz. Ötesi başaşağı ve karsız imiş. Yüz metre kadar ilerledim. Birden gözümde alâimi semâ hasıl oldu. Yâni muhtelif renkler. uçuşup duruyor. Bir yere bakamaz oldum. Yalnız bu olsa... Bundan dolayı yürümek, bir adım atmak ta mümkün değil, Aman yıkılacağım... Tıbbiye mektebinde hıfzıssıhha derslerinde gözlerin karda, bilhassa güneşli havada böyle olduğunu, bu hal devam ederse, gözlerin kör olduğunu bilirdim. Buna Napolyon'un Moskova seferini misâl getirirler. Fransız askerinin gözü kör oldu derler. Ben böyle bir şeyi ta Ankara'da düşünmüş, siyah gözlük almış idim. Şimdi tam lâzım; fakat hangi bavulun hangi köşesinde? Bulmak mümkün değil. Başımı ceketimin altına soktum. Bir müddet sonra çıkarıp baktım. Görüyordum. Yürüdük. Yine alâim-i sema, yine başım ceketin altında; kâh siyah eteğimi tutup elimle gözümün önünde bulunduruyorum. Sade ayağımın ucuna bakıyorum. Bu süratle bu mıntakaya geçtik. Yıllarca evvel okuduğumuz bu şeyi de gözümüzle gördük.

Bu dağlar eski tarihte meşhurdurlar. Ksenfo'nun meşhur seferleri, buralarda olmuş olsa gerektir. Askeri kırılmıştır. Pontus Kralı Midad ve Romalılar zamanında burada kulübeler ya-

pılmış, çanlar konmuştur. Yapılarda çanları çalarlarmış. Bu suretle yolcu varsa çan sesine giderek yolu kaybetmezlermiş. O zamana göre şu iş insanî, mühim bir iştir. Teessüf ile söyliyelim ki, bizim elimizde hâlâ buralara bu kadar iptidaî olsun bir tesisat konamamıştır. Biz Türkiyenin fevkalâde bir heyetiyiz. Hükümet jandarmasını bizim için harekete geçirdi. Elli amele tuttuk. Bu sayede kurbansız geçtik; fakat başka yolcular bunu yapamaz. Demek her yıl buralarda nice vatan evlâdı mahvolup gitmektedir. Mustafa Kemâl danslara revaç vereceğine, silindir şapka giyeceklerine o paraları, böyle işlere sarfetse ya!.. «Beğ»'i kaldırıp «Bay» koyacağına biraz bu yolcuları düşünse ya!..

Erzincan ovalarına düştük. Buralar geniş ovalar, çaylar da var. İmar edilse bir kaç «Mısır» yapar; fakat çırçıplak, vatanımız ne zavallı harap topraklarmış!.. Bu kadar bilmezdim. Şehre geldik. Erzincan şehrini de birşey zannederdim. Üç buçuk ahşap evmiş, yani kemiyetçe, keyfiyetçe sıfır bir şehir. Daha doğrusu çörden çöpten bir büyük köy. Ovadayız. Yolun kenarında bir su şarıltısı duydum. On adım kadar yoldan öteye ilerledim. Kükürt kokan, dumanı çıkan, yel gibi akan bir su. İndim. Boşuna akıp giden şu suya baktıkça baktım. Yüreğimin yağı da beraber aktı. Acıdım. Biraz ötede bir de yerden kaynayan bir su var. Elimi soktum. Buz gibi tattım. Gazı bol, kalevî bir su. Düşündüm, tabiat şurada bol akan bir banyo suyu ile midelei için mükemmel bir sofra suyu olan kalevî suyu yan yana koymuş. Ne nimet? Avrupa'da böyle şey olmak mümkün değildir. Fransanın Dix-les-Bains banyoları meşhurdur. Gittim. Gördüm, kükürtlüdür; fakat kükürtü çok az, harareti de azdır. Suyu, ateş yakıp ısıtırlar. Gidip gördüm. Sade kalevî suyu var. Bize ise hilkat herşeyi bir arada vermiş. Daha neler var?!... Fakat istifade ettiğimiz yok. Fecidir. Burası imar edilse ne mükemmel bir su şehri olurdu. Henüz bir kulübe bile yok.

İlerledik. Artık. Ermeni tahribatını görüyoruz. Harb-i Umumi sonunda Rus ordusu Bayburt, Erzincan taraflarından

çekilirken Rus Ordusundaki Ermeniler müthiş katliâmlar ve emsâlini yapmışlardır. Buradaki insanların hikâyesine bakmağa lüzum yok. Bunu söyliyen şey, ikide bir gördüğümüz birçok yıkık duvarlardan mürekkep viraneler. Bunlar Türk köyleri imiş. Ermeniler ahaliyi kadın, erkek ve çocuk kesmişler. Köyleri de yakmışlar. Tuhaf, buralarda pek bir ağaç da yok. Sordnm Dediler: «Ağaçları da söküp yakmışlardır.» Artık, Kars'a kadar iki geceyi böyle viraneler arasından geçiyoruz. Koca ova. İn cin yok. Cidden kan ağlatıcı bir manzara görülüyor. Ve anlaşılıyor ki bir müddet evvel buralar mamur imiş. Evler varmış, ocaklarından duman tütermiş. Çocukları, delikanlıları kızları varmış; evlerinin önünde oynarlarmış. İnekleri, koyunları varmış. Bağırır, melerlermiş. Nadiren bu harabelerde de dumanlar görüyoruz. Sağ kalan bir iki aile şimdi gelmiş, yıkık duvarlardan biraz örüp üstünü toprakla örtmüş, içine girmiş. Viranede baykuştan başka bir şey değil. Köy bununla mı eski haline gelecek, ne kadar zamanda!: Bunlara sorunuz, Ermeni faciaları, kanlı, zehirli hikâyeler. En taş yüreklileri ağlatır. Önümüzde bir geçit daha var. Adı Sansa Boğazı. Bir ukbe, bir belâ-yı berzâh imiş. Bunun dehşeti coğrafi teşekkülünde değil, Dersim eşkiyasında. Canı dişe alıp buna da gireceğiz. Bu eşkiyanın fenalığı, pusu arkasından yolcuyu evvelâ vurmak, sonra soymak imiş. Halbuki Anadolunun diğer taraf eşkiyası geçidi tutar. «Davranma» der, soyar, müdafaa görmezse cana kıymaz. Bunlar ise önce öldürüp sonra soyuyorlarmış. Bu fena... Bakalım... Boğazın ucuna geldik. Konak yeri var. Geceyi geçirdik. Boğaz uzun imiş. Birçok gün sürermiş. Bir gece de boğazda yatmak lâzımmış. Fare gibi bu deliğe gireceğiz. Muhafızlarımızı değiştirmişler. Erzincan'da yeniden bir jandarma zabit ve çavuşu kumandasında on kişilik jandarma kuvveti vermişlerdi. Hazırlandık,. Hareket edip, boğaza gireceğiz. Zabit ve neferler, bir sıra dizildiler. Zabit : «Bize müsaade, efendim» dedi. Hep hayret ettik. Reisliğine pek sahip olmak isteyen Yusuf Kemâl, Çar-

pılmış, çanlar konmuştur. Yapılarda çanları çalarlarmış. Bu suretle yolcu varsa çan sesine giderek yolu kaybetmezlermiş. O zamana göre şu iş insanî, mühim bir iştir. Teessüf ile söyliyelim ki, bizim elimizde hâlâ buralara bu kadar iptidaî olsun bir tesisat konamamıştır. Biz Türkiyenin fevkalâde bir heyetiyiz. Hükümet jandarmasını bizim için harekete geçirdi. Elli amele tuttuk. Bu sayede kurbansız geçtik; fakat başka yolcular bunu yapamaz. Demek her yıl buralarda nice vatan evlâdı mahvolup gitmektedir. Mustafa Kemâl danslara revaç vereceğine, silindir şapka giyeceklerine o paraları, böyle işlere sarfetse ya!.. «Beğ»'i kaldırıp «Bay» koyacağına biraz bu yolcuları düşünse ya!..

Erzincan ovalarına düştük. Buralar geniş ovalar, çaylar da var. İmar edilse bir kaç «Mısır» yapar; fakat çırçıplak, vatanımız ne zavallı harap topraklarmış!.. Bu kadar bilmezdim. Şehre geldik. Erzincan şehrini de birşey zannederdim. Üç buçuk ahşap evmiş, yani kemiyetçe, keyfiyetçe sıfır bir şehir. Daha doğrusu çörden çöpten bir büyük köy. Ovadayız. Yolun kenarında bir su şarıltısı duydum. On adım kadar yoldan öteye ilerledim. Kükürt kokan, dumanı çıkan, yel gibi akan bir su. İndim. Boşuna akıp giden şu suya baktıkça baktım. Yüreğimin yağı da beraber aktı. Acıdım. Biraz ötede bir de yerden kaynayan bir su var. Elimi soktum. Buz gibi tattım. Gazı bol, kalevî bir su. Düşündüm, tabiat şurada bol akan bir banyo suyu ile mideler için mükemmel bir sofra suyu olan kalevî suyu yan yana koymuş. Ne nimet? Avrupa'da böyle şey olmak mümkün değildir. Fransanın Dix-les-Bains banyoları meşhurdur. Gittim, Gördüm, kükürtlüdür; fakat kükürtü çok az, harareti de azdır. Suyu, ateş yakıp ısıtırlar. Gidip gördüm. Sade kalevî suyu var. Bize ise hilkat herşeyi bir arada vermiş. Daha neler var?!... Fakat istifade ettiğimiz yok. Fecidir. Burası imar edilse ne mükemmel bir su şehri olurdu. Henüz bir kulübe bile yok.

İlerledik. Artık. Ermeni tahribatını görüyoruz. Harb-i Umumi sonunda Rus ordusu Bayburt, Erzincan taraflarından

çekilirken Rus Ordusundaki Ermeniler müthiş katliâmlar ve emsâlini yapmışlardır. Buradaki insanların hikâyesine bakmağa lüzum yok. Bunu söyliyen şey, ikide bir gördüğümüz birçok yıkık duvarlardan mürekkep viraneler. Bunlar Türk köyleri imiş. Ermeniler ahaliyi kadın, erkek ve çocuk kesmişler. Köyleri de yakmışlar. Tuhaf, buralarda pek bir ağaç da yok. Sordnm Dediler: «Ağaçları da söküp yakmışlardır.» Artık, Kars'a kadar iki geceyi böyle viraneler arasından geçiyoruz. Koca ova. İn cin yok. Cidden kan ağlatıcı bir manzara görülüyor. Ve anlaşılıyor ki bir müddet evvel buralar mamur imiş. Evler varmış, ocaklarından duman tütermiş. Çocukları, delikanlıları kızları varmış; evlerinin önünde oynarlarmış. İnekleri, koyunları varmış. Bağırır, melerlermiş. Nadiren bu harabelerde de dumanlar görüyoruz. Sağ kalan bir iki aile şimdi gelmiş, yıkık duvarlardan biraz örüp üstünü toprakla örtmüş, içine girmiş. Viranede baykuştan başka bir şey değil. Köy bununla mı eski haline gelecek, ne kadar zamanda!: Bunlara sorunuz, Ermeni faciaları, kanlı, zehirli hikâyeler. En taş yüreklileri ağlatır. Önümüzde bir geçit daha var. Adı Sansa Boğazı. Bir ukbe, bir belâ-yı berzâh imiş. Bunun dehşeti coğrafi teşekkülünde değil, Dersim eşkiyasında. Canı dişe alıp buna da gireceğiz. Bu eşkiyanın fenalığı, pusu arkasından yolcuyu evvelâ vurmak, sonra soymak imiş. Halbuki Anadolunun diğer taraf eşkiyası geçidi tutar. «Davranma» der, soyar, müdafaa görmezse cana kıymaz. Bunlar ise önce öldürüp sonra soyuyorlarmış. Bu fena... Bakalım... Boğazın ucuna geldik. Konak yeri var. Geceyi geçirdik. Boğaz uzun imiş. Birçok gün sürermiş. Bir gece de boğazda yatmak lâzımmış. Fare gibi bu deliğe gireceğiz. Muhafızlarımızı değiştirmişler. Erzincan'da yeniden bir jandarma zabit ve çavuşu kumandasında on kişilik jandarma kuvveti vermişlerdi. Hazırlandık,. Hareket edip, boğaza gireceğiz. Zabit ve neferler, bir sıra dizildiler. Zabit : «Bize müsaade, efendim» dedi. Hep hayret ettik. Reisliğine pek sahip olmak isteyen Yusuf Kemâl, Çar-

daklı vak'asından beri hiçbir şeye karışamıyordu. İdare üstüme kalmıştı. Dedim : «Ayol, sizi bize muhafız diye verdiler. Vazifeniz asıl bu boğazı geçirtmektir.». «Öyle amma döneceğiz» dediler. «Pekiyi, madem öyle, nasıl olur siz emir kulusunuz. Askersiniz, asker nizamına tabisiniz» dedim. Baktım, böyle lâfiar heriflere vız. Biri kendini tutamadı, dedi : «Efendi! Biz canımızı bedava bulmadık. Buraya giren sağlam çıkmaz.» İş anlaşıldı. Biz demek canımızı bedava bulmuş, nasıl olsa gireceğiz. Düşündüm, böyle bir kuvveti zorla, tehditle götürmekte bir fayda yoktur. Varsın geri dönsünler. Zabitten itibaren birer birer «Dönmek istiyor musun?» diye sordum. Bu cevap hep «Evet» dir. Sade onbaşı «Efendim ben sizinle geleceğim. Çünkü emir öyledir. Biz askeriz, vazifemiz budur» dedi. Dedim : «Sen bu saftan çık, şurda dur!». Korkaklara hitaben dedim ki, «Ne korkak insanlarsınız. Kadın olmalıydınız. Hem de vazifenizi inkâr ediyorsunuz. Yediğiniz millet ekmeği gözünüze dizinize dursun. Sizi zorla götürebilirdim. Bu cürmünüzün cezası idamdır; fakat sizin gibi karıları ne yapayım? Eşkiya zuhur etse bizden evvel siz kaçacaksınız. iyisi mi dönün!». Hem utandılar, hem de memnun olup gittiler. Hepsinden ziyade zabitlerine acıdım. Harbiyeden çıkma bir genç. Yazık. Onbaşıyı beraber aldık. Sebebi eşkiya için değil, bir köye rastgelirsek bize yiyecek satın alması, yatacak yer bulması içindir. Çünkü köylü onun dilinden anlıyor. Bizimkini anlamaz. Ne desek aldırmaz. Bu adam garbî Anadolu ahalisinden imiş. Boğazı geçtikten sonra buna bir mükâfat etmek lâzımdı. Dahiliye Vekâletine yazdım. Terfien memleketine nakletti.

Boğazda gidiyoruz. Bir tarafımız küçük tepeler, altımız iyi yapılmış ve geniş bir şose. Diğer tarafımız Murat ırmağı. Irmağın öbür tarafı Dersim dağları ki, yüksekçe. Her adımda eşkiya zuhur edeceğinden korkuyoruz. Kulaklar kirişte. Kimsede can yok; herkes somurtmuş, mütevekkilâne gidiyoruz. İnsan tuhaf mahlûktur. Lüzumunda bile bile ölüme de gidiyor!. Arada taşlardan yapılmış metrislere rast geliyoruz. Eşkiya bunların ar-

kasından ateş edermiş. Her metrisi gördükçe afallanıyoruz. Ölü gibi oluyoruz. Geçtikçe «Elhamdülillah! Bunu da selâmet geçtik» diyoruz. İnsan burada eşkiyaya yakalanırsa, kaçmanın da imkânı yoktur. Bir taraf dağ, bir taraf ırmak, helecan içinde akşamı ettik. Konak yerine indik. Bu gece de müthiş bir gece geçireceğiz. Eşkiyanın pençesi altındayız. Bir tepenin önüne üç duvar yapılmış, olmuş bir han. Pencereleri pek yüksekte ve mazgal deliği halinde. İçeri girdik. Atları da soktular. Sebebini sordum. «Dışarıda bırakılamaz, eşkiya götürür.» dediler. At, insan, eşya dengi üstüste bir yere tıkıldık. Ömrümde böyle şey görmemiştim. Başımıza bu da geldi. Aman, bu Anadolu'da seyahat ne müthiş şeymiş? Vatan yolunda neler görüyoruz?!.. Hancı ihtiyar bir adam. Tam Kızılbaş siması. Posbıyık. Sakal göbeğinde başta külâh ve yazma sarık. Her gözünde birer okka cerahat. Yiyecek yok. Neyse adamcağız bize yumurta buldu; yedik. Eşkiyanın gece hanı basması ihtimali varmış. Kapının arkasına denkleri koydular. Pencere de yok. Emniyetteyiz. Bizim seyyar karyolayı kurup yattım. Böyle insan, hayvan beraber yatmanın iyiliği de varmış, sıcak oluyor. Sabah erken hazırlandık. Yola düzüldük. On metre gidince benim payton kırıldı. Bu seyahatte bir defa bile sağlam bir arabaya rastgelmedik. Şimdi arabasız kaldım. Halbuki bu ukbeden bir ayak evvel çıkmak lâzım. Aklımı bozacaktım!.. Arabacıyı öyle bir dövdüm ki, yerlerde yuvarlandı. «Çürük araba ile bir daha sefere çık!» diye diye dövdüm. Bari şehirlerde valiler, belediyeler bakmıyor. Müşteriler hukukunu bu suretle müdafaa etsin. Bu mesele mühim bir meseledir. Nasıl olur da bir yolcu Sansa'nın ortasında kalır? Canı, malı tehlikededir. Neyse başka bir arabaya sığınıp ilerlerdik. Bir aralık Dersim yakasında mağaralar görüldü. «Köroğlu mağaraları» dediler. Suyun üstünde dik kayalık içinde delikler. Hakikaten Köroğlu buraları geçmiştir. Onun Anadolu'nun hemen her yerinde mağaraları vardır. Öyle derler. Nihayet bu belâyı geçirdik. Sağ salim çıktık. Bin şükür yarabbi.

Mama Hatun'a geldik. Adına bakınca Selçuklular devrinden

veya Osmanlıların iptidalarından kalma bir yerdir. Ufak bir şehir; fakat güzel bir iki camii var. Bir tanesi inci gibi imiş. Kör olası Ermeniler, kaçarken içine dinamit koyup ateşlemişler. Bir kısmı berhava olmuş. Kalan duvarlarına baktım; içim delindi. Ne güzelmiş... Buralar koyun sürüleri yetiştiren bir yerdir. Koyun, mühim ticaretleridir. Tuhaf hikâyeler işittik: Harb-i Umumi ve «Ermeni Kırımı» (buralarda böyle diyorlar) ile koyunlar bitmiş imiş. Halk sonra birkaç koyun peyda etmiş. Koyunların bir kısmı iki defa kuzuluyormuş. Ermeni Kırımı dedikleri şeyin hikâyeleri ise müthiş. Rus ordusu çekilirken, Ermeniler ordumuzdan kaçarken bir köyde ocağa kazanı koyup su kaynatan bir anayı yakalamışlar. Karnını yararak kesmişler. Çocuğunu kazana atmışlar. Ocağa: «Gelin! Türkler! karnınız açtır. Size yemek hazırladık» diye bağırmışlar. Yine bir yerde insanları, kol, but, kelle, gövde, parça parça edip herbirini bir çiviye takmışlar; üzerlerine «Okkası on paraya» yazmışlardır. Bu hikâyeler bir çok. Dinleyebilmek için taştan, demirden olmak lâzım.

Bir yerde yemek için durduk. Baktım, ileride bir duvarın üzerinde iki ala karga var. Filintam ile ateş ettim. Derhal Yusuf Kemâl: «Haydi; kaçtı. Vuramadın.» dedim : «İki tane idi. Bir bakın!». Biri gitti. Vurulmuş ala kargayı getirdi. Boynunun kökünden kurşunu yemişti. Mesafe de uzaktı. Büyük maharetti. Bu da Ankara'nın eşkiya tarafından basılması tehlikesi zamanında yaptığım nişan taliminin neticesi idi. Tüfengim de o vakit hükûmetten aldığım Süvari filintası idi. Hâlâ Sinop'ta yadigâr olarak duruyor. Yusuf Kemâl kızdı : «Bir daha at da bakayım, vur» dedi. Ben de «Şimdi sıra senin» dedim. Hepimiz güldük.

Artık Erzurum'a gidiyoruz. Vali Deli Hamid, araba ile iki saat kadar mesafeye gelmiş. Arkasında da yamçı, vali mi, nedir? Tanınmaz bir halde. Pek sevişirdik. Delidir, yani bütün manasiyle ve hekimce delidir, amma okumuş, zeki, mantık ve muha-

kemeli bir adamdı. Bu sebeple severdim. Beni arabasına aldı. Arabacıya «Hadi!» dedi. Arabacı kırbacı vurdu. Yusuf Kemâl'e hoş geldin bile demedi. Bu azametli adam, çıldırmıştır. «Aman Hamid, dedim, bu olmaz. Yusuf Kemâl'i de senin arabana alalım. O hey'etin reisidir». «Ben reis falan bilmem. Başka adam yoktu da onu mu reis yaptılar? O adi bir heriftir. On paralık meziyet ve kıymeti yoktur. Olamaz» dedi. Üstüne adamakıllı küfür de savurdu. Çok küfürbazdı. Cidden iyi küfür ederdi. Yoksa öyle ki insanın hoşuna giderdi. «Sen bizde misafir olursun. O da nereye giderse gitsin.» dedi. Anan yahşı, baban yahşı dedim. Nihayet ikna edip arabayı durdurdum. Yusuf Kemâl'i Valinin arabasına aldım. Ve valinin evine de misafir ettim. Erzurumda geziyoruz. Cami gibi güzel abideleri var. Selçuklulardan kalma eserler de var. Bunların bir tanesi türbedir. İçinde mücessem taştan koçbaşı resimleri var. Ermeniler kaçar iken bu caminin çinilerini söküp götürmüşler. Sonra ben bu çinilerin peşine düştüm. Tifliste olduğu zannediliyordu. Orada müzeleri dolaştım. Hükûmete sordum. İsrar ettim. Yokturdan başka cevap alamadım. Hele bir müzeyi gezmek için çok zorlandım. Bir türlü gezdirmediler. Camiin bu hali pek acınacak birşeydi. Hükûmet konağını da yakmışlar. Belediye reisi, eşraf ve emsâli halk ile görüştük. Erzurum ahalisi insana canlı bir insan olduğu hissini veriyor. Tüccardırlar. Hem de mert adamlardır. Bize çok şeyler hikâye ettiler. Celâl Ârif meselesini sordum. Beş on kişilik saçma birşey olduğunu öğrendik. Karabekir hakkındaki Celâl Ârif'in ithamlarını sordum. Herkes namusundan bahsetti. Ancak yine herkes Palavracı Kâzım'ın hırsızlığını söyledi. Eşraf, esnaf, bütün halkı kâmilen ve şiddetle komünizmin aleyhinde bulduk. Buna çok sevindim. Demek bu rehberin fırçası, yolu tıkanmıştır. Allaha bin şükür. Bu belâ gelse Erzurumdan doğru gelecekti. Erzurum istihkâmlarını gezdik. Eski ve yeni Rus istilâ harplerine dair bazı hikâyeler söylediler. Biri de, galiba Hoca Raif Efendi idi. Enver Paşa'nın Sarıkamış hücum emrini, bütün askerlerin donup, Enver'in tek başına kaçışını hikâye etti.

Bunları gözüyle görmüş. Bu da hüngür hüngür ağlanacak bir hikâye... Bir milletin başına böyle ehliyetsiz, dinsizlerin gelmesiyle olurmuş. O milleti nasıl ve bedavadan pırasa gibi doğratıyorlarmış, gösterir bir ibret ve ders. Enver, oraya gelmiş. hücum emri vermiş. Kumandan, hücum yapılmaz, demiş. Erkân-ı harp olan Alman dahi öyle demiş. Bunun üzerine kumandayı kendi deruhte edip, askeri hücum ettirmiş. Ordu yüz bin kişilik en dinç ve en seçme bir ordu imiş. Soğanlı dağında hepsi donmuş, kazık olmuş.

Birgün evden çıktım. Hamid'i görmeğe hükûmete gittim. Odasına girdim. Ayaklarını masanın üstüne uzatmış, sandalyesinde yarı yatar gibi. Beni görünce «Gel ulan Doktor» dedi. Ve kımıldamadı. Yanına vardım. Sandalyesinin yanına oturttu. Hoş beş derken, redingotlu, kelli felli biri önünü ilikliyerek içeri girdi. Şişman, Redingotu daralmış, iliklenince potlar yaptı. Usulca «Kimdir!?» dedim. «Mektupçu» dedi. Vali yine aynı vaziyette. Mektupçu bir kâğıt sundu. Vali okudu ve pür hiddet «Böyle boktan şey olmaz. Bu rezalettir. Siktir!» dedi. Ve kâğıdı da avucunda suyunu çıkarıyor gibi sıkıp buruşturup adamın suratına attı. Zavallı mektupçu yere düşen kâğıdı alıp bir de kandilli temennâ edip çıktı. Bu muameleye hayret içinde kaldım. Bu olmaz şey. Fakat valinin adı üstünde. Eşrafın dedikleri bunlardı. Ve rivayete göre bunlar da hadsiz hesapsızdı. Dedim: «Hamid bu olur mu?» «Siktir et, bunlar âdi heriflerdir» dedi.

Yusuf Kemâl Erzurumda süt dökmüş kedi gibi.

Burada iyi bir iş yaptı. Belediye Reisi vasıtasiyle üç beş koyun aldırıp kavurma yaptırdı. Keza bir iki çuval pirinç, bir çuval badem ve dut kurusu aldı. Parayı yarı yarıya verdik. Erzurumlular Kayserililer gibi değilmiş. Bizi boyamadılar. Gayet güzel kavurma yaptırmışlar. Bunlar bize Moskova'da o açlıkta kudret gibi oldu. Moskovada neferlerden biri de aşçı çıktı. Kavurmayı soğanla suda pişiriyordu. Taze et gibi oluyordu. Hiç

bilmezdim. Evvelce Moskova,nın halini görmüş olan Yusuf Kemâl bu işi çok iyi yaptı. Yoksa Rusyada açlıktan bir deri bir kemik kalacağımız şüphesizdi. Yalnız bir kusur etti. Bir iki çuval un almadı. Ekmeksiz kaldık. Ruslar simsiyah ve adam başına yarım dilim bir ekmek veriyorlardı. Yenir şey değildi. O da her vakit yoktu. Yerine bir nevi darı veriyorlardı. Neyse kavurma ile pilâva kuvvet verdik.

Erzurumda gördük ki, Kâzım Karabekir yetim çocuklar ile çok uğraşmış, onları toplamış. Yetimhaneler yapmış, okutmuş. Onlara baba olmuş. Doğrusu büyük hizmettir. Bu adam tahsil ve terbiye işini seviyor. Kendisi galiba musiki ile de bir derece ünsiyette. Bir yere geldik. Orada Rüştü Paşa'nın (İzmir'de asıldı.) kıt'aları var. Asker bizi istikbal ederken bir hava çaldı. Güzel bir hava idi. Sordum. Karabekir bestelemiş. Güzel bir beste, sonra güftesini gördük. İstedim. Gördüm; fakat görmeyeydim daha iyiydi. Şiir değil. Ne vezin ne kafiye gibi en iptidaî unsurlar bile yok. Manâda da bir yükseklik, bir şey yok. Demek şiir nedir bilmiyor. O halde güftesini başkasına yaptırmalıydı. Ayıp değildir ki.. Amma bizde işte böyle. Herkes küçük dağları ben yarattım, der. Hepimiz kibirliyizdir.

Erzurumdan Sarıkamış'a Rusların Harb-i Umumide yaptıkları ince hat, Şimendöfer ile gittik. Bu şimendöfer sağlam bir şey değil. Güzergâhı da çok arızalı. Soğanlı dağlarından gidiyor. İkide bir devrilip, telefat veriyormuş. Ne yapalım? Buna da bile bile bindik. Eşkıya değil amma, ecel beşiği... Her taraf güzel ağaçlar. İşte bu mükemmel ormandır ki, Erzurumun mahrukat ve kerestesini veriyor.

Sarıkamış'a geldik. Biraz çamur ve güzel köşkler var. Burada Rusların geniş şimendöferi var. Rus şimendöferi pek geniştir. Avrupada o kadar geniş şimendöfer yoktur. Vagon'a girince insan villâya, girdim zannediyor. Bu şimendöfer ile rahat rahat ve ölüm kaygusu olmaksızın Kars'a geldik. Ali Fuad bizi Kars'ta bekliyordu. Birleştik.

Soğuk, Erzurumda şiddetli idi. Kars'ta daha müthiş bir soğuk bulduk. Bereket versin evler kalın duvarlı, kârgir ve pencereler iki katlıdır. Her evde yerli ve bina yapılırken duvara yapılmış koca soba var. Bu sobalar çok iyi şeyler. Hem az odun yakıyor. Hem bir soba üç dört odayı birden ısıtıyor. Bir sabahleyin, bir de akşam odun atmak kâfi. Keşki memleketimizin her tarafına tamim edilse. Sobaların yukarı kısmında bir yer de var ki, yemekleri sıcak olarak muhafaza etmek içindir. Tabakları da ısıtır. Bunlar tuğladan yapılmıştır. Belçikalılar bu Rus sobasını islâh ve tekemmül ettirmişler. Modeli oradan almalı.

Kars'ta Ruslar düzlükte Avrupa şehri gibi yeni bir şehir meydana getirmişler. Bizim zamanımızdan kalma eski Kars da duruyor. İkisi arasında büyük bir zıddiyet var. Bizim Kars, arasından Kars suyu geçen iki dik tepenin böğürlerine yayılmış küçük küçük binalardan mürekkeptir.

Bizim arkadaşlar «Gidelim!» dediler. «Hayır, sekiz on günden evvel gidemeyiz. Rusya'da bir iş görebilmek için Rusya'nın vaziyetini, onu idare eden şahsiyetlerinin mahiyetini, kimin kimden, nüfuslu olduğunu, kimin ne fikirde bulunduğunu, ilâh... öğrenmek lâzımdır. Bundan sonradır ki, Rusya'ya girebiliriz. Bunun için Şark cephesi kumandanlığının bu babtaki dosyasını tetkik edeceğiz» dedim. Razı oldular. Karabekir'i gördük. Dosyaları verdi. Bir kısmını ben, bir kısmını Yusuf Kemâl tetkik edip, notlar aldık. Bu iş on gün kadar sürdü. Bu esnada istihkâmları da gezdik. Zabitler, Kars'ın elimize geçmesine olan manevrayı da bize istihkâmın tepesinden gösterip anlattılar. Bu aralık mebuslardan Soysallı İsmail Suphi, Besim Atalay, Tevfik Rüştü geldiler. Bunlar tetkik heyeti imiş. Rusyada ilmî tetkikat yapacaklar imiş. Bizden sonra intihap edilip gönderilmişler.

Karabekir'i ilk görüyordum. Orta boyludan biraz daha kısa, şişmanca. Yüzü güzel ve sevimli, yanaklarında sıhhat alâmeti vardı. Bu adam meğerse içki, sigara, kahve dahi içmemiş. Fuhuştan eseri yokmuş. Görüşmesi de nâzik. Terbiyeli, hattâ

genç bir kız gibi de utangaç. Yalnız bu tablo içinde bir şey bariz bir surette dikkate çarpıyordu. Azametli. Şimdiye kadar ben bizim asker takımıyla bu kadar temasta bulunmamıştım. Milli hareket esnasında hemen hepsini gördüm ve görüyorum. Tuhaf hepsi azametli. Bu dahi onlarda umumi bir sıfat gibi mevcut ve aynı derecede, birinin diğerinden eksiği yok. Şaşılacak şey. Her biri kendinden başkasını beğenmez ve kurum ve çalım sahibidir. Çalımı da pek severler.

Bu hal sade bizde değil, bütün milletlerde askerlere mahsus bir illettir. Bunlar bu sanatın terbiyesiyledir ki, azametli oluyorlar. Zaar her şeyi halledenin kılıcın kendi ellerinde olması onlara gurur, itimad-ı nefs veriyor. Disiplin, emirlerin derhal icrası usulü onlara kendilerini bir şey zannettiriyor. Bundan da istibdat ve müstebit doğuyor. Tafsilâta girmeyelim. Yalnız şunu söyliyelim ki, hukuk-u esasiye âlimleri, filozoflar bu sebeplerdir ki, «Militarizm bir milletin yıkımıdır» demişler. Ve bunun önüne geçilmesi için çareler aramışlardır. Pek doğrudur. Asker milleti siyaset denilen şeyin yanına aslâ yanaştırılmamalıdır. Bomba gibi patlayıcı, tehlikeli bir maddedir. Bu mülâhaza iledir ki, İsviçre'de orduyu adeta milis tarzına benzer bir hale koymuşlardır; keza general rütbesini lâğvetmişlerdir. Yâni zabiti sivriltmezler. Çok iyi bir görüş, iyi bir usuldür. Roma'nın Proletaryen'lerinin, bizim yeniçerilerin yaptıkları malûm. Meşrutiyetten beri de bizde yine ihtilâllerin başında asker, bunlar ihtilâlin muvaffakiyetinden sonra da büyük mevkîlerin üstüne çöküyorlar, yağlı memuriyetlere geçiyorlar. Bu da militarizmi milli uzviyetin ciğerine kadar sokuyor demektir. Türk ordusu Almanlar tarafından terbiye edildi. Bu suretle Alman usulleri, metodları girdi. Zabitlerimiz intizam ve nizam altında çalışır, bu mühim tefavvük, sivillerimizde aslâ yoktur. Bu sebeple onlara, şüphesiz bir surette müreccah iseler de böyle yapılacağına, sivilleri iyi bir surette yetiştirmek herhalde münasip ve lâzımdır.

Dosyalarda iyice malûmat bulduk; kâfi değildi, amma, bi-

zi çok tenvir etti. Henüz Rusya hakkında hiç malûmatımız yoktur.

Bu aralık Mustafa Suphi ve arkadaşları olarak 14 kişi Rusya'dan Kars'a geldiler. Türkiye'ye gidiyorlar. Komünist propagandası yapacaklarmış. Ruslar kendilerine para ve mücevherat da vermişler. Bu sahada da halkta komünistlik aleyhine şiddetli bir aksülâmel hâsıl olmuş olduğunu görüyorduk. Karabekir de aklını başına almış, orduyu ihtilâlden kurtarmış, Bolşevik aleyhinde, Deli Hamid ise komünistliğe müthiş düşman. Suphi'yi, İstanbul'dan tanırdım. İttihatçılara muhalif idi. Suphi, beni buldu. Bana : «Seni şimdiden tebrik ederim. Muahede yapacaksınız. Bu şeref sırf sana ait olacak. Çünkü Yusuf Kemâl, evvelce gitti, yapamadı, çok talihli adammışsın.» dedi. Kendisine sahihten muahede yapabileceğimizi ve bu babtaki haberinin mevsuk olup olmadığını sordum. «Tam yerinden haberim var» dedi. Bu güzel bir haberdir. Mim koydum. Kendi kendime «Demek Ruslar muahede yapmağa razıdırlar. İstedikçe istemekte mahzur yoktur» dedim. İstihbarat böyle işlerde ve her işte en mühim bir şeydir. İnsan, siyasî ve diplomatik bir işi yapacak mı, evvelâ mükemmel istihbarat yapmalıdır. Muvaffakiyetin temel taşıdır. Askerlikte de böyle, ben buna çok ehemmiyet veriyordum. Nitekim Kars'tan itibaren istihbarata başlamıştım. Ankarada Rusya hakkında hiçbir haber yoktu. Hükûmetin de hiç bir dosyası yoktu. Giderken de elimiz, kafamız boş, yola çıkmıştık. Heyet-i vekile bize bir talimat bile vermemişti.

Suphi ve arkadaşları gitti. Biz de Rusyaya geçtik. Erzurumdan itibaren Trabzon'a kadar merhale merhale ehali toplanıp bunların yüzüne tükürmüş. Türlü sözler ile bunlara hakaret etmiş, bunu yaptıran kısmen hükûmet idi. Bilhassa Deli Hamid'in çok parmağı vardır. Nihayet Trabzon'da Kâhya, bunları bir motora koyup biraz uzağa götürmüş. Hepsini de öldürüp denize atmış. Suphi'nin yanında bir Rus kadın da varmış. Ona hakaret edilse, Moskovaya muahede yapmaya, para ve silâh dilenmeye giderken bu iş fena bir şeydi. Hiç olmazsa neticeyi el-

de ettikten sonra yapmak dirayetini gösterseler idi. Olmadı. Ruslar, vak'ayı haber aldılar. Moskova'da bize bir düziye söylendiler. Kaatilleri meydana çıkarttırmak için pek uğraştılar. Bu Kethüda'yı tanırım. Trabzon'un kabadayısı idi. Kayıkçılar kâhyası idi. Zengin de olmuştu. O esnada astığı astık, kestiği kestikti. Rusya'dan dönüşümde bana ikram da etti. Bir müddet sonra meçhul bir kaatil tarafından öldürülmüştü. Sebebi Enver, Nazım, ilâh... Batum'a gelip Türkiye'ye geçmek istedikleri zaman, Kâhya, Enver lehinde Trabzonda tertibat yapmış. «Enver Paşa, Yaşa!» diye bağırtmış. Bunun şerefine fener alayı bile tertip ettirmiştir. Vurduran Trabzon askeri kumandanıdır. Mustafa Kemâl'in emri tertibiyle yapılmıştır. Kaatil katlonulur. Su testisi su yolunda kırılır. Kâhya da kaatildi, katlolundu. Bakalım onu katledenler ne olacak?...

Moskovadan gelen «Medivanî» de Kars'a vasıl oldu. İri şişman, güzel biri. Gürcü. Kardeşi general olup Ankarada Gürcü Menşevik ve millî hükûmetinin sefiri. Kendisi ise Bolşevik ve Rusya'nın mümessili. İki kardeş düşman. Moskova tarafından Ankaraya gidiyor. Bu da «Muahede yapmağa muvaffak olacaksınız.» dedi. İyi haber, fakat inanalım mı? Diplomatlık bu, öyle bir iki söze kanıvermek felâkettir. Bir şeye inanmak için çok vesikaya istinad etmeli. Bu adama sordum. Bana birşey söyledi ki mühimdi : «Eğer bir güçlüğe uğrarsanız, Stalin'e müracaat ediniz.» dedi. Stalin'in muahede yapmak fikrinde ve isterse yapacak kadar kuvvet ve nüfuz sahibi olup olmadığını sordum. Dedi: «O istiyor ve o istedi mi yapar.» Buna büyük bir mim koydum. Stalin de Gürcüdür. Medivanî'ye göre Bolşevik recüllerinin en nüfuzlusudur. Ben bunları işittiğim vakit daha henüz kimse Stalin'in diktatör olduğunu, Rusyayı onun idare ettiğini bilmiyordu. Ancak üç dört yıl sonradır ki, dünya bunu öğrenmiştir. Suphi, Merdivanî'nin şu küçük sözleri Şark Cephesi dosyalarındaki yüzlerce vesikaların topundan mühimdir. Demek muahede olacak, bu muahede... İstiyebildiğin kadar iste... alınacak... Asla... hele hayale kapılmıyalım. Daha tetkikat lâzım...

Yusuf Kemâl «Ne diyorlar?» diye bana soruyor. «Birşey yok. Sen niye göremiyorsun?» diyorum.

Trene bindik. Gümrü'ye geldik. Vaktiyle Ruslar zabtedince buraya Aleksandrapol adını koymuşlar. Moskova'dan ta Kırım'a ve Kafkasya'ya kadar binlerce şehir ve yerlerin adını böyle değiştirmişlerdir. Bizim coğrafyacılar eski Türk adlarını bulup haritalarını yapmalıdır. Vazife böyle olur. Vazifelerin en mukaddesi millîdir. O da her şubede bu suretledir. Gümrü'de hâlâ bizden bir ufak müfreze asker var. Ermeni ahalinin hali perişan. O soğukta bir çok adamın ayağı çıplak dolaştığını hattâ bir takım insanların çıplak olup vücutlarına bir çuval örtmüş olduklarını gördüm. Yüzleri de kaşeksi halini almıştı. Bize mağlûb olunca diğer taraftan bir Rus ordusu da gelmiş. Ermenistan'a girmiş. Taşnak Ermeni Hükûmeti yerinde tutunamayıp düşmüş; kabine reisi Hadisyan, Harbiye Nazırı «Derminpasyan», ilâh... bütün kabine azası İran'a kaçmış. Bunlar Taşnak komitesi reisleridir. Hâlâ Pariste o komiteyi idare ederler. Ve komite sandığından yeyip içerler. Bu düşüş Taşnakların düşüşü demekti. Yerine Komünist Ermeni'ler geçtiler. Ermenistan Moskova'ya merbut Bolşevik bir cumhuriyet oldu.

Trene bindik. Tiflis'e doğru gidiyoruz. Gece oldu. Uyuduk. Gece yarısı bir müthiş tarraka, bir kıyamettir koptu. Uyandım. Sanki vagonların üstlerini söküyorlar. Bu ne demek? Manâsını bir türlü anlıyamadım. Ermenilerden de korkuyoruz. Bize suikast yapmaları mümkün. Tren duruyor, yine yürüyor. Neyse malûmat aldık. Meğerse bir tünele girmişiz. Tünelin üst kısmında stalâktit halinde o kadar buz olmuş ki, treni geçirmiyormuş. Tren bir vuruyor, bir kısmını kırıyor, yine geri gidiyor. Yine koç gibi bir baş vuruyor, yine biraz kırıyormuş. Böyle şey de ne işitmiş, ne görmüştüm. Böyle böyle delikten de geçtik; fakat uyku da gitti. Üstüne korku da caba. Tiflis'e geldik.

Bu esnada Gürcü Cumhuriyeti var. Bu hükûmeti idare edenler Menşevik Gürcüler. Gayet nasyonalist bir hükûmet.

Bizi misafir ettiler. En iyi otele indirdiler. İyi bir bina. Önündeki cadde geniş ve güzel. Üzerine bir fonüküler ile çıkılan ve altında bir yaya tüneli de olan dağ onların karşısında görülüyor. Şehiri gezdik. Ruslar bu eski Türk şehrini imâr edip güzel bir hale koymuşlar. Şehrin dörtte biri ise Şeytanpazarı adında olup, tamamiyle Azerî Türkler ile meskûndur ve ticaretgâhtır. Bu tarafta kükürtlü sular ile güzel banyolar da yapılmış. Diğer ahali hristiyan Gürcü ve Ermeni'dir. Ermeniler, hem Gürcü'den ziyade, hem de zengin. Ticaret ellerinde. Gürcü hükûmeti, herşeyi nasyonalize ediyor. Ermenilerin mallarını ellerinden alıyor. Ermeni de hicrete mecbur olup gidiyor. Gördüm ki, Gürcüler Ermenileri hiç sevmiyorlar. Türklerle Ermeni arasındaki düşmanlık, Gürcü ve Ermeni arasındaki düşmanlığa nisbetle meğerse yağ balmış. Ermeniler Gürcülerin, Gürcüler de Ermenilerin can baş düşmanı. Şeytan bir başvekil ve dahiliye nazırı var. Adı Ramişolli. Bu adam Ermeni meselesini zikrettiğim gibi hallediyor. Müslüman Gürcü denen Acar'lar meselesini de bunları Acaristan'dan kaldırıp, Gürcistanın diğer mahallerine serpiştirerek kökünden halletmek istiyor. Yakında plânını tatbik edecek. Zakagal tarafları da hep Türk. Tiflisin cenubunda da Borcalı denilen halis Türkler var. Ardahan tarafları da halis Türk. Bunları da böyle tarzlar ile halledecek. Azerbaycan ile Gürcistan bu sebepten ihtilâfa düşmüş. İşte bu adamın bu dehşetli fikri ve icraatıdır ki, bana Moskova muahedesinde bir muhtar Acaristan teşkili için maddeler koydurmak fikrini vermiştir. Nitekim Nahcivan vak'alarını Kars'ta dosyalarda görmüştüm. Burası da halis Türk. Başka millet yok. Köyler biner, ikibiner hanelik. Ermeniler bunlara çok tecavüz etmişler. Bunlar silâhla müdafaa etmişler; fakat Ermeniler birçok köyü yakıp büyük mikyasta katliâmlar da yapmışlar. Ermenistan orayı ve Karabağ'ı istiyor. Bu sebeple de Nahcivan'ı muhtariyetli bir hale koyup Azerbaycan'ın tabiiyeti altına verdik. Eğer tetkikat, istihbarat yapmasaydık. Bunları bilemez ve yapamazdık.

Tiflis, Türk hayatında saz şairleri içtimagâhı olmakla meş-

hurdur. Âşık Garib'in yurdudur. Mezarı otelimizin karşısındaki dağın öbür yüzündedir. Gittim, gördüm.

Gürcüler zevkine düşkün bir millet. Çok şarap içiyorlar. İçip dans ediyorlar. Şarabı boynuzlara koyup içiyorlar. Tuhaf birşey oluyor. Bu boynuzlar bizim dervişlerin zefirlerine benziyor. Bu millet çalışkan, sanat sahibi değildir. Sade biraz zürra'dır. Üzüm yetiştirir. Ondan şarap yapar; onu da kendi içer. Şarapları güzeldir. Hattâ Çarlar burada büyük bir fabrika yaptırmışlar. Şarap, şampanya, konyak ve emsâli imal ettirirlermiş. Bunlar Çarların kavlarını teşkil edermiş. İhtilâl ile birçok mahsul kalmış, hükûmet satıyordu. Yusuf Kemâl de bir çok şarap, şampanya aldırdı. Galiba sekiz on sandık idi. Çok nefis şeyler imiş. Moskovada içtik. Yolda şişeler donmuş, içlerinde mercimek tanesi kadar buzlar hasıl olmuş. Tıpaları yarı fırlamış idi. Bu haldeki bir şişeden şarap veya şampanya içmek pek lezzetli oluyor.

Bu sanatsız milleti Ermeniler fahiş faizler ile soyup sovana çevirmişlermiş. Aradaki düşmanlığın bir sebebi de bu imiş. Ermeni, yahudi gibi her yerde murabahacıdır. Bulunduğu yeri insafsızca soyar. Bu hal, bu iki millete mahsustur. Rum da murabaacıdır. Amma, ötekilere göre, boka nisbetle tezek, anber halindedir. Ermeniler Kafkasya'da bu dağların şimalindeki Rusya'daki Ruslara da aynı şeyi yapmışlar. Hiçbir Rus da Ermeniyi sevmez. Ona hakaret ifade eden bir ad takmıştır. Ermeni demez, o adı söyler. Burada da tetkikata devam ediyorum: Bolşevikler Demirkapı, Azerbaycan, Asetinlerin ve Çerkeslerin yerlerini almış, Bu pek az ömür süren Cumhuriyetlerin ricali, ileri gelenleri kimi ölmüş, kimi Tiflis'e kaçmış. Burada toplanmışlar. Bunlar bize geliyorlar; bazı haberler veriyorlar. Bunların içinde Haydar Bomakof adında biri var. Şimdi Paristedir. Bunlardan da işe yarar bazı malûmat aldım...

Tiflis, çarların son devrinde de bir Türk harsı ocağı olmuş. Burada Türklerden muharrirler, muallimler yetişmiş. Mektepler açmışlar. Çocuklar yetiştirmişler, gazeteler çıkarmışlar. Bu

gazetelerin en meşburu «Molla Nasreddin» (bizim Nasreddin Hoca) adındaki mizahî gazetedir ki, cidden nefistir. Beni bir Türk idadi mektebine götürdüler. Çocukların başları açık, saçları taralı, elbiseleri temiz. Hocaları çocuklara bir ağızdan millî bir şarkı söyletti. Güftesi ve bestesi pek güzeldi. Türkçe ve Türk duygularıyla burada şarkı işitişim beni pek sevindirdi. Kendimi bir türlü tutamadım. Ağladım. Tuhaftır, iki şey daima bana çok tesir eder. Beni ekseriya ağlatır: biri Türk mektep çocukları alayları, diğeri asker çocukları.

Türk ahali bizi camiye davet ettiler. Tiflis'te iki müftü var: Biri Şii, diğeri Sünnî müftüsü. Asırlardanberi birbirini yiyen bu iki mezhep Türkleri bugün Tiflis'te adeta uyuşmuş, dost bir vaziyette, çok şükür. Bizi müftüleri ile beraber karşıladılar. Sünnî, Şiî hep beraber Şiî camiine gittik. Bu camiin içi bütün divar vè direkleri çini yerine aynalarla süslenmiştir. Şah Abbas camiidir. Müftü bir nutuk verdi. Ruslardan şikâyet etti. Tiflis'e girerlerse halin harap olacağını söyledi. Güzel, heyecanlı söz söylüyordu. Bizim Heyet namına Yusuf Kemâl reis sıfatıyla cevap verdi. Baktım Yusuf Kemâl de Rusların aleyhinde söylüyor. Şayanı hayret birşey. Tüylerim ürperdi. Nereye, niye gidiyoruz Bizim reis neler söylüyor. Mutlaka adamcağız deli oldu. Dirseğini dürttüm, dizimle ittim olmadı. Bir defa söz dinlendi. Çünkü çok impulsif'dir. Müftünün sözleri hiç şüphesiz onu aldı, götürdü. Müftünün sözleri mutlaka Gürcü hükûmetinin sözleri idi. Başka türlü lâkırdı söylemeleri mümkün olamazdı. Gürcüler ise Ruslar ile aramızı bozmak istiyorlardı. Sebebini biraz sonra söyliyeceğim. Oradan çıktık. Yusuf Kemâl'e usulca «Ne halt ettin be? Bu sefer ben nutuk söyliyeceğim» dedim. Böyle anlarda derhal insiyatifi alıp işi düzeltmeli. Sözü yine ona bıraksam bu sefer tüy dikecek. Bütün cemaât ve Şiî müftü de beraber Sünnî camiine vardık. Orada da Sünnî müftü nutuk söyledi. Ben söze başlayıp Şiilik ve Sünnîliğin hükmü olmadığını, hepsinin ana dili Türkçe olan Türkler olduğunu, bundan böyle kardeş gibi geçinilmesi, maarif, ticaret ve sanata çalışılma lüzumunu söyle-

dikten sonra Gürcü hükûmetinin iyi olduğunu Türkleri, harsında serbest bıraktığını memnuniyetle gördüğümüzü, keza Rusların da çok iyi insanlar olduğunu, Rusyadaki Türklere çok iyi baktıklarını söyledim. Bunlar Yusuf Kemâl'in potunu düzeltmek için idi. Nitekim Moskova'da birgün Çiçerin bana Yusuf Kemâl'in Rusya aleyhinde sözler söylediğini, fakat benim her defasında hemen tashih ettiğimi söyledi. Çiçerin'in bize muahedenin ilk devrelerinde şiddetle saldırması ihtimal Yusuf Kemâl'in bu ve biraz sonra göreceğimiz diğer hatâsından ileri gelmişti. Be adam bize Ruslar lâzım. Oraya silâh, para dilenmiye gidiyoruz. Ve elbet burada casusları vardır. Ne diye aleyhlerine söylersin. Doğrusu çok beyinsizlik idi. Kolayına ilk gidişte muvaffak olamamışlar. Bekir Sami Asetin istiklâli ile uğraşmış, Yusuf Kemâl de ne haltlar etmiş.

O esnada Ruslar Azerbaycan ve Ermenistan'ı almışlar, Bolşevik yapmışlar. Sıra Gürcistana gelmişti. Bunu Gürcü hükûmeti biliyordu. Hattâ Gürcüler bizim heyetin Moskovaya gidişinden pek ziyade koşlanmışlardı. Zannediyorlarmış ki, Ruslar ile ittifak yapacağız; Ruslar şark-ı şimâlden biz cenub ve garptan hücum edip Gürcistanı zaptedeceğiz. Bundan fena telâş'a idiler. Etrafınızda pervane gibi dönüyorlar. Birşey öğrenemiyorlar, çıldırıyorlar. Telâşları, kederleri aşikâr görülüyordu. Bu adamlar pek dirayetsiz idiler. Gürcistan'ın istilâsı için Rusların bize ihtiyacı olur mu? Hem bizi iştirâk ettirip de zaptettiklerinden bir parça verirler mi? Böyle bir maksat yoktu. Onların tevehhümü idi. Ruslar, Gürcistan'ın zabtına karar vermişler. Tabii böyle bir yere evvelâ pek çok casus gönderilir. Ruslarda Gürcistanda pekçok adamları var. Bu, çocukların bile bileceği bir hakikat. Bu vaziyette burada Ruslar aleyhine birşey söylenir mi? Mutlaka kulaklarına gider .Hem onların aleyhinde bulunmaktan bize bir kâr yok ki... Bilâkis zarar var... dedim ya Yusuf Kemâl gibi söylemek için insan deli olmalı. Hem de Yusuf Kemâl komünist idi. Fakat Erzurum ve Karstaki zihniyeti görünce, komünistlikten vazgeçmiş gibi fikirler söylemeğe baş-

lamıştı. Yine bocalıyordu. Muhitte bir başkalık, havada bir değişiklik gördü mü hemen dümeni kırar.

Mesele kâr, zarar veya düşünülmüş bir siyasi tabiye, düşmanlık, dostluk değil... Yusuf Kemâl'in bu hareketinin saiki sırf onun hilkatidir. Bunu tarif için iyi Türkçe kelime yok. Fransızca tabirleri zikredeceğim. Yusuf Kemâl hilkaten pek irritable, impressionnable, impulsif bir adamdır. Bir vak'a ve sözden âni bir suretle müteessir olur. Artık mantıkî, aklî, hiçbir şeyi yoktur. Sade o vak'anın tesir ve ilhamı ne ise, artık o da odur. Nitekim İttihatçıların gözdelerinden iken 31 Martta askerin karşısında isyanı medh, İttihatçıları zemmetmiştir. Yıllarla nikbette kalarak bunun cezasını çekti. Şimdi camide müftünün sözlerinden müteessir oldu. Aklı, mantığı derhal kaybetti. Bu adam dünyada diplomat olamaz. Böyle adamı karşısındaki müteessir eder, kızdırır, heyecana düşürür, istediğini söyletir. Sırrını alır, nitekim Gürcüler, Ruslar ile aramızı açmak istiyorlar ya, Yusuf Kemâl'e bu yolda söz söyletecekler ve sırrını almağa çalışacaklar... İşte bu bir iki gün sonra oldu: Tifliste öğrenecek bir şeyimiz kalmadı .Gideceğiz. Gürcüler hareketimizi geciktirmek istiyorlar. Şehir Emaneti namına bizim hey'ete bir akşam yemeği ziyafeti verdiler. Düşündüm, Gürcüler yine bir halt edecekler. Burlar iki şey peşinde: Biri Moskvoa'ya niçin gidiyoruz, öğrenmek, diğeri bizi Ruslar aleyhine söyletmek ve onlarla muahede yaptırmamak. Yusuf Kemâl'in zayıf kalbi ve siniri de malûm. Ziyafete gideceğiz. Onu, Ali Fuad'ı, Saffet'i odama çağırdım. Dedim ki : «Arkadaşlar! Bunlar bizim ağzımızdan sırrımızı kapmağa kalkışıyorlar. Sakın içmeyelim. Hiç içmemek de olmaz. Bir düziye bize rakı sunacaklar, sarhoş edip sonra sırrı almağa çalışacaklar. Her verdikçe bir yudum içip bırakınız! Camide olan şey tekerrür etmesin» Herkes «Muvafıktır» dedi. Ve içmemeğe söz verdiler.

Gittik. Sofra kurulmuş. Elli altmış kişilik bir sofra. Hazirun arasında Rus casusu da olması muhakkak. Hükûmet azasının ekserisi var. Sade Başvekil ve Dahiliye Nâzırı olan zat yok. Ye-

niyor, içiliyor. Ben hiç içmiyorum. Bizimkiler de az içiyor. Derken Saffet'i bardak bardak içer gördüm. Ben de uzaktan göz ettim, aldırmıyor. Ağzı kızmış. Bu adam şeytan çekici gibi bir şey, hilekâr ve fena şeylere meyyal bir hali var. Yusuf Kemâl de içmeğe başladı. Yanımda, «İçme» dedim, zorlandım. «Sen bana karışamazsın, ben senin âmirinim» demez mi? İnnallaha maassabirin... Canım karışma meselesi değil, reislik meselesi değil, mesele bir vahim pot kırmak meselesi. Henüz buraya gelmeden evvel söz de verdik. Şarapla kafası da kızmış. Ben söyledikçe köpürüyor. Ali Fuad karşısında. O da içiyor. Ben içmemekte sebat ettim. «Hiç olmazsa içimizde bir ayık bulunsun» dedim. Şaraplar da pek nefis doğrusu. Onlara da acıyorum. Derken nutuklar başladı. Kafalar kirişlenmiş. Gürcüler, üstüste nutuk veriyorlar. Ruslar aleyhine ateş püskürüyor, bizi Gürcülerin tabiî dostu gösteriyor. Ruslara karşı ittifak etmemiz, lüzumunu bildiriyorlar. Hah.. iş yolunu aldı. Mürettep bir şey... Hem nutuk söylüyor ve derhal her birimizin çenemize bir bardak şarap dayıyorlar. Bana içmediğimden şikâyet ediyorlar. Tiflis Şehremini de eski komitecilerden. Yine aynı mealde ateşli bir nutuk söyledi. Bu nutuk biter bitmez. Yusuf Kemâl zıpladı. Kalktı ve başladı. Yüreğim titriyerek dinliyorum. Ruslar aleyhine şiddetli bir bombardıman açmasın mı? Bu bence iki kere iki dört eder gibi belliydi. Çünkü hilkatini biliyorum. Şimdi sarhoş da. Rakı mehenk taşıdır. İnsanın cibilliyetini meydana kor. Ayıklığında olan huyu sarhoşlukta birkaç misli artar da. Ben kolay kolay sarhoş olan bir adam değilim. Birçok içme bilirim. Öyle iken içmedim. Yusuf Kemâl öyle değil, içti ve oldu. Onun, bu nutukların tesiri altında, bilhassa sarhoşlukta böyle yapmaması mümkün değildi. Sinirli sinirli eteğini çekiyorum. «Sus, aman söylediğini tashih et!» dedim. Dinlediği yok. Başka ne yapayım? Çare yok ki... O bitirince ben kalktım. Onun sözleri hilâfına olarak Ruslar'la pek çok dost olduğumuzu, tıpkı onun gibi, Gürcüler ile de dost yaşamak istediğimizi ve bu tarzda şeyler söyledim. Nutuklar, Fransızca. Biraz sonra Ali Fuad da söyledi. Sarhoş da

olmuştu; fakat fena birşey söylemedi. Biraz kendini medhetti. Eee; varsın azamet satsın.. Çünkü askerdir, generaldir.

Derken Gürcü Dahiliye Nâzırı Ramşvelli geldi. Yusuf Kemâl'in yanına oturdu. Dalmışım; fakat bir aralık baktım ki, Yusuf Kemâl yok. Bina başıma yıkıldı. Türk, Gürcü herkes de adamakıllı sarhoş. Derhal kalktım, koştum. Bir büyük binada deli gibi odadan odaya koşuyorum. Binanın taksimatını da bilmiyorum. Yahudilerin Sina Çölünde pusulasız dolaşmaları gibi odadan odaya giriyorum. Nihayet bir odanın kapısını açtım; şu manzara karşısına çıktım; uzun ve manda derisi kanepe, Yusuf Kemâl arka üstü yatmış. Başının altında bir yastık. Ramşvelli de başının yanına oturmuş kulağı Yusuf Kemâl'in ağzında, Yusuf Kemâl söylüyor, o dinliyor. Onun ağzı ile Gürcü'nün kulağı arasında ancak bir arpa boyu mesafe var. Herif bütün kulak kesilmiş, dinliyor. Beni görmüyorlar. Biri ölü gibi sarhoş. dünyadan haberi yok. Diğeri sarhoş değil, mahsus cin gibi gelmiş amma, sır kapmak hırsından o kadar mestolmuş ki, kafasına vursan duymayacak, ilerleyip yanlarına vardım. Biraz durdum. Ancak o vakit farkına vardılar. Yusuf Kemâl'e : «Burada ne yapıyorsun?» dedim. «Politika yapıyorum» dedi. «Pekiyi çok sarhoşsun, bu halde politika konuşulur mu?» dedim. «Defol! Ben senin âmirinim, sana emrediyorum, git!» dedi. «Etme, gel! gidelim!» dedim. Hayır, bilâkis azıyor. Elinden tuttum ve şirdetle çektim. «Derhal kalk, benimle beraber gel! Ziyafet bitti. herkes otele gidiyoruz. Bir an tereddüt edersen seni burada eşek sudan gelinceye kadar döveceğim dedim. Bu tehdit pekiyi oldu. Süt dökmüş kediye döndü. Vaktiyle Ankara'da yanımda onu yere yıkıp altıma alışım ne iyi olmuş. Ondan pek kuvvetli oldu ğumu biliyor, gık diyemedi. Şimdi Ramşvelli söylenmeğe başladı. Adam avını pençesinden bırakmak istemiyordu. Hakkı var amma, benim de hakkım var. Ona sertçe, kararını vermiş bir adam tavrıyla : «Mösyö görüyorsunuz ki pek sarhoştur. Bu halde politika konuşulmaz ki... Sabah konuşursunuz.» dedim. Sustu : Yusuf Kemâl'i aldım. Aşağı indirdim. Benim bu yaptıklarım

bir diplomata yakışmaz amma diğerleri de tuzakçı, vaziyeti başka türlü kurtarmak mümkün değil. Yaptığım tehlikeli bir cesaret idi de... O esnada Gürcüler başıma birşey getirebilirdi. Yusuf Kemâl'i otomobile koyuyorum. Gürcü Hariciye Nazırı geldi. O da sarhoş. Dedi ki : «Mösyö, sakın zannetmeyiniz ki, bu işi mahsus tertip ettik. Kusura bakmayınız. Affınızı dilerim». «Zararı yok, efendim» dedim. Bu Hariciye Nâzırı pek genç ve henüz toy biri, sarhoşluğun tesiriyle de hakikati söylemiş oldu. İşin tertib olduğu aşikârdı. Sözleriyle de bunu teyid etti. Ali Fuad'a haber yolladım, geldi. Üçümüz bindik.

Otele geldik. Şimdiye kadar sâkin olan Yusuf Kemâl otelde tekrar azdı. «İllâ gideceğim, siyasî mühim müzakereler yapacağım», diyor. «Etme Yusuf Kemâl, gitme Yusuf Kemâl!» Hayır... Tutturdu. İllâ gidecek. Otomobilden inmiyor. Baktım ki gidecek. Şakası yok. Ammâ da İmpulsif adammış. Hâlâ geçmiyor. Meselâ oka bir kiriş darbesi vurursun bu yana gider. Bu da gidiyor. Dedim ki : «Vallahi seni şimdi vurur öldürürüm. Hadi in!» İndi. Odasına çıkardım. Yusuf Kemâl şifreyi kimseye inanmıyor, koynunda taşıyordu. Çalmasınlar diye korkuyordum. Baktım şifre cebinde ferahladım. Dedim ki; «Haydi, soyun, yat! Kapını kilitliyorum. Anahtarı alıyorum. Sabah gelip ben açacağım.» Yatağına yatırdım, kilitledim, gittim.

Yusuf Kemâl ile her hususta rekabet halinde idik. Birgün de kuvvetimi denemek istemiş idi. Ankaraya ilk gittiğimiz zamanlarda Eczacı Hüseyin Hüsnü bizi bağına davet etmişti. Yedik ve içtik. Kafalar, hararetlendi. Yine Yusuf Kemâl ile muaraza ettik. Bana eliyle sataştı. Ben de kucakladım. Uğraştık. Nihayet sırtüstü yere çaldım ve üstüne bindim. Kalkmaya uğraştı. Kalkamadı. Elleriyle yüzümü tırmaladı. Ellerini açıp yere uzattım. Çarmıha gerilmiş gibi bir vaziyet aldı. Yüzümü tırmalamıştı. Ağzımla da burnunu ısırdım. O da benim. Sekiz on arkadaş var. Kaldırmak istediler. «Dokunmayın! kendi kalksın bakalım!» dedim. Bıraktılar. Belki de bir çeyrek böylece tuttum. Arkadaşlar korkup tabancamı cebimden aldılar. Niha-

yet arkadaşlar beni de üstünden aldılar. Bu kuvvet tecrübesi çok iyi olmuş. Burada «Hûd! Şimdi döverim, hadi otele.» dediğim zaman tıpış tıpış gelmiştir.

Sabah oldu, kapısını açtım. Baktım yatağının üstünde. Dedim : «Haydi, git şimdi politika konuş!» durdu! Akşamki işlerini söyledim ve sordum. «Ya ağzından bir şey kaçıraydın. Ya cebindeki şifreyi çalaydılar.» dedim. Büyük bir nedamet ve samimiyetle «Doktor! Beni büyük bir rezaletten kurtardın. Namusum, istikbâl, hayatım mahvolabilirdi. Allah senden razı olsun!»

Şifreyi kaptırmamıştık. Zannımca henüz bir sır da söylemeğe vakit olmamıştı. Çünkü derhal farkına varıp şimşek gibi dönerek aradım, buldum. Dahiliye Nâzırının vaziyeti de henüz birşey alamadığını gösteriyordu. Zaar, tertip vechile Dahiliye Nâzırı sofraya gelince Gürcüler sağımdan beni lâfa tutmuşlar. Dahiliye Nâzırı da Yusuf Kemâl'i alıp savuşmuş. Bereket versin çabuk farkına vardım. Ve bilmediğim bir binada aradım. İşte Gürcüler bizi bir dolaba koymak istediler. Fakat koyamadılar. Nice yıllar sonra Paris'te Azerbaycan'ın istiklâli günü merasiminde bu Ramşvelli'ye rastgeldim. Konuştuk; nihayet bu vak'ayı söyleyip «Bizi Tiflis'de dolaba koyuyordun» dedim. Hiçbir şey söylemeyip yanımdan kalktı. Gitti. Bir müddet sonra Ramşvelli'yi Pariste bir Gürcü vurup öldürdü.

Artık burada da bir işimiz kalmamıştı. Yol hazırlığına başladık..

Dediler ki, «Besim Atalay, Ankaraya dönüyor» daha ilk adımda hayret edilecek şey. Sebeb şöyle imiş: Hastalığı bahane ediyormuş. Fakat hakikatte Ali Fuad'dan bütün tahsisatını zamanı gelmeden aldığı gibi fazla da para almış, bunlarla birçok emtea-i ticariye satın almış. Böylece döndü. Sonra Millet Meclisi bu parayı ona iade ettirmek için birkaç yıl uğraştı. Galiba hepsini de geri alamadı. Millet neyle uğraşıyordu, bunun gibi bir takımları da ne yapıyorlardı. Böyle bir kısım insanlar ti-

caret ve para vurma ile meşgûl olmuşlar. Bu kargaşalıkta zengin olmuşlardı.

Yola çıktık. Bâkü'ye vardık. Bizi askeri merasimle karşıladılar. İyi bir eve yerleştirdiler. Tıflis'de Kars gibi soğuk yoktu. Bâkü ise daha sıcak. Buraların iklimi mutedil. Yazın ise çok sıcak oluyor. Şehiri gezdik. Avrupa şehirleri gibi. Ermeniler rahatça. Bir kısım Türkler harb-i umuminin sonlarında ve mütareke iptidalarında İngiliz ordusunu çağırmışlar. Ermeniler Türklere hücum etmişler. Burada kıtal ve harp olmuş. Bizim ordu gelip harbetmiş. Bâkü'yü almış. Türkleri kurtarmış. Yusuf İzzet Paşa kumandasındaki bu ordu, Kafkas dağlarına kadar varmış. Şehir bu harplerden biraz müteessir olmuş. Bilhassa Ermeniler Türk Cemiyet-i Hayriyesinin mühim bir binasını yakmışlar. İskeleti duruyor. Petrol ocaklarını gezdik. Burası uzaktan sınai servilerden bir orman halinde gibi görünüyor. Petrolü kuyulardan tulumba ile çekiyorlar. Nadiren kendisi fışkırıyor. Taktir fabrikalarını, bilhassa Nobel'in fabrikasını gezdik. Bir çok musluklar var. Cıvık çamur gibi yerden çıkan petrol takdir ile muhtelif mahsullere (petrol, gaz, benzin, vazelin, ilâh...) ayrılıp muhtelif musluklardan akıyor. Takdir kazanının dibinde mazot kalıyor. İlk topraktan çıkan çamur sarı renkte, görünce insanın buna maî altın diyeceği geliyor.

Petrol zenginlerinden meşhur bir Takiyef vardı. Pek zengindi. İyi adamdı. Meşhurdu. Malını Türklere sarfeder, onlar için mektepler hastahaneler açar, erbabına gazete çıkarttırırdı. Bolşevikler girince bütün malını elinden almışlar zavallı biraz sonra kederinden ölmüş. Dediler ki, «Haremini ziyaret edelim.» Çok münasip idi. Gittik. Bizim İstanbuldaki Selimiye kışlasının bir cephesi kadar bir azametli bina. Dediler : «Evi bu idi». Ufak kapıya yanaşmıştık. Beş altı basamak merdivenle yer altına indik. Bir odada basit eşya. Bir hanım. Bizi takdim etiler. «Takiyef hanım» dediler. Büyük ibret!.. Düşmez kalkmaz bir Allah, derler. Dinsiz de bunu demeli. Ne imişler, ne olmuş?.. Allah gö-

rünür görünmez belâdan saklasın derler. Çok yerinde duadır. Birgün Bolşevik denen adamlar gelecek, kıyamet kopacak, herkesin malını elinden alacaklar. Bir pula, bir çuvala muhtaç edecekler. Kimin aklına gelirdi. İşte görünmez bir kaza... Zavallı Hanım'a pek acıdım. Kendi evinin bodrumunda oturtuyorlar. Tesellî ettik; fakat yavan lâftan ne çıkar. İşte, ne çare söylenecek, âdet yerini bulsun...

Azerbaycan hükûmeti bize gayet güzel yemek veriyor. Sabahları alâ havyar ve hem bol; güzel tereyağı, hepimiz de havyarı oburca yiyoruz. Ne yapalım. Yerindeyiz. Pek taze, aman ne hoş! Ömrümde böyle güzel havyar yemedim. Bir daha da bu fırsat ele geçer mi? Bazen tane tane, hiç tuz görmemiş, büsbütün taze, havyar da getiriyorlar, kaşıkla yiyorum. Ekmeğe kalın bir tabaka tereyağı üstüne parmak kalınlığında havyar koyup, ısıra ısıra yiyorum. Ali Fuad da böyle çok yedi; fakat zavallı midesini bozdu; artık yiyemedi. Hasta oldu. Ve epeyce sıkıntı çekti. Bana, şükür bir şey olmadı. İstediğim kadar yedim. Öğlen ve akşamda sofrada yine havyar, tereyağı vardı. Anberyo pirinci gibi uzun bir pirinçle çıplak pişiriyorlar. Bu pek nefis pilâvın yanına, tavuk, et, bir tarafına da üzüm ve saireden yapılmış tatlı ilâve ediyorlar. Doğrusu pek nefistir. Bu pilâvdan da çok yedim. Azerbaycan hükûmeti misafirperver insanlar. Bize astragan deriler, herbirimize ikişer güzel Acem halısı da hediye etti. Ben almadım. Hattâ Moskova'ya giderken gocukları (kırk kadar) şimendöfere getirmişler. Vagona bırakıp gitmişlerdi. Dönüşte komiserlerden Behbupşah Tahtenski'ye teslimen iade ettim. Halılar da sefarethanede kaldı.

Dârülmuallimini gezdim. Evvelce bizden muallim getirtmişler. Epey de terakki olmuş, fakat Ruslar gelince mektebe darbe vurmağa başlamışlar. Türk milliyetini istemiyorlar. Mektep ise milliyetperverliği aşılamağa başlamış. Ahmet Cevat adında bizden ne şebepten ise buraya kaçmış, Bolşevik olup, hararetli bolşeviklik etmiş. Şimdi de Bolşeviklerin turfası olmuş biri Bâkü'de dolaşıp duruyor. Şimdi Türkiyede Mustafa Kemâl'

in gözdelerinden imiş. Türk grameri ve lügati yapıyormuş. Giritlidir.

Bir güzel tiyatro var. Azerîler çok çalışıyorlar. Genç Türk kızlarından artist yetiştiriyorlar. Leylâ ile Mecnun gibi gülgülü opera yapmışlar ve bunu bir Türk bestelemiş, oynuyorlar. Bu halleri çok hoşuma gitti; fakat herşey iptidai bir halde. Zararı yok. Gitgide terakki eder. Zannederim ki, zamanla en mühim Türk tiyatrosu burada olacak. Leylâ ile Mecnûn, Arşın Mal Satan ve daha birkaç piyesi seyrettim. Bu eserlerden toplayabildiğim kadar topladım. Sinop'ta kütüphanededir.

Azerî hükûmeti Komünist bir cumhuriyet. Komiserlerden mürekkep bir hükûmeti, bunun başında baş komiser olarak Doktor Neriman Nerimanof var. Bu zat aklı başında bir adam. Malûmatlıdır, muharrirdir. Şah İsmail adlı ve diğer roman, tiyatro, piyesler de yazmış bir zattır. Epeyce, sıkı sıkı ve başbaşa görüştüm. Baktım ki, iyi bir adam. Kendisine itimad telkin ettim. Açıldı ve dedi ki : «Bolşeviklik ne? Bu rezalet bize gelmez. Biz Türküz milliyet ile yaşarız». Çok hoşuma gitti. Ve pek sevdim. Amma, Ruslardan fena korkuyor. Hakkı da var, şakaları yok. Derhal insanı öldürüyorlar. Nitekim bu zavallıyı bir müddet sonra azil ve hapis ettiler. Biçare de öldü. Bana Neriman, Moskova hakkında iyi malûmat verdi. Bunun sözleri de Stalin'in hâkim ve mutlak vaziyetinde olduğunu gösteriyordu. Maarif Komiseri bir taşçı imiş. Zavallı bir adam. Harbiye Komiseri tamamiyle Rusların adamı. Onda milliyet falan yok.

Birgün Nerimanof Türkçe için lâtin harflerini kabul ve tatbik edeceğini, söyledi. Buna pek taraftardı. Kendisine iki saat kadar vazgeçirmek için söz söyledim. Ve nihayet «Türk yalnız siz değilsiniz. bu sebeple yapamazsınız. Bu umumî bir kongre ile yapılır. Hem bu Rusların, Türkler arasına tefrika salmak için istedikleri şeydir.» dedim. Kaani oldu. Vazgeçti. Bu suretle harf tebdili üç dört yıl geri kalmıştı.

Kendisine, Türkiye ve Azerbaycan arasında muahede yap-

mayı teklif ettik. Bundan maksadımız Azerbaycan'ı müstakil tanımak olduğunu söyledik. Can attı; nereye başvurduysa vurdu, geldi. Olamıyacağını söyledi. Bizim yanımızda Gürcistan, Azerbaycan, Afganistan, Demirhaşura, İran, Buhara, Hive, Tataristan, Ukranya, ilâh... için birçok selâhiyetnamelerimiz vardı. Bunları nerede bulursak hemen muahede yapacaktık. Halbuki bizim hükûmet hayâl içindeydi. Demirhanşura, Buhara ve emsali devlet değil, birer Rus kolonisinden başka birşey değildi. Bu seyahatta sade Afganistan ile muahede yapabilmişizdir.

Komiserler bizi yemeğe davet ediyorlardı. Bu suretle Azerî hayatını da görüyorduk. Yiyorlar, içiyorlar ve sofradan kalkıp kalkıp kadın erkek dans ediyorlar. Dansları, türküleri bizim oyun ve havalardır. Bir defa da Nerimanof dâvet etti. Yedik, içtik. Oynadılar, çaldılar. Burada biri dikkatimi celbetti. Uzun, ince bir adam. Yılışık, sarhoş, bir düziye göbek atıyor. Yanında bir kadın da var. Ona da göbek attırıyor. Hatırlarım. Bu adam ...Zakataldan itibaren tirenimize binmiş, bizimle Bâkü'ye kadar gelmişti. Bize bir düziye şunu bunu soruyordu. Adeta casus hissini veriyordu. Nerimana sordum. «Rus casusudur» dedi. İşte bu adam İbrahim Abilof'dur ki Ankaraya dönüşümüzde onu Azerbaycan sefiri, Mustafa Kemâl'in en baş ve mahrem dostu olarak buldum. Ve, minel garaib!.. İkisi de ayyaşlar şahı. Herifin yanında birkaç ta güzel Rus karısı var. Mustafa Kemâl her gece Azerbaycan Sefarethanesinde sabahlıyor. Azerbaycan müstakil değil bir koloni, ona bizimle muahede bile yaptırmadılar. Hiç sefir gönderirler mi? Bize emniyet vermek için casuslarını bu sıfatla yollamışlar. Fevzi Paşa'ya bunları söyledim, ama fayda vermedi. Elbet karı, rakı varken fayda verir mi?

Azerbaycan'da hükûmet var. Hükûmet dairelerde resmî muamelâtı Türkçeleştirmek, herşeyi millîleştirmek istiyor. Fakat hükûmetin elinde hiçbir iktidar yok. İdare dizginleri Moskovanın ve Bakü'deki Rusların elinde. Resmî mùamele Rusca. Hem bu işleri görecek adam yok. Böyle memur bulamıyorlar.

Feci... Yetişmemiş bir halk. Buraya Topal İlvavof adında, diğeri gürbüz topaç gibi adı Urgenitçese iki gürcü tayin etmişler. Herşey bunların elinde. Doğrudan doğruya Stalin'in adamları. Gürbüz adam, alçak boylu, tıknaz, eşkiya suratlı ve hâlli biri. İkisi de kara cahil. Bu adam ilk görüşte bir elimi sıktı! elim koptu zannettim. Bu el değil, mengene idi. Elinin içinde birçok nasır olduğu da hissediliyordu. Bir daha elimi ona korkarak ve ufak bir miktarda verirdim.

Bunlar da birgün bizi davet ettiler. Sofrada en nefis yemekler, vardı. Halbuki halk açtı. Vakıa Azerbaycan'da dükkânlar kapanmamış, ticaret yasak edilmemiş amma uzaktan ve saireden ne varsa talân şeklinde toplanıp Moskovaya sevkediyorlar. Kara kıştayız. Kavun da vardı. Yedim. Henüz ömrümde bu kadar güzel kavun yememiştim. Bal, misk. Isırınca bütün su oluyor. Ağızdan taşıyor, İlvavof gururla anlattı. «Ben kavunumu Buhara'dan getirtirim!» Ee, maaşallah!.. Topal Gürcü, dünkü aç amele, vaktiyle Buhara'dan develer ile kendilerine kavun karpuz giden Bağdad Halifesi gibi bir şey olmuş. Anladım ki yediğimiz şey de Buhara kavunu imiş. Bu meşhur kavunu tadmış olduğuma memnun oldum. Eski ana yurdlarımızın... İçine derhal ve tabii surette şu düşünce de geldi : «Komünistlik, aferin, ne iyi şeymiş!.. Milyonlarca halk aç inliyecek, başlar kara kışta kavuna kadar bulup yiyecek!. Hey gidi dünya!.. Herkes hak davasıyla fakirleri, mazlumları kayırmak iddiasıyla kalkar; hükûmeti elde edince haklı, haksız fakiri, zengini, mazlumu, adaleti herşeyi tepeler; eski zalimler, eski zenginler gibi işin keyfini çıkarır. Sefih ve safasına düşkün Padişahları hiddetten mezarında ağlatır.

Tetkikata devam ediyorum. Behbut Civanşir adında birini tanıdım. Genç, güzel yüzlü, fevkalâde zeki ve malûmatlı biri. Vaktiyle Almanya'da mühendislik tahsil etmiş. Bolşeviklik aleyhinde imiş. Ruslardan evvelki Millî Azerbaycan Cumhuriyetinde Vezir imiş. Ruslar gelince kendisini hapsetmişler. Petrol taktirhanelerini kimse dürüst işletememiş. Civanşir'i çıkarıp ora-

ya koymağa mecbur olmuşlar. O da işi yoluna koymuş. Bu adam pek Türkçü ve vatanperver. Bana mühim malûmat verdi. Bu malûmat Rusların ileri gelenlerinin kendi yanında sohbet ve sarhoş âleminde söyledikleri sözlerdi. Bunlardan da Stalin'in nüfuzu, muahede yapmağa muvaffak olacağımız anlaşılıyordu. Civanşir'i Moskova'dan avdetimde Tiflis'te gördüm. O vakit Ruslar Gürcistan'ı almışlardı. Onu oradan petrol ticareti için İstanbula yolladılar. Civanşir zaten onların arasından sıyrılmak istiyordu. İstanbul'da Beyoğlunda Perapalasta oturmuş, Vaktiyle nâzır iken Ermeniler Karabağ'a hücum etmişler, Türkleri katliâm etmişler. Civanşir de asker gönderip Ermenileri, tenkil ve Karabağı istirdat etmiş imiş. Bu sebeple birgün Ermeniler Otel'in civarında zavallıyı vurup öldürdüler. Civanşir'e halâ yanarım. Böyle zeki, mâkul, vatanperver, azerî Türkü görmedimdi. Mühim bir Türk zayi olmuştu. O vakit İstanbul'da İngiliz-ler divan-ı harbi vardı. Ermeniyi beraat ettirdi. Güya Civanşir Bâkü'de nâzır iken Ermenileri katliâm etmişmiş. Beraâta sebep budur. Gülünç şey!.. Buna adalet denmez, edepsizlik denir. Halbuki iş başka. Ermeniler Azerbaycan'ı hiç olmazsa Karabağ'ı istilâ etmek istiyorlarmış. Azerî hükûmetini de tabiî buna karşı koyuyormuş.

Ermeniler meramlarını söktüremeyince terör yaparlar. Evvelce Ruslardan kaçan Millî Azerî Cumhuriyetinin başvekili Nasib'i Aras ırmağı üzerinde öldürdüler. Yanında paraları vardı, aldılar. Derminasyan Paris'te bana : «Paraları alamadık, Ruslar yetişti. Onlara kaldı», dedi. Ammâ bilmem öyle midir?.. Bu, herhalde Nasib'i Ermenilerin öldürdüğünü gösterir. Halbuki biz Bakü'de iken bu katlin üstünde karanlık bir örtü vardı. Kimse vazıh birşey göremiyordu. İşte dirayetli azerî recüllerini Ermeniler birer birer öldürüyorlardı. Bu öldürülenler Civanşir ile altı kadar olmuştur. Sonra Tal'ât ile Türkiye recüllerinden de bir o kadar öldürdüler ki, sonuncusu Cemâl Paşa'dır. Halbuki harb-i umumide bu adam sağlam elli bin Ermeniyi mu-

hakkak bir ölümden kendi eliyle kurtarmıştı. Cemâl'i Ermenilere Ruslar öldürttüler.

Eğer Ermeniler bu sistemde devam ederlerse, Türk gençliği de aynı şeyi Ermenilere yapmalıdır. Yapmazlarsa Türklük ölmüş, hayat hakkı kalmamış, haysiyetsiz bir millet olmuş demektir. Şimdi Ermenilerde oniki tane değerli adam hakkımız var demektir.

Burada Memduh Şevket adında bir mümessilimiz vardır. Kara Kemâl'in adamı olmakla meşhurdur. Muhtar Hariciye Vekili iken tayin etmiş. Baktım ki, makul, aklı selim sahibi bir adam. İyi bir tahsil görmemiş, hele Avrupa dili hiç bilmiyor amma, orada işleri pek iyi döndürüyor. Hoşuma gitti. Muhtar yegâne bir iyi iş yapmıştır. O da Memduh Şevket'i buraya tayin edişidir. Azerî lehçesiyle konuşuyor. Halkın arasına girmiş, onlara kendini sevdirmiş ve o derece itimad hasıl ettirmiş ki, halk her sırlarını gelip ona söylüyorlar. Ondan öğüt alıyorlar. Ne derse öyle yapıyorlar. Fevkalâde bir mazhariyet. Memduh Şevket'ten de iyi malûmat alıyorum. Bilhassa Azerbeycan Halk fikir ve teşkilâtı. Yine onun vasıtasiyle bir takım azerîlerle de görüşüyorum.

Gördüm ki, azerilerden yukarı tabaka, tahsil görmüşler o hale gelmişler ki, kendi aralarında dahi Rusça monoloğ söylüyorlar. Anlaşılıyor ki, Rusça kendilerine ana dilleri olan Türkçeden kolay geliyor. Demek Rus Çar idaresini ve onun Ruslaştırılma siyaseti daha elli yıl devam etseymiş Kafkasyada da Türk kalmayacakmış. Şimdiki Ukranya ve emsâli yerler gibi olacakmış. Bir vaka zikrettiler : Kırk yıl kadar evvel Bakü'de bir molla'nın kızı Rus mektebine gitmiş, okumuş, çarşafsız sokağa çıkmış, halk üzerine üşüşüp kızı öldürmüşler. Bu vaka çirkin bir cinayettir. Fakat diğer bir cephesinden bakınca halkın binefsihi ve sevk-i tabiî ile mevcudiyet ve beka müdafaasıdır. Bu sebeple cinayet değil, büyük bir kahramanlık, büyük milliyetperverlik, yüce bir meziyettir. Evet okuyup da Rus olan bir kız veya oğlan mevcut olacağına ölsün daha iyi; yahud bu tehlikeden

Türk çocukları cahil kalsın herhalde evlâdır. Türk çocuğu tenevvür etmeli, fakat esas şart olarak Türk kalmalı.

Ruslardan evvel Müsavat Fırkası adında bir fıkra iktidar mevkiinde imiş. Bunların mevkilerde bulunanlarının bir kısmı çalmış, çırpmış, Türkiye aleyhine hareket etmiş. Bu sebeplerle halk kendilerinden soğumuş. Bir de İttihat Fırkası varmış. Bunlar pek Türkçü olup, Türkiye ile birleşmek isterlermiş. Ruslar bunları çil yavrusu gibi dağıtmışlar. Ele geçenleri de hapsedilmiş. Bunlardan Resûlzâde Emin Moskova'ya götürülmüş. Orada mahbus gibi, halk sade bunu seviyor. Böyle mazlum olanları milletler severler. Emin'i sonra Tatarlar Finlandiyaya kaçırdılar. Oradan İstanbul'a geldi. Halâ İstanbuldadır. Yeni Kafkasya adında bir mecmua çıkarıyorlar.

Halkın iyice teşkilâtları var. Bir isyan yapabilirler. Yapmak da işe yarar. Memduh Şevket hepsine vakıf. O da birşey yapabileceklerini tasdik ediyor. Hepsine daima şu nasihatı verdim : «Sakın bir ihtilâl yapmayınız. Muvaffak da olsanız başedemezsiniz. Yoksa sonunda Ruslar sizi ezerler, katliâm ederler. Bir çok münevverler ve halk mahvolur. Siz kuvvetinizi maarife veriniz. Halkı okutup adam ediniz. Evvelâ sizi idare edecek adamlar yetişsin. Henüz devlet recülü, idareçi, maliyeci, maarifçi, kumandan ilâh... hiçbir adamınız yok. Yetişin. Fırsat ve zaman gelir; istiklâl edersiniz. Üç gün için istiklâl yapmak pek güç değildir. Güç olan o istiklâli idame ettirmektir. O da yetişmiş adamlarla olur.» diyordum. Kabul ediyorlardı.

Hakikaten bunun Rusyada millî misali var. Rus ihtilâli Rusyadaki bütün milletlerin istiklâline sebep oldu. Biraz sonra Ruslarda aksülamel hasıl olup bunları imhaya kalktılar. Ruslar gayretlerine rağmen Finlandiya, Litvanya, Estonya, Polonya gibi şimal-i garbî silsilesinin istiklâlini mahvedemediler. Halbuki Tatar, Başkırt, Kazan, Buhara, Hive, Kırım, Kafkas dağları cumhuriyetleri (Asetin, Dağıstan, ilâh...) Azerbeycan, Ermeni, Gürcü gibi şark-i cenûbî silsilesi hükûmetleri istiklâlini kolay-

lıkla mahvettiler. Bunun sebebi birinci takımda yetişmiş adamlar olmaması, ikinciler de devletlerini idare edecek adamlar bulunmamasıdır. Bu ikinci takım iki müstesna ile Türktür. Bu manzara çok ibret vermiştir. Belki buna coğrafî vaziyetin de tesiri olmuştur.

Bolşeviklerin girince yaptıkları şeyleri hikâye ettiler. Feci şeylerdir. Evleri basmışlar, sahiplerini sokağa atmışlar, kimini öldürmüşler. Her evi soymuşlar. Kimsede elmas ve emsâli birşey bırakmamışlar. Sonra köylünün elindeki zahireyi almışlar, Moskova'ya yollamışlar. Azerbeycanda da açlık başlamış. Çakalar kanlı faaliyetler yapmışlar. Birşey söyliyeyim : Bunlar böyle amma, Moskova'ya gidince Bâkü'nün cennet olduğunu anladım. Bakü'de yine yiyecek, açık dükkân, alış veriş vardı. Moskovada ise bunlardan eser yoktu.

Birşey anlattılar : Bu amele başlarından birinin sözü imiş. Pek meşhur olmuş. Bu adam demiş ki : «Çok zamandır tepemizde çarlar ve onun etrafı vardı. Milleti eziyorlardı. Bunun altında namuslu halk yani biz alın teriyle yaşayanlar, bizim altımızda da edepsiz vardı. Bu bir gelenek halinde idi. Dedik; artık yeter. Şunu eğelim de ufkî vaziyete getirelim. Çar ve adamları elinin emeğiyle yaşayanlar ve edebsiz güruhu aynı seviyede bulunsunlar. Müsavi olsunlar. Eğdik; fakat mesele, öyle çevirmişiz ki, üstü altına, altı üstüne geldi. Çar ve adamları alta düştü. Edepsizler üste çıktı. Biz yine eskisi gibi ortada kaldık.» Bu pek manidar ve büyük bir hakikattir. Vaziyeti fevkalâde tasvir eder. Bunu burada bir derece anlatıyorum. Fakat Moskovada tamamiyle anlatacağım. Anlattıkça da hep bu kazık hikâyesini hatırladım.

Azerîler birşeyden acı acı şikâyet ediyorlar. Bunu söylerken adeta ağlıyorlar. Her kimle görüştümse bunu söyledi : «Bizi siz vücuda getirdiniz. Sonra da siz boğazladınız.» İzah ediyorlar: Vaktiyle Türk ordusu geldi. Bize istiklâl verdi. Sonra Halil Paşa bizi Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiyeye yardım

edeceklerdir. Kandırıp müdafaa ettirmeksiniz Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı. Müdafaa edecektik. Ettirmedi. İşte yeniden Rus boyunduruğuna düştük.

Bu, feci bir şey. Bir büyük millî hıyanet!. Bir vahim tarihî cinayet... Bunu bilmiyordum. Beni dehşet kapladı. Evvelâ bir Türk miletinin hayatına kastedilmiş, onların tabirince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiyeli bir Türk ve Türkiye namına yapmış. Bize ne pis leke. Belki de Azerîler müdafaada muvaffak olamayıp, ruslara mağlûb olurlardı. Yine vatanları istilâ altına girerdi. Fakat harp edip vazifelerini yaparlardı. Belki de muvaffak olup istiklâllerini muhafaza ederlerdi.

Bu işin bütün hakikatini öğrenmeye çalıştım. Mesele şöyledir: Ruslar Demirhanşurâ taraflarına gelmişler. Enver'in amcası Halil Paşa'yı Bakü'ye yollamışlar. Azerîlerin bir ordu ve jeneraleri varmış. Müdafaa tertibi almışlar. Mebus Meclisi fevkalâde içtima etmiş. Halil Paşa meclise gelip: «Müdafaa etmeyiniz. Ruslar buraya yerleşmek için gelmiyorlar. Türkiyedeki kardeşlerinize bir yardım ordusu gönderecekler. Bu ordu buradan geçecek. Bunu bana Mustafa Kemâl Paşa yazdı. Müdafaa etmesinler, diyor.» demiş. Uzun münakaşalar olmuş, nihayet meclis : «Mademki Anadoludaki kardeşlerimize kûmel (yardım) götürecek. Geçsin kazaya rıza.» demişler.

Bu vakayı bana bir miktar Karsta Nuri Paşa da anlatmıştı. Nuri, Enver Paşa'nın kardeşidir. Enver, mevkie geçer geçmez, kendisini, babasını ,amcasını, kardeşini, ilâh... paşa yapmıştı. Böyle şeyler aleyhinde olarak Abdülhamit idaresine isyan etmiş olanlar, bir gün gelmiş onlardan beter olmuşlardır. Nuri baktım cahil bir adam ama, makûl ve namuskâr görünmektedir. Kars'ta, fabrikalarda çalışıyor. El işlerinde kabiliyetli bir adam. Lâkin Halil cahil, şedid, cânî, namussuz, edepsiz, rezil biri. O generâl olur muydu? Olursa böyle olur. Halil Rusları Bakü'ye sokmuş. Nuri ise vaziyet alıp, Gence'de Ruslar ile harbetmiş. Aferin bu gayreti de göstermiş. Fakat mağlûb olmuş. Bana am-

casından pek dert yandı ve ezcümle şunu söyledi : «O benim amcam olan herif, öyle namussuz ve alçaktır ki, bilemezsiniz. Azerîleri aldatıp ellerini ayaklarını bağladı. Ruslara teslim etti.»

Filhakika bu mesele böylece olmuştur. Zannettim ki, vaktiyle Samim'in vurulmasından biraz evvel bana getirip müstakbel katili diye takdim ettiği Halil Ruslara alet olarak bu işi yapmıştır. Hususî hayatından bazı safhalar bildiğim bu adam herşeyi yapar. Gel git zaman... Lozan muahedesinden sonraydı. Ankaradan İstanbul'a geliyorum. Halil de geldi. Mebûs kompartımanında benden yer istedi. «Buyurun!.» dedim. Başkası yok. Birer kanepeye uzandık. Öteden beriden konuştuk. Nihayet bu meseleyi açtım : «Azeriler size lânet okuyorlar» dedim. «Oooo.. dedi, bunu kendim yapmadım ya, Mustafa Kemâl bana emretti. Ben de yaptım.» Gözüm faltaşı gibi açıldı. Vakıa vakanın safhalarında görünüyor. Azerî halkınca da söyleniyorsa da Mustafa Kemâl'in bu işte bir dahli olmasına ihtimâl veremiyorum. Şimdi alâkadar olan bizzat söylüyor. «Doğru değildir» dedim. «Doğrudur» dedi. «Eee, neyle ispat edersin?» dedim. «Telgrafları bende mahfuzdur» dedi.

Bu vaka tam Ankarada yeşilordu yaygaraları, Mustafa Kemâl'in Türkiyenin Bolşevikliğini ilân etmek istediği zamana tesadüf ediyor. Mustafa Kemâl o vakit Halil ve emsâli, kezâ doğrudan doğruya Ruslar ile temasta idi. Zaten Halil ile temasta olduğu hükûmetçe malûm idi.

Fakat muhaberelerden hiç bir haberimiz yoktu. Demek Mustafa Kemâl Rusları Bakü'ye sokuyor. Oradan da Türkiyeye sokacakmış. Aman ne müthiş bir tehlike altında imişiz... Hakikaten bir defa da Mustafa Kemâl Hey'eti vekilede: «Başka çare olmadığını, Ruslardan bir ordu getirtmek lüzûmunu söylemişti» Halkta da Rusya'dan yeşilordu geliyor diye müthiş bir şayia dolanıyordu. Biz de yani hükûmet: «Rusya bize para ve silâh versin. Bir tek Rus neferi hududumuza ayak basamaz. Demek ki, bu mesele, bunlar birbiriyle alâkadar idi. Bu işleri hü-

kûmetten sıkı sıkı gizlemiştir. Demek Azerbeycan cinayetinin asıl faili Mustafa Kemâl'dir. Ve az kaldı Türkiyeyi de beraber öldürüyormuş.. Birkaç yıldır deha ve ilhamlarından bahseden ve ettiren, kendisini Peygamberlerden, Bismark gibi meşhur diplomatlardan, Napolyon ve Moltke gibi meşhur kumandanlardan yüksek gören şu adamın işlerine bakınız. Ne kafasız adamdır. Eğer bolşeviklik ilânına mani olmasa idim, Rus askeri Anadolu'ya da girecek, Türkiye de Azerbeycan gibi boğazlanıp mezara konacakmış. Zaten bolşevik olmak, demek. Moskova'ya tâbi olmak demektir. Bu zaruridir. Ve onların esas şartıdır. Çarların top tüfekle zaptedemediği Anadolu, Mustafa Kemâl'in ahmaklığı ve alçaklığı sayesinde Komünistlikle Rusya tarafından kolayca zaptedilecekti. Şurası da vahim ki, böyle mühim bir işi hükûmete ve meclise haber vermeden. Kendi başına yapmış imiş. İşte bu babta Halil ve Ruslarla muhabereleri vardır. Bunları Mustafa Kemâl imha etmediyse içinde böyle mühim şeyler olacaktır.

Halil, bilmem bir gün bu telgrafı meydana çıkarır mı? Çünkü son zamanda Mustafa Kemâl onun haremini Çankaya'ya aldı. Halil Hanımını telgrafla İstanbul'dan getirtip kendi eliyle Çankaya'da ona teslim ettı. Teslim ederken haremine «Paşa seni kardeş gibi öpsün» demiş. Mustafa Kemâl «Ne kardeş gibi. Bayağı öpsün.» demiş. Bunu bana orada hazır olan biri anlattı. Buna mükâfaten Mustafa Kemâl Halil'e birkaç bin lira ihsan-ı şahane verdi ve Balya, Karaaydında iyi bir maaşla aza yaptı. Karısının takdimi tafsilâtını Ankara ve İstanbulda çok dinlediğim gibi bu sefer de Pariste Ali Sultanof'tan dinledim. Bu zat Azerî'dir. O vakit Halil ile beraber Ankarada Petrol imtiyazı için uğraşıyormuş. Halil onun evinde misafirmiş. Halilin dört tane ve pek genç ve güzel kayınbiraderleri varmış. Mustafa Kemâl onları da musikîsine almıştır. Diyor ki : «Ne pezevenkmiş? Karısını telgrafla getirdi. Aldı Çankayaya götürdü. Hanım üç gün üç gece orada, Halil de bende misafir kaldı.»

Havyar bizi burada azdırdı. Bu Türkler kâmilen şiîdir. Bun-

larda muvakkat nikâh var. Adına siga diyorlar. Hiç olmazsa birini sigaya çekmek, hatırımdan geçmedi değil. Fakat böyle bir şey yapmağa cesaret edemedim. Artık burada da yapacak bir işimiz kalmadı. Tetkikatım kemâlini buldu. Vaziyet dimağımda iyice tebellür etti. Yani hekimce söyliyeyim: Şimdi ameliyat yapacağım nahiyenin teşrih fotoğrasini, fiziyolojisini, teşrih-i marazi sebebini iyice biliyorum. Burada güzelce ameliyat yapabilirim. Hazırlandık. Trene girdik. Biraz sonra Memduh Şevket geldi. Yanında bir kadın, bir de on yaşlarında bir kız var. İkisi de ölü benizli. Bunlar Avusturyalı imiş. Sibiryada birçok Alman ve Avusturya kolonileri varmış. İhtilâlden sonra çekilmişler. Hükûmetler heyetler gönderip bunları almış. Memduh dedi ki : «Polis müdürü bunları Moskova'ya sizinle göndermeni pek rica etti. Başka türlü göndermek mümkün değildir. Bu adama ben çok iş yaptırıyorum. Bu işi mutlaka yapmalısınız. Bunu ancak siz yaparsınız. Yusuf Kemâl Beye söyledim. Yapacağım dedi.» Vagonda yer aradık, yok. Kadın «öyleyse kız geri dönsün» dedi. Kadın kızı almak istemedi. Ana baba günü. Can her şeyden evvel. Teyzesi imiş. Kız müthiş ağladı. Acıdım o da gelsin. Şu kanepede ikisi birden yatsın. Bunların çamur gibi renkleri açlıktan imiş. Bir iki gün yemek yeyince renkleri düzelmiye başladı.

Tren de kalktı. Sabahleyin Türklerin yüzlerce defa yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya geçtikleri meşhur Demirkapısı'ndan geçiyoruz. Sağımız Hazer Denizi solumuz Kafkas Dağlarının ucu. Şimendöfer için bu dağlarda başka geçit yok. Dağın şimaline geçince garba doğru yollandık. Raskof'a vardık. Her taraf bembeyaz kar.

Azerbeycan komünistlerinden Behbut Şahenski de bizimle beraber trende meğerse Moskova'nın emri üzerine bizimle yapılacak muahedede Azerbaycan'ı temsil için geliyormuş. Bunu gizlice bize söyledi. İyi malûmat, ona göre hareket edeceğiz. Biz ise Rus'larla olan muahedeye Azerileri, Ermenileri sokmak istemiyoruz. Sebebi Azerileri Rus idaresinde kabul etmiyoruz.

Ermenileri müzakereye alırsak Gümrü muahedesi tadil olunur. Bu ağır muahede şimdilik Ermenilerin sırtında durmalı. Ruslar Moskova'ya bir ermeni delegesi de getirmişler. Onu da Moskova'da öğrendik. Behbut'un yanında bir Türk kadın var. Kalıplı güzel bir kadın. «Hemşirem» diyor. Birgün masasının üstüne bir takım kutular konmuş, tesadüfen gözüme ilişti : «Bohenbin» denen meşhur bir artman ilâcın ampulleri. Anlaşıldı. Metresi...

Tren Raskof'ta bir gün durdu. Ertesi gün de, daha ertesi gün de, hasılı üç gündür duruyor. Vakıa bolşeviklik ile Rusya'da her şey alt-üst olmuş, nizam ve intizamdan eser kalmamış. Şimendiferlerin kanapelerinde kumaş veya derileri bile kesilip kesilip çalınmış. Vagonlar bitlik içinde evlerin kapılarının kilitleri bile sökülüp çalınmış. Rusya'dan Karadeniz sahiline bizim kaçakçılar motörleriyle eşya getirip satıyorlardı. Bunların içinde halılar, gümüş takımları, gümüş çatal bıçak, hattâ kapı kilitleri de olduğunu görmüştüm. Bizim askerler harp esnasında hangi hanede otururlarsa onun kapılarını söküp yakarlar. Aynı hal Rusya'da da var. Trenlerde intizamla sefer edemiyoruz.

Vakıa Rusya'da bolşeviklik intizamsız ama, üç gün bir istasyonda beklemek normal bir şey değil. Yusuf Kemâl'e söyledim. «Ne olacak? Bir mâni vardır. Gideriz.» dedi. Bir gün daha geçti. Yine oradayız. Yine «bu işe bir baksan» dedim. «Ben ne yapayım?» dedi. «Reis sensin. Bunda da pek kıskançsın. Bir ay burda kalsak, «Ne yapayım?» mı diyeceksiniz? dedim. Bu sefer Behbut'a söyledim. Dolaştı. Bizim trenin başına «Marşandiz» diye bir levha yapıştırılmış olduğunu görmüş, geldi, söyledi. Halbuki bu hususî tren idi. Demek işte bir suiniyyet, yahut hiç olmazsa yanlışlık. Yusuf Kemâl'e : «Gidip istasyon şefinden izahat iste!» dedim. «Ben yapamam.» dedi. «Öyle ise niye reis oldun!? Bunda korkacak ne var? Heyetin reisi sıfatıyle Çiçerin'e telgraf çek!» Ne ise zar zor Behbut'la gitti. Şef telgrafı da kabul etmemiş. Acayıp şey!.. Ne ise herif mes'uliyet ile korkutuldu, telgraf gitti. Meğerse istasyon şefi ermeni imiş. Burada er-

meniler çokmuş, vaktiyle hürriyet edip, Nahcivan namıyle bir ufak şehir de meydana getirmişler imiş. Ermeniler Türk'e ezelî ve ebedî düşmandırlar. Herhangi bir neferine nerede ve ne zaman olursa olsun fırsat düşerse Türk'e fenalık yapar. Bilâistisna ermeniler bu fikirle meşbu'dur. Bu da bizi burada hiç olmazsa bir iki hafta tutmak, bize eza, cefa etmek, bu sayede belki muahedenin yapılmasına mani olmak istemiş olacak! Telgrafımıza cevap geldi. Özür dileniyor. Ve derhal hususî tren olarak yola çıkarıldık. İşte bu da Türk'lere mühim bir derstir.

Gidiyoruz. Bir aralık yolun ortasından geri gitmeğe başladık. Sebebini anlayamadık. Her halde mühim bir sebep olacak. Arkadaki istasyona gelip başka bir yola alarak Moskova'ya doğru yollandık. Onun da sebebini öğrendik: Bir müddettir, Harkof civarlarında bir Rus kadın türemiş, başına adamlar toplayıp çete teşkil etmiş. Müthiş Behbut'un düşmanı imiş. Öteyi, beriyi, trenleri basarmış. Erkeklerin tenasül uzuvlarını muayene eder, sünnetli bulduğunu yahudi diye kesermiş. Bizden evvel hareket eden bir treni basmış, bizim trene haber yetişmiş, trenimiz geri geri kaçmış. Maazallah büyük bir belâdan kurtulmuşuz. Karı bizi de muayene edecek, sünnetli bulacak, kıtır kıtır kesecek. Müslümanız desek dinlemeyecek. İkisi de aynı şekildir. Bize belâlar varmış! Ne felâketli bir işe girmişiz! Vatan yolunda bir tehlikeden ötekine koşup duruyoruz. Vakıa yahudiler sünnette «Lecan» denilen haşefenin altındaki deriyi keserler, Müslümanlar ise kesmez. Bunu herkes bilmez, hatta hekimler. Ben alâ bilirim, mütehassısım ve vücudum o anda burada bir nimet. Ama o anda çetebaşı karıya bunları anlatmanın ve gösterip bizimki başka diyerek kandırmanın imkânı var mı? Ne ise verilmiş sadakamız varmış...

Trendeyiz. Bir gün yemek salonuna geçtim. Kız yemiyecekti. Karı yok. Yemek yedim, kompartmanıma döndüm. Bizim kapı kilitli. Tuhaf şey? Dolaştım, durdum, seslendim. Hiç cevap yok. Biraz bekledim. Hazret ter içinde yüzü gözü kıpkırmızı çıktı. «Ulan bu ne?» dedim. Baktım gidiyor. Baktım karı da yanı-

mızda. Anlaşıldı. Menfur, namussuz, edepsiz ilh... ağzıma geleni söyledim, herif pişkin. Cevap bile veremedi. Kaçtı. Kız karının yanında garanti idi. Onu yemek vagonuna defetmişti. İşi görmüşler. Memduh Şevket'in yüzünden bir boynuz takmış olduk. Herkese söyledim, herkes güldü, ben de doğrusu sonra güldüm. Olur iş değil...

Kafkasya dağlarından sonra Moskova'ya kadar Rusya dümdüz, bir step (bozkır). Burada şimendifer inşası ne kolaydır... Bunu gördükçe bizde de böyle olsaydı diyordum. Her taraf ekili veya orman.

Moskova'ya geldik. Bir müfreze asker ile istikbal edildik. Türk Sefareti binasına vardık. Gayet güzel bir bina. Kaloriferine varıncaya kadar var. Bir zenginin imiş. Hükûmet zaptetmiş, Türkiye için sefarethane yapmış. Ali Fuat adamlarıyle buraya yerleşti. Biz de Yusuf Kemal ve adamlarımızla bu binanın yanında, yine sefarethaneye ait ve keza kaloriferli ve banyosu olan diğer bir binaya yerleştik. Herbirimiz için miktar-ı kâfi odalar vardı.

Hükûmete gidip (Aste de presence) yaptık. Ve hem izharî mahiyette bir kaç müzakere yapılmasını rica ettik. Görüştük. Rus'lar, Rusya, Azarbaycan ve Ermeni, ilh... delegelerinin konferansta hazır bulunmasını teklif ettiler. Reddettik. Ve dedik ki: «Biz yalnız Rusya ile muahede aktine geldik. Ermenilerle muahede zaten var». Epeyce uğraştılar, baktılar olmuyor, fikrimizi kabul ettiler. Rus delegelerini tayin ettiler. Çiçerin ile Karahan. Vakıa Hariciye komiseri Çiçerin, Karahan ise muavini amma, Karahan da pek nüfuzlu? Adetâ Hariciyede iki komiser var? Biri bir yere giderse, diğeri Hariciye komiserliğini yapıyor. Muahedeleri de hep bu iki adam yapıyor. Karahan Ermenidir. Adı Türkçe ama, Ermenilerde böyle Türk adı çoktur. Yusuf Kemal'in Van'ın Ermenilere terki hakkında getirdiği Rus teklifi ve uğradığı akıbet mâlûm. Bu sebeple delegenin birinin ermeni olmasından korkmuştum. Yusuf Kemâl'e: «Van işini ortadan kaldırmak için evvelâ bu Karahan'ı murahhas kabul et-

meyelim.» dedim. Yusuf Kemal : «Nasıl söylerim. Vahim bir iş, karşı tarafın müracaatına karışmağa hakkım da yoktur.» dedi. Vakıa da doğrudur. Hele Karahan komünist Merkez-i Umumisinde nüfuzlu bir şahsiyet. Böyle bir teklif vahim olabilir; Fakat bizce en mühim olan Ermeni işi için de lâzım. Çiçerin'e söyledim: «Biz buraya Ermeni ile değil, Rusya ve Rus'lar ile müzakereye geldik. Karahan ermeni imiş, bizim için onu murahhas olarak kabul etmek mümkün değil.» Ne itiraz etti, ne de bir şey söyledi. İki gün sonra murahhasların Çiçerin ile Celâl Korkmazof (Korkmazoğlu) olduğunu bize tebliğ ettiler. Şükür bu müşkil de kolayca hallolundu. Celâl Kumuktur. Meğerse ermeniden, domuz ermeni imiş. Göreceğiz.

Şimdi Ruslar ile başabaş konuşacağız. Şekil ve usûle dair konuştuk. Teşkilât yaptık. Bunlar Hariciye nezaretinde oldu. Diğer asıl celseler için Moskova Çayı kenarında ve Kremlin Sarayının karşısında gayet mükellef saray gibi bir binayı tahsis ettiler. Öyle mükellef ki, bütün duvarlar Eski Acem halıları ile örtülü. Enver Paşa da bu binanın bir kısmında misafir. Rus'lar Enver Bey'e çok iyi baktılar. Karahan'ın karısının da Enver'e âşık olduğu söyleniyor.

Moskova'da Dr. İbrahim Tali var. Kim yollamış, nasıl gelmiş bilmem. Galiba Bekir Sami Erzurum'dan götürmüş. Bu adam, Dürzüdür. Cebeli Lübnan'dan gelmedir. Keza orada miralay Seyfi'yi bulduk. Bu, hafiye askeri müşaviridir. Fikrine müracaat ettiğimiz, şeylerde gayet güzel fikirler serdetmiştir. İyi bir asker. İbrahim Tali'den başka daha bir takım İttihadçılar da var, galiba mütareke iptidâsında Enver Rusya'ya kaçınca arkasından bir takım adamları da oraya gelip etrafına toplanmışlar. Meselâ amcası Halil burada. Bedri burada. Cevat adında, binbaşı yanında. Bu, eskiden yâveri imiş. Cemal Paşa burada imiş, Afganistan'a gitmiş. Cemal'in maiyetinde bizim Rusya'daki eşberlerden neferler, zabitler ve yâverleri varmış; pek dirayetli ve azametli yaşıyormuş. Bunları Rus hükûmeti besli-

yor. Ama niçin? Bu bir sır. Ne ise sırrı öğrendim. Ruslar bunları kendilerine minnettar kılmışlar. Bunlar da komünist olmuş, birgün Türkiyeye bunları bir kuvvet ile yollayıp Mustafa Kemal'i devirecekler, Türkiye'yi bolşevik yapacaklar. Gaye bu. Hattâ bir aralık Enver'i bir süvari fırkası (Budinyo kumandasında) ile Kafkasya'dan içeriye bile sokmak istemişler. Enver başına topladığı bu adamlar ile çalışıyor.

Moskova çok soğuk. Sıfırdan aşağı yirmi derece ve daha ziyade? Pencereler iki kat. Dış kat camları kâmilen buz tutmuş, dışarısını görmek mümkün olmadığı gibi, bunları kazıyıp çıkarmak da mümkün değil. Ama hoş şey... Vaktiyle fizik okurken suyun muhtelif billurlar halinde buz olduğunu okumuştuk. Şimdi aslını görüyorum. Adetâ binbir şekil. Ne güzel manzara!.. Arada bunları seyrederdim. Bereket versin kalorifer var. Don havzası kömür dolu iken. Rus'lar işletemiyorlar, kömür yok. Odun yakılıyor. Demek ormanları kırıyorlar. Bizdeki aynı hal. Bir kaç defa odunsuz kaldık, perişan olduk.

Tuhaf, beş yıl Mısır cephesinde yandıktan sonra İstanbul'a geldim. On sene şiddetli bir kış oldu; fakat bunun yanında sıfırdı. 1919 kışının bir kısmını Anadolu yaylasında geçirdik; buraya geldik. Kış derecesi her yerden ziyade. Daha bu kadar şiddetli bir kış ömrümde görmemiştim. Lâkin hiç müteessir olmuyorum. Bir nezle dahi olmadım. Romatizma gibi bir şeyler de yok. Bunun sebebi rutubetten eser kalmamış olmasıdır. Rutubet olmayınca sıcak ve soğuk çok tesir etmez. Hiç de hastalık yapmıyor. Ancak arkamdaki kudret derisi kürk bir vestun gibi arkamda hafiftir. Evvelce İstanbul'da iken omuz, kol ve baldırlarımda kışları asabî romatizma ağrıları mevcuttu. Kalın fanileler giyinmek suretiyle barınabilirdim. Kahire'de bu ağrılar tamamiyle geçmişti. Dondum, Moskova'nın bu kışına da mutavaat ettim. Yine eski romatizmalar nüksetmedi. Hep Kahire sayesinde galiba.

Açık hiçbir dükkân yok. Ne yiyecek, ne başka eşya satın

almak mümkün değil. İnsan bazan yorulursa yorulur, üşüyor da... Bir kahvahane arıyor, yok... Şimdi anlıyorum ki, kahvahane lâzım şeymiş... Her mahallede hükûmet bir dükkân açmış, erzak koymuş. O mahalleye burası yiyecek veriyor. Parasız veriyor. Hükûmet köylünün zahiresini parasız alıyor. Halka da parasız dağıtıyor. Müzakere mahalline otomobille gidiyoruz. Üç dört saat sonra dönüyoruz. Celseye giderken bu dükkânların önünde yığılmış ve hat halinde ikişer ikişer dizilip elli metre kadar bir insan dizisi olduğunu görüyoruz. Döndüğümüz vakit bu diziyi ancak, 30, 20 meyreye kadar inmiş buluyoruz. On yaşında çocuk, kadın, yetmişlik ihtiyar, her cinsten var. Karın üstünde ve altında saatlerce bekliyorlar, titriyorlar. Sonra ne alsalar beğenirsiniz? Bir veya iki avuç bir nev'i darı, yarım veya bir dilim hiç mesabesinde hamur gibi bir ekmek. Hapsi bu. Halk aç. Hiç kimsenin benzinde kan yok. Herkes avurdu avurduna geçmiş çökmüş, yüzü kül rengi olmuş. Herkes kederli. Bu hal bir yabancının derhal gözüne çarpıyor. Moskova'da gülen bir adam görmedim. Meğerse Bakü cennet imiş, orada karnı tok, yüzü gülen adamlar vardı. Burda kimsenin yüzü gülmüyor. Akşamları halkın yemeği sâde şekersiz çaydır. Rivayet ettiler ki, anaların gıdasızlıktan çocukları ekseriyetle cansız, tırnaksız doğuyormuş. Komünistlik bu mu? Tüylerim ürperdi. Bir milletin şu azîm felâketine içim acıdı. Aman iyi olmuş da Mustafa Kemâl'in önüne durmuşum, komünistliği ilân ettirmemişim... Köylünün mahsulü elinden alındıkta, ekim satım yasak olduğundan hasıl etmiştir. Fabrikaları da patron malı diye harab ettiklerinden ve patronları öldürdüklerinden dahilî harpler ve salgınlarda bir çok mütehassıs ameleyi ifna ettiklerinden bunlarda da mahsül yok. Koca Rusya müthiş bir iktisadî buhran içinde inleyip ölüyor. Bu da aşikâr görülüp duruyor.

Bu ahval tabiatiyle halkı bir hükûmet sitesinden tedirgin etmiş, hattâ bizzat amele hükûmetten nefret etmektedir. Tutunmak için (kominterm) in yani merkez-i umumisinin Çin'li

lerden askeri var. Hattâ biz orada iken amele isyan etti, bu askerile te'dip ettiler. Bu adamlar müthiş. vurucu. Böyle bir isyânda baş olanlardan üç beş kişi idâm ve beş - onu da hapsedildi. Her yerde adet böyledir. Bunlar dört beşyüz anmekeyi tevkiften sonra birden katliam etmişler. Korkunç...

Bize her gün her birimiz için bir avuç darı yarım dilim o çamurdan ekmekten veriyorlar. Bu darıdan Rus'lar çorba yaparlarmış. Ekmek o kadar kara ki.. Hem de elde tutulmaz, ufalanıyor. Biz güya diplomatik bir hey'etiz. Bize halktan iyi bakıyorlar. Bazen balık konservesi veriyorlar, fakat hem az, hem de bazısı kokmuş çıkıyor. Gelsin bizim kavurma ile pilav... Bize can verdi. Ah, ne diye bir kaç çuval da un getirmedik. Yusuf Kemâl bunu da bilmeli idi.. Kayseri'nin pastırması sırım. Niye aşkolsun diyeyim Rus'lar, nadir de olsa et verdiler. Böylesini görmedim. Etler o kadar da zayıf ki, bir kadid, duvara çarpsan yapışacak.

Birgün haber aldım, arada piliç de veriyorlarmış. Ali Fuat piliç seviyormuş. Düşündüm, ona veriyorlar, Hain bizim piliçleri de yedi. Yiyor demek. Söyledim. Istedim. Hattâ onun ak ekmeğinden de yedik. Ağlamayan çocuğa meme vermezler derler. Ağlamalı, istemeli imiş. Doğrudur. Somurtmağa gelmez. İnsan daima ezilir. Dünyanın adeti bu.

Halkta bu kara sefalet var. Hükûmette aksine büyük bir şiddet var. (Çeka) diye bir şey var. Bu, birbirini yakalıyor, isticvap ediyor, muhakeme ediyor, hüküm veriyor, sonra da tabancasını çekip öldürüyor. Yâni Çeka denen adam, hem polis ve jandarma, hem müstantik, hem hâkim, hem cellâd. Hepsi birden. Böyle adalet hiç bir asırda, hiçbir yerde görülmemiştir. hükûmetleri de umumiyetle idamdır.. Tatarlar bize böyle türlü vak'alar, hikâye ettiler. İnsanın tüyleri ürperiyor, doğrusu Moskoda bulunduğum müddetçe diplomatik mesahasına rağmen kendimi kurulmuş, bir cehennem, ânî (Bomba) üstünde oturuyordum zanettim. Bu memleket değil, cehennem. Ben böyle o-

lursam, ya zavallı halk ne haldedir. Bir de Çeka'ların bu tarzından dolayı nice şahsî garezler kazanı kaynamış, nice insanlar öldürülmüştü. Meselâ bir Çeka bir adamın karısını severse, derhal kocasına bir leke sürüp öldürüyor, karıyı alıyor. Bana böylesine nümûne gösterdiler.

Fuhuşu şiddetle yasak etmişler. Bir tane bile kerhane veya hususi fuhuş yeri yok. Çünkü yakaladıklarını idâm etmişler. Fuhuş yapıp idâm olunmağa ne hacet var. İki şahitle hükûmete gidiniz (Yirmi gün için evleniyoruz) deyin, mes'ele halloldu. Yirmi gün sonra karı da, resmen böyle ayrılıp başkası ile yine böyle resmî fuhuş yapmış. Zavallı Marksizim nazariyeleri kitapta pek câzip iken, amelî hayata tatbikinde açık ve böyle nice ve ne feci vaziyetler yapmaktadır. Sosyetenin selâmeti böyle mi olmalıdır? Komünist fikirlilerin aklına şaşarım.

İçki de yasak. Bunun da cezası çok ağır. Votkaya pek düşkün ve pek sarhoş olan Rus köylüsü ve halkı bu yönü terketmişler. Evlerinde imbik gibi bir şeyler yapıp votkayı istihsal etmişler, yine içmişler. Çiçeri'nin bana şöyleyişine göre, bundan kâr değil, zarar hasıl olmuş, çünkü bu votkalar aşağı ve zehirli votka imiş.

Ben eskiden kalma burjuvazi ameleler ve aileler ile temaslar yaptım. Temaslarım bana gösterdi ki, Rus'lar Yahudileri hiç sevmiyorlar. Çarlar zamanında da böyle imiş. O vakit Rus'yada Yahudiler hiç bir vatandaş hukukuna malik değillermiş, bir şehirden diğer şehre bile gidemezlermiş. Her şey onların elinde. Hükûmet dairelerı, meselâ Hariciyeyi görüyorum, onlarla dolu. Bir de bu dairelerde çocuk memurlar çok. Sebebini sordum. Eski memurların çoğu Çar'cı diye azledilmişler, bu çocuklar gelmişler yerlerine. Bir memur yerine beş - on çocuk. Bu da işleri alt üst etmiş. Moskova'da komünist demek, yahudi demektir. Rus ahalisi yahudilere öyle bir diş biliyor ki, eğer bir gün inkılâp olursa öyle doğrarlar ki Rusya'da ilâç için tek yahudi kalmaz. Rus'ların ağzından bir çok defa böyle işitmiştim.

Uzun zamandır kadın gördüğüm yok. Böyle bir zamanda

fırsat zuhur ederse erkek baştan çıkar. Kadın da böyle olsa gerek... İşte karı koca hesaplarını buna göre yürütmeli. Birbirinden ayrılmamalıdır. Bir gün bize Tevfik Rüştü gelmişti. Yahudi kırmızı kadife tepeli bolşevik kalpağı yine kafasında. Kendisi ne kadınsızlıktan şikâyet ettim. «O - ondan kolay ne var?» diye ve hakikaten akşama iki kadın ile geldi. Yedik, içtik. Bu kadınlarla yattık. Yaşasın Tevfik Rüştü, iyi adamdır... Daima gönül yapar. Nitekim üç beş yıldır da Mustafa Kemâl'in gönlünü yapıyor.. Ankara'daki hânesini ona kerhane yaptı... Düşmez kalkmaz bir Hariciye Vekili oldu. Sanki Hariciye Allahı!...

Tevfik Rüştü, Soysallı dolaşıyorlar. Soysallı mühim tarzda yürür. Tatarlar, Buhara'lılar gibi Türk'ler ile temasta bulunuyoruz. Ciddî ve ilmî malûmat elde ediyoruz. Demek hakikaten vazifesini yapıyor. Tevfik Rüştü sade, sesiz dolaşıyor. Sade komünistlik taslıyor. Komünistler ile temas arıyor. Nihayet merkez-i Umumiye azasına ait otelde yatak da aldı; fakat biraz sonra komünislerden hakaret görmeğe başladı, otelden bile dışarıya attılar. Bunun sebebini, kendisne sordum. Söylemedi ama şu olsa gerek: Bu adam gayet hafif meşreptir. Basit bir tahsil, hiç bir fikir sahibi değil. Müthiş şarlatanlık, yalan, dolan. Hele bir hali var ki hepsinden baskın. Bir mühim mes'elede şimdi söylediği bir fikri beş dakika sonra yine aynı adamlar arasında tamamiyle aksi olarak söyler. Bundan hiç sıkılmaz. Bu hali herkese hafif meşrep, saçmacı bir adam olduğu fikrini verir. Hiçbir sözünde durmaz. Sözü sohbeti on para etmez. Galiba bu halleri oradan kovulmasına sebep olmuştur.

Bir gün Soysallı ile bize geldi;. «Bizde muahede müzakerelerine iştirak etmeliyiz dediler.» «Sizin böyle bir vazifeniz yoktur. Eğer Ankara emir verirse pek âlâ.» dedik. Uğraştılar. Baktılar ki olmuyor, vazgeçtiler. Bilhassa Tevfik Rüştüden korkmuştum. Çünkü ne görüşürsek gidip Rus'lara söyleyecek. Bunu hiyanet diye yapmaz. Ona kaniyim. Boşboğazlık, marifet yapmak malûmat satmak gibi sevkitabii ile yapar. Boşboğazlığı pek

meşhurdur, hiç sır saklamaz. Zaten yüzü tenazursuz, cemcemesi pek bozuk, müteredddi bir insandır. Normal değildir. Hem de renginin siyahlığı dudaklarının irliği ve morluğu, yüzünün hali ile çingeneye benzer.

Soysallı buna nisbetle pek ciddidir, fakat onun sözüne, ahlâkına da itimat etmek mümkün değil. Hem de hırçın, saldırır bir insan gözüküyor. Tevfik Rüştü ise ateş görmüş balmumu gibi, bir yumuşak eğilir, bükülür hali gibi tatlı dilli bir dalkavuktur. Ben Soysallının kendisini pek iyi tanıyorum. Ama herkesde onun ahlâksızlığına dair ittifakı ârâ var. Ne ise Soysallı Buhara'ya doğru bir turne yaptı. Oralarda Türk'ler kendisine bir çok halı, deri hediye etmişler. Rivayet ettiler ki, bir vağon dolusu olmuş. Batum'a getirmiş, oradan gizlice İstanbul'a geçmiş, demek satup iyi bir ticaret yapmış. O vakit bizimkiler için İstanbul'a gitmek büyük bir nimet idi. Soysallı sonra Ankara'ya gelmiş, bir şeye uğramamıştır. Ben «helâl olsun» dedim. Zaten çalmamış, hakkıdır. Çünkü oralarda güzel malûmat toplamış. bunları Hariciye'ye raporlar halinde vermiştir. Sonra ne olmuş bilir misiniz. Bu raporlar bizim Hariciye'den çalınıp Rus'lara verilmiştir. Soysallı Rus'larca turfa olmuştur.

Ali Fuat, Yusuf Kemal ve benim aramda alt - üst rekabeti var. Beni en alta koymak istiyorlar. Ne ise Yusuf Kemal benim Maarif Vekili olmam dolayisiyle üst olduğumu Ali Fuat'a kabul ettirdi. Evraka öyle yazıldı. Hem mühim mühim işler yapıyoruz, hem de ne çocuğuz? İnsan âdi mahlûktur vesselâm... Muahede müzakeresi celsesine Sefarete mahsus otomobille gidiyoruz. Şeref yerine, bazı sağa oturmak hususunda ikisi rekabet yapıyor ve birbirinden evvel gidip sağa oturmağa gayret ediyorlar. Ali Fuat ne kadar olsa babacan. Yusuf Kemal öyle değil, sağa oturamazsa suratını asıyor, üç gün görünmüyor. Nemrut suratı ona nisbetle gül yüzü, melek yüzü, bir şey de söylemiyor; çünkü izahı ayıp. Ben onların karşısınd aoturuyorum. Birgün bunlara bir azizlik yapmak aklıma geldi.Hem de zıddı

ile. Bütün kâtipleri filân topladım, dedim ki: «Palas Dönör için büyük bir rekabet vardır. Siz pencerelerden seyredin. Bakın ben ne yapacağım? Gülersiniz» Yusuf Kemal ve Ali Fuad'dan evvel indim; sağa oturdum. Acele koşar halde Yusuf Kemal geldi. Beni sağda görünce durdu; Yüzü de kızardı. Tabii penceredekiler gülmüşlerdi. Ben de içimden güldüm. Biraz durduktan sonra, hiddetle: «Çık soluma otur.! Kibrin kırılsın!» dedim. O sırada Ali Fuad da hiddetle geldi. Ne yapacak? Önüme oturdu. Sonra ben güldüm, Ali Fuad da güldü ve bana Ali Fuad: «Komiteci seni!» dedi. Yusuf Kemal yine gülmedi, yine somurtuyor suratı sekiz karış... Kime ne?!. Kendine ediyor bana bir şey söylemiyorlar ya, soluma oturdu ya... Sen ona bak...

İlk muahede celsesine gittik. İlk ihzarî muvaffakiyet memnunuz. Çiçerin celseye riyaset ediyor, müzakere fransızca oluyor. Çiçerin'in sağında Korkmazof, solunda sıra ile Yusuf Kemal, ben ve Ali Fuad varız.

Sonra kâtipler filân var. Çiçerin gayet yüksek bir yerden tutturdu. Bizi âdeta uşakları gibi azarlıyor, tehdit ediyor. Sözlerinin ruhu şu: «Siz bizim ile muahede yapmak isiyorsunuz. Ama evvelâ Ermenilere empoze ettiğiniz Gümrü mudahelesini feshediniz. Sonra hudut 1914 hudududur. İptidâ bunları yapın. Ondan sonra muahede yapabiliriz.» Biz ise hiç Ermenileri mevzuubahs etmemek, hududu Kars'dan kesmek, Ankara Türkiyesini, Rus'lara tasdik ettirmek, Çar Rusyasına olan borcumuzu silmek, para, silâh ve cephane almak fikrindeyiz. Esas noktalar bunlar. Çiçerin orta boylu, yüzü biraz Avrupa şanollarında mefistolosi tersim ettikleri simada. Yâni iblis gibi. Zeki ve hilekâr bir simada biridir. Esasen ailesi İtalyanmış, bu aile bir asır kadar evvel Polonya'da iskân etmiş imiş. Cidden zeki adam. Hem tetebbu sahibi. Bizim Şair Baki'yi bile okumuş. Bana söylediği vakit hayret ettim. Çünkü Avrupa'da hemen umumiyetle bizde şair olduğuna bile inanmazlar. Biz de hiçbir şairimizi Avrupa dillerine tercüme eylemedik. Kabahat, yapmamışızdır.

Hâlâ bunun ehemmiyetine akıl erdiremedik. Sekiz dil biliyor ve hepsini de ana dili gibi. Bolşevik ricâli arasında mühim bir adam. Troçki de mühim bir kafa. Lenin bu esnada felce uğramış, hasta. Kimseyi yanına sokmuyorlar, hastalığını da halkdan gizliyorlar. Lenin'i görmek için çok uğraştık. Türlü bahanelerle bizi atlattılar. «Pek hastadır. Görüşecek halde değildir.» Diyerek hakikatı gizlediler. Bu mühim simayı bir defa görmeği pek arzu etmiştim, olmadı.

Gelelim müzakereye: Çiçerin öyle hiddetli ki, adetâ bizi dövecek!... Bir çok söylendikten sonra o bıraktı, Korkmazof aldı. Dedi ki: «Sizin Ermeni'leri mağlup etmeniz bir emperyalizmdir. Bir emparyalist devlet böyle muahede yapmağa nasıl gelir? Sizin Ermeni'lere yaptığınız zulümler, katliâmlar yine Rus Müslümanlarının kalbinde yaralar açmıştır, bizi inletmiştir. Hem sizin Kars'da Ardahan 'da ne işiniz var? Oralar ahalisi Türk değil, Tatardır. Al bundan da... Biz Ermeni işini Karahan'ı da atarak ortadan kaldırıyorken, ilk ve en mühim iş Ermeni işi oldu. Tabiî onları buna Çiçerin öğretmişti. Ben Çiçerin'e pek de aldırmamıştım. O, bana gözdağı verdiği hissini vermişti; fakat şimdi tepem attı. Şu Korkmazoğlu Halis bir Türk'tür. Kunaklardan. İşe bak ki, Biz Türk'lere karşı Ermenileri Türk ' fâa ediyor. Hem de zalim diye haksız söylüyor. Keza Türk, Tatar ayrıdır diye kendince gayrî ilmî bir delil de serdediyor. Böyle Türk milletine ait şey beni pek ziyade alâkadar eden, hiddetlendiren bir şeydir. Sabrımı tüketir. Yüzüm sararmış, tüy gibi olmuş, renkten renge girmiş. Türklük hususundaki bu halimi bilen arkadaşlar yüzümün rengini görünce derhal büyük bir gaf da yaparım diye korkmuşlar. Zaten Çiçerin de zehirli yılan gibi şahlarmış dilini uzatmış... Bir taraftan Yusuf Kemal, diğer taraftan Ali Fuad dizleriyle dizime vurup duruyorlar. «Bir şey söyleme sakın!» diyorlar. Ama, bu Korkmazof'a bir korku dersi, bir millî ders vermek, sürüsüne hiyanetin cezasını göstermek lâzım. Sözlerini bitirdi. Ben söz aldım. Dedim ki:« Siz bir Türk

Müslümanısınız. Bizim Ermenilere yaptığımız dedikleriniz sizin hayalinizden başka bir şey olmayan zülümlerden gönlünüz sızladı diye de Ermeniler'in Türkiye, Nahcivan, Karabağ, Kars, ayrıdır ve Bakü Türk'lerine yaptıkları zulümler, katliâmlar ufacık olsun yüreklerinize te'sir etmedi mi?. Evvelâ bu tesir etmeli idi. Çünkü Türk ve Müslüman'ığımıza sorarım. Cevap veriniz! Türk, Tatar ayırıyor ve Kafkasya Müslümanlarını istisnâ ediyorsunuz. Tarihi sizden iyi bildiğimi görüyorum. Türk Tatar arasında zerre kadar fark yoktur. Karapapak'lar, Bozcapurlar, ilh... bunlar tam Türk'lerdir. Siz de Kumuk halis Türk.-sünüz. Bu yerler zaten bizimdi. Bu halk bizdendir. Altmış yetmiş yıl evvel Çar emperyalizmi bizden almıştır, bize verilmesi lâzımdır. Bir Türk'ün ağzından bunları işitmek çirkin ve ağır....» Bu sözler Korkmazof'a pek tesir etti, ağzı kapandı, artık ne cevap verdi, ne de söyledi. Utanmış bir vaziyet aldı. Önüne bakıyordu. Bu adam müzakereler neticesine kadar bir daha bir tek lâkırdı söylememiştir. Celse bitti. Baktım, Yusuf Kemâl telâş içinde, adetâ titriyor. Gidiyoruz. Merdiven başındayız. Bir taraftan ben bir taraftan Ali Fuad, Yusuf Kemâl: «Ben demez miyim, Rus'lar ile muahede yapılmaz. Al işte. Burdan kaçmaktan başka çare yok. Bu akşam hazırlanıp gidelim.» dedi. Al bundan da!... Tabansız, ibnolizif. Çiçerin o usta diplomat demek evvel ki seferinde Yusuf Kemâl'in seciyesini tesbit edip öğrenmiş, ona bir zabarta verdi, bora gibi esti işini bitirdi, Adetâ harb hududunda düşman ordusunun başkumandanını ilk hamlede yere sermiştir. Hiç unutmam merdivenlerden iniyoruz. eTlâş içinde ısrar ediyor, empulsif adam. Burada da bu seciyesin mükemmel gösterdi. Dedim: «Sen deli mi oldun? İlk duruşmada firar edeceğiz. Olur mu bu?» Halâ da bunlarla muahede yapılmaz, biliyordum ben daima söylüyordum.» diyor. Biliyordun da Öyle ise niye tekrar geldin? Madem geldin niye kaçıyorsun? Haydi çocuk olma aklını başına al» dedim. «Bu sefer hayatımızda tehlike doğacak. Bunlar eşkiyadır, hükûmet değil-

dir.» dedi. Bu dediği doğru. Hattâ üç gün evvel Gürcü sefirini de sefarethânesinde basıp haps ettiler idi. Lâkin bizim hayatımıza kastedmekle ne faydaları var? Hıç. Dedim ki: «Hayatınıza kastetmezler. Tek tek bizi sefarethaneye hapsederler, yiyecek verirler. İstersen kadın bile verirler. Merak etme!...» Ne ise Ali Fuad'ın ona iştirak etmemesi, Sefarethâneye kadar devam eden sözlerim tesir etti. Teskin edebildik. Ne tabansız, ben de kendisi gibi olsaydım, hemen dönecektik, muahede olmuyacaktı. Halbuki bu muahede millî harekâta temel taşı gibi bir esas olmuştur. İngilizler muahedeyi görür görmez, Ankara'dan ve İstanbulda muahede yapmak için hey'et istediler. Rusya'dan bir çok zahire, silâh, cephane aldık. Bunların hiç biri olamıyacaktı. Akşam Ali Fuad'ın odasında oturuyorduk. Halil paşa geldi. Ali Fuad'ın rakısı da varmış. Yiyip içiyoruz. Bir de baktık, Korkmazof geldi. Mahcup ve kabahatli bir çocuk tavrı ile oturdu. Mazeret ve af diledi. «Ne yapalım, başka türlü yapamayız'» dedi. Doğru ama, o kadar üstüne gitmemeli idi. Ona da rakı verdik. İçti. Halil Korkmazof'u eskiden beri tanırmış, ona lâûbaliâne muamele ediyor. Bir aralık yanına gitti, omuzunu tuttu: «Korkmazof! senin karın çok güzeldir. Bize, şunu getirsen.» dedi. Fena halde utandım. Korkmazof da önüne baktı. Dışarı çıktım. Zaten yatmak istiyordum, gidip yattım. Sabahleyin hikâye ettiler. Benden sonra Halil türlü rezaletler yapmış, hattâ âlet-i mahudesini medrese ıstılâhınca mâlayu kalini çıkarıp meydana çıkarmış, «Korkmazof! Buna bak! Karını getir!» diye bar bar bağırmış. Enver paşanın kadrosu ile general olan böyle tulumbacı olur. Tulumbacı dedim ama, onlar da böylesini yapmazlar. Sıkılırlar.

Moskova'ya geldiğimiz vakit ilk iş, Garp cephesine cephane yetiştirmekti. Yunanlılar tecavüz ederse, cephâne yoktu. Sivastapol'da beş milyon mavzer fişengi varmış. Sırf Ali Fuad'ın himmeti, gayreti ile bu fişekler alındı. Ali Fuad bunu iş edinmiş, uğraşmıştı. Bu cephâne bizim kaçakçılar vasıtasiyla adetâ

24 saatte Sakarya ağızlarına kadar döküldü. Oralardan da kadın, erkek köylü nineler ile taşıdılar. Rize'den Giresun'a kadar olan sahilde kaçakçılar vardır. Bunlar deniz kurdudurlar. Ufak bir kayıkları vardır, adı «Taka» dır. Buna koca bir yelken takarlar.

Yelkeni rüzgâra verir, şişirir, kayığın omurgası görününceye kadar yana devirir, giderler. Bu, zevkleridir. Umumî harpte ve sonra biz de bir otomobil veya deniz motörü ele geçirdilerse bunu takaya yerleştirmişler, Milli harekette Rusya'dan aldığımız cephane ve silâhı itilâf devletlerinin dolaşan zırhlıları arasından geçirip aşırmışlardır. Bu vatan hizmetleri o kadar büyük tür ki, bunsuz zafer mümkün olmazdı. Başka memlekette olsaydı evvelâ bunların, Türk köylüsünün, kadının heykeli dikilirdi. Yerlerine Mustafa Kemal kendi heykelini dikti. Hiç olmazsa meçhul asker namına bir heykel de yapsaydı. Vicdansız, hodperest. Hem de çirkin oluyor. İstanbul'a İngiliz, Amerikan ilh... harb gemileri geliyor, usül ve âdet üzerine çelenk koymaları lâzımdır. Meçhûl asker heykeli yok. Meçhûl askerin yerine, mâlûm Mustafa Kemal'in heykeline çelenk koyup merasim yapıyorlar. Ayıp ayıp!... Talebe cemiyeti Çanakkale'de şehidlere bir âbide yapmak istedi. Mustafa Kemal men'etti. Halbuki bunu kendisi, her şeyden evvel yapacaktı. Oradaki İngiliz mezarlığının haşmetine bakın, bir de bizim şehidlerin kanı ile yoğurdukları bu ataların topraklarındaki halini görmeli. Kurşun yemiş köpek gibi bağıra bağıra ağlamalı.

Bu cephâne vaktinde yetişmiştir. Vüsülünden iki gün sonra Yunanlı'lar hücum etmişler, birinci İnönü muharebesi olmuştur. Bana sorsalar bu zaferin şerefini Ali Fuad'a veririm Eğer cephane yetişmeseydi Yunan'lılar tüfek omuzlarında yürüyecek istedikleri yere kadar gelirlerdi.

Yunan ordusu harekete geçmiş, Mustafa Kemal ve İsmet Ethem'in imhası ile meşgul, 6 Kânun'sani.337 de Yunan ordusu yedi, sekiz bin tüfek kuvvetiyle İznik'ten Gediz'e kadar olan ikiyüz kilometrelik bir cephede hücum etmiştir. Bereket versin

sersem Yunan'lılar pek zayıf kuvvetle gelmişler. Bizim daha ziyade kuvvetimiz vardı. Cephanemiz de yetişmişti; mağlûp oldular. Ordunun başında bilfiil Garp Cephesi Kumandanı İsmet. Şimdiye kadar askerlik hayatı hep mağlubiyet olan İsmet, ilk olarak muzaffer kumandan.

Şimdi Yusuf Kemal ümitsiz... Dedim ki: «Dur bir celse daha yapalım bakalım!» Celse istedik baktım Çiçerin'de yine aynı nakarat. Kısa müzakere, bitti. Usulcacık Yusuf Kemal'e: «Diğer celse için vakit tayini iste!» dedim. Alındı. Çiçerin fena azgın. Aslâ yumuşadığı yok. «Vakit de tayin edemem» dedi. Müthiş... Adam bizi burada bekletip sürütecek, bıktıracak... Yusuf Kemal'e: «O halde muahede yapmak istemiyorsunuz demek. Pasaportlarımızı vermenizi rica ederim de» dedim. Dedi. Baktım, Çiçerin şaşaladı. Buna cevap vermedi. Demek sendeledi. İyi âlâmet... Kalktı. «Celse bitti.» dedi. İş kötü ben de tereddüde başladım. Galiba Rus'lar muahede yapmak istemiyorlar. Yolda aldığım haberler yalancı idi. Bunu zannetmiyorum. Fakat Çiçerin'in suratı fena. Bu fena amma, yalnız bir iyi alâmet görüldü. Çiçerin pasaportları vermem dedi. Yusuf Kemal tutturdu. «Ben demedim mi? Bunlar ile muahede olmaz... İşte» Bizim Reis hep kahanetten dem vuruyor. Fırsatı buldu, vursun... Dedim ki «Acele etme, daha buna hükmedilemez. Gördük Çiçerin'le bu iş olmuyor, bu yoldan geçilemiyor demek. Şimdi başka yoldan gideceğiz. Hususî hal çaresine, baş vuracağız.» «Nedir o?» dedi. Dedim: Stalin'i göreceğiz, onunla konuşacağız. Zannediyorum ki, o yapacak. O yaparsa iş bitmiştir. Yok o da bu halde ise. Birkaç deneme ile aynı halde kaldığı görülürse onda da ümit yok demektir. Mesele de yüzde doksan suya düşmüş demektir. Ondan sonra Ankara'ya yazarız başka çare de bulamazsak o vakit döneriz. Şimdi sen Stalin'den hey'et namına randevu iste!» dedim. Stalin Kremlin saraymda oturuyor. Randevü verdi. Ali Fuad, ben, Yusuf Kemal gittik. Sarayın etrafı kal'e, Ka-

lenin bir tarafı Moskova ırmağı. Kapıdan kapıya, delikten deliğe, çıktık. İzbe koridorlarından geçtik, birkaç telörgü, siper ve menfezlerden de geçtik. Stalin'in odasına vardık. Görülüyorki, hayatını pek saklayan birinin yanına gidiyoruz. Oturduk, konuştuk. İki saat içinde her şeyde uyuştuk. Arzularımız oldu. Yalnız muahedeyi yazıp imzalamamız kaldı. Çıkarken Yusuf Kemal'e: «Ne haber? Ben demedim mi, Ruslarla mudahelede yapılamaz der dururdun...» dedim. Tabii lâf yok.

Tuhaf bir şey oldu. Para istiyeceğiz Stalin'den. Odası gayet basit. Adi bir masası, bir de iskemlesi var. Sağ yanında da duvarda bir telefon aleti. O, yerinde, biz de masanın kenarında onun sol tarafında biraz öne doğru oturuyoruz. Üçümüz başbaşa gelip: «Ne isteyelim?» dedik. Ben: «Otuz milyon altın!» dedim. Arkadaşlarımın ikisi de «Biz istemeyiz.» Ben isterim, isteyen bir dilenci, vermeyen iki dilenci. Bunda utanacak ne var. Millete istiyoruz. Kendime istemiyorum. Ben fazla isteyeyim de onlar utanır, verecceklerinden biraz fazla verirler.» dedim. Stalin'e .

«Biz İngiliz'lerle harb ediyoruz demektir. Bunda Sovyet Rusyanın bir ordusu rolünü yapıyoruz. Bize çok para lâzımdır. Harp masraflarını vermelisiniz. Yoksa harbe devam edemeyiz. Bu da sizin emperyalistlere karşı olan cephenizin bir kısmı yıkılmış demekir.» dedim. Bu adamların bütün dâvaları ağızlarında dolaşan moda lâkırdı «Emperyalizm aleyhine hareket» tir. Bayrakları bu, övündükleri şey bu, fakat kendileri maske altında birinci emperyalist. Biz de bunu bilmez görünüyor, emperyalizm aleyhine veryansın ediyoruz. Stalin: «Ne kadar para lâzım?» dedi. «Otuz milyon altın.» dedim. Güldü. Galiba adam beni, altın nedir? bilmez zannetti. Ve dedi ki: «Bu kadar para bizde yok. Bulmak da mümkün değil. Yarım milyon verebiliriz» Bense «Aslâ kâfi değil.» Dedim. Ne ise vur aşağı, tut yukarı, bir milyon altına sulh olduk: .

Stalin'e dedim ki: «Sizden çok memnunuz. Sizsiz muahe-

de olmıyacaktı. Geri gidecektik. Bu muahede demek sırf sizin işinizdir. Resmî murahhas Çiçerin'dir. O yine eskisi gibi hareket ederse... «Hassas teline basmışım. Stalin mağrur bir tavır aldı. «Ben şimdi ona emrederim. Bu esaslar üzerine muahedeyi yapar» dedi. Bu söz büyüktü. Demek hükûmet âzasının fevkinde her emri veren metah bir kuvvet var. Onun da mümessili şu önümüzdeki şahıs. Adetâ âmir-i mutlak diktatör. Demek yollarda aldığım haber doğru. Hem muahedeyi yapıyoruz, hem parayı aldık, hem Rusya'nın bolşevik idaresinin halini de gözümüzle gördük. İyi şey. Stalin gürcüdür. Güzel simalı, uzun boylu bir adam. Gözleri gayet zeki gözü. hal ve lâkırdısında çok zeki bir adam olduğu hissini veriyor. Hasılı Stalin bende fevkalâde bir te'sir hasıl etti. Demek Kars'da bana Medivanî nin söylediği doğru imiş. İş yürümezse Stalin'le görüşün. O derhal yapar.» sözü tastamammış.

Keyifliyiz. İşler daima böyle hususî konuşmalar ile daha iyi halledilıyordu. İyi ki, Kars'danberi Stalin hakkında edindiğim malûmata ehemmiyet vermiştim. Çiçerin'den müzakere randevüsü istedik. Celse oldu gittik. Çiçerin'i bir mangal dolusu ateşe tutulmuş balmumu gibi yumuşak bulacağız zannediyordum. A, adam yine üst perdede. Vakıa eskisi gibi sert değil ama, yine sert bir şey yapılamaz. Şimdi ben de me'yüs oldum. Demek Stalin bize madik attı. Bizimle eğlendi. Yusuf Kemal'in hakkı var, Yusuf Kemal büsbütün ümitsiz. Bende de teselliye mecal, cesaret kalmadı. Bana dediki; «Aldın mı? Nasıl muahede olur muymuş? Ben bilirim.» Diyecek bir şeyim yok. Fakat şimdi elimde Stalin'in izzetinefsine basıp Çiçerin aleyhine sevketmek var. Dedim : «Yine Stalin'e gidelim de Çiçeriden şikâyet edelim. Yine randevü istedik. Yine üçümüz gittik. Anlattık. Kızdı. Köpürttük. Öyle köpürttük ki, fena köpürdü. Telefonu aldı. Rusça bir müddet bir şeyler söyledi. Ve bize de dediki : «Gidiniz sizi Çiçerin çağıracak. Dediklerimin hepsini derhal yapacak.» Teşekkür ettik çıktık.

Galiba Çiçerin'le Stalin arasında bir zıddıyet vardı. Öyle hissediliyordu. Çiçerin onu dinlemek, kendi işine karıştırmak istemiyor gibiydi. Nitekim bil'ahare böyle bir zıddiyetin olduğunu, fakat aynı zamanda Çiçerin'in Stalin'den korkup titrediğini öğrendik. Çiçerin zekî ve âlim, fakat bir derece dervişmeşrep. Boynunda kravat ve yaka yok. Zaten Rusya'da bunlar o vakit kaldırılmıştı. Pantolonu aslâ ütülü değil. Zaten biz de öyleyiz. Resmî hiç olmazsa siyah bir elbisemiz bile yok.

Gece uyumaz imiş. Zaten komiserlerin çoğu böyle imiş. Nitekim bizim Mustafa Kemal da böyledir. Dolabında peynir, portakal, ekmek, mendil, gömlek, don, resmî evrak, ilh... yanyana ve karmakarışık dururmuş. Bekâr imiş. Bir derece tabansızmış. Nihayet bundan iki yıl evvel Stalin bu Çiçerin'i yemiş, bitirmiştir. Çiçerin bizi derhal çağırdı. Müzakereye başladık. O... bize de o eski Çiçerin? Yağ, bal ve gayet nazik... Ortalık süt liman. Hah işte Stalin'den paparayı yedi ya... Hah şöyle yola gel işte! O Stalin'e, yaşa be, diye bağıracağım geliyor. Baktım işler söktü. Çorap söküğü gibi de kolay gidiyor. Ne istemiş ve Stalin ile uyuşmuş isek, hattâ daha fazlasını kabul edip yapıyor. Artık gümrük muahedesi, 1914 hududu gibi şeyler sanki hiç mevcut değildi.

Muahedeye devam ediyoruz, hem de müzeleri geziyoruz. Güzel müzeler var. Bir de inkılâp müzesi yapmışlar. Son Bolşevik kıyam ve ihtilâline ait şahısların resmi ve büstleri, eşyaları Bir etnografik müzesi var. Pek çok mühim. Sibirya'daki hemen bütün Türk'lerin eşyalarından kıyafetlerinden toplamışlar. Şaman'ların tefleri ve çıngıraklarıyla mücessem şekillerini yapmışlar. Burda bir oda var. Meşhur âlim Rodlof'un çalıştığı oda imiş. Bütün eşyasıyla öylece muhafaza etmişler. Büyük bir resmi de çalıştığı masanın arkasındaki duvarda asılı. Bu resimden bir tane aldım ki Türk tarihine dercettiğim resimdir.

Karabelen'i gezmek için müsaade aldık. Otomobil ile gittik. Karabelen Çar'ların meşhur sarayıdır. Murabba şeklinde

bir kale içindedir. Bir tarafı Moskova ırmağıdır. Saray muhtelif dairelerden ibarettir. Şayani dikkat olan şey, içinde haddinden fazla kilise olmasıdır. Her adımda bir kilise. Dünyada görülmemiş şey. Bunlar orijinal bir mimâride. Kubbeleri yazılıdır ve tepelerinde bir hilâl ve hilâlin ortasında bir haç var Bu haç hilâli ayağının altına aldı demektir. Onun için yapılmıştır. Zaten şehir de böyledir. İki adımda bir kilise var. Hattâ yan yana iki kilise, karşısında da bir kilise olan mahal çok gördüm. Adetâ kilise şehri. Bolşeviklerin din aleyhindeki şiddetlerine rağmen yine halk kilise önünden geçerken elini göğsüne götürüp haç yapıyor. Kilise önünde geçerken haç çıkarmayı vaktiyle yalnız Viyana'da görmüştüm. Ama orada pek azdı. Burda hemen herkes.

Moskova şehri kiliseleri ve evlerinin mimari tarzı ile pek orijinal bir şehirdir. Dünyada eşsizdir. Rusya'da da eşi yok galiba. Ben görmedim. Meselâ Petrograt tamamiyle bir Avrupa şehri. Orda Rus hususiyetinden bir şey yok. Kalenin bir kapısından gireceğiz. Tünel gibi gidiyor. İç tarafında silâhlı bir kaç asker var. Bağırıp bizi durdurdular. Yanımıza bir memur katmışlardı. O fırlayıp yanlarına gitti. Bir kâğıt gösterdi. İlerledik. Baktım orası telörgüleriyle mükemmel bir müdâfaa tertibinde.

Biraz daha ilerledik yine bir telörgü tertibatı ve askerler. Böyle bir kaç kat müdâfaa hattından geçtikten sonra rahatladık. Şimdi sarayı geziyoruz. Muhtelif şeyler görüyoruz. Damda bir yere çıkardılar. Rehber dedi ki: «Vaktiyle Rus kadınları sizin ki gibi örtülü idi. Saray kadınlarının yüzünü kimse göremezdi. Bu kadınlar Moskova'yı ancak buradan görüyorlardı. Bir şey dikkatimi celbetti. Her yerde piyano var. Bir takım pencerelerin içinde tıpasız içi boşalmış, devrilip yatmış şampanya şişeleri de var. Komiserler, komiznizm merkez-i umumi heyeti, hasılı ileri gelen bolşevikler bu sarayda oturuyorlar. Demek yiyip içiyorlar, şampanyaları da çekip çalgı çalıyorlar. Hangi komünist-

lik? Bunun prensibi bu mudur? Halk aç. Ama bütün manasiyle aç, bunlar ne âlemde?!. Ama ne iyi etmişim de Mustafa Kemal in bolşeviklik ilânı deliliğini men etmişim. Bunları gördükçe o hatırıma geliyor. Bin şükür, bin şükür... Karahan'ın karısını da ziyafetlerde görüyoruz. Boynu, kulağı mücevheratı çekmiyor. Enver de daima yanında. Evinin içi Rus dekorlarıyla süslü. Kremlin'i de gördük.

Ali Fuad'la bir akşam ikimiz başbaşa konuşuyoruz. Mustafa Kemal'in fuhuş hikâyelerinden bahsediyoruz. Dedi ki: «Ayol onun erkekliği yok. Mektepte iken, Selânik'te iken beraber çapkınlığa giderdik. Kadınlarla uğraşırdı, bir şey yapamazdı.» Hayretimi mucip oldu. Bilmezdim. Ankarada da kimseden işitmemiştim. İnanmak istemedim. Çünkü fuhuşa çok düşkün. Bu sözü sonra bir binbaşının haremînden de işittim. Mustafa Kemal bir aralık buna dadanmıştı, herkesin ağzındaydı. Kadın hasta olmuş, bana müracaat etti. Pek güzel bir hanım. Mustafa Kemal ile olan macerasını ne yapıp söylettim. Dedi ki: «O kadına çok düşkündür. Ama bir şey yapamaz. Kalkmaz. Uğraşır sürüştürür. Sonunda dışına akıtır. İşte bu kadar» Bu söz Ali Fuad'ı te'yid etti. Derken Mustafa Kemal Lâtife hanımla evlendi. Lâtife hâremimle ahbap idi. Ona Mustafa Kemal'in kocalık yapamadığından şikâyet etmiş. O da bana söyledi. Lâtife bu şikâyeti Fethi beyin refikası Galibe hanıma da yapmış. Fethi'den işittim. Demek ki Ali Fuad'ın sözü tamammış. Demek bu adam ibnedir. Ve bu hali gençliğinden beridir. Şimdi fuhuşa inhimakini tabii bir surette izah mümkündür. Anadan doğma uzvu kalkmayanlar. Ya ahmak doğmuş veya diğer bir dimağı tereddiye düçar kimselerdir. Kadına bir şey yapamıyanlar, yapamadıkça azar. Ve daha ziyade bu işin üstüne düşerler. Artık deli gibi bir şey olurlar. Her kadına saldırırlar. Akıllarına ziyan gelir. Namuslu, namussuz yeri veya değil bilmezler. Nitekim bu, adam bunu son altı yıldır müthiş surette yapmış. Nice namuslu kadınları rıza ile, dalevere ile düşürerek, zor ile ırzına geçmiştir.

Bununla da kalmazlar, şehvetin marazî kısımlarına da dökülürler. Meselâ sekiz on yaşlarında ve daha küçük kızlara da tecavüz ederler. Buna ilm-i emraz ıstılâhında sadizm derler. Keza, sadist olurlar. Bu da kâfi gelmez, erkek çocuklarına inhimak ederler. Bir şey yapamayınca, Bu sefer bu çocuklara kendilerini yaptırırlar. Nitekim Mustafa Kemal son üç - dört yıldır, bunların her türlüsünü yaptı. İleride vak'alar zikredeceğiz.

Muahede müzakeresine devam ediyoruz. İlerliyor. Ancak Yusuf Kemal her şeyi Ankara'dan sormak, cevap alıp öyle kabul etmek istiyor. Bu hal doğru bir iş değildir. Kendisinin inisiyatiften mahrum olduğunu yine gösteriyor. Yazıyor, on gün, onbeş gün geçiyor, cevap gelmiyor. Gelse de şifre o halde ki hal ledince bir mana çıkarmak mümkün değil. Bunu Rus'lar telgrafhânelerinde mahsus yapıyorlar. Bizim Ankara'ya verdiğimiz şifreleri de karıştırıp verdikleri muhakkaktır. Dedim ki: «Arkadaşlar böyle Ankara'dan cevap beklemekle bu iş sökmez. Görüyoruz. Kendimiz müzakere eder bir şeye karar veririz. Yusuf Kemal: «Ya sonra bize bir mes'uliyet gelirse». dedi. «Eğer sen muhtemel bir mesuliyete göğüs geremiyorsan işi bize bırak git.» dedim. Ali Fuad'a hitaben: «Paşa sen ne dersin?» dedim. Paşa «Hayhay, böyle olur.» dedi. İlâve ettim. «Vaktimiz yok, demir tavında dövülür. Olur ki bir hâdise çıkar. Bu müsait vaziyet gider, muahede yapılmayıp kalır. Şunu tezelden bitirivereliim.» Yusuf Kemal zaruri yola yattı, Fakat çirkin bir şeye başladı. Onu tavsif için şu vak'ası karakteristik. Her defa celseye gitmeden bir gün evvel Rus'ların verdikleri proje ile bizim yaptığımız projeyi, Yusuf Kemal Ali Fuad ve ben müzakere ediyoruz. Kimseyi yanımıza almıyoruz. Bir şeye karar veriyoruz. Rus'larla celsede onda ısrar ediyoruz. Ve ekseriya kabul ettiriyoruz. Kabul edilen maddeyi parafe ediyoruz, saklanıyor. Mustafa Kemal nutkunda bu muahededen bahsederken, «evvelce parafe edilen muahede vardı. Kabul edildi.» diyor ki, tamamiyle yanlıştır. Bu hususta hiçbirşeyden haberi yok. Evvelce parafe edilmiş sade iki madde

vardı. Onda da tadilât yaptık. Bir gün yine aramızda, Sefarethânede bir maddeye karar verdik. Yusuf Kemal bana dedi ki: «Sen demek bu fikirdesin.» Cevabım. «Evet!»

Ali Fuad'a da aynı şeyi sordu. Ondan da aynı cevabı aldı. «Eh, öyle ise bu fikirde olduğunuzu yazıp imza ederek bana verin.» dedi. Dondum kaldım. Bilmem Ali Fuad ne oldu? Çünkü ona bakacak halim kalmadı. Böyle bir suale lüzum var mı? Müzakerede söyledik. Maksadı başka. Bu, hem müthiş bir terbiyesizlik ve küstahlık, hem müthiş bir eğoistlik ve cür'et idi. Böyle bir teklif yapabilir miydi... Demek bir gün bir şey olsa, bu adam bizim ikimizi okkanın altına verecek. Şimdiden kendisini düşünüyor. Öf, millet hizmetinde neler çektik... Bununla arkadaşlık olur mu? Bununla çalışılır mı? Aslâ çalışılmaz. Bu iş beni yüreğimden yaraladı. Fakat gayet tatlılıkla sanki teklifinin rotasını anlamamış gibi dedim ki. «Yusuf Kemal sen bu fikirde değil misin?» Cevap yok. Hakikaten en mâkul fikir, karar verdiğimiz şeydi. Kendisinin de o fikirde olduğunu müzakere esnasında görmüştük. Sıkıldı, kıvranmağa, ıkınmağa başladı. Dedim: «Böyle şeye lüzum yoktur.» Aklı yerinden oynamışçasına, «Mutlaka imza vermelisiniz.» dedi. Şimdi bu adam çok iş istiyor. Buna oynanacak çok oyun, yapılacak çok muziplikler var Şeytan diyor ki, şunu ayağının altına al, bir iyi pastırmasını çıkar. Fakat içimden «İş bitsin. Her şeyden evvel bu lâzım. Şu muahede olsun.» dedim. «Peki yazıp veririm.» dedim. Ali Fuad a sordum, «Hayhay» dedi. Yazdık, imzaladık, verdik. Kâğıdı cüz danına yerleştirdi. Artık bu kadar da miskinlik olmaz. Bari şuna biraz müziplik edeyim. «Sen de bize bir kâğıt ver.» dedim. «Siz ekseriyettesiniz. Sizin fikriniz. Ben size uymağa mecbur oldum. Benim vermeme lüzum yoktur.» dedi. Buna da «Peki» dedik.

Bu adamda böyle bir çok vesika vardır. Saklar durur. Bir gün kendisine bir mes'uliyet tevcih edilse derhal çıkarır. «Benim kabahatim yok. Kabahat filâncıların.» der. Mes'uliyet yok-

sa, takdir varsa, Bütün işleri kendi malı gösterir. Nitekim bu muahedeyi de sonra sırf kendi hüneri gibi gösterdi. Hattâ bizi tay için evvelden parafe edilmişti diye Mustafa Kemal'e söyledi. Nutka öyle yazıldı.

Birkaç gün sonra diğer bir madde müzakeresinden evvel, Ali Fuad'a: «Yusuf Kemâl'e ben biraz ezâ edeceğim. Çok canım istiyor. Yoksa çıldıracağım. Şu bizden kâğıt almasını bir türlü hazmedemiyorum. Bu adamla burada muahede yapıyoruz. Ama, göbeğimiz de çatlıyor. Sen benimle beraber ol! dedim. Güzel güzel güldü ve: «Peki» dedi. Müzakereye başladık. Mâkul bir neticeye vardık. Bitti. Sonra Yusuf Kemal'e Dedim ki: «Ben bu fikirde değilim.» Bu telâş içinde: «Şimdi bu fikirde idin ya...» dedi. «Evet öyle idi. Ama düşündüm hatalı buldum, fikrimden caydım.» dedim. Yusuf Kemal beni iknaa çalıştı. Ben bir olmazdır tutturdum. Nuh dedim peygamber demedim. «Etme diyor, muahede geri kalır sonra» diyor. «Kalsın» dedim. Sözleri doğru ve mantıkî Benim onu cerhedecek halim yok. Ben sade «Olmaz» diyorum. Nihayet: «Mâdemki öyle bu senin fikrin olduğuna dair bana imzanla bir kâğıt ver. Razı olurum. dedim. Derhal hoşafın köpüğü kesildi. Bütün bu yapılacakları anlamıyordu. Cevap yok. Şiddetle dedim: «Haydi, ne duruyorsun.» «Ekseriyete bakalım» dedi. Derhal Ali Fuad'a «Zannedersem siz de benim fikrimde olsanız gerek.» dedim. O da «Evet» dedi. «Sen ekaliyyetesin. Böyle istiyorum. Bize kâğıt vermelisin.» dedim. Şimdi bununkisi evvelkinden müthiş. O vakit ekseriyette biz idik. Bizden buna dair kâğıt aldı.Halbuki Yusuf, o hem akalliyette, hem kendi fikrince yapmak istiyor. «Veremem,» dedi. Bilirim veremez, kessen veremez. Zaten benim istediğim de bu işi idi. Artık deşildim.. «Yusuf Kemal. Güzelce dinle. Seni tasvir edeceğim. Enteresandır. Seni benim kadar hiç kimse tavsir edememiştir. Çünkü ben ruhunu görmüşümdür. Sen geçen defa bizden kâğıt aldın. Şimdi bize vermiyorsun. Arasında niye vermezsin? Bu ne adiliktir? Bunu istemeğe bile u-

tanmalıydın.» dedim. Çok ezâ ve cefa ettim. Nihayet «Biz senin gibi değiliz. Seni affediyorum. Ali Fuad da affeder zannediyorim. Senden kağıt istemiyoruz. Şimdi bak sen nesin? Sen müthiş bir harissin. Daima reislik mevki gözündedir. Müthiş bir hodperestsin. Dünyada sade senin menfaatin vardır. En iyi arkadaşlarını bile menfaatına kurban edersin. Bizden kağıt istiyorsun ki, birgün mes'uliyet tereddüp ederse «Ne yapayım ben ekalliyyette kaldım. Beni zorladılar. İşte vesika diyeceksin.» Hem de kendinin bu fikirde olduğunu inkâr etmek denaetini yapacaksın. Arkadaşlarını ateşe atacaksın. Elbirliğiyle çalışmalarda böyle şey düşünülmez. Alçaklıktır. Seni dâvet etmişler. İşte gayet cebîn bir adamsın. Gözünde bir hâyal, bir umacı var: Mes'uliyet. Ayol, bizim memlekette bunun ismi var, cismi yoktur. Bir zümrüdü ankadır. Bizde mes'uliyet olan görülmüş mü? Hem iş başında bulunan mes'uliyetten korkarsa, hiçbir iş yapamaz. Nitekim sen böylesin, hiç bir iş yapamıyorsun. Sen bu hususta tıpkı Said paşaya benzersin. Sen onun nüsha'yı saniyesi, daha iyi tabirle ikinci tab'ı «Küçük Sait'sin» Bu ad tamamiyle sana lâyıktır ve sana ad olarak kalacaktır. O da senin gibi idi. Her işinde evvelâ kaçamak yolunu arar, mes'ul olmamak için vesika saklar, hattâ vesika hırsızlığı ve sahtekârlığı yapar, hiçbir işte karar veremez, kararı başkasına verdirirdi. Bu adam bir iş hakkında on türlü şık veya arâz gösterirdi. Bir mes'ele hakkında güzel söz söylersin, mantığın kuvvetlidir. Bazı müelliflerin o babtaki fikirlerini zikredersin. Sözün cezbelidir. Adetâ insanı sürükler götürür, fakat hükme geldi mi, hükûmlerin en fenasını verirsin. İnsan şaşar, nasıl oldu da en kötüsünü seçti der. Eğer fiilli bir iş ise, hükmü de vermezsin. Başkasına verdirir, âtide muhtemel bir mes'uliyete karşı vesika yapar saklarsın. Sen hiçbir işte ve aslâ reis olacak vasıflara malik değilsin. Sen sade bir hukuk müşavirisin. Bir mes'ele hakkında seni söyletip fikirlerini dinlemeli, hükme geldi mi sana derhal: «Dur, İstemez, yeter.» demeli. Sen işte bu

kadarsın. Fakat kendini bilmiyorsun. Hırsın büyük. Hasılı sen ikinci tabı Şapur Çelebi'sin dedim ve ferahladım. Yusuf Kemal bunları hiç sessiz dinledi. Sonunda fena oldu ve «Doktor bana çok şey söyledin. Yalnız bu menhus adı verme. Beni Küçük Said yapma dedi. Ben de: «Çok söyledim fakat hakîkatı söyledim. Böyle bir adı aldınsa bu da kendi kabahatindir dedim.

Doğrusu artık bu adamdan soğudum... Öyle bir hodperest ki, kendi bir kılı için en canciğer arkadaşının kafasını verir. Konuşmak bile canım istemiyor. Tabii o da bana diş biliyor. hem de yeni degil, bu eski bir mâcera.

Muahedeye kuvve-i kurbiyeye geldik. Bizim Rus'lar ile muahede yapmamız İngiliz'leri tahrik etmiş. İngilz'ler bizim Rus lar ile dost olmamızı aslâ istemiyorlar. İstanbul hükûmetini ve aynı zamanda Ankara'yı 21 Şubatta Londra'da bir konferansa dâvet etmişler, işte bu, Moskova Muahedesinin bir te'siridir. Tevfik Paşa Sadrâzam Mustafa Kemal'e bunu tebliğ etti. Mustafa Kemal işe bakacak yerde Ali Rıza kabinesiyle filan yaptığı gibi Tevfik Paşa ile dalaşmağa başlamış. Olur adam değilmiş İllâ Anadolu İstanbul yerine tanınsın. Çünkü kendisi hükûmetin başında olacak. İstanbul ortadan kalksın. Şimdi bunun sırası mı? Nutkunda Sahife - 343 itibaren muhabereler dercedilmiş. Tevfik Paşa «Canım bunları bırak. Ayrı gayrı yok. Bir kere ortada dâvamızı kazanlım. Öbür tarafı o vakit halledecek dahili mes'elelerdir. Biz de sizin fikrindeyiz.» diyor. Beriki dinlemiyor.. Ne ise, Mustafa Kemal Rusya'daki muvaffakiyetsizlik ve hâtalarına, hattâ hiyanete rağmen yine gelip yerine oturan Hariciye Vekili Bekir Sami'nin riyaseti altında İstanbul ile iştirak etmemek üzere müstakil bir hey-et-i murahhasa yapıp oraya göndermiş. Oradan resmen Londra'ya dâvet edilmiştir. Bu konferanstan bir şey çıkmamış. Tevfik paşa Londra konferansında sözü «Söz sahibi bunlardır» diye Bekir Sami'ye bırakmış. Bırakmak büyüklüğünü de yapmış. Bu adam hakikaten büyüktür. Bi-

zim hey'et konferansın teklifi üzere Yunan işgali altında İzmir'de yapılacak bir nüfus tahkikatı neticesini kabülü va'detmiş, bereket versin Yunan'lılar red etmişler. Bizce bu bir hatâ idi. Çünkü Yunan'lılar süngü altında kendi lehlerinde bir tahkikat yaptırırlardı. Bu hatâ yetmemiş. Bunun üstüne Bekir Sami Lloyd George'a Rus'lar aleyhine bir çok şeyler söylemiş, o da Bekir Sami'nin haberi olmaksızın arkasına bir stenograf koyup sözlerini zaptettirmiştir. Rus'lar ile aramızı açmak için, bunu Rus'lara teslim etmiştir.

Bir memuriyetinde bütün potları kıran ve muvaffak olmayan bu adamı bir daha göndermek doğru mu idi? Bekir Sami söz de söylemiyordu. Müthiş bir kekemedir. Bir hali var : «Ve» deyince diline kolaylık gelir. Onun için her lâkırdıya «Ve» ile başlar. Artık cümlelere lüzumsuz yere bol bol «ve» doldurur. Meselâ size rast geldi. «Bu gün zâtâlinizi görmeğe gelecektim. Nasılsınız? İyimisiniz? Diyecek değil mi, şöyle söyler: «Ve bugün zâtâlinizi ve görmeze gelecektim. ve nasılsınız? Ve iyi misiniz?» Onunla konuşurken kuş diline alışık insanlar gibi hareket edip «Ve» leri toptan tarhetmelidir. Güldürücü bir şey... Şu adam Rus'ları bu suretle kızdırıp bizim muahadeyi yaptırtmıyacaktı Bu büyük bir cinayetti.

Bekir Sami Londra'dan Paris'e geçmiş. Orada Fransa Hariciye Nazırı Buillion mâhut Tiflis Muahedesine devam etmiş. Yâni Fransa'nın patronajı altında Polonya, Romanya, Türkiye ilh... birleşip Rusya'yı mahvedecekler. Asetinlere istiklâl verilecek. Bekir Sami bu işe pek düşkün. Çünkü prenstir. İstiklâl olunca kendisi kral olacak zaar. Yâni bunlar Türkiye için değil, Asetinler için. Türkiye'nin memuru Moskova'da yaptığı gibi, şimdi Londra'da ve Paris'te de aynı gayrette.

Londra Konferansında itilâf devletlerinin teklifleri, Sevr Muahedesinde ufak bazı tâdilât yapacaklarını beyandan ibaret kalmıştır. Hey'et dönmüştü.

Gelelim bize. Muahedeye devam ediyoruz. İlerliyor. Bu es-

nada Mehmet Velihan adında geniş selâhiyeti haiz bir Afgan mümessili Moskova'da Rus'larla muahede yapıyor. Biz de kendisiyle görüştük. «Muahede yapalım.» dedik. «Müsveddeyi yazın. Biz imza ederiz.» dedi. Çok sâf insanlar. Bizi de halife adamları diye pek muhterem görüyorlar. Yusuf Kemal önce yapmak istemedi. İkna ettim. Fakat hiç karışmadı. Muahedeyi ben türkçe yazdım. Bir tarafı türkçe diğer tarafı acemce olacak. Afgan'lıların kendi dilleri varsa da resmî hükûmet dilleri farisîdir. Acemceye tercüme edemiyoruz. Onlardan biri Suriye'li imiş. Biraz türkçe biliyor. Fakat kâfi değil. Kral Emanullah'ın hareml Suriye'li. Demek kadın hısım akrabasını da oraya getirmiş. Ona türkçe anlatmağa çalıştım. Bu Suriye'li de acemce yazmağa çalıştı. Yazdıklarını okudum. Yarıdan ziyade mutabık değil. Acemce yazıp söyleyemiyorum. Fakat acemceyi yüzde seksen anlıyorum. Arapça imdadıma yetişti. İyi tercüme edilmeyen yerleri arapça anlattım. Bunu anladı ve acemce yazdı. Bu suretle birkaç gün uğraşarak acemcesini de yazdık. Tecviz edildi. İmza ettik. Bu benim hayatımda yaptığım ilk muahede idi. Yeni Türkiye'nin de ikinci muahedesi idi. Birinci Gümrüdür. Karabekir yapmıştır.

Afgan'lılar büyük bir ziyafet verdiler. Elli kişilik kadar bir sofra. Enver paşa da dâvetli idi. Baktım başında bir kalpak geldi. Kalpağını çıkarmadan sofraya da oturdu. Afgan'lılar bile baş açık idiler. Kalpak astragan değil, bir başka deriden ve başka türlü bir şekilde. Kendisine mahsus bir şey. Bazılarına sordum. «Niye kalpağını çıkarmıyor?» Dediler : «Çok dindardır. Çıkarmaz. Kolunda pazubendi de vardır.» «O niye?» dedim. «Vücuduna kurşun işlemediğine kanidir.» dediler. Şaştım. Samatya'nın tulumbacıları seviyesinde. Onlar da bıçak, kurşun işlemesin diye kollarına pazubend takarlar.

Afgan'lılar Enver'i sofrada bizim üstümüze koydular. Halbuki onun hiçbir resmî sıfatı yok. Biz Türkiye'nin vekilleri sıfatını haiz bir hey'eti murahhasayız. Yusuf Kemal sinirlendi. «Adam ne olacak, bu adamlar bilmezler.» deyip teskin ettim.

Afganlıların Enver'e büyük hürmetleri var. O da halife dâmadı. Türlü kahramanlıklar yapmış biri diye. Hakikaten Enver dünyanın en bahtiyar adamlarındandır. Şöhreti bütün dünyayı, bilhassa Müslümanlık âlemini tutmuştur. Vaktiyle Mısır'da görmüştüm. Her dükkânda fellâhların, şehirlilerin evlerinde Enver'in resmi vardı. Birçok insanlar çocuklarına Enver adını koymuşlardı. Bizden evvel Bakü'de olan kongreye gelmiş. Orda da pek fazla itibar görmüş, bastığı toprağı öpenler olmuştu. Bunlar da Umumî Harpte yediği binbir halttan sonra oluyordu!.. Bunun da diğer askerler gibi kıbr-ü azameti müthiş. Yüzü gerilmiş yay gibi. Bize selâm bile vermeye tenezzül etmedi. Halbuki Yusuf Kemâl'i şahsan da tanıyordu.

Afgan muahedesine verdiğim ruh şudur : İngiliz'lere anlatıyoruz ki, biz Afgan'la tecavüzü ve tedâfüi ittifak yaptık. Afganistan hilâfete tabidir. Afgan vasıtasıyla Hindistan'a darbe vururuz. Yoksa lehimize dön! Zaten Cemal Afganistan'da çalışıyor. Bir ordu vücuda getirmiş. Buna Rus'lar da yardım ediyor. İngiliz'ler Afganistan'daki bu hareketten pek hassas. Demek işin fi'li kısmı da mevcut. İngilizler ve bütün Avrupalılar başka şeyden anlamzlar. Kuvvet ve ehadide bakarlar. Onu ölçerler. O derece de insana tatlı olur ve bir şey verirler. Yoksa bizim eski dipiomatlarımızın zanları ve yaptıkları gibi yalvarmak, insaf ve merhamet dilenmek, lütûf istemek tarzı siyaset değildir. İnsanı öyle görünce sevinirler. «Ha, âcizmiş bu» derler. Ve derhal tepesine binerler. Beynini oyar, keyifli keyifli yerler.

Bu muahedeye bu maksatla, hilâfete sahip Türk'e Afganistan tarafından mabihil iktidâ tanılır. cümlesini koymuştum. Sonra Kral bunu istiklâline münafi görüp, Ankara'dan tadilini istemiş, tadil etmişlerdir.

Rus'larla muahede daima ilerlemekte. Bazı noktalarda takışıp, çekişiyoruz. Yine böyle bir mes'elede, yâni aramızdaki hudud işinde idi ki, sefarethâneye Enver geldi. Bizi müzakereye dâvet etti. Enver'le ilk karşı karşıya gelişim. Elinde mavi kur-

şun kalemle hudud çizilmiş bir harita da var. Baktım Rus tezini müdâfaa ediyor. Ve bize kabul ettirmeğe çalışıyor. Enver'i henüz yakından tanımamıştım. Baktım sözleri bende basit bir çocuk sözleri te'sirini yaptı. Onunki kadar sade bir mantık henüz görmemiştim. Hayret ettim. Sonra bize karşı bir Rus delegesi olarak gelmişti. Bize birçok arazi kaybettirmek istiyor. Bu da vatan hiyaneti idi. Bu da gücüme gitti. Bir Türk, Türkiye aleyhinde bizi kandırmaya çalışıyor.

Gitti. Arkadaşlara dedim ki : «Bu ne diye bizim müzakeremize karışıyor. Ne diye bununla müzakere kabul ediyoruz?» Yusuf Kemal dedi ki : «Evvelki seferimizde daima bizim müzakerelerimizde bulunuyordu.» «O, siz ne hatâ etmişsiniz? Bu adam aşikâr görülüyor ki, Rus'ların adamı. Bizim her şeyimizi onlara haber vermiştir. Bir daha bunu kabul etmeyeceğiz.» dedim. Yusuf Kemal: «O geleceğe benziyor. Gelirse ne diyebiriz?» dedi. «Sen reissin. Reis sıfatıyla bizim müzakeremize iştirâk edemezsiniz dersin» dedim. Yusuf Kemâl : «Ben bu sözü söyliyemem.» dedi. «Öyleyse ben söylerim.» dedim.

Rus'larla cenubî Gürcistan hududunu tâ Arpaçayı'na doğru münakaşa ve tesbit ediyoruz. Arada ihtilâf var. Enver yine düştü. Bana haber verdiler. Ali Fuad'ın yanına gittim. Ali Fuad, Yusuf Kemal, Enver, ben oturduk. Enver'in elinde yine bir harita. Bu hudud çizilmiş ve boyanmış. Diyorki : «İlâ bu hududu kabul edin.» Halbuki bizim istediğimiz hudud, Seyfi'nin verdiği stratejik noktaları havi. Enver'in hududu ile, Karadeniz'den Gökçe gölüne kadar 20 km. eninde uzun bir şerit halindeki toprağı kaybediyoruz. Dedim : «Enver paşa, niye bu dediğiniz hududu kabul edelim? Bu bizim zararımıza.» Dedi: «Kabul edin. Devlet için hayırlısı budur.» «Neden hayırlıdır?» dedim. «Ben diyorum. Hayırlıdır dedim ya, hayırlıdır.» dedi. Ve bu hususta daha bir çok şeyler söyledi. Ama hepsi birden bir incir çekirdeğini doldurmaz. Hiçbirinde mâna yok. Neden hayırlı olduğunu bir türlü ispat edemiyor. Ama ısrar ediyor. Be-

hemehal kabul ettirmek istiyor. Bu esnada bu adamın iktidar ve dirayet derecesini iyice gördüm. Ve içimden acı bir duygu geçti. Sanki kızgın bir dağ demiri geçti. Yandı. Bunu ben bir defa da evlendiğim vakit Serasker Rıza Paşa'nın karşısında duymuştum. Şimdi ikinci defa Enver karşısında duyuyorum. Enver kafasız. Dimağı adetâ meflûç ahmak biri. İlim ve tahsilden de hiç behresi yok. Askerliğini de Sarıkamış'ta göstermiş. Sözleri, nutukları tamamiyle çocuk söz ve mantıkları. Meselâ iki, iki daha dört eder, çarşambadan sonra perşembe gelir. Perşembenin geldiğini size büyük bir hikmet ve hazine gibi söylüyor.

İçimden geçen şudur : «Zavallı Türk! Yıllarca mukadderatına hükmeden, birkaç milyonluk ordularını idare eden, umumî harbe girmek talihini eliyle yapan bu adamdır ha!.. Vah, yazık sana! Seni berbat etti. Yüzbinlerce evlâdını doğradı. Seni harb-ı umumiye sürükleyerek inkıraza götürdü. Tabii bu ahmak ve cahil kafadan bu gelir. Bu kafa değil, güzel bir helvacı kabağı...»

İttihadçıların bana yaptıklarına göre Enver hakkında hüsnü zannım olmıyacağı şüphesizdir. Fakat bu adamı, şimdi böyle kuş beyinli, kara cahil ve hele Rus tezini tutar görünce büsbütün sıtkım sıyrıldı. Tamamiyle gözümden düştü. İndimde on paralık haysiyeti kalmadı. Şu koca hem de biçimli güzel kafadaki akıl ne kadar mübalâğa ile cömert davransam bir armut çekirdeğini doldurur.

«Enver paşa dedim, siz Türk müsünüz? Rus musunuz? Gelmişsiniz Rus'ları müdâfaa ediyor, bize yer terkettirmek istiyorsunuz. Sizin bizimle veya Rus'larla müzakere için bir resmî sıfat ve selâhiyetiniz var mı? Bir daha böyle işlere karışmayınız!» O azametli general, kendini mümtaz bir mahlûk zanneden, daima alkışa alışmış olan, vücuduna kurşun işlemez kanaatında olan bu adam kül gibi oldu. Kızardı, bozardı. Muhakkak on yıldır, böyle değil, bunun yüzde biri nisbetinde az söz işitmemiş. İşittiği sade dalkavukluk. Hattâ sadedil bir milletin sâffı derûnâne medih ve alkışı idi. Çenesi kilitlendi. Bir daha ağzı açılmadı. Ve ancak beş altı dakika durabilip, savuştu gitti. Kaçtı.

Böyle gelip bizi iz'aç ediyordu. Bir daha gelmedi. Kurtulduk. Halbuki sonra biz bu hududu bizim istediğimiz gibi Rus'lara kabul ettirdik ve devlete büyük arazi kazandırdık.

Arası birkaç gün geçti. Troçki'nin muavini ile görüşüyordum. Enver hakkında bazı şeyler sordu : «Anadolu hareketini buradan idare eden Enver değil mi?» dedi. Ben de : «Hayır ne münasebet, Enver'in bizimle hiçbir münasebeti yok. Hattâ Türkiye'ye gelmek istese Mustafa Kemal onu sokmaz.» dedim. Troçki'nin muavini Enver'in suratına çarpmış. Çünkü, Enver Rus'lara Anadolu hareketini kendisi yaptığını, Moskova'dan idare ettiğini söylüyormuş. Meğerse bu adam politika dolandırıcılığına kadar inmiş biri!.. Ne ise, bizim sözümüze Enver fena kızmış, hiddetlenmiş, Yusuf Kemal'i bulmuş, benden birçok şikâyet etmiş. «Benim aleyhimde Rus'lara propaganda yapıyor. Bana düşmanlığı nedir?» demiş. Yusuf Kemal bana söyledi. Kızdım. Hiç de propaganda yaptığım, buna tenezzül bile ettiğim yok. Mes'ele şudur : «Biri sordu, ben de hakikatı söyledim. Asıl onun kızgınlığı müzakerelerden kovmaklığımdır. Öteki de üstüne tuz biber oimuş. Derhal telefonla kendisinden randevü istedim. Gidip muahede müzakere binasının bir dairesinde mihman olan sabık hürriyet kahramanını gördüm. Dedim ki : «Siz Yusuf Kemâl'e şikâyet etmiş, beni aleyhinizde propaganda yapıyor demişsiniz. Bana Troçki'nin muavini, Anadolu harekâtını sizin idare ettiğinizi söyledi ve doğru mu diye sordu. Ben de hayır doğru değildir dedim. Doğrusu bu değil mi? Yalan mı söyleyeydim?» «Evet doğru, fakat cevap vermeyeydiniz daha iyi olurdu.» dedi. Ben de : «Sizin bunlara Anadolu'yu idare ettiğinizi söylediğinizi ve bundan menfaat gördüğünüzü ne bileyim. Kerametim yok ki... Siz bana evvelden söylesenizdi, hadi sükût eder işinizi bozmayıverirdim. Hem öyle, hem böyle olmaz ki...» dedim. Meğer Anadolu'yu ben idare ediyorum diye Rus'lara çalım satar, bu suretle itibar görürmüş. Mustafa Kemâl bilse gazabından hafakan boğar, çatlardı. Bana karşı şimdi Enver'in kibri yoktur. Pek yumuşaktı. Demek muahede mü-

zakeresinde ettiğim tekdir kâr etmiş. Memnunum. Çok zaman ve haksız olarak bana ezâ ve cefa etmiş, hapsi ve her zulmü reva görmüş, insanların başlarından en büyüğünü azarladım ve terbiyesini takındı.

«Sana banyo dairemi göstereyim.» dedi. Gördük. Ne banyo ne banyo... Hakikaten görülecek şey. Bütün güzel çinilerden yapılmış. Enver sanki gururla babasından kalma banyosunu gösteriyordu.

Derken bana dert yanmağa, en gizli işlerinden bahsetmeğe başladı. Bu adam cidden sadedil. Ben ki, onların on yıllık siyasî düşmanlarıyım. Aramızda neler neler olmuş. Bana neler neler yapmışlardı. Ben ne kadar namuslu adam da olsam bana dert yanmak akıl kârı mıdır?

Dedi ki : «Vatan bugün bana çok muhtaç. Gidip hizmet etmek istiyorum. Mustafa Kemal beni memlekete sokmuyor. Bu nasıl iş? Ben vatanıma da giremiyorum. Bir nefer gibi hizmet etmek isterim.»

Bu adam cidden ahmak. Bana söylediği sözlere bak! Nezaket ve kinaye ile iyi bir intikam almaktan kendimi men'edemedim. Dedim ki : «Paşa müteessir olmayınız! Dünya bu! Böyle şeyler oluyor. Sonra da geçip gidiyor. Nitekim ben, önünüzde canlı misalim. Beni vatandan sürdünüz. Memleketime sekiz yıl giremedim. Gurbette dert, hasret çekerek yaşadım. Bana cemiyetiniz hain-i vatan dedi. Derken bunlar geçti. Memlekete girdim. Sizin inkıraz halinde bırakıp gittiğiniz vatanı kurtarmağa çalışıyoruz. Bugün burada onun mühim bir muahedesini yapıyorum. Sizin gurbet devriniz de geçer. Bir gün vatana girersiniz.» Yüzüne baktım. Önüne bakıyor ve solmuş bir yüz. Galiba sözlerimdeki te'dibi anladı. Ben de gayet keyifliyim. Bana öyle söyleyince, tabii böyle cevap alınır. İçimden : «Buna bu sözleri Allah söylettti; bana zaten denaetlerini yüzlerine vurmak fırsatını verdi.» diyorum. Ben içimden diyorum ki : «Sen nefer gibi hizmete razı olur musun? Derhal komplo yapar, Mustafa Kemâl'i tepeler, yerine geçer zavallı milleti hırs ve cehaletine yine

bir defa daha gırtlaklayıp kurban edersin. Var eksik ol, daha iyi.»

Şimdi teşkilâtını anlatıyor. Şöyle : «Ben Rus'lara komünist görünüyorum. Yalan. İçim başka.» dedi ve anlattı. Hive, Buhara, Taşkent, Fergana taraflarında birçok yerlerde teşkilât yapmış. Bu teşkilâtın bir çok kısmını Kuşçubaşızâde Sami yapmış. Umumî Harpte Rus'lara esir düşüp, oralarda kalmış olan Türk zabitleri de teşkilâta dahil. Bir çok yerli Türkler de dahil. Yakında aleyhine kıyam yapacak. Buralar müstakil olacak. Bu hususta basılmış bir takım fırka programları da var. Bunda güya mahsus konmuş komünistlik de var. Yâveri Cevad'a söyledi. Bunlardan bana birkaç nüsha verdi. Türkiye'ye getirdim. Sinop'taki kütüphaneye koymuştum. Batum vak'asından sonra beni de Mustafa Kemal onlarla beraber diye bir şey yapar mülâhazasıyla imha ettim. Böyle bir şey hıyanete iştirake kâfi sayılır. Hükm-ü karakuşidir; ama öyle. Başka yerlerde kütüphanelerde yaprak parçası bile zayi edilmez. Ben korkular ile pek çok vesikaları yakıp imha etmişimdir.

Yine döndü Mustafa Kemal'e. Görülüyor ki, ona karşı büyük bir hıncı var. Dedi ki: «Gidince kendisine söyleyiniz! O hergün politika ile uğraşırdı. Daima orduyu fesada verip ayaklandırmak isterdi. Ben kendisini af ederdim. Bir defasında harbin (Harb-ı Umumî) en kızgın zamanında yine orduyu isyana teşvik ediyor, haber aldım. Çağırdım. Sen politikacılıktan hiç vazgeçmiyorsun. Bu askerlikle kabili te'lif değildir. Şimdi seni tekaüt veya tardedeceğim. Mahvoldun demektir. Yahut bir daha politika ile uğraşmayacağına namusun üzerine söz ver, seni yine af edeyim. Yoksa canını almak da elimde. Namusu üzerine söz verdi. Ayağıma kapandı. Af ettim. Fakat yine politika ile uğraşıyor. Bak şimdi bana ne yapıyor? Bu lütuflarımı unutmuş.»

Bu adam cidden aptal. Hem Mustafa Kemal'in vaziyeti ahlâksızlık ise, kendisi de ahlâksızdır. Evet namusu üzerine söz verip yine yapmak namussuzluktur. Mustafa Kemal öyle. An-

cak, belki de bugünkü vaziyet ona böyle leke veremez. Çünkü devlet batmış. Her vatandaş yardıma koşmalıdır. Lâkin Nazım paşa seni yanına aldı. Siyasetle uğraşmayacağına namusun üzerine ona söz verdin. Seni terfih ettirdi. Sonra hem siyaset yaptın, hem bir ay sonra Babıâli'yi basıp zavallıyı öldürdünüz. Sen de Mustafa Kemâl'in eline geçsen sana yapacağı budur. Ancak bunları Enver'e söylemedim. Artık üst üste adamcağızın kusur ve denaetlerini yüzüne vurmak elimden gelmedi. Vurmalı idim ya, yapamadım.

Yalnız teşkilât ve kıyam mes'elesine geçtim. Ve: «Aman sakın ihtilâl yapmayınız. Bu iş belki bir yıl evvel olabilirdi. Şimdi Rus'lar bütün dahilî fesatları bastırmışlar, haricî harpleri bitirmişler, ordularını iyice yoluna koymuşlar. İsyân yaparsanız üzerinize faik kuvvetler gönderirler. Sizi imha ederler. Hadi galip geldiniz, cephâneniz biter, nerden bulacaksınız? İkinci harpta mahvolursunuz. Sonra Rus'lar birçok Türk'leri katliâm ederler, mallarını yağma ederler. Bu zavallı Türk'lerin beli bükülür. 20-30 yıl doğrulamaz. Bu işte hiçbir fayda ümit, yoktur. Yapmayınız! İsrar ederim. Size çok rica ederim, bu işi yapmayınız! Vakti bekleyiniz. İhtimal ilerde bir fırsat zuhur eder.» dedim.

İkna ettim. Sözlerimin sıhhatini kabul etti. Fakat ihtilâl yapmayacağına bir türlü söz vermedi. Bu işi sonra yapmıştır ki, ilerde zikredeceğiz.

Ankara dönüşümde bana emanet ettiği sözleri Anadolu lokantasında başbaşa olarak Mustafa Kemal'e teslim ettim. Dikkatle dinledi. Yüzü kızardı, bozardı. Gözünün biri sağa, diğeri sola kaydı. Sonra hep önüne baktı, yüzüme bakamadı. Red de edemedi. Söz bitince kalktı, savuştu. Gördüm ki utandı ve bildiğimi istemiyordu. Ben de zaten suratına vurmak için memnuniyetle bu elçiliği kabul etmiştim. Nutkunda benden intikam alıyor. «Rıza Nur Arnavut'ları isyân ettirdi.» diyor. Ama Enver de ne diyor? Ben Türk tab'asından bir kısmı sulh zamanının zalimleri aleyhine ayaklandırmışım. Mustafa Kemâl ise zabit olduğu halde eline emanet verilen orduyu harpte her taraftan

kuvvetli düşmanlarla çarpışırken sırf mevki hırsı için ayaklandırıyor. Biz muvaffak olmuşuz, o olamamış, te'dip olunacağı zamanda zelilâne ayağa kapanması sâyesinde af olunmuş.

Bu esnada Enver'in amcası Halil hastalık bahanesiyle Trabzon'a geçmek istiyor. Ali Fuad bir düziye nasihat ediyor. «Gitme! Gidişin iyi olmaz. Hem Mustafa Kemal sana bir şey yapar» diyordu. Halil musir. Nihayet «Bari Ankara'ya yazayım da izin versinler. Öyle git.» Halil buna razı oldu. Lâkin on-onbeş gün geçti cevap gelmedi. Halil bize de haber vermeden gizlice gitmiş. Haber aldık. Galiba bu hareket sonra Batum'da vâki olan toplanma ve Trabzon'a geçme hareketinin mukaddemesi idi ve Rus'larla müşterek yapılıyordu.

Rus'lar bize bir iki defa külçe halinde altın vermişlerdi. Ankara'da basmak mümkün değildi. Bu sebeple istifade edilemiyordu. Rus'lar bol kağıt para basıyorlardı. Milyon ve milyarlarımızın kıymeti bir-iki manata mukabil idi. Rus'ların darphânesindeki aletleri istedik. Rus'larsa bize bir düziye kâğıt para basmamızı tavsiye, Moskovada bedava basıvereceklerini vaad ediyorlardı. Biz ise, evvelce Hey'eti vekilede bu mes'eleyi görüşmüş, bütün vekiller bilâistisna bunun aleyhinde hükûm vermiştik. «Paramız böyle kalsın. Bir kuruşluk dahi para basmıyalım.» dedik. Bu iş hey'eti vekilenin en mühim işlerindendir. Eğer yeniden kâğıt bassa idik Türkiye'nin iktisadiyatı malî itibarı tamamiyle vefat etmiş olacaktı. İkinci Rusya seferimde de darphane âletleri için çok uğraştım. Yine vaad ettiler, ama vermediler. Rus'lar oldukça yalancıdırlar. Sıkışınca yüze dayanamayıp vaad ediyorlar, fakat vaadlerini yapmıyorlar.

Biz Moskova'da iken Ümraniye ve Refahiye taraflarında Koçgiri aşireti isyanı olmuş. Pontus'çular azmışlar. Koçgiri'den biraz bahsetmiştim. Samsun havalisinde Topal Osman Pontus'çulara dehşetli satır atmış. Keza yanında arkadaşı Alparslan adında gayet Türk'çü, hamiyetli bir binbaşı vardı. O da taburuyla diğer askerî kuvvetler de gönderilmiş, Pontus'çulara oralardaki çerkez köyleri de iltihak etmişler. Türk köylerini basıp

katliâm etmişler, yakmışlar. Rum'lar çok canavarlıklar yapmışlar. Bunlar Pontus'cular işini bitirmişler. Oradan Topal Osman Koçgiri üzerine gitmiş. Topal Osman bu işi de temizlemiş. Avdetimde Samsun'da, Giresun'da hikâyelerini dinledim. Osman Ağa : «Siz Türk'e kılıç çekersiniz ha?!.» der, gördüğünü kesermiş. Kan dökücü bir adamdı. Hiç insafı yoktu. Fakat Türk'ün düşmanları da böyle idi. Çok hizmetler etmiş bir adamdı. Sonra fecî bir surette aldatılarak, alet edilerek Mustafa Kemal tarafından ona bir meb'us öldürtülmüş, işi kapatmak için Mustafa Kemal Osman Ağa'yı da kendi öldürmüştür. Bu adam, Sakarya ve İzmir harplerine de bilfiil iştirâk etmiş, Giresun civarından bir düziye gönüllü asker toplayıp onlara zabitlere talim ettirmiş, orduya vermiştir. Mustafa Kemal'i de onun verdiği bir kaç yüz adamıdır ki, yıllarla ve kemal-i sadakatla muhafaza etmişlerdir. Mustafa Kemal hiç olmazsa bunun bir şükranını gösterecek hareket yapmak merdliğini göstermedi. Bu kadar vatan ve kendi şahsî hesabına ait hizmetlerinin mükâfatı ve mukabili olarak bu kahramanı alçakça öldürdü. Onda insanî hislerden en ufağı bile yoktur. Bu canavar yalnız kendi şahsı ve menfaatini düşünür. Bunun için her şeyi ayak altına alır ve cihanı kurban eder, âlemi yakar.

Rusya'ya gitmeden evveldi. Ferid Maliye Vekili idi. Yanında idim ve daha birkaç vekil de vardı. Osman Ağa geldi. Topallıyor. Bu sebeple adı Topal Osman'dır. Umumî Harpte Rus cephesinde gönüllü olarak bulunmuş, yaralanmış, o vaktin yâdigârı imiş. Yâni şerefli topallık. Ferid Osman Ağa'yı halkı soyuyorsun diye azarladı. Osman Ağa şu cevapları verdi : «Beyefendi, evet para topluyorum, fakat bir Müslümanın bir habbesini almamışımdır. Aldığım hep gâvur malıdır. Benim başımda binlerce haşarat var. Bunlar kanlı katil, eşkıya. Dağlarda dolaşıp millete zarar verecek lerine toplayıp düşmanla harp ediyorum. Bunlar yiyecek, giyecek ve harçlık istiyor. Devlet şimdiye kadar bunlar için on para verdi mi? Masraflarını verin gâvur malına da dokunmayayım. Bu Rum'lar bize neler yapıyorlar. Pa-

ralarını, canlarını almak helâldir.» Adam müteessir oldu. Ferid anlamak istemiyor. Söze karıştım ve dedim ki : «Ağanın hakkı var. Verin masrafını o vakit yaparsa derhal ceza edin. Ne yapalım?» Osman Ağa cesaretlendi. «Bu gâvurlardan hayır yoktur. Ben bu işleri iyi yapıyorum diye yapıyorum. Kötü ise, iyisini söyleyin. Derhal öyle yaparım. Ben cahil bir adamım. Yalnız bir gayretim var : Türk'üm, Müslümanım. Evet Türk'ü, dini gâvurlardan kurtarmak için çalışıyorum. Başımı bu yola koydum.» Osman Ağa'nın bu sözü bana çok te'sir etti. Hem dindar, hem Türk'çü. İkisi birden bu cahil adamda. Mükemmel şey. Sonra bilfiil büyük bir cesaretle harpler ediyor. Yanıma çağırıp oturttum. Ve kendisine : «Ağa! Sen Ferid beye, bilmem kime bakma! Yaptığın yanlış değil. Tamamiyle doğrudur. Haklısın. Vatana büyük hizmetler etmişsin. Bildiğin yolda devam et.» dedim. Memnun oldu. «Ya bunlar sonra bir şey yaparsa?» dedi. «Ben senin tarafındayım. Korkma!» dedim.

Osman Ağa Pontus ihtilâlinin iptidâlarında nerede bir Pontus'cubaşı varsa oraya gider, onu öldürürmüş. Giresun'dakileri birer ikişer öldürmüş. Samsun, Sinop ve İnebolu'yu da temizlemiştir. İhtimal bu sâyede Pontus ihtilâli tamamiyle yapılamamış, genişleyememiştir. Çünkü Ağa onları reislerinden mahrum etmişti. Sinop'ta işittimdi. Ağa bir gün Giresun'dan motoruna binip, Gerze'ye gelmiş. Orada gayet zengin «Harbioğlu» adında bir Rum manifaturacı vardı. Meğerse bu, Pontus'cuların orada başı imiş. Gerze'de epeyce de Rum vardı, iki-üçyüz kişilik tüfekli. Dükkânına girmiş, «Harbioğlu kim?» demiş. Harbioğlu «Benim!» demiş. «Şu kumaşı ver» demiş. Harbioğlu merdivene çıkmış, arkası Ağa'ya dönmüş. Ağa tabancasını çekip ateş etmiş, herif devrilmiş. Ağa da gidip motoruna binmiş, açılmış. Sinop'ta Pontuscubaşı eczacı Altunoğlu Vasil'i de haklamak için Sinop'a gelmiş ise de mutasarrıf Zihni, Ağa'yı jandarma ile tehdid ederek mani' olmuştur. Vasili'yi sonra meçhul başka biri öldürmüş.

«Ağa, Pontus'u iyi temizle!» dedim. «Temizliyorum.» dedi.

«Rum köylerinde taş taş üstünde bırakma.» dedim. «Öyle yapıyorum ama, kiliseleri ve iyi binaları lâzım olur diye saklıyorum» dedi. «Onları da yık, hattâ taşlarını uzaklara yolla, dağıt. Ne olur ne olmaz, bir daha burada kilise vardı diyemesinler.» dedim. «Sahi öyle yapayım. Bu kadar akıl edemedim.» dedi.

Topal Osman yeni bir Köroğlu'dur. Millî bir kahramandır. Halk kahramanıdır. Çoktanberi niyetim vardır, kendisiyle bu vak'alarda bulunmuş adamlarını bulup hikâyelerini zapdetmek, bundan bir destan yapmak istedim. Fakat halâ vakit ve fırsat bulup tamamiyle yapamadım. Topladığım mâlûmat da halâ Sinop'ta kütüphanemdedir. Bu lâzımdır. Hem millî bir kahramanı ebedî kılmak vazifemiz, hem müstakbel Türk nesillerine vatan gayreti ve fedakârlığı için nümune bir iş olur.

Muahede bitiyor. Çok şeyler yazıldı. Türkiye Rusya arasındaki hudud da tesbit edildi. Bu esnada Rus'lar Gürcistan'ı istilâ ediyorlar. Zaten Ermenistan'ı istilâ etmişlerdi. Telâşlı bir haber. Bizimkiler de Batum'a girmişler. Ruslar bize: Bu ne iştir Muahede mi yapıyoruz? Burada böyle, orada sizin ordu Batum'a giriyor!» Ankara'ya şifre yazarız: Batum'dan çıkın, yoksa Rus'lar cebren girecekler,. Muahede, yardım mes'elesi suya düşecek deriz. Cevap yok. İllallah!. Rus'ları teskin ediyoruz. «Siz Muahedeye bakın. Biz Bodrumu istemiyoruz.» diyoruz. Ruslar diyorlar ki: «Batum'a girdiğinizden dolayı Ankara bayraklarla donandı.» Şaşıyoruz. Avdetimde Tiflis ve Batum'da öğrendiğime göre, vaziyet şöyledir ve bizde bu esnada üç türlü birbirine zıd vaziyet vardır. Yâni Türkiye'nin işi anarşi ve gülünç manzarada:

Biz Moskova'da bir hudud yapıyor, Batum'u istemiyoruz. Kanaatimizce Batum'u bize Rus'lar vermezler. Batum Türkiye'ye belâdır diyoruz. Burayı muhafaza için daima orada elli bin kişilik bir ordu beslemek lâzımmış. Batum öyle bir yer ki, Rus'ların can evi. Bize bırakmıyacaklar, arada harp olacak. Bu kadar yaptıklarımız mahvolacak. En fecii, Türkiye yardımsız

kalacak. Biz Ardahan, Artvin ve emsalini aldık. Muahedede bu tesbit ve kabul edildi. Batum'u da bunlar ile bir sandığa koymak istemiyoruz. Nasıl olsa Rus'lar birgün Batum'u alırlar Sandıktaki diğer şeyler de beraber gider. Türkiye Batum'u alıp daima harbe hazır olmak, büyük bir ordu beslemek gibi apaçıklık yapamaz. Biz böyleyiz.

Tiflisteki mümessil Mustafa Kemal'in adamı Arnavut Kâzım. Gürcüler ile beraber. Harp esnasında Gürcü Başkumandanının yanında Ruslara karşı harbediyor. Gürcü askeri pek kıymetsiz bir askerdir. Miktarları kâfi olduğu halde kaçıyorlarmış. Gürcü kumandanı Kâzım: «Aman bana iki tabur Türk askeri getirin, Rus'ları tepeleyeyim. dermiş. Kâzım da buna teşebbüs edermiş. Nihayet Rus'lar önünde Kâzım, Gürcü ordusuyla Batum'a kadar ric'at etmiş. Oradan Türkiye'ye geçmiş. Yine kabahatli değil. Nasıl ki, Erzurum'da kabahatli değildi, Tiflis'e mümessil yapılmıştı. Bu sefer derhal Mustafa Kemal onu Türkiye'de mühim bir memuriyete tayin etmiştir. Çünkü mümessilhânenin halılarını da aşırıp gitmişti. Bilmem aralarında ne var? Bu adamın adı «Duvar Arslanı» «Palavracı Kâzım» dır. Hakikaten mücessem bir palavradır. Başka hiçbir kıymet ve dirayeti yoktur.

Diğer taraftan Mustafa Kemal de (23 Şubat) emir veriyor. Bizim ordu, Batum, Ardahan ve Artvin'i işgal ediyor. Ankara'da Batum'un zaptı şerefine şenlik yaptırıyor. Bu şenlik haberi de Moskova'ya geliyor. Rus'lar bize haber veriyor. Al şimdi... Bu bir karışık salata... Bizi selâhiyet-i kâmile ile göndermişler, muahede yapıyoruz? Biz ne yapıyoruz? Palavracı zât ne yapıyor? Ustabaşı Mustafa Kemal ne yapıyor? Mustafa Kemal' inki hepsinden delilik. Ordumuz, Rus ordusuyla çarpışacak. Palavracı da Gürcülerin Rus'lara zaferini istiyor. Bu biraz ahmak, ne istiyoruz, ne yapıyoruz. Bu meyanda en mühim şey Yunan'a karşı Rus'lardan yardım. Az kaldı ölüyordu. Rus'larla aramızda birkaç ufak çarpışma da olmadı değil! Nihayet bizimkiler

Batum'u Rus ordusunun tazyiki karşısında üç-beş gün sonra terketmeğe mecbur oldular.

Nutukta (Sahife 306) Batum'un işgalini kendisinin bir zaferi gibi gösteriyorsa da halis bir deliliktir. Rezilâne geri çekilmiştir. Hatalarından biri de budur. Rus ordusu bizim işgali dinlemeyip cebren Batum'a girmiştir. Hasılı bu Batum işinde rezil olduk.

Mustafa Kemal nutkunda Batum'u Moskova muahedesi mucibince tahliye ettik diyor. İşgalimiz hatâ idi, bunu bana hey'et-i murahhasa yazdı, dinlemedim. Tahliyeye mecbur olup rezil olduk diyemiyor. Ne yalancı adam ve ne kadar açık yalan söylüyor... O vakit henüz bu muahede imza bile edilmemişti. Tahliyenin sebebi Rus kuvvetlerinin bizimkiler ile müsademeye girmeğe başlamış olmasıdır. Bu delilik az kaldı Moskova muahedesini bozuyordu ki, bu muahede bu devlete, büyük faydalar, yardımlar te'min etmiştir. Bunların hepsi gidiyordu. O vakit ne yapacaktık bilmem?!. Bu esnada Moskova'da neler çektiğimi ben bilirim.

Ne ise Batum'dan çıktılar. Biz de Rus'lar da memnun olduk. Bu mâni' gidince muahedeyi de bitirdik. İmza edeceğiz. Rus'lar iyi bir şey düşünmüşler. Dediler ki: «İngilizler İstanbul'u 16 Martta bastılar. Bir yıl sonra 16 martta Moskova Muahedesi yapılmış olsun. Bir iki gün bekleyelim de 16 Mart günü imza edelim.» Pek muvafıktı ve öyle yaptık.

Birkaç kâtip yanıma aldım. Parafe ettikçe maddeleri saklıyordum. Sakladığım maddeleri makine ile yazdırdım. Metin fransızcadır. Kontrol ettim. Üç nüsha yazdırdım. Arada teati edilecek muahedeye zeyl mektupları müsveddelerini de yaptım. Her şeyi bir iki günlük mesai ile hazırladım. Yusuf Kemal bu gayretimi takdir ederek yüzüme söyledi. Oh, ne âlâ kırk yılda bir defa böyle bir cömertlik yaptı. Rus'ların hazırlayacakları iyi kâğıt üzerindeki imza olunacak nüsha ile derhal karşılaştıracağım. Bir harf bile noksan olmasın. Yusuf Kemal de bir nutuk hazırlıyor.

Günü geldi, gittik. İmzalanacak nüshayı benimki ile kontrol ettim. Bir harf bile eksik ve yanlış değil. Yusuf Kemal'e: «Tamam» dedim. «Ben de bir göreyim.» dedi. İmzalanacak nüshayı verdim, gördü. Hadi bir mesele!.. Canını bu adam bir belâ çıkarmayınca edemiyor. Muahedenin başında TRAITE DE... yazılmış. Yusuf Kemal dedi ki: «Bunun sonundaki (e) nin üzerinde aksan yok. Bu «tret» okunur. Senet demektir. Mutlaka bir aksan koymalı.» Vakit de yok. Sıkışmaktan terledim. Aceleyiz. Rus'lar bekliyor. Fakat arkadaş ve reisimizin şu basit cehaleti galiba sinirime dokundu. Gülmeğe başladım. İstihzama kızdı. Dedim ki: «Tret olurse ne olur? Senet mânası oluversin.» «Olamaz, hakarettir.» dedi. Ben alayı artırıp «Öyle olsa yine bir şey değil. Bu Traite Blanche demek oluyor. Asıl bu fena» dedim. Ve: «Vazgeç öyle kalsın!» dedim. Bağırdı: «Tamam diyorsun bir âdi hatayı bile görememişsin. Mutlaka tashih edilmeli.» dedi. Kalktı tashih ettirmek için Rus'ların yanına gidiyor. Bir de onlar gülecekler. Biz ne ise ikimiz yalnız olarak bir odadayız. Biz kendimize gülüyoruz. Şimdi eller de mi gülsün?!. Ensesinden yakaladım. Ve dedim: «Sen ne abes herifsin? Ne saçmalardan, ne mânasız şeyler çıkarmak istiyorsun? Sanki kılı kırk mı yarıyorsun? Gidip de bari kendine Rus'ları da güldürme! Çok cahilsin. Fransızcada majüsküllerin üstüne aksan konmaz. Bu serlevhadır. Majüskül. Hadi...» Şapa oturdu. Ne ise, o söz, onu sükûnete getirdi. Fakat, böyle evhamlı adam görmedim. Bir virgülle ömür tüketecek, medrese hocaları gibi. Bir kılı kırk yaracak! Ve hiç lüzumsuz yere bir çarık kadar kâğıt elinde. Baktı, durdu, düşündü, artık hiçbir şey söyleyemedi. Fakat peki de diyemiyordu. Nihayet elinden çekip, alıp, Ruslara götürdüm. Toplandık, imzaladık. Muahedeler bir de murahhasların mühürleriyle imzalanıyor. Bizim ise mührümüz yoktu. Benimki Moskova'da kalmıştı. Bu esnada Moskova'da acele birer mühür yaptırmıştık. Onlar ile de kırmızı mumların üzerini mühürledik, oldu, bitti. Bir nüshayı biz aldık, bir nüshayı onlar aldılar. Millet

Meclisince tasdik edilip, onlardaki nüsha bize, bizdeki nüsha onlara gönderilecek. Rus'lar muahedenin akdini telsiz ile dünyaya verdiler. İlân yaptılar. Memnun idiler. Çünkü bununla Türk'ler ile emperyalistler aleyhine ittifak etmiş olduklarını göstermek gayeleri idi. Bizi onlar aleyhine harbe sevketmekle onlara korku vermek istiyorlardı. Zaten bizimle dostluk yapmak istemeleri, bizi İngiliz ve Fransızlara karşı «koz» olarak kullanmak içindi. Bu bizim için de kârlı idi. Biz de Rus'u koz yapıyorduk. Lüzum oldukça kıracağız. Biz Bakü'yü işgal etmek istiyorduk. Başlıca sebebi de Turan yolunu açmaktı. Rus'lardan bu mes'ele de bîtaraf kalmaları için bir mektup istedik, verdiler. Verecekleri paradan yarım milyon altın lirayı hazırlıyorlar. Bize verecekler, beraber götüreceğiz. Muahedeyi hemen, daha biz orada iken tasdik de ettirdiler.

Rusya'da hiç para sarfedemedik. Sarfedecek yer yok. Çünkü açık dükkân yok. Bir şey alacaksan, hükûmetten alacaksın. O da para kabul etmiyor. Kimsede zâten para yok. Kötü bir bavulum var, Ankara'da almıştım. Gelirken yollarda büsbütün perişan oldu. Ne yapalım işe yarıyor. Ancak anahtarı kaybolmuş. Çilingir yok. Dediler hükûmetten istemeli. Resmen yazdık. Tekrar ettik. On gün sonra bir çilingir geldi. Adamcağız bir anahtar uydurdu gitti. Baktım açmıyor. Tekrar yazdık, uğraştık. Bir daha da çilingir getirtemedik. Bavulu kırdım, iple bağladım. Aferin komünistliğe. Biz diplomatlar böyle olursak, bu halk ne âlemdedir? Allah acısın. Rusya güzel, kürk yeri. Gelmişken kendimize, haremlerimize filân kürkler almak lâzım. Lâkin bulmak mümkün değil. Hükûmete yazmalı. Yusuf Kemal bana «Yazıver.» dedi. Dedim : «Niye sen yazmıyorsun? Reissin?» «Canım ha sen, ha ben. Yazıver!» dedi. Yazdım. «Kürk istiyoruz. Bulmak mümkün değil. Parası tarafımızdan te'diye edilmek üzere kürk vermenizi rica ederim.» dedim. Yusuf Kemal yazmıyor. Daima aynı hikâyedir. Birgün bunu rüşvet addederler, mes'uliyet gelirse Rıza Nur mes'ul olsun. Ama kendi benim-

le beraber kürkü alacak ve aldı. Asıl bu da bir şey değil. Hükûmet bizi bir depoya yolladı. Kürkler var. Gösterdiler. Bir tane ethol gris dedikleri kürk var. Kıymetli kürk. Diğerleri âdi şeyler. Yusuf Kemal hemen buna yapıştı ve bana: «Bu iyi kürk, bunu ben alayım.» dedi. Bense topuz yemiş gibi oldum. Neden iyisi ona da, kötüsü bana? Gücüme gitti. Bu ne hodpesentlik? Bari şunu insanın gönlünü yaralamadan al. Bunun da yolunu bilmeyecek derecede nobran. Şunu başka türlü söyle. Veya bunları söylemeden aliver vesselâm... Ben zaten : «Ben alayım» da demedimdi.

Yusuf Kemal muahede imzalandıktan sonra müthiş bir azamet peydah etti. Artık yerlere basamıyor. Kafası ensesine doğru eğilmiş, alnı yüzü, burnu ufkî bir hat istikametine gelmiş, havada. Burnu kaf dağında derler ya, tamamiyle bu. Bu adam gururunda böyle olur. Başını arkaya eğer, o kadar eğer ki, yüzünü ufkîye yakın bir surette göğe çevirir. Gözleri havada olarak yürür. Galiba Nemrut da böyle yürürdü. Bana da pek fenâ muamele ediyor. İş oldu ya, şimdi onun şereflerini kendi üstüne alıyor. Halbuki kaçıyordu... Halbuki İsmet ondan daha yüksek imiş. Lozan'dan dönünce Millet Meclisinde resmen «muahedenin dörtte üçünü Rıza Nur yapmıştır.» dedi. Ordan refikama bir kürk aldım. Ama iyi bir şey değil. Hususî bulmanın çaresine bakmalı. Sefarethanede tercüman olarak Abdurrahman adında bir Moskova'lı Tatar var. Rusya'da tatarlar, pek açıkgöz şeyler. Gayet iyi tâcirler. Esnaf bunlardır. Mühim ticarethâneler evvelce bunların elindeymiş. Mühim otelleri evvelce bunlar idare edermiş. Yahudi gibi bu işin erbabı. Rus'lar saf insanlar. Onları dolaba koyarlarmış. Abdurrahman, hem nasyonalist ve dindar, Müslüman. Tatarların bir kısmı bolşevik olmuş. Ruslarını aletidir. Bu millet tarihlerinin şanlı zamanlarında ve el'an ahlâk bozukluğu içindedir. Rus'lara alet olurlar. Türkistan Türklerini idlâl için Rus'lar bu Tatarları kullanıyorlar. Tatarların bir kısmı ise dindar ve milliyetçi, Rus'ları sevmiyorlar. Rus inkılâbının

iptidâsında Tatar'lar bir devlet kurmuşlar. Türk olduklarını, tatarlık dâvasını ileri sürmüşler. Başkırt, ve emsalini hükûmleri altına almağa kalkışmışlar. Bundan da oradaki muhtelif Türk uruklariyle Kazan Tatarları arasında epeyce şiddetli nizalar olmuştur. Abdurrahman'a «Kendim için, kadın için kürk isterim.» dedim. «Hayhay, bulurum» dedi. Bir gün sonra bir kürk getirdi. Oturuyoruz. Yusuf Kemâl «Ben alayım» deyip kalktı. İnnellaha maassabirin... Günlerce giydi. Abdurrahman yine bir gün bir kürk getirdi. Yakası kamçatka, kalpağı da kamçatka ve zonto, alâ şey. Yusuf Kemal'inkinden yüz defa güzel ve kıymetli. Bunu görünce Yusuf Kemal demezmi ki : «Bu daha iyi, sen benimkini al, ben bunu alayım...» Ötekini sırtına giymiş. Biz beyin eskisini, beğenmediğini giyeceğiz. Küfrettim ve kürkü alıp giydim. Canım, bu adam nasıl adam? Abdurrahman refikam için de hermine astragan iki kürk buldu. Onları da satın aldım.

Hükûmetten Ali Fuad da yine parasız bir kürk alıp Mustafa Kemâl'e hediye göndermiş. Mustafa Kemal bir müddet bu kürkü giymişti.

Asıl benim mühim bir işim var. Petrograd'da büyük bir kütüphâne, orada Rus Türkologlarının Türk'ler üzerine yapılmış mühim neşriyatı var. Onları almak lâzım. Türk tarihi için bence yıllardanberi erilmez bir hayâl gibi düşündüğüm şey. Moskova'da epeyce Tatar kitapları topladım. Yusuf Kemal'e Petrograd'a gidip bir müddet kütüphânede kalacağımı söyledim. «Olmaz, çabuk dönmemiz lâzımdır.» dedi. «Canım bu lüzum neden? Hiç mânası yok?» dedim. «Ben gitmem» dedi. «Pek âlâ, sen dön, ben yalnız giderim. Oraya gitmeden dönmek benim için mümkün değildir.» dedim. Bu sefer «ben de gelirim.» dedi. Petrograd kütüphanesi Paris'in Bibliyotek Nasyonal'inin yarısından zengin. Mühim bir kütüphane. Gezdik. Koleksiyonları gördük. Rus akademisi umumî kâtibi bu türkologlardan Oldenberg'le görüştük. Kitaplar istedim. Bana epeyce kitap verdiler. Bunlar benim için kıymetli hazinelerdir. Asya Müzesini (Etnoğ-

rafik) gezdik. Rusya'daki Türk'lere ait pek kıymetli eşya var. Kış sarayını gezdik. Çarların bu sarayı muazzam bir şey. Çarın yatak odalarını ve hususî kütüphânesini gördük. İhtilâl günü ne olduysa, öylece bıraktılar. Gayet güzel tablolar var. Askerler girmiş, bir kısım koca tabloları kasaturayı sokup zarp işareti halinde kesivermişler. Dışardan kurşun sıkılmış, camların bir kısmı kırık. Yatak odasında çıplak kadın yağlı boya tablolar da var. Bu sarayın merasim dairesi pek güzel, pek büyük. İki salon, pek süslü. Duvarlarda mükemmel yağlıboya tablolar var. Bir tablo dikkate şâyan: Bir tatar ve Türk ordusu. Ateş yakılmış, bir Rus dukası ateşin önüne diz çöktürülmüş tapınıyor. Bu, Rus'ların uzun zaman Türk hükmü altında kalmalarını temsil etmektedir.

Kütüphânede daha işim bitmedi. Yusuf Kemal bir düziye dönelim diyor. «Sen git» diyorum. Hayır illâ benimle dönecek. Ancak bir kaç gün daha oyalayabildim. Döndük. Burası güzel şehir. Güzel bir limanı var. Bir körfezin dibinde. Ancak buz tutuyor. Vapur işleyemiyor. Şimdi de buz içinde. Petrograd-Moskova arasındaki şimendifer pek mükemmel. Hattın iki tarafına gayet sık olarak köknar ekmişler. Bunlar büyümüş, iki çit yapmış. Bu pek güzel bir yol. Ne kadar kar yağsa hattın üzerine teraküm etmiyor. Anadolu'da da böyle yapılmalı.

Petrograd'da Yunanlı'ların yeni bir hücumunu işitmiştik. Moskova'ya geldik. Kara haber. Mağlûp olmuşuz. Felâkete bak. Bereket versin, birkaç gün bu kederli devirden sonra bizim galip olduğumuz anlaşıldı. Hepimiz sevindik, neş'elendik.

Sonra Ankara'da öğreniyoruz. Bize gelen mağlûbiyet haberi yanlış değilmiş. Yunan'lılar ilk İnönü'ne bizim kuvvetlerden az bir kuvvet ile gelmek hatasını yapmışlardı. Bu sefer yâni İkinci İnönü muharebesine mühim kuvvetlerle gelmişler. Harp yedi-sekiz gün sürmüş. Bizi mütemadiyen mağlûp etmişlerdi. Mustafa Kemal Nutkunda (Sahife 361) bunları itiraf ediyor. Sonunda İsmet paşanın taarruza geçip düşmanı mağlûp ettiğini söylüyor. İsmet paşa telgraf çekip, bunun başında ve so-

nunda : «Metristepe'den gördüğüm vaziyet: Sağ cenah grubunun taarruzuyla düşman gayrîmuntazam çekiliyor... Düşman binlerce maktülleriyle doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terk etmiştir.» diyor. Bütün bir hafta mağlûp olan bir ordunun bir haftadır zafer içinde olan bir orduyu bir taarruzla ve beş-altı saat içinde mağlûp ve müthiş perişan etmesi şaşılacak şeydir. Bu işi o harpte bulunan zabitlerden dinledim.. Mütemâdiyen mağlûp olan İsmet, son günü büsbütün mağlûp olduğunu zannederek, umumî ric'at emri vermiş, halbuki düşman da bir haftadır devam eden muvaffakıyetine bizi bir takım mevkilerden püskürtmüş olmasına rağmen tamamiyle söktüremeyince zaten yorulmuş, bıkmış imiş, korkmuş, ric'ate başlamış. Hem İsmet ric'at ediyor, hem Yunan'lılar... O esnada bizim ilk hattan bir zabit Yunan'lıların ric'atini görüyormuş. Bizim umumî ricat emrini alınca hemen hızla adamlar koşturmuş. Kumandana(İsmet'e) : «Aman ric'at emrini geri alın, geri aldığınız kıtaatı ileri sürün! Zaten düşman çekiliyor.» demiş. Böyle yapılmış, zafer bizde kalmış. Başka bir memlekette olsaydı bu zabitin rütbesini birkaç defa ilerletirler. Kendisine para, mükâfat verirler, heykelini yaparlardı. Adı bile kimse tarafından duyulmadı. İsmet ihtimal bu mes'ele duyulmasın diye, bu zabiti harcamıştır. Bu zabitin hüviyetini tesbit edip hatırasını ihyâ etmelidir.

İşte bir zabit o vaziyeti kurtarmış, İsmet de meşhur telgrafında döğüşte galip çıkan horoz gibi, kanat çırpıp övünmüştür. Eğer bu zabit farkına varıp, vaktiyle haber vermeseydi, bizim ordu çekilecekti. Yunan'lılar bunu görüp yeniden dönecekler, muzaffer olmuş olacaklardı. Lozan'a giderken bu harbin olduğu mıntakadan geçiyorduk. İsmet'e bu harp ve zaferi hakkında malûmat sordum. Sorunca siması düşünceli bir vaziyet aldı. Bir şey söylemek istemiyor, düşünüyor, ben israr ediyorum. Nihayet tafsilâttan vazgeçip, zaferi nasıl kazandığını sordum, şu cevabı verdi : «Zafer siniri kuvvetli olanındır. Kim daha çok mu-

kavemet ederse, zafer onundur.» Durdu, durdu ve ilâve etti: «Bazı olur ki, iki taraf da mağlûp oldum zannedip, ric'at eder, bunlardan hangisi daha evvel vaziyeti görüp vaziyet alırsa, o zaferi kazanmıştır.» Ben hikâyeyi biliyorum. Şimdi kendi ağzından da bunları işitiyorum. Tamam... İşte bu sâyede muzaffer olmuştur. Bu harbin neticesi düşmanın yeniden arazi istilâ edemeyip geri dönmesinden ibarettir. Bu zafer üzerine Mustafa Kemal İsmet'i ayyuka çıkararak methediyor. Bir telgraf çekiyor, o da ona öyle bir cevap veriyor. Ciddî bir kumandana, resmî bir ağza yakışmayan tabir ve cümleleri zaten evvelden de yazardı. Sonra da yazdı. Lozan'dan Mustafa Kemâl'e böyle elkab ve serlevhalı telgraflar yazardı. Halbuki vazifesi sade Hariciye Vekiline yazmaktı. Mustafa Kemâl'e yazması yolsuzluktur. Lâkin onun usulü böyledir. Dalkavukluk edip, teveccüh, mevki kazanacak. Bu sefer yazdığı telgrafın cümlelerinden biri: «Zulüm, ve istibdad dünyasının en zalimâne hücumlarına karşı, yalnız ve şaşkın kalan milletimiz maddî ve mânevî bütün kabiliyet ve kuvvetlerini damarındaki ateşe toplayan ve harekete getiren Büyük Millet Meclisinin reisi Mustafa Kemal paşa» işte insan böyle böyle kendini bir şey sanır, Nemrud olur. İsmet ilk dalkavuklardan ve bugünkü halin en mühim mes'ullerindendir. İkinci İnönünün diğer bir safhası daha var: Cephenin cenup kısmına Refet kumanda ediyormuş. Dumlupınar da galip gelmiş. Mustafa Kemal de onu alkışlamış. Sonra «Hayır mağlûp oldum» demişler. Kumandanlıktan azletmişler. Nutukta da Mustafa Kemal, mağlûp oldu diyor. Bu sahiden böyle mi, yoksa İsmet tekabetinden kurtulmak için adeti üzre bir dalavere mi yaptı da azledildi bilmem. Şurası muhakkak ki, Yunanlılar Konya'ya doğru ilerlemişler, sonra da ric'at etmişlerdir. Orda bulunan askerler izah etmeli. Refet kızmış, Ecevit'e gidip oturmuş. Burası İnebolu Kastamonu yolu üzerinde çam ormanlı bir yerdir. Mevsim yaz. Buraya gelmiş. Ama ne gelmiş?!. Roma'nın azametli devirlerinin muzaffer kumandanları gibi... Bizim askerlerdeki azamet kibir müthiştir. Maiyetinde yâverler, erkânıharbi-

ye, emirber neferler, muhafız kıt'a, ona göre çadır, nakliye vasıtaları, masraf. Hepsi devletin kesesinden. Ankara'ya vardığımızda Millet Meclisinde ağızdan ağıza bu debdebeden bahsediliyordu. Bizim kumandanlar, Müdâfaa-i Milliye vekâletini kendi çiftlikleri zan eder ve kullanırlar. Hey'eti Vekilede aramızda bunlardan var. Maiyetlerinde yâverleri, muhafız ve hizmetçi neferleri ile beraber gelirler. Altlarında askerî otomobil var ya, vardır. Biz vekiliz, fakat ne yâver, ne saire. Hattâ adî bir uşağımız yok. Çünkü siviliz. Onlar hayat tehlikesi altında iseler biz de öyleyiz. Bizim muhafızımız da yok. Çok defa hey'eti vekilede geç kalıyoruz. Ekmek peynirle karnımızı doyuruyoruz. Onu bulamadığımız, aç yattığımız günler de oldu. Meselâ İsmet Lozan'dan sonra başvekil oldu. Bir villâ yaptırdı. Kalorifere varıncaya kadar koydu. Kalorifere bakan, kömür atan, odun yaran diğer hizmetçiler hep neferdi. Kömürünü, odununu taşıyan kamyonlar da askerî kamyonlardır. Bu adamlar böyledir. Ve bu halâ böyledir. Mustafa Kemâl'in de bütün uşakları halâ neferdir. Meselâ Mustafa Kemâl'in en mükemmellerinden olarak 18 otomobili var. Bütün şoförleri askerdir.

Bekir Sami çok cesur bir adamdır. Londra'da muahede olmayınca, İngilizlerle, Fransızlarla, İtalyanlarla bir takım itilâfnâmeler yapıp imzalamış. Bilhassa bir beyânla Rus'lar aleyhine bir koalisyon tertibine çalışmış. Paris'te Gürcü, Taşnak, Ermeni ve emsali Rusya'dan kaçanlar ile de bu babda görüşmüş, yaptığı itilâflar mucip şeyler. Hükûmet ve Meclisin ise bunlardan hiç haberi yok. Kendi kendine bunlara nasıl cesaret etmiş bilmem. Galiba Mustafa Kemâl'in şahsî emriyle yapmıştır.

Mustafa Kemal bu hususta (S—336) Bekir Sami'nin aleyhinde. Böyle ama, hayrete şayan şey ve pek garip, hem de sonra yine Bekir Sami'yi bu hususta temas ve müzakerelerine devam için ve hususî bir surette yine hükûmet ve Meclis'ten habersiz tekrar Avrupa'ya yollamıştır. Şimdi bundan bahsetmiyor ve kabahati Bekir Sami'ye atıyor. Vur abalıya... Ankara'ya geldiğimde öğreniyorum ki, Meclis Bekir Sami aleyhine galeyan

etmiş, Paris'e götürdüğü hey'et-i murahhasa kâmilen aleyhine kıyam etmiş. Bekir Sami Hariciye Vekâletinden istifaya mecbur olmuş, Mustafa Kemal de onu tekrar Avrupa'ya yollamış.

Böyle bir adamı bir daha Avrupa'ya göndermek olur mu? Demek o Mustafa Kemal, Bekir Sami'nin kanaatinde ve onu takdir ediyor. Bu yanlış yolda idi. Bu adam ki, Rusya'da uğradığı muvaffakiyetsizlik ve yaptığı delice muzır işler, Londra Konferansındaki hatalarıyle artık iyice anlaşılmıştı. Şimdi yine bu adam Avrupa'ya gönderilir miydi? Göndermiş. Ankara'ya avdetimde meb'uslar bundan şikâyet ediyorlardı. Haber aldım ki, gizlice göndermiş. Bu da devleti bir çiftlik gibi kullanmak demekti. Kendisine Antalya Mal Sandığından sekiz bin lira kadar da bir para vermiş. Bu da nasıl olur bilmem? Rey-i hoduyla Mustafa Kemal devlet malını nasıl verir?... Yağma Hasan'ın böreği... Hem pek fazla. Biz Rusya'da bu kadar ay ve koca bir muahede yaptık, dört bin lira aldık.

Ben birgün Meclis koridorunda Mustafa Kemal'e: «Bekir Sami gibi bir adamı nasıl bir daha Avrupa'ya gönderdiniz Yine orada potlar kıracaktır. Devlete, millete zarar olacaktır.» dedim ve sebebini sordum. İnkâr etti. «Göndermedim. Gönderilmedi. Kendi gitti.» dedi. Ne yalancı adamdır!.. Yüzüne vurmak sırası geldi. «Yok, siz yolladınız. Hattâ Antalya Mal Sandığından sekiz bin lira harcırah da verdiniz.» dedim. Derhal başını kaldırdı. «Nerden öğrendin?» dedi. Cevap vermedim. Sade yüzüne baktım. Beni bıraktı, savuştu. Mustafa Kemal'in böyle yolsuz izamı ve inat ile devam ettiği siyaset neticesini göstermekte gecikmedi. Bekir Sami bu sefer de yine Türkiye işi yerine Paris'te sırf Asetin'lerin istiklâlini mucip olacak ve evvelce Tiflis'te başladığı Rusya aleyhine Türkiye, Lehistan, ilh... ittifakı siyaseti için uğraşmağa başlamış. Bunlar gazetelere geçmiş. Rus'lar tabiî fena alınmışlar. Bu da siyasetimize muzır bir şey. Rus'lar Türkiye'nin dostluğunda şüphe ve Fransız'larla aleyhlerine ittifak yaptığımıza kanaat edip Ankara'yı sıkıştırmağa başladı. Nihayet hükûmet Bekir Sami'nin resmî bir vazife sahi-

bi olmadığını, her yaptığı şeyin şahsi olduğunu ilân etmeğe mecbur oldu.

Bekir Sami'nin diplomatlığı uğursuzlukla doludur. Bu adam yeni Türkiye'nin ilk diplomatı ve bütün hasılatı muvaffakıyetsizlikten ibaret biridir. İşte bu ilânla onun hayatı bitmiştir.

Moskova'da hazırlandık. Trene bineceğiz. Ali Fuad yarım milyon atından yüz bin lirasını kendisine bırakmamızı, bununla Almanya'dan cephane alınacağını söyledi. Yusuf Kemal ile ben: «Bize böyle hiçbir iş'ar yoktur; veremeyiz.» dedik. Bizden habersiz Rus'lara gitmiş, almış. Biz Rus'lara da: «Yarım milyon lira tesellüm ettiğimizi imza edemeyiz.» dedik. Nihayet kendileri bize 400.000 lira teslim ettiler. Bu miktarı Yusuf Kemal imza etti. Parayı sandık sandık vagona yerleştirdiler. Otuz, kırk kişilik de müsellâh bir muhafız müfreze verdiler.

Bir çok top, mitralyoz, tüfenk, gülle, fişenk de alındı. Bunlar da muhtelif yerlerden sevkediliyor.

Buraya Sinop'taki notlar ve muahede dercedilip, muahedenin ruhu ve gayesi, Nehcivan, Acera, Bakü ve mektuplar dercedilecek.

1921 yılı Nisanı içinde sür'atle Bakü'ye doğru iniyoruz. Seyfi de bizimle beraber. Yusuf Kemal artık büsbütün azamet satıyor. Halinde büyük değişiklik var. Öyle tavırlar takındı ki, tahammül mümkün değil. Müthiş bir gurur. Zaar muahedenin yapılmasından... Ama nasıl yapıldı? Onu unutmuş gibi duruyor. Bana pek fenâ muamele ediyor. Bir gün yemek yiyoruz. Seyfi, ben, o, Konuşuyoruz. Bilmem ne idi hatırlayamıyorum. Bana kızdı ve «Tabağı alır; kafanda parçalarım.» dedi. Fena kızdım ve içimden «Tamamdır, ne olacaksa olsun.» deyip, bir tabak aldım, kendisine uzattım. Başımı da uzatıp tuttum ve: «Al! Hadi bakalım, parçala!» dedim. Almıyor ve duruyor. «Hadi!» diyorum «Ne duruyorsun?» Nihayet: «Yapamıyacağın şeyi ne söylüyorsun? Bak ben sözümün eriyim.» deyip kendisine ağzıma

gelen küfürü ettim ve sonra da «Hadi bir lâf söyle! Seni şimdi tepeleyeyim.» dedim. Bir lâf dahi yok. Bu iş böyle bitti. Ama fena sinirlendim. Ve artık Yusuf Kemâl'le selâm ve sabahı kestim. Bir vagonda, bu halde bulunmak güç oluyor. Sinirlendikçe sinirleniyorum. Birgün bir istasyona geldik. Silâh patladı. Koştuk. Biri şimendifere yanaşmış, parayı muhafaza eden Rus askerlerinden biri iki kurşunla herifi yere yıkmış. Zavallı ne bilsin! Bilse yanaşmaz. Hem yanaşsa da ne olur? Gitti, gider.

Bakü'ye yaklaşmaktayız. Rostov'dan itibaren Bakü'ya kadar istasyonlarda ora halkı Müslümanlar geliyorlar. Vagonlarımızın penceresine yanaşıp: «Bizi ne vakit kurtaracaksınız?» diyorlar. Moskova'ya gidişimizde de Tiflis'den Bakü'ya, Bakü'dan Rostov'a kadar bunu işitirdik. Hattâ isyasyonda kendimiz, yerde bastığım toprağı eğilip öpeni gördük idi. Bunlar Çerkez, Asetin, Çeçen, Lezgi, ilh... Müslümanlardı. Şaşılacak şey. Bizde muhacir olarak gelip yerleşmiş Abaza, Çerkez, Asetin, ilh... bilhassa Çerkez ve Abaza baş düşmanımız, Türk'ü öldürmek istiyorlar. Halbuki Kafkasya'dakiler bastığımız toprağı öpüyor. Ve bizden meded bekliyor. Herhalde bitaraf düşünen biri Kafkasya'dakilere hak verir. Çünkü, bizsiz onların istiklâli olamaz ve yine istiklâlleri bizimle devam edebilir. Bizdekiler mütbiş hatâda. İstiklâl istiyorlar. Buna diyecek yok; haklarıdır. Fakat bizi yıkmakla istiklâl almak şöyle dursun, ona Rus dolayısiyle ebediyyen vedâ ederler. Hem ne hakla Türk toprağında istiklâl isteyebilirler? Henüz elli-altmış yıllık bir misafirdirler, kadim ahaliden değiller. Sokakta kalıp misafir edilmişler. Şimdi ev sahibine: «Sen defol! Evde biz oturacağız.» diyorlar. Bu sarih bir haksızlıktır. İstiklâli Kafkasya'da asıl vatanlarında istesinler. Türkiye de onlara yardım etsin. Makulü bunun, budur. Türkiye de oturunca, türkçe söylemek, Türk gibi düşünmek lâzımdır. Bir millet ve devletin selâmeti bundadır. Hayat ve baka kaygı ve sevkitabiisi ile Türkiye bunu istiyorsa Çerkez'ler hak vermeli ve kabul etmelidir. Ne çare mes'ele hayat mes'elesidir, baş-

ka türlü yapılamaz. Yahut Çerkezler Türkiye'den hicret edip gitmelidir.

Ben sinirli bir adam oldum. Trende vakit geçiremiyorum. Seyfi ile konuşuyoruz, iskambil oynuyoruz. Birgün oynarken hiç yoktan adamcağıza fena sözler söyledim. Sebep hep Yusuf Kemâl'e kızgınlığım. Haksızdım, ama yaptım. O kadar fena şey söylediğim halde Seyfi hiç bir şey söylemedi. Pek terbiyeli adammış. Gittim. Düşündüm. Tamamiyle haksız olan benim. Hem de Seyfi'nin terbiyesini bozmaması beni büsbütün utandırdı. Gücendirdiğime pişman oldum, hemen gidip «Af et. Kabahat benimdir. Yaptığım şey çok haksızdır.» deyip af diledim.

Bakü'ye geldik. Ben artık meşgul bile olmuyorum. Yusuf Kemâl bir şeyler yapıyor. Anladık. Azerbeycan'la muahede yapmak istiyor. Bunun imkânı olmadığı evvelce anlaşılmıştı. Rus'lar Azerbeycan'ı Moskova'daki muahedeye iştirâk ettirmek istiyorlardı. Celbettikleri Behbud Şah Tahtenski'yi celselere sokmak için uğraşmışlar, biz mâni olmuştuk. Yusuf Kemâl abes ile meşgul oluyordu.

Yusuf Kemal, Memduh Şevket vasıtasıyla bir çok halı satın aldı. Bunlar denkler teşkil etti. Ben Tiflis, Bakü, Moskova ve Petersburg'dan topladığım kitaplar ve kendime ve zevceme aldığım kürklerden başka bir şeye malik değilim. Azeriler'le muahede tabii olmadı. Oradan hareketle Tiflis'e geldik. Yusuf Kemâl'in suratına bile bakmayıp ayrıldım. Batum'a inip, Batum, sonra Trabzon, Rize, Ordu ve Samsun'u göreceğim. Buraları henüz görmemiştim. Oradan da Kavak-Çorum-Ankara yolunu yapıp bu mıntıkayı da görmüş olacağım. Yusuf Kemâl paralarla Kars'a gitti. Ben Tiflis'te kaldım.

Şimdi Gürcistan bolşevik bir cumhuriyet. Hakikatte Rusların elinde. En mühim işler Rus'larda. Gürcü milleti pek nasyonalist, eski nasyonalist hükümeti istiyorlar, fakat çare yok. Hariciye komiseri Şivanitze adında bir gürcü. Stalin'in akrabasından imiş. Gürcülerin en iyi müverrihi imiş. Bu hususlarda görüştük. Gürcülerin asıllarının eski Arartular olduğu fikrinde.

İyi bir adam. Tiflis'te yapacak bir şeyim yok. Hemen Batum'a ineceğim. Palavracı Kâzım kaçınca yerine Şark Cephesi, Hüsameddin adında bir binbaşı göndermiş. Bu zât geldi. Terbiyeli bir zabit. «Kars'ta bir gürcü mühendis vardır. Hükûmet hesabına çalışıyor. Rus'lardan kaçmıştı. Vaktiyle Batum limanı mühendisi imiş. Harb-i umumide Sarıkamış - Erzurum şimendifer hattını da bu yapmış. Şark Cephesi yazıyor, haremini istiyormuş, kolayını bulup göndermekliğimi emrediyor. Bunu beraber götürür müsünüz?» dedi. Düşündüm. Bize hizmet eden birinin haremi. «Peki!» dedim. Bir gün sonra kadın mümessilin kartı ile otele geldi. Bir iki kat tüle bürünmüş, yüzü iyice farkolunamıyor. «Peki! Yarın gideceğiz. Eşyanızı buraya yollayın. Siz de yarın şu saatte hazır bulunun.» dedik. Öylece oldu. İstasyona Hariciye Komiserinin otomobili ile gideceğiz. Başka vasıta yok. Ben, mümessillikten Batum'a giden bir mülâzım, kadın bindik. Gidiyoruz. Bir aralık otomobil durdu. Üç-dört silâhlı adam, tabancaları elde otomobile sıçradılar. Hayret içinde kaldım. «Acaba eşkıya mı bastı, bizi soyacaklar mı?» dedim. Sordum. «Çeka» dediler. «Ne istiyorlar?» dedim. «Çeka idaresine götürecekler.» dediler. Düşündüm, sokak ortasında rezalet. Gitmemek olmaz. «Peki.» dedim. Kadın bayılıp yıkıldı. Galiba bunda bir şey var dedim. Kadın bana otomobile binmeden evvel iki açık mektup vermişti. «Fena bir şey değil, hısımım akrabaya selâm sabahtır. Ama bunlar Rus'lardan kaçmış olduklarından yazanlara mes'uliyet gelebilir. Sizin cebinizde dursun.» dedi. Ben de ceketimin cebine koymuştum. Bizi Hariciye Komiserliğinin yanında olan ÇEKA dairesine soktular. Bavullarımızı da oraya koydular. Kadının bir sandığı var, bizim zabite benim el çantasını verdim. Muahedeye, muhabereye ait bende ne kadar evrak varsa, benim Rusya'ya ait notlarım, param hep bu bavulda: «Her ne pahasına olursa olsun, ben hazır olmadıkça bu bavulu kimseye verme! Bunda devlet esrarı vardır. Seni göreyim. Türk zabiti olduğunu ispat et! Başka eşyayı ne yaparlarsa yapsınlar. Aldırma!»

dedim. Beni yukarı çıkardılar. Ötekiler aşağıda bir odada kaldı. Kadını ayrı bir yere almışlar. Yukarıda beni bir odaya soktular. Bir herif oturuyor. Koridorda tabancalı bir takım herifler dolaşıyor. Oturan herif fransızca bilmiyor. Bir kaç kelime türkçe biliyor. Yerinden hiç kımıldamadı. «Evrağını ver!» dedi. Moskova'dan çıkacağımız vakit, Moskova hükûmeti bize Komünist Merkez-i Umumi'sinden kılımıza hatâ gelmemek suretiyle bütün Rusya'da serbest dolaşacağımıza dair birer vesika alıvermiş. «Bunları saklayın, lüzumu olur» demişti. Cüzdanımı çıkardım. İçinden bu kâğıdı alıp, yine cüzdanı cebime koyduktan sonra, kağıdı herife sundum, Açtı, okudu, durdu, durdu. «Bu değil kendi kağıtlarınızı» dedi. Belki vesikayı vermez diye elimi uzatıp mezkûr kâğıdı alıp cebime koydum. «Bende başka kâğıt yoktur. Hepsi Yusuf Kemâl'dedir. Olsa bile vermezdim. Ben bir murahhasım. Diplomatik muafiyetim var. Benden nasıl kâğıt alabilirsiniz? Hem siz kimsiniz? Size Merkez-i Umumi emrediyor, kâğıdı gördünüz. Dokunmayın diyor, nasıl dokunuyorsunuz?» dedim. «Biraz oturunuz.» dediler. Dedim: «Oturmam, siz beni tevkif ettiniz. Bunun hesabını soracağım.» Dediler: «Tevkif etmedik. Biraz oturunuz.». «Ben gideceğim.» dedim. «Gidemezsin!» dediler. Heyhâd!.. İşin vahametini asıl şimdi anladım, düşündüm. Eğer bu adamlara teslimiyet gösterirsem... Bütün evrakımı alırlar. Zorları evrakımı alıp, muahede esnasında olan muhaberatı öğrenmek ve şifremizi halletmek olacak. Bunu vermemek de benim vazifemdir. Ucunda ölüm dahi olsa bile vermemeliyim. Namus mes'elesidir. Ama ölünce alırlar, ne yapayım?.. Fakat bu adamlara pek zorunu gösterirsem belki cesaret edip cebrî bir iş yapamazlar. Haricî bir mes'ele çıkmasından çekinirler. Bu da bir ümit. Buradan çıkmak ve bavulu kurtarmak lâzım. Bu da cesaretle olacak. Başka çare yok. Düşünmeli ki, Çeka'dakiler ya ben giderken önüme dururlar ve tabancaya davranırlarsa, o vakit geri dönmek de pek rezilâne olur. Ve bavulu açarlar, ceplerimi ararlar. Şimdi kadının mektupları aklıma geldi. Ondan bile korkuyorum. Acaba fena bir şey mi var? Yok-

sa bu işe bu kadın mı sebep? Nihayet «Baht işi! Hayatın bir geçit yerindeyiz. Ne yapalım?» dedim. Hayat ile ölüm arası gözüme gözüktü. Cebimde rovelverim var. Tabanca ile önüme dururlarsa çekip «Dokunmayın, kan olacak!» diyeceğim.

Sert sert dedim ki : «Gidıyorum!» ve yürüdüm. Oradan çıktım. Koridordan yürüdüm, bir kapıyı geçeceğim. Önüme iki kişi durdu. Baktım tabancaları ellerinde değil. Şiddetle göğüs vurup birbirinden ayırdım ve kapıdan çıktım. Uzun bir merdiven. Hemen oradan inmeğe başladım. İçim hop hop ediyor. «Ha şimdi tabanca sesi gelecek» diyorum. Bu ân hayatımın en mühim ve nâzik anlarından biridir. Yarıya kadar indim, bir şey yok. Biraz ferahladım ve zemin kata indim. Doğru zabitin olduğu odaya girdim. Baktım beni takip eden de yok. Zabit hakikaten erkekmiş, maatteessüf adı hatırımda kalmadı. Bavulu dizlerinin üstüne koymuş, kulpuna yapışmış, üstüne eğilmiş duruyor. Kimseye vermemiş. «Aferin! Ben şimdi geleceğim.» dedim. Doğru yandaki binaya gidip Hariciye Komiseri Şivanitze'yi gördüm ve ağır bir lisan ile bana yapılan işten şikâyet ettim. Kusur diledi: «Yanlışlık olmuştur; sorayım.» dedi. Öteki odaya gitti. Güya sordu: «Sizin için değil, yanınızdakı kadın içinmiş. O, müthiş bir contre revolutionaire'mış» dedi. Dedim ki : «Size rica ediyorum. Benimle geliniz. Zabiti, eşyamızı verdiriniz. Kadının bir şeyi varsa diyeceğim yok. Onu da tahliye etsinler. Benimle Batum'a gidecekti. Ben de kabul ettim. Bunda ne var? Eşyasını da aldılar. Elbet arasınlardır, bir şeyi yok ise, sizden bu kadını da isterim. Çünkü bu şimdi Türkiye Devleti'nin izzetinefsi mes'elesi oldu. Ben Türk-Rus dostluğu için bu kadar çalışmış bir adamım. Moskova'dakileri tanıyorum. Derhal yazacağım.» «Peki» dedi. Beraber Çeka'ya gittik. Bu sefer Çeka'nın başı bizi karşıladı. Af diledi. Zabiti, bavulu, diğer bavulları aldım. Otele geldik. Hemen apdesthâneye girip, kadının bana verdiği mektupları yırttım. Kenefe attım. Suyu çektim. Bir kısmı gitti, bir kısmı gitmedi. Bastonumla onları da uğraşa uğraşa lağıma yol-

ladım. Bastonun ucu pisleydi. Suyu çektim, su yok. «Nedir bu başıma gelenler» diye kızdım.

Geçen sefer Memduh Şevket bir kadın verdi, Saffet ırzına geçti. Bu sefer Tiflis mümessili verdi, Rus'lar başıma bu işi getirdiler Ölümü göze alıp cesaretle yürümeseydim, rezil-ü rüsvay olacaktım. Devletin esrarı, bilhassa şifre ellerine geçecekti. Bu da pek fenâ neticeler verirdi.

Şimdi kadını almak, Batum'a getirmek lâzım. Aşırmak çaresini orda düşündüm. Akşam da olmuştu. Ertesi günü Şivanitze'yi yakaladım. «Bir sızıltıya meydan vermeyiniz. Bu kadını bıraksınlar.» dedim. Onu da çıkardılar. Şimdi Batum'a izin almalı.

Sancakbeyzâde Mehmet Bey Tiflis'te. Bu zâtı çok yıllardan beri tanırım. İstanbul'da idi. Sonra İttihad'çılar gücendirmişler, Batum'a kaçmış. Esasen Batum'un eski ve büyük bir ailesindendir. İmanlı bir Müslüman; fakat aynı zamanda nasyonalist bir gürcü. Türkiye aleyhine orada gazete de çıkardı diyorlardı. Kendisi bu babta mâzeret beyân ediyor ve aleyhdarlık etmediğini söylüyor. Bu gazetelerin kolleksiyonlarını kendisinden aldım. Sinop'ta kütüphânededir. Bir tarafı türkçe, bir tarafı gürcücedir. Gürcü Menşevik hükûmetiyle iyi olduğundan şimdi Rus'lar onu batum'dan Tiflis'e götürmüşler. Batum'a yollamıyorlar. Bir sürgün gibi. Onu işbaşında olan Gürcü ve Rus'lara yolladım. Hasılı kadının benimle Batum'a gitmesine müsaade de aldım. Hemen kadını ve eşyasını alıp yine aynı otomobille trene vardık. Bindik. Aynı zabit de beraber. Batum'a doğru yollandık.

Rus'lar Bakü'dan Batum'a yâni bir denizden bir denize şimendifer yapmışlar. Aynı yol boyunca kalın borular da döşemişler. Bakü'dan petrolü bu boru ile Batum limanına akıtıyorlar. Batum'a vardık. Konsolos'a telgraf çektim. Konsolos Deli Fahri. Geldiler, kızı aldılar. Beni Ahmet Bey adında birinin evinde misafir ediyorlar. Dedim: «Böyle bir kadın da var. Ahmet Beyin yeri var mı? Ailesiyle beraber oturtabilir mi?» «Vardır» dediler. Eve vardık. Eşyayı, kadını bıraktık. Ben gezmeğe çıktım.

Anlattılar: Bizimkiler Batum'a girince arkasından Rus askeri de girmiş. Bir eve, bir mülâzim beş nefer koyup gitmiş. Rus'lar bunlara teslim olun demişler. Bunlar silâhla mukabele etmişler. Birkaç Rus askeri öldürmüşler. Rus'lar bunları bir taburla muhasara etmişler. Bunlar yine harbe devam etmişler. Rus'lar öleceksiniz teslim olun demişler. Yine aldırmamışlar. Nihayet mülâzimleri gelip neferleri alıp götürmüş.

Batum cidden güzel bir şehir. Rus'lar imar etmişler. Güzel sokakları ve evleri var. Hele etrafı bahçeler içinde. Bu bahçelerde dilber villâlar var. Batum iki dağ arasında olduğundan sert rüzgârları görmüyor. Bu sebeple bizim Karadeniz sahilindeki bütün şehirlerimizden daha sıcak. Kışı yok gibi. Bahçelerinde memaliki harre nebatatı ve çiçekleri bile yetiştirmişler. Portakal, limon, mandalina, dolu. Muz ağaçları her yerde var. Keza hurma ağaçları. Fakat muz ve hurma meyva vermiyormuş. Çay yetişiyor. Şehirdeki evlerin çoğu, hele villâ ve bahçeler, güller ve çiçekler içinde. Hasılı Batum, Fransa'nın Nis'ine benziyor.

Güzel bir liman yapmışlar. Bir de teneke ve tenekelerin konduğu sandık fabrikası var. Limanın rıhtımında boruların musluklarını açıyorlar. Tenekeleri gaz ile doldurup hemen yine orda vapura yüklüyorlar.

Ahali ekseriyetle Acar. Bunlar, gürcüce de türkçe de biliyorlar. Gayet Müslüman adamlar. İri boylu, gürbüz, pehlivan adamlar. Sahiden acar insanlar. Eskiden Batum kâmilen bunlarla meskündü. Sonradan hıristiyan gürcüler de gelmiş. Rus'lardan da yerleşenlerden var. Bizde Acarlara Gürcü derler. Burada bunlara Gürcü derseniz size kurşun atarlar. Bu kelimeyi büyük hakaret sayarlar. İstiklâl veya iltihak istiyorlar. Türkçe mektepler açmışlar, bizden de muallim getirmişler. Mektebi, muallimi gördüm. İyi işliyor; fakat gürcüler türkçeyi kaldırıp, tedrisatı gürcüce yapmak istiyorlarmış. Buna Menşevik hükûmet çalışmış, şimdiki Bolşevik Gürcü Cumhuriyeti de çalışıyormuş. Zavallılara türlü engeler çıkarıyorlarmış. Bizim Moskova Muahedesinde kendilerine muhtariyet verdiğimizi, bir hükûmet

reisleri, millet meclisleri olacağını, valilerin ve emsalinin kendilerinden yapılacağını söyledim. Sevindiler.

Anlattılar: Rus'lar girince hapishâneleri nasyonalist gürcülerle doldurmuşlar. Mahpuslar, sefalet, açlık, salgın hastalıklar içindeymişler. Bir taraftan da Çeka kırıyormuş.

Ahmet Beyin bir ticarethânesi var. Gittik. İyi ticaret yapıyor. Gürcistan'da da dükkânlar kapanmamış; fakat arada hükûmet bir ticarethâneyi basıp ne kadar altın para bulursa müsadere ediyormuş. Ahmet Beyin de bir iki defa, üçer, beşeryüz altınını almışlar. Diyor ki: İyi ticaret ediyoruz. Fakat kazandığımızı elimizden alıyorlar. Bu zât bizim Arhavi'li. Babası vaktiyle Batum'a gitmiş, ticaret yapmış, büyük zengin olmuş. Anapa'ya kadar sahillerde şubeleri, birçok binaları varmış. Misafir olduğumuz hâne de babasından kalma imiş. Güzel bir evdi. «Biraz altınım, birkaç da halım var. Bari şunları müsadereden kaçırsam. Bunları Trabzon'a filâncaya götürür müsünüz? Başka türlü yollanamaz. Sizin muafiyetiniz var» dedi. Misafiriyim, hem bir Türk'e bu hizmeti yapmak vazifedir. «Peki» dedim.

Ahmet beyin evinde, ben, kadın, Ahmet Bey ilk yemek yiyoruz. Şimdiye kadar kalın tüller içinde idi. Sofraya yüzü açık geldi... Hiç dikkat etmemiştim. Ve birkaç tülden görünmüyordu. Bir de ne bakayım. Bizim eski şairlerin tarifi âfet-i devrân. Ne güzellik! Galiba Rusya'nın en güzel kadını bu imiş. Ben de bakıyorum, Ahmet Bey de hayrân. Sordum anlattı. Anası Polenes, babası Rusya'daki milletlerden biri imiş. Rus köylüsü tatar suratlıdır. Şehirler de kısmen öyle; fakat bir sınıf, hele yüksek tabaka var ki, kadınları fevkalâde güzel. Dünyanın en güzel kadınları. Harpten evvel Viyanada idi. Uzun boylu, dolgun etli, sarışın, ak tenli, sanki süt. Harpten sonra açlıktan, zaruretten bunların kaybolduğunu Viyana'da gördüm. Ben en güzel kadının Viyana'lı olduğunu zannederdim. Meğerse Rus imiş. Bu da böyle. Muhtelif milletlerden seleksiyone olanlardır. Hele ana ve babasından biri Leh'li ise emsalsiz güzel olurlar. Sülün gibi boyu, sarışın, beyaz süt gibi bir deri. Tuhafı şu ki, mavi gözlü

ve sarı saçlı olanlarda kaş ve kirpik az oluyor. Bu karşımdaki kadında ise kaşlar yay, kirpikler ok gibi. Moskova'da da güzel kadınlar görmüştüm. Sonra öğreniyorum ki, Tiflis'te bu kadının üstüne güzel yokmuş. Kadın fransızca, ingilizce de biliyor. Edebiyata aşinâ. Adetâ âşık. Petrograd'ta bir opera verdiler. Büyük bir palet oynadılar. Paris'te operada arada Rus balesi olur. Herkes koşar, fiyatlar fırlar. Görmüştüm; fakat buradaki hepsine üstündü. Bu tiyatroda bir pek güzel kadın, koridorda bir zabitle geziyordu. Hayrân oldum. Dediler ki bu adam Çeka'dır. Bunu severdi. Kocasını itham edip öldürdü. Karıyı aldı...

Konsolos Deli Fahri ile kadının kaçırılmasını konuştum. Acarlar vasıtasıyle karadan yollamayı münasip gördü. Tetkik ettirdi. O esnada Rus'lar hudutta sıkı tarassut yapıyorlarmış olmaz dedi. En iyi vasıtanın benimle ve vapurla olduğuna karar verdiler. İtalyan vapuruna biniyorum. Ahmet Beyin parasını üstüme aldım. Eşyasını eşyama kattım. Kadın da yanımda, rıhtıma geldik. Konsoloshânede beceriklı ve tatarlardan biri var. Oradaki gümrükçü ve nöbetçilerle işi düzeltti. Eşyayı, beni ve kadını da geçirip vapura koydu. Tuhaf, pek kolay oldu ama, ya şimdi vapuru basarlarsa... Helecanlı bir saatten sonra, vapur kalktı. Selâmet. Kadın sevincinden çıldırıyor. Öteye beriye koşuyor. Adetâ kuş gibi uçuyor. Dedi ki, «Siz olmasaydınız benim hayatım tehlikede idi. Bolşevikleri hiç sevmem. Kaatil insanlar. Ben kocamı çok severim. Bir kavuşsam.». Trabzon'a geldik. Şehre çıktık. Kadını bir rum dul kadının evine pansiyoner koydum. Parası da yok. Derhal Kâzım Karabekir'e telgraf çekip «maiyetinde çalıştırdığın gürcü mühendisin haremi, Tiflis mümessili tarafından refakatimle gönderildi. Buradadır. Kendini almak üzere zevcini gönderiniz.» dedim. Cevap: «Mühendis mahpustur.» Meğerse sonra bolşevik olduğu şüphe edilerek tevkif edilmiş. Şimdi ölür müsün, öldürür müsün? Bu adam Rus'lar'a kaçmış, siz delâlet edip karısını istetmişsiniz. Sonra da herif

hapsetmişsiniz. diye yazdım. Ve başımıza geleni bir nebze anlatıp, bununla bolşevik olmadıklarının aşikâr olduğunu söyledim. Tahliye ve izam edilmesini rica ettim. «Peki» cevabını aldım. Benim duracak vaktim yok. Kitapları, kürkleri evrakımı Sinop'a yolladım. Ufak bir bavul ileyim. Kadına el harçlığı da bırakıp vapura bindim. İşte insan bir taahhüde girerse, namuslu yürüyünce böyle belâlara, zararlara da uğrar. Kadın benim kendisini kahramanca müdâfaa ettiğimi, müşkülât karşısında bırakıvermediğimi, bir bir zevcine söyledi. Tabii Türk'ler hakkında iyi bir fikir hasıl etti. Bu da kâr.

Bu kadın gittikçe bana te'sir etti. Tiflis Güzeli diye bir şiir yazmama sebep oldu. Bu şiir sonra refikamın eline geçmiş. Çünkü ben Ankara'ya gittim. O, Sinop'a gelmiş. Eşyamı, evrakımı karıştırmış, bu şiiri bulmuş. Günlerce ağlamış, kıyametler koparmıştır. Halbuki ben kadınla bir münasebete vakit bile bulamadım idi.

Ahmet beyin para ve hallarını da bir sened mukabili birine teslim ettim.

Trabzon'da bir iki gün kalabildim. Şehri gezdim. Eşrafı gördüm. Kâhya da debdebesinde Müdâfa-i Hukuk Cemiyeti bana bir ziyafet de verdi. Reisi Ahmet Beydir. Ramazan imiş. Baktım ziyafette bir de arap var. Bir takım zırvalar, masallar anlatıyor. Kim olduğunu sordum. «Delildir» dediler. Heriften sıkıldım ve iğrendim. Orada duramadım. Hazırlara: «Şu fellâhlar bize bu Harb-i Umumîde neler yaptılar da halâ bunların mavallarını dinliyorsunuz, halâ bunları besliyor, bunların cebine para koyuyorsunuz?!. Bunu yapmak için insan ahmak olmalı. Bir daha bu dürzüleri şehrinize sokmayın!» dedim ve çıktım gittim.

Giresun'a çıkıp gezdim. Osman Ağa'nın burada da dirayeti gözüküyor. Bir aralık belediye reisi olmuş. Birçok yerleri yıkmış, muntazam sokaklar açmış, geniş bir rıhtım yapmış, motör tamirhâneleri yaptırmış. Giresun bir küçük, minyatür Avrupa şehri olmuş. Giresun'da Rum'ların harpten evvel yaptırdıkları muazzam bir âbide varmış. İşitirdim. Göremedim. Sordum.

«Osman Ağa dinamitle yıktı» dediler. Bu Topal bizden daha iz'anlı nasyonalist. Aferin... Giresun'da Ağa'nın kardeşi bana ziyafet verdi. Oğlu vapura dağ çileği getirdi. Daha on metreden misk gibi kokuyor. Ufak yabanî çilek; fakat misk, Giresun'a mahsus.

Ağa'nın menkıbelerinden olarak zikredeyim: Birgün Ankara'da Ağa'ya rast geldım «Ağa, o sizin Giresun'daki âbide ne oldu?» dedım. «Dehşetli bir deniz oldu. Daha Giresun'da böyle şey olmamış... Heykelin hepsini alıp götürdü.» dedi. «Ya Gerze'deki Harbioğlu'na ne oldu?». «Ha. firâr etmiş!» dedi. Bu adam öldürdüklerine «öldürdüm» demez, «firar etti» derdi. Öyle tabiî söylüyor kî, sanki kesilen bir serçedir. Ben de güldüm. O da güldü. Giresun'da azılı bir Pontus'cu doktor varmış. Osman Ağa bunu hastayım diye evine çağırmış. Kurnaz rum emniyetini te'min için bir Türk doktorunu da alıp beraber gelmiş. Ağa tertibini yapmış imiş. O evde Rumu öldürmüşler. O esnada Türk doktor keza ile gitmiş.

Giresun'dan Samsun'a geldim. Bir otele indim. İnebolu meb'usu olup Samsun reji müdürlüğüne gelmiş olan Rüştü Bey ile görüştük. Bir iki defa yemeğe dâvet etti. Bu zât pek iyi bir adamdı; fakat pek sinirli, biraz vereme müstait galiba. Zavallı!..

İnebolu'lu, halis Türk'tür. Meclis'te ikinci grupta idi. Mustafa Kemal'in rezaletlerine tahammül edemeyip meb'usluğu terkederek bu memuriyeti almıştı.

Otelde Ziya Gökalp ile sabık Adana meb'usu ve İttihad'çıların sergerdelerinden Ali Münif var. Malta'dan kurtulmuşlar, aileleriyle memleketlerine gidiyorlar. Ziya Gökalp'i şahsan da şeklen de ilk görüyorum. Alçak boyluca, şişmanca, değirmi çehreli, esmer, alnının ortasında kurşun yarası olan, gözleri sönük ve derin, dalgın, hareketleri yavaş biri. Kendisine : «Diyarbekir'e gidip ne yapacaksın? Vatana hizmet lâzım. Seni Ankaraya götüreyim» dedim. Tereddüt etti. Sonra ikna ve razı ettim. Ziya İttihad'cıların içinde yegâne bir düşünür kafa ve âlim bir adam-

dı. Memleket ondan istifade etmeli. Vakıa on yıl muhasım saflarda bulunduk. Ama vatan işi başka. Kıymetlı adamları iş başına koymalı. Yalnız pek az konuşuyor. Siz sormazsanız, hep somurtuyor. Lâf ağzından damla damla çıkıyor. Yaylılarla, beraber Ankara'ya gidiyoruz. Ziya, haremi ve kızıyle bir yaylıda, önümde. Uzanmışlar. Üstlerine bir yorgan örtmüşler. Arada haremi yorganı Ziya'nın üstüne iyice örtüyor. Ziya açıyor. Kadın yine örtüyor. Bu böyle devam ediyor. Ziya kızıyor, yorganı tepiyor. Yüzü hiddet şeklini alıyor ve söyleniyor. Pandomima. Kadın eciş, bücüş, çirkin... Ben de bu hallere gülüyorum. Bir yere geldik, bir deve kervanı. Sorduk. Samsun'dan Ankara'ya Hilâl-i Ahmer'in gönderdiği malzemeyi götürüyor. İstanbul'un Samsun'a gönderdiği malzeme imiş. Hilâl-i Ahmer bazan bunların arasında mitralyöz dahi göndermiştir. Doğrusu çok hizmeti oldu. Dediler ki : «Gitmeyin. İlerde eşkıya var.» Üç-beş mavzerle ilerlediler. Bir saat sonra döndüler. «Kaçtılar. Hadin artık gidebiliriz.» dediler. Beraber gittik. Talihimiz varmış. Bunlara tesadüf etmesek, eşkıyanın avucuna düşecektik... Ankara'ya vardık. Maarif Vekiline Ziya Gökalp'i te'lif ve tercümeye almalarını söyledim. Oraya yerleşti. Sonra dinsiz diye zavallıyı atmışlar, o da Diyarbekir'e gitmiş, oradan uzun bir zaman sonra meb'us olarak gelmişti.

Bizim eve geldim. Baktım odalar kilitli. Ev sahibini çağırttım. «Aç şunları!» dedim. «Anahtar Suat Bey'de» dedi. «O kim? Nerede?» dedim. «Hariciye Müsteşarı, kendisi bağdadır.» dedi. Sordum : «Ben gidince Kara Suat ve Acem Suat adıyla meşhur olan bu zatı, Muhtar Bey getirtmiş, Hariciyeye müsteşar yapmış. Evi Muhtar Bey muvakkaten benden istemişti ya, eve Suat'ı oturtmuş. Ben henüz bu adamı tanımıyorum. Meb'uslardan birini yolladım, anahtarı istettim. «Ben anahtarı veremem. Şimdi sayfiyedeyim, kışın oturacağım. Ev bana lâzım» demiş. Haber yolladım : «Ev bana da lâzım. Anahtarı yollasın. Ev benimdir, eşya benimdir. Ona bir iyilik edilmiş, muvakkaten buyurun denmiş, kira da vermeyerek şimdiye kadar bedâva

oturmuş. Bu yetmiyor mu?» Yine: «Veremem» demiş. Ba'tım olmuyor. Eve gidip asma kilitlerini kırdım. İçeri girdim. Bir büyük halı eksik, Yahudi, Suad'ın halıyı bağa götürdüğünü söyledi. Allah Allah, bu adamla uğraşmalı. Ne biçim adammış. Sahiden iyilikten maraz hasıl oluyor. Yanında birisi de varmış; Suat onu Hariciye'ye kâtip yapmış. İkisi çifte kumru gibilermiş. Bizim evde, bağda beraber oturuyorlarmış. Artık yolladığım adamları onlara gönderiyor, o da büsbütün edepsizleniyor. Hem parasız oturuyorlar, hem eşyamı kullanıyorlar, hem ev sahibi ben sokakta kalmışım. Onlar bağda keyifte. Bizim evi de kış için alıkoyuyorlar. Gönderdiğim adamlardan da sıkılmıyorlar. Cevapları «Ev ve eşya bize lâzım» Ha, demek bunlar zorba ve eşkıya.

Anladım. Suat bir namussuz adam demek. Böylelerine mahsus muamele vardır. Bir avukata gittim. Hariciye Müsteşarı Suat Bey hânemden bir halı çalmıştır. Derhal polise ve adliyeye müracaat ediniz. Lâzım gelen vekâletnâmeyi şimdi size vereyim.» dedim. Adamcağız şaşırdı. «Beyefendi böyle iş olur mu?» dedi. «Olmaz olur mu? Malımı istiyorum. Vermiyor. Bana haber vermeden hânemden almıştır.» dedim. «Ben bunu yapamam» dedi. «Yapamazsanız, avukat yalnız siz değilsiniz ya. Şimdi ben polisi haberdar eder ve adliyeye bir istida verir, bir de işi takip için avukat tutarım.» dedim. Kalktım. Rica etti. «Beş dakika oturunuz. Ben kendisini göreyim. Halıyı verir» dedi. «Peki» dedim. Gitti, geldi. Bir saat sonra da halı geldi. Gel zaman geç zaman Hariciye Vekâletine vekil oldum. Suat yanıma gelip ayaklarıma kapanırcasına dalkavuk'uk ediyor. Başımı kaldırıp yüzüne bile bakmadım. İş için de bir defa çağırmadım. Doğrudan doğruya müdürleri çağırıp onlarla görüşüyorum. Aramızda şu hususî mes'ele olmadan evvel ben bu adamın böyle âdi, rezil olduğunu bilseydim şimdi derhal azlederdim. Mes'ele şahsıma ait. Yapmadım. Sonra tekrar yine vekil oldum. Lâtife hanım : «Siz Suat Beyi sevmiyormuşsunuz. Azledecekmişsiniz. Etmeyiniz. O benim süt ninemin oğludur.» dedi. Kendisine : «Merak etmeyi-

niz. Azletmem. İsteseydim geçen seferki vekâletimde yapardım.» dedim. Bu vak'a bu adamın mahiyetini gösterir. Aynı zamanda pek cahildi. Galatasaray Lisesinin en gabi talebesi olarak meşhurdur. Sonra Lâtife onu Romanya sefiri yaptı. Bu adam sefirdir!.. Bir iki aydır da Paris sefiri.

Rusya'dan dönünce Yusuf Kemâl'i Adliye Vekili yapmışlar. Beni açığa çıkarmışlar. Adliye, Yusuf Kemal'in mesleğidir; fakat Adliye Vekilliğini hiç sevmez ve istemez. Önceleri İktisad Vekâletini seviyor, «Türkiye'nin iktisad mütehassısı olacağım.» diyordu. İktisad Vekilliği etti. Bir mahsül meydana getiremedi. Galiba ondan da hevesi geçti. Şimdi sevdiği haricî işler. Adliyeyi bırakıp Hariciye Vekili oluyor. Nasıl olmuş, bilmiyorum. Ankara'ya geldiğim vakit Hariciye Vekili idi.

Azerbeycan bir sefir göndermiş. Düşündüm, Rus'lar bu işi nasıl yapmışlar?!. Çünkü Azerbeycan'ı Rusya eczasından sayıyorlar. Bu sebepledir ki, bizimle münferit muahede yapmasına da mâni oldular. Şimdi sefir göndermişler. Bu perhiz ne, bu turşu ne!.. Sefirin adı İbrahim Abilof. Kimdir, anlamadım. Bir gün de gördüm. O... Doktor Nerimanof'un evinde göbek atan, hepimiz aleyhinde casusluk eden, Azerîlerden Rus adamı, ahlâksız biri olduğunu haber aldığım adam. Demek Rus'lar onu Azerbeycan'lı birinin bizimkilerin emniyet ve itimadını celbetmesi ziyade ihtimali olduğunu düşünerek İbrahim'i o sıfatla göndermişler. Yanına bir kaç güzel Rus karısı da almış. Çankaya yolunda Mustafa Kemâl'e yakınca bir hâne kiralayıp yerleşmiş. Mustafa Kemal, gece gündüz İbrahim'in evinde İbrahim de çok içiyor. Beraber kör kütük sarhoş oluyorlar. Tabiî Mustafa Kemal karılara da tecavüz ediyor. İbrahim'in istediği şey. Kimbilir Mustafa Kemal'den ne evrak çalıyorlar, ne sırlar alıyorlar, daha neler oluyor?.. Bunları Allah bilir. Merak ettim. Fevzi Paşa'ya Mustafa Kemâl'in kendisine İbrahim'in casus olduğunu söyledim. Mustafa Kemâl'e biri aleyhine bir şey söylemek de doğru değildir. Derhal o adama anlatır. Sebebi: Herkes birbirine düşman olsun. Biliyorum, fakat devlet ve millet işi.

Kendimi men edemedim. Söyledim. Baktım, hiç te'siri olmadı. Yine eski hamam, eski tas. Mustafa Kemâl Abilof'un evinden çıkmıyor. Bu hal yıllarla sürdü. Abilof Mustafa Kemâl'in en mahrem dostu oldu. Nihayet İzmir'de apandisitten öldü de kurtulduk.

Moskova Muahedesi esası dairesinde Ukranya ve Kafkasya Cumhuriyetleriyle muahedeler yapacağımızı Moskova'da Rus'larla kararlaştırmıştık. Biz Moskova'da iken Ukranya General Frunze'yi göndermiş, onlarla muahede yapılmışmış. Simdi Mustafa Kemal ve Yusuf Kemal Kars'ta Azerî, Gürcü ve Ermenilerle birlikte muahede yapmağa karar vermişler. Celsede Ruslar da bulunacak. Bu bizim prensibe mugayir. Biz herbiriyle ve Rus'suz muahede yapmak istiyorduk. Rusya da hep bu dâvayı gördük idi. Yusuf Kemâl Tiflis'e bir hey'eti Murahhasa gönderiyor. Bir resmî tezkere ile bana murahhas olarak bu muahedenin müzakeresine iştirâki teklif etti Kendisine şu tezkere ile cevap verdim ki, pek ağır yazılmıştır :»

(Tezkereyi buraya)

Hasılı red'ettim. Yusuf Kemâl'de kuyruk acım var ama. kabul etmediğim prensibime mugayır olmasındandı. Bu muahede yapıldı.

Yusuf Kemal Acar'lara verdirdiğimiz muhtariyet işine bakmıyor. Rus'lar orada muahedeye hiç bakmaksızın türlü zulümler ediyorlar, bir Rus vilâyeti imis gibi teşkilât yapıyorlar. Halkı hiçbir işe karıştırmıyorlar. Meclis'te şikâyet ettim, söylendim. Meb'usları Yusuf Kemal'i vazifesini ifaya dâvete teşvik ettim. Ne olurdu bari bir defa bile bir nota ile Rus'lara bunları hatırlatsaydı ya... Elbet bir te'siri olurdu.

Millet Meclisini eskisi gibi bulmadım. Pek ziyade tahammür, kaynaşma var. Hemen herkes Mustafa Kemâl'den soğumuş. Onun bir çok foyaları meydana çıkmış, meb'uslar yüzde seksen Mustafa Kemâl'in aleyhinde. Muhalif bir grup meydana

gelmeğe başlamış. Nutukta (S. 369 ilh...) bunu başka şekilde gösteriyor.

Ankara'ya geldiğimin ikinci günü Darül Muallimat Müdiresi Şahende Hanım geldi. Bir vak'a anlattı. Meğerse biz Rusya'da iken pek çirkin bir vak'a olmuş. Diyor ki : «Bir gece yarısı bir otomobille Mustafa Kemâl, yaveri Salih, mektebin kapısına geldiler. Talebeden bir kızı alıp götürdüler. Ertesi günü Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beye gidip şikâyet ettim. Bu çocukların babası o demektir. Ama «Ne yapalım, olur ya. Kızı sevmiş, almış.» dedi. Hayret içinde kaldım. Sizi hatırladım. «O olsaydı kıyameti koparırdı, dedim.»

Meb'uslara sordum. Bu iş Meclis'te gürültüyü mucip olmuş. İstizah yapmak istemişler. Mustafa Kemâl korkup kızı birkaç gün istimâlden sonra yâverlerinden bir zabite nikâhla vermiş, o da almış. Sonra zabiti terfih ettirmiş. Bu vak'a çok çirkin ve namussuzca bir iştir. Devlet ve milletin başına geçmiş ve onun hayat ve namusunu kurtarmak için çalıştığını iddia eden şu adam, mektepten milletin mâsum kızlarını cebren alıp fiili şen'i yapıyor. Kız kaçmıyor, eşkıyalık ediyor. Bu iş, grubu epeyce vahdete getirmiş.

Bir de bu arada Karabekir'in Teşkilât-ı Esasiye Kanununu rical-i askeriye ve mülkiyeden sormadığı itirafına şöyle cevap veriyor. (S-372) : «Mâlûm-u devletleridir ki, bir hükümet şeklinde yaşıyoruz. Onun bütün mefhumlarına tebaiyyet mecburiyetindeyiz. Kanunun hey'eti umumiyede tebellür edecek şekli üzerine uzaktan telâkki edilecek efkâr ile icrayi te'sire imkân olmadığı elbette teslim buyrulur.» Mübarek muz gibidir. Her işi kumandanlara soran, bunu âdet eden sensin. Şimdi sormamışsın. Elbette itiraz eder. Hükûmet teşekkülünden beri nice müddet geçti; o vakit hükûmet şeklinde yaşamıyor muydun?!..

Karabekir'in de böyle bir müdahalesi pek çirkindir.

⁂

Millet Meclisi hiç tatil yapmazdı. Temmuz iptidâlarıydı. Bir gün Mustafa Kemâl Meclise geldi. Hususî bir içtima yaptı. Yunan'lıların yeniden taarruza başladıklarını söyledi. Al beliye. Bütün meb'uslar tabiî fevkalâde telâş ettik. Mustafa Kemal dedi ki : «Yunan'lılar ordularını Bursa'ya yığmış; oradan İnönü, Eskişehir üzerine yürüyor. Afyonkarahisarı taraflarında hiçbir hareket yok. Demek yine muharebe şimaldedir. (İnönü) Askerimiz fevkalâde intizamlıdır. Çok yerde beton siperler, hendekler bile yapılmış; top, tüfenk, mesafeleri bile tesbit edilip nişanlar konmuştur.

Helecan ve meraktayız. İki gün sonra geldi. «Keşifler yaptırdık. Tayyare keşfi de yaptık. Anlaşıldı. Blöf yapıyor. Ufak bir takım kıt'alar başka bir şey yok. Demek merak edecek bir şey değil.». Söyledikleri aynen bunlardır. Bu sözleri kaydediyorum. Çünkü, bu muharebenin âtisini izaha yarar mühim sözlerdir.

Düşündüm: Bu adam böyle söyledi. Ama, sözünde hiçbir mantık yoktur. Ne biçim asker. Yunan'lılar neden blöf yapsınlar? İş eğlenmeğe kalmış da nisan balığı oyunu mu oynuyorlar?!.. Bir kaç fırka sevkedip niye çekilsinler? Bunda ne faydaları var? Bunlar birer istifham işareti. Bizim palavracı atıyor mutlaka...

Nutukta (S-337 den itibaren) Sakarya harbinden bahsediyor. Bu harp ve vak'aların içindeyim. Bu sahifeleri okudum. Gördüm ki, bir çok mühim vukuatı zikretmeden geçmiş. Yazdıklarını da tamamiyle başka kalıba koyarak yazmıştır. Bu sahifeler, tarihi sahtekârlığa mükemmel vesika ve nümuneler dir. Bütün yalan dolan... Bu mağlûbiyeti güya bilerek yaptığı, sevkülceyşi bir ric'atmış gibi gösteriyor. Mızrak çuvala sığmaz. Hem o halde İnönü'nde evvelce niye galip gelmiş?!..

Hasılı Eskişehir, Afyon cephesinde müthiş mağlûp oldu. Bu öyle bir hezimetti ki, öyle bir kaçış kaçtılar ki, şimendifer köprülerini, rayları bile atmağa vakit bulamadılar. Yahut akıl etmediler. Oralardaki sığır, koyun ve keçi sürülerini sürüp ge-

tirmediler. Yunan'lılar bu hattan güzel istifade ettiler. Sakarya harbinde bu sürülerle beslendiler. Bu sürürler olmasa Sakarya'da yirmi gün duramazlardı.

Ben hakikatı gördüğümü, yaptığımı ve bildiğimi yazıyorum:

Biz Mustafa Kemâl'in sözlerine kanıp taarruz yok, mes'ele kapanıyor sanırken, birden Afyonkarahisar tarafından bir patlayıştır, patladı. Yunan'lılar oradan bütün şiddetiyle taarruz ettiler. Artık harp emrivakı. Şimale kadar bütün cepheye sirayet etti. En şiddetli taarruz sol cenahımız üzerine. Yâni Kütahya hizalarından Afyonkarahisar ve Seyyid Gâzi istikametine doğru. Şimdi bütün meb'uslar aydık.

Şimdiye kadar Yunan'lılar iptidâda çeteleri püskürtmüşler, bir ciddî ve nizamlı bir harp görmemişlerdi. İlk İnönü'ne az bir kuvvetle gelmiştiler. O vakit ki vaziyeti anlayamadıkları anlaşılıyor. İkinci İnönü'nde yine kuvvetler müsavî idi, belki bizim daha çok askerimiz vardı. Bir kaç saat daha sabredebilselerdi, galip idiler. Çünkü iki taraf da ric'at ediyordu. Bu harplerde Yunan'lılar askerî hiçbir dirayet gösteremediler. Değerli bir düşman olmadıklarını, kıymetli bir askerlik hassasından mahrum olduklarını ispat etmişlerdi. Şimdi büyük kuvvetler yapmışlar, kıralları da başlarına geçmiş, mühim bir hareket yapıyorlar. Bizim kuvvetlerimiz de İkinci İnönü'nden beri adam adedince, silâh ve cephânece çok terakki ettirilmişti. Sivas'a Çolak Selâhaddin'in yerine kumandan yapılan Nureddin Paşa bir düziye orada fırka yapıp göndermişti. Ermeni Harbinden sonra Şark Cephesi kıt'alarından ve silâhlarından da bir çoğu Garp Cephesine nakledilmişti. Halâ geliyordu. Topal Osman da Giresun eşkıyasından bir fırka kadar asker yapıp, binbaşı Alparslan'ın refakatiyle tanzim etmiş, orduya iltihak etmişti. Rusya'dan da birçok silâh ve mühimmat getirmiştik. Ermenilerden zaptolunan şeyler de şark'tan buraya gönderilmişti. Biz de düşman kuvvetine müsavi bir miktarda idik. Hattâ onlara şu tefevvukumuz vardı: Üssülharekemizdeyiz. Hendekler kazılmış, metrisler yapılmış, buralara askerin içeceği su fıçıları bile yer-

leştirilmiş, top, mitralyöz mevzileri ölçülmüş ve nişanlar konmuştu.

Mustafa Kemâl'in Meclisteki beyanatı, harbin sonraki cereyanı, kendisinin ve bizim kumandanın (İsmet) Yunan ordusu hakkında hiç bir mâlûmata malik olmadığını, tam bir gaflet içinde olduklarını, Yunan ordusunda başlayan hareketi aslâ anlıyamadıklarını göstermektedir.

Meğerse Mustafa Kemâl blöf yapıyorlar dediği vakit, Yunan'lılar hakikaten blöf yapmışlar; fakat onun dediği gibi değil. Bu bir setr hareketi imiş. Şimal kısmımıza Bursa'dan getirip az bir kuvvet koyup durmuş. Bu kuvvetin arkasından bütün şimaldeki kuvvetlerini gizlice cenube kaydırmışlar. Zaten İzmir-Afyon arasında şimendifer olduğundan kuvve-i külliyelerini bu hat ile Afyon civarına getirmişmişler. Yâni İnönü'ne hücum edecek bir hareket gösterip, bizim kumandanı aldatmışlar. Ben kumandan dedikçe İsmet ve Mustafa Kemâl'i beraber anlamalıdır. Çünkü, İsmet resmî kumandan ama, Mustafa Kemâl'in rey ve emri hilâfına, ondan emir almadıkça hiçbir şey yapmaz. Resmî Kumandan İsmet'ti. Ama gayrîresmî ve hakiki kumandan Mustafa Kemâl'di.

Afyon'daki taarruzun şiddetine rağmen bizim kumandan harp yine İnönü'de olacak, bu bir nümayiştir diye bütün kuvvetleri İnönü'ne toplamış. İhtiyatları da Eskişehir'e ve şimaline almış. Bari ihtiyatlı davranarak ortalık bir yere alsa ya... Bu uzun cephenin cenubunu adetâ boş bırakmış... Hasılı düşman bizi aldatmağa tamamiyle muvaffak olmuştu. Ondan sonra sol cenahımıza pek faik kuvvetlerle çullanmıştır. Sol cenahımızda Deli Halit, onun sağında miralay Nâzım var. Yunan ordusu bunları kırıp doğruyor. Bunlar da delice, kahramanca mukavemet ve müthiş harpler yapıyorlar; fakat ne yapacaklar? Pek faik düşmana birgün, iki gün, beş gün dayanabilirler. Nihayet ric'at mecburidir. Bunlar İsmet'ten imdat istiyor, yırtınıyorlar, İsmet «Hayır, harp orada değildir. Düşman orada (yâni sol cenahımızda) nümayiş yapıyor. İhtiyatlarımızı oraya çekmek is-

tiyor. Bir nefer dahi gönderemem» diyor ve göndermiyor. Ötekiler yine yırtınıyor. Olmuyor. İsmet'de tuhaf bir hal vardır. Benim gibi onunla çok temas edenler bilir : Bu adamın zihnine bir şey yerleşti mi bir daha onu çıkarmak imkânsızdır. Ama ne kadar saçma olursa olsun. Balçığa saplanır gibi, ona saplanır, kalır. Lozan'da da bu halini daima görür ve gülerdim. Bazan hiç mânasız bir şeye fevkalâde ehemmiyet verir, bazan da mühim bir şeyi hiç ka'le almaz. Ona bir şeye ehemmiyet verdirmek için evhamını gıcıklamasını bilmelidir. Çok müvesvis ve vehimli bir insandır. Bu harpte de zihni sağ cenahımızdan gelecekler, asıl harp İnönü'nde olacak fikrine saplanmış. Bir türlü bundan çıkamamıştır. Hattâ üç gün süren sol cenahın şiddetli harpleri de bu adamı saplandığı bu hatâ batağından çıkaramamıştır. Tabii Mustafa Kemâl de bu fikirde olmasa onu döndürürdü.

Dediler ki, Fevzi paşa bu iki adama daha harbin iptidâsında taarruzun Afyon üzerinden olacağını söylemişti; fakat dinlememişler. İnanmak lâzımdır. Fevzi paşa'nın bir iki hizmeti vardır ki, askerlikte Mustafa Kemâl'e de, İsmet'e de pek fâik olduğunu göstermişti. O vakit Fevzi Hey'et-i Vekili Reisi, ve daha birkaç memuriyeti de vardı.

Derken zavallı Nâzım kahramanca döğüşerek şehid düştü. Askeri kâmilen kırıldı. Şimdiye kadar hizmetler etmiş, değerli bir zabitti. Sonra cenazesi Ankara'ya getirildi; Hacıbayram Veli'de gömüldü. Nâzım'ın yeri boş kaldı. Yâni delik açıldı. Nâzım'ın sağında Çolak Kemal (Kemaleddin Sami, vardı. Yunanlılar onu da tepelediler, kaçırdılar. Az kaldı esir oluyormuş. Bereket versin yanında oralı bir nefer varmış. Dağda bir yol biliyormuş. Bunları oradan kaçırmış. Delik büyüdü. Cephemizin sol cenahı mahvoldu. Bunlar Kütahya - Afyon hattında oluyor. Halit sol cenahın ucunda ayrı kaldı. Hem vuruşuyor, hem Seyyidgazi'ye doğru ric'at ediyor. Hali perişan.

İşte ancak bu esnadadır ki, İsmet gaflet uykularından uyandı. Sağırın kulağı duymaz ama, bunun beyni de sağırmış. Kaç gündür harp oluyor, sağ cenahımızda bir şey yok. Kuvve-i külli-

yemiz orda, istirahatte. Kumandan vaziyeti kavrayamıyor. Nihayet sol cenahımız müthiş bir satır yeyip parçalanınca anlıyor. Şimale yığdığı ihtiyatları ve diğer kuvvetleri şimdi cenuba sevkediyor. Bu bir gülgülü - ağlamalı sahnedir: Ev ateş almış, yanıyor. İçindekiler «Aman itfaiyeci başı tulumbaları acele yolla!» diyorlar, yalvarıyor, bağırıyor, ağlıyorlar. İtfaiyeci başı : «Size hayâl olmuş, yangın orda değil, başka yerdedir. Bir hortum bile göndermem.» diyor. Derken günler geçiyor; bina yanmış, kül olmuştur. Başka yerde ise bir kıvılcım eseri bile yok. Halî tulumbalar binaları yanıp, bitmiş, dumanı tüten yangın yerine gidiniz. Canım iş işten geçti. O evvel gerekti. Bunu da anlamıyor. Yolluyor. Bari kuvve-i külliye sağında, Yunan'lılar soluna hücum ederken, onları kurtarmak için sen de onun soluna çullansana. Hayır. Eğer bunu yapsaydı, Yunan'lıları perişan etmesi muhtemeldi. Bu fırsatı da kaçırmıştı. Galebe pek mümkündü. Çünkü Yunan kuvvetleri hep solumuzdaydı.

Askerler diyorlar ki, strateji hatâsı müthiş bir hatâdır. Bunu harbin iptidâsında irtikâp eden kumandan fe'âketedir. Çünkü bu hatâ harbin sonuna kadar sürer. Kimse tashih edemez.. İşte bu harpta, İsmet'in yaptığı budur. Cezasını millet çekecek, nice yerler kaybedeceğiz, binlerce vatan evlâdı ölüp, kara toprakların altına girecek, top, tüfek ve her türlü mal ve servet gidecek. Az kaldı dâva da bitiyordu.

Şimdi ihtiyatlar hadi cenuba: Bir süvari fırkası dörtnala şimalden cenuba koşturuluyor. Harp yerine geliyor. Harp bitmiş, düşman ilerliyor. Yapacak bir şey kalmamış. Yine dörtnala geri dönüp kaçmağa çalışıyor. Bir piyade alayı cebrî yürüyüşle, soluk soluğa geliyor. Harp bitmek üzere. Hemen harbe iştirâk etse, belki terazinin gözünü lehimize çevirir. Fakat o kadar yorulmuş ki, o kadar aç ve hele uykusuz ki... Uykuya yatıyor. Çünkü gece gündüz yürüyüş, ayakta duramıyor. Bu iş düşman mevzii karşısında oluyor. Asker uyumaktan kendini alamıyor. Zabit men'edemiyor. Hasılı dar geri kaçıyorlar. Hasılı yukardaki kuvvetler, aşağı sevkedildi. Fakat bâde harâbûl

başra... Harbe iştirâk etmeleri mümkün olmadı. Hiçbiri harbe iştirâk edemeden gerisin geriye döndüler.

Ben bunları şu, bu rivayetlere göre söylemiyorum. Mağlûp ordu, Sakarya arkasına kaçınca, Millet Meclisinden orduya gönderilen tahkik heyeti içinde idim. Kumandanlardan, küçük kumandanlardan, binbaşı, yüzbaşı, mülâzım gibi birçok zabitlerden dinledim. Bunları ayrı ayrı bana söylediler. Fakat yekmeal olarak bu harbi şöyle tarif ediyorlardı :

«Harp değil, basut, alımlıkça bir hareket mecmuası. Harp olmadı. Sade bimana bir yol yürüyüşü oldu.»

Ben de bu harekete : «Sina çöllerinde pusulayı şaşırmış Yahudilerin kırk yıllık seyahatleri» diyorum.

Hakikaten ordumuz hiç harp edememiştir. 13 fırkamız körebe oynar gibi iki gözü bağlı, sade ordan oraya dolaşmıştır. Bu harpten evvel İsmet ve Mustafa Kemal orduyu gruplara ayırarak, bir bid'at yapmışlardı. Bir takım zabit ve kumandanlar, bunun tehlikeli bir şey olduğunu söyleyip itiraz etmişler, fakat ağızlara dinletememişlerdi. Hele böyle harp esnasında bir ordu da yeni teşkilât yapmak çok tehlikeli olurmuş. Bu gruplarda 18 fırkamız vardı. Bunlardan harbe iştirâk eden, cenupta, sol cenahımızda bulunan yalnız beş fırkadır. Diğer 13 fırka İsmet'in, tabiî Mustafa Kemâl'in vahim hatası yüzünden harbe iştirâk edememiş, harbin ilk haftasını istirahat, ikinci haftasını oradan oraya yürümekle geçirmiştir. Yâni ha varmış, ha yokmuş gibi olmuştur. Yâni Yunan ordusu yalnız beş fırkalı bir askerle harp edip muzaffer olmuştur.

Aklı eren askerler diyorlar ki, harp böyle olunca, artık ihtiyatları da aşağı yollamak da hatâ idi. Çünkü esir düşebilirler. Hakikaten Yunanlılar şimdi Seyyidgazi'den Ankara istikametine doğru zorlanıyorlardı. Gayeleri bizim ordunun bakayasını Bolu dağlarına atmak. Oraya atılmış bakıye artık bitmiş demektir. Halit, Allah için gayret ediyor. Yunanlılara karış karış ölçerek yer veriyor. Nihayet İsmet Eskişehir'den bir mukabil taarruz yapıyor. Diyorlar ki, bu da pek hatâ idi. Ne ise, şükür ki,

bizim kumandan işi anladı. Bundan çabuk vazgeçip, umumî ric'at emri verdi. Vermese de ordu bozulmuş, çözülmüş, panik gelmiş. Harp mıntakası ve civarı ahalisi olan askerler, savuşup köylerine gidiyor, diğer askerler de alabildiğine kaçıyor.

Mustafa Kemâl buna ric'at diyor. (S-377) müthiş bir hezimettir. Sebepler gösteriyor. Hepsi yalan. Bu adam aslâ utanmıyor. Onun bu sahifeleri kâmilen yalan ve sonradan uydurma şeylerdir.

Kara haber Ankara'da yıldırım gibi beynimize indi. Eyvah, bu kadar emeklere nice tehlikelerden atlatıp meydana getirdiğimiz kurtulma hareketi bitiyor. Millet ve devlet yeniden batıyor. Ümit yine söndü. Gülen yüz kalmadı. Herkes yas içinde. Hükûmet Ankara'yı bırakıp acele Kayseri'ye nakle karar vermiş. Hey'eti Vekilede Mustafa Kemal bu kararı verdirmiş. Dosyaları oraya taşıyorlar. Bunların bir kısmı yollarda zayi olmuştur. İsmet, Mustafa Kemal, Fevzi de orduyu Yeşilırmağın arkasına nakletmeğe karar vermişler, onu yapacakiar. Mustafa Kemal cepheden kaçmış, Ankara'ya geldi. Süngüsü düşük, süt dökmüş kedi gibi. Önüne bakıyor. Yalan, doğru bir lâf yok. Her vakitki gibi yalan da söyleyemiyor. Palavra da atamıyor. Hemen şimdi şu ikisini mahkemeye çekmek lâzım ya.. Fakat iyi, kötü adama, askere ihtiyaç var. Dâvaya hizmet edecek karınca bulsak alıyoruz. Hem de o gün mü?.. Bir iş yapacaksan harici düşmana karşı yapılmalı...

Ankara mahşer; bir ana baba günü oldu. Kayseri'ye ilk kaçanlar Maarif Vekili Hamdullah Suphi ve Yunus Nadi. Elhamdülillâh sekiz on meb'us daha kaçtıysa da başkası kaçmadı. Hükûmet, memur ve zabit ailelerini Kayseri'ye yolluyor. Sokaklarda, arabalar, atlar, eşekler, öküzler, kağnılar. Eşyalar arabalara yüklenmiş. Kadınlar eşyaların üstüne oturmuş. Bir tarafında bir kafes, bir tarafında bir oturak, bazısında üç dört tavuk da asılı. Çocuklar analarının kucağında ağlar. Kimsenin bir bildiği yok. Herkes meçhûlât içinde. Yalnız gâvur gelivormuş. Kaçmayı düşünüyorlar ve acele. Hükûmet bu sevkıyatı

idare ediyor. Araba az. Kimi cebren araba zaptedip ailesini yerleştiriyor. Gücü, gücü yetene. Hükûmet meb'usları tahrik ediyor, yollamak istiyor.

Sokak, pazar insan dolu. Bir sürü insanlar koşuşup duruyorlar. Ekseri yürüyüşler mânasız, şaşkınlık eseri. Bu insanların çoğunun elinde eşya var. Kimi bir endam aynası gezdiriyor, satmak istiyor. Kimi sırtına bir dolap almış, müşteri arıyor, kan ter içinde. Kiminin elinde veya omuzunda halılar. Fiyatlar ölü pahasına; fakat yine alan yok. Kim başına dert alacak? Herkes canını taşıyamıyacak halde, Şaşkın, şaşkın, telâş ve acele içinde. Bir öteye, bir beriye koşuyorlar. Para küçük ve hafif şeydir. Taşınır ve saklanabilir. Eşyayı nereye sığdırmalı?!. İnsanların benzi, ölü benzi...

Tanrı böyle bir günü hiç kimsenin başına vermesin. Hattâ derler ki, düşmanıma vermesin. Doğru...

İsmet'in bu harpteki mes'uliyeti pek ağırdır. Yaptığı iş çocukça bir iştir. Böyle bir kumandan başka millette olsaydı, derhal kurşuna dizerlerdi. Bizde mes'uliyet yok ki... Hem de ve hattâ böylesi Mustafa Kemâl gibi birine kul, dalkavuk olursa bu hatası tedbir ve zafer suretinde bile gösterilir...

Bu harpten iki ay kadar evvel Temps gazetesinde General Delacroi adında bir Fransız generalının bir makalesini okumuştum. Diyordu ki : «Yunan'lılar büyük bir hücum yapacaklar. Hazırlanıyorlar. Böyle büyük bir hücumu yapabilmek için, insan, silâh, azık ve cephane nakliyatını te'min etmek lâzımdır. Bunun için muhakkak bu hücumu Afyon'dan yapacaklardır. Çünkü, oraya İzmir'den şimendifer var. Başka yerden yapamazlar.»

Sonra Sakarya'ya kaçan ordu enkazında tahkikatım esnasında İsmet'in İnönü'nde harp beklemek hatasını öğrendiğim vakit bu makale hatırıma geldi. Döğündüm. Bu adamlar bari bu makaleyi okusalardı. Bari bundan ders alsalardı. Yâni bir asker böyle bir hücumun ancak Afyon'dan olabileceğini iki kere iki dört eder gibi bilecekti. Bizimkiler bu kadar basit bir şeyi bilememişler, rezil olmuşlar ve olmuşuzdur.

Şimdi bu ağalar orduyu Kızılırmak arkasına alacaklar. Hangi orduyu? 120 bin kişilik bir ordu dağılmış, Sakarya'nın arkasına sade yirmi bin kişi gelmiştir. Onun da elinde bir şey yok. Malzemenin çoğu düşman eline geçmiştir. Bizim asker bozgunlukta fena kaçıyor. Zaten harpten evvel de bir düziye kaçıyordu. Pek kahramanız diye övünmeyelim. Asker artık harpten bıkmış, fırsat buldukça silâhını atıp, bir kısmı da silâhıyle kaçıyor. Son zamanlarda bunun önünü bir derece İstiklâl Mahkemeleri alabilmişti. Bu firar hâdisesini izah eder bir hikâye söyleyeyim :

Bu bozgundan evvel, birgün Hey'eti Vekile'de Maliye Vekili söylendi. Sebebi Müdâfaa-ı Milliye Vekâleti para istemiş; askere elbise lâzımmış. Fevzi paşa'ya dedi ki : «Daha bir ay evvel elbise parası verdik. Yeniden yine istiyor. Bunu ne yapıyorsunuz?» Fevzi Paşa şu cevabı verdi: «Eh, ben ne yapayım? Bütün milleti giydirmeği taahhüt etmedim ya.» Şaştık, bu nasıl lâkırdı anlamadık. Hepimiz : «Nasıl?» dedik. İzah etti : «Yalnız orduyu giydirsem fazla para istemem; fakat orduyu giydiriyorum, bir kaç ayın içinde o neferler tedricen kaçıyor. Elbiseyi de beraber götürüyor. Yerine yeni efrad getiriliyor. Bunlar çıplak. Bunları da giydirmeli. Böyle devam ederse bütün milleti giydireceğim. Siz de ona göre para verirsiniz.» Buna hem güldük, hem de müteessir olduk. Maatteessüf hakikat böyle idi. Şimdi bozgunlukta ise dağılıvermişlerdi. Türk askeri müdâfaa azminde yektâ bir askerdir. Fakat mağlûp olunca adetâ sıfır oluyor.

Şimdi darbe yiyince ordu erimiş, bitmişti.

Kic'atte bir şeyi iyi yaptılar. Hangi hamiyetli zabitler ise onlar ne yapıp yapıp cephane sandıklarının çoğunu şimendifer ile nakledip, Nallıhan'da Kızılırmağın arkasına yığdılar. Gayet fena da iki şey yaptılar. Eskişehir - Ankara şimendifer raylarını ve köprüleri atmadılar. Mevcut koyun, keçi, sığır sürülerini sürüp bizim tarafa getirmediler. Oradalarda pek çok koyun ve keçi sürüleri vardır. Sonra bunlar Sakarya Harbinde düşmana

gıda olmuştur. Düşman hat ile de Sakarya üzerine âlâ nakliyat yapmıştır. Halbuki Sakarya'da bozulduktan sonra Yunan'lılar kaçarken bu rayları öyle atmışlardır ki, parça parça idi. Adeta her ray parçasının altına bir dinamit koymuşlardı. Sonra aylarla tamir edemediler.

Yaralılar geldi Askeri Sıhhiye Reisi İbrahim Tali'. Bunlara bir türlü münasip surette bakamadık. Azlettiler. Bu yaralıları araba ve bazılarını yaya olarak, Çankırı, Çorum taraflarına yolladılar. Düşünün zavallıları, sefalet!.. Yaralı yaya gidiyor. Hattâ ayağından yaralılar, korkudan Ankara'da bırakılamıyor. Yaya yollanıyor.

Ankara'da meb'uslar vaziyetten hiç bir şey bilmiyor. Mustafa Kemal'de de sadre şifa verecek bir haber yok. O, hükûmet Ankara'dan kaçma telâşında. Başka şeyi düşündükleri yok. Mustafa Kemâl eşyasını denk denk toplatmış, yolluyor. Meclis'in haline baktım. Herkes şaşkın tavuğa dönmüş, ne olacağını ve ne yapılması lâzım geldiğine dair kimsede bir fikir, bir rey yok.

Bekir Sami, otuz meb'us konuşuyoruz. Ekserisi Adana ve Mersin meb'usları İsmail Safa, Zamir, ilh... bana : «Ne yapalım? Sen ne dersin?» dediler. Dedim ki : «Vaziyet nedir? Bir bileniniz var mı?» «Yok» dediler. Arkadaşlara «Biz de, hükûmet de, Mustafa Kemâl de bir şey bilmiyoruz. Arada Mustafa Kemâl meb'uslara hasbıhâl kılıklı hususî bir şeyler söylüyor. Tenakuz içinde ve çocukça avutmalar. Anlaşılan o da bütün ümidini kesmiş. Hem de kaçmak peşinde. Bunu da herkes biliyor. Elde bir ordu kalmış mı, kalmamış mı, top, tüfenk hep zayi olmuş mu? Bildiğimiz yok. Mustafa Kemâl'e sorsak bermutad yalan söyleyecek. İptida bunları bilmeli. Bilince bir şeyin yapılıp yapılamayacağını kestirmek, ümit varsa yapılacak şeyin ne olduğunu tâyin etmek mümkün olur. Bunun için hemen celse yapın. Arkadaşlardan bir Tahkik Hey'eti teşkil edin. Beni de intihap edin. Orduya gidelim. Görüp tahkik edelim, gelip size söyleyelim. Bu işi çabuk yapın. Vakit kârdır. Yunan'lılar elbet An-

kara üzerine yürüyeceklerdir.» dedim. Pek münasip gördüler. Hemen resmî celse yapıp bir meb'us tahkik hey'eti ve beni de intihap ettiler. 14 kişi idik. İçimizde Çolak Selâhaddin, Konya'lı Vehbi Hoca, Abdullah Azmi, Erzurum'lu Durak da vardı.

Hükûmete tebliğ edildi. İsmet'e yazmışlar. İsmet bizi kabul etmek istemedi. Sebebi, hatâ ve rezaletleri meydana çıkacak. Bu adam yaman adamdır. Böyle günde, böyle şey düşünülebilir mi? Ama kabahat ve rezaletleri meydana çıkmasın da ne olursa olsun. Bil.akis insan bir yardım olur belki diye ister. Hem millet-vekillerini nasıl men eder? İsmet : «Asker işine meb'us, sivil karışamaz. Bu anarşidir, disipline mugayirdir.» diyor. Hem kel, hem fodul!.. Neler yapmış?.. Bir koca orduyu sıfıra indirmiş. Şimdi bize ne diyor. Yaman hırsız ev sahibini bastırır». Canım niye telâş ediyor? Biz oraya gidip kumandayı alacak değiliz... Zâbitleri, neferlerin önünde döğdürmiyeceğiz. Askeri ihtilâle de teşvik etmiyeceğiz. Bunların sırası mı? Millet hali görmek istiyor. Hakkı değil midir?' dedim. Hasılı şiddetlendik, ısrar ettik. İsmet razı olmad. Amma biz yola çıktık. Cepheye vardık. mâni' olamadı. Fakat, gözümüze gözükmedi de.

Cepheyi bir başından baş'adık, öbür başına gidiyoruz. Ordu Sakarya'nın şark kısmında muhtelif tepelerde. Bu tepelerden cephenin vaziyetlerini,pancramasını görüyoruz. Bir yerde o mıntıka harita mütehassısı bir binbaşı var. Bize mevziyi gezdiriyor. Çolak Selâhaddin yanında asılı askerî haritasını çıkardı. Binbaşı izahat verdi. Selâhaddin: «Ha, anladım» dedi. Haritayı ufkî yapıp çevirdik. Tuttu. Tabii biz bir şey anlamıyoruz. Bize izahat vermeğe başladı. Baktım binbaşı dikkatle Selâhaddinin yüzüne baktı ve elini tutup haritasını çevirdi. Selâhattin kıpkırmızı oldu. Hep anladık. O... Erkânıharp zabiti ve kolordu kumandanlığı etmiş olan bu zât haritayı arazi üzerine tatbik edemiyor.

Geziyoruz. Ben muhtelif rütbedeki zabitler, hattâ çavuş, onbaşı ve neferler ile de, bir kenara çekip konuşuyorum. Malûmat

istiyorum. Selahaddin ise askeri merasim yapıyor. Elinde bir de kırbacı var. Tespih ile oynar gibi, onunla tuhaf ve daimi saplayarak oynuyor. Böylece safları dolaşıyor. «Düğmeni ilikle!» diyor. Yaptığı bu. Diğer arkadaşlar bîtaraf. Bunlara dedim: «Sarıklı mebuslar askere din gayreti versin. Bunun için böyle merasime lüzum yok. Neferin düğmesi çözülmüş veya yokmuş ne çıkar. O günde miyiz? Salahaddin günü ve vaziyeti takdir edemiyor. Sizler askeri küme yapın. Dinden, Allahın kâfire karşı cenk emrinden, gayret etmezseniz gavurun geleceğinden, karı veya bacılarını alacağından bahsedin». Yine dine sarılırız. Felâkette, bu kara günde yine en iyi işimize yarayacak olan din. Öyle yaptılar. Bense bunların hiç birine karışmayıp gizli gizli zabit ve neferlerle konuştum,

Evvelce tasvir ettiğim gibi, harbi anlattılar. Her grupta hepsinin sözü mütefikti. Sanki bütün ordu bir ağız. Müttefikan diyorlardı ki: «Bizim adedimiz, tüfek ve sair kuvvetimiz düşmandan aşağı değildi. Bilhassa iyice yerleşmiştik. Hendeklerimiz mükemmeldi. Dünyada mağlûp olmazdık. Mağlûbiyetimizin sebebi cahilâne sevk ve idâre edildiğimizden. Biz, âlimâne idare isteriz.» Hele bu son cümle ve âlimâne tâbiri bir parola gibi herkesin ağzında idi. Devam ediyorlardı: «Bize, bizi âlimâne idare edecek bir kumandan ve Eskişehir - Afyon hattındaki o eski silâh ve kuvveti de verin. Düşmanı burada mutlaka tepeleriz. Boşuna rezil olduk. Muharebeye giremedik... İsmet kumandan olamaz.» İşte İsmet'in orduyu teftişimizi istememesinin hikmeti. Mustafa Kemal şimdi Nutkunda onun hatâlarını örtüyor. Çünkü işte müşterektirler.

Bir yerde kimi yüksek rütbeli dört zabitle müctemian görüştüm. Anlattıkları yine aynı şeyler. İstedikleri yine eski kuvvet ve âlimâne sevk ve idare. Birden binnefsihi : «Ah, yazık oldu» demiştim. Zabitler ağlamağa başladılar. Harp erlerinin bilhassa böyle günde ve ordugâhta ağlamaları dertli ve müthiş bir manzara oluyor. Ben de ağlamağa başladım. Hem ağlıyor, hem

söylüyorlar. «Bize ne yapıp yapın eski kuvveti ve iyi bir kumandan verin! Milletin yüzüne bakacak halimiz, yüzümüz yok. Utanıyoruz. Dediğimizi yapın! Yunan'ı burda mutlaka tepeleriz. Bu lekeyi temizleyeceğiz. Bunun için kanımızı akıtacağız.» dediler. Yine onlar da ben de ağladık. Vaad ve teselli ettim. Zabitler çok hamiyetli, çok fedâkâr ilk bir defa gönlüme ümit girdi ve doldu.

Tahkikata devam ettim. Geceleri kâh toprakta yattık. Dolaştık. Daha türlü manzaralar gördük. Artık hep aynı şeyi dinliyorum. Demek tahkikata artık devama lüzum yok. Tebellür etti ve tebellür eden şudur:

«Ümit zâil olmamıştır. Bilhassa zabitlerin hâmiyeti galeyanda. Mağlûbiyetlerinden utanıyorlar. Lekeyi temizlemek istiyorlar. Büyük bir gayretle harp edecekler. Hemen hepsi düşmanı yeneceklerini söylüyorlar. Hastalık da anlaşıldı. Şimdi bunlara âlim bir kumandan ve eskisi kadar ordu, tüfek, top, cephane vermeli.»

Mes'ele bundan ibarettir. Bunları yapmak için hemen Ankara'ya gitmeli. Vakit vardır. Ya Yunan'lılar harekete geçer vakit bırakmazsa... Demek pek acele lâzımdır. Arkadaşlara «Gidelim!» dedim. Selâhaddin: «Henüz gezmediğimiz, ziyaret etmediğimiz fırka var. Oraya gidelim. Sonra çocuklar güceniyor.» Bu fırka Eskişehir önlerinde piştar makamında. Oraya gidip gelmek için üç beş gün lâzım. Halbuki fevt edecek dakika yok. Buraya niye geldik Selâhaddin bilmiyor bir halde. «Canım biz buraya eğlenme ziyaretine, hatır ve gönül yapmaga gelmedik ki Ne diyorsun? Gidip Ankara'ya iş yapalım. Bakıyyetüssüyûf ordu harbedebilir mi hiç? Onu harbeder bir hale koyduralım.» dedim.

Ordu vaziyeti şöyle idi :

«Yüzyirmi bin kişilik ordu dağılmış. Yirmi-yirmibeşbin kişi kalmış. Öyle kaçmışlar ki, yirmidört saatte seksen kilometre yapan nefer var. Bu neferi gösterdiler. Zabitler bunu söylüyor Harp tarihinde bu sür'at nadirdir diyorlar. Askerin ayağında

çarığı var zannediliyor. Ama, ayağını kaldırttın mı altı yok. Hattâ çoğunun tabanı da paralanmış. Zabitlerin anlattığına göre kaçarken askerler kaputunu, hatta caketini atarlarmış. Bu, hafif olmak içinmiş. Bir mendil bile insana öyle zamanda pek ağır gelirmiş. Askerde üstte başta yok. Ama neyse Ağustostayız. pek sıcak. Bununla beraber yine lâzım. Buralar ağaçsız çır-çıplak yerler. Gündüzün bir cehennem sıcağı var, ölecek gibi oluyoruz. Gece de pek serin. Askerde bir tane bile çadır yok. Hepsi gitmiş. Bütün orduda hepsi hepsi belki yüz çadır görmedim. Askerin bir kısmında tüfek de yok. Hele süngülü tüfek pek az. Birkaç süvari alayı yok. Atları Anadolu'nun küçük atları. Bu bir şey değil. Fakat atlar açlıktan ve yoldan bütün lağar, yıkılacak gibi. Hem de bunlar süvari, ama hiçbirinde kılınç da yok.»

Buralarda köylerde bir tane bile ağaç yok. Bu da benim sinirime dokunuyor. Vatanın her parçasını yemyeşil görmek istiyorum. Ağaçsız gördüm mü hiddetleniyorum. Köylüye: «Niye ağaç dikmiyorsunuz?» diyorum. «Olmaz» diyorlar. Birgün yine ayni mıntakada bir köye yaklaşıyoruz. Zümrüt gibi ağaçlar içinde. Gittik. Türlü eriklere kadar var. Bu köylü Rumeliden gelme bir Türk muhacirmiş. Yerli Türk'ler bundan da ibret ve ders almıyorlar. Şu Anadolu köylüsü pek perişandır.

Çolak Kemal'in (Kemaleddin Sami Paşa. Şimdi Berlin Sefiri) karargâhını anlatayım. Bir köyde. O gece meb'uslar üst üste zemin katından ibaret bir evde ve toprak üstünde yattık. Çolak da kibir ve azamet yolunda. Asker ya!.. Fakat bari o azamet bu hezimette olmasa... Asker dedikya, yeter. Hikâye ettiler. Casuslar tutmuşlar ve hapistir. Gidip gördüm de. Yunan'lılara casusluk ediyorlarmış. Bunlar Eskişehir civarında yerleşmiş Arnavut'larmış. Casuslar hep böyle, Arnavut, Boşnak, Çerkes gibi şeylerdir. İbret!.. Tuhafı, asıl feciî şu ki, bu kumandan da Arnavut. Bu daha büyük ibret!.. Çolak Kemal da Arnavut'tur. Babası Sinop'ta hapishane gardiyanı bir Arnavut idi. Çolak Ke-

mal'e : «Canım niye bu casuslar, böyle ecnebi unsurlar?» dedim. Cevap vermedi ve somurttu. Tabii, Çolak Kemal'in askerleri arasında dolaşıyorum. Neferlere şunu bunu soruyorum. Üçer-beşer etrafıma toplanıyorlar. Nasıl kaçabildiklerini sordum. Anlattılar. «Beş altı topu da beraber alabilmiştik. Kaçıyorduk. Gâvur önümüzü tutmuştu. Kaldık. Esir olacağız. Bir nefer oradaki köyden imiş. Dağda gizli bir başka yol gösterdi. Gayret ettik. Topları o yoldan çıkardık. Selâmete erdik. Bu asker bizi, topları, kumandanı kurtardı.» «O asker nerde?» dedim. «Burda» dediler. «Getirin.» dedim. «Sen orduyu kurtarmışsın. Aferin oğlum! Allah senden razı olsun! Senin köyün orda imiş. Niye gidip köyüne çoluğuna çocuğuna bakmadın da, orduyu kaçırmağa çalıştın?» dedim. Cevap verdi: «Efendi! Köy, çoluk çocuk ne olacak? Önce millet kurtulsun.» Bu sözle gözlerim doluktu. Hakikaten kahraman imiş. Bizim neferlerde âdet, köyü yakın ise behemehal köyüne savuşmaktır. Türkte âile muhabbeti çoktur. Bu sebeple ora ahalisinden askerle, harp etmek felâkettir. Bu yapmamış. Cüzdanımı açtım. Yirmibeş liralık bir kaime varmış. Başka param yokmuş. Kendisine verdim. Birçok asker yığılmıştı. Tabiî teşvik olur. Güzel sözler de söyledim. Sonra bizim arkadaş meb'uslara da anlattım. Onlar da aralarında para toplayıp bu nefere verdiler ve kendini güzel sözlerle de taltif ettiler. İşte bir orduyu, bir mağrur kumandanı, kahraman bir nefer kurtarıyor. Böyle neferleri altın yazı ile tarihe yazmalıdır. Yazık ki, bizde kumandanlar, haysiyetleri kırılır diye vak'ayı örtbas ederler. Ne Harp Tarihinde, ne hatıratlarda adını basit bir surette bile zikretmezler. Bu harplerin nice büyük menkıbeleri olsa gerek. Mustafa Kemal Nutkunda böyle şeyler yazmaz. Bunları bilenler risaleler halinde ve gazetelerde neşretmelidirler. Bu, millî vazifedir.

Deli Halid'in Karargâhı: Gece Halid'in çadırındayız. Vehbi Efendi Halid'e mağlûbiyetten dolayı serzenişli lâkırdılar söylüyordu. Halid kızdı: «Hoca! Öyle lâf atıp durma!» dedi. Gözü

döndü. Sesinin hali fenâ idi. Vehbi Halid'in ne deli olduğunu bilmiyor. Hoca dediğin zaten bir nevi avanaktır. Şaşırdı. Derhal lâkırdıya karıştım. İşin önüne durdum. Vehbi'yi susturdum. Öteki de çıkıp gitti. Muhtemel felâketi giderdik. Hoca ısrar etse, beriki belki de tabancasını çeker vurur. Herif deli. Yalnız adı değil, hakiki deli. Hem pek kanlı ve zalim. Vehbi'ye: «Sen ne yapıyorsun? O delidir, sakın bir daha bir şey söyleme!» Anladı... O gece açıkta ve toprak üstünde yattık. Ömrümde ilk defa açıkta toprak üstünde yatıyordum. Bir sarı battaniyem vardı. Bekârlığımdan beridir. Yanıma onu almıştım. Bir ucunu altıma, bir ucunu üstüme alıp yattım. Yarın mutlaka hastayız diye diye uyudum. Tuhaf!.. Bir şey olmadım. Hattâ yanlarımın ağrısı bile beni pek iz'aç etmedi. Ankara ve civarlarında çimen nev'inden dikenli tohum gibi bir şey veren bir ot var, bir karış kadar büyüyor. Derhal bir ayın içinde sapsarı oluyor. Bu ottan orda da vardı. Battaniyeye batıp içinde kalmış. Bunları yıllarla temizleye temizleye bitiremedik. Bu battaniyeyi Paris'e de getirdim. Hâlâ yanımdadır. Benim tatlı ve iftihar ettiğim bir hatıramın ve hizmetimin nişanıdır. Onu gördükçe bu günleri hatırlarım.

Halid'in karargâhında zabitler, gizli gizli bana Halid'in zulüm ve cinayetlerini anlattılar. Yaka silkiyorlar. Meğerse bu adam, pek zalim, merhametsiz bir kaatil imiş. Hele söyledikleri bir vak'adan pek müteessir oldum. Bir genç, zeki, cesur zabite bir kurşun sıkmış. Zabit kabahatsizmiş. Sen ne haksızsın diye yaralı zabit söylenmiş. Vay bok, daha gebermemiş, deyip bir de beynine sıkarak öldürmüş. Bu zabite hepsi acıyorlar. Böyle vak'aları çokmuş. Divan-ı Harb filân bilmezmiş.

İşte ordunun geçirdiği felâket. İşte şimdiki maddî ve mânevî vaziyeti.

***

Polatlı'ya geldik. Vakit gece. Burası umumî karargâh. Burda şimendifer var. İllâ gidelim diyorum.Selâhaddin dönmek iste-

miyor. Diğerleri de onunla beraber. İllâki piştardaki fırkaya gideceğiz. İsmet Paşa'nın karargâhında, yâni, Karargâh-ı Umumî'deyiz. Bir Tatar evinde misafiriz. Gidip gitmemek için münakaşa ediyoruz. Münakaşamız kavga halini aldı. Beni teskine çalışıyorlar ve sabır tavsiye ediyorlar. Dedim: «Gitmemiz lâzımdır. Buraya eğlenceye, süse, resmîgeçide, çalım satmaya gelmedik, ne duruyoruz? Siz dönmezsiniz ben şimdi dönüyorum. Vakit yok. Ya Yunan'lılar gelirse... Ankara'ya gidelim. Çalışalım. Yapacak mühim işimiz var.» Durak Bey de bana iştirâk etti: «Dönelim!» derken, arkadaşlar birer birer dönmek fikrine geldiler.

Ben tetkikatımın neticesini ne yapacağımı kimseye söylemiyorum. İfşa edip bir falso olmasın. Meclis'de bir âni darbe ile vaziyeti anlatmak, yapılması lâzım gelen şeyleri söyleyip, yaptırmak istiyorum.

Derken İsmet Paşa bizim eve geldi. Oturduğumuz odanın dört çevresinde sedir gibi minderler var. Ondördümüz sıralanmış oturuyoruz. İsmet yanıma oturdu. Halinde bir endişe, bir ihtiraz var. Hiç lâkırdı söylemiyor. Bir iki hoş beş lâkırdı yaptı, fakat yavan. Kulağıma: «Seninle görüşmek istiyorum. Bize gidelim.» dedi. Kabul ettim. Geceyarısı yaklaşmıştı. Kalktık kendi evine gittik. Bana bir düziye muhtelif sualler soruyor:

«E... Orduda ne gördünüz? Ne intiba hasıl ettiniz? Meclis'e ne diyeceksiniz? Meb'uslar benim çok aleyhimde mi? Bana bir şey yapabilirler mi sanki?.. ilh...» böyle şeyler.

Anlaşılıyor ki, İsmet yaptığı işlerden telâşta. Meclis'ten korkuyor. Benim ağzımı arıyor. Meğerse biz cephede dolaşırken Ankara'daki meb'uslar bu hezimetin faili olan İsmet'in Divan-ı Harb'e verilmesini istemişlermiş. Tabiî Mustafa Kemal de müşterek olduğundan mani olmağa çalışmış. Tabiî İsmet haberdar da imiş demek. Benimse bunlardan haberim yok. Tamam... Yanımıza gelmiş, beni evine götürmesi, bu mes'ele. Acaba biz de

onun Divan-ı Harbe sevkini mi istiyeceğiz? İçini kurt yiyor. Onu öğrenecek.

Açtım ağzımı yumdum gözümü. «Ordu bütün senin aleyhinde. Cahil bir idare ile bu hale geldik. Yoksa mağlûp olmazdık. Alimâne idare isteriz diyorlar. Meclis sana bir şey yapamaz diyorsun. Ben zannederim ki, seni tutar, Meclis'in kapısına asar bile. Bu kahkarî hezimetin mes'ulü sensin.» dedim. «Ben yalnız değilim ki, Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerini yap yorum.» dedi. «Onu da asarlar.» dedim.

Şafak söküyordu. Misafir olduğum eve döndüm. Yâni beş - altı saat hararetli münakaşa ettik. Hele bir şeye pek kızmıştım. Bunu bana iki zabit pek acıklı bir surette anlatmıştı. Sakarya'ya vâsıl olunca İsmet iki genç mülâzımın gösterilen mevzide durmadılar diye idâm edilmelerini emretmiş. Bu ceza pek haksız imiş. Çünkü ordu mağlûp olmuş, çözülmüş, herkes kaçan kaçana olmuş. Bunlar da kaçmışlar. Bütün ordu zabit ve kumandanları İsmet'e yalvarıp affını istemişler. Zabitin biri pek değerli imiş. Sonra tamamiyle masum imişler. İsmet dinlememiş, kurşuna dizdirmiş. Diyorlardı ki, böyle kurşuna dizdirmek lâzımsa hepimizi, hele evvelâ İsmet'i kurşuna dizmek lâzımdır. Hep kaçtık. Tamamiyle doğru. Bu adam cehaleti ile kırdırdığı binlerce vatan evlâdı yetişmiyormuş da, üstüne bunları da yollamış. Bunu da acı acı söyliyerek suratına çarptım. Lozan'da birgün bu konuşmaları unutmuş, bana bir kumandanın merhamet tanımaması lüzumunu anlatıyordu. Misâl olarak bu iki zabit vak'asını söyledi ve dedi ki: «Mevzilerini terketmişler, idâm edin dedim. Çünkü disiplin mes'elesi. O vakit orduya bir ders vermek lâzım. Hemen bütün ordu bu zabitlere acıdı. Benden aflarını rica ettiler. Dinlemedim. Dişimi sıktım. İdâm ettim.» Vak'ayı ben unutmuş değildim. İsabet oldu. Bir tarafı tenevvür etmemişti. Şimdi bizzat İsmet tenvir etti. Demek bunu İsmet gözdağı vermek için yapmış. Bunun için iki cana kıyıyor. Bunun da sebebi herkes korkup, kimse sesini çıkarmasın. Demek ona itiraz edip hata-

ları meydana çıkarılamasın, mevkiinden düşmesin diye insandan kurban kesiyor. Hattâ hırsı uğrunda insan ona serçe gibi geliyor O, bunu bana Lozan'da kendi kumandanlık meziyetini medih için anlattı. Halbuki bu vaziyet tamamiyle şecaat arzederken merd-i kıpti sirkatin söyler idi. Şimdi azametinden yerlere sığmayan İsmet'i görenler, o zaman, yâni Polatlı'da görmüş olmalı idiler.

Ankara'ya döndük. Nutuk söylemek için notlar hazırladım. Müdâfaadan ümitvarım. Çünkü zabitlerin mâneviyatı yüksek. Hezimetten utanmışlar, bu lekeyi temizlemek için bütün gayretleri yapacakları anlaşılıyor. Şimdi demek orduyu eski hale koymalı. Fakat bunu nasıl yapmalı. Orada bir şeyden de şikâyet ettilerdi. Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi, Ordu Sakarya'ya gelince yeni kur'a efradını silâh altına almış, orduya bu acemi efradı sevketmeğe başlamış. Bununla ordu açığını ikmal etmek istiyormuş. Dediler ki : «Bunlardan fayda yoktur. Bil'akis, zarar vardır. Nişan atamazlar, disiplin bilmezler. İlk top, tüfek patlamasında kaçarlar. Diğer iyi askere de korku verip panik husule gelir. Bu adam bunları ne akılla yolluyor. Derhal geri alsınlar.»

Şimdi Müdâfa-i Milliye Vekâletinden de malûmat toplamak lâzım. Halbuki sabah erken ve ben yatakta iken. Evime binbaşı Mehmed Said, Binbaşı Han, Yüzbaşı (Adını hatırlayamıyorum İstanbul meb'usu Ali Rıza'nın kardeşidir. Zavallı ölmüş) geldiler. Said Harb-ı Umumide Alman'lar ile ordu dairesinde çalışmışmış. Bu babta kur'a işlerinde mütehassıs olmuş biri imiş. Şimdi Ankara'da İkmal Şubesi Müdürü imiş. Hâlâ Levazım işlerinde imiş. Tamam. Kendi kendime: «Allah yolladı.» dedim ve yanıma aldım. Yatağıma oturdum. Konuştuk.

Said dedi ki : «Biz müşkülât içindeyiz. Yanlış işler yapılıyor. Bin yazdık. Söyledik. Öteye beriye başvurduk. Terter tepiniyoruz, anlatamıyoruz. Dedik bu işi siz yaparsınız. Size geldik. Aman bir çaresine bakınız. Sizde ümidimiz var. Yoksa mahvolduk. Fevzi Paşa acemi kur'a efradını aldı. Orduya ikmâl neferi

olarak gönderiyor. Bu felâkettir. Bunlar bir şeye yaramaz; üste, orduyu da bozar. Bunları derhal cepheden çektirip ordu arkasındaki efrad depolarına aldırın. Bunlara orada sade nişan atmasını öğretsinler, ilk hatta biri ölünce derhal bunlardan bir tane yollasınlar. Ölenin tüfeğini alsın, ateşe başlasın. İkmal neferi olarak 94, 95, 96, 97'liler var. Bunlar harp görmüş. Pişkin efraddır. Derhal bunları silâh altına aldırınız.» Bu malûmat pek kıymetli. İşin can alacak yeri idi. Ben zaten bunu öğrenmek istiyordum. Ayağıma geldi. «Peki vakit dardır. Yarın bugün Yunan'lılar harekete geçer. Bu efradı on gün içinde orduya yetiştirebilir misiniz?» Dedim. «Teahhüd ediyorum. Bu iş benim vazifem. Yetiştireceğim.» dedi. Bu adam mutlaka Hızır. İşin can alacak noktası da bu. Bu da te'min olundu. Bakalım yiyecek, mühimmat işi var. Sordum, «Bu ne olacak?...» Dedim. Halit «Bu da benim işimdir. Derhal Keskin'e, Çorum'a, Çankırı'ya doğru menziller yapacağım. Ali Rıza Bey (Meb'us) da levazımdan yetişmedir. Bilir, o da oralara gider. Hasılı biz de ordunun erzakını yetiştireceğiz.» dedi. Bu da oldu.

Teşekkür ettim. «Siz işe hemen başlayın. Ben yarın Meclis'ten bu kararları alırım.» dedim. Çok sevindiler. Bu adamlar titriyorlardı. Ölecek gibi telâşta idiler. Ne kadar himmetli ve vatanperver oldukları görülüyordu. İnsanın içi, samimiyeti, böyle kara günlerde belli oluyor. Hamiyetlerine hayrân oldum. Derhal bu adamları büyük bir muhabbetle sevdim. Halâ severim. Hakikaten bu adamlar ki, en mühim noktayı halletmişlerdir. Sakarya ordusundaki perişan bakıyeyi Eskişehir - Afyon önündeki muntazam ordu ve o miktarda olacak neferleri ve yiyeceği vermiş ve zamanında yetiştirmişlerdir. Hele Mehmed Said Beyin ki diğerlerinden daha mühimdi. İşte bazan koca vak'alar içinde böyle nâçiz bir kaç şahıs ne mühim işler görür, mühim zaferlerin temellerini kurar; sonra da Mustafa Kemal ve İsmet gibiler, bu zaferleri kendilerine mal ederler. Halbuki bu adamların hizmetlerini tesbit ve millete ilân etmek bilenlere vazifedir.

Bu vazifeyi şimdi yapmakla vicdanım müsterihtir. Hattâ hiç tanımadığım Said Beyi ondan sonra en iyi dost saydım ve Ankara'daki bağıma meccanen oturttum. O da iyi adammış, Ben Avrupa'ya çekilince zaruretimi düşünerek kendi arzusu ile kira vermişti.

Şimdi silâh mes'elesi : Tüfek yok diyorlar. Felâket. Tahkikat yaptım. Hükûmetin karşısında eski bir hamamda bizim Rusya'dan getirttiğimiz 35.000 Rus tüfeği olduğunu öğrendim. Erkân-ı Harbiye Reisi ve Müdâfaa Vekili Fevzi'nin haberi bile yok. Mal bulmuş Mağribi'ye döndüm. Halkın elindeki silâhlar da toplanınca yüzbine çıkacak. Süngü? Düşündüm, yok. Ama buna çare kolay: Bir demir çubuğunun ucunu sivriltsinler, diğer ucunu da halka yapıp, tüfeğin namlusuna geçirsinler. Ama bir daha çıkmayacakmış. Zararı yok. Süvari kılıncı. Ailelerde yatan ve bilhassa atalarımızdan kalma eski kılıçlar vardır; onları toplatalım. Bir de İsmet'in yerine kumandan. Bu da ne yapalım, Mustafa Kemal olur. Fakat bil'fiil kumandan olsun. Askerin yiyeceği ne olacak? Para yok. Ekmek, fasulya, kahve, şeker, petrol, bez, kumaş, ilh... lâzım. Menba yok. Bütün dükkânlardan askere lâzım ne varsa cebren müsadere edilsin. Fena zulüm ama, ne çare, evvelâ vatan lâzım. Vatan ve devlet olmayınca mal yerin dibine batsın. Şimdi iş tamam.

Demek her şey yolunda, her şey mümkün, Sakarya boyunda zabitlerin bütün istedikleri oluyor: Yâni «Eskişehir - Afyon hattındaki tüfek, cephaneyi verin. Bu lekeyi kanımızla temizleriz» diyorlardı. İşte verilebilecek. Henüz Yunan'lılar da harekete geçmedi. Vakit de var. Ne âlâ. Allan'a bin, bin şükür... Bana büyük bir ümit, hattâ mukavemete iman geldi. Nes'elerdim. Nutuk için hazırladığım notlara yapılacak tedbirleri de ilâve edip, nutkumu yazdım. Bunları Meclis'e kabul ettirip hükûmete yaptıracağım. Kabul edileceğinden eminim. Çünkü meb'uslar bana bakıyorlar. Her dediğimi yapacaklarını vaad ediyorlar. Bütün Meclis arkamda, ümitleri bende idi.

Yunan ordusu kumanda heyeti cidden dirayetsiz, aşağı derecede bir kumanda heyeti imiş. Bunu bu sefer de iyice gösterdi. Büyük bir fırsatı kaybetti. Bizi bozup Eskişehir'e girdikten sonra bir ay kadar hareket etmeyip boşuna vakit kaybetti. Bize pek kıymetli bir vakit verdi. Eğer derhal yürüseydi, silâh omuzda, askerî bir tenezzüh yapar gibi gelecek, hiçbir mukavemet görmeyecek, Ankara'yı da zaptedecekti. Yunan ordusuna karşı koyacak bir ordu yoktu. Ankara'nın zaptı büyük bir mânevî tesiri haiz olacaktı. Bu da bizim için inhilâldi. Kurduğumuz hükümet, yaptığımız ordu bitecekti. Bizim için artık tutunmanın imkânı yoktu. Zaten bunu Sakarya Harbinden sonra Anadolu'da yaptığım seyahatte, her yerde vali, eşraf söylediler. «Ankara'yı tahliye etseydiniz, her şey bitmişti. Halk derhal İstanbul tarafını tutacak, sizi kesecek ve kovacaktı» dediler. Yunan ordusu böyle büyük bir fırsatı kaçırdı. Sonra da mağlûp oldu. Yunanlılar benim bu satırlarımı okuyup öğrenince kimbilir ne kadar döğünecekler. Kırallarına ve kumandanlarına ne kadar küfredeceklerdir... Hasılı, Yunan ordusu gaflet edip bize yeni bir ordu yapma için vakit verdi.

Ben işimi hazırladım. Meclise koştum. Mustafa Kemal beni koridorda bekliyormuş, telâşla karşıladı. Sapsarı bir beniz. İmdad bekler bir gözle baktı; yüzü yerde. Hey gidi günler!... «Ne yapacağız? Ne yapacaksın?» dedi. Kuzu gibi olmuş, benden istimdat ediyor. Dedim: «Hafi celse yapalım. Siz hemen celseyi açınız ve bana söz veriniz: «Peki» dedi. Koştu, celseyi açtı. Ve bana söz verdi. Kürsüye çıktım. İki-üç saat kadar süren bir nutuk söyledim. Bu nutuk birkaç kısımdır. Lübbü şudur:

«1 — Ordunun hal ve vaziyeti

«2 — Zabitlerin istedikleri ve bu lekeyi temizlemek için verdikleri vaad.

«3 — Yapılacak tedbirler.

«Ordu büyük bir mağlûbiyete uğramış, kaçan kaçana olmuş, çil yavrusu gibi dağılmış. Sakarya gerisine gelebilen ba-

kiyye 20,25 bin kişidir. Tüfekleri eksik, hele süngü pek az. Süvaride kılıç yok. Topların bir kısmı da zayi edilmiş. Askerde üstte, başta yok. Çadır yok. Büyük bir perişanlık.

«Zabitler mağlûbiyetten utanıyor, cahilâne bir idare bizi bu hale koydu. Yoksa mağlûp olmazdık. Adedimiz kâfi, yerimiz iyi idi. Alimâne idare isteriz. Bize eski aded asker, silâh cephaneyi veriniz. Bir de âlimâne idare edecek kumandan koyunuz. Muhakkak surette Yunanlıları püskürtürüz» diyorlar.

«Arkadaşlar: Bahtiyarım, çünkü askerde mâneviyat yüksektir. Tetkik ettim. İstediklerini vermek de mümkündür. Allaha şükür, henüz Yunanlılar da herekete geçmemişlerdir. Bu işi başarmak için bize vakit verdiler. Çok büyük ümit vardır. Me'yus olmayın. Ümidi aslâ kesmeyin. Sakarya'da düşmanı bozmak imkânı var.

«Alınacak tedbirler: Millî hayatta en mühim ve fevkalâde ânı yaşıyoruz. Bunun tedbirleri de en mühim ve fevkalâde tedbirlerdir. Bunlar :

«1 — Her vatan ferdi her işi bırakıp Sakarya'da müdafaa için bir hizmet görecektir. Nakliye işleri, ilâh...

«2 — Bütün kağnılar, öküzler, atlar, ilâh... müsadere edilip nakliyat işine tahsis edilecektir.

«3 — Orduya yiyecek, petrol, sabun, ilâh... lâzımdır. Herkesin nesi varsa, dükkânlarda neler varsa derhal hükümet tarafından zaptedilip orduya verilecektir. Vakıa bu ağır... ve bunda çok suiistimal olacak. Ne yapalım, millet kurtulsun da ne olursa olsun. Millet giderse malı ne yapacağız.

«4 — Süngü de azdır. Derhal bütün demirci dükkânları çubuk demirlerin bir ucunu sivriltecek, diğer ucunu halka yapıp süngü haline koyacak. Kâfidir.

«5 — Herkesin elindeki mavzer ve emsali tüfekler ve fişekler derhal toplanıp, orduya en seri bir surette sevkedilecek.

«6 — Süvariye kılıç için, evlerdeki eski eğri kılıçlar toplanacak.

«7 — Erkân-ı Harbiye, acemi efradı cepheye sevke başlamış. Bu büyük bir hâtadır. Derhal bunlar geride depoya alınacak. Bunlara sade nişan tâlimi gösterilecek.

93, 94, 95, 96, 97'liler var, bunlar harp görmüş askerdir. Silâh altına alınıp cepheye sevkedilecek. Bunlardan biri öldükçe depodakilerden biri gidip, onun silâhını alarak harp edecek.

«9 — Mustafa Kemal, bilfiil Başkumandan olsun.

«10 — Ordu harbi Sakarya'da yapacak. Kızılırmağın arkasına çekilmeyecek. Hükümet ve biz de Ankara'da kalacağız. Gidersek inhilâldir.

«11 — Bu işleri derhal karar altına alınız. Derhal hükümet tatbik etsin.

«Maateessüf bunlar bu hükûmet ile yürümez. Bu hükümet atalet ve uyuşukluk içinde. Bu hükümetin mümeyyiz vasfı budur. Meselâ Fevzi Paşa, hem hey'eti vekile reisi, hem Erkân-ı Harbiye Reisi, hem Müdâfaai Milliye Vekili, hem bilmem daha ne ve neler? Bu nasıl şey? Sade Erkân-ı Harbiye işi bir adamın vaktini alır. Bir adam kâfidir. Fevzi Paşa'ya hitap ediyorum ve soruyorum; bu kadar işi birden nasıl yapıyorsunuz? Muhakkak yapamıyorsunuz. Bu hırsın nedir? Üç beş mevkii birden pençende tutuyorsun? Orduyu yeniden tanzim için hâlâ bir iş, bir uyanıklık gösterdiğiniz yok. Hâlâ uyuyorlar. Arkadaşlar! Ben bunların halini şöyle görüyorum: Yeni bir Ashab-ı Kehf!... Vaktiyle bir Ashab-ı Kehf var imiş. Hikâyeyi bilirsiniz. Bir mağarada yıllarla uykuda kalmışlar. Uyandıkları vakit, dünyayı kâmilen değişmiş gördüler. Bunlar da onlar gibi derin bir uykuda uyuyorlar. Uyandıkları vakit Ankara'da, bakacaklar, başka ahali var. Mehmet yerine Mihal diyorlar, paralara kuruş yerine drahmi diyorlar... Artık uykudan uyanın... Fevzi Paşa. Sen bütün mevkilerini bırak biraz hırsını yen! Sen durmaz çalışırsın, bilirim; fakat bu kadar işe yetişemezsin. Mühim bir andayız. Sen yalnız Erkân-ı Harbiye Reisi ol! Sade ordunun işini düşün, düzelt! Resmî evrakı bitirdikten sonra şöyle bir sırtüstü yat! İs-

tersen ayaklarını da havaya dik! Yunanlıları nasıl mağlûp edelim diye imâl-i fikr et! Saatlerce düşün! İmal-i fikir çok mühim şeydir. Bu esnada insanın aklına mühim tedbirler gelir. Müdâfaa-i Milliye'yi başkası alsın. Meselâ onu Refet Paşa'ya verin.

«Demek kabineyi de tanzim etmek lâzımdır.»

Fevzi kalktı, sırasından bana cevap veriyor. Ben gerisindeyim. Dedi: «Ben haris değilim. Bana emrettiler, şunu uhdene al, aldım, bunu da al, dediler, onu da aldım. Ben kendim istemedim. Ben ne yapayım?...» dedi. Zavallının hali perişan. Porsuk bir uzviyet ve söz... Sesi af diler gibi... Haline acıdım. Devam etti: «Ben orduya nerden silâh bulayım... Ben uyku uyuyamıyorum» dedi. Dedim ki: «Fevzi Paşa! Sen istemedin. Bu mevkileri sana verdiler demek. Sen düşünür bir madde değil misin? Bu kadar emir kulu bende misin? Vermek hâta, fakat hâtalı bir işi kabul etmek de hâtadır. Bunu bilmiyor musun? Uyumuyorum diyorsun. Mükemmel uyuyorsun. Bak söyleyeyim. Silâh nerden bulayım diyorsun. Haberin yok. Sana haber vereyim. Şuradaki hamamda otuz beş bin Rus tüfeği var. Hadi, git al!»

Zavallı daha fena oldu. Çenesi titremeğe başladı. Dudakları morardı. «Ben, dedi, cepheye gidip bir nefer gibi harbetmesini de bilirim.» Bu sözü doğrudur. Hakikaten sonra Sakarya Cephesine gitmiş, harp başlayınca Erkân-ı Harbiye Reisi olduğu halde ilk hatlarda Kur'an elinde dolaşmış, neferleri teşci etmiştir.

Bu Fevzi tuhaf bir adamdır. Adı Mustafa Fevzi'dir. Kavaklı Fevzi derler. Meşrutiyetin ilânı zamanında Manastıra hürriyetperverleri vurmak için Abdülhamid tarafından gönderilen Boşnak Şemsi Paşanın evinde yetiştirdiği biridir. Bu te'dibe gelen Şemsi Paşa ile beraber, onun erkân-ı harbi olarak Manastıra gelmiştir. Atıf, Şemsi Paşa'yı orada arabasında vurduğu vakit. Mustafa Fevzi de aynı arabada Şemsi'nin yanında idi. İttihadcılar Fevzi'yi yakalayıp tevkif etmişler. Fevzi: «Ben size de hiz-

met ederim» demiş, serbest bırakılmıştır. Fevzi Paşa pek az lâkırdı söyler. Hiç dostu yoktur. Düşmanı da yok galiba. Kimse ile konuşmaz, ülfet etmez. Sade resmî işiyle meşguldür. Uzunca boylu, esmer, şişmancadır. Çok üşür. Kış oldu mu, kalın üç - dört fanila, üstüne yelek, hırka, ceket, kaput giyer. Bu kadar yükü nasıl taşır bilmem. Üstüne - başına hiç bakmaz. Pislik içindedir. Galiba saçını bile taradığı yok. Ay olur traş olmaz. Bıyık sarkık ve birbirine karışık. Bu hal ile yüzü tuhaftır. Hele kat kat fanilâ, hırka ve elbiseden vücudu hantal, porsuk bir manzara alır. Tırnakları uzun ve içi simsiyah pislik. Sigara, kahve, içki içmez. Beş vakit namazındadır. Bir hikâyesini anlatayım: Bir yâveri vardı. Bu yâver tanıdığım Demokrat Mustafa adında birinin kardeşi idi. Yâver bir gün bana anlattı: «Bizim Paşa bir iki aydır kaşınır. Gittikçe fazla kaşınır. Kaşınıyor, fakat bir şikâyet ettiği, bir şey yaptığı da yok. Kaşındığının farkında değil gibi duruyor, gittikçe fazla kaşınmağa başladı. Hele geceleri iki vücudunda kürek çeker gibi, bir düziye harekette. Aklıma geldi. «Galiba paşa uyuz oldu» dedim. Kendisine söylemek istedim. Cesaret edemedim. Açıyorum da. Nihayet baktım ki, hali fena. Bir gün; «Paşa, siz çok kaşınıyorsunuz. Kendinizi hekime gösterseniz iyi olur,» dedim. «Sahi... Ben kaşınıyorum değil mi? Bir doktor çağır!» dedi. Çağırdım. Doktor uyuz olduğunu söyledi. Uyuz bütün vücudunu dehşetli kaplamış. Kükürt merhemi verdi. Kurtuldu.»

Bu vak'a şayanı hayret bir şeydir. Fevzi'yi gayet iyi tasvir ve tahlil eder: Bu adam iki aydır kaşınıyor da, farkında değil. Hem uyuz kaşınması müthiş şey. Farkında olmamak, iz'aç olmamak mümkün olmaz. Buna göre, demek Fevzi, gayet duygusuz, lâkayd, vurdumduymaz, bir işin farkında değil. İhmalci inisiyatifi olan âri bir adamdır. Hakikaten bütün işlerinde hayatında böyle bir adamdır.

Ben kendisine Ashab-ı Kehf'siniz diye hücum ettiğim vakit, verdiği cevap da onun ruhunu gösterir bir aynadır. O sözleri

âni bir buhran ve ye'isli bir heyecan içinde söyledi. Ruhunun samimi bir aksidir. Binaenaleyh pek doğrudur: «Verdiler, aldım.» Çok doğrudur. Bu adamda zerre kadar benlik, mevcudiyet, izzetinefs yok. Bir efendiye kul, köledir. Zannetmem ki, kurun-u kadîmde, esirlik devrinde bir orduya esir düşüp köle olarak satılan hiçbir şahıs bile o vakit efendisine Fevzi kadar, sadakatle ve itaatla hizmet etmiş olsun. Mustafa Kemal'e de böylesi lâzımdır. İsmet'i, Fevzi'yi tam bulmuştur. İkisi de emirber nefer, kör değneği, şer âleti... Hakikaten Mustafa Kemal, Fevzi'ye şu vekâleti al, diyor, alıyor. Sonra şunu da al diyor, alıyor. Sonra bırak diyor, bırakıyor. Daha ileri gidiyor, meb'usluğu da terket diyor, terkediyor. Sade Erkân-ı Harbiye Reisi ol, diyor, oluyor. Şunu yap diyor, yapıyor, yapma diyor, yapmıyor. Bugüne kadar hayatı hep budur. Hasılı halini güzel ve kendi ağzı ile tasvir ve kabahatini itiraf etmişti.

Meb'uslar daha evvel Fevzi'nin seciyesini kısmen öğrenmişlerdi. Bu hallerinden Fevzi'nin (F) si üstüne bir nokta daha koyarak, ona Kuzu Paşa diyorlardı. Adı artık budur. Kuzu Paşa aşağı, Kuzu Paşa yukarı. Amma iyi bulmuşlardır. Bir kısmı buna kanaat etmeyip, sonra Öküz Paşa adını verdiler. İtaati vakıa kuzu gibidir; yine onun gibi düşüncesiz ve inisyatifsiz; fakat kuzu gibi sâf olsaydı, ben de bu adı münasip görecektim. Değildir. Vakıa bazı halleri öküz gibidir, ama öküz pek de muti değildir. Övendüreden korkar. Bu hiç övendüresiz itaat ediyor. Sonra Öküz gibi kafasız değildir. Zekâsı yüksek değil, ama zararsız bir zekâdır. Ve yine zararsız akl-ı selimi vardır. Biraz tarihten dem vurur. Bu bapta bazı şeyle okumuşa benzer. Sonra hemen herkes askerlikteki liyakatini söylüyorlar. Hakikaten Eskişehir - Afyon harbinde taarruzun sol cenahımızda olduğunu bilip, söylemiş ve fakat ağalar dinlememiş. Ne yapayım, böyle bilgiden bir fayda yoktur ki, ha bilmiş, ha bilmemiş. Kanaat ettiği şeyi insan, kabul ettirmesini de bilmelidir. Tehdidini ikaa muktedir olmalıdır. Böyle olursa bir şeye yarar. Bunda

öyle şeyler yoktur. Bir söyler ve susar. Nitekim Sakarya Harbinde de hakiki vaziyeti o görecektir. Fakat bu sefer yine dediğini kabul ettirememiş, asıl kâr olmamışsa da büyük bir zarar ve felâketten kaçınmak suretiyle mühim kâr olmuştur. Yâni Mustafa Kemal'in ric'at emrini, o geri aldırmıştır. Lâkin birkaç gün sonra dediği yapılmıştır. Bunları izah edeceğiz.

Şerir bir adama benzemez; fakat her şerre alet olur. Son zamanda Mustafa Kemal'e olan bir telgrafını gazeteler neşrettiler. Bunda: «Ordu sizinledir. Emrinize, müdafaanıza hazırdır» diyor. Bu, orduyu bir zâlim, hırsız, câni adamın kuvveti, şer aleti yapmaktır. Bu günah büyüktür. Bu esnada galiba Mustafa Kemal aleyhine bir kıyamdan korkuluyordu. Mustafa Kemal Eskişehir'de Temyiz Mahkemesi âzâsını da tehdid etti. Kezâ milleti tehdit etti. Derken, Fevzi'nin de bu telgrafını neşretti. Yine Mustafa Kemal ona : «Sen şu mealde bir telgraf gönder bana» demiştir, o da yazıp göndermiştir. Yâni yine yap dediler, yaptı.

Yusuf Kemal de bu kabinede Hariciye Nâzırı. O da ihmalde, iş görmemekte, inisiyatifsizlikte Fevzi'nin eşi.

Nutkuma devam ediyorum. Nutkumun son kısmı şöyledir:

«Siz Ankara'yı bırakıp kaçıyorsunuz. Orduyu Sakarya'dan Kızılırmağın arkasına kaçıracaksınız. Siz, hükûmet bu kararı vermiş, yapıyorsunuz. Ben diyorum ki, bu felâkettir. Eskişehir'den Sakarya arkasına gelen ordu, yirmibeş bin kişi kalmış, ordan Kızılırmak'ın arkasına varınca ise, ikibin beşyüz kalacaktır. Büyük bir hâtadasınız. Ankara'da kalacağız. Ordu Sakarya'da döğüşecek. Burada muzaffer olacağız. Sizinle taban tabana zıddım. Sizi Millet Meclisi men edecek. Burada ve Sakarya'da kalacaksınız. Ne olursa burada olacak...»

Meclis bütün sözlerimi alkışlarla ve ittifakla kabul etti. O gün ve sonrki günlerde Meclis tamamiyle arkamda idi. Ne desem yapıyorlardı.

Kürsüden indim. Celse bitti. Mustafa Kemal Riyaset mev-

kiinden indi. Yanıma geldi: «Yahu! Sen ne yaptın? Sen ne müthişsin be!... Bilmezdim.» dedi. Sade güldüm. Tekrar celse açılınca, Durak kürsüye çıktı. Ankara'da kalmak, Kayseri'ye gitmemek, ordunun Sakarya'da kalması için söyledi.

Mustafa Kemal Meclis'te o günü yirmi - otuz meb'usun içinde bana : «Peki, kabinede sen de bir mevki almalısın,» dedi. Galiba benim bunları bir mevki kapmak için yaptığımı zannetti. Çünkü, kendisinin bütün işleri mevki içindi. Güldüm. «Benim mevki ile işim, hevesim yok. Eğer hükümette yapılacak vazife olsa kabul ederdim. Yok işleri kumandan, Müdâfaa-i Milliye yapacaktır. Ben istemem» deyip oradan savuştum.

Artık müzakere devam etti. Gittikçe münakaşa alevlendi. Çolak Selâhaddin, Hüseyin Avni, Hulûsi ve daha bir takımları Mustafa Kemal'e hücum ediyorlar. Mağlûbiyetin mes'uliyetini sırtına yükletiyorlar. Doğru, hakları var. Mustafa Kemal de bundan sinirleniyor, çıldıracak.

Ertesi günü Doktor Adnan bana dedi ki : «Mustafa Kemal sana şaşmış. Bu ne müthiş adammış, diyor... Ben de sen onu henüz spesialitesinde görmedindi. Hest dans son ansiyete dedim. Anlamadı. Onun kudreti, kuvveti muhalefette ve hücumdadır. İşte gördün. San'atı bu dedim.»

Derken Mustafa Kemal Başkumandanlığı kabul etmem, dedi. Ve bunda temerrüd etti. Dedik: «Yahu! etme, kabul et!» «Ben zaten daima idare ediyorum. Geri durduğum yok ki... Ne lüzumu var, beni başkumandan yapacaksınız?» dedi. Ben de: «Yok, resmen ve mes'ul olarak başkumandan olmalısın. O vakit daha iyi gayretle çalışırsın.» Her şey bitmiş, elde ordu diyecek bir şey yok. Mustafa Kemal tamamiyle ümitsiz. Başkumandanlığı aslâ istemiyor. Çünkü onca mağlûbiyet muhakkak. Başkumandan olursa kendi mağlûp olacak. Şimdiye kadar perde arkasından elindeki İsmet ve Fevzi adındaki iki kuklayı, hacivat'la, karagöz gibi oynatmaya alışmış. Mesuliyetli iş olursa onlara veriyor, şeref olursa kendine alıyor. Resmen ve bilfiil kumandanlığı kabul etmeğe aslâ yanaşmıyor. Bütün Meclis de

buna kızıyor. Meclis, pek asabileşti. O, kabul etmem diyor, başka şey bilmiyor ve dinlemiyor. Kızmışım. Bir aralık: «Peki! Senin vücudun âleme rahmet mi? Ne güne duruyorsun? Hangi işe yarıyacaksın?» diye bağırdım. Kızılca kıyamet koptu. Mustafa Kemal bana kürsüden küfürler ve tehdid yağdırdı ve bu arada yine dedi ki : «Mağlûbiyet muhakkak. Sen beni rezil olsun, şerefim gitsin diye başkumandan yapmak istiyorsun. Bu söz bana öyle müthiş geldi ki, çıldıracaktım. «Yahu bu ne adam! Koca bir millet gidiyor; bu, şerefi düşünüyor. Bunu kim yapabilir? Hiç olmazsa insan hayâ eder de bunu söyliyemez. Of!... Ne âdi, ne belâ bir adama çatmışız!... Şeref!... Sanki Suriyede mağlûp olan da bendim,» diyordum. İşte bu andadır ki, bu adamdan tam nefret etmiş, ona büyük bir kin beslemeğe başlamıştım. Baktım kudurmuş köpek gibi olmuş. Herkes de bir şey söylüyor. Her söyleyen ile dalaşıyor. Galiba niyeti bozuk. Topal Osman'ın kendisine verdiği muhafızları Meclise getirmiş. Onlara güveniyor, imalı bir surette onlarla Meclisi tehdit ediyor. Bunlardan birçok herif Meclis koridorunda.

Her iş oldu. Benim bütün tekliflerim kabul edildi; fakat kumandanlık meselesi hâlâ olamıyor. Üç gündür uğraşıyoruz, kabul ettiremiyoruz. Halbuki vakit dar. Nihayet bakmış ki, olacak şey değil. Meclis mu'sır, kabul etmezse hiçbir haysiyeti kalmavacak. Ekseriyet zaten aylardan beri aleyhine dönmüş. Geldi. Resmen celsede şu teklifi yaptı: «Eğer Meclis bütün tesrii ve icraî selâhiyetlerini bana verirse başkumandanlığı kabul ederim.» Ben bunu işitince iki yumruğumu küt küt diye kafama vurmuştum. Ve: «Eyvah, bu adam ne istiyor? Bu nasıl iş? Bu verilir mi? Bu istenebilir mi?» diye bağırmışım, durmuşum. Ben farkında değilim. Sonra yanımdakiler söylediler. Kendi kendime düşünüyordum.

Bu müthiş bir şey. Başkumandan olmak için böyle bir selâhiyete lüzum yok ki... Başkumandan harbi başa çıkarmak için lâzım. Selâhiyetlere zaten maliktir ve onlar kâfidir. Demek bu

adamın zamiri kötüdür. İçinde kimbilir ne domuzluklar vardır. Büyük bir müstebit olmak, milleti inim inim inletmek istiyor. Kendi kendine kanunlar yapacak. Şunu bunu asıp kesecek. Böyle bir şeyi istemek ne müthiş bir küstahlıktır. Yahut bu adam bunu mahsus istiyor. Biliyor ki, Meclis kendi selâhiyetlerinde pek hassas ve kıskançtır; vermeyecek, bu da bu şekilde Başkumandanlıktan kurtulacak. Yahut Meclis verirse, bunlarla sonra bize, millete kıran salacak... Kendine köle gibi itaat etmiyenleri imha edecek. Yapar mı? Yapar. Şaka değil. Kendisi ve keyfine göre kanun yapacak. Onunla istediğini mahkûm edecek. Tarihte bunun yalnız bir misali vardır. Jül Sezar, Roma Senatosundan selâhiyetlerinin bir kısmını almış, kendisini ona «Yarı Allah» tanıtmıştı. Bu da buna benziyordu.

Artık mecliste kavga kıyamet kopuyor. Bu selâhiyetleri vermek istemiyorlar. Müthiş çorba olduk. Her kafadan bir ses. Nihayet düşündüm: «Canım İsmet askerliğini gösterdi. Fevzi bir kumandan olamaz. Galiba Ankara'da başka da yok. Mustafa Kemal Anafarta'da iyi asker olduğunu göstermiş. Bundan münasibi yok. Vahim bir iş ama, şu adama ne istiyorsa verelim de Yunan'ı def edelim. Sonra mümkün olursa çaresine bakarız.» dedim. Ve Meclis'e : «Zararı yok. Bunları mı istiyor, onları da verelim de gitsin, düşmanı defetsin. Bu kâfidir.» teklifini yaptım. Nihayet Meclis kabul etti Kendisi de başka bir şey diyemedi. Adnan bana, «Başkumandanlığa nasbı kanunu sen imzala!» dedi. Tabiî bu Adnan'ın fikri değildi. Mustafa Kemal'in idi. Bilmem bunun sebebi ne idi? Ne düşündü? Ben «Canım, şimdi böyle şahsî meselelerin zamanı mı? Vakıa teklif benim ama, kim imzalarsa imzalasın» dedim. Adnan ısrar etti. «Peki!» dedim ve imzaladım. Meclis bu kanun lâyihasını aynen kabul etti ve istediği selâhiyetleri de verdi. Bütün benim teklif ettiğim tedbirleri de Meclis aynen kabul edip, icrasını Başkumandana havale etti. Başkumandan bunları bir seri numaralı emirler ile tebliğ ve icra etti. Yalnız ben herkesin bütün malını müsadere demiş-

tim. Meclis bunu çok görüp, yüzde kırk nisbetine karar verdi. Bir de meclis başkumandanlığa merbut mebuslardan mürekkep bir teftiş heyeti teşkil, beni de bu heyete intihap etti.

İcraat başladı. Bir iki gün sonra her taraftan askerler sökün etmeğe başladı. Bunlar 94, 95, 96 ilâh... tevellüdlüler. Akın akın geliyorlar, doğru cepheye sevkediliyor. Sandıklarla tüfekler, kılıçlar geliyor. Demirci dükkânlarında demirlerden süngüler yapılıyor. Kağnılar, atlar geliyor. Büyük bir faaliyet. Said Beyi gördüm: «Yolunda. Birkaç güne kadar orduyu eski haline getiriyoruz. Hiç merak etme! Allah senden razı olsun,» dedi. Bu halleri gördükçe ümidim daha arttı.

Yunanlılar da Eskişehirden hareket ettiler. Mecliste artık askerliğe de karıştım ve: «Allah aşkınıza sol cenahınıza dikkat edin ve ihtiyatları merkezî bir yere alın!» demekten kendimi alamamıştım. Herkes de böyle söyleniyor. Çünkü İsmet'in Eskişehir'deki ağır hatâsı içimize kızgın çivi gibi işlemişti. Bu benim için çizmeden yukarı çıkmaktı. Ama, zaten hepimiz zıvanadan çıkmıştık.

Yunanlılar gelinceye kadar, ordunun tertibatı ikmâl edildi. Mustafa Kemal grup sistemini de ilga edip, eski usulü tatbik etti. Böyle bir zamanda orduda teşkilât sistemini değiştirmek, bir intizamsızlık, emir ve kumandada anarşi yapabilir, tehlikeli bir şeyse de yaptı. Bununla orduda iki defa teşkilât sistemi değiştirilmiş oldu. Zaten harp cephesinde eski sistemi bırakıp, grup teşkilâtı yapmak hatâ ve pek sersemlikti. Şimdi bu hâtanın neticesi olarak yeniden değiştiriliyordu. Demek öteki türlü sökmeyeceğini şimdi anlamış. Zavallı millet, tecrübe tahtası. Hasılı evvelâ bu teşkilâtı bozup, grup teşkilâtı yaptı, şimdi de bunu bozup eski teşkilâtı yeniden kurdu.

Bir taraftan da efrad akın akın hâlâ geliyor. Silâh ve saire de böyle. Acemileri depolara çektiler. Orada nişan talimi siper almak usulünü öğretiyorlar. Sonra harpte biri öldükçe bunlardan göndermişler, ölenin silâhını alıp harbetmiştir. Bu su-

retle cephelerde hiç eksiklik olmamıştır.

Harp başlıyacak. Telâştayız. Gece uyku uyuyamıyorum. Benim gibi daha bir çok mebus var. Hükûmette Müdafaa'-ı Milliye'de dolaşıyoruz. Haber alıyoruz. Gece sabahlara kadar sokakta dolaştığımız, Mecliste bölüşüp kötü bir petrol lâmba ile dertleştiğimiz oluyor. Birçok mebuslar bu kara günde, bu buhranda hamiyetlerini gösterdiler. Yazsam büyük bir liste yapar. Bilhassa Adana mebuslarından İsmail Safa, Muhtar, Zamir Bey ölüp - bitiyorlardı. Bunlarda büyük hâmiyet gördüm. Bu sebeple bunları sönmez bir muhabbetle içimden sevdim. Hâlâ bu adamları severim. Bende pek iyi ve silinmez bir iz bırakmışlardı. Dehşetli sigara içiyorum. Bir raddeye geldim ki, zehirlendim gibi. Derhal sigarayı terkettim. Bu esnada idi ki, Çankırı mebusu Hoca Hacı Tevfik Meclis'te : «Allah iyi eder, zafer verir» dedi. «Herif! Daha hâlâ Allaha havale ediyorsunuz. Allah babanızın uşağıdır,» dedim. Pek sinirliyim. Kalktım, az kaldı adamı dövüyordum. Bereket versin araya girdiler de fenalık olmadı. Lâkin fena lâkırdılar söyledim. Ne yapayım? Herif çalışacağına, bir iş yapacağına, Allah'a havale ediyor. Kendi oturuyor. Ah bu yobazlar...

Derken, Sinop'tan zevcemden telgraf. Nis'te duramamış İstanbul'a, oradan Sinop'a gelmiş. «Derhal Sinop'a gel,» diyor. Al şimdi bir belâ daha... Ben bu buhranda burayı bırakıp Sinop'a nasıl giderim? Bu vatan hizmetine karı koynunu tercih demek olacak... Bir taraftan harp haberleri bekliyoruz, bir taraftan da bu püsküllü belâya telgraf çekiyoruz, söz anlataca-ğız. Dedim ki : «Vaziyet buhranlıdır. Böyle günde burayı terk edemem. Hizmet günüdür. Biraz sabret. Beş, on gün içinde bi-ter derhal gelirim.» «Hayır, gel!» diyor. «Olmaz» diyor. Bu sefer «Ben geliyorum» dedi. «Aman gelme! Herkes buradan kaçıyor,» dedim. Gelir mi gelir. Tehlike filân bilmez. Böyle bir delilliği yapar. Böyle sevme de görmedim. Gelirse ne yapacağım? Sinop'ta mutasarrıf Zihni. O'nu da zorluyormuş. «Araba bul-dur gideyim» diyormuş. Hazırlanmış. Zihni yazdı. Ona yazdım:

«Birader! Böyle bir kara günde ben vatan hizmetini terkedemem. Burayı bırakıp Sinop'a gelemem. Onun gelmesi de olmaz. Aileleri Ankara'dan çıkardılar. Neticenin ne olacağı malûm değildir. Ne yap yap, şunu avut. Ve hele buraya gelmesine mutlaka mani ol! Bana yazacağı telgrafları, telgrafhaneye emir ver, bana göndertme. Beni müteessir ediyor. Çalışamam. Sen onun telgrafını alır, ona göre benden ona cevap uyduruverirsin.» «Merak etme, dedi.» Öyle yapmış. Ferahlardım Allah razı olsun.

Serbest kalınca ne yapabileceğimi düşündüm. Elbet çok yaralı gelecek. Hastahaneler yapar, çalışırım. Madem müfettişim. Diğer askerî hastahaneleri de dolaşır, bir intizam veririm. Harpten anlamam. Bu iş bizim değil. Fakat, bir de şunu yaparız: Mebus arkadaşlara tenbih ettik, halktan öteden beriden haber toplasınlar. Ne işitirlerse bize söylesinler. Biz de icabına bakalım. Başkumandana bildirelim. İçinde işe yarar bir şey olur. Böyle haberler geliyordu. Hüsrev (Bulgaristan sefiri) de bu hey'ete dahildi. Yazıp zarfa koyuyorduk. Hüsrev askerî vasıta ile Başkumandan'a yolluyordu. Bana dolaşmak, bilhassa hastahaneleri gezebilmek için bir at lâzım. Bir de nefer verdiler. Ona da lâzım. Cihet-i askeriyede birkaç at var. Fakat her gün veremiyorlar. Onların da işleri var. Mebuslardan birinde at varmış. İki at satın aldım. Birine ben, birine nefer biniyor. Dolaşıyoruz.

Adnan'ın işi yolunda. Hilâl-i Ahmer'in bir arabası var. Onunla geziyor. Adnan'ı Hilâl-i Ahmer'den maaş da alıyor diyorlar. Alırsa meşrû değildir. Kendisine sordum. «Hayır!» dedi. Fakat arabayı kullanıyor. Hilâl-i Ahmer Reisi İsmail Besim Paşa. Şimdi mebus olmuş. Rusya'ya gitmeden evveldi. Cephede askere erzak verilecekmiş. Para da yok. Hey'et-i Vekile'de Hilâl-i Ahmer'in parasını alalım dediler. Bunu da bana, «Sen yap!» dediler. «İsmail Besim'i çağırıp al!» demişlerdi. Hey'et-i Vekile odasının yanına çağırıp, «Ne kadar para varsa ver» demiştim. Korkup, zangır zangır titremişti. «Nasıl vereyim?» demişti. Ben de: «Korkma, iade ederiz» demiştim. «Siz şahsan teahhüt eder-

seniz, vereyim» demişti. Parayı almış, orduya ekmek göndermiştik. Sonra parayı hükümet iade etmişti.

Henüz harp başlamamıştı. İki ordu manevralarla meşgul. Bir mebus arkadaş geldi. Yahşihan'dan geçerken gelmiş. Acele beni buldu. Dedi: Aman mühim. Cephaneyi dağlar gibi Yahşihan'da Kızılırmak'ın şark geçidi köprüsünün yanına yığmışlar. Bir tane muhafız bile yok. Ne var bilir misiniz? Hep Rum'lardan mürekkep bir amele taburu. Ya hıyanet edip, cephaneyi berhava ederlerse, ne ile harp edecekler?» Hakikaten mühim haber. Canım ağzıma geldi. «Müdafaa-i Milliye'ye gideyim. Refet'e haber vereyim de tedbir alsın,» dedim. Hemen kalktım. Atları istedim. Sokakta bekliyorum. Baktım ki, Adnan arabasıyla geçiyor. «Ne bekliyorsun?» dedi. «Refet'e gideceğim. At bekliyorum,» dedim. «Ben de ona gidiyorum. Gel bizim arabayla gidelim» dedi. Gittik. Refet Müdâfaa-i Milliye erkânından beş altı miralay oturuyorlar. O vakit Müdâfaa-i Milliye Vekâleti Ankara Lisesinde idi. Vekil için de binanın yanına ufak bir bina yapılmıştı. Bu binada Refet'i gördük.

Ben; «Aman paşa, mühim bir şey var» diyerek hitaba başladım. Hiç aklıma bir şey gelmiyor. Mühim bir hizmet yapıyorum zannediyorum. Kemali sadakatle koştum, geldim ve söylüyorum. Hepsi vatan için. Onu sevinecek, derhal tedbire tevessül veya bana teşekkür edecek zannındayım. Anlattım. Bitince Refet biraz durdu. Gayet azametli ve şiddetli bir tavır aldı: «Sen çizmeden yukarı çıkma!» Alıklaştım. Bu adamın Müdâfaa-i Milliye Vekili olmasını Meclis'te ben teklif ettim. Onu bir şey zannediyordum. Bir müddet sonra sersemliğim gitti. Dedim: «Sen ne dedin? Bana hakaret ettin?» Aramızda şöyle ve şiddetli bir kavga oldu :

O : «Kendinden büyük işlere karışma!»

Ben: «Bu iş benden çok küçük. Hem bu benim vazifem. Meclisin intihap ve tayin ettiği Başkumandanlık Hey'et-i Teftişiyesindenim. Böyle yolsuzluklar gördüm mü senin gibi vazifesini yaptıramıyanlara yaptıracağım. Bunu görmek, bilmek, tedbir

almak senin en mühim vazifendir. Bunu yapamadığın anlaşıldı, fakat daha beâsı var. Cephane ile amele taburunu bir yerde tutuyorsun. Bu, kedi ile peynir tulumunu bir araya koymağa benzer. Ya bütün cephaneyi ateşleseler ne yapacağız? Düşman silâh omuzunda gezinti suretinde mi Ankara'ya girsin? Buna da sen sebep olacaksın! Büyük mes'uliyetin var.

O : «Çok geliyorsun?»

Ben : «Az gelmekteyim.»

O : «Böyle mühim bir sırrı faş ettin. Seni İstiklâl Mahkemesine vereyim de görürsün?»

Ben : «Sana gelip, böyle mühim bir şeyi haber vermek, sır ifşası mıdır? Sen casus musun ki, sır ifşa oldu? Nasıl yapmalıydım?

O : «Telefonla söyleyeydin.

Ben : «Asıl o vakit faş olurdu. Şimdi neden faş oldu?

O : (Yanındakileri gösterip) — Bunlar işittiler.

Ben : «Onlar buranın müdürleri. Onlardan bu saklanır mı? Zaten bu işi sen emredeceksin, onlar düzeltecek.

Anlaşılıyor ki, herif hiç sebepsiz bana kuruluyor. Öküz altında buğazı arıyor. Azamet taslıyacak. Asker, üstüne general. Hem de bunlar arasında azametiyle meşhur. Sonra iyilik edip, Müdâfaa-i Milliye Vekili yaptırdık ya, kötülük edecek. Hem de müthiş olan şu kabahatını bastıracak. Bunun için beni itham ediyor; fakat ithamı saçma. Onu da beceremiyor. Dedim: «Şu ne âdi yürekli ve ne dirayetsiz adam.» Ortada bir müttehim varsa, asıl kendisi, fakat olur ya haber alamaz. Ben onu hiç itham da etmiyorum. Namusumla te'min ederim ki, böyle şey aklıma bile gelmemişti. Sade saf bir vatan gayretiyle haber verip maslahatı selâmete erdirmek istiyordum. Bununla görülüyor ki, bu da bütün askerler gibi nemruttur. Sonra hırsı büyük ve içi fena. Hakikaten bu adamın şimdiye kadar bir iki şeysini bilirdim: Tamamiyle, cahil, azametli. Müthiş şarlatan. Konuşması, nezaketi, tavırları tamamiyle anormal ve sahte. İnsanın bir elini sıkar. Omuzunun biri yerde, biri gökte, yengeç gibi olur ve bu es-

nada yüzü sahteliği akıp duran ve müfrit bir gülme içindedir Yüz değil, karikatür. Palyaço. İnsan halinden utanır. Şimdi azametinin dehşetini de öğreniyorum. Haksız insan da. Daha sonra daha da gördük: Mustafa Kemal'in azameti, zulmü, istibdadı, vurgunu aleyhindeyiz. Hani, Allah fırsat verip de Mustafa Kemal'in yerine o otursaydı, milletin beynine de kan otururdu. Hep kan kusardık. Mustafa Kemal'i bize kıçı kırmızı balmumu ile arattırırdı. Allah kış görmüş yılana gün göstermesin derler. Doğrudur. Demirci Efe'yi te'dibe gönderdik. Efe bir şehrin ileri gelenlerinden yirmi - otuz kişiyi şehrin meydanında yere yatırıp gıcır gıcır kesmişti. Efe'den şıkır şıkır birkaç yüz bin lirayı alıp, işi tatlılığa bağlatmıştı. İsyânlar zamanında Çankırı'ya gittiği vakit şehre elli bin lira cizye koymuş ve almıştır. Bunları benim bildiklerim. Bunlarla beraber, zekâca ve iktidarca Mustafa Kemal'den yüz kere aşağıdır. Hele pek cahildir. Ancak Millî Harekette ilk devrede aleyhimize olan isyanlarda cidden çok hizmet etmişti.

Şu adamın beni böyle saçma ithamına, beni mahkeme ile korkutmasına, çizmeden yukarı çıkma gibi hareketine fena kızdım. Ben ne samimî ve ne hizmet için zahmet etmiş, gelmişim. Bu bana ne muamele ediyordu. Gözüm kızdı. Dedim:

— «Bana çizmeden yukarı çıkma diyorsun. Sen kendini her vecihle benimle bir mukayese et! Bakalım, kendine ne meziyet buluyorsun? Sen bir sıfırsın ve benim kunduramın altındasın. Hadi bakalım beni İstiklâl Mahkemesine ver. Oraya sen gitmelisin.»

Yumruğu şiddetle masasına vurdum. O, yerinde, ben masasının önündeyim. Adnan, O masanın bir ucunda oturuyordu. Ayağa kalktım ve :

— «Hadi! Göreyim seni!» diye bağırdım. Refet üzerime yürüdü ve elini cebine soktu. Tabanca çekecek vaziyet yapıyor. Ben de onun üzerine yürüdüm. Arada Adnan var. Bana sarıldı. «Aman doktor» dedi. Diğer zabitler oradan çıkıp gittiler. Refet'in sağ eli cebinde. Benim de tabancam var. Gözüm kızdı.

Ne olursa olsun dedim. Adnan cılız adamdı. Yana ittim. Aradan çıktı. Refet'le göğüs göğüse geldik. «Hadi!» dedim. Duruyor. «Adi herif!» dedim, duruyor. Adnan yine geldi. Refet çekildi, ben duruyorum. Refet yerine oturdu. Ben de oturdum. «Eğer sen namuslu bir adamsan, beni İstiklâl Mahkemesine vereceksin. Başka çare yok» dedim. Adnan beni teskine çalıştı.

Baktım, «Refet : «Doktor, siz zeki, cesur, merd adamsınızdır, bilirim. Ben size hürmet besliyorum. Süitefehhüm oldu.» dedi. Ne lâhana turşusu idi. şimdi bu ne perhiz... Adnan artık bizi barıştırdı. Bu tarziye idi. İlerisine gitmedim.

Refet'in bu hali beni kendisinden iyice iğrendirmişti. Artık bu adamla iyi konuşamadım. Refet geldikçe selâm vermesini bile gönlüm istemezdi ve çok defa vermezdim. İşte vatan için neler çektik, nelere maruz olduk. Millî Harekette böyle ne günler geçirdik.

Sanayi Mektebi büyük bir bina; Darül Muallimin de öyle. Bu iki binayı hastahane haline koymağa karar verdim. Birkaç gün sonra harp başlıyacak. Yaralılar gelecek. Ne hekim var, ne eczacı var, ne âlet var, ne ilâç var, ne yatak var, ilâh... hiçbir şey yok. Hattâ ilâç koymak için şişe bile yok.

İki bin kadar yatak tedarik etmeliyim. Sanayi Mektebinde bezler buldum. Birçok da kumaş kırkıntısı. Sokaklarda terzilerde yığılan bez kırıntısı var. Müdafaa-i Milliyeden de bir takım bezler aldım. Biraz yün de buldum. Talaş da buldum. Hilâl-i Ahmer'in de bir seyyar hastahanesi var, istasyon civarında. Orada da pansuman malzemesi çarşaf buldum. Alet yok. Hilâl-i Ahmerden birkaç makas, pens, penset gibi şeyler aldım. Bir tencere buldum. Kör, topal olan kur'a efradını aldım. Darül Muallimat mektebinden birkaç muallime ve kız aldım. Bezleri yatak halinde diktirdim. Bez kırıntıları, talaş, yün ve samandan bir mahlût yapıp bin yatak oldu. Bunları Sanayi Mektebine yerlere serdirdim. Orada bir odayı da pansuman odası yaptım. Tahtadan bir pansuman masası yaptırdım. Bir mangal, bir tencere, birkaç âlet bıraktım. Burası yara değiştirmeğe mahsus. Ameli-

yat lâzım olanlar için Darül Muallimin'i hazırladım. Zabitleri ve ağır yaralıları da buraya aldım. Müdâfaa-i Milliye'nin mavangozlarına kerevetler yaptırdım. Bunlar karyola. Bir tane de tahtadan ameliyat masası yaptırdım. Bir odayı ameliyathaneye tahsis ettim. Alet takımı için tencere ve mangal bulup koydum. Kerevetlere yaptırdığımız yataklardan koydum. Muallim kadınlar ve talebe kızlar birçok çarşaf ve havlu diktiler. Bunları yatak çarşafı yaptım. Her yatağa üç yedek çarşaf yaptım. Bluzler ve bunların üzerlerine numaralar diktirdim. Bunları sakat neferlere giydirdim. Hademe oldular. Her koğuşa ve onun hademesine aynı numarayı koydum. Her yatağın başına bir numara koydurdum. Bir müşahede varakası çizdim. Millet Meclisi'ne gittim. «Arkadaşlar! Bundan bana iki bin tane yapın!» dedim. Çalıştılar ve yaptılar. Müşahade kâğıtları da oldu. Her yatağın başına astım. İlâç nerden alacağız? Para da yok. İstanbul eczhanesi sahibi Hüseyin'e söyledim. «Ben meccanen veririm» dedi. «Allah razı olsun.» «Fakat şişem yok» dedi. Aradım. Ankara'da şişe bulmak mümkün değil. Meb'uslara söyledim: «Sizden rakı içenler çoktur. Rakı şişeleri evlerinizde yığılmıştır. Gelecek yaralılara vermek için ilâç koyacak şişe yok. Şunları bana getirin!» dedim. Derhal getirdiler. Yüz kadar şişe oldu. Ama pek iri şeyler. Zararı yok. Bu suretle hastahane de oldu. Darülmuallimin'de beşyüz kadar yatak. Alâ. Şimdi parayı bekliyoruz. Bu ikinci hastahane muntazam oldu.

Bir taraftan da orduya su fıçıları lâzım. Askere su taşımak için bir şey yok. Bunları bulup yolluyoruz. Kimin şarap fıçısı varsa aldırıp yolladık.

*
* *

Yunanlılar sökün ettiler. Sersemler bize toplanmak, hazırlanmak için bol zaman vermişlerdi. Daima vaziyetten haber alıyoruz. Elimde Erkân-ı Harbiye Haritası var. Ona işaret ediyorum. Arkadaşlar etrafıma doluyor. Meclis'in Erkânıharbi oldum

diye alay ediyoruz. Yunanlılar yine şimalden geliyorlar. Yine aynı oyunu oynuyorlar. Yâni sağ cenahımıza taarruz edecek gibi bütün kuvvetlerini oraya yığıyorlar. Bizimkiler yine aldanır. İsmet'in aklı yine oraya saplanır diye ödümüz kopuyor. Bunu bütün meb'uslar söylüyor. Hâdiselerle zaten hepimiz yarı asker olmuştuk. İsmet yine orduda. Olur şey değil!... Azli lâzımdı. Bizimkiler Sakarya'nın şarkında mevzi aldılar, fakat Porsuk suyundan şimale doğru. Zaten Yunanlılar da buraya geliyor. Hattâ daha şimallerden de gözüküyorlar. Bizimkiler de Sakarya boyunca şimale doğru yayıldılar. Derken Yunanlılar birden Porsuk'un cenubunda gözüktüler. Bizimkiler de derhal cenuba doğru yayıldılar. Yunanlılar, gittikçe cenuba yayılıyorlar ve Katranderesi boyunca şark'a ilerliyorlar. Bizimkiler de onlarla beraber cenuba ve şark'a kayıyorlar. Sakarya ile bu dere bir kavis teşkil ediyorlar. İki ordunun da şimalî ucu Porsuk hizasına indi. Diğer ucu Haymana ovasının üstüne yayıldı. Anladık ki, bizimkiler bu sefer gafil değil. Keyiflendik. Müteharrik bir sistem takip ediyorlar. Düşmana göre vaziyet alıyorlar. Alâ.. Cephe bir kavis halinde olduğu için, bizimkiler ihtiyatları da merkeze yığmışlar. Oradan her tarafa aynı mesafe var. Lüzumlu yere kolaylıkla ihtiyat sevkedecekler. Alâ! Ferahlandıkça, ferahlandık.Keyiflendikçe, keyiflendik.

Yunanlılar Eskişehir - Afyon hattında yaptıkları aynı plânı tatbik ediyorlar: Sağ cenahımızda gözüktüler, sol cenahımıza toplandılar. Elbet o büyük muvaffakiyet hoşlarına gitmiş, evvelki muvaffakiyeti onlara aynı plân vermişti. Cepheyi yine garptan şark'a uzanır bir hat haline getirmeğe çalışıyorlar ve âdeta getirmek üzereler de. Sonra getirdiler de. Zorları yine sol kolumuzu bozup bakıyyetüssüyufumuzu şarka değil, şimale atmak, orada onları da armut toplar gibi toplayıp işi bitirecekler. İşte bu devre, iki ordunun karşı karşıya gelişi, iki pehlivanın diğerini iyi bir yerinden yakalayıp oyuna getirmek için yaptıkları harekete benziyor.

Bugünlerin bir eğlencesi de var. Bazan ciddî ve facialı bir

takım tiyatrolar da bir Piyerro, Paskal, Soytarı denilen bir veya birkaç şahıs olur. Herkesi güldürür. Bu kanlı sahnede de var: Tuna'lı Hilmi. Bu dalkavuk, ahlâksız, değersiz, sarhoş adam bugünlerde azgın ve çılgın bir halde. Milletle uğraştığı, Sakarya harbine baktığı, böyle şeylerle meşgul olduğu yok. Şiir yazıyor, mebusları topluyor, okuyor. Okurken de deli gibi zıplıyor. Herkes gülüyor. Bir gün beni yakaladı. «Bu gece bir şiir yazdım. Okuyayım» dedi. Beni bir odaya götürdü. «Bekle! Başkalarını da getireyim,» dedi. Eğlence tarafını tutmuş Dedim ki: «Peki, topluyorsun. Sen okurken birer birer kaçıyorlar.» «Ya!.. Anlamıyorlar,» dedi. «Kafaları aşağı» dedim. «Ne bilirsin!..» dedi. «Kaçıyorlar. Okumak zahmetine değmez» dedim. «Ne yapayım?» dedi. «Hepsini odaya doldurunca kapıyı kapa! Önüne dur! Öyle oku!» dedim. «Sahi, iyi akıl!» dedi. Gitti, geldi. Otuz kişi kadar topladı. Kapının önüne durdu Bir kâğıt çıkardı Bir şiir okuyor. Hem okuyor, hem de kâh tavana kadar sıçrıyor, kâh yere oturuyor, kâh küt diye kendini yere atıyor. Kâh ayaklarıyla dehşetli bir surette yere vuruyor, kâh tepiniyor. Şunun halini gören mutlaka zırdeli olduğuna hükmeder. Yahut der ki, dünya düğün bayram içinde keyfediyor Bu hallerine güldükçe gülüyorum Herkes de gülüyor Birer ikişer kaçmak istediler. Bırakmadı. İnsan bu hale uzun zaman tahammül edemiyor. «Hadi siktir» dedik, hep gittik. İnsan tuhaftır. Ne haldeyiz, Meclis'te ne kavgalar ettik. Ana baba günü yaşadık ve şimdi nasıl bir iğneli fıçıda oturuyoruz, sonra böyle de güldük.

Bu manevralardan sonra harp, 23 Ağustos 1337'de başladı. Katranlıdere ehemmiyetsiz bir dere. Hele Ağustosta suyu kuruyor. Yunanlılar bunun boyunca yayıldılar. Ve şark'ta daha ileri de gittiler. Arkalarını Haymana'ya verdiler. Bizi bozarlarsa, doğru Ankara'ya girecekler. Nihayet dereyi geçtiler. Her tarafta hücum ediyolar. Bilhassa sol cenahımızı sıkıştırıyorlar. Bunu zaten harp başlamadan evvel Ankara'da adetâ çocuklara varıncaya kadar biliyorlardı; fakat İsmet Eskişehir - Afyon hattında bilememişti.

Düşman, ordumuzu öteden - beriden vuruyor. Vurup kırıyor ve geriye itiyor. Hattımızı ötede beride parçalıyor. Ordumuz, karış karış; fakat mütemadiyen şimale atılıyor. Böyle haller içinde sekiz - on gün kadar harp pek şiddetli oldu.

Fena sinirliyim. Gece uyuyamıyorum. Birçok yaralı birden geldi. Gündüz hastahanelerde meşgulüm. Bir ishaldir beni yakaladı. Perhiz, ilâç, ne yapsam kesilmiyor; bir şey yiyemiyorum. Bu ishal ben sonra tâ Sinop'a varıncaya kadar kesilmedi. İğne - iplik oldum. Zayıfladıkça da insan sinirleniyor.

Zabitlerimiz arslan gibi döğüşüyorlar. Neferler de aşağı değil. Bu harpte zabitlerin gayreti adeta işitilmemiş bir şeydir. Bana cephede gezerken: «Eski kuvveti verin. Bu lekeyi kanımızla temizleyeceğiz. Düşmanı atacağız» demişlerdi. Hakikaten öyle yapıyorlar. Sakarya Harbi diye anılan bu mühim harpte, zabit telefatımız müthiştir. Bu da onların gayretini gösterir. Burada kırılıyorlar, tutunamıyorlar, biraz geri gidip yine harp ediyorlar. Yer veriyorlar; fakat karış karış. Kaçmak yok. Nefer öldükçe yerine depodan geliyor, ölenin silâhını alıp harbediyor. Bu harbi zabitler kazandırmıştır. İsmet'in Eskişehir'deki cehaletini kanlarıyla yıkadılar. Kanları ile o lekeyi temizlediler. Nihayet biz adım adım çekile çekile Ankara'nın cenubu garbisindeki dağları Yunanlılar tuttular. Sonunda bu dağların en yüksek yeri olan Çal Dağı da aldılar. Ankara'da hastanedeydim. Artık çalışırken top sesleri işitmeğe başladım. Artık harp meydanı Ankaraya bu kadar yanaştı. Vaktiyle Balkan Harbi zamanında Haydarpaşa'da Tıp Fakültesi Hastahanelerinde yaralılara ameliyat yaparken, Çatalca'daki top seslerini de işitmiştim. Onun gibi.

Bu Çal Dağının düşmesi bütün ümitleri bitirdi. Yeniden Türk milletinin istikbali, hürriyeti, hayatı tehlikeye düştü, gidiyor. Artık hep ölü halindeyiz. Kimsede can kalmadı. Ağzımızı bıçak açmıyor. Bunun üzerine Mustafa Kemal umumî ric'at emri vermiş. Bu haber de geldi. Haber geldi, onun Arnavut ve hususî hizmetlerinde kullandığı yaveri Salih de cepheden geldi.

Mustafa Kemal'in eşyalarını denk yaptı. Kaçıyorlar. Mustafa Kemal ata binmiş, sarhoşmuş. Düşmüş, kaburga kemiği de kırılmış.

Ben orduyu harbe hazırlamak için büyük bir gayret yaptım. Alınan tedbirler hep benim tedbirimdi. Bunu yapabilmekle Türk Milletine pek büyük bir hizmet ettim ve bununla iftihar ederim. Hayatımın en fahra değer işi budur; fakat harp için bir iş yapamam ki... Bildiğim şey değil,... orduya gidip bir şey yapmak iktidarını haiz değilim. Teslimiyet ile beklemekten başka çare yok. Bekliyoruz.

Yunan'ın Çal üzerine ve sol cenahımıza son şiddetli çullanması meğerse 10 gündür söktüremediğini gören Yunan ordusunun ümitsizliğe düşüp ric'ata karar vererek, bunu setr içi mış. Böyle yapıyor, bir taraftan da ağırlıklarını Sakarya'nın garp cephesine alıyormuş. Bunu Fevzi sezmiş ve Mustafa Kemal'e demiş: «Aman ric'at etme! Çünkü düşman ric'at ediyor. Ric'at emrini geri al!» Ne ise Mustafa Kemal ric'atı durdurmuş. İşte Fevzi gayet vahim akıbetli bir vaziyeti kurtardı. Zabitlerin kahramanca döğüşüşleri, bu kadar kanları, şehidleri, neferlerden verilen binlerce şehidler, yeniden ordu meydana getirmek için edilen bu kadar emekler, masraflar az kaldı boşa gidiyordu. Bunu Mustafa Kemal yapıyordu. Bereket versin Fevzi'ye.

Fevzi bunu söylemiş, beriki de dinlemiş, fakat Fevzi aynı zamanda başka bir teklif daha yapmış : «Düşman ric'at ediyor. Sağ cenahımızla Sakarya üzerine bir taarruz yapıp düşmanı geçirmiyelim. Ağırlıklarını götüremez, bize kalır.» demiş. Bizim ağa bunu dinlememiş. Kemafissâbık bu da kuzudur, yine sözünü kabul ettiremeyip susmuş. Halbuki askerler diyorlar ki, büyük bir fırsattı, kaçırıldı. Bu taarruz yapılıp Beylik köprü bilhassa Kavuncu Köprüsünü tutsaydık, düşman Haymana Çölüne düşer, şimendifer hattından uzak kalır, perişan olurdu.

Meğerse Yunan'lılar on gün yaptıkları büyük gayretler cephelerini Ankara'nın cenubuna kadar sürdüler. Ama, şimendifer hattından da uzaklaşmışlar. Ordularına yiyecek ve mü-

himmat yetiştirememişler. Bizim Eskişehir ric'atında gaflet edip bıraktığımız ve onların girip topladıkları keçi, koyun sürülerinin etlerini yemişler. Ekmek bulamıyorlarmış. Keçi eti ishal yapmış, Yunan askerinde saigın halinde ishal zuhur etmiş. Tam sıcakların şiddetli ve malaryanın da zamanı olduğu bir mevsimdi. Malarya da bunları perişan etmiş. Nâçar ric'ate karar vermişlermiş. Ordumuzun on günlük mukavemeti harbi bize kazandırmışmış; fakat büyük ümit ile tâyin edip gönderdiğimiz Başkumandan bunun farkında değilmiş, ric'at emretmiş...

On günden sonra bir sükûn ttir başladı. Yunan'lılarda hiç bir taarruz yok, harp yok. Hayret! Anlıyamıyoruz. Bizimkiler de intizar halinde duruyorlar. Hiç kımıldamıyorlar. Meğerse Yunan'lılar boyuna ağırlıklarını ve sağ cenahlarını Sakaryanın garbine naklediyorlarmış. Nihayet beş altı gün sonra Mustafa Kemal de anlamış ki ric'at ediyorlar Fevzi'nin dediği taarruzu bu sefer yaptı. Bir iki gün orada harp oldu. Halbuki Yunan'lılar bütün ordularını zaten geçirmişler. Hatt-ı ric'atlerine vaki olması muhtemel bir hücuma karşı orada kuvvetli bir dündar tutuyorlarmış. Onlar da ırmağı geçtiler, gittiler. Bu taarruzdan bir fayda çıkmadı. Salimen kurtuldular. Bu suretle Sakarya harbi de bitti. 13 Eylül'de bittiğine göre bu harp yirmi gün sürmüş demektir.

Millî dâvada en mühim harp, bu harptır. Bir defa yirmi gün sürmüştür. Meydan muharebelerinin üç-beş günde bitmesi lâzımmış. Saniyen ehemmiyeti, millî cidalin dönüm noktasıdır, âti zaferin müjdecisidir. Düşmanın hamlesini, mâneviyatını kırmıştır. Bununla onun nükbeti başlamıştır. Millî dâvayı, bıçak sırtı kadar kalmış iken izmihlâlden kurtarmıştı.

Bizimkiler derhal iki fırka tertip ettiler. Yunan ordusu Porsuk suyunu takip ederek Eskişehir'e doğru ric'at ediyordu. Şimendifer bu suyu takip eder. Giderken raylara adetâ her adımda bir dinamit koyup hattı harab etmişler. Fırkanın biri şimalden bunların sağ yanına, diğeri Haymana Ovasından cenuba yanlarına ve arkalarına doğru sarktı. Yukarıdan giden bir şey

yapamadı. Cenubtan giden kuvvet Yunan'lılardan bir takım esir ve eşya aldı. Yunan Kumandanının eşyası da bu meyanda imiş. Hattâ rivayet ettiler : Kumandan da orada imiş. Bir yer bulup saklanmış, bizimkiler gidince yoluna devam etmişti.

Bizim bu takibimiz Yunan ordusuna panik vermiş. Bunu sonra Times Gazetesinde gördük. Bu gazetenin o esnada orada bulunan bir muhabiri yazmış. Eğer cepheden de iki fırkacağız tahrik edilebilmiş olsaymış, Yunanlılar bir yıl sonra Afyon ve İzmir'de uğradıkları tam hezimete o vakit uğrayıp, denize dökülecekmiş, mes'ele de o vakit bitecekmiş; fakat Sakarya'da ordumuz öyle perişan olmuştur ki, kımıldamaya hali kalmamıştır. Herkes müthiş yorgun. Araba, otomobil, hayvan gibi nakliye vasıtaları yok. Ancak yanlarda iki fırkaya hareket kabiliyeti verilebilmişti.

Harbin son günleriydi. Bizimkiler sağ cenahımızdan Yunan ordusunun ric'at eden dündarına hücum ediyorlar. Darülmallimîn'de ameliyat yapıyorum. Bir bomba patladı. Yaralı zabitler balkona koşmuşlar, ben de koştum. İstasyonda vagon, tutuşmuş, yanıyor. Havaya baktık, gayet yüksekte bir tayyare, Meğerse Yunan tayyaresi bir yangın bombası atmış ve istasyondaki trene tam isabetle indirmişti. Doğrusu pek mahirmiş. Maksatları demek, ric'atları esnasında Ankara'dan sevkiyat yapamayalım. Tren yanıyor, kimse yok. Böyle giderse bütün vagonlar yanacak. Felâket... Hemen aşağı indim. Atları istedim. Darülmuallimîn ile Millet Bahçesi arasındaki sokaktaydım. Geçenlerden biri: «Ayol, tayyare bomba atıyor, bir tane de lisenin yanına düştü. İçeri gir. Herkes kaçıyor» dedi. Hiç bir korkum yoktu; derhal müthiş korktum ve içeri girdim. İnsan işte böyledir. Çok defa bir insanı cesur veya korkak yapan, arkadaş ve yanındakilerdir. Biraz sonra at geldi. Doğrusu çıkmağa tereddüt ettim. Nihayet «Bu iş bina altında da olabilir. Hele istasyona koşayım» dedim. Dörtnala vardım. Birkaç kişiyi toplanmış buldum. «Makasçıları arattım. İki vagonun işi bitmiş. Eğer bunlar diğer vagonlardan ayrılmazsa, onlar da yanacak. Makasçıları ve

diğer bir kaç amele, büyük bir cesaretle uğraştılar. Yanan vagonların kancalarını çıkardılar. Sağlam vagonları uzaklaştırdılar. Bu iki vagon yandı. Şükür iş bununla bitti. Yandaki vagona girdim. Ne göreyim: İçindeki zavallı memur çay içiyormuş. Bir lokma ekmeği ağzına koymuş imiş. Bomba'lar bir parça kaburga kemiği arasından girmiş, orası delik. Biçare ekmeğin yarısı ağzında yarısı dışında öylece ölmüş. Cenazesini kaldırttık. Bir bomba da liseye atmış. Orası o vakit, Müdafaa-i Milliye Vekâleti idi Demek Yunan'lılar Ankara'dan hâlâ darmışlar. İşlerine yarayacak müesseselerin yerlerini biliyorlarmış. Bu bomba mektebin yanına düşmüştür. Hedefe isabet etmemiş. Tayyare, bir bomba da bir tavlaya atıp savuşmuştur. Bütün harp müddetince yaralılar ile meşguldüm. Binden ziyade yaralı birden geldi. Bunların işlerini görmek, geceli gündüzlü üç gün yedi. Muhtelif nâsiyelerden birçok kurşun, misket, şarapnel parçası çıkardım. Hiç unutmam yirmi yaşlarında gürbüz bir nefer vardı. Beynine kurşun girmişti. «Beni çabuk iyi et! Gideyim gâvurlarla döğüşeyim» diyordu. İnsan böyle askerine iftihar ediyor. Kurşunu çıkardım iyi oldu. «Hadi iyi oldun. Cepheye gidecek misin?» dedim. «Hemen yolla efendi!» dedi. Fakat artık harp bitmişti. «Oğlum! Hâcet kalmadı,» dedim. Sevindi. Çıkardığım kurşunları bir camekâna koydum.

Ameliyat yaptığım zabitler fotoğrafçı getirtmişler. Bana da rica ettiler. «Peki» dedim.Ortalarına aldılar, iki grup çıkarmışlar.Bunları sonra Tasviri Efkâr Gazetesine gönderip neşrettirmişler. Herkes bu hastahanelerin yoktan böyle meydana gelmesini, intizamını takdir etti. Refet de gelmiş, o da hayretle söylemiş. Tasviri Efkâr resimlerin altına benim için bu adam orada hem siyasî çalışıyor, hem de yaralı tedavi ediyor, diyor.

Bir makale yazıp Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine gönderdim. Başmakale olarak neşrettiler. Bunda Yunan'ın dâüimezebe uğramış, iştihası büyük, fakat midesi pek küçük bir mahlûk olduğunu, midesinin alamıyacağı kadarı yediğini, bu sebeple hasta olup kustuğunu, bunun da bu milletin böyle vasî

arazı zapt ve idare edecek iktidarda olmadığını ispat ettiğini, Yunanistan'ın istiklâlinden başlayıp bir asırdır beslediklerı ..âlûm helenizmayı kendi elleriyle Haymana Çölüne gömdüklerini, Anadolu ortalarının müstevlî ordulara uğursuz geldiğini nitekim Haçlıların mühim bir kısmının da Kılıç Arslan tarafından bu Haymana'ya gömüldüğünü bu uğursuzluğa dair tarihin çok şahitleri olduğunu yazdım. Bu Yunan ordusuna mersiye makamında idi.

Bir şey daha zikredeyim : Yunan ordusunun gelip gittiği gün bizimkiler derhal Ankara'nın etrafına havaya atar bir takım toplar koydular. Ertesi günü ise bir bombardımandır başladı. Pansuman değiştirmekle meşgulûm. Balkona koştum. Bizim yaralı zabitler de orda. Gösterdiler. Havada üç tayyare var. Havada ötede beride beyaz duman oluyor. Zabitlere bunun ne olduğunu sordum. Yerden atılıp, patlayan şerapnallerdir» dediler ve ilâve ettiler. «Hiç nişan alamıyorlar.» Hakikaten tayyareler nerede, bu dumanlar nerede? «Bu tayyareler nedir?» dedim. «Üç Yunan tayyaresi gelmiş, bizimkiler bombardıman ediyor» dediler. Tayyarenin bir tanesi amudî bir surette istasyondan ötede kıra indi. Dediler: «Bu vuruldu.» Alkışladık. Bir tanesi Etlik tarafına doğru gitti. Pek alçakta. Adetâ evlerin damları üzerinden uçuyor. Ora ahalisi bu tayyare üzerine her pencereden tüfekle ateş ettiler. Bu da orada indi. Dedik: «Bu da gitti.» Bir tanesi yükseldi, ilerledi, kayboldu. «Bu kaçtı» dedik. Derken haber geldi. Meğerse tayyareler bizim imiş. Yunan tayyaresi bir daha gelirse harbetmek için tecrübe yapacaklarmış. Topçular bunları düşman tayyaresi zannedip ateş etmişler, bunlar kendi maharetleri, bir de topçuların maharetsizliği sayesinde salimen yere inip kurtulmuşlar. Bu kadar top ve tüfek yaylım ateşi beş para etmemiştir. Hiçbiri vurulmamıştır. Bunda ayıp bir şey var: Topçumuz bizim tayyareyi bilmiyor. Tayyarelerde işaret yok. Sonra bu işi tertip eden Müdâfaa-i Milliye'dir. Tayyaresine işaret konmamış, uçuruyorken topçusuna haber vermiyor. Buna

derler kör düğüşü. Her işi böyle ise, vah yazık!... Aferin Refet'e!...

Meb'uslar bu zafere ait hatıra olmak üzere Yunan tüfeği istediler. Bize birer tüfek verdiler. İmalât-ı Harbiye dipçiğine adlarımızı yazmış. Tunalı Hilmi, Mustafa Kemâl'e mürailik eder. Şiir yazdığı için Mustafa Kemal ona bir Luis makineli tüfeği verdi. Diyecek yok. Benim zaten bir filintam vardır. Koç bey Ankara'yı basacağı vakit almıştım. Onun hatırası idi. Moskova'ya götürmüş ve yine getirmiştim. Bu filinta güzel bir tüfektir. Fakat dipçiği yara içinde. Kimbilir neler görmüş? Kaç harpte bulunmuş. Onu kullanan kaç kişi ölmüş, o kaç kişi öldürmüş? Sinop'ta dipçiği düzelttirip cilâlattım. Yeni oldu. Sonra Yunan Tüfeği ile de Sinop'ta ve Ankara'da nişan attım. Bu tüfek filintadan daha iyi. Yunan'lıların tüfekleri pek iyi imiş meğer... Bu iki tüfeğin birçok fişekleri de var. Millî Cidalin iki aziz hatırası olarak bunları Sinop'ta saklıyorum.

Mustafa Kemal Ankara'ya geldi. Büyük bir istikbâl ile karşılandı. Tak-ı Zaferlerden geçti. O mühim müzakerede ne olduydu, şimdi ne oluyor? Binlerce insan öldü. Başkumandan olmak istemeyen, sonra da ric'at emri verip kaçmağa hazırlanan şan kazandı. Dünya bu!..

Mustafa Kemal şimdi döner dönmez, Meclis'ten gâzilik ünvanı ve dört milyon lira mükâfat istedi. Meb'uslar yine köpürdü. Nihayet gâziliği aldı. Fakat para vermediler. Ne yüz!.. Kendi kendine istiyor. Gâzilik hadi... Para ne olacak?.. Hem de dört milyon lira... Müthiş bir yekûn!..

Türkiye yeniden kurtuldu. Artık benim işim de bitti. Pek hastayım. Adetâ ayakta duracak halim yok. Tebdilhava ve tedâviye muhtacım. Zaten bizim hanım da sabırsızlıkla beni bekliyor. Hemen Sinop'a gideceğim. Sinop'lu Hacı Ömerzâde Hacı Murat da Ankara'da asker. O da kendini beraber sılaya götürmemi rica etti. Zafer şerefine ona da izin aldım. Bizim atın birine o bindi, birine ben bindim. Yola revan oldum...

Şimdi Eskişehir - Afyon bozgununa, Millet Meclisindeki

müzakereye, Başkumandanlığa tayin işine, Sakarya Harbine Mustafa Kemal ne diyor? Bir de ona bakalım. Nutkunda sahife 388 den itibaren bunlardan bahsediyor. Afyon - Eskişehir bozgununu Yunan ordusunun üssülharekesinden mahsus uzaklaştırmak için bir tertip olarak gösteriyor. Bu bir müthiş bozgunluktur. Ve ordumuz inhilâl edip, adetâ sıfıra müncer olmuştur. Bu adam doğruyu söyliyemez. Bu ne vahim yalan... Bu ric'at emrini İsmet'e kendisinin verdiğini söylüyor. Bununla bir de askeri işleri de yaptığını, bir kumandanı uşak gibi oynattığını da itiraf ediyor. Bir kumandan mes'uliyetini deruhte ettiği bir ordunun işini resmî bir vazifesi olmayanın keyfine nasıl bırakır? O adamda hiçbir izzetinefs yok mudur? İşte İsmet de böyledir. Aynı zamanda bu hezimetinin kendi eseri olduğunu da itiraf ediyor demektir.

Mustafa Kemal bu sahifelerde saçmalarla bunu te'vil etmek istiyor. Fakat edemiyor. Saçmalıyor. Düşmanı üssülharekesinden uzaklaştırmak için böyle müthiş bir bozgunluk mu yapılır...

Başkumandanlık mes'elesi hakkında söyledikleri de kizbimahzdır, 1, 2 ilh... emirleriyle tedbirler aldığını söylüyor. Bunlar bütün benim tedbirlerimdir. Nutkumda mevcuttur. Kendisi Meclis'in kararı ile bunları icrâ etmiştir. Benden hiç bahsetmiyor. Etmez... Aleyhime bir şey olsaydı bağıra bağıra bahsederdi.

Sahife 282 de «Sol cenahımızdan ihata edeceğine hüküm vermiştik... Vekayı isabetimizi gösterdi.» diyor. Bunu daha Yunan'lılar Sakarya'ya gelmeden evvel Ankara'da çocuklar bile biliyordu. Biz de bunun böyle olacağını Meclis'te söylemiştik. Onu sen Eskişehir - Afyon harbinde bilmeliydin. O dersle Ankara'nın kargaları bile öğrerdi.

Diğer sahifelerde hep kendini medh, kendine şeref vermek. Fakat hepsi yalan...

***

Burda diğer bir vak'ayı zikredeyim. Bir takım casuslar ve aleyhimizde hareket edenler tevkif edilmiş, Eskişehir Hastaha-

nesinde imiş. Bunları harp başlayınca Ankaraya, oradan Çorum'a sevkediyorlarmış. Bunlara «Altındiş...» adında bir Çerkes baş olup, gece ansızın muhafız jandarmaları yakalayıp silâhlarını almışlar. Bir çete teşkil etmişler. Bu adam Ankara'nın şarkında ve pek yakınında yolları kesti. Firarî asker buldukça kendine uyduruyordu. Böyle gittikçe büyüyordu. Akın akın gelen kur'a efradını tutup, «Ankara'dakiler gâvurdur. Onlar için kanlarınızı dökmeyin. Beni Padişah yolladı. Evinize dönün» diyor. Bir daha Ankara'dakiler için harp etmeyeceklerine dair karıları üzerine talak-ı selâse ile de yemin ettirip geri yolluyor. Gelen cephâne, silâh ve eşyayı da zaptediyordu. Bu adam başımıza bir belâ idi. Müdâfaa hazırlığına büyük sekte vuruyordu. Eğer hükûmet, Mustafa Kemal, Ankara'yı Kayseriye nakilde devam etselerdi, bizi bu adam kesecekti. Ne ise, üzerine kuvvetler gönderildi. Güçlükle tenkil edildi.

⁂

Şimdi, yâni bu satırları yazdığım esnada, İstanbul'dan Milliyet gazetesi geldi. Başında kırmızı güneş şualarıyla süslenmiş ve çerçeve içinde bir yazı var «Büyük (!) Gazi'nin henüz neşredilmemiş hasbıhâl ve nutukları» deniyor. Siirt Meb'usu Mahmut bunlara bol propaganda yapıyor. Ayyuka çıkarıyor. «Türk tarihi için mühim vesikalar» diyor! Hepsi sıfır. Onunki de, Mahmut'un ki de şarlatanlık. Mahmut onun bir mahlûkudur. Velinimetine hizmet ediyor. Dalkavukluk vazifesidir. Asıl beriki utanmıyor. Galiba bir iki yıl daha geçerse bu adam aksırınca, onu da büyük hikmetler diye yazacaklar. Elâleme karşı ne çirkin şeyler... Zavallı Türk'ü rezil edip duruyorlar. Baktım Mustafa Kemâl Bursa'da bir nutuk da söylemiş. Sakarya üzerine bir nutuk imiş. Bunu da buraya ibret için hülâsaten naklediyorum :

«Milletle temasım benim için en kıymetli bir feyiz ve ilham şûlesi oluyor. . Efendiler, bir noktayı hatırlatmak isterim. Hiç bir noktada en ufak ve en büyük mes'elelerde milletimi sözlerimle ve hareketlerimle aldatmamış olmakla müftehirim. Yapacağım, yapacağız, yapabiliriz dediğim zaman behemehal onda

kanaatim vardır. Beni ilk Başkumandan intihap ettikleri gün düşman ordusu Sakarya'ya geliyordu. İtiraf etmek lâzımdır ki; ortalıkta büyük bir bedbinlik vardı. Fakat, behemehal düşmanı mağlûp edeceğiz demiştim. Bu sözümü şöyle böyle ortaya atılmış bir söz telâkki edenler olmuştur. O sözü heyecandan mütevellit bir lâftan ibaret zannedenler bulunmuştur. Ben ise o insanlara behemehal muvaffak olacağız diyordum. Aklım, ferasetim milletteki bu istidadı görmüştü. Düşmanı mağlûp ettim.

Hakikatı ben yazdım, gördünüz. Bu adam burda ne diyor, onu da görüyorsunuz. O celselerde Meclis'te aslâ düşmanı mağlûp edeceğim dememişti. Bil'akis, ümitsizlikten Ankara'dan kaçıyordu. Ve Başkumandanlığı kabul etmemek için günlerce uğraşmış, «Ümid yok, beni rezil olsun diye Başkumandan yapmak istiyorsunuz» demişti. Şu «Aklım, ferasetim, milletteki bu istidadı görmüştü». Deveyi tuttu bir yılan bu da mı yalan? dedikleridir. Ve ne iblisce sinir... Nutkunda bu kadar azmamış, ama burda tam kibr-ü azamet içinde. Bu ne gurur? Hem de kof yalan. Hem Bursa'da bunlara ne lüzum var. Bu adam kendisine propaganda yapmakla meşgul. Kibri her gün artıyor. Bakalım nereye kadar varacak. Galiba yakında eski Roma'lıların diktatörleri gibi Allahlığını ilân edecek...

***

Doktor Adnan iptidâ Sıhhiye, Dahiliye Vekili, sonra Millet Meclisi ikinci reisi. Yaptığı daima Mustafa Kemâl'in suyunda gitmek. Ne derse onu yapmak, ona muhalefet edenleri yumuşatmak ve yola getirmeğe çalışmak. Başka bir mârifet ve iktidar göstermedi. Yaptığı budur. Bir aralık Tevfik Rüştü, Hakkı Behic, Yunus Nadi ile beraber, Mustafa Kemâl'e âlet olarak müthiş komünist idi de. Bu adam yumuşak başlı, fikir sahibi bile değil, herkesle hoş geçinmek isteyen bir adamdır. Yaptığı hep dalkavukluk. Zaten İttihadçılara da aynı şeyi yapmıştır. Koca Türkiye'yi inkırazın uçurumuna atan beş-on ittihadçı kodamanına bu adam on yıl dalkavukluk, âletlik etmiş, zahîr olmuş.. İnkıraz felâketinin, milletin zulümden, harpten çektiklerinin mes'-

uliyetini sırtında taşıyan bir adam. Fakat zeki ve oldukça malûmatlı, hem de şerîr değil. Kimseye fenalık etmez. Elinden gelirse iyilik eder. Halide Hanım Ankara'da pek durmuyor. Adnan ile yaşamıyor. O, orduda zabitlerın arasında. Mustafa Kemâl'den onbaşılık almış. Gülünç şey. Mustafa Kemal de, Halide de fantazi ve maskaralıkla meşguller. Halide orduda, o çadırdan o çadıra gidiyor. Hele «S» nın peşini bırakmıyor. Bunlar Ankara'da herkesin ağzında. Meb'uslar türlü türlü bundan bahsediyorlar. Münakaşa ediyorlar. Kimi Adnan'ın zevcesi, kimi değil diyor. «Zevcesi olsa Halide Edip diye babasının adını taşımaz. Eski kocası zamanında nasıl Halide Salih adını taşımış ise, şimdi de Halide Adnan olurdu. Metresidir» diyorlar. Kimisi Halide'nin «H.C.» ile mâcerasından bahsediyor. Adnan'ın da bunlara şahid olduğunu söylüyor, kimi Halide ile birleşince Adnan'ı ailesinin reddettiğini, senelerce görüşmediğini söylüyor. Kimi Halide'nin babasının yahudi olduğunu, Müslümanlığı kabul edişini hikâye ediyor. Bir karışık ism-i fâil. Hepsi bir şey değil... Meb'uslar en ziyade onun orduda dolaşmasına kızıyorlar.

Sakarya Harbinden evvelki meşhur celse-i hafiyede Adnan dalkavukça ters bir lâkırdı söyledi. «Böyle lâkırdı ile uğraşacağına... Karını ordudan buraya getirt de, asker rahat harbetsin!» diye bağırdılar. Adnan geniş adamdı, babacan hiç darılmadı.

Şimdi aramızda Malta'dan yeni adamlar gelmişti. Bunlar Fethi, Rauf, Kara Vasıftır. Mustafa Kemâl Fethi'yi derhal İstanbul'dan meb'us yaptırdı. İntihap yolunda değildir. Bütün müntehib-i sânilere imza ettirememişler. İntihap gizlice olmuştur. Kâfi görüldü. Ötekiler zaten meb'us.

*
**

Murat'la Sinop'a doğru gidiyoruz. Bizim atın iyisi Çankırı'da kaldı. Pek hammış. Yürüyemiyor. Hem de tırnak kakıyor. Geceye kaldık. Gözgözü görmüyor. Canım ağzıma geldi. Bir çukura düşüp gitmek mümkün. Ne ise şehre girdik. Orada bıraktık. Bir araba tutup yola devam ettik. Kastamonu'ya geldik.

Muhiddin Paşa (şimdi Mısır Sefiri) orda kumandan. Maiyetinde Sinop'lu neferler var. Bir tanesi izin alıp kendisini de Sinop'a götürmemi rica etti. Aldım. Bu adam Çerkes Tahsin eşkiyadandır. Üç kişi olduk. Taşköprü'den geçtik. Öğle oldu. Bir hanın önünde durduk. Zaten Anadolu'da bütün seyahatlerde öğlen üzeri dururduk. Orada ateş yakar, ekmek peynir, pastırma gibi şeyler yeriz. Çay yapar ve içeriz. Biraz da sıcak tutan hususi kaplara koruz. Sonra yolda içeriz. Usul budur. Benim halâ ishalim var. Sütten başka bir şey yiyemiyorum. Süt buldurdum, içtim, arabaya uzandım. Murat'la Tahsın de yemek yemek için gittiler. Bir aralık bir kıyamettir koptu. Baktım bir adam koşup kaçıyor, bizim tarafa doğru geliyor, arkasından bir jandarma zabiti elinde kalın bir sopa koşuyor, onun arkasında da ellerinde tüfek beş altı jandarma koşuyorlar. Herif arabanın hizasını geçti. Benden elli adım kadar bir mesafede zabit yetişti. Kafası bu deyip sopasını vurdu. Kaçan adam : «Öldüm, can kurtaran yok mu?» diye bağırdı ve yere yuvarlandı. Jandarmalar da yetişti. Görüyorum. Herifin kafasından kan fışkırıyor. Zabitse boyuna hem küfrediyor, hem vuruyor. Mecrûhda ses yok. Zannettim ki, kafatası kırıldı ve öldü. Nenin nesidir bilmiyorum. Vak'a ve manzara aklımı başımdan aldı. Halimi unutmuşum. Arabadan atladım. Koştum, bir de baktım ki, herifin kafasından avuç içi kadar bir deri (şerime) ayrılmış, kan yüzünü, her tarafını kıpkırmızı boyamış. Mazlumu zalimin pençesinden kurtarmak hissi tabiîsi bende galeyan etti. Zabit'e dedim ki : «Bu nedir?» Cevaba vakit vermeden bütün kuvvetimle suratına bir tokat aşkettim, bir daha. «Seni zalim!» dedim. Zabit şaşaladı. Biraz sonra : «Sen kim oluyorsun ve ne hakla beni dövüyorsun?» dedi. Ben : «Sen kim oluyorsun, bir adamı kafasının pekmezini akıtıp bu hale koyuyorsun?» dedim. «Ben jandarma zabitiyim. Bu eşkıyadır. Bilmezsiniz ne hunzır eşkıyadır.» dedi. Ben : «Senin vazifen eşkıyayı yakalamaktır, kılına dokunamazsın, bir fiske vurmağa hakkın yoktur. Götürürsün adalet onu lâzımsa asar. O başka. Seni zalim, seni utanmaz.» dedim. Zabit

kaçtı. Neferler de gittiler. Yerde yatan yaralı ayağıma sarılmış, ölüyor, bana bin dua ediyor. «Aman beni bu zalimlere teslim etme» diyor. Mendilimi çıkardım. Deriyi yerine getirip sıkı bir surette bağladım. Yüzündeki kanları yıkadım. Baktım benim adamların ikisi de gelmiş. Yanımda. «Bunu arabanın yanına götürün» dedim. Götürdüler.

Şimdi düşünüyorum, bu adamı ne yapacağım? Eşkıya imiş. Derken bir yüzbaşı geldi. Dedi ki : «Siz benim mülâzımı dövmüş, bir eşkıyayı elinden kurtarmışsınız.» «Evet yaptım. Bir mazlumu, bir zalimin elinden kurtarmak her vatandaşın vazifesidir. Siz jandarmalar insanları dövmeğe mi memursunuz? Bu adamın kafasını yarıp işini bitirmiştir. Siz vazifenizi böyle mi yapıyorsunuz? Kanun bu mudur?» dedim. «Siz kimsiniz?» dedi. «Ne yapacaksınız? Mes'eleye bakın» dedim. «Hayır isminizi bilmek lâzımdır.» «Rıza Nur» dedim. Vaziyetini değiştirdi ve «Af ediniz beyefendi! Fakat bir zabiti halkın önünde döğmemeli idiniz» dedi. Dedim : «Doğrusunuz. Ama vak'a o kadar müthiş ki, elimde ihtiyarım kalmadı. Ani oldu.» Dedi : «Beyefendi, bu zabiti kumandanlığa ihbar etmeyiniz. Af ediniz. Rica ederim. Bu adam hınzır bir eşkıyadır. Çok iş yapmış, bizi çok yormuştur.» Dedim : «Peki, siz de namusunuz üzerine bana söz veriniz. Bu adama bir fiske bile vurdurmayacaksınız. Adliyeye teslim edin. İsterse mahkeme assın.» «Peki» dedi. Herifi aldı gitti. Biz de biraz sonra yola düzüldük. Yoldaşlarım meğerse pek korkmuşlar. Diyorlar ki : «Zabiti döğdün. Ya şimdi zabit ve jandarmalar silâha davranırsa ne yaparız? dedik, pek korktuk. Siz ne cessurmuşsunuz. Dağ başında böyle iş yapıyorsunuz? Ama bir daha yapmayınız» «Haksızlığa karşı insanın vazifesi budur. Mazlumu zalimden kurtarmalı» dedim.

Arabadan ziyade ata biniyorum. Köhne bir at. Ama pek rahvan. Üstünde kahve iç. Bu kadar rahat at görmedim. Arabadan bin kere rahat. Hem yol yok. Arabanın devrilmek ihtimali var. Atın kafası filân yok. Boyabat'a geldik. Boyabat'lılar bizi ağırladılar. Ankara Sinop yolunu çok yaptım. Her yerde büyük

eşkıyalar gördüm. Bol ve güzel yemekler yedim. Boyabat'lılardan gördüğüm misafirperverliği unutamam. Bunların da başı eşraftan Şimşirzâde Hüseyin Efendidir. Beni bir iki saatlik mesafelerden karşılarlar, bir iki saatlik mesafelere kadar teşyi ederler. Güzel yemekler yedirirler. Boyabat küçük bir Mısır'dır! İmar edilse pek zengin bir memleket olur. Güzel hindileri, güzel kavun ve karpuzları vardır. Bir tulum peyniri vardır, Avrupa'nın en nefis peynirleri gibi güzeldir. Oraya mahsustur. Patlıcandan, yeşil fasulye ve sâireden bir turşu yaparlar. Fevkalâde nefistir. Bunlar sterilize edilse konserve halinde kutulara konsa ne güzel bir ticaret ve servet olur.

Taşköprü'den Boyabat'a kadar şose yoktur. Boyabat'tan Sinop'a bir şose var. Merhum Adliye Nâzırı Abdurrahman paşa Kastamonu Valisi iken başında bulunarak bu yolu yaptırmış. Şimdi elli yıl var çok yeri bozulmuş. Bu adam ne himmetli, büyük adammış? O, yolu yapmış, biz sonra ve halâ onu tamir edemiyoruz. Birçok köprüleri İtalyan ustalar getirtip, kârgir yapmış. Hâla sap sağlam duruyor. Cumhuriyet ricali utansın.

Sinop'a vardık. Sinop'lular da bizi bütün halk kale dışına çıkmış, karşıladılar. Eve girdik. Bizim karı beni bir yıla yakındır görmemişti. Görünce dondu, kaldı. Sonra anlatıyor : «Seni tanımadım. Başkası zannettim» diyor. Evet iğne iplik olmuş, ölü gibi sönmüş idim. Ata binmekten de kıçım, oyluklarım yara olmuş. Kaç aydır Ankara'da yıkanmak mümkün olmadı. Derim simsiyah, pislik içindeyim. Hanım evin üst katını pek iyi süslemiş, bize tahsis etmiş, alt katları da diğer iki kardeşim, çoluk çocuklar ve babam var. Beni soydu, yıkadı. Çamaşırlarımı değiştirdi. Yatağıma uzandım. Bir rahatlık duydum. O gece rahat bir uyku uyudum. Of ne hale gelmişim, ben de şimdi anlıyorum. Mağlûbiyetler, harbin buhranları beni bitirmiş. İki üç gün sonra ishalim kesildi. Hem de ilâçsız. Gerze'den acı su getirdiler. Bu su mide rahatsızlığı için fevkalâde bir sudur. O da midemi düzeltti. Bu sudan çok istifade ettim. Yazık ki, böyle bir su Allah versin boşuna akıp gidiyor. Bunu şişelerle her eczahanede

bulundurmalı, hekimler hastalarına vermeli. Bu suya acı su derler. Oraya oteller ve emsali ile Avrupa menba şehirleri gibi bir hale koymalı. Hastalar gidip istifade etmeli. Suyun çıktığı yer bir tepede olup, etrafı çamlıktır. Ve deniz ayağının altındadır. Yalnız henüz tabiatın bize ihsan ettiği şeylerden istifadeyi bile bilemiyoruz.

Sinop'a vardığım gün bir İngiliz tayyaresi şehrin üzerinde dolaştı. Evden gördüm. Pek alçak uçuyordu. Beyannameler attı. Saçma şeyler zikre bile değmez : «Padişaha itaat edin» diyor. Zahmetlerine yazık!..

On gün içinde kuvvetim geldi. Her şeyi yiyorum. Alâ! Artık ata binip gezinti de yapıyorum. Bu en sevdiğim şeydir. Henüz sonbahar iptidâsı, havalar da güzel. Yerlerde çimenler zümrüd gibi. Sandal ile de geziyorum. Bu da pek sevdiğim şey.

Niyetim bütün kışı Sinop'ta geçireceğim. Boş durmayayım dedim. Samson ile Dalila'yı bastırdım. Janet'in Düğünü'nü de matbaaya verdim. Bir kısmı basıldı. Diğer kısmı sonra ben gidince Sinop Sıhhiye Müdürü Sait tashih etmiştir. Bu sebeple onda birkaç fenâ tertip hatası vardır.

Konferanslar tertip ettim. Geceleri Türk Tarihi üzerine muhtelif bahisleri halka anlatıyorum. Hükûmete yakın ilkmektep binası geniş ve müsait. Konferansları orada yapıyorum. Halk hıncahınç doluyor. Bina belki çöker diye korkuyoruz. Jandarmalar koyup, bir kısım halkı sokmuyoruz. Dışarda kalıyorlar. Bu konferansların bir kısmını Sinop gazetesi neşretti. Sakarya Harbine dair de bazı şeyler anlattım. Keza ermeniler ve tarihlerinden de bahsettim.

Burda mühim bir şey anlatayım: Sinop'ta yegâne olarak bizim evde piyano var. Hususî kız mektebinden yirmi kadar kız talebe getirttim. Faust'u türkçeye tercüme etmiştim. Yanımda idi. Başındaki köylü Kız Şarkısı ile meşhur Zafer Marşını matbaada yüzer nüsha olarak bastırttım. Kızlara birer tane verdim. Okudular. Zevcem piyano ile bunlara musiki öğretti. Kabiliyetlerine hayrân oldum. Üç defa meşketmekle öğrendiler. Ve türkçe güf-

te ile bu iki şarkıyı söylediler. Orta mektepten birkaç çocuğa da öğrettik. Bunları gece konferans yerine getirttim. İki tarafıma oturttum. Basılan nüshaların diğerlerini de oraya gelen samiine dağıttım. «Şarkı söylenecek. Söylenirken bu kâğıtlardan sizde okuyunuz!» dedim. Çocuklar bir ağızdan söylediler. Ahaliden bazısı da yarım yırtık iştirâk etti. İşte böyle epeyce konferans verdim. Sonra ahaliye : «Bu şarkılar size nasıl geldi? Hoşunuza gidiyor mu?» dedım. Dediler : «Bize çok hoş geldi.» Halbuki bu halk millî türküleri sever, bizim klâsik şarkıları bilmezler. Sinop'ta bu sonuncuyu bilenler belki üç kişiden ziyade değildir. Alafrangayı da hiç işitmemişlerdir. Demek alafranga musiki bizim halka yabancı gelmiyor. İyi bir şey.

Arası bir müddet geçti. Birgün sokakta gidiyorum. Bizim şarkıları işittim. Baktım üç çocuk sokakta oynuyor. Ve oynarken bu şarkılardan birini söylüyor. Hem mükemmel söylüyor. Keyiflendim. Sinop'ta bunlar yapılmıştır. Halâ söylerlermiş. Faust gibi edebî ve musikisi yüksek bir eserin parçasını Sinop'ta sokakta oynarken çocuklar söylüyor. Sebebi bu havaların çok hoşlarına gitmiş olmasıdır. Zaten sür'atle yayılması da bunu gösterir. Halbuki Türk Klâsik musikisini sokakta çocuklar aslî söyleyemez. Söyledikleri halk türküleridir. Demek alafranga musiki, Türk'ün tabiatına, klâsik musikiden daha muvafık geliyor. Bu bir müşahadedir.

Konferanslar esnasında bir şey de oldu. Zikretmeden geçmiyeceğim : Bir akşam, salon, dışardaki sofa dolmuş, kapıya jandarma koymuşlar, kimseyi sokmuyorlar. Sekiz-dokuz yaşlarında bir çocuk gelmiş. İçeri bırakmamışlar. Girmek için zorlanmış. Kolundan tutup atmışlar. Çocuk demiş ki : «İçeri bir takım insanları koyuyorsunuz. Bunlar orda söylenen sözlerden ne anlarlar? Sonra bir takım ihtiyarlar giriyor onlar ne yapacaklar? Yarın birgün ölecekler, beni bırakın ki, ben öğreneyim, bana lâzımdır.» Çocuğu bırakmışlar. Bana söylediler. Çocuğun zekâsına hayret ettim. Getirttim. Sevdim. Teşvik edici sözler söyledim.

Gündüzleri eve hastalar doluyordu. Tellâl çağırttım. «Has-

talar sabahları hastahaneye gelsin» dedim. Her sabah hastahaneye gidiyorum elli-altmış hasta gelıyordu. Köylerden, Boyabat, Ayancık, Gerze şehirlerinden hastalar vardı. Bunlara bakıyordum. Ameliyatlar yapıyordum. la paratomiler de vardır. Bu hastane benim işimdir. Meşrutiyet iptidâsında hükûmetten tahsisat alıp yerlere linolyum döşetmiş, elimle âlet listelerini yapıp ısmarlamıştım. Ameliyathâne ve laboratuvarına kadar her şeyi ikmâl etmiştim. Evim gibi severdim. Fakat bu aletleri iyi tutmamışlar. Çok şey noksandır. Hem de çoğu paslanmış. Yeniden ameliyathâne binası yaptırmıştık. O vakit Said memurdu. Kârgir yaptırmasını çok tembih etmiştim. Alt katın kârgir üstünü derme-çatma yapmış. Ameliyathâne akıyor. Isıtması da güç oluyordu. Bu sebeple ameliyat yapmak güçtü. Bir de Sinop'ta doktorlar sızlanıyorlar. Ben Sinop'ta iken hiçbiri para kazanamıyor. Hakları var. Ben de düşünüyorum. Ama hastalardan kendimi kurtaramıyorum. Sinop ahalisinin hekimliğime, bana itimadı pek fazladır. Hattâ bir takım hastalar, kendilerini hekime göstermez, benim Sinop'a gelmemi beklerler. Bir defa garip bir şey olmuş: Refikam Sinop'a gittiydi. Ben yokum. Bunu işiten iki hasta kadın Sinop'a gelir. Zevceme «Bize bak» derler. O da : «Ben hekim değilim» der. «Canım bu kadar yıl Lokman Hekim' in karısısın elbet bir iki şey öğrenmişsin» derler. Sinop'ta çok rahatım. Keyfim yolunda. Ömrümde adetâ böyle rahat yüzü görmemiştim. Refikam anlattı. Sinop'a gelirken başlarına neler gelmiş. Benden bahsetmiyen yalnız Şükrü Paşa'nın kızı olduğunu söyliyen bir kâğıtla bir Türk vapuruna binmiş. Diyor ki : İnebolu'ya yanaştık. Uzaktan bir Yunan zırhlısı gözükmüş. Kamarama gemiciler geldiler. Acele «kalk!» dediler. Kalktım. Yatağımı kaldırdılar. Ne göreyim, tüfek, rövelver, fişek dolu. Ödüm koptu. Bilsem, bu yatakta uyumak değil, bu kamaraya giremezdim bile. Vapurun her tarafı ve kömürlük de silâh ve cephâne dolu imiş. Kayıklar yanaştı. Acele bunları kayıklara yerleştirdiler. Sonra karaya çıkardılar.

Hakikaten sonradan haber aldım. Bunları sür'atle karaya

çıkarmışlar. Bütün ahali de koşmuş. Herbiri götürebildiği kadar yüklenmiş. Hepsini yarım saatin içinde İnebolu'nun dağının arkasına taşımışlar. Halktaki himmet ve gayreti görmeli. İnsanın hoşuna gidiyor. İftihar ettim. İnebolu kısmen yüksek bir dağın arkasındadır. İnebolu kayıkçıları da dünyanın en cesur kayıkçılarındandır. Orası pek dalgalıdır. Liman yok. Denizin sâkin zamanı da pek nâdirdi. Büyük dalgalarda kayıkları bir vapurun küpeştesine kadar yükselir, bir denizin dibine kadar iner. İnerken yük alıp verirler. Yolcuları da denk gibi yakalayıp kayıklarına sokarlar. Bu vapur Karadeniz sahili adamlarının vapurudur. Bu hamiyetli vapurcular böyle çok silâh ve cephane taşıdılar. Mustafa Kemal nutkunda böyle şeylerden hiç bahsetmiyor. Halbuki bunlar, millî mefahirimizdendir. İnsana ibret, ders ve vatan yolunda gayret için yazılmaları lâzımdır.

İstanbul bize bir düziye silâh, cephane ve emsali yolluyor. Bunu da Ali Rıza Paşa, Harbiye Nâzırı Mersin'li Cemal gibi zâtlar gönderiyordu. Hilâl-i Ahmer'in pamuk, sargı, ilâçları arasında yolluyordu. Böyle mitralyöz bile yollanmıştır. Anadolu'dan İngiliz'lerin topladıkları, top, tüfek, mitralyöz, fişeğin küllisi İstanbul'da depolarda, İngiliz ve Fransız askerlerinin muhafazası altında idi. Para ile nöbetçilerden, zabitlerden alınır, Anadolu'ya gönderilirdi.

Hilâl-i Ahmerin bu hususta çok hizmeti vardır. Ben bir seferine rast geldim. Evvelce hikâye ettiğim Ziya Gökalp'le beraber Samsun'dan Ankaraya giderken gördüğüm kervan. Onlara sordum. Bir düziye bu yoldan Ankara'ya bu nakliyatı yaparlarmış. Bu millî harplerde şu milletin gösterdiği ve her müessesenin ettiği gayret pek çoktur. Şimdi bu hizmetleri hep ve sırf Mustafa Kemal kendine mal ediyor. Fevzi ve İsmet gibi en iyi iki dalkavuğuna bile pek hisse vermiyor. Dünya bu!.. Benden evvel birgün Yunan donanması gelip, Sinop'u bombardıman etmiş. Fakat çok uzaktan atmış. Korkup yanaşmamış. Gülleleri sahile düşmüş. Bir zarar vermemiştir. Bizimkiler eski bir istikâ-

ma ki, içinde bir top bile yoktur. Top şeklinde ağaçlar koymuşlarmış. Galiba onlardan korkmuş.

Refikamın vapuru İnebolu'dan kalkmış, Yunan gemisi işaret edip durdurmuş. Bir motorla zabit ve neferler gelip vapuru muayene etmişler. Yolcuları sormuşlar, zabit aramışlar. Zorları zabit imiş. Refikam diyor ki: «Pek korktuk. Ya bizi esir diye alıp götürürlerse dedik. Çarşaflara sıkıca sarıldık.» Bir şey yapmayıp zırhlılarına gitmişler. Talih, bir saat evvel gemiyi muayene edebilselerdi, zabitler de, silâh da cephane de bulacaklardı.

Tuhaftır bütün Anadolu Millî Hareketinde milletin işi daima rast gitmiştir. İnsanın diyeceği geliyor ki, Türk'ün kurtulması mukadder imiş. Eğrisi, doğrusuna rast geldi, her şey yolunda gitti, kurtuldu.

Sinop'a Rusya'ya gitmezden evvel gelişimde, Eczacı Altınoğlu Vasil, kardeşi Yuvan ile beraber beni kandırıp İstanbul'a kaçırmak için pek ziyade uğraşmıştı. Saatlerle zorlandılardı. Vasil «Ben seni kaçırırım, Patrik'e yazarım. İstanbul'da da itibar görürsün. Paraca da sıkıntı çekmezsin» demişti. Tabiî dinlememiştim. Bu adam eski aile dostu ve kendisi de cidden namuslu adam. Benim de namusuma emin. Bu suretle bu sözleri bana söylemekten de korkmuyordu. Ben de bir fena şey söyleyip kalbini kırmıyorum. İdare-i maslahat ediyordum. Bu sefer yine tutturdu. «İllâ seni kaçırayım» diyor. Artık beni âciz bıraktı. «Canım Vasil efendi! Niye zorlanıyorsun?» dedim. Yine içini döktü. «Sen Ankara'ya gitme! Bu adamların içinde bulunma! Bunlar iktidarsız adamlardır. Sen bunların hatalarını düzelteceksin. Mühim işleri sen yapacaksın. Sen olmazsan iki günde iflâs ederler. Yunanistan kazanır. Bunun için seni kaçırmak istiyorum.» Dedim : «Vasil efendi yanılıyorsun. Benden ne çıkar. Orda çok muktedir adamlar var. Ben olmasam da Yunanistan'ı bitirirler.» Büyük cesaretti. Adam beni Rumluk için kazanmak istiyor ve bana para vaad ediyor. Vasil «Hayır, dedi, biz seni biliyoruz. En mühim işleri sen göreceksin. Sensiz onlar muvaffak

olamaz.» Dedim ki : «Vasil efendi, bu kanaatin doğru değil. Bunları bırak, başka şey var. Sen bir Rum'sun. Rum'luk için çalışıyorsun. Fakat ben Rum değilim. Bir Türk'üm, Türk'lük için çalışırım.» dedim.

Vasil'i bilirdim. Ama bildiğimden müthiş imiş. Pontusçuların başı imiş. Hattâ benden evvel Topal Osman onu öldürmeğe gelmiş. Mutasarrıf Zihni mâni olmuş. Bu adam pek zeki idi. Eczacı idi. Tarih ve epey şey okumuştu. Evlenmemişti. Pek ciddî idi. Yüzü nadir gülerdi. Eczahâneye yakın bir bahçesi vardı. Oraya Paris'ten çiçek tohumları getirir, eker, onlarla meşgul olurdu. Nâdide meyveler ve çiçekler yetiştirirdi. Sinop'un Müslüman'ı, Rum'u, erkeği, kadını kendisine hürmet ederdi. Şahsan pek iyi adamdı. Fakirlere Müslüman da demez bakardı.

Bu sefer ben evde iken, birgün eczahânesine biri girmiş, bıçakla vurmuş. Beni çağırdılar, evine gittim. Beş altı yerinde yara var. Biri mide civarında, karnında nezef var. Bir şey yapmak da mümkün değil. Öldü. Cenazesinde bulundum. Mezarına kadar gittim. Adetâ ağlayacaktım.

İnsanlık ve insanların münasebetleri gariptir. Fikirce, milliyetce taban tabana zıddız. Fakat pek dostuz. Birbirimize hürmet ediyoruz, birbirimizi ihbar ve imha etmiyoruz.

Kaatili bulamadılar. Zannedersem Vasil'i şube reisi Cemal Bey öldürttü. Evvelce de bir Rum'u öldürtmüştü. Pontusçuları temizliyordu. Çok zorladım itiraf etmedi. Vasil de böyle gitti.

Ben hudud hârici ve Mısır'da iken, Harb-ı Umumi'nin o dehşetinde ihtiyar babama kardeşlerim bakmamış. Vasil her ay kendisine lüzumu kadar para ikraz etmiş. Mütarekede ben Sinop'a gelince borçları kanuna bakmayıp yine altın olarak te'diye etmiştim. Bu dostluğu hiçbir türk yapmamış, hattâ oğulları da. Nasıl minnettar olmıyayım? Ölünce eczahanesini Boyabat'lı eczacı Naci Bey aldı. Defterinin arasında yüzlerce vesika çıkmış. Bunlar hekimlerin fakirlere Belediye Eczahânesinden alınmak üzere verdikleri reçeteleri imiş. Aralarında benim de bir çok re-

çetelerim varmış. Belediye Eczahânesinden almamışlar. Vasıf'a gelmişler. Vasıf onlara meccanen vermiş imiş. Ölümüne sade Rum'lar değil, kadın erkek Türk'ler de ağladılar.

Ben bütün kışı Sinop'ta geçirmek istiyordum. Dört aydır Sinop'ta idim. Bir gün Ankara'dan bir telgraf geldi.

«Büyük Millet Meclisince yapılan intihapta Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiyye Vekâletine tayin buyruldunuz. Tebrik ederim. Derhal Ankara'ya teşrif buyurunuz. Yerinize kimi tevkil edersiniz.

İmza
Hey'et-i Vekile Reisi
Fevzi

Sakarya harbi bitince ben hareket etmezden evvel iki şey olmuştu. Mustafa Kemal hareket etmeden evvel, Meclis'ten kendisine gazi ünvanı ve müşirlik verilmesini istedi. Herkes «Canım bu adam ne oluyor? Neler istiyor? Bunları ne yapacak?» diyordu. Ve yine «Galiba bu adam padişah olmak peşindedir. Şimdiden onlar gibi tuğrasına «el gazi» yazmak için bu ünvanı istiyor. Hazır fırsattır diyor» diyorlardı.

Şu adam müthiş bir mahlûktur. Ve Nutkunda «Meclis bana gazi ünvanı verdi» diyor. Halbuki böyle şey kimsenin aklına gelmedi. Sakarya Harbinde verdiği ric'at emri, kaçmak için yâverini yollayıp eşyasını denk yaptırdığı da herkesin malûmu idi. Kendi istedi. Meclis ise «Olmaz» dedi. Kıyamet koptu. Nihayet tehdid altında ve kendi adamlarının takrir ve şunu bunu ile gazi ünvanını aldı. Müşirliğe itiraz etmemişlerdi. Birkaç gün geçince de «bana Meclis dört milyon lira nakdî mükâfat versin» dedi. Herkes Meclis'te bir daha kızdı ve köpürdü. Tuhaf ve nedense Hamdullah Suphi de telâş ve çok itiraz etti. Bu para aleyhine çok propaganda yaptı. Kendisine gelip «isteme! Bütün haysiyetin gidiyor» dedi. Ben de hattâ İsmet'e Adnan'a söyledim. «Canım şu adama söyleyin, para filân istemesin. Şeref ve haysiye-

tinden bir şey kalmaz, ölür» dedim. Bütün Meclis «Olmaz» ı bastırdı. Mustafa Kemal bir milyona indi. Yine «Olmaz» dediler. Hasılı Meclis «Para veremeyiz» dedi ve vermedi. Mustafa Kemal bir müddet uğraştı. Baktı olmuyor, vazgeçti. Hem böyle şey lâzımsa Meclis kendi verir. Yok, bu kendisi ister, âdeti budur. Sıkılmaz.

Nutukta bu para mes'elesini hiç söylemiyor.

Sakarya harbi esnasında Fransız delegesi Franklen Buillon Ankara'da Yusuf Kemal ile müzakere yapıyor. Ekseriya Fevzi, Fethi ve Mustafa Kemal de müzakereye karışıyorlar. Bir gün Mustafa Kemal Franklin'e ziyafet vermiş. Beni de dâvet etti. Yusuf Kemal, Fethi, Ferit, Mustafa Kemal, Franklin Buillion yemek yedik, konuştuk. Baktım Buillon fevkalâde zeki bir adam. Ateş gibi. İçimden «Kimbilir Yusuf Kemal'i ne kadar dolaba koymuştur» dedim. İtilâf iyice hazırlanmış, fakat sonunda Buillon «İmzalamam» deyip gitti. Sonra yoldan çevirip dediğini kabul ettiler. «Ankara İtilâfnâmesi» adıyla yâd edilen İtilâfnâmenin müzakeresine devam ettiler. Bu esnada ben Sinop'ta idim. 21 Teşrinievvel 1338 de imza etmişlerdir.

Mustafa Kemal (Sahife 386) da bu itilâfnâme ile çok şey kazandığını söylüyor. Ama İskenderun havalisi Türk'lerini kurtaramayıp, Fransız'lara bırakmıştır. Lozan muahedesi zamanında Fransız'lar Ankara İtilâfnâmesine tutundular. «Bizimle hudud işiniz halledilmiş, bitmiştir.» dediler. Bu sebeple ellerinden İskenderun Türk'lerini kurtarmak, bu itilâfnâme yüzünden bir türlü mümkün olmadı. Halbuki bu benim emellerimden biri idi. Olamadı.

Bu itilâfın bir iyiliği oldu. Adana, Maraş, Ayintap işgalden kurtuldu. Fransızlar da oralardaki kamyon, çadır gibi eşyalarını ve biraz da silâh bıraktılar.

Eskişehir - Afyon hezimeti üzerine Enver, Doktor Nâzım, Kuşçubaşızâde Sami, Küçük Talat ve daha bir takımları Batum'a doldular. Talât'la Enver'in arası pek açıktı. Moskova'da

Enver bana Talât'ın aleyhinde pek çok söylemişti. Hattâ Talât'ın İngilizlere adam olduğunu, Anadolu'yu te'dip etmek şartıyla sadrâzam olmağı kabul edeceğine dair İngiliz'lere söz verdiğini, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Avrupa'da mevcut parasıyla kendisinin kalpol alıp Anadolu'ya yollamak istediği halde Talât'ın «para bize lâzım» diyerek razı olmayıp yollatmadığını sonra Nâzım'ın da onu bırakıp kendisine iltihak ettiğini söylemişti. Batum içtimaı Nâzım'ın bu hareketini tasdik eder.

Batum içtimaı Rus'ların iştirâki ile yapılmıştı. Hattâ sonra Rusya'da öğrendiğim üzere «Budinov»' un kumandası altındaki süvari kuvvetleri hududumuza tahşit edilmişti. Ve Enver'e Rus hükûmeti Moskova'da 700 Rus Altını vermiş. Rustov civarında hırsızlar Enver'in bu parasını çalmışlardır. Bu işin gayesi : Enver arkadaşlarıyla Trabzon'a geçecek. Orda zaten Halil zemin hazırlamış, taraftarlar bulmuştu. Ezcümle Kâhya adamlarıydı. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti de bizzat azâsıyla vaktiyle Trabzon'da benim görüşüp anladığıma göre Mustafa Kemal'in şiddetle aleyhtarı, Enver'in muhibbi idi. Küçük Talât da Trabzon'da uzun müddet kalmış, Enver lehine çalışmış idi. Enver lehine bu esnada Trabzon'da fener alayı bile yapılmış «yaşasın Enver« diye bile bağırılmış idi. Trabzon'da yapılacak kuvvet ve Rus'ların kuvvetiyle Enver hükûmeti ele alacak ve Türkiye'yi komünist yapacak. Enver Rus'lara tamimyle komünist görünüyordu. Fakat evvelce de söylediğim gibi zâmiri başka idi. Yâni hükûmeti ele alacak, fakat millî dâva bitip Yunan Anadolu'yu alırken bu adam ne dâvada? Hem de bir ecnebi kuvvetle böyle şey yapmanın tehlikesini bilmiyor. Rus'lar gelirler ve bir daha çıkmazlardı. Hattâ sonra Enver'i de imha ederlerdi. Çok kafasız idi.

Sakarya zaferi üzerine geçmediler. Batum'dan dağıldılar. Enver gözden kaybolmuş, arkadaşlarına da nereye gittiğini söylememiş. Diyorlar ki, Ruslar aleyhine isyân çıkarmak için gizlice Türkistan'a kaçtı. Bolşevik idaresinde Batum'dan Ferga-

na'ya gizlice gitmek, hemen mümkün olmayan bir şeydir. Hele Enver gibi yerli olmayan, azerî, Türkmen, Özbek gibi bir takım şiveleri ve yolları bilmeyen biri için aslâ mümkün değildir. Bunun hakikatı şudur : Rus'lar Enver'i kör besler gibi beslemiyorlardı ya... Ondan hizmet bekliyorlardı ve icap ettikçe sevkediyorlardı. Meselâ biz Moskovada muahede yaparken, hududu kendi lehlerine yaptırmak için bize yolladılar. Türkiye'yi istilâ için Batum'a yolladılar. Şimdi de Fergana'ya yolluyorlardı. Fergana da sarp dağlarda Basmacılar adında Türklerden Rus'lar aleyhine kıyam etmiş bir zümre vardı. Bunlar çoktan beri Rusları iz'aç ediyorlardı. Enver'in nüfusundan istifade edip, bunları nimet ile teskin etmeği düşünen Ruslar Enver'i oraya yolladılar. Enver hazır oraya varınca, Rus'lara oyun edip, evvelce ben Rusyada iken bana söylediği tertibatı ve teşkilâtı ile işe başladı. Enver yerinde duramayan, kabına sığmayan bir haris idi. İllâ bir baş olmak istiyor; Eski saltanat çok hoşuna gitmişti. Türkiye'ye geçemedi. Bu ümidi zâil olunca Basmacı hareketine iştirâk etti. İkinci Rusya seferimde bu vak'anın tafsilâtı öğrendim. Orda zikredeceğim.

Sakarya zaferinden sonra yine işler eski hamam, eski tas olmuş. Mustafa Kemal yine Millet Meclısi Reisi. Hey'eti Vekileyede istediği vakit riyaset ediyor. Bu sefer fazla olarak bir de Başkumandan. Fevzi'yi yine Hey'et-i Vekile Reisi yapmış. O da bermutad emri kabul etmiş. Mustafa Kemal'in üç tane kocabaşı var. Hakikatte her şey onun pençesinde. Şu adam müstesnâ bir mahlûk. Yedi başlı ejderha. Fevzi yine hem Erkân-ı Harbiye Reisi, hem Hey'et-i Vekile Reisi. Bu adama meşhur celse-i hafiyede söylediğim vakit ettiği itirafı kusurunu, anladığını ve acizini gösteriyordu. Yine akıllanmamış. Mustafa Kemal yine emretmiş, «al!» demiş, yine almış. Mustafa Kemale öyle lâzım. Fevzi gibi biri Hey'eti Vekile Reisi olacak ki, hükûmet Mustafa Kemal'in avucunda dönsün.

Rauf'u Nafıa Vekili yapmış. Biraz sonra Rauf istifa etmiş.

Kara Vasıf'ı Fırka Hey'et-i idaresine koymuş. O da Fırka Hey'et-i İdaresinden istifa etmiş. Fethi'yi Dahiliye Vekili yapmış. Refet'in de zoru daima Erkân-ı Harbiye Reisi olmaktır. Bunu yine istemiş. Mustafa Kemal yine vermemiş. Refet de Müdâfaa-i Milliye Vekâletinden istifa etmiş. Üç istifa mühim. Demek bunlar Mustafa Kemal'e muarız. Bu bir sarahattı.

Rauf'un hayatı da Mustafa Kemal ile rekabet ve zıddiyet. Bunu daima yapıyor. Hem de çirkin bir şekilde. İki yüzlü. Mustafa Kemal'in yüzüne gülüyor, ona âlet oluyor, diğer taraftan da el altından şunu bunu Mustafa Kemal aleyhine kışkırtıyor. Bu Sivas'ta böyle, İstanbul'da böyle, şimdi Ankara'da da böyle. Sonuna kadar da böyle olacak. Kendisi«Merdim» der. Öyle de adını çıkartmış, fakat hareketleri hiç öyle değil. Nitekim sonunda İkinci Grupu da onlardan görünerek aldatmış. Bir taraftan da Mustafa Kemal ile hoş geçinmiş. Nihayet İkinci Grupçular anlamışlar. Bunlar Rauf'a «İki Yüzlü Adam... Bize ne söylüyor. Mustafa Kemal'e ne söylüyor ve yaptığı ne?» diyorlardı.

Sonra Rauf'la epeyce Hey'eti Vekile'de beraber bulundum. Hakikaten bu adamda açık iş hiç görmedim. Hey'eti Vekile içtimaında Mustafa Kemal'in yanına oturur, ikide bir onun kulağına bir şeyler fısıldar, ona dalkavukça güler, işlerin hakikatını hey'eti vekileden saklar. Demek bu adamda merdlikten eser yok.

Bu adam böyle, fakat daima mağlûp. Uğraşıyor, didiniyor, fakat hiçbir şeye muvaffak olamıyor. Bu kadar mühim anlarda yapılacak işlerin pek bol olduğu zamanda aramızda, işbaşında bulundu da hiç büyük bir iş yapamadı. Hattâ büyük değil, bir tane küçük bile yapamadı. Sebebi : Aklı zayıftır, cehli de derin.

Meclis'te Mustafa Kemal aleyhine muhalefet arttıkça artmış, Kara Vasıf da bunlara iltihak etmiş. Rauf ise yine iki yüzlü kılıç halinde, iki tarafı da kesiyor. İkinci Grup iyice tebellür etmiş. Bunlar Mustafa Kemal'i fena sıkıştırıyorlar. «Artık uyudunuz, ordu işlerine bakmıyorsunuz. Orduyu yoluna koyup, taarruz etmiyorsunuz. orduyu bırakıp, buraya gelmiş keyf ediyorsunuz?» diyorlar. Benim Sakarya taklidî olarak yine ordunun

ahvalini tetkik ve kontrol için bir hey'et intihap ve teşkil ettiler. Nihayet İkinci Grup alenî bir surette teşekkül edip meydana çıkmış. Hem de İkinci Grupa girmemiş, fakat Mustafa Kemal'e muarız bir çok meb'us daha var. Muhalifler ekseriyeti yapıyorlar. Mustafa Kemal ne derse iyi veya kötü reddediyorlar. Bir vekil intihap olunacak, kanunen namzet göstermek Mustafa Kemal'in hakkı. Gösteriyor, Meclis onun namzetini reddediyor. Yahut istinkâf ediyorlar. Namzet gülünç bir halde kalıyor. İşte bu esnadadır ki, Meclis istizahla Sıhhiye Vekili Refik'i düşürmüş. Mustafa Kemal namzet göstermiş. Namzeti intihap etmemişler. Aciz kalmış, «bu haktan vazgeçiyorum. Meclis istediğini intihap etsin» demiş. Meclis beni intihap etmiş. O da namzetliğimi kabule mecbur olmuş. Benim bunlardan haberim yok. Sonra Ankara'ya dönünce öğreniyorum. Hasılı Meclis Mustafa Kemal'in tahakkümünden kendini kurtarmış. Mütehakkim-i vahide halini almış olan evde telâş ve bu vaziyet içinde. Böyle bir vaziyette Mustafa Kemal'e darbeyi vurmak kolay ve mümkün, olmuş, bitmiş bir iş, fakat, muhalefet edenler içinde değerli bir reis yok.

Sakarya zaferi gibi mühim ve hayatî bir zaferin arifesinde Başkumandan'a böyle yapılıyor. Denmesi lâzımdır ki «Ne nankörlüktür?» Fakat mes'elenin iç yüzü var. Başkumandan lâyık bir adam değil. Başkumandanlığı zorla kabul ettirmişiz. İnsan öyle bir günde derhal kabul ederdi. Bir defa herkes bundan dolayı Mustafa Kemal'den buz gibi soğumuştu. Sonra bu herif en can alacak anda ricat emrini vermiş, eşyasını bağlattı kaçıyordu, önüne durdular. Zabitlerin kanları bahasına Yunan ordusu def edilince Meclis'ten gazilik, müşirlik, milyonlarla paralar mükâfat istedi. Bunları Meclis biliyor. Son haddinde ayyaşlık, rezilâne fuhuş, dalaverecilik ve emsalini de biliyorlar. Tabiî böyle bir adamı nasıl sever? Ona yapacağı muamele tıpkı budur. Hasılı ekseriyet şimdi Mustafa Kemal'in şiddetle aleyhinde.

Yazık ki bu hale gelmiş olan İkinci Grup makul işler yapacağına, başta herşeyden evvel Mustafa Kemal'i izale edeceğine,

ekseriya saçma şeyler ile uğraşıyor. Meselâ Yunan cephesini bırakıp «radikal (!) bir hükûmet olmak üzere İngiliz'leri Irak'ta vurmak lâzımdır» diye tutturmuşlar, «Orduyu oraya sevkedip Irak'ı zapdedelim» diyoriar. Bu pek sersemce ve hem de pek tehlikeli bir iş idi... Orduyu Yunan'ın önünden alıp ve bir kısmı çeker. Irak gibi uzak bir yere yollarsak Yunanlılar Anadoluyu bir baştan öbür başa istilâ eder, isterlerse Erzurum'a bile varırlar. Ordunun Irak'ta bir şey yapabileceği de kat'î değil. Yapsa da faydası yok. İşte bunlar da böyle...

Rauf ikinci grupu darbe-i hükûmete teşvik ediyor. İyi ama, o, böyle olmaz. Darbe-i hükûmeti iki üç kişi düşünür, kurar, bir takım askerî kuvvetleri buna hizmet ettirir, yapar. Bunun usulü budur. Teşriî bir grup bunu nasıl yapacak? Siz birkaç kişi bir taburluk kadar bir kuvvet elde ediniz. İşi mükemmel yapın. İkinci Grup da Meclis'te seve seve işin kanunî kısmını yapar, bitirir, biter. Bilmem bunlar ne derecede kadar doğru, fakat hep söylenmiş şeylerdir. O esnada ben Meclis'te bulunmadım. Sonra meb'us arkadaşlardan dinledim.

Bu âcizleri görünce insanın kalkıp böyle bir işi kendisi yapacağı geliyor. Bu iş aklımdan geçmedi değil, bilâkis çok geçti. Fakat daima ben kendim düşündükçe, kendime, bunu bana başkaları söyledikçe onlara : «Aman böyle bir şey yapılmasın!» Nasihatını verdim. Çünkü, sulhsüz bir ân yaşıyoruz. Haricî düşmanla muhatız. Ya kuvvet, ordu iki takım olur birbirine dururusa... İş bir günde biterse bal şeker. Fakat ordu ikiye ayrılır ve çarpışma uzun sürerse işte o vakit millete innellahi ve inna ileyhi raciûn'dur. Bundan pek korkuyorum. Sonra bir mühim şey daha var. Mustafa Kemal gidip de yerine kim gelecek? İsmet mi? Zekâsı Mustafa Kemâlden aşağı, cehliyle beraber entrika, hırs ve yalanda ondan hiç aşağı değil. Askerliği de pek aşağı. Hem Mustafa Kemal'in kötülüklerine âlet olmuş, iştirâk etmiş, lekeli biri. Fevzi mi? İnisiyatiften âri, uyuşuk, bir kuzu. O da Mustafa Kemal'e âlet. Binaenaleyh lekeli. Rauf mu? İsmet'ten de aşağı. Hem pek aşağı bir kabiliyette. Cehilde onlara üstâd.

Hırs ateşinde o da onlar gibi yağlı paçavra halinde yanan biri, ve iki yüzlü, Refet mi? O bir palyaço, soytarı, bir mülâzimlik bile ona çok. Hususî ahlâkında da öyle şey var ki, bu serefe lâyık değildir. Sivillerden ortada kimse yok. Askerlerden belki Kâzım Karabekir lâyık, fakat onu da ben yakından bilmiyorum. Çoğu zekâsı basit ve yobaz ruhlu diyorlar. Hasılı Mustafa Kemal atılınca kimin geleceği ve onun ne olacağı mâlûm değildir. İyisi mi böyle gitsin. İşte bu hususta ki mülâhazam hep bu idi.

Mustafa Kemal (Sahife 392 ilh...) bu hususlarda bir takım safsatalar söylemekte. Güya hikmet saçıyor, ders veriyor, milletin kafasını düzeltecek. Bu da üç günde olacak imiş?!.

***

Gelelim bizim Sıhhiye Vekilliğine.

Benim niyetim uzun zaman Sinop'ta kalmaktı. Gözümde Ankara bir lâğım halini almıştı. Mustafa Kemal'in, İsmet'in yüzünü görmek bile canım istemiyor. Hele Kuzu'nun riyaseti altındaki bir kabinede azâ olmak nefsime hakaret gibi geldi.

«*İcra Vekilleri Hey'eti Reisi Fevzi Paşa Hazretlerine*

Müstahak olmadığım halde bu âciz refikinize karşı ibzal buyurduğunuz iltifat ve tavsiyeden pek çok mütehassis ve müteşekkirim. Bütün Millet Meclisi riyaset-i sâmiyesine de arz ettiğim gibi muhtac-ı tedâvi oluşumun beni maiyeti devletlerinde i'fayı vazife şerefinden mahrum etmesine pek müteessifim.

Büyük Millet Meclisi'ne de Sıhhiye Vekilliğini kabul etmediğimi bir telgrafla bildirdim. Mustafa Kemal bir telgrafla kabul etmemi rica etti. Aldırmadım. Cevap bile vermedim. Bu sefer Adnan meydana çıktı. O meyancı damı? Her vakitki gibi «İlle kabul et, gel!» diyor. Bir düziye telgraf çekiyor. Ben de «İstemiyorum» diyorum. Mutasarrıf Zihni uğraşıyor, «kabul et» diyor. «Olmaz» diyorum. Mustafa Kemal ısrar ediyor ve makine başında mutasarrıfı sıkıştırıyor ve benden makine başında ce-

vap bekliyor, cevap vermiyorum. Günler geçiyor, nihayet Mustafa Kemal'e şu telgrafı da gönderdim :

«Mingayrül yakaza namzet irae edilmek suretiyle hakkı âcizânemde izhar buyrulan tevecüh ü sâmilerine arz-ı teşekkür ederim. Fakat maatteessüf rahatsız ve ameliyata muhtacım. Az zamanda çalışabilecek hale gelebileceğimi bilseydim sade bir müddet-i kasîre için daha ruhsatımızı rica ederdim. Halbuki tahmin-i âciziye göre tedâvim en az iki ay süreceğinden bu vazifeden affımı ve evvelce arzettiğim gibi dört mah müddetle Avrupa'ya azimetime müsaade buyrulmasını istirham ederim efendim. 26.12.1337»

Benim hastalığım filân yok. Bahane ediyorum. Bu suretle kurtulurum diyorum. Tabiî onlar da Mutasarrıftan hasta olmadığımı öğrenmişlerdi.

Onun üzerine Mustafa Kemal'den şu cevabı alıyorum :

«Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur beyefendiye mahsustur.

. 26.12.1337 şifreye. Hastalığınızdan pek müteessirim. Ciddî bir tedâvi ihtiyacınız lüzumunu da kabul etmekle beraber Hey' et-i Vekile meyanında ifa buyuracağınız vazife-yi mühim ve vaziyet-i hazıramızda sebkedecek hizmet ve muavenetinizi elzem gördüğümden Ankara'da mümkün olan her türlü tedâvi ve istirahatınıza rüfekaca da yardım edilmek üzere her halde teşrifinizi ve hareketinizin makine başında inba buyrulmasını rica ederim efendim. 28.12.1337

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal»

Zihni beni sıkıştırıyor. «Ayol adam makine başında bekliyor. Cevap ver» diyor. «Yahu sen ne adamsın? Vekillik veriliyor da atıyorsun. Herkes ise buna can atıyor. Vekillik red edeni hiç görmedim» diyor. Aldırmıyorum.» İsterse beklesin, ben diyeceğimi dedim. Kabul etmem» diyorum. Gittikçe de kızıyorum ve «Kuzu, Küçük Said (Yusuf Kemal) gibi insanlar ile çalışacağım da ne çıkacak?» diyorum. Kararım kat'i.

Arası iki gün geçti. Ahaliden, eşraftan bir takım insanlar bizim eve dolmağa başladılar. Diyorlar ki : «Vekilliği kabul et» «Canım size ne? Bu benim bileceğim şey. Ben istemiyorum» diyorum «Hayır, sizi biz meb'us yaptık. Vekil olman Sinop'un şerefidir. Böyle bir şeref gelmiş, Meclis Reisi hep ısrar ediyor, yalvarıyor, kabul etmiyormuşsun. Olur mu? Hakkın yoktur. Hak bizimdir. Kabul edeceksin. Memleketine hizmetler edersin.» diyor ve ısrar ediyorlar. Bir takımı gidiyor, diğer takımı geliyor. Bizim hanım da işe girişti. «Kabul et» demeğe ve zorlamağa başladı. Aciz kaldım. Bilhassa eşrafın dediği doğrudur. Mutasarrıfı çağırttım. Dedim : «Kabul ediyorum. Şu telgrafı çekiver. Telgrafta : «Kabul ettim. Geliyorum.» diyorum. Zihni kıs kıs gülüyor. Gitti, çektirdi. Sonra anlattı. Meğerse ben adem-i kabulde ısrar edince ve kendi ısrarını dinlemeyince Ankara ile sözleşip halkı bana musallat etmişler imiş. Bizim hanımı da eşraftan hanımlarla ikna ettirmiş imiş. Dirayetli adamdır ve çok sevdiğim iyi bir indandır. Becerdi ve beni kabule mecbur etti.

Tuhaf bir şey oldu. Zihni beni kabul ettirdi. Memnun idi. Arkasından Bitlis'e vali tayin edildiği emri geldi. Galiba bu işin mükâfatı. Bu bir terakki idi. Fakat Sinop'un mutasarrıflığı Bitlis'in valiliğinden çok yüksek idi. Zavallı istemedi. Hele ahali hiç. Dahiliye Vekili Fethi. Ona ahali telgraflar yağdırdılar. Aldırmadı. Ben de yazdım. Dinlemedi. Köylüler şehre dolmağa başladılar. Şehirliler de dükkânlarını kapatıp telgrafhâneye gidecek, Zihni'nin ipkasını isteyeceklerdi. Zihni bunu da istemedi. Gelen vapura gizlice binip, Trabzon'a savuştu. Bu adam çok dirayetli validir. Sinop'ta hem eşrafı hem halkı memnun etmişti. Bu, kimseye müyesser olmayan bir şeydir. Ahali bu adamı canını verircesine severdi.

İki yaylı ısmarladık. Hanım, iki hizmetçi kız, ben bindik. Karakıştayız. Anadolu'da yazın nasıl olsa seyahat edilebiliyor. Fakat kışın iş başka. Ekseri yerde yol yok, araba çamura saplanıyor, güçlükle yol alıyor. Bazan atlar çamura karnına kadar batıyor. Söktüremeyip kalıyor. Her ırmak üzerinde köprü yok.

Köprüsüz ırmak, köprü üstünde pek çok. Su, fazla geliyor. Bunlardan geçilemiyor. Hasılı bin zahmet ve meşakkat, bin hayat tehlikesi. Gidiyoruz. Şoseler de bozuk. Yollarda bizi yine istikbal, iyi hânelerde misafir ediyorlar. Yazın bir konaktan öbürüne altı saatte gidilirse şimdi çamur yüzünden 10-12 saat sürüyor. Günler de kısa. Zifirî bir karanlık basınca olduğun yerde kalmaktan başka çare yok. Bir gün erken yola çıkıp Çankırı'ya bir konak mesafede bir jandarma karakoluna varıp geceyi orada geçireceğiz. Oraya telefonla haber verildi. Yol da müthiş. Ortalık kararmağa başladı. Yarım saatlik mesafede bir su var. Köprüsü yok. Onu geçeceğiz. Karakol sudan sonra yarım saat ötede. Bulunduğumuz yerde eski bir han var. Arabacılar «Geceyi harda geçirelim» dediler. «Niye» deyip hiddetlendim. Biz suya varıncaya kadar zifirî karanlık olacak. Karanlıkta bu suyu geçmek pek tehlikelidir. Sonra hepimiz boğuluruz» dediler. Baktım hakları var. Kabul ettim. Hana yanaştık. Topraktan ve sade, zemin katı bir şey. Murabba olup, ortası avlu. Arabaları avluyu soktular. Avluda atlar, katırlar, arabalar dolu. Bir taraftan at gübre ve sidiği, hattâ insan pisliği, bir taraftan da yağmur ve at, insan arabanın hareketleriyle bütün avlu yoğurulmuş, öyle bir mezbele halini almış ki, basmak değil, manzarasını görmek insana gasiyan veriyor. Bu ne pislik? Ötede beride sidik ve yağmurdan hasıl olmuş gölcükler de ocaktan caba. Burda yürümek mümkün değil. Ne yapacağız? Bir dılı'dan diğerine ip gerip de ona asılarak gitmeli... Bu hanlar hep böyle olurmuş. Müslüman temizdir. deriz ama, şuna bakın. Ömrümde böyle pislik görmedim desem caiz.

Nerede yatıp geceyi geçireceğiz? Hanın her dılı'nda odalar var. Hancı bir oda gösterdi. Baktım mezar gibi basık bir şey. Bir kerevet, üstünde pis, yırtık, simsiyah bir keçe. Hanımı arabadan indirdim. Odayı gösterdim. Daha kapısından girip görünce ok gibi dışarı fırladı. Çıktı. «A, ben burada yatamam!» dedi. Hakkı var. Ve arabamızda geceleyeceğiz. Düşündüm: Açıkta

sabahlamak daha iyi. Hiç olmazsa insan bit, uyuz ve sair hastalık almaz. «Hakkın var, arabada yatalım» dedim. Kızları kendi arabalarında yatırdık. Kar da yağıyor. Rüzgâr da var. Battaniyelerimiz vardı. Arabaların üstünü bunlarla iyice örtüp bağladık. Benim bir muşamba paltom vardı, onu da bizim arabanın üzerine ilâve ettim. Yattık. Hanımla yanyana uzandık. Ama cendereye sıkışmış gibiyiz. Arka üstü yatmak mümkün değil. O da, ben de şişmanız. Yan yatıyoruz. Arabaya böyle sığabiliyoruz. Altımız rahat değil, az zamanda yanımız ağrıyor. Döneceğiz, gel de dön bakalım. Bu mühim bir mes'ele. Zaten soğuktan kol, bacak da kazık gibi. Dönmek için adetâ curgat istiyor. Ne ise söylene söylene dönüyoruz. Geceyarısı beni idrar sıkıştırdı. Saatlerce sabrettim. Tabii uyku yok. Nihayet arabadan ineceğim; fakat pislikten basacak yer yok ki... Basarsam o ayakla arabaya girilemez. Arabanın arkasından işedim. Ben de hana bir gölcük hediye ettim. İşte bu böyledir. Bir yerde ki iş bozuktur. Oraya gelen de böyle bozuk iş yapmaya mahkûmdur. Sabahladık. Ama ne çektik. Bunu biz biliriz. İşte Anadolu seyahati nedir bu anlatır. Ne ise, uzatmıyayım, böyle türlü vartalardan sonra Ankara'ya vardık. Yine eski evimize yerleştik.

Gazeteler bizim Samson ile Dalila'dan bahsettiler. Halide Edip bunun için medihkâr bir makale neşretti. Keza Celâl Nuri bir makale yazdı. Aka Gündüz o vakit Ankara'da. İki şiir yazdı. Bu şiirde beni şiddetli bir insan gösteriyor. Hakikaten ben böyle tanınmışımdır. Bir bakıma doğru, bir bakıma yanlıştır. Haksızlık ve kanunsuzluğa, cahil, hırsız ve edepsizlere karşı cidden sertimdir. Şakam yoktur. Fakat namuslu, vazifesine dikkatli ve gayretli insanlara da son derece yumuşağımdır. Hüsnü muamele ve mükâfat ederim. Burasını tasrih etmiyorlar. Bu şiirler mizahîdir. Bunlarda Adnan'la da alay ediyor.

İşe başladım : İlk iş olarak Sıhhiye Vekâletinde ne kadar Arnavut, Arap, Yahudi, ilh... bu makule doktorlar varsa onları azlettim. Zaten Maarif Vekâletinde de böyle yapmıştım. Gerçek... Yazmağa unuttum. Şimdi yazayım, ibret olur. Ben Maa-

rif Vekili iken Konya'da muallimlerden bir Arnavut Türk'leri sevmez, hakaret edermiş. Birgün o kadar ileri gitmiş ki, «Dünyada Türk'lerden hıncını almak kâfi gelmez. Ahirette sırat-ı müstakimin başında duracağım. Türk geldikçe itip Gayya kuyusuna yuvarlayacağım.» demiş. Bana haber verdiler. Tetkikat yaptırdım. Doğru. Bu muallimi derhal azlettim. Ve kendisine şunu da tebliğ ettirdim : «Mademki Türk'ü sevmiyor, neye onun hizmetinde duruyorsun? Mademki onun nimetini yiyor nasıl ona böyle düşmanlık besliyorsun? Demek alçak bir adamsın. Sen git Arnavut'larına hizmet et!» Aynı zamanda Valiye de emir verdim. Hudud haricine defetsin.

Sıhhiye Vekâletinde işe başladıktan bir müddet sonra idi ki, vaktiyle bizim mektepten çıkmış, fakat Suriye'ye gitmiş bir doktor şimdi Adana'ya gelmiş, hizmet istiyor. Derhal hudud haricine def ettim. Bizde adam olmuş, gitmiş Suriye'ye hizmet etmiş, belki Arap'ların istiklâli zamanından beri orda; belki de Türkiye aleyhinde ve Harb-ı Umumî esnasında olan isyana iştirâk etmiş. Sonra aç kalmış, bize geliyor. Belki de casusluk için geliyor. Arası biraz geçti. Hilmi adında bir doktor Suriye'den Adana'ya gelmiş. Hizmet istiyor. Bana bir takım pomat, ilh... bir şeyler de göndermiş. Bunlar da icadı imiş, Türkleri istifade ettirecekmiş! Saçma şeyler. Şarlatanlığına hele cesaretine bak... Baktım, Mustafa Kemal da bana aynı şeyleri yolladı. Ona da yollamış imiş. Bu Hilmi'yi tanırım. Şam'lıdır. Askerî Tıbbiye'de bir sınıfta idik. Gayet ahlâksızın biridir ve mükemmel cahildir.

Adana valisine şu emri verdim ve kendisine de aynen tebliğ edin dedim : «Türk vatanının ekmeği, Türk evlâdına mahsustur. Arap'lar kendi yerlerinin ekmeğini yesin. Hilmi gibi Arap şarlatanlarına hele bir lokma yoktur. O keşifleriyle Arap'ları ihya etsin. Hemen kolundan tutup hudut haricine atınız.» Dediğim gibi yaptılar. Onu da hudut haricine attılar.

İskân ve Sıhhiye Vekâletine ait Adana şehrinin etrafında Nasirîler var. Halâ arapça konuşurlar. Valiye bunları «kaldır, başka yerlere serperek iskân et» dedim. Vali Ref'et (Şimdi Mec-

lis Reis vekili) miskin bir şey. Emri icra edemedi. Türlü saçmalarla beni oyalıyor.

Meclis'te herkes Yusuf Kemalden şikâyet ediyor. Diyorlar ki : Kayınbiraderlerini, hısım akrabasını Hariciye Vekâletine doldurdu. Hariciye'de hiçbir iş görülmüyor. Hariciye öldü. Oradan bir iş çıkmasının imkânı yoktur. Evrak arayıp bulmak da mümkün değildir.» Soruşturdum. Hakikaten böyle imiş: Evet o, mes'uliyetten korkar, onun için hiçbir iş yapmaz, mes'eleler, işler yüzüstü durur, herşey uyur.

Ben Sinop'ta iken İkinci Grup, Mustafa Kemal'e sulh yapılmasını teklif etmiş. Mustafa Kemal nutkunda bunun aleyhinde söylüyor; fakat kendisi bundan bir ân hali değildir. Mustafa Kemal de işi pamuk ipliği ile bağlamak istiyordu. Atiden ümi di yoktu. Hattâ Rumeli ve İstanbuldan da vazgeçmek fikrinde idi. Netekim İsmet de bu fikirde idi. «Nam alalım derken, sonra işi paçavra etmiyelim.» diyorlardı. Ve yine bu sebepledir ki, Mustafa Kemal Meclis ve Hey'et-i Vekile'yi kandırarak, olmazsa, gizlice Bekir Sami'yi bir düziye Avrupa'ya yolluyordu. Nuri adında bir zabiti de Almanya'da bulunduruyordu. Bu Nuri, şimdi Kütahya meb'usu Nuridir. Bunları yapan adam nutkunda İkinci Grupun sulh istemesine kızıyor. Vakıa memleketimiz tahliye edilmek şartıyla sulh elbette iyidir. Lâkin Yunan'lılar ve İtilâf Devletleri bu şartı kabul ederler miydi. Bunsuz ise sulh muzırdı, Türk'ün ölümü idi.

Biz Rus'lardan parayı aldığımızda, yüz bin altını Ali Fuad almıştı. Evvelce söyledim. Silâh ve saire alınsın diye bu parayı Saffet'e verip Almanya'ya yollamıştı. Saffet Almanya'da bu Nuri ile birleşmiş, bu altınları son santimine kadar mükemmel bir yemişler. Bizim bugünkü kâğıt para ile bir milyon yüzbin lira eder. Saffet Berlin'in, Paris'in, Roma'nın en büyük otellerinde yaşamış, Avrupa'nın her tarafında gezip dolaşmıştır. Ben ikinci seferimde Moskova'da sefarethanede Saffet'in eşyasını gördüm. Bir oda dolusu eşya idi. En kıymetli bavullardan birçok bavul vardı. Saffet'in böyle en âlâ cinsinden bavullara malik ol-

ması mümkün olacak bir şey değildi. Bu bahsi ileride göreceğiz.

Mustafa Kemal, sulh için Yusuf Kemal'i Avrupa'ya gönderdi. O da kayınlarını alıp İstanbul'a gitti. Orada padişahla görüşmek için müracaat etti. Bu yaptığı Hey'et-i Vekile'ce, Meclis'ce büyük bir pot sayıldı. Kıyamet koptu. Bu adam her vakit böyledir. Hatâ hatâ üstüne yapar. Mustafa Kemal Nutkunda (Sahife 398) İzzet Paşa ve arkadaşlarının Yusuf Kemal'i iğfal ettiklerini söylüyor. İğfal olunmak da kötü ya. Bahusus bir diplomat için en büyük kusurdur. Yusuf Kemal Paris ve Londra'ya gitti. Hiçbir şey yapamadı. O henüz Ankara'ya vasıl olmadan Avrupa'lılar bize Yunanistanla mütareke yapmağı teklif ettiler. Bunu gazetelerde gören Yusuf Kemal Hey'et-i Vekile'ye acele bir telgraf çekti : «Ben gelinceya kadar sâkın bir şey yazıp göndermeyin. Bende mühim mâlûmat var» dedi.

Arkadaşlar : «Ne olsa gerek?» dediler. Ben : «Ne olacak-Hiçtir. Biz işimize bakalım. Mes'elenin zaten beklemeğe tahammülü yok. Sarih de.» dedim. Kararlar verdik. Mustafa Kemal Ankarada değil. Mustafa Kemal (Sahife 399) da bunları kendi yaptığını, kendi fikri olduğunu söylüyorsa da kâmilen yalandır. O, Ankara'da bile değildi. Canım bu adam karıncaya bile bir karıncalık miktar bırakmıyor. Hep kendi yapmıştır!.. Biz Heyet-i Vekile karar verip ona tebliğ ettik. Bizi Sivrihisar'a istedi. Oraya gittik. Orda da Hey'et-i Vekilenin yazdığı nota kabul edildi. Hattâ fransızcaya tercümesini Fethi ile ben yaptık. O vakit Hariciye'de Tevfik Kâmil vardı. Mütareke teklifini havi Avrupa notasında bir iki yanlış tercüme yapmıştı. Hey'et-i Vekile'ye çağırdık. Söyledik. Kızdı, bize bağırdı. Ben de ona fena bağırdım. Tevfik Kâmil'in bir kusuru vardı, ama iyi adamdı. Kusuru Ankara'dan savuşmak için uğraşması idi. Mustafa Kemal Sivrihisar'da Ayıcı Arif'in misafiri. Arif Miralay ve Fırka Kumandanı ve karargâhı orada. Beraber çapkınlığın her nev'ini yapıyorlar. Bundan Arif'i pek seviyor. Sonra bu Arif'i İzmir Suikasdı cahanesiyle astı. Çünkü Arif muhalif olmuştu. Sivrihisar'da Mustafa Kemal hasta. Yine böbreklerinde şiddetli ağrı var. As-

kerî bir doktor tedâvi ediyor. Yeni bir idrar tahlili yapmışlar, gonekoklar yine dolu imiş. Mustafa Kemal hem fuhuşta, hem çok içiyor. Kendisine içmemesini, fuhuşla meşgul olmaması için nasihat ettim. «Bu hastalığın bunlar pek ziddıdır. Sonra yatağa düşer kalkamazsın» dedim. Yine aynı hale devam etti. Bu adam içki ve fuhuştan ne de olsa kendisini alamıyor.

Kararımızın bir esası mütareke ve sulh teklifini redd etmek; çünkü reddetmek âleme bizi sulh istemiyor diye itiraf etmek için bir vesile vermektir. Frenkler mütareke esnasında ordumuzu İtilâf Devletleri Askerî hey'etlerine kontrol ettirmeği teklif ediyorlar. Bunu kabul etmek, ordumuzun ciğerini onlara göstermekti. Bunu kabul etmiyoruz. Bu Frenkler de serserdir Bu kadar âdi tuzağı insan zahmet edip de kurmaz. Bizim ordu yu görüp şüphesiz Yunan'a haber verecekler. Yunan dostlarının ordusunun vazifesinden bize haber vermeyecekleri mâlum. Bunu kabul etmiyoruz. Anadolu'nun derhal tahliye ameliyesine başlanmasını şart koşuyoruz. Diğer sulh şartlarını da diğer bir nota ile İtilâf Devletleri bize teklif ettiler. Ağır şeyler. Sevr Muahedesinde size birazcık tâdilât; başka şey yok. Yine Ermeni yurdu da istiyorlar.

Biz mütareke notasına yazdığımız cevabî notaya mütareke şartlarımız kabul edilirse sulh için derhal murahhaslarımızı gönderir, konuşuruz dedik.

15 Nisan 1338 tarihli olarak Avrupa'lıların cevabî notası geldi. Bizim şartları kabul etmiyorlar. Muhabereyi kesmişler. Faydasız bir surette devam edildi.

Bu işler oldu. Yusuf Kemal Ankara'ya geldi. Hey'et-i Vekile içtima halinde idi. Trenden Hey'et-i Vekile'ye koştum. «E, nedir bakalım mühim haberin?» dedim. Söyledi. Puankare notalarındaki şartları kabul etmemizi dostâne kabul etmemizi tavsiye etmiş imiş. Hepsi bu imiş. «Biz cevabı yazdık. Sen Puankare'nin sözüne inandın mı? Cevabımızı oku, yanlışı varsa söyle.» dedim. Cevabı önüne attım. Yusuf Kemal'le Rusya'dan beri halen dargınız. Okudu, hiçbir şey söylemedi. Yüzü pek bozuldu.

İşte Yusuf Kemal'in bu diplomasi seferi de böyle. İstanbul'da Padişahın, Paris'te Puankare'nin fakına basmak. İnsan değil, sanki zavallı bir kuşcağız...

Mustafa Kemal sonra Fethi'yi de Avrupa'ya yolladı. Bundan da bir şey çıkmadı. Yusuf Kemal'in de Fethi'nin de Avrupa seferleri lüzumsuz şeydi. Mustafa Kemal bunları kendi kendine düşünür, yapardı. O kadar paralar boşuna gitti. Sebebi illâ iyi kötü bir sulh yapmağa azmetmişti. Halbuki şimdi «Yunan'lıları tâ İstanbul'da iken İzmir'den denize dökeceğim dedim ve döktüm!» diyor. Hem de İkinci Grupu sulh istediğinden ayıplıyor.

Mustafa Kemal Başkumandanlığı bırakmıyor. Müddeti bittikçe temdid ettiriyor. Her temdidinde Meclis.te kıyamet kopuyor. Bu sefer de temdid etmek istemediler. Üçüncü temdidde istemeyenler o kadar çok idi ki, kanunun temdidi teklif edilmiş ekseriyet yapılamamış, kanun demek reddedilmiştir. İş bitmiş demektir. Fakat birgün sonra Mustafa Kemal Meclise gidip mebusların bir kısmını yine yalan dolan, kimini tehdid ile elde etti. Uzun müzakerelerden sonra yine Başkumandanlığını temdid ettirdi. Hattâ bu sefer celsede alenî tehdidler yapmıştı (Sahife 407) de söylediği sözler bütün yalandır. Lozan'a giderken bize «Bir şey zuhur eder de Edirne ve İstanbul'u alamazsanız zorlanmayın, terkedin. Musul'u verin.» diyen ve altı çizgili satırlarda mevki istemediğini, sîne-i millette serbest bir fert olmak istediğini söyleyen bu adam, bu sözlerini Allah için ne güzel ispat etmiştir. Bugün milletin tepesine ahtapot gibi yapışmış, inletiyor.

Sıhhiye Vekâletinde biraz teşkilât yaptım. Memurîn ve sivil kalemini tanzim ettim. Türkiye hükûmetinde ilk defa olarak ve müstakil bir şube halinde ve bir müdürün idaresi altında İstatistik ve Neşriyat Şubesi yaptım. Vakıa bunu Maarif Vekâletinde de yapmıştım. O zamanki bütçe ve ahval icabı nem'alandıramamıştım. Müsteşar almayıp, bir kâtib-i hususî (sekreter) ile işleri idare ettim. Kâfi geliyordu. Millete masraf açmağa lüzum yoktu. İskân Müdürlüğü ve Darül Eytam'lar Sıhhiye Vekâletine

bağlı idi. Başka vekil arkadaşlar ise, müsteşarlar, yâverler almış, kalem-i mahsuslar teşkil etmişlerdi. Her vekilin otomobili vardı. Ben sâde bir araba ile iktifa ettim.

Halide, Adnan, Amerika Şark-ı Karip Cemiyeti ile uyuşmuşlar, biz de yardım edersek Kayseri'de bir Dârüleytam açıp, orada Türk yetim çocuklarına bakacaklarmış. İsmail Besim de Hilâl-i Ahmer namına olarak bana geldiler. Canla başla kabul ettim. Sıhhiye Vekâletinden bina, para temin ettim. Amerika'lılar açtılar, masrafa iştirâk ettiler. Amerika'lılar şimdiye kadar sade Ermeni çocuklarına bakıyorlardı. Ankara'da, Kayseri'de memleketimizin her tarafını dolaşıyor, bu sırf Ermeni için. Harplerden birçok Türk yetimleri kalmıştı. Onlara bakmıyorlardı. Bu da çirkin idi.

Birgün İsmet gelmiş, bana Hamdullah Suphi'den şikâyet ediyor. Ne olmuş? - Hamdullah orduya gitmiş, dolaşmış, İsmet de kolundan tutup ordudan kovmuş «Ne oldu?» dedim «Ne olacak? Orduda nutuklar söylüyor. Hep kendisini meth ediyor. Orduda propaganda yapıyor.» dedi. Bu da tuhaf!.. Hakikaten Hamdullah'ın başka bir işi yoktur. Bu adam iyi söz söyler, hatiptir. Yirmi kadar cümlesi vardır. Bunları toplamış ve kendi de uydurmuş, ezberlemiş. Her nutkunda hemen hemen bunları söyler. Bunlar fantazik sözlerdir. Diğer tarafı ilim ve emsali cihetiyle bir incir çekirdeğini doldurmaz. Türk'çü olur. Sanki anadan, babadan yedi silsilesince Türk'tür. Yüreği Türk'lük için ateş içindedir. Bunu sırf şöhret ve mevki kazanmak için yapar. Türk harsını canı gibi sever gösterir. Bu babda neler söylediler, neler yapar!.. Hepsi mevki içindir. Bu sâyede Türkocağının tepesine çıkmıştır. Meb'us olmuş, vekil olmuştur. Türkocağının parası onun kesesidir. Yer... Mevkide, yemekte kalmak için Türkocağını, bu koca müesseseyi Mustafa Kemal'e siyasî alet yapar. Henüz orta mektebi bitirememiş, cahil, müthiş şarlatan bir adamdır. Fransızlar farcaıns derler, tam odur. Bizde buna sahte vakar, yapmacık yapan gibi tabirler söylerler. İdare kabiliyeti de hiç yoktur. Kaç defa Maarif Vekâletinde bulundu ise,

işleri çorba etmiştir. Aklı, fikri fantazidedir. Süs yapar. Ankara' daki Rum Mektebini benden Türkocağına istediler. Verdim. Türkocağı yapıldı. İçi, dışı tamir edildi. Altında bir konferans ve tiyatro salonu yapıldı. Bir gün gittim geziyordum. Bu salonda yapılmış tertibat ve süsler «Türk tarzında oyma, alçı nakışlar ve emsali» yıkılıyor. Hayret edip sordum. «Hamdullah Suphi bey geldi, beğenmedi. Yenileri yapılacak» dediler. Halbuki bu yıkılan işler nasıl edilecek. Öyle bir zamandayız ki, bir lira kimya... Beğenmemiş beyim. Halbuki pek âla idi. Kusuru da olsa, ne zararı var? Bir müddet öyle gider... Esasen böyle süsiere lüzum yoktur. İşte bu adam böyledir. Mevcudiyeti malâyâniden ibarettir. Pek de cebîndir. Rusya'dan dönüşümde Batum'da gördüm. Yüzü kül gibi ve titriyordu. Sordum. «Gezmeğe geldim. Fakat bu idare müthiş, hemen dönüyorum.» dedi ve memlekete gitti. Sakarya Harbinde Ankara'dan ilk kaçan da o idi.

Ankara'ya muvasalatımın ertesi günü Çolak Selâhaddin evime geldi. Görüştük. Bana İkinci Grupa girmemi teklif etti. Mâzeret beyân ettimdi. Hakikaten şimdiye kadar, fırkalara girmekten, fıkralar yapmaktan çok canım yanmıştı. Fenalıklar yapıyorlar insan da manevî mes'uliyet altında kalıyor. Hattâ Mustafa Kemal'in Müdâfaa-i Hukuk fırkasına da girmemiştim. Sonra diğer bildikler de grupa girmemi teklif ettiler. Girmedim. Bunların haline bakıyordum. Ekseriya cıvıltıyorlardı. Herşeye itiraz ediyorlar, haklı, haksız, mantıklı mantıksız demiyorlar. Çok defa kendilerini küçük düşürüyorlar. Çocukca, âdice işler yapıyorlar. İçlerinde zeki, âlim, dirayetli, böyle işlerde tecrübeli hiç kimse yok. Hattâ birkaç defa bunlardan bazısına nasihat ettim : «Öyle her şeye muhalefet etmeyin. Haklı şeyleri tasdik edin. Muhalefeti arada bir yapın, fakat pir yapın!» dedim dinlemediler.

Afganistan'a Fahreddin Paşa'yı sefir yaptılar. Hey'et-i Vekile'ye çağırdık. Talimatnâmesini hazırlamıştık. Kendisine okuduk. Anlattık. «Gazetecilere filân hilâfetten bahsetmemesini. İngiliz'lerin bundan kuşkulanacağını söyledik. «Peki» dedi.

Gitti. Kastamonu'da gazeteye beyanatta bulunmuş. Diyor ki: «Ben Afganistan'a Hilâfet namına çalışmak için gidiyorum.» Hey'et-i Vekilede bu beyanat için münakaşa oldu. Dedim ki: «Bu Adama anlattık. Tembih de ettik. Ne yaptı? Ya tembih etmeseydik ne yapacaktı...» Herkes güldüştü. Aziine kalkıştılar. Doğrusu da bu idi. Mustafa Kemal Hey'et-i Vekileyi dinlemedi, yolladı. Bu adam, Harb-i Umumi'de Medine'de Faysal'a 30.000 tüfek, fişek ve para verdi. Herif Mekke'ye gitti. Bunlarla aleyhimize isyân yaptı. Fahri Paşa çok müslüman ve çok ahmak biri olmasa böyle yapmazdı. Bundan sefir olur muydu?

Yusuf Kemal de Buhara'da sefirlik ihdâs etmiş. İttihadçıların eski Emniyet-i Umumiye Müdürü Galip Paşayı sefir tayin etmiş. Tabii Yusuf Kemal kendiliğinden bir şey yapamaz. Mustafa Kemal emretmiştir. Galip adamıdır. Galip gidiyor. Veda ziyafeti yapıyor. Bir takım vekil, meb'us dâvet etmiş. Rus sefirini de çağırmış. Beni de dâvet etti. Bu adam cemiyet-i Hafiye mes'elesinde bana yaptığı şeyden sonra beni dâvet edemezdi. Etti. Ben de onun dâvetini kabul edemezdim, etmedim. Ziyafetinde nutuk söylemiş «Ben oraya bir Türk milliyetperver, Türk'cü olarak gidiyorum. Sa'yim bu istikamette olacak. Bu uğurda fedaîyim.» demiş. Gazeteler nutku aynen derc etmişler. Tabii Rus sefiri de bunu dinlemiş. Okuyunca hayret içinde kaldım. Ne toy... Bu söylenir mi? Böyle ise sakla, söyleme, yap! Bunu söylemek için pek ahmak olmak lâzım. Hey'et-i Vekile'ye dedim ki: «Bu adam Fahreddin Paşa'dan müthiş diplomat çıktır.» Gazeteyi okudular onlar da hayret ettiler. Dedim ki: Onun işi bitmiştir. Bu Rus'ların en sinirlenecekleri şey. Buhara'daki üç-dört muallimimizi bile çekemeyip bize iade ettiler. Bu adamı Rusya'ya sokmazlar. Hem Rus-Türk münasebatını azdırırlar. Bunu biz azledelim de babayiğitlik bizde kalsın. Hem de Rus'lar memnun olur.» Sözümü tasdik ettiler, fakat icra edilmedi. Yusuf Kemal Galip'i azletmedi. Sebebi, Mustafa Kemal'in adamıdır. O, himaye ediyor. Galip gitti. Batum'a vardı. Ruslar kabul etmeyip, geri iade ettiler. Trabzon'a gidip oturdu. Aylar-

la orada sefaret hey'etiyle oturdu. Sefir maaş ve tahsisatı alıp yiyordu. Yusuf Kemal de milletin parasını veriyordu. Sefir cenaplarının keyfi kekâ idi... Yan gelmişti. Aylar geçti. Ben Rusya'ya gittim, döndüm. Bir aralık Yusuf Kemal'e vekâlet ettim. Hemen Galip'e su emri tebliğ ettim: «Buhara Sefirliği lâğvedilmiş, binaenaleyh memuriyetiniz hitam bulmuştur.» Verdiğim bu emri Hey'et-i Vekile'ye bildirdim. Emrivaki yaptım. Ama onlar da memnun oldular. Bu sâyede devlet bu belâdan kurtuldu. Fakat Rus'lara rezil olduk. Bu azilden tabii Rus'lar da memnun olmuşlardır. Daima Rus'ları mümkün mertebe memnun etmek, bize esas siyaset olması lâzımdı. Heriflerden para, silâh, alıyoruz. Muhtacız. Sefirimizi Rus toprağına ayak basar basmaz tekrar vapura götürüp iadeleri, Türkiye'ye büyük bir hakaretti. Ve bu da bilinmeyecek bir şey değildi. Ama hükûmete rağmen Mustafa Kemal göndermişti. Oldu...

Ordu'dan fena haberler var: Yine asker adetâ tabur tabur kaçıyor. Bunun önüne durmak mümkün değil. Böyle giderse birkaç ay sonra ordudan eser kalmıyacak. Bu muhakkak. Para da yok. Orduyu besleyemiyoruz. Ne yapacağız. Yunan ordusu taarruz etmiyor. Eskişehir - Afyon hattında oturuyor. Taarruz edeceği de me'mul değil. Çünkü tecrübesini yaptı. Göbeğinin suyunu aldı. Ders acı. Yunanistan'da politika kazanı dehşetli kaynıyor. İki taraf olmuşlar. Politika orduya da girmiş. O da iki parti. Böyle bir ordu bir daha taarruz yapamaz. Yapamaz, ama olduğu yerde oturması kâfi. Bu iyi haber ama, bizimki zamanla mutlaka dağılacak. Kumandanlar buna kat'i nazarla bakıyorlar. Fevzi Paşa da bunu Hey'et-i Vekile'de açıkça söylüyor.

Bir taraftan da askerin hakkı var. Boş duruyor. Askerler «İşsizlik orduları iğ'âl ettirir» derler. Doğru. Görüyorum. Sonra aç ve elbisesiz. Düşündük. «Mustafa Kemal'den Hind'lilerin gönderdiği parayı alalım.» dedik. İstedik. Vermedi. Zorlandık. Olmadı. Maliye Vekili Hasan Fehmi. Doğrusu bu işe çalıştı. Ve bundandır ki, Mustafa Kemal'e turfa olmuştu. Bu iş İkinci Gru-

pun ağzına düştü. Meclis'e koymağa teşebbüs ettiler. Mustafa Kemal hem korktu, hem köpürdü. Hey'et-i Vekile'de «Bu para benimdir. Hind'liler bana gönderdiler» dedi. Evet Hind'liler onun namına göndermişlerdir. Fakat «Türk Milletinin bu buhranlı ânında en mühim olduğuna hükmedilen mahalle sarfediniz.» demişler öyle göndermişlerdi. Burasını söylemiyor. Hem, akıl var, yakın var. Ne diye Hind'liler Mustafa Kemal'e para yollasınlar. Ben Rusya'ya gidince hükûmet bu parayı almış. Fakat beş - on gün sonra Maliye Haznesine ilk para girince Mustafa Kemal Maliye Vekili Hasan Fehmi'den parayı yine geriye almıştır. Halbuki bu paradan başka O'na, Cava'dan, yine Hind'den, Amerika Müslümanlarından, İstanbul'dan ve emsali yerlerden daha böyle bir çok paralar gelmişti. Hepsi bir milyon altına yakındı. Şimdiki paramızla on milyon lira yapar. Mustafa Kemal hepsinin üstüne yattı. Hepsini yuttu. Bu açık ve büyük mikyasta bir hırsızlıktı.

Eskişehir bozgunluğu olduğu vakit, Nevres'e Ankara'da rast gelmiştim. Yanında da bir çocuk vardı. Bir mektepli çocuk imiş. Bursa'dan ayartmış, yanında gezdiriyormuş. Tahkikat yaptım. Nevres Geyve'den gittikten sonra Bursa Sanayi Mektebi Müdürü olmuş. Bu çocuk ora talebesinden imiş. Bursa düşünce Eskişehir'e gelmiş. Eskişehir'de İstiklâl Mahkemesi bunu tevkif etmiş. Fena şeyler olmuş. Çocuk vasıtasıyla kurtulmuş. Eskişehir bozgununda Ankara'ya gelmiş. Sinop'a gittim geldim. Nevres'i yine Ankara'da buldum. Kendine Manavoğlu adını takmış. Meb'uslar ile ahbap. Keza hergün Müdâfaa-i Milliye Vekâletinde imiş. Oradan çıkmıyormuş. Mustafa Kemal'e de çocuk takdim etmiş. Dedim : «Alâ! Herif iyi malûmat topluyor. İçimizi dışımızı öğrenmiştir. Canım bu herif casus. Vaktiyle Geyve'de Mahmut beye söyledim, öldürteceğini söyledi. Bir şey yapılmamış, sonra hey'et-i Vekile'de tevkifi için uğraştım. Yapamadım. Kimse beni dinlemedi. Çıldıracağım. Hey'et-i Vekile'de yine söylendim, zorlandım. Sözüme kulak veren olmadı. Biraz sonra Dahiliye Vekili Fethi'den resmen izin alıp İstanbul'a gi-

miş. İstanbul'a varır varmaz, İngiliz Kumandanına bir rapor vermiş. İngiliz Karargâh-ı Umumisinde bizim de casusumuz vardı. Bu hamiyetli fedâkâr adam Nevres'in raporunu çalıp kopyesini Ankara'ya Erkân-ı Harbiye Riyasetine yollamış. Bir gün Hey'et-i Vekile içtimaında Fevzi fevkalâde bir tavırla dedi ki : «Yahu, ne olmuş bilir misiniz?» Hep birden kulağımızı, gözümüzü açtık. «Ne olmuş?» dedik. Dedi : «Nevres burdan İstanbul'a gitmiş. İngiliz Kumandanına bizim ahvalimizi musavver bir rapor vermiş. Raporun kopyasını bizim casus bize gönderdi. İt ahvalimizi ne kadar iyi tetkik etmiş? Neticede onlara şunu tavsiye ediyor: Yunan ordusu taarruz etmesin, işi böylece bırakın. Dört - beş ay içinde Türk ordusu kendi kendine dağılacaktır. Aç ve açıktır. Herif tam görmüştür.»

Bunu işitince bomba gibi patladım : «Size bu adam casustur, şunu hapsedelim diye kaç defa söyledim ve burada yırtındım, dinlemediniz. Aldınız mı? İşte bütün sırrımızı faş etmiştir.» diye bar bar bağırdım. Fevzi Paşa kafasını önüne eğdi. Bir lâf dahi söyliyemedi. Pek dirayetsiz adam. Bari bunu ben var iken söylememeli idi.

Nevres ayrıca İstanbul'da câmilerde de Ankara aleyhinde de konferanslar verdi. Bu adamın kurtulmasının asıl sebebi, Mustafa Kemal'e çocuk takdimidir. Bu yüzden kendisine bir şey yapamadım. Bütün sırrımız da düşmana faş oldu.

Mâlûmunuz, ordu ve Müdâfaa-i Milliyedeki zabitlerden dost, ve vatanperver sıfatıyla en mühim mâlumatı toplamış, içimizi iyice öğrenmiş ve düşmana haber vermiştir. Yalnız bizim taarruz edeceğimizi bilememiştir. Taarruz etmezsek, dedikleri tamamiyle doğru idi. Şükür ki, taarruz edeceğimizi Hey'et-i Vekile'den başka kimse bilmiyordu. Ben Nevres'i dolaba düşürüp bir daha Ankara'ya getirmek istedim. Kırşehir meb'usu Rıza'yı vasıta ettim. Mektuplaştılar. Rıza bana onun cevabî mektuplarını gösterdi. Nevres diyor ki : «Ben bir daha oraya gelemem. Orada Rıza Nur vardır. O dediğini yaptırabileydi, şimdi benim etim toprak olmuş, sade kemiklerim kalmıştı.» Demek mel'un benim

Hey'et-i Vekile'de söylediklerimi bile haber almıştı. Demek Hey'et-i Vekilemizde de sır yok. Belki onu bana düşman olsun diye Mustafa Kemal söylemişti. Çok büyük alçaklık. Hasılı it ve lâin kurtuldu gitti. Sonra Urdün'e gidip, Şerif Abdullah'a Harbiye nazırı olmuştur.

Kürtler mes'elesi beni üzüyor. Bir şey yok ama, birgün millî davaya kalkacaklar. Bunları temsil etmek lâzım. Tetkikata başladım. Temsil usullerine dair kitaplar getirttim. Kürtler hakkında kitaplar buldurdum. Diyarbekir'de olan Ziya Gökalp'e de para yollayıp kürtlerin coğrafî, lisanî, kavmî, içtimaî ahvalini tetkik ettirdim. Bir rapor gönderdi. Maksadım onların bir Makedonya olmadan, kökünden mes'elenin halli idi.

Ordunun hali Hey'et-i Vekile'de âti kaygısını arttırdı. Bir kaç defalar uzun ve hararetli müzakereler oldu. «Ne yapacağız» suali var. Hal istiyor. Müzakerelerin hulâsası şudur : «Yunan'lılar taarruz yapmıyacaklar, böyle durursak bu sonbaharda bizim ordu dağılacaktır. Buna çare taarruzu bizim yapmamızdır. Askerler ile ordumuzda bu taarruz kudretinin mevcût olmadığını söylüyorlar. Müzakere, müzakere taarruz etmemizden başka çaremiz yoktur. Ya taarruz yapar, perişan olursak.. Dursak da zaten ordu dağılacak ve her şey bitecek. İyisi mi taarruzu yapalım. Muvaffak olmak da mümkün, nihayet taarruz yapmamıza kat'i olarak karar verdik. Ya herro, ya merro?.. «Bunu şimdiden hazırlayalım» dedik. Bana «Sen Rusya'ya git, silâh cephâne alıp yolla! Fransa ve İtalya'ya da zabitler yollayıp oralardan da silâh ve cephane alalım.» dediler. Ve adamlar yollandı.

Mustafa Kemal (Sahife 408 de) bu taarruza haziranda kendisinin karar verdiğini ve bu babda yalanlar yazıyor. Çok hayasız bir yalancı. Buna tâ nisan içlerinde Hey'eti Vekile karar vermiş idi. Ve beni Rusya'ya Hazirandan çok evvel yollamıştı. Keza İtalya ve Fransa'da silâh mübayaasına hey'etler gitmiştir. Bu esnada pek fena bir hâdise zuhur etti. Rus'lar Moskova sefirimiz Ali Fuadı kolundan tutup hudut haricine atıyorlar. Şimen-

difere bindirmişler. Sefarethâneyi basıp bir kaç zabitimizi almış, götürüp hapsetmişler. Resmî evrakı almışlar.

Biz ne düşünüyoruz? Ne çıktı? Rusya'dan silâh para alacağız, onlar sefirimizi kovuyorlar.

Bu vak'a mühim bir vak'a idi. Hey'et-i Vekilede hararetli müzakereyi mucip oldu. Vak'anın sebebini de bilmiyoruz. Dendi ki; «Devletin haysiyet ve izzetinefsi kırılmıştır. Rusya'dan tarziye istemek lâzımdır» Derhal Rusya'ya bir nota verip tarziye istedik. Rusya tarziye vermedi. Hey'et-i Vekile'de bana dediler ki : «Bu işi sen halledersin. Bu adamları tanıyorsun. Sen derhal git.» dediler. Ukranya Muahedesi de var. Zahirde onun mübadelesi diye git. Tarziye verdir. İlk işin budur. Bu olsun ki, normal münasebet iade edilsin. O vakit para ve silâh isteyin. Rusya'daki sefarethâne ile konsoloshânelerin teftişi ve Moskova Sefarethânesinin muhasebesinin hesabatının tetkiki memuriyetini de verdiler. Bir hey'et-i fevkalâde-i murahhasa teşkil edip, beni reis yaptılar. Rauf, İzmit Meb'usu Süreyya ile, Ordu meb'usu Recaî'yi de murahhas olarak tayin etti. Bunların yalnız muahede mübadelesinden haberleri olacak. Ukranya'nın payitahtı olan Harkof'ta memuriyetleri bitecek, geri dönecekler, ben Moskova'ya gidip öteki mühim işleri yapacağım. Bir kâtip ve şifre de verdiler. Bir de Yakup adında binbaşı ve esasen ana dili gibi rusçayı bilir birini de tercüman yaptılar. Rusya'nın halini biliyorum. Evrakı almak için, adamı soyarlar, vururlar da. Fevzi'nin bir muhafız neferi var. Adı Beyti. Sinop'lu bir eşkıyadır. Kendisinden onu da istedim, verdi. Memuriyetimiz Meclis'e kondu. Meclis Süreyya'yı sevmiyordu; onu kabul etmediler. Hakikaten bu adam bir sıfırdır. Bu kadar yıldır meb'ustur, bir defa bile lâkırdı söylememiştir. Yaptığı hiçbir vazife de yoktur. Cahil, kıymetsiz bir adamdır. Sade poker oynar. Yunus Nadi baş dostudur, her gece beraber içer, kumar oynarlar. Fakat gayet dalkavuktur. Bu sâyede İttihadcılara ve Mustafa Kemal'e daima medyundur, abazadır. Bu sebepledir ki, para kazansın diye Rauf onu murahhas yaptı. Rauf milletin gay-

retini görüyor, böyle şeyler yapıyor ama, bunlardan sonra kendisi de hep zarar ve düşmanlık görmüştür. Kendine adam bile yapamamıştır. Adamları hep Mustafa Kemal'e adam oluvermişlerdir. Adamlarının birisi de Recep Zühtüdür. Bu Manastır çingenesidir. Sonra onu bırakıp Mustafa Kemal'e geçmiştir. Bu adamın yüzü hazâ çingenedir. Dudakları da onlar gibi kalın ve siyahtır. Bu Süreyya da sonra Rauf'un turfalığı zamanında aleyhine hareket etmiştir. Sonra Lozan'a da muhasebeci diye Fuad'ı kayırdı. O da İsmet'e pay oldu.

Süreyya kendisini Meclis'te müdâfaa etmeği benden rica etti. Kabul etmedim. Zaten hiç sevmediğim bir adamdı. Evvelâ Abaza, sonra on yıldır İttihadcılara dalkavuk ve alet! Sonra cahil, gabi, değersiz adam. Tam parazit tipi. Süreyya murahhas olamadı ve bundan bana kızdı.

Bu iş ve tahkikat mes'elesi Meclis'te uzun sürdü. Meclis'te pek kafasız adamlar da vardı. Onlar dediler ki : «Murahhaslara çok para veremeyiz. Beşyüz lira kâfi. İsterlerse ayaklarına demir çarık çekip gitsinler». Gülünç ve çocukça şeydi. Ankara'dan Moskova'ya demir çarıkla gideceğiz. 6-8 ay sürmesi lâzım gelen bir seyahat. Yol masrafları, tarafeynin birbirine vereceği resmî ziyafetler ilh... Bir çok masraf var. Meselâ Harkof'ta verdiğim ziyafetlerden büyüğü hatırımda iyi kalmadı, galiba bin lira kadar bir paraya mal oldu idi.

Ne ise herşey oldu. Maliye'de hey'etin paralarını bana teslim etmek istediler. Kabul etmedim, paraya el sürmem, bir memura teslim ettiler. Bu paralar Rus altını idi. Sade kendiminkini aldım.

Tercümanım Yakup, değerli, fedâkâr, gayretli bir zabitti. Babası Rusya'dan Türkiye'ye hicret etmiş imiş. Kendisi o vakit küçük imiş. Bizim Harbiyede okumuş. Derhal otomobil ile ailemi de alarak yola çıktım. Diğerlerine beni Samsun'da beklemelerini söyledim. İki günde İnebolu'ya indim. Yaz, mehtap, gece de gidebiliyorduk. Akşam da İnebolu'dan bir motörle Sinop'a hareket ettik. Deniz pek sâkindi. Fakat İnceburun önünde mo-

tör durdu. Çürük şey. Ödüm koptu. Çünkü buranın denizi meşhurdur. Ya şimdi bir fırtına koparsa. Ne ise iki saat çalışarak motörü işlettiler. Mehtapta güzel bir safa içinde Sinop'a vardık.

Refikamı Sinop'ta bıraktım. İstanbul'a gidecek. Babamı da götürmek istiyor, 75 yaşında bir adam. «Buna dokunma! İhtiyar adam, yola dayanamaz, üşür, hastalanır» dedim. «Peki!» dedi. Ama ben gidince yine götürmüş. Bu kadına ömrümde bir defa söz dinletemedim. Sonra zavallıya İstanbul'da fena muamele de etmiş. O da bildiklere gidip namıma para almış, beni utandırdı. Zavallı biraz bunamıştı. Para yemiyor, yığıyordu. Benden de boyuna para isterdi. Bir gün kendisine «Baba para isteme! Sende para dolu. Yığıyorsun, iyi sonra oğulların yiyecek. Sen ye» dedim. Cevap veremedi. Nitekim ölünce birkaç yüz altın, bir takım mecidiye, ufak para, birkaç bin kâğıt parası çıkmış. Kardeşlerimden Şükrü şunları iç etmiş. İstanbul'da aldığı paraları sonra ben ödedim. Refikamın babasından, amcasından da istemiş, onları iade mümkün değildi. Bu adamlardan utandım. Bizim karı, babayı kovunca, kardeşim Ahmed'e gitmiş, sonra babam hastalanmış. Sinop'a gelmiş. Yatağında aylarca kalmış. O esnada Şükrü malı düşünmüş; tapu memurunu getirip babamın emvali gayrimenkulesini de kendi zevcesi üzerine yaptırmış. Bunda da kurnazlık etmiş. Kendi üstüne yaptırsa kanun marazı mevt diye kararı sahih ad etmiyor. Haremi üstüne yaptırmıştır ki, o vakit iadesi mümkün değildir. Bu alçak evlâd da zavallıyı ölümle uğraşırken, ona güzel bakacak yerde kartal leşin tepesine biner gibi binmiş. Bunu yaptırmış. Çok alçak bir adammış. Böyle bir adam en alçak insanlardandır ve bu işle alçaklığını ispat etmiştir. Artık buna insan muamelesi edilir mi? Ben de sersemim. Sonra Rusya'dan avdetinde kendisini sıkıştırıp diğer biraderlerin hakkını iade ettirdim. Güya ahlâksızlığı izale edip temizledim. Buna kardeşçe muamele ettim. Kendi hissemi Şükrü'den almadım. Eline paralar teslim ettim. Benim de beş - altı bin liramı dolandırdı. Mademki sersemim, cezamdır. Babamın

nakit paralarını da Şükrü iç edip diğer kardeşlerden saklamış. Onlara «Bir şey çıkmadı» demiş. Hattâ Sinop'a avdetimde Şükrü cenaze masrafı diye benden yüz elli lira da aldı. Halbuki yirmi lira bile sarfetmemiş olduğunu tahkik ettim. İşte insanlar ne kötü şeylerdir. Kardeşim, ama hakikatı söylemek insana vazifedir.

Hâsılı Rusya'da iken babamı da kaybettim. Ölümüne acımaz. Çok yaşamış, evlâd yetiştirmiş, namusu ile yaşamış, itibardan itibar görmüş, hayat vazifelerini kâmilen yapmış bir adamdı; fakat babadır. Kaatili de bizim karıdır. Çok domuz şeydir. Adamcağızı reyim hilâfı İstanbul'a getirmiş, sokağa attırmıştı.

Sinop'tan hemen gideceğim. Vapur yok. İnebolu'ya telgraf çektik, «İlk gelecek Türk vapurunu Sinop'a uğratınız;» dedik. Bir vapur İnebolu'da hazırmış, uğrattılar. Samsun'dan hey'etin bir kısmı, Recaide Ordu'dan bindi. Bu zât Ordu'ludur. Bahriye zabitlerindendir. Yumuşak başlı, terbiyeli bir adamdır. Trabzon'a, oradan da Batum'a vardık.

Rusya'da bu esnada bilhassa tifüs salgını var. Her yer bit içinde. Seyahat tehlikeli. Ne çare? Biz zaten millî harekete karıştığımızdan beri bir düziye ve türlü şekillerde hayat tehlikesi altındayız. Tabiri ile kellemiz koltuğumuzda, Batum konsoloshânesini teftiş ettim. Bakü'ya kadar gitmeğe vakit yok. Yalnız Tiflis'i görebileceğim. Rusya'dan avdetimdenberi Rusya'da tahavvüller olmuştur. İki vaziyeti öğrenmek lâzım. Bunu da en ziyade Memduh Şevket haber verebilir. Kendisini bir telgrafla Tiflis'e dâvet ettim. «Vesikalarla geliniz.» dedim. Tiflis'te mümessil Eski Hariciye Vekili Muhtar. Ona da haber verdim. Bizim hey'eti Batum'da bırakıp Tiflis'e gittim. Memduh da geldi. Üçümüz görüştük. Mühim bir tebeddül yok. Mühim bir şey varsa o da yalnız Rusl'ar bize emniyet etmiyorlar. İtimatları zail olmuş. Bizim Fransız'lar, Polonya'lılar ile Rusya aleyhine gizli bir ittifak yaptığımıza, beraber Rusya'ya hücum edeceğimize kani'dirler. Buna sebep Bekir Sami'nin işleri. Diğer bir delil olarak da Rus'lar şimdi Ali Fuad işini zikrediyorlarmış. Ali

Fuad işinin içyüzünü Ankara'da bilmiyorduk. Muhabere mümkün değildi. Telgraflarımıza Ali Fuad'dan cevap gelmiyordu. Şimdi öğreniyorum. Bu iş de şu imiş: Ali Fuad, Moskova'da İngiliz mümessili ile dost, onunla sıkı temasta imiş, kendisi bizzat Rus'ların aleyhinde bulunuyormuş. Keza Polonya sefiri ile de pek sıkı münasebette imiş. Sefarethâneden hariç bir evi ateşemilitere tahsis etmiş, bu zât diğer bir iki zabitimizle bu evde oturuyormuş. Bizim ateşemiliter casuslar bulmuş, Rus Erkân-ı Harbiyesi'nden Rus Ordusuna dair vesikalar ve haritalar çaldırmış. Bunu Ali Fuad'ın emriyle ve Polonya'lılar ile müşterek yapmışlar, Ruslar da haber almışlar. Casus eve girip vesikaları teslim ederken kapıyı kırıp eve girmişler; casus ve bizim zabitleri yakalamışlar, döğmüşler, evrakı, üstüne bizim evrakı da, zabitleri de alıp götürmüşler, hepsini hapsetmişler. Ali Fuad'ı da trene bindirmişler, yollamışlar. Tiflis'ten avdetimde Ali Fuad'ı Batum'da buldum. Konuştum «Hata ettin» dedim.

Doğrusu Ali Fuad'ın yaptığı pek vahim bir hatadır. Sefir bulunduğu mahalde muvaffak olamamak için bundan daha kötü hareket edilemez: Görüşülecek başka sefirler yok mu? Neye İngiliz ve Polonya sefirleri ile dostsun. Hem Rusya'nın askerî vaziyetinden bize ne? Bizim şimdi işimiz Yunan ve İngiliz. Bil' akis Ruslar bize yardımcı.

Bunları öğrenince vazifemin güçleştiğini anladım. Tarziye alacağım. Halbuki kabahatli biziz. Hem de müthiş bir kabahat. Dost görünüp canına kastetmişiz. Tarziye alamayınca da münasebet bozmak olamaz. Tarziyeden vazgeçmek, devletin haysiyetini bitirir. Sefirimizi kovmuşlar, zabitlerimizi dövmüşler, hapsetmişler. Bu da tarziye ister. Ne yapacağım? Silâh, para da lâzım ve hayatî mes'ele halinde.

Demek Rus'ların bize itimadı yok. Polonya'lılar ve Fransızlarla birlikte hücum edeceğimizi zannediyorlar. Bu Rus'ların can damarı. En korktukları şey. İngiliz'lerle Polonyalı'lar baş düşmanları. Rus'ların bu fikri esasen Bekir Sami'nin ektiği fesad tohumudur. Ah, bu hain, bak ne mel'un tesirler vücuda ge-

tirmiş. Bunu geçen defa Rusya seyahatimizde temizlemiştik. Şimdi Polonya ile beraber evrak çalmamız yeniden diriltmiştir. Rus'ların hakkı var. Demek Bekir Sami'nin namına şimdi Ali Fuad tüy dikmiş.

Batum'a döndüm. Dalgın dalgın düşünüyorum. Plân düzmekle zihnim meşgul.

Hamdullah Suphi Batum'da Rusya'da seyahat yapmak istemiş, Tiflis'e kadar gidebilmiş, korkudan ödü kopmuş. Kerdisini Batum'a dar atmış. Beti benzi kül gibi. Bana «Aman bu ne memleket! Aman memleketimize gideyim» diyor.

Batum'da bir takım tahkikat daha yaptım. Rus'lar Acara muhtariyetine tatbikatta metelik vermemişler. Zavallılar zulüm altında inim inim inlediklerinden şikâyet ettiler. Gürcüler Türkçeyi kaldırmağa uğraşıyorlar. Novorovski konsolosu Sabri'nin irtikâplarını anlattılar. Zaten oraya çıkacağım. Ordan şimendüferi alacağım. Bir Rus vapuruna bindik. Pis bir vapur. Batum'dan kalktık. Gece mehtap küpeşteye dayandım. Deniz nur içinde, bakıyorum. Hayalât içindeyim. Gözüme denizin içinde nûrdan, periler, melekler oynaşıyor gibi geliyor. Silâh-para alacak mıyım, yeni bir zaferle memleketi kurtaracak mıyız? Zihnimde bunlar. Novorovski'ye vardık. Oradaki hikâyeyi evvelce yazdım. Yâni konsolos Sabri mes'elesi.

Burada deniz kenarında bir çimento fabrikası var. Deniz kenarında büyük bir fabrika. Arkası bir dağ, kâmilen çimento mâdeni, fabrikayı gezdim. Harb-ı Umumi'de bizim donanma burasını topa tutmuş. Yer yer yakmış, halâ duruyor. Gösterdiler. Çimento fabrikası görmemiştim. Bu iş muazzam bir iş imiş. Büyük üstüvaneler var, dönüyor. İptida öğütüp eliyorlar, sonra bu silindirlerden geçiriyorlar, tekrar öğütüyorlar, çuvallara dolduruyorlar. Bu fabrika Rusya'dan başka İstanbul ve Türkiye sahillerine de çimento vermektedir.

Rus'lar bir hususî tren hazırlamışlar. Bununla hareket ettik. Ukranya hududuna gelince bizi, Ukranya Hariciye Komiserliği Protokol Müdürü ve saireden mürekkep bir hey'et kar-

gıladı. Beraber seyahate devam ettik. İstasyonlarda bizi asker ve musiki ile karşıladılar. Yemek zamanları ise istasyonlarda mükellef ve çiçekler ile süslü bir sofrada ziyafet veriyorlardı. Bir akşam bir istasyonda böyle bir sofrada ziyafet verdiler. Ben evrak ve para bavulunu Beyti'ye teslim edip «Canım gidecek, bu bavul gitmeyecek. Uyurken de bununla uyuyacaksın. Gündüz de elinden düşmiyecek» dedim. Öyle yapıyor. Gönlüm rahat. Sofrada votka, konyak, beyaz ve siyah şarap, şampanya var. Rus'lar yemek yerken sigara da içerler. Yiyor ve sigara da içiyoruz. Yine âdetleri sofrada bol nutuk da söylerler. Nutuklar da söyledik. İçiyoruz. Rus'lar bizimle içme yarışı yapmak istediler. Ben de «Pekiyi» dedim. İçtik. Bir düziye bize veriyorlar, biz de içiyoruz. Bizim arkadaşlar sarhoş oldular. Ama iyiler. Cıvıklık yok. Rus'lardan da sarhoş olan olana, sarhoş olan çekiliyor. Sonra, sonuna doğru idi, sofra tenhalaşmış idi. Bir Rus şarap diye bir büyük bardağa konyak doldurdu; bana sundu. Hiç bozmadım. Alıp bir iki yudum içtim. Önüme koydum. O beni hepsini içecek zannedip daldı. Hemen bardağı sofradâ önümdeki büyük bir çiçek kümesinin içine sokup sakladım. Bir kadeh şarap alıp devam ettim. Eğer konyağı bilmeyip içeydim, beni sedye ile götürürlerdi. Derken hepsi körkütük olup biribirini götürdüler. Sağlam ben kaldım. Gidip trene yattım. Sabahisi oralı bir kaç Türk geldi Bunların dediklerine göre, Rus'lar demişler ki «Bu adam demirden mi? İçkide bizi mat etti. Hepimiz fena sarhoş olduk, ona bir şey olmadı.»

Ben buraya gelinceye kadar düşüne düşüne Rusya'da tatbik edeceğim plânı tertip etmiştim: Her yerde müthiş bir komünist gibi, nutuk vereceğim ve söz söyleyeceğim. Rus-Türk dostluğu ebedîdir. Yazık ki, Çarlar ile Sultanlar asırlar ile bu iki milletin biribirini tanıyıp sevmesine mâni olmuşlar, birini diğerine kırdırmışlardır. Artık tanıştık, ebedî dost olduk. Rusya emperyalizm aleyhinde; Türkiye de öyle. İki millette de bütün menfaatler müşterek. Tabii dostuz. Binaenaleyh beraber olup,

emperyalistlere karşı bir cephe yapacağız ki, bunun bir ucu Baltık, diğer ucu Akdeniz'de olacaktır.

Bu seferimde Rusya'da istasyonlarda, mekteplerde, kışlalarda, merasimde, ziyafetlerde bir çok nutuklar söyledim. Bunlar bütün bu esaslar dahilindedir. Ruslar pek keyifleniyor, beni çıldırasıya alkışlıyorlardı. Ne yapayım? Türkiye parçaya, silâha muhtaç. İstikbâlini kurtaracak. İçim komünizm ve Rus'luk düşmanı, müthiş Türk milliyetperveri, dışım böyle. Diplomatlık zaten iki yüzlülüktür.

Böyle nutuklar ile onların muhabbetini, itimadını kazanacağım. Nitekim kazandım. Yalnız bu nutuklardan dolayı Varşova'da Polonya matbuatı aleyhime ateş püskürmüş. Bunu bana Rus'lar haber verdi. Ruslar keyifli. Ben de buna çok memnun oldum; demek Lehliler aleyhimde, demek onlarla beraber değiliz. Ruslar beni sevdiler.

Bizim Recai de benim nutuklardan ve Rus'lara kendimi sevdirmemden pek sevinmiş; bana «Bravo! Sen mühim hizmetler ediyorsun» diyor. Bütün işler bittikten sonra da «Sen bu devletin en mühim recûlüsün.» demiştir.

Birinci plânım oldu. Bu kâfi değil. İkinci işim, Fransızlar ve Lehli'ler ile ittifak yaptığımızın aslı olmadığına Rus'ları inandırmak. Onu da buldum. Sırası gelecek söyleyeceğim. Üçüncü işim, Ali Fuad'ın bu işi kendi kendine yapmış olmasını, hükümetin aslâ haberi olmadığını Rus'lara anlatmak. Hakikat da böyle. Ben Türkiye'den hareket ettiğim âna kadar, sefarethânenin basılması esbabını bile hükümet bilmiyordu.

Bunlarda muvaffak olunca, para ve silâh çekmek...

Harkof'a vardık. Bir kaç tabur asker ile büyük bir istikbâl yaptılar. Bunların bir kısmına dair bir fotoğraf albümü yapmışlar, hükûmet hatıra olarak sonra bana verdi. Sinop'ta kütüphânemdedir. Bize bir hâne verdiler, yerleştik.

Bizim kâtipten pek müştekiyim. Diyarbakır'lı biri. Ölü gibi bir adam. Sade yatıyor. Gece gündüz yatıyor. Kendiliğinden vazifesini yapmadığı gibi, söylenen işleri de yapmıyor. Tatlılık,

sertlik para etmedi. Bu adama vazifesini gördüremedim. Birgün kızdım, trene atıp geri yolladım.

Ukranya Reisicumhuru ve Hariciye Komiseri Rahofiski kumandan Tronze, Rahofiski'nin halis Ukranya'lı bir genç muavini var.

Rahofiski ile görüştüm. Muahede nüshalarının teatisinden evvel tarziye verdirmek için Ukranya'lıyı Rusya nezdinde alet yapmak istiyorum. Tarziye işini buna anlattım. Bir cevap vermedi. Bilâkis Fransızlar ile Rusya aleyhine ittifak ettiğimizi söyledi. Bunu bizzat böyle kendilerinin açığa vurmasına memnun oldum. Memduh Şevket'in söylediği gibi tahakkuk etti. «Yalandır. Böyle yalanlara nasıl inanıyorsunuz? Düşmanlarımız aramızı açmak için uyduruyorlar. Ah, ne desem nafile te'sir etmiyor. Anladım ki bu fikir bunlarda esaslıdır. Çok uğraştım, bir türlü kanmıyor. Bekir Sami'den ve Ali Fuad'dan bahsediyor. Dedim: «Bunlar bu işleri sırf kendi fikirleri olarak yapmışlardır. Hükûmet kızdı. Bekir Sami'yi Millet Meclisi düşürdü. Ali Fuad da menkûb olacaktır.» Hayır, inanmıyor. Bunun izalesi için mühim bir tedbir hazırlamıştım. Dedim ki: «İnanmıyorsunuz, ben hükûmetim tarafından sizinle İngilizler ve Fransızlara karşı tedafüi ve tecavüzi askerî bir ittifak da yapmağa memurum. Hadin bunu yapalım.» Bu, Rahofiski'ye müthiş bir tesir yaptı. Düşündü, düşündü. «Buna cevap veremem. Bir kere komiserler ile müzakere ederim, Moskovaya da yazayım; fakat şimdiden diyebilirim ki, böyle bir ittifak yapamayız.» Zaten ben yapıverirler diye ödüm kopuyordu. Hükümet beni böyle bir şeye memur etmemişti. Selâhiyetim olmadığı gibi, Ankara'da kimsenin de böyle bir şey hatırından bile geçtiği yoktu. Kabul etseler, rezil olurdum. Yapamazdım. O vakit Fransızlar ile de ittifakımıza tamamen inanırlardı. Ne yapayım Fransız meselesinde bu adamları tamamiyle mutmain etmek için başka çare yoktu. Bu kuvvetli ve kat'î idi. Başka ne desem lâf idi. Masal gibi geliyordu. Lâkin tehlikeli bir tedbir idi. Bir delinin yaptığını dünyanın akıllıları bir araya gelse temizleyemez derler. Bekir Sami ve Ali Fu-

ad'ın yaptıkları böyle müthiş bir vaziyet yapmıştı. Yalnız ben evvelden biliyordum ki, Ruslar İngilizler aleyhine harp edemezler, böyle bir ittifak yapamazlar. İktisaden İngilizler ile uyuşmak, bunlar için hayatî bir zarurettir. Bunu bana evvelki seferimde Bolşevik ricalinden çoğu da hususî sohbetlerimde âşikâr söylemişlerdi. «Biz iktisaden İngilizler ile uyuşmağa mecburuz. Bunu mutlaka yapacağız. Başka türlü yaşayamayız. Hattâ o bize elektrik lâmbası vermezse karanlıkta kalırız» demişlerdi. Ben de buna mim koymuştum. Onların böyle bir ittifak ve nutuklarımda dediğim gibi bizimle Baltık'tan Akdenize kadar bir cephe yapacaklarına yüzde seksen ihtimal vermiyordum. İttifak teklifimi, yâni bu tehlikeli işi, buna güvenerek yapmıştım. Ama yine fena korkuyordum. Rahofiski'nin sözü yüreğime su serpti. Bu cesaretle iyi bir iş yapmış oldum. Diplomat iki yüzlü olmalı, aynı zamanda cesur da olmalı.

Rahofiski Romanyalı bir Bulgardır. Memleketinde Türk'ler çok olduğundan türkçe de biliyor. Hekim, doktordur. Fransızcası güzel. Poligrad, zeki, münevver adam. Sonra Stalin bunu Sibirya'ya sürüp harcadı.

İki gün geçti. Yüreğim hopluyor. Sonra cevap verdi. «İttifak yapamayız» dedi. Ferahladım. Fakat meyus bir tavır alıp «Pekâlâ! Biz Fransızlarla ittifak etmiş miyiz? Galiba sizin İngilizlerle bir gizli ittifak hazırlığınız var. Bizi bir gün bırakıvereceksiniz. Bu ittifaka yanaşmamanız bunu gösterir. Böyle ise biz sizden evvel İngilizlerle uyuşalım» dedim. İttifak yapamayacakları cevabını alınca ben, büsbütün cesur oldum. Şimdi üste bir de böyle ocaktan çaba taarruz ve tehdid yapıyorum. «Hayır, hayır, şüphe etmeyin. Biz İngilizlerle ittifak yapıp sizi bırakmayız. Bu mümkün değil. Ancak İngilizlerle süretâ hoş geçinmeğe mecburuz. Sizin Fransızlarla ittifakınız olmadığını şimdi tamamiyle anladık» dedi. Adamları kabahatli çıkardım, şimdi benden mazeret diliyorlar...

Eh, plânımın birinci kısmı oldu. Bu olunca öte tarafı kendi kendine olacak. Bu düğüm noktası idi. Çözdük. Çorapta sö-

kük ucunu bulduk, ele aldık ve biraz da çektik; artık gider. Hemen Ali Fuad'ın işini söyledim. Bu iş her şeyden evvel hallolmalı. İki devlet arasında normal münasebet tesis etmeli. Sefarethaneyi basmak, zabitlerimizi dövüp hapsetmek, sefirimizi kovmak izzetinefis meselesidir. Bize tarziye verilmeli. Başka türlü olamaz. Ali Fuad bu işi kendi kendine yapmıştır. Hükûmetin haberi yoktur. Hükümet haber alınca onu zaten geri çekmeğe karar verdi idi,» dedim.

Rahofiski, «Evet tarziye verelim. Biz Moskova'ya Ukranya hükûmeti namına yazalım da tesir icra edelim» dedi. Fronze'yi gördüm. Ukranya'da en nüfuzlu adam. Ona da aynı şeyleri söyledim; «Tarziye verilsin» dedim. Fronze dedi ki: «Şimdi meseleyi anlıyoruz. Moskova ağır bir muamele yapmıştır. Türkiye'nin bunda bir kaabhati yoktur. Sefiri Polonya'lılar iğfal etmiştir. Tarziye verilmelidir. Ben bugün yazar yaptırırım» dedi. Fronze'nin Moskovaca pek nüfuzlu bir adam olduğunu, Stalin'le araları pek iyi değilse de Stalin'in ondan çekinip mümaşaat ettiğini biliyordum.

İki gün sonra, Moskova Ukranya Cumhuriyetine şunu tebliğ etti: «Rıza Nur beye söyleyiniz, Ankara'daki sefirimize emir verdik. Türkiye hükûmeti ne tarzda istiyorsa, o tarzda yazsın, sefirimize versin, o da imza edecek» Oh, bu mühim iş de istediğimizden âlâ olarak halloldu. Ben de bir şifre ile bunu Ankara'ya bildirdim.

Sıra şimdi muahede teatisine geldi. Bir celse yapıp merasimle onu da yaptık. Fronze de kendi işi olan bu muahedenin teatisi merasiminde bulundu.

Ukranya hükümeti bize, biz de onlara büyük bir ziyafet verdik. Bunlarda onlar ve ben gayet dostça ve ben bir mükemmel komünist gibi nutuklar verdik.

Ukranya'da bana çok itibar ettiler. Birçok müesseselerini, mektep ve kışlalarını gezdirdiler. Beni her yerde merasimle karşıladılar. Harkof güzel bir şehir. Ağaç ve bahçe içinde, müstesnâ bir hali var. Kışlalarını, askerlerini, amelelerini gördüm.

Harbiye Mektebine dâvet ettiler. Harbiye talebesi Ukranya'ca şarkı söylediler, Rusça değil. Bu şarkılarda Rus'lar aleyhine sözler de varmış. Talebe bana hatıra olarak resimli bir ufak defter verdi. Sinop'tadır. Ukranyalılar Rusları hiç sevmiyorlar. Pek nasyonalistler. İstiklâl istiyorlar. Bolşeviklikleri de sahtedir. Hey'etimiz şerefine bir tayyare şenliği yaptılar. Tayyareler açtılar. Takla atmak, helezonvâri inmek gibi türlü hareketler yaptılar. Mâhir tayyarecileri var. At yarışları, pek sür'atli giden meşhur atlarıyla araba yarışları yaptılar. Birinci gelene mükâfat verdim.

Rusya'ya eski seferimde gördüğüm haller Harkof'ta yok. Dükkânlar açılmış, ticaret, yiyecek var. İçki yasağı da kalkmış. Rahofski'nin genç muavini ile çok ahbab oldum. Nasyonalist olduğunu sezdim. Gıcıkladım. Deşildi. Bundan iyi malûmat aldım. Meğerse Ukranyalılar hep nasyolistmiş. Rusları sevmiyorlarmış. Komünistlikleri lâftan ibaretmiş. Bir düziye Moskova'yı sıkıştırıyorlarmış. Bu suretle Ukranya'nın parasını, zahiresini artık Moskova'ya yollamıyor, doğrudan doğruya kendileri sarfediyorlarmış. Mekteplerden Rusça'yı kaldırıp Ukranya dilini koyuyorlar. Bu adam bunları bana anlattı. Bunlar mühim şeyler. İstiklâle doğru mühim adımlar.

Tıbbî müesseselerini gezdim. Bir opotherapie müessesesi var. Cidden mükemmeldir. Mühendis mektebini gezdim. Bu da pek mühimdir. Rusya'da iyi mühendis yetişmiş. Bunlar kıymetli mühendislermiş. Avrupa'da dahi iş buluyorlarmış. Bunları bu mektepten yetişmişler. Bu mektep bir büyük ve orman halinde bir bahçe içinde. Elektrik kısmı için mühim binalar su kısmı için mühim ve ayrı binalar. Hasılı mühendislikte her şubesi için ayrı ve mühim bina ve her aleti ile beraber mühim laboratuvarları var. Meselâ su ile türbin göstermek için bir binada bilfiil fabrika yapmışlar. Bunun için Harkof'tan geçen ırmaktan bir kanal ile su getirmişler. Su bu binanın içinden geçiyor. Türbini işletiyor. İşlettiler. Gördüm. Mühendis mektebi yapınca böylesini yapmalıdır.

Rusya'da büyük terakki vardır. Rus'lar hemen her şeylerini yapmış, tanzim etmişlerdir. Meselâ Rusya'nın av haritası bile yapılmıştır. Bu haritada sülün, samur ilh... hayvanların resimleri bulundukları mıntakalarda haritaya resmedilmiştri. Şehirler Avrupa şehirleri halini almıştır. Fabrikalar vardır. Köyler zararsızdır. Rus köylerinde bir hususiyet var. Bir kütle halindedir. Evleri yolun iki kenarında yaparlar. Bu suretle köyler, iki hâne halindedir ve uzunca oluyor. İlim terakki etmiştir... Mektepler, kütüphaneler, müzeler, hepsi vardır. Bilhassa tiyatro çok terakki etmiştir. Mühim artistler yetişmiştir. Bu terakkiyat son altmış - yetmiş yıldan beri olmuştur.

Bir akıllı vezir Alman âlimlerini getirmiş, Rusya'yı ilimce, ziraatçe, ilâh... bütün ilmî, iktisadî şubelere göre tetkik ettirmiş, sonra bunlardan çıkan neticeleri tatbik etmişler. Rusya bu hale gelmiş. Zaten el'an Rusya'nın meşhur âlimleri Baltık sahilinde Rus teb'ası olarak bulunan Alman cinsi insanlardır. Rayonlar filân böy

Japonya'nın terakkisi de Alman âlimleri sayesinde olmuştur. Bence Türkiye'yi ihyâ etmek, iptidâ Alman âlimlerine memleketimizi her hususta tetkik ettirmekle olur. Bunsuz ne yapılsa, yanlış ve temelsizdir. Milleti, memleketi selâmete ve saadete götüremez. Mısır'ın saadeti de böyle ilmî tetkik neticesidir. Ancak, bunu Fransız âlimleri yapmışlar. Mehmet Ali tatbik etmiştir. Bir asır evvel öyle idi. Fakat o vakitten beri Alman âlimleri, Fransızlarınkine yüz kat fâiktir.

Ukranya dilinde bizim dilde bulunan kelimelerden bir kısım ile, bilhassa bugün bulunmayan eski türkçe bir çok kelime vardır. Millî çalgıları var. Adına kopnera diyorlar. Bu bizim kopuz'dan alınma olacaktır. Şeklini de gördüm. Telli bir âlettir. Halılarında, işlemelerinde Türk dekoratif motifleri var. Daha birçok Türk âdetleri var. Anladım ki, bu millet ile biz çok beraber yaşamış, birbirimize yaklaşmışız. Bizden onlara çok şey geçmiş. Çok Türk Ukranya'lı olup, kaybolmuş.

Bizim Maarif Vekâleti için Harkof'ta Hükûmetten iyi bir

matbaa da aldım. Gözümün önünde ambalâj yapıp trene koydurdum. Bu makineler Ankara'ya vardı. Kuruldu. İşletildi. Maarif matbaası yok. Vekâlette kendileri basamıyordu. Harkof'ta son zamanda basılmış birçok Rusça neşriyat da topladım. Sinop'ta bizim kütüphanededir. Nitekim Moskova'dan da getirdim. Yine oraya koydum.

Harkof'ta işlerim bitti. Hepsi de muvaffakiyetle oldu. Şimdi Moskova'dan para ve silâh dileneceğim. Zemin hazırlandı. Ukranyalılara bilhassa Fronze'ye söyledim. Bana bu hususta Moskova üzerine mümkün bütün kuvvetleriyle tesir edeceklerini vaad ettiler. Hattâ Rahofski'nin muavini de bu iş için benimle beraber Moskova'ya yollayacaklar. Bir hususî trenle ve Yakup ile Moskova'ya gittik. Recai ve diğerleri döndü. Sivastapol'a indiler.

Sefarethaneye yerleştik. Hariciye Nâzırını ziyaret ettim. Çiçerin Moskova'da değil. Karahan var. Bu sefer Karahan'la mükemmel ahbap olduk. Harkof'un iş'aratı, benim nutuklarımın tesiri olacak ki, Karahan beni pek iyi kabul etti. Ben de Sinop'tan bir takım el işlemeleri almış, Samsun'da da on bin kadar güzel sigaralar yaptırmıştım. Bunlardan Harkof'ta hediyeler vermiştim. Karahan'a da verdim. Bir şey değil ama, hediye çok gönül alıyor. İnsan denilen mahlûk hediyeye karşı zayıftır. Hasılı hele birkaç görüşmeden sonra Karahan'la pek samimî dost olduk. Hemen silâh ve para meselesine başladım. Karahan «Para veremeyiz» dedi. «Aman» dedim, «Sonra Yunanlılara yâni İngilizlere mukavemet edemeyeceğiz. Paramız yok. Bizim Anadolu'daki cephemiz, sizin İngiliz ve Fransız'a karşı cepheniz demektir.» dedim. Karahan «Bizde para yok, olsa memnuniyetle verirdik. Son defa kiliselerdeki altın ve mücevheratı aldık. O da bitmek üzere. Başka da müsadere edecek bir şey yoktur» dedi. Baktım benimle samimi görüşüyor. Sır söylüyor. Hakikaten böyle yapmışlar. Bu paranın çoğunu da komünist propagandası uğrunda, Avrupa, İngiltere, Fransa ve Almanya'da, hattâ Mısır'da, Afganistan'da, Hindistan'da eritmişlerdir. Karahan, «Fa-

kat silâh verebiliriz zannederim. Görüşeyim size söylerim» dedi. Görüştü. Silâh verecekler. Beni Erkân-ı Harbiye Reisi ile temasa koydular. Harbiye Komiseri Troçki ile görüştüm. Bizimkilere şifre ile bildirdim. «Paradan ümit kesmeli. Yok. Fakat silâh verecekler. Erkân-ı Harbiye Reisiyle bunları tesbit etmeğe başladım. Listeler tertip ediyoruz.» dedim. Listeleri tertip ettik. Bunların tertibi epey sürdü. Gönderilmesi esbabına tevessül ettiler.

Tam bu esnada idi. Karahan Corps diplomatique'e bir ziyafet vermiş, beni de dâvet etmişti. Yemek yedik. Karahan beni sofrada sağına aldı. Bütün dâvetlilerin ortasında idim. Yemek bitince beni bir köşeye çekti. «Ali Fuad yine sefir olarak buraya geliyor» dedi. Dondum, kaldım. Dedim: «Yalandır. Böyle şey olamaz.» «Hayır» dedi, «Şimdi sefirimizden telgraf aldım. Hattâ Ali Fuad vedâ' ziyafeti vermiş, ziyafete bizim sefiri de dâvet etmiş, yola çıkıyor.» Durdu, durdu ve şiddetle dedi ki: «Geldiği anda, hududumuzda tutup, hakaretle iade edeceğim.» Al belâyı şimdi... Biz neler dedik, iş yaptırdık, şimdi Ankara ne yapıyor?! Silâh işi de suya düşecek...

Düşündüm, bunu yapan tabii Mustafa Kemal'dir. Başkasının bir iş yapabildiği yok. Ali Fuad'ı Ankara'da istemiyor, vesselâm. Yine def ediyor. Fakat bu akıl mıdır? Başka yer bulamamış mı? Çocuk daha iyi düşünür. Mustafa Kemal'in şahsî işi, devlet milletin işinin üstünde. Ali Fuad'ın yaptıklarını yazdık. Rus sefiri de söylemiş. Rus'lar kovmuşlar. İki devlet münasebeti gerildi. Bundan sonra o, bir daha sefir olarak oraya gönderilebilir mi? Yok Rusya'ya düşmanlık etmek istiyorsanız bundan alâ yol olmaz. Halbuki değil. İşte Mustafa Kemal hırsı, mevkii için, gözünü duman değil, bulut bürümüş bir adamdır. Canım şunu Türkiye'den def etmek istiyorsan, başka yere gönder bari. Ali Fuad'da tuhaf! Canım o gönderse bile sen nasıl gidiyorsun? Başına gelenleri, hakaretleri unutmadın ya... Kovulmuş bir adamsın.

Hem ortada taarruz işi, bunun için de silâh mes'elesi var, bir de Mustafa Kemal böyle yapıyor... Gel de çatlama bakalım.

Tarziyeyi alınca, her şeyi unuturmuşlar, buyurtmışlar, ama onu nasıl aldım, ne bildikleri, ne de düşündükleri var... İnsan böyle kafasız, şahsî menfaatlerini düşünen insanlara sefir olmak da iyi şey değildir. Onların yüzünden muvaffakiyetsizlik, haysiyetsizlik, hakaret gibi şeylere daima mâruz olur. Meselâ ben Rus'lara ne dedim? «Türkiye işi bilmiyordu. Öğrenince zaten Ali Fuad'ı azletti» dedim. Memnun olduklardı. Tabii hiç aklıma gelmedi ki, bukadar işten sonra Ali Fuad'ı tekrar yollasınlar. Bu haber üzerine yerin dibine geçtim.

Karahan'ı «Ben şimdi yazarım, yollamazlar. Her halde bir yanlışlık var. Emin olunuz!» diyerek tatmin ve teskin ettim. Hakikaten hemen o akşam bir şifre yazıp gönderdim. Dedim ki: «Bana Karahan Alif Fuad'ı tekrar yolladığınızı şimdi söyledi. Bu kadar işten sonra Ali Fuad'ı nasıl yolluyorsunuz, Eğer yollarsanız, hududumuzda kolundan tutup kemali hakaretle atacağım diyor. Bunun neticesi budur. Aman yollamayınız. Her şey altüst oluyor. Eğer bana inanmazsanız yollayınız.»

Ne ise bu telgraf üzerine yollamadılar. Akılları başlarına gelmiş. Bir şifre ile de bildirdiler. Aynı zamanda Moskova Sefirliğini bana teklif ettiler. Mustafa Kemal derhal fırsattan istifade etmiş demek. Ali Fuad belâsını def edemeyince, bari Rıza Nur belâsını def edeyim demiştir. Nazikâne bir surette reddettim. «Oraya gelmem lâzımdır. Söyleyecek mühim şeylerim vardır. Yazamam. O vakit görüşürüz» dedim. Ali Fuad'ın gelmeyeceğini Karahan'a müjdeledim.

Ben de bir kaç defa resmi ziyafetler verdim. Yine Türkçülüğe dair kitaplar topladım.

Bu sefer tatarlar ile daha ziyade temas ettim. Beni yemeğe dâvet ediyorlar. Ben de onları Sefarethâneye yemeğe çağırıyorum. Moskova'da iki Tatar mahallesi var. Birbirinden uzak. Bunlardan başka muhtelif memleketlerde de oturan dağınık Tatarlar var. Tatar mahallelerinde birer câmi de var. Birinin imamı Vedûd Hazret. Müşirdir. Evinde ziyafet verdi. El içi kadar açılmış hamura çiğ ve kıyılmış et koyup pişiriyorlar, yağ koyuyor-

lar, sıcak sıcak getiriyorlar. Bir taraftan yenip, bir taraftan pişmişler getiriliyor. Güzel bir yemek. Adını unuttum. Tatarlar da Rus'lar gibi çok çay içiyorlar, Sofraya semaveri koyuyorlar, doldurup doldurup içiyorlar. Sıcak sıcak içtikçe terliyorlar. Herkesin elinde uzun bir peşkir var. Bir düziye terlerini siliyorlar. Doydu mu, artık çay bardağını ağzı aşağı koyuyorlar. Bu, artık içmem demektir. Çaya şeker koymuyorlar. Bir kelpeten gibi bir şey var. Onunla şekeri gayet ufak parçalar halinde kesiyorlar. Bir parçayı onun dişlerinin arasına kıstırıp çay içiyorlar. Şeker bittikçe yeni bir parça koyuyorlar. Bana içmiyorsun diye zorluyorlar. Ben bir, ve nihayet iki tane içebiliyorum. «Fazla içmem» diyorum. Bana gülüyorlar. Bizim Yakup ise çayı bunlar gibi içiyor. Ama bunlardan da beter. Kaynar suya çayı fazla koyuyor. Böyle birçok kaynatıyor. Bir müddet de bırakıyor. Sonra bunu bardağına koyup dişlerinin arasında şekerle içiyor. Simsiyah koyu bir şey oluyor. Başka türlü çay içmiyor. Geçen sefer kışta Moskova'da idim. Bu sefer tam yaz. Sıcak da oluyor.

Petersburg camiî imamı Musa Carullah geldi. Orda Çarlar, son zamanda bir cami yaptırmışlar. Bizim Selçuk mimarisinde. Cidden güzel yapılmış bir san'at eseri. İçinde elektriği ve kaloriferi de var. Onu ve câmii evvelki seferimde görmemiştim. Kendisine riayet ettim. Bu adam âlimdir. Türk'cü ve Müslüman'dır. Rusları sevmiyor. Rus'lar da ona fena gözle bakıyorlar. Kaçıp Türkiye'ye gelmek, orada hizmet etmek istiyor. Hiç olmazsa kendisine biraz paraca yardım istedi. Halini matbaasını, kitaplarını bolşeviklerin zaptettiğini söyledi. Ankara'da basılmak üzere bana üç dört sayfalık bir eserini de verdi. Dinî ve Rusya Tatarlarının istiklâline dair bir şey. Kendisine: «Ankara'da bu istediğiniz şeyler hakkında teşebbüsatta bulunurum. Muvaffak olduğum takdirde derhal iş'ar ederim.» Vaadimi yaptım. Hakikaten Ankara'da bu hususta çok uğraştım. Adliye Vekili Abdullah Azmi idi. Lâf-ü güzaf sözler söylüyor, beni avutuyordu. Bir

gün asıldım. Ne dese beğenirsiniz? «Musa Carullah içtihad kapısını açık tutan biridir. O, kâfirdir. Böylelerini burada hizmete alamayız.» Hayret. Ona da memuriyet ancak bu vekâlette olurdu. Başka türlü iaşesi mümkün değildir. Eserini kendim masraf edip bastırmak istedim. Fakat hem bizim yobazlar hücum edecek, hem de Rus'lar kendisini orda takip edecekler. Eserini öylece Sinop'taki kütüphâneye koydum. Nitekim sonra kendisi Almanya'ya yollayıp bastırmış. Bunun üzerine Rus'lar tevkif etmişler, öldüreceklerdi. Ne ise, hasiphâneden çıktı, canını kurtardı. Ben de bizim Hariciye ile buna çalıştım.

Musa Carullah galiba biraz tuhaf adam. Asabî, hisse tabi' ve hiddetle ileriyi göremeyen bir kimse olsa gerek. Bana darılmış. Halbuki kendisine Almanya'daki Tatarlar vasıtasıyla Fillândiya tarıkıyle bunları izah eder mektup da gönderdim. Sefaret vasıtasıyla bazı istediği eserleri de, Son zamanlarda Rusya'dan bir hey'etle İstanbul'a gelmiş, beni aratıp bulmadığı gibi, bir mektupla benden bizim Türk Tarihinden istiyor. Bense ona vasıta buldukça intişar eden cildleri gönderiyorum. Mektubunda tuhaf ve iyi anlaşılmaz, rumuzlu hem de saçma ve gayrî vakı şeyler yazıyor. Bu da benim Tatarların ziyafetine gittiğimi, fakat kendisine istediğini yapmadığımdır. Ben Tatarların ziyafetine gittim, ama, ben de onları ziyafete, sefarethâneye dâvet ettim.

Rusya'da büyük bir kıtlık olmuş. Bu memlekette takriben her on yılda bir kuraklık ve bunun neticesi kıtlık olurmuş. Açlıktan çok adam kırılmış. Rus Hükûmeti Volga boyundaki zahireyi cebren çekip almış, başka yerlere tevzi etmiş. Volga boyu ahalisi Tatardır. Tevzi edilenler Rus'tur. Tatarlar diyorlar ki: «Zahire elimizde kalsaydı, bizden bir adam bile kırılmazdı. Lâkin asıl kabahat bizdedir. Tatar komünistler zahirelerin saklandığı yerleri arayıp, bulup Rus'lara teslim ettiler.» Rivayet ediyorlar ki, bu kıtlıkta beş milyon insan ölmüştür. Rus'lar bu sahalarda kadid halinde bulabildikleri anası - babası ölmüş çocuk-

ları toplayıp şehirde büyük binalara yerleştirmişler. Bunların içinde birçok muhtelif Rus Türkleri çocukları var. Bunlara Rus adı vererek, Rus terbiyesiyle büyütülüyorlar. Tatarlar bundan kan ağlayarak bahsediyorlar ve diyorlar ki: «Kıtlık en ziyade bizi kırdı. Kalan kimsesiz çocukları da Rus'lar aldılar. Rus yapıyorlar. Bu da elden gitti. Cidden fecî. Tatarlar hükûmet nezdinde pek çok uğraştılar. Bu çocukları kurtarmak istediler. Muvaffak olamadılar. Bu yetimhânelerden bir kaçını gezdim.

Birgün Sefarethânenin otomobiliyle, Moskova'nın parkında gezinti yapıyorum. Otomobilde Türk bayrağı var. Bu bahçenin içinde birçok bina, önlerinde küçük çocuklar var. Bundan, buraların da, toplanan çocukların bir kısmına tahsis edildiği anlaşılıyor. Bir tanesinin önünden geçiyoruz. Bir çocuk bayrağı görünce durdu, bana selâm verdi. Selâmı diliyle de söyledi. Anladım ki, Tatar çocuğu. Bir kaç yıl sonra dilini de, milliyetini de, dinini de unutacak zavallı... Yüreğim sızladı...

Bolşeviklerin mekteplerini gezdim. Gayet amelî ders veriyorlar. İyi usûldür. Bizde mektepten çıkanlar, kalem tutar, evinde bir çiviyi çakamaz. Ne fenâ şey. Hayatta bunlar çok lâzımdır. Rus'lar çocuğu kalemden ziyade çekiç için yetiştiriyorlar.

Tatarlar hikâye ettiler: Bizim Harb-ı Umumide, Rus'lara esir olan zabitlerimizden bir kaçı Taşkent'te mektepler yapmışlar. Çocuklara Türk Millî ruhu vermişler, güzel şeyler okutmuşlar, terbiye etmişler Tacik çocukları bile hânelerinde kendilerine farisî söyleyen ana ve babalarına türkçe cevap verir olmuşlar. Bunlara millî şarkılar ezberletmişler, askerî talimler göstermişler. Bunlardan üç bin kadar çocuğu izci elbisesiyle ve şarkı ile sokaklarda dolaştırmışlar. Bunu gören Rus'lar telâş edip, zabitleri oradan kovmuşlar ve mektepleri kapatmışlar.

Fergana'da Rus'lar aleyhine kıyam eden Türkler var. Bunlara Basmacı diyorlar. Basmacı bizim kelimenin mânasında değildir. Bir yeri basan demek, bu da eşkiya demek. Halbuki bunlar eşkiya değil, millî kıyâmcılar. Rus'lar böyle eşkiya di-

yorlar. Rus'ları çok zamandır iz'aç ediyorlar. Enver Batum'dan bunları teskine gönderiliyor. O da teskin edeceğine başlarına geçiyor. İptidâ basmacılar Enver'i Rus casusu zannedip, öldürmek istiyorlar. Ne ise sonra anlaşıp itimat ediyorlar. Enver 5-6 bin kişilik bir kuvvet yapıyor. Yanında Harb-ı Umumi'de esir olup, oralara sevkedilmiş ve oralarda kalmış Türk zabitleri de var. İlk zamanda önünü boş buluyor, Buhara'yı, Hive'yi de zaptediyor. Beyannâmeler neşrediyor. Bunlarda kendi nâmına büyük bir mühür var. Bu mühürde kendisine Halife'nin dâmadı ve Buhara Emiri ünvanını veriyor. Tabiî bu muvaffakiyet muvakkat idi. Rus'lar Enver'in üzerine, seksen bin kişilik bir kuvvet gönderiyorlar, Envet çekileceğine Fergana dağlarına varıyor. Ben Moskova'da iken iş bu halde.

Birgün Karahan bana dedi ki: Enver vurulup ölmüş. «Niçin gazetelerde neşretmediniz?» dedim. «İyi tahakkuk etsin diye bekliyorum. Şahsını tanıyanlar gönderdik. Üç mitralyöz kurşunu yemiştir. Şimdiki halde dört delil var ki, Enver olduğunu ispat ediyor: Kalpağı, Berlin'deki karısı ile olan muhaberesi mührü, aşk mektupları.» Hakikaten bu adamın kalpağı tuhaf bir şekildeydi. Rusya'da böyle kalpak yoktu. Bizim kalpaklar gibi değildi. Kalpağını bile yektâ bir şekilde yaptırmıştı. Karısının imzasıyla olan türkçe mektuplar tabiî sade kendi üzerinde bulunur. Mühür de keza. Burda şimdi bir şey var Enver'in iffet hususunda gayet temiz olmak şöhreti vardı. Herkes, bilhassa İttihadcılar Enver için «ömründe aslâ fuhuş yapmamış» derlerdi. Şimdi mektuplar aksini ispat ediyor. Sonra bana Berlin'de Profesör (S) Postdam'da hânesinde ziyafet verdi. Meğerse Enver Berlin'de ataşe militer iken bu hânede pansiyon kalmış. Profesörün karısı ile sevişmiş imiş. Diyorlardı ki, Profesörün küçük çocuğu Enver'indir. Profesör de karısını ve o çocuğu hiç sevmiyormuş.

Üç gün sonra Erkân-ı Harbiye Reisinin yanında idim. Cesedi bulunan adamın Enver olduğunun tahakkuk ettiğini söy-

ledi. Türkiye'ye döndüğüm vakit bu haber gelmiş, fakat İttihadcılar aslâ inanmıyorlardı. Ben teyid ettim. Yine inanmak istemediler. Çok zaman inanmamışlardır. Basmacılar orda Enver'e bir türbe yapmışlardır. Şimdi ziyaretgâh olmuştur. Pazubend takıp kendisine kurşun işlemez zannederek, çok cesur olan ve Harb-ı Umumi'de Türkiye'ye büyük felaketler etmiş olan Enver akıbet üç misket ile öteki dünyaya gitmiştir.

Evvelki Rusya seferimde Enver bu plânını bana açıkça söylemişti. Ben de ona şöyle söylemiştim ve çok yalvarmıştım: Ruslarla baş edilemez. Perişan olursun. Hem de Türk Milletini perişan edersin. Yapma! demiştim. Çok akılsız adam idi. Bu iş çocuğun bile yapamıyacağı bir işti.

Bir - İki ay sonra Buhara'dan bir hey'et gelmişti. Bunlarla görüştüm. Reisleri aklı başında bir adamdı. Mahrem olarak konuştuk. Nihayet ona Enver işini sordum. Şunları söyledi:

«Enver bize çok büyük zararlar verdi. Yaptığı iş deli işi idi. İptidâ Basmacılarla Buhara ve Hive'yi bastı. Bizim yetişmiş adamımız yok. Biraz okur - yazar bir Türk bulursak Nahiye Müdürü yapıyorduk, böyle memuriyetlere tayin ediyorduk. Mektepler açtık. Çocukları yeni usûlde okutuyorduk. Rus'lara komünist görünüp bu işleri beceriyorduk, ne yapalım? Enver Basmacılarla geldi. Bunlar cahil ve müteassıp adamlar. Enver din ve taassupla bu adamları azdırmış, beyannâmelerinde bile taassuba ateş veriyor, medeniyet ve yeni usûller aleyhine tahrikat yapıyor. Bu nasıl adammış? Bu tahrik neticesi Basmacılar girdikleri yerde ne kadar münevver Türk bulduklarsa kestiler. Bir mektepte yüz kadar çocuğu, kâfir oldular diye boğazlayıp öldürdüler. Elimizde birkaç münevver vardı. Bu mes'elede Basmacılar kâfir, komünist diye imha ettiler. Sonra Rus'lar geldi. Basmacıları kırdı; püskürttü. İş bununla bitmedi. Bunlar da geçtikleri yerlerde halkı soydular ve kestiler. Hele öyle soygunculuk yaptılar ki, talan eşyayı pazarlara yığdılar, sattılar. Bu suretle memleketten iki çekirge sürüsü geçti. Biz terakkı yolu-

nu tutmuştuk. Enver bizi tam kırk yıl geri attı. Bu adamın Buhara Türk'lerine ettiği kötülük çok büyüktür.» dedi. Zavallı bunları bin elemle anlatıyordu. Sonlarında ağlamağa başladı. Benim de gözlerim yaşardı. Enver hırsı ahmaklığı yüzünden hem kendi kafasını yemiş, hem ora Türk'lerine büyük fenalık etmiştir. Nitekim, Türkiye'ye de neler yapmıştı... Kafasızlığından. Türkiye'yi harbe sokmuştu. Cehaletinden Sarıkamış'ta mühim bir orduyu kırdırıp, mahvetmişti. Bunlar büyük ve millî cinayetlerdi. Enver Harb-ı Umumi'de Harbiye Nâzırlığında müthiş bir irtikâp yapmıştır. Şuna - buna binlerce altın vermiştir. Bunları sırf kendi emriyle Harbiye Bütçesinden vermiştir. Bu paralar bu adamların yed'i irtikâbında kalmıştır. Bilhassa Dönmeler çok paralar alıp yemişlerdir. Yâveri Şakir Nimet bir çok altın almış, Enver yalnız Ali Heba adındaki bir Mısırlıya üç milyon altın vermiştir. Enver bu mevkide kibir ve azametinin en son raddesine varmış, su gibi herkese caizeler dağıtmıştı. Yalnız para değil, mücevharat bile hediye edermiş. Yalnız kendi şahsına Harbiye Bütçesinden bir milyon altın almış. Kendisi de başkalarından kıymetli hediyeler kabul etmiştir. Meselâ çocuğu doğunca kendisine gümüşten banyo takımı hediye edilmiştir. İttihadcılar niçin düştüler, niçin mahvü perişan oldular, niçin memleketi inkıraz mezarına koydular? İşte recülleri böyle ahmaktı. Hem ahmak, hem de cahildiler. Hem de dönmelerin, yahudilerin avucunda idiler. Meselâ Talât'ın en baş müşaviri ve sırdaşı Yahudi Metrsalem idi. En baş dostu, Yahudi Karasu idi. Yapacağını bunlara sorardı. Bu Yahudilerin ikisi de İtalyan lira, Fransız'lara satarlardı. İkisini de müthiş zengin etmiştir.

Moskova eskisi gibi değil, Rusya bütün değişmiş. Şimdi dükkânlar, kahvehâneler açılmış, ticaret var. Hattâ Borsa bile var. Ötede berede tamir ve inşaat var. Ordu muntazam bir hale konmuş, disiplin yeniden konulmuş gözüküyor. Bu mühim bir şeydi. Çünkü, komünist akîdesine zıd. Lenin amelî hayatta komü-

nistliğin bütün kaidelerinin sökmediğini görüp, solculara söylemiş ve sağa gidilmesi lüzumunu bildirmişti. Şimdi fi'len sağa gidilmiştir. Adetâ rejim, komünistlikten çıkmış, Menşevik(Sosyal-demokrat) olmuş. Fakat, terör, Çeka yine ayni. Emniyet yok. Herkes korku içinde. İkide birde hükûmet ticarethâneleri, borsayı basıp altın ve elmas yakalıyarak zaptediyor. Şimdi bir de Niştork diye haricî ticaret yapmışlar. Ecnebi tâcirler metalarını Rusya'ya getirince ancak hükûmete satabiliyorlar. Hükûmet de istediği fiyatı veriyor. Bu da daima malın sermayesini korumuyor. Çürüyecek mal çürüyor. Yahut tâcir malını ölü pahasına verip işin içinden çıkıyor. Her komiserlik, meselâ Hariciye, Maarif Komiserlikleri de kendi namlarına ticaret yapıyorlar. Masraflarını bununla temin etmek istiyorlar. Bunlar ticaret değil, tâcirin malını kapatma... Bu sebeple hariçten mal gelmiyor. Getirenler de pek şikâyette. Bilhassa bizim tâcirler çok zarar ve şikâyette.

Bazan tüccarın malını da, motörünü müsadere ediyorlar. Trabzon tarafından böyle felâkete uğramış birkaç adam da var. Moskova'da dolaşıp duruyorlar.

Bolşevik mekteplerini gezdim. İlk mektepleri ekseriyetle bahçeler içinde, şehir civarında yapmışlar. Çocukları buralara doldurup sırf bir pratik amele halinde yetiştiriyorlar. Küçük çocuk keser ve çekiçle işe başlıyor. Hendeseyi kendilerine tahtadan şekiller yaptırarak öğretiyorlar. Aynı zamanda bunları komünist akideleriyle meşbû ediyorlar.

Pratik kısmı doğrusu bizim mekteplerde tatbik edilecek bir güzel usüldür.

Moskova'ya vardığım gün trenden sefarethâneye inmiş, banyoyu hazırlatıyordum. Ben de soyunmuştum. «Cemal Paşa geldi, sizi görmek istiyor.» dediler. Dedim: «Görüyorsunuz ki, soyunmuşum. Biraz beklerse banyoyu alıp, kendini görürüm» Gittiler, geldiler. «Bekliyemem, şimdi göreceğim.» demiş. Hem bekleyemiyor, hem de kızıp gitmiyor, hem de şimdi görecek. Bu

adam da pek tuhaf adamdır. General... Bizim generallerdeki umumî hastalık. Bunda da mükemmel var: Azamet ve kibir. Hele bu adam bu hususta hepsinden hasta. Misli görülmemiştir. Azametinden yere basamaz. Gökte uçacak... Kral mıdır, İmparator mudur? Nemrut mudur, Firavun mudur? Allah mıdır? Sanki yeryüzünü, insanları o yaratmıştır. Düşündüm. Bu adam vaktiyle beni doktor Nazım'a karşı himaye ediyordu. Fakat yine bu adam vaktiyle Bahriye Nazırı iken Paris'e gelmişti. Kendini görmek için bir mektupla randevü istedim. Aldırmadıydı. Şimdi ayağıma gelmiş, fakat ben de intikam alayım; kabul etmemeyim. Adam «O büyük olsun, küçüklük bizde kalsın!» dedim. Banyo almadan giyindim. Bulunduğu odaya indim. Yanında yâveri, emirber neferi var. Meğerse bu adamın başında bizim esir ve zabit ve neferlerden on beş kişi varmış. Bunları kendisine yâver, emirber nefer ve muhafız yapmıştır. Yâni Moskova'da da karargâh halinde. Hepsini de Rus'lar besliyor. Kendisini başka bir odaya aldım. Hüsnü muamele ettim. Bana Ankara'dan sordu. Nihayetinde Ankara'ya gitmek istediğini ve Gazi'ye yazdığını, Gazi ile muhaberede olduğunu Tiflis'e gidip cevap bekleyeceğini söyledi. Gazi ile mektuplaştığını biliyordum. Evet bir zamanlar bir düziye Cemal, Gazi'ye mektup yazdı. Mustafa Kemal cevap vermedi. Hattâ bir mektubunu bize göstermişti. Bu mektupta Cemal «Yahu! Bir satırcağız olsun bana bir cevap yaz. Bununla iftihar edeceğim.» diyor. Mustafa Kemal de bermutad Cemal'e ağız dolusu yakası açılmadık küfürler etmişti. «Bak, kerata benden cevap istiyor» demişti. Böyle dedi ama sonra cevap vermiş, bir müddet mektuplaşmışlar. Evvelki sözünü unutan Mustafa Kemal bir gün bize, mektuplaştığını da söylemişti.

Cemal'e nasihat ettim: «Boşuna gidiyorsun. Mustafa Kemal seni Türkiye'ye sokmaz» dedim. Adam Türkiye'deki rakiplerini temizlemek ve izâle ile meşgul. Başına Cemal gibi bir adamı alır mı hiç? Cemal'in hizmet için askerlik ve ne de saire-

de bir kıymeti yok, fakat komiteci. Fırsatını bulursa Mustafa Kemal'i iktidar mevkiinden atar. Cemal beni dinlemek istemedi. Gazi ile pek seviştiklerini ve memlekete girmesine behemehal müsaade geleceğini söyledi.

Şu adama bari biraz târizde bulunayım dedim. Sırasını getirip, pek nazik bir tavır ve cümle ile : «Paşa! Bak! Vaktiyle suratıma kaleminden zehir ve kan damlıyor, dedin. Beni hudud haricine sürdünüz. Beni vatanımdan kovdunuz. Böyle dediğiniz adam bil'akis vatanına nâfi imiş. Kaleminden zehir değil, ilâç akarmış. Vatan öldü, diriltmek için başına koşanlardan biri de benim. Şimdi boyuna sun'î tenefüs yapıyoruz, serum şırınga ediyoruz.» dedim.

Derhal bana şu cevabı verdi: «Fena mı ettim? Bil'akis iyi ettiğim işlerden biri de budur. Ben sizin kıymetinizi biliyordum. Birgün bu memlekete büyük hizmetler eder diyordum. Bizim cemiyet size pek düşmandı. Bir gün sizi sokakta öldüreceklerdi. Hayatınızı kurtarmak lâzımdı. Onun için sizi Avrupa'ya yolladım. Tahminimde aldanmamışım. İşte... Vatana büyük hizmetler ediyorsunuz.»

Yaman adam!... Ne çabuk ve ne güzel de buldu. Yakıştırdı. Ben hiç zannetmiyorum ki, beni vatandan kovarken böyle düşünmüş olsun. Böyle düşünse, kaleminden kan ve zehir akıyor demezdi. Cemal câhil idi. Ama şüphesiz İttihadcılar içinde en zekilerden idi. Bu cevabı da zekâsına işaret eder. Bununla beraber beni hapishâneden çıkarırken, pek nâzikâne muamele etmişti. Avrupa'ya yolladıktan sonra da Doktor Nâzım'ın mümanaatına rağmen bana talebe maaşı bağlatmış ve kestirmemiş idi. Ben ona, o da bana mektup yazmış idik. Herhalde şahsan aleyhinde bulunmağa hakkım yok idi. Hattâ Türkiye'ye giremez. boşuna zahmet ediyor, girse dahi Mustafa Kemal birgün onun başında çorap örer diye kendisini siyaneten Tiflis'e gitmemesini çok tavsiye edip ısrar etmiştim. Dinlemedi, gitti.

Ermeniler Azerî Türk'lerden altı - yedi recûlü vurmuşlardı.

Türkiye Türk'lerinden Talât, Bahaeddin Şâkir ilh... devrin beş recülünü vurdular. Bu suretle Türk'lerden intikam alıyorlardı. Arası pek az geçti. Cemal'in Tiflis'te vurulduğunu ve öldüğünü işittim. Kendi kendime «Ermeniler yapmıştır» dedim. Fakat bu adam Harb-i Umumide Ermeni'lere hiçbir fenalık yapmamıştı .Bil'akis bir çok Ermeni'leri Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Lâekal elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı. Bu halde Ermeniler ne diye bunu vuruyorlar? Bir muamma!...

Karahan'a gittim. Mâlûmat istedim. «Çok müteessifiz Katil bulunamadı.» dedi. Kendisine bu hususta gayret edilmesini rica ettim. Ve bunu kendime iş edip, bir müddet Karahan'a gittim geldim. Hayır. Kaatil bulunamıyor. Sonra hususî mâlûmat aldım. Vuranlar Ermenidir. Beş altı Ermeni müştereken yapmışlardır. Bir tanesi de ekmekçi imiş. Vurduran da Rusya hükûmetidir.

Bu havadisin doğru olması lâzımdır. O zamanda Rusya'da Çeka kaatilleri bulamasın, yahut insanları katle tasaddi etsin mümkün olamayan şeydi. İyi de kötü de Hükûmet eliyle olurdu.

Sebep nedir? Bunun halli güçtür. Bu babta hiçbir rivayet de yok. İhtimal Enver vak'asıyla Rus'ların bunlardan tamamiyle itimadı kalkmıştı. Cemal'in de Enver isyanında mâlûmatı olduğu bence şüphesizdi. İhtimal Rus'lar bunu da öğrenmişlerdi. Cemal'i de ifna ettiler. Yahut Mustafa Kemal Cemal'in Türkiye'ye girmek istemesinden telâş etti. Çünkü Cemal mutlaka memlekete girmek istiyordu. Hali, daüssila ile perisan bir adamın hali idi. Rus'lara Cemal'i izale ettirdi. Rus'larla Mustafa Kemal arasında müşterek cinayetler olduğu hakkında büyük şüphem vardır. Bizde bir iki Rus öldürüldü, kaatili meçhûl kaldı. Son zamanda eski İzmir valisi Rahmi'yi Rusya Türkiye'ye veriyordu; muhakkaktı. Halbuki siyasî bir cürumdür, teslime aslâ hakkı yoktu. Bereket versin Almanya ve Fransa'daki nüfüzlu Yahudiler, Moskova Yahudilerine adam gönderdiler.

Rahmi Yahudi'lerin adamıdır. Kimbilir para işlerinde onlara ne yardımlar etmiş, meşrû' ve gayrimeşru' ne servetler kazandırmıştır. Yahudiler Rahmi'yi kurtarıp Almanya'ya yolladılar. Yine son zamanda Stalin, Troçki'yi İstanbul'a yolladı. Burası Sibirya'dan daha â'â ve emin bir menfâ olmasa, Stalin onu Türkiye'ye emanet etmezdi.

Halbuki Cemal evvelce Rus'ların pek keyfine gidecek bir iş peşinde idi. Afganistan'da ordu vücuda getiriyordu. Bu ordu ile Emanullah Han Hindistan'ı zaptedecekti. Hakikaten Afganistan'da ikiyüz bin kişilik, talim ve terbiyeli, her şeyi mevcüt bir ordu olursa Hindistan'ı zaptedebilir. İşte İngiliz'lerin ölümü de böyle olur. Fakat Cemal orada o kadar azamet satmış, kırala o kadar tahakküm etmiş ki, adetâ kendisini kıral yerine koymuş, Kıral da tahammül edemeyip, Cemal'i Afganistan'dan kovmuş. Cemal'in sonra zoru hep Türkiye'ye girmek olmuştur.

Sivastapol'dan Ordu meb'usu Recai'den bir telgraf geldi. Başından büyük bir kaza geçmiş. Hikâye ediyor: Sivastapol'a inmişler. Rus'lar bunlara bir hâne vermişler. Vapura bininceye kadar orda misafirler. Bir gece hâneyi hırsızlar basmışlar. Bütün eşyalarını kaldırıp götürmüşler. Zavallının paraları, elbise ve çamaşırları iğneden ipliğe kadar hep gitmiş. Bunlar arasında şifre de varmış. Hey'etin şifresi bendedir. Hayret ettim. Ne şifresi diye sordum. Trabzon Liman dairesinin bir şifresi varmış. Recai Rusya'ya gelirken onu almış, onlarla muhabere edermiş!... Ukranya'lılardan tersaneden bazı şeyler alacaktık, vaad ettilerdi. Recai Sivastapol'da bunlarla da meşgul olacaktı.

İş anlaşıldı. Rus Hükûmeti evrak, vesika hırsızıdır. Recai'yi şifre ile muhabere eder görünce, şüphesiz kendisinde vesikalar olduğuna hükmettiler. O vesikaları çalmak için bütün eşyayı çaldılar. Nitekim vaktiyle Tiflis'te benim de evrakımı alacaklardı. Evvelce hikâye ettim. Sivastapol'da bir gece sekiz - on bavul ve sandık çalınıp götürülsün de hükûmet haberdar olmasın, bu mümkün değildir. Bunu yapan Hükûmettir. Nitekim bir kaç

gün sonra şifre kağıdını bir çocuk getirip Reca'iye vermiştir. Bu da işin istihzası... Bir hey'ette böyle iki şifre olması ve diğer murahhasın da şifre ile muhaberesi olmaz şeydir. Muhabereyi ve muhaberenin şifresini de ancak reis yapabilir. Evvelce haberdar olsaydım, şifreyi alır, imha ve kendisini şifre ile muhabereden men, ederdim. İhtimal ki, bizim Bahriye İdaresinin Rusya'dan gönderilmiş, tabiî Rus telgrafhânelerinden geçmiş bir takım şifreleri ve bunlar arasında mühim mâlûmat vardı. Rus'lar Recai'den aldıkları miftah ile bunları kâmilen halletmişlerdir.

Recai bunun cezasını çekti. İğneden ipliğe kadar nesi varsa verdi. Bu işte bir iki - bin altın parası gitmiştir. Zavallı iyi adamdı. Fakat zekâsı pek basit idi.

Bunun için de Karahan'a söyledim. Failleri meydana çıkaracağını vaad etti. Fakat ben va'da aslâ inanmadım. Bence bunun Hükûmet tarafından yapıldığına aslâ şüphe yoktu. İki - üç defa söyledim. Ama çok uğraşmadım. Bu mes'ele de failleri meçhûl olarak kapandı.

Rus'lar bize ziyafet verdikleri gibi, İran ve Afgan sefirleri de vermişti. Ben de resmî bir - iki ziyafet verdim.

Sefarethânede, bir Zeki adında İkinci Kâtip var. İnce, zayıf uzun, gözleri loş velfecri okuyan bir adam. Yirmisekiz yaşlarında biri. Haber aldım, gece - gündüz Polonya sefarethânesinden çıkmıyormuş. Kendisini iskandil ettim. Polonya'lılar dostu. Onların siyasetindedir. Bana da bu siyaseti tavsiye etti. Yâni Rus'lar aleyhine olmak için. İçimden aferin dedim. Dün Polonya Sefarethânesi yüzünden, Ali Fuad mes'elesi ve iki devlet münasebatında müthiş bir gergınlik oldu. Biz bunu temizlemekle meşgul olduk. Bu bey de halâ o politikayı takip ediyor. Ha'ine baktım, hiç doğru söz de söylemiyor. Oynak bir şey. Civa gibi kaypak bir mahlûk. Şehvete, içkiye de pek düşkün Câhil de. Zekâsı da basit. Ama, hokkabaz mı hokkabaz. Kendisine Polonya politikası yapmamasını, zaten politika kendi vazifesi olmadığını, Lehistan Sefarethânesine gitmemesini söyledim Yine

gidiyor, hem sık sık. Bu adama mini koydum. Birgün Harkof'tan Fronze gelecek... Bize silâh verilmesi hususunda teşebbüs yapacak. Bana hareketini bildirdiler Tabii istasyonda istikbaline gitmem lâzım. Bizimkilere otomobili hazır bulundurmalarını tenbih ettim. Moskova'da kolaylıkla başka nakliye vasıtası bulmak da mümkün değil. Bunu bildiği halde Zeki trenin vusülü mutadından bir saat evvel «Ben döner, yetişirim» deyip, Sefarethânenin otomobiline binmiş, Polonya Sefarethânesine gitmiş. Ordan da Rus kızını evine götürmüş. Vakit geldi, otomobili istedim. İşi anlattılar. Vakit geçiyor, tepiniyorum, yok. Vakit geçti: Zeki bir saat sonra geldi. Herifi yoldum. Ne ağzı, ne yüzü kaldı. Yalancı, sahtekâr, ilh .. hepsini söyledim. Ve sonunda dedim ki: «Bir daha Polonya Sefarethânesine gidersen, seni kolundan tutar, buradan atarım. Gidersin.» Otomobil ile istasyona koştum. İn - cin yok. Fronze çoktan gelmiş, gitmiş. Şimdi bu adamı ben vurup öldürsem günah mıdır, yoksa sevap mıdır? Yine küfürler ettim. Fakat herif utanmıyor ki...

Anlaşılıyor ki, Polonya Sefarethânesinde, yemek, rakı, karı, belki para da vardır. Çünkü bu adamı bu dört şeyin adamıdır. Başka şey bilmez. Bu malı kim buraya göndermiş!... Böyle adam memur, bilhassa hariciye memuru yapılır mı?

Artık bana köpek gibi yaltaklanıyor. Hergün geliyor. «Burada kadınsız yaşanmaz. Size kadın getireyim.» diyor. Ben de «Ayıptır, böyle şey olmaz. Hadi...» diyorum. Görüyorum ki, herif mükemmel pezevenk de... Büsbütün iğreniyorum. Türkiye'nin haline acıyorum. Yine içimin bu derdi kalktı. Zavallı Türkiye! Çok defa böyle adamların elinde. Bundan hayır olurmu? Bu iş görür mü? Sefarethânenin bütün esrarını üç buçuk kuruşa satar. Zeki'nin hayatını etrafdakilerden sordum. Nelerini anlattılar. İğrenç. Meğerse fuhuş içinde yüzermiş. Hizmetçi kadınlar ile meşgul imiş. Güzellerini getirir, onlar ile yatarmış. Bir vak'asını hikâye ettiler: Bir gün sabahleyin pijaması ile herkesin içine gelmiş. Herkes kahkahayı koyuvermiş... Sebebi

pijamanın önü kâmilen kan imiş. Anlaşılmış. Hizmetçide aybaşı varmış. Ama pijamasının her tarafında değil. Al damgasıyle meydana çıkmış. Bu evvelce söylediğim askerlerin eşek ve katran hikâyesine benzer.

Bu esnada resmî işim yok. Bize verilecek silâhların teslimini bekliyorum. Tatar şairi Abdullah Tokayef'i tetkik ile meşgulüm. Karanlık basmış ki, masamın üstünde elektriği yakmıştım. Kapı açıldı. Zeki yine, Sefarethânede bir memuriyette olan Feridun adında bir çocuk girdiler. Yanlarında bir kadın da var. Alıklaştım. Dediler ki : «Bu madam sizinle biraz görüşmek istiyor!» «Peki» dedim. Oturdular. Kitabın sahifesini bitireyim diye mâzeret dileyip devam ettim. Bitirdim, kapattım. Başımı kaldırdım. Zeki ve arkadaşı yok. Yalnız kadın var. Kadın fransızca bilmiyor. Çıktım, Zeki'yi diğer çocuğu arattım. Savuşmuşlar. Askere «Kadını yerine yollayınız» dedim. «Karanlıkta göndermek müşküldür. Hattâ bizim sokağa çıkmamız tehlikelidir.» dediler. Kadını ne yapacağız? Kadın o akşam Sefarethânede yatırıldı. Sabahleyin erken yerine gönderildi.

Demek ki, Zeki def'alarca teklifine şiddetle mümanaatıma rağmen bana pezevenklik etti. Usta pezevenk. Şüphesiz bununla maksadı, beni de kendi işlerine bulaştırmak, kendisine zarar veremeyecek hale koymak. İçimden «Sen görürsün. Benim gibisi böyle şeyden anlamaz.» dedim.

Sefarethânenin Tahsin adında bir muhasebecisi var. Her gün yanında bir başka Rus veya Tatar kızı veya kadını var. Hepsi de seçme güzel şeyler. Kendisi ise, çiçek bozuğu, çirkin bir adam. Bu da fuhuş içinde. Abâza Fuad meb'usluğu bırakıp Moskova'ya konsolos oldu. O da bir Rus karı yakalamış, onunla. Başkâtip Aziz bey var. Yalnız o bu işlerde değil. Kendi vazifesinde. Muhasebecinin bir gün ansızın basıp kasasını teftiş ettim. Açığı çıktı. Raporum üzerine bu adam azledildi. Yıllar geçti. Birgün İstanbul'da İskân Muhasebecisi olarak dairesinde tesadüf etmeyeyim mi? Bu bizim devletin hali böyledir. Mâ-

demki bu adam hırsızdır, azledilmişti, sonra nasıl oluyor da cevaz-ı istihdâm kararı verip tekrar kullanıyorsunuz? Bu cevaz-ı istihdam denen şeyi yakmalıdır. Kül edip savurmalıdır.

Sefarethânenin bu fuhuş hali bana ilhâm verdi, «sefarethâne değil, Zühre Masley» diye bir şiir yazdım.

Sefarethânede bundan başka bir hal var ki, daha mühim daha muzir. Tatarlar dert yanıyorlar ve bana diyorlar ki: «Burası Türk sefarethânesi mi, yoksa Çerkes sefarethânesi mi?» «Niye?» diyorum. «Memurlar hemen umumiyetle çerkes ve sonra burada ne kadar Rusya'lı hıristiyan çerkes varsa Sefarethânedeler. Hem bunlar Çar taraftarıdırlar. Hükûmetle siyasetinizi bozmaz mı?» diyorlar. Tamamiyle doğru. Bu adamlar siyaseti bizim memurlardan daha iyi görüyorlar. Çerkes Çarcıların Sefarethâneye geldiklerini bilmezdim. Tahkik ettim, doğru. Böyle sürgün gibi Moskova'ya toplanmış, vaktiyle Çar sarayında hizmet ve zabitlik etmiş, hem de Hıristiyan Çerkesler bizim Sefarethâne memurları Sefarethâneye topluyorlarmış. Bunlar ile millî müzakereler yapıyorlarmış. Demek bizim Sefarethâne Çerkes komitesinin mahfeli halinde. Bu ne muzır siyaset! Aklım çıkacaktı. Zavallı Türk maaş veriyor, memur gönderiyor, onlar Türk'e değil, başkasına hizmet ediyorlar. Hem de Türk'e muzır oluyorlar. Umurlarında mı, olurlar ya. Fakat, Türk! Kabahat senin. Çerkesleri memur yapar yollarsan, böyle yaparlar. Sen halâ akıllanmadın...

Bunun bir misali de şu: Birgün Fuad geldi. «Rus'lar kırk hâne Asetin'e ezâ ve cefa etmişler. Onlar da Türkiye'ye hicrete kalkmışlar. Gidip yerlerinde kalmağa ikna edeceğim. Ne dersiniz?» dedi «Ne diyeceğim. Bunlar Türkiye tab'ası değil ki, bize ne? Ne isterlerse onu yapsınlar. Hem bunlara niye enterese oluyorsunuz?» dedim. Cevap yok. Aklı başında olsa bunu hem yapmaz, hem yapacaksa bile benden gizlerdi. Tabiî haber alırım diye korktu söyledi.

İki gün evvel de neferlerden biri geldi. Bana bir ricada bu-

lunduydu. Sefarethâne, bizim bir müfreze silâhlı askerimizle muhafaza ediliyor. Bunlar Ankara'dan Ali Fuad'ın getirdiği Türk neferleridir. Dedi ki: «Efendim, Trabzon'lu biri var. Motörünü Rus'lar zaptetmişler. Zavallı aylardan beri burda uğraşıyor. Buraya gelip-gidiyor. Efendilerden hiç biri bunun işine bakmıyor. Çerkes olursa bakıyorlar. Siz Türk'sünüz. Siz de bu Türk'ün işine bakın!» demişti. Fuad'a: «Motörcünün işi, asıl kendi işinizdir. Niye buna bakmıyorsunuz? Böyle şeylerle uğraşıyorsunuz?» dedim. Neferin bu müracaatı pek mânidâr ve mühimdir. Zavallı Türk Çerkeslerin millî gayretlerinden kendi Türk'lüğü galeyana gelmiş... Kendi sefarethânesinde gariplik duymuş... O adamı çağırttım. Sordum ve işi için uğraştım, durdum. Vazifem değildi. Fakat Çerkeslere karşı gayrete geldim.

Yine bir doktor var. Sefarethânede yatıyor. Tahkik ettim. Çerkes. Türkiye'den kaçmış. Çerkes olduğu için buna bir hademe maaşı yapmışlar, bir de oda vermişler. Yatıyor, yiyip içiyor. Kekâ... İş de yok. Hemen maaşını kestim. Ve burası otel değil deyip, dışarı da attım. Çerkeslik gayreti artık bu kadar da ileri gider mi? Bu kadarına insan utanır. Hem de doktor, Türk'e hiyanet suretiyle alçak... Bundan daha fecî bir tecelli oldu: Birgün bir kadın geldi. Aç ve açık imiş, Müslümanmış, Kırım'lı imiş. Kırım Rus eline geçince, oradan bir takım Tatar aileleri, Kabartaylar ve Çerkesler içine kaçmışlar. Orada yerleşip Çerkesleşmişler. Bu da onlardanmış. Vaktiyle Çar sarayı mükemmel bir siyaset tutmuş. Kafkas Dağları, asilzâdelerinin, bilhassa Çerkes beylerinden bir çoğunu Saraya zabit, nefer vesair hizmetlere alırmış. Bilhassa çocukları alıp Rus ve Hıristiyan yaparak büyütürmüş. Bunlar Çar'ın Hassa Alayında mühim yerler sahibi olmuşlar. Kızlarını da alıp, sarayda hıristiyan olarak büyütürlermiş. İşte bu kız da küçüklüğünde Saraya alınıp büyütülenlerden biri imiş. İhtilâlde Saraydan dışarı atılmış ve kocası kesilmişti. Moskova'ya bir tekaüt maaşı alabilmek için gelmiş imiş. Fakat bir şey vermemişler.

Demek ki, Çerkesler bizde ve Osmanlı Sarayında kadın ve erkeleri ile ne ise, Rusya'da da ayniyle öyle imişler. Demek bu hal, bu milletin kendi kanında olan bir şeydir .

Kadın Kırım'a anasının yanına gidecekmiş. Ne parası, ne yatacak yeri varmış. Ne de şimendüfere binebiliyormuş. Hakikaten Rusya'da seyahat böyle müşkil imiş. Ağlıyor. İki gözü çeşme. Onlar nihayet buna: «Burda Müslüman Sefarethânesi var. Sen de Müslümansın. Git sana Türk'ler yardım etsin» demişler.

Haline acıdım. Sefarethânede bir oda, yemek verdirdim. Para verip biletini de aldırdım. Gitti.

Bu kadın bana bir şey anlattı. Zıp zıp sıçradım. Kadın Rusça, Çerkezce, biraz Tatarca da biliyor. Sefarethânenin bir evrak memuru var. Adı Tahsin Rüştü. Abaza. Bu Sefarethânede diğer bütün Çerkes memurlar, konsolos Fuad, hepsi bir kart bastırmışlar. Kartlarda bizim bildiğimiz adlarının kıçına birer Çerkes adı takmışlar. Bu Tahsin de böyle yapmış. Tahsin adını istemiyor bile. Aralarında yalnız Çerkes adı ile söyleniyorlar. Yalnız Aziz böyle yapmamış. Tahsin Çerkes diye kadınla görüşmüş, ona İzzet ve ikrâm etmiş. Bir gün de Çerkesleri methederken şunları söylemiş :

«Biz Çerkesler, asil, necip, büyük bir milletiz. Meselâ, işte Çerkesle Türk! Çerkes karılarını çarşafla kapatmaz. Türk hayvan gibi çuvala kor. İşte bu hal Çerkesliğin büyüklüğünü gösterir. Türk çok aşağı bir millettir. Hepsi vahşidir, çingenedir...»

Kadın geldi. Bunu bana aynen anlattı. Şimdi gel de çıldırma bakayım... Kadın ona iyi cevap vermiş. «Dediğini kabul ettim, fakat, sen böyle âdi bir milletin memurluğunu kabul edip, kendini niye küçük düşürüyorsun? Bunların ekmeğini nasıl kabul ediyorsun?» demiş. Bu cevap cidden yerinde. Tahsin buna cevap bulamamış.

Canım bu Çerkeslerin azgınlığı nedir? Türk bunların kıçlarına kazık mı sokuyor? Köylü Çerkes böyle değil. Mektepleri-

mizde yetiştirdiğimiz, memur, zabit yaptığımız, mevkilere çıkardığımız herif bunu yapıyor. Bu Tahsin olacak, ahmak ve kafasız şey. Çünkü Türk'e hakaret ve düşmanlık etmekle, kendisinin eline bir şey geçmez. Bil'akis bundan müthiş zarar görebilir. Be adam, sen Çerkesi evc-i âlaya çıkaracaksan, çıkar. İstediğin kadar methet. Fakat onu meth için, Türk'ü kötülemekte ne mâna ve buna ne lüzum var?. Türk'ü aşağılamak, Çerkesi yükseltmez ki. Çerkes'in yüksekliği, aşağılığı kendisine bağlı. Sonra haksız insan. Eğer bu istiklâlleri için ise, bizden ne istiyor? Gitsinler, Rus'lardan istesinler. Sonra ahlâksız adam ekmek yediği yere hiyanet ediyor. Bir insan birinin hizmetini kabul ederse, namuslu insansa, yakışan o vazifeyi dosdoğru ifa etmektir. Yok eğer o milleti âdi görürse memuriyetini kabul etmez. O vakit istediğini yapmakta ve demekte serbesttir. Hem memuriyeti kabul ediyorlar, kabul değil, el etek öperek alıyorlar, hem de nimetini yedikleri millet ve devlete hakaret ediyorlar. İnsan bunu yapamaz. Utanır. Elâlem insana bu kadının dediğini söyler. Bunlar utanmıyor.

Bu Tahsin'e o günden itibaren büyük bir garez bağladım, hakaret ettim, ziyafetlere dâvet etmedim. Anladı, korktu, dalkavukluğa başladı. Yüz vermedim.

İçlerinde bir adam var ki, bütün bunlardan beri. Bu adam, Başkâtip Aziz'dir. Nasyonalist bir abazadır. Ne fuhş, ne kartına bir Abaza adı, ne Türk'ü tahkir. Hiçbiri bunda yok. Bil'akis Türk memurunun vazifesi ne ise, o vazife ile meşgul. Kendisiyle görüştüm.

Baktım ki, zeki, aklıbaşında, ağırbaşlı, mâlûmatlı bir adam da... Abazadır ama, Aziz'e bende halâ devam eden bir muhabbet ve hürmet hasıl oldu. Her Çerkes ve Abaza, hattâ Arnavut, ilh... Aziz gibi olsaydı, mutlaka ecnebî unsur aleyhinde olmazdım. Ne yapayım ki, bu müstesna. Bizim sırf hakikat ile meşbu ve müteharrik olduğumuzu bu da gösterir ki, iyi gördük mü, Türk olmasa da itiraf ve takdir ediyoruz.

Bir taraftan siyasî, bir taraftan Türk tarihi için bir düziye çalışmaktan bir aralık fenalaşım. Ortalık da çok sıcak. Okuyup yazmayı bırakıp bir sayfiyeye gitmek, bir kırda biraz vakit geçirmek lâzım olduğu anlaşıldı. Bir sayfiye sordum. Tatarlar buldular. Moskova civarında «Pastaraçarin» köyü. Güzel, büyük ormanları olan ve yanında bir ırmak geçen bir köy. Otomobil ile bir saat kadar gittik. Bir büyük bahçe içinde bir ev. Tatar evi. Pansiyon gibi imiş. İçinde on kadar kadın erkek pansiyoner var. Hepsi de Tatar. Bir tanesi Mişer imiş. Kaç - göç yok.

Manzara güzel. Hoşuma gitti. İki - üç günde başım yerine geldi. Onaltı yaşlarında bir Tatar kızı var. Bizim şive ile de konuşuyor. Meğerse çocukluğunda babası ile beraber İstanbul'da bulunmuş imiş. Kadınlar ile veya kadın erkek geziyoruz. Ev sahibi, yaşlıca bir Tatar kadın. Zeki, Muhammediye başta olmak üzere Ahmed Yesevi'nin Hikmetleri, Yakurgan'ı Kesikbaş, ilh... kitapları var. Bunları okuyor, herkese va'z veriyor. Tatar kadınlarında okuyup - yazma bilmeyen adetâ yok. Şaşılacak şey. Türkçe huruf ile okuyup - yazıyorlar. Bu kadın şakalar da yapıyor. Bizi güldürüyor.

Bir gün dediğim kız ile bir ırmağın kenarında oturuyoruz. Kız birden ağlamağa koyuldu. Hüngür hüngür ağlıyor. Ben «Ne var?» dedikçe daha ziyade ağlıyor. Merak ettim. Sordum. Israr da devam ettim. Bir çok uğraşmadan sonra söyledi. Zeki ile beraber Sefarethânede benim odaya kadın getiren Feridun bunu bir gün Sefarethâneye götürmüş, odasına sokmuş. İzdivaç va'diyle iğfal edip, kızlığını bozmuş. Babası bilmiyormuş, anasına söyliyememiş. Benden imdat umuyor. Yâni evlendireyim diyor Fakat ne yapabilirim? Moskova'ya dönüşte çocuğa söyledim. İtirafa mecbur oldu, fakat evlenmem dedi. Yapacak bir şey yok.

Mişer bir kadın da var. Bir de bunun beş yaşlarında çocuğu var. Böyle güzel kadın nâdir olur. Hele gözleri! Ne müthiş!.

Şöyle bir dönüp yan gözle insana bir bakarsa, canına çengel takar. Buna bir şiir yazdım. Şiirin adı «Mişel Güzeli» dir. Burda diğer bir şiir daha yazdım.

Sayfiyeden döndüm. Artık işler de bitti. Avdet hazırlığındayım. Rauf imzasıyla bir şifre aldım. «Dünkü gün taaruza başladık» diyor. Yüreğim hopladı. Hemen Karahan'a gittim, haber verdim; beni sür'atle yollamalarını rica ettim. Sivastapol'da bir tahtelbahir hazırlanacak. Yakup ve neferim Beyti ile trene bindim. Galiba iki günde idi. Sivastapol'a geldim. Orada bizi büyük merasimle istikbâl ettiler. Limanı gezdim. Ne güzel, ne mahfuz liman. İç tarafta Rus donanmasının bir çok vapurları duruyor. Bunlar çürüklüğe çekilmiş. Biz, İngiltere, Fransa ve Sardunya müştereken buraya asker çıkardığımız vakit, harbin cereyan ettiği mevkii tabyeleri gezdim. Bilhassa Malakof Tabyasını olduğu gibi muhafaza etmişler. Metrisleri çitlerle tutturmuşlarmış. Öylece duruyor. Orda bir de güzel bir şey yapmışlar. Büyük, üstü örtülü, dairevi bir yer. Kenarlarına bütün bu harpleri yağlı boya resmetmişler. Bir de mücessem top, insan ve emsalini koymuşlar. İnsan ortadaki yüksek yere çıktı mı kendisini tam muharebe esnasında, muharebe meydanını bu istihkâmı seyrediyor zannediyor. Bir müze de yapmışlar. Bahriye Dairesini ve Tersaneyi de gezdim. Bahriye Dairesinde en büyük memurun odasına girdim. Masasının arkasında bir tablo nazarı dikkatimi celbetti. Sordum. Rus Donanmasının Sinop'ta bizim donanmayı yaktığının yağlıboya resmidir. Bu tabloyu fotoğraf ettirmek istedim ve çok rica ettim. Biz size göndeririz veririz deyip beni aşırdılar ve sonra da göndermediler. Eğer bunu alabilseydim ne iyi idi... Sinop'ta mevcüt iki taştaki kitabeye göre bizim yanan donanmanın amirali Tufan Paşa imiş. O, bu levha, tarih için vesika olurdu. Tufan'ın mezarı Sinop'ta Seyid Bilâl'dedir. Diğer şehidler hükûmetin yanında bir yere gömülmüş, etrafı duvarlarla örülmüş. Yıllarca öyle kalmış. Son yangından sonra orası yola geliyordu. Bunlara orada bir

meydan yapıp gömmek, üstüne bir âbide yapmak istedik. Halâ yapamadılar. Mustafa Kemal'in heykelini diktiler de, bu şehidlerin basit bir nişânesi işi hâlâ duruyor. Eski duvarlarını da yıktılar. Meydanda bir şey kalmadı. Yâni eski hayrata da ettiler. Ağlamalı mı, yoksa gülmeli mi?

Sivastapol'da Yunanlıları mağlûp ettiğimiz haberini verdiler. Artık sevincimiz son dereceyi buldu.

Evrak bavulunu Beyti'ye verdim. Çünkü Rus'ların evrak hırsızlığı mâlûm! Gündüz elinde, gece yatağında olacak. Öleceksin, çaldırmayacaksın dedim. Öyle yaptı ve muhafaza etti. Bir kaç alay asker, iskeleye yakın meydanda beni selâmladılar. Alelusul kıtaları dolaşıp selâmladım. Oradan motörle tahtelbahire gidiyoruz. Rus donanmasının kabil-i istifade kısmı hareket etmiş. 8 - 10 küçük, 3 - 4 büyükçe gemi var. Hepsi harekette. Şerefimize manevra yapıyorlar. Olanca sür'atle gidiyorlar. Neferler küpeştelere dizilmiş. Biz geçtikçe «Hurra!» diye bağırıyorlar. Vapurlar düdükler çalıyorlar. Gemiler bütün bayrak içinde. Toplar da attılar. Tahtelbahre geldik. Bavullarımızı bir delikten aşağı indirdiler. Bazı bavullar zorlukla geçti. Bana «gir!» dediler. Deliğe yanaştım. Baktım, demir çubuklardan bir merdiven. Bir insan sığar bir delik. Kuyu gibi derin. Dibi görünmüyor. Gireyim dedim, giremedim. Korktum. Sanki girecegim, hapis kalıp bir daha çıkamayacakmışım gibi bir his geldi. «Yukarda dursam olmaz mı?» dedim. «İmkânı yok» dedi. Hakikaten bu bilinmeyecek bir şey değil. Fakat şaşırmışım söylüyorum. Zarurî indim. Denizin dibindeyiz. Zabitler, neferler, biz, eşya bir aradayız. Elektrik tenviratı var. Muvellidülhumuza aletleri var. Ranzalar masa ve sandalyeler var. Tahtelbahir vermelerinin sebebi, yolda İngiliz'lere, Yunan donanmasına rastgelip ellerine düşmemek içindi. 19 saat sonra sabah erken Sinop limanına girdik. Vakıa telgrafla hareketimizi haber verdik. Sinop'taki istihkâmlar bizi düşman zannedip bombardıman etmesin dedikti. Ama ihtiyat olmak üzere büyük bir Türk Bay-

rağı açtık. Hakikaten Sinop'ta tahtelbahir gören zabitler önce Yunan gemisi zannedip topbaşına gitmişler, bombardıman tehlikesine mâruz kalmışız. Fakat sonra bayrağı görünce tereddüt etmişler. Biz de o vakte kadar limana iyice girmiştik. Hemen sandala atlayıp karaya çıktım. Meğerse telgrafım gelmemişmiş. Bir tehlike daha geçirdik.

Geminin zabit ve neferlerine parkta bir ziyafet verdim. Dükkâncılara da tembih ettim. «Ne alırlarsa para almayın. Ben vereceğim» dedim. Bazı şeyler almışlar. Paralarını ben verdim. Bu tahtelbahir kumandanı bir yüzbaşı idi. Ziyafette konuşurken diğer bir sürü zabitiyle aralarında münakaşa zuhur etti. Devam etti. Sonunda sordum. Anlattı. Konuştukları Türk'lük ile Rus'luk mes'elesi imiş. Ve ilâve etti : «Rusça bir darbımesel vardır : Bir Rusu biraz kazırsan, altından ya Türk ya Tatar çıkar der. Bu böyledir. Hep biz, bir Türk ve Tatar'dan Rus olma insanlarız.» dedi. Aman, bunu öğrendiğime ne memnun oldum.

Onlar yine Rusya'ya gittiler. Telgrafla oraya bildirdik. Ben eşyamı evde bırakıp hiçbir şey almadım. Sade evrak ile Beyti'yi aldım. İki ata bindik. Telgrafla Kastamonu'ya yazdım. «Taşköprü'ye bir otomobil yollayın! Yarın orada hazır olsun!» dedim. Ordumuzun İzmir'e girdiği haberi geldi. Halktaki sevinci görmeliydi. Hakikaten bu büyük bir bayramdı.

Dörtnala gidiyoruz. Boyabat'a uğramadık. Dağ içinde bir kestirme patikadan Taşköprü'ye civar bir yere indik. Orada geceyi geçirdik. Otomobile atladık. Bir günde Ankara'ya geldik. Ağustos ayı. Günler pek uzun.

Hasılı Moskova'dan Ankara'ya beş günde geldim. Bu fevkalâde bir rekordu. Ekser Anadolu'da şimendifer veya muntazam şoseler, Sivastapol-Sinop arasında sür'atli gemiler olsa budört güne, belki üç güne indirmek mümkündür. Sinop ile Sivastapol arası Karadeniz'in en dar yeridir. Sinop'tan Emin Paşa'ya hânemden çıkmasını telgrafla bildirmiştim. Eve gittim. Baktım. Bizim eşyadan eser yok. Ortalık pislik içinde. Bir araba pislik var. Ev sahibi Yahudiye sordum. Eşyayı Emin Paşa'nın bera-

ber götürdüğünü söyledi. «Kira verdi mi?» dedim. Onu da vermemiş. Emin Paşa'yı buldum. «Eşya?» «Veririm» dedi. Ben başkasında misafirim. Gün geçiyor, vermiyor. Birgün bir araba ve iki uşak alıp Emin'in evine vardım. Kapıyı bir hizmetçi kadın açtı. «Paşa burda mı?» dedim. «Yok» dedi. Uşakları içeri aldım. Eşyayı toplayıp arabaya doldurun.» dedim. Kadın «Ne demek, olmaz» dedi. «Sus!» dedim. Suratımı astım. Korktu. Sustu. Bizim eşya bütün tencere ve tabaklara kadar arabaya nakledildi. Yatağı, karyolayı kaldırıyorum. Emin paşa geldi. «Bu ne?» dedi. Dedim : «Göç ediyoruz». Yorgana sarıldı. «Bari bunu alma!» dedi. «Niye?» dedim. «İhtiyarım, üşürüm. Bana lâzım» dedi. Ben de «Bana da lâzım. Malsa benim. Şimdi ikimize lâzım olunca, mal sahibine düşer. Sen sıkılmadın mı? Bu kadar eşyamı buraya nasıl getirdin? Ben ne yapacağım? Kaç gündür el evinde misafirim. Sana bu kadar iyilik ettim. Evimde oturdun. Eşyamı kullandın. Böyle teşekkür ettin. Benim evimi soydun. Zararı yok, Çerkes adedi. Dağda, keza şehirde de hırsızlık, öyle mi? Senin hiç insaf ve vicdanın yok mu?» dedim. Yine «Ötekiler ne ise ama, şu yorganı bırak» dedi. Yorganı halâ sıkı sıkı tutuyor. Belinden yakaladım, kaldırdım. Sırtüstü karyolanın üstüne vurdum. Dedim ki : «Görüyorsun senden kuvvetliyim. Bir lâf dahi söyleme! Ve kımıldama!» Çektim yorganı da aldım. Yatak ve karyolayı da naklettirdim. Hiçbir söz dahi söylemedi. Arabanın yanında eve kadar gittim. Bu sefer de başımıza bu geldi. Emin Paşa denen adamı da gördük. Sefir Kara Sait ile eş.

Meclis'e gittim. Herkes sevinç içinde. Hey'et-i Vekile içtimaına iştirâk ettim. Rauf Hey'et-i Vekile Reisi.

Benden seyahat ve teftişlerim hakkında rapor istediler. Dedim : «Yazı ile bir şey veremem. Sizin Hariciye Vekâletinizin bütün dosyalarını Rus'lar çalıyorlar. Dinlersiniz.» Yusuf Kemal Hariciye Vekili. Yusuf Akçoraoğlu ile Ağaoğlu Ahmet kendilerini Hariciyeye Müşavir gibi tayin ettirmişler. Bir taraftan da Rus sefarethânesinden çıkmıyorlar. Bu iki adam hakkında herkeste şüphe var. İki tarafla hoş geçiniyorlar. Galiba düşünü-

yorlar ki, burada bir şey olursa Rusya'ya sığınırlar.

Soysallı'nın Rusya aleyhine bizim Hariciye'ye verdiği raporlar, Moskova'da Rus ricalinin ağzında. Ben artık yazı ile rapor verir miyim?

Bütün işleri anlattım. Bir kaç saat sürdü. Sabri, Zeki, ve arkadaşı ile Tahsin'in azillerini zarurî görüp, kabul ettiler. Hele Tahsin'in bir daha devlet hizmetinde kullanılmamasına karar verdiler. Yusuf Kemal'e icrasını havale ettiler. O da «Peki» dedi. Fakat haftalar geçti. Yapmadı. Çünkü kendisine düşman kazandırır mı? Bu zihniyet bizim bütün memurlarda vardır. Devleti düşünen yok. Ama, bu da pek haklıdır. Çünkü, bundan dolayı âmirlere şahsî, türlü fenalıklar yaparlar. Nitekim ben de böyle düşmanlar kazandım. Bana fenalıklar yapmak istediler. Fakat yapamadılar. Millet ve Devlet işinde aslâ böyle bir düşünce ile vazifemde tadilât yapmadım. «Düşman olacakmış, varsın olsun» dedim. Aksini de düşünmedim. Dost olacakmış, ister olmasın... Belki hayatına da kastederler. Ne yapalım, vazife, bundan dolayı ihmal veya tâdil edilemez.

Hey'et-i Vekile Moskova sefirliğini bana yeniden teklif etti. Yine red ettim.

*
* *

Mustafa Kemal Sahife 408 den itibaren olan sahifeleri bu harp ve zafere tahsis etmiş. Bizim ordu, ben Rusya'ya gitmeden evvel iki orduya taksim edilmişti. Birine Yakup Şevki Paşa, diğerine Ali İhsan Paşa kumandan tayin edilmişti. Birincisi Eskişehir'de, diğeri Afyon civarlarında idi. Herkes diyor ki, Yakup Şevki kıymetli bir askerdi. Ali İhsan da ordusunu pek tanzim etti. Makine gibi bir hale getirdi. Bu adam muktedirdir. Harb-ı Umumi'de İran'da ve Irak'ta iktidar göstermiştir.

Bilmem ne oldu, işin esası, ruhu söylenmedi. İsmet ve Ali İhsan arasında ihtilâf olduydu. Yine çekememek mes'elesi miydi? Çünkü İsmet muktedir ve hâkim birini görürse derhal tepelemeğe kalkar, işin kolayını da bilir ve bulur. Yâni rakibini Mustafa Kemal'e şahsî düşman gösterir ve rakibini o yola sev-

kedecek şeyler de yapar. Mustafa Kemal'i kandırır, O'na kendisini himaye eder ve ağır yazılar yazdırıp, rakibine göndertir. Rakip Mustafa Kemâl ile de takışır, bu da tam İsmet'in istediği şeydir. Artık rakip tepelenmiş demektir. Bazıları dediler ki: «Ali İhsan haris ve huysuz bir adamdır. İki cambaz bir ipte oynayamaz herhalde birinin onların yerine göz dikmesi, diğerlerinin aman bunun yerimizde gözü var deyip tepelemiş olması lâzımdır. Bundan başka iş yoktur. Böyle mes'eleler hep hırs, mevki ve hased mes'eleleridir.

İsmet, Mustafa Kemal, Ali İhsan'ın ordusuna yaptığı bir tamimi Millet Meclisine verdiler. Bu tamime göre Ali İhsan adetâ isyân vaziyetine geçmiş bir halde idi. Derhal azlettiler. Herhalde Ali İhsan o tarza dökülmekle pek akılsızlık etmiştir. Mademki böyle yapacaksın, o halde daha evvel ordunu alıp, İsmet'i Mustafa Kemal'i fi'len tepelemeli idin. Bunu yapamıyacaksan, hiç sesini çıkarmamalı idin. Ali İhsan'ı ben şahsan tanımadım. Bu da meslekî ağaları gibi iblis azameti savuranlardan, biraz da aklı zayıf galiba... Çünkü vaktiyle ben bu zâta benim Samson ile Dalilâ'dan bir tane göndermiştim. Nezakettir. Hem iptidaî terbiye mes'elesidir. Yâni insana iki satırlık bir teşekkür mektubuyla teşekkür ederler. Hem şeref bunlarca mevki ise, o vakit ben ondan aşağı değil, daha yüksek mevkide, yâni vekil idim. İsmet'e de yollamıştım. İsmet Ali İhsan'ın âmiri idi. Bana gayet tatlı bir mektupla teşekkür ettiydi. Nihayet Ali İhsan tepelendi. İzmir zaferinden sonra İzmire gitmiş. Gazetelerde makaleler yazıyor, beyanat yapıyor, hattâ komünistlik yapıyor. Bunu görünce doğrusu bu adama gıyaben hasıl ettiğim itibar zail oldu. Derken bana bir mektup geldi. Onda kendisine yollamış olduğum kitaptan bahs ve teşekkür ediyor. Benimle görüşmek istiyor. Şimdi bu mektubu onu nazarımdan daha ziyade düşürdü. Demek yalnız yere düşünce terbiyesini takınıyor. Kitaba teşekkür ediyor. Bir yıl sonra mektup yazıyor. Fakat geçti Bor'un pazarı, sür eşeği Niğde'ye. Meseli mazmunu vaki olmuştu. Mektubuna cevap bile vermedim. Halbuki hayatımda iyi kö-

tü gelen mektuba kabul veya red, cevap vermemek nâdiren olan şeydir. İşte bu asker ilâhlar yıkıldıkları vakit insana benzerler.

Mustafa Kemâl bu sahifelerde Ali İhsan'ı çürütüyor. Kaymakam Halit Bey'in Ali İhsan aleyhindeki raporunu neşrediyor. Bu raporun ithamatı ağırdır. Halit o vakit Kastamonu mebusu oldu. Oldu, ama derhal Mustafa Kemal aleyhine döndü. Zeki bir adamdır. Namuslu bir adam gibi de duruyordu. Birini uzun müddet tecrübe etmeyince, namuslu veya namussuz demek doğru değildir. Bu sebeple kat'i söylemiyorum. Lâkin bu da asker değil mi? Kibrit azameti öyle ki, gören insan, «Bu şüphesiz bir tanrı tealâdır» der. Nasıl oluyor da insanların içinde bulunmuyorlar? Hiç olmazsa iki adam yüksekliğinde, yani kürsü, yani araba bir şey yaptırıp onun tepesine oturup, neferlerine çektirerek insanlar arasında gezseler...

Yerine Nureddin Paşa'yı tayin ettiler. Mustafa Kemal Nureddinin aleyhindedir. Sivas'taki beceriksizliğini bahanelendirerek, yazıyor. Pekâlâ, böyle adamı nasıl bu mühim mevkiye tayin ediyorsun? Milletin taliini kat'i olarak tayin edecek mevki. Uzun zaman Nureddin Taşköprü'de inzivada yaşadı. Bu azametli adamın orada burnu kırılmıştı. O, Taşköprü'de iken ben Ankara'dan Sinop'a gidiyordum. Yol üstünde olan Taşköprü'den geçiyordum. Kendisi ile görüştüm. O vakit yüzüne «Herkes senin için pek kibirli ve azametli diyor. Bu halinizle hiç kimse sizi sevmiyor. Birçok kusurlarınızı da söylüyorlar.» dedim. Kıpkırmızı oldu, hiç cevap vermedi. Burnunun kırıldığı görülüyordu.

Bütün bu azametli paşalar en mühim iş olarak birbirini çekemiyor, herbiri en mühim makama geçmek hırsı, ateşiyle yanıyor, en mühim mevkilerde oturmuş olan büyük İlâhlar (Mustafa Kemal, İsmet) de aman yerimizi kapmasınlar diye bunları tepelemekle meşgul.

Nureddin, kumandan oldu ya, derhal azameti yine kabardı. Zafer oldu, yine İsmet ve Mustafa Kemal ile aralarında benlik dâvası zuhur etti. Nureddin zaferi kendine maletti. İlâhlar

çıkardılar. Küçük ilâhları tepelemeye karar verdiler. Mustafa Kemal bir karınca gibi bile rakip kabul edemeyen herif! Ateş püskürdü. Sonunda İzmit'de Nureddin'i tepeledi.

Harp şöyle olmuş: Ordumuz yine düşman ordusuyla hemen müsavi vaziyette idi, bu miktar taarruza kâfi değildi. Bizimkiler gizlice bütün cephelerden kuvvetleri alıp düşmanın sağ cenahına (Afyonkarahisarı) yığmışlar. Diğer cepheler tâ Marmara'dan Afyon'a kadar bomboş kalmış. İyi asker ve erkânı harbler dediler ki: «Böyle bir hareket cinnettir. Bir parça aklı başında olan kumandan bunu yapamaz. Ya harp sıkı bir surette tutuştuğu vakit, düşman açık cepheden, meselâ Eskişehir'den bir taarruz yapsaydı bizim ordu mahvolurdu.» Bu tamamiyle doğrudur. Mustafa Kemal - Fevzi - İsmet sehpası bunu deli gibi yarmışlardır. Fakat zarurî idi, başka çare yoktu. Çünkü ordumuz durmakla eriyordu. Bu hareket ya herro! Ya merro!. dedikleri hareketti. Ya altı, ya üstü... Talih üstünü verdi. Demek millet yaşayacakmış. Büyük Zafer kazanıldı. Askerlikçe öyledir. Fakat işin hakikatı da böyle idi. Bunu söyliyen askerler Hey'et-i Vekilenin, askerin firarı hakkındaki telâşını ve verdiği taarruz kararını bilmiyorlar.

Vaktiyle kıralın setr yaparak bütün kuvvetini sol cenahımıza toplayıp bizi perişan ettiği oyunu, bu sefer bizimkiler onlara oynamışlardı. Oyun aynı oyundur. İsmet Paşa'dan bekledim. Yukarıdaki askerimizi alıp Afyon'a yığmışlar. Asker gece yürür, gündüz ağaç altında otururmuş. Bu sevkiyat onbeş gün sürmüş. Aferin! Yunan'lılar hiç görmemiş. Buna da bin şükür... Yunan'lılar ne körmüş... Daha da beter olsunlar.

Bereket versin ki, karşımızda kötü bir düşman vardır. Şimdiye kadar Anadolu harplerinde daima liyakatsizlik gösteren Yunan ordusu, bu defa daha büyük bir liyakatsizlik göstermiştir. Zaten orduları politika hastalığına tutulmuş. İki taraf olmuş, birbirini yiyordu. Politika ordular için taun ve veba gibi bir şey. İşte bizim Balkan Harbindeki ordu. Sonra yine politika sebebiyle Yunan ordusuna cahil bir kumandan tayin edilmiş, he-

rif İzmir'de ve ordan kumanda etmek istemiş!... Demek Yunan ordusu çorba halinde imiş. Millî Harekette işimizi Allah yaptı diyordum ya... 130 bin kişilik bir ordu kilometrelerce sahadan kaldırılsın da, bir noktaya yığılsın, bunu karşısındaki düşman ordusu hissetmesin. Olmıyacak şey. Şu adamlar ne derin bir uyku içindelermiş. Diyorum ya, işimizi Allah yapıyordu. Sezseler de bir mukabil taarruz yapsalar, felâket idi.

Bizim Konya meb'usu Vehbi Hoca büyük bir akıl-i selime sahiptir. Türk'te cibilli olan ve herkesin tastik ettiği aklıselimi adetâ onda tekasüf etmişti. Şivesi Konya şivesidir. Fakat sözleri kuvvetli, hoştur. Bir aralık Şer'iyye Vekili idi. Hey'et-i Vekile'de taarruzdan bahsoldukça, Fevzi Paşa'ya derdi ki, insan düştüğü yerden kalkar. Biz Afyon'da düştük, ordan kalkacağız. Taarruzu mutlaka ordan yapın!» derdi. Bu adamı da Mustafa Kemal az zamanda tepeledi. Hem de akrabasını memuriyetlere kayırıyor diye leke sürmek şartiyle ve Meclis'te istizah yaptırarak düşürdü. Bu adam, namuslu, dürüst, sözünün eri adamdı. Sade yobaz zihniyetli idi. Mustafa Kemal'in de aleyhinde idi. Sözünü saklamaz söylerdi. İyi bir mektep tahsili görseydi mühim bir adam olurdu. Kendi medrese hallerini de bilir, ve saklamaz söylerdi. Birgün kendisiyle medreseliler ahvalinden bahsediyorduk. Kendisine : «Siz cahilsiniz. İlim nedir, dünya nedir, bir milletin bugünkü ihtiyaçları nedir bilmiyorsunuz. Şu milleti cehalet ve taassuba sokup, mahvediyorsunuz. Aklınızı başınıza alın. İlim öğrenin. Asrî bir hale gelin. Yoksa sizin sarıklarını biz sarıp yerinize geçeceğiz.» dedim. Bu adamın bir eğlencesi vardı, nargile içerdi. Seyahatlerinde de, isterse trenle olsun bir heybe taşır, heybesinin bir gözünde nargilesini yerleştirirdi. Yine nargilesini kurmuş, fokurdatıyordu. Dedi ki : «Kendini yorma. Bu dediklerinin hepsi doğrudur. Bizim adam olacağımız da yok. O geçti. Hocalar zaten inkıraz bulmuş bir nesildir.» Vaziyeti görür adamdı. Hakikatı söyliyen biri idi.

Taarruz 26 Ağustos 1338, sabah erken topçu ateşiyle Kocatepe'den vaki' olmuştu. Yunan ordusunda tereddüd hasıl ol-

muş. Başkumandan işi İzmir'den idare etmek istemiş. Nihayet cephede bulunan kumandanlardan. Trikopis başkumandanlığı deruhte etmiş. Beş günde Trikopis ve Yunan ordusunun bir kısmı esir düştü. Bir kısm-ı mühimmi de imha edilmiş oldu. Esareti yapan süvari fırkalarımızdır ki, düşmanın arkasına düşmüş ve hatt-ı ric'atı kesmiştir. Yunan ordusu etrafı dağlar ile muhat bir dere içinde kalmıştı. Dağlar bizim asker ile tutulmuş. Orda bulunanlar diyorlar ki, görülecek bir manzara idi. Yunan'lılar için ana baba günü idi. Şaşırmışlar, deli gibi, oradan oraya koşuyorlardı. Kaçacak bir delik yoktu. Kırıldılar, esir düştüler. Dere ölü, kırık araba, at leşleri, atılmış silâh ve cephane ile doldu. Eğer o esnada iki Yunan taburu yetişmeseymiş, tek kimse kurtulamıyacakmış. Bu sâyede bütün Yunan ordusundan bir fırka kurtulmuştur.

Bu işi bitirince ordumuz sür'atle İzmir üzerine yürümüş. Bir kısım da Bursa üzerine çekilen Yunan kuvvetlerini takibe koyulmuş. İzmir'e girildi.

Bu zafer, büyük bir zaferdir. Anadolu'yu, Türk Milletini kurtarmıştır. Evet, fenn-i harbe mugayır bir plândır. Fakat öyle parlak bir netice vermiştir. Talihlerinin dönmesi Sakarya iledir. Bununla bu talih itmam edilmiştir.

Ben İzmir'e girişimizden üç gün sonra Ankara'ya vasıl olmuştum. Bizimkiler Bursa'ya da girdiler. Çanakkale Boğazına doğru ilerliyorlar. Orda İngiliz kuvvetleri var. Müşkilât başladı. Şimdi önümüze İngiliz kuvvetleri çıktı. «Gelmeyiniz! Vururuz. Vurursunuz, bu da izzetinefs mes'elesi olur. İngiltere yeniden bizimle harp eder» dediler. İngiliz Kumandanlığı, mümessilliği bize notalar mektuplar yolluyor. İngiliz'ler behemehal Boğaz'ı ellerinde tutmak istiyorlar. Biz ise, Boğaz'ı almak ve İngilizlerle vuruşmak istiyoruz. Bunlar Hey'et-i Vekile'de görüşüldü. Verilen karar: «Müfrezelerimiz ilerlesin. Sade silâh patlatmasınlar. Zannediyoruz ki, İngiliz'ler de patlatamaz. Çünkü faik kuvvetlerin gittikçe tazyik dairesini sıkıştıracağını görünce harbetmez, çekilirler.» Aynı zamanda «Biz sizinle harbetmek

istemiyoruz. Fakat toprağımızı işgal altında bırakamayız. Çekilin» diye de bir nota ile cevap verdik. İngiliz'ler çekildi. Bu vak'a esnasında öyle korktuk ki, hâlâ unutmam. İngilizler'le harp patlaması hiç işimize gelmiyordu. Bir cesaretle orayı da işgalden kurtararak işi bitirdik.

İşte bu esnadadır ki, Lloyd George İngiltere'yi tekrar aleyhimize harp hareketine başlamak üzere sevketmek istemişti. Derken kabineden düştü. Sonra bana Lozan'da Lord Gürzon: «Lloyd George İngiltere'yi Türkiye ile yeniden harbe sokuyordu. Ben mâni oldum. Lloyd George'u bundan dolayı ben düşürdüm. Binaenaleyh Türkiye ile dostluk taraftarıyım» demişti. Hakikaten Lloyd George'u düşüren Lord Gürzon'un manevrasıdır. Fakat bu, daha ziyade fırka mes'elesidir. Gürzon'un Türkiye ile harp istemediği de şüphesiz idi. Çünkü teşekkül eden yeni kabine -ki yine Gürzon Hariciye Nâzırı idi- Türkiye ile harp yaptı. Bu hususta İngiliz askerî partisinin de tesiri olmuştur.

Bizimkiler İzmir'e girdiler. Mustafa Kemal de orda. İşgal sahasında ne kadar yerli Rum ve Ermeni varsa bunlar da Yunan'lılar ile beraber kaçmışlar. Adapazarı civarından da 12 bin Abaza Yunan ordusuyla kaçtı. Bunlar başlarında Said Bey olarak evvelce Yunanın mandası altında Adapazarı taraflarında bir Çerkes Devleti istemişlerdi. Bunları sonra Yunan'lılar garbî Trakya'ya serpme suretiyle iskân etmişlerdir. Bunlardan üç alay süvari yaptılar. Tanassur etmeğe başladılar. Bir müddet sonra Yunan'lılaşıp biteceklerdi.

Fransız Fevkalâde Komiseri general Pellé İstanbul'dan İzmir'e geldi. Fransa'dan da bir harp gemisiyle Frenklen Buillion İzmir'e çıkageldi. İzmir şimdi, diplomasi hareketi merkezi oldu. Mustafa Kemal Hariciye Vekili Yusuf Kemal'i İzmir'e çağırdı. Yusuf Kemal, Fethi ve Rauf da beraber gittiler. Hey'et-i Vekile Hariciye Vekâleti idaresini muvakkaten bana verdi.

Yusuf Akçura ile Ağaoğlu Ahmed'e «Artık hâcet yok» diye izin verip ayaklarını Hariciye'den kestim. Nice zaman oldu, Yusuf Kemal Hey'eti Vekilede, Rusya seferim hakkındaki ita-

hatı verince, Hey'et-i Vekile'nin azillerine karar verdiği Zeki, Sabri ve Tahsin Rüştü'nün azillerini icra etmemiş idi. İlk iş olarak dosyalarını getirttim. Kendi elimle Sabri'nin irtikâplarını yazıp azlettim. Zeki için siciline : «Bu adam yalancı, sahtekâr, haysiyetsiz, fuhuş ve zevkten başka bir şey bilmeyen biridir. Böyle birinin bir devletin Hariciye memurluğunda bulunması tehlikelidir. Hele ilerde büyük makamlara gelirse, büyük zararlar ika eder. Binaenaleyh bir daha Hariciye memuriyetinde bulunmamak üzere azledilmiştir diye yine kendi elimle yazdım. Tahsin için de Çerkes'lik ettiğini, Türk'ü tahkir ile ömür geçirdiğini, evvelce zikrettiğim veçhile siciline yazıp azlettim. Hemen bu emirleri mahalline tebliğ ettim. Hepsi azledilmiş, bir müddet sonra Ankara'ya gelmişlerdi. Maliye Vekili Hasan Fehmi de muhasebeciyi derhal azletmiş imiş. O, hepsinden evvel geldi.

: Bu işin yürekler acısı feci ve bu millete ders ve ibret bir sonu var. Biz Lozan'a gidince Hariciye Vekâleti işleri, vekâleten Başvekil Rauf'a havale edildi. Rauf derhal Abazalık gayretiyle kaynamış olacak ki, Tahsin'i Meşhede konsolos tayin etmiştir. Bu hem de birkaç kademeyi atlatarak terfihtir. Bu, açıkça demektir ki, Türk'ü tahkir eden bir çerkes azledilemez. Bil'akis böyle mükâfata lâyıktır. Halbuki bu adamın bu halini ben hikâye ederken, Hey'et-i Vekile'de Rauf da vardı. Dinledi, azlinin kararını biliyor. Siciline de yazılmıştır. İşte Türk evlâdı! Ecnebi unsurlar ne yapıyor, görün! Ben doğrusu bu tayini işitince me'yüs oldum. «Bu devlete hizmet de etmek doğru değildir. Çünkü faydası yok. Ecnebi unsurlar her tarafı tutmuş. Bir şey yaptırmazlar. Sen yaparsan bozarlar. Netice yalnız kendine düşman kazanmaktan ibarettir.» dedim. Fakat gayret yine beni bırakmadı. Gönlümün dileği oluncaya kadar bırakmasın.

İşte Rauf açıktan Türk düşmanlığını himaye etmişti. Bu adam sonra Meşhet'ten irtikâbından dolayı Ankara'ya gelmiş, Mustafa Kemal'in evlâdlığından biri ile evlendirilmiş. Derhal Başkâtipliğe Viyana'ya yollanmış, sonra Londra'ya, oradan Paris'e müsteşar oldu. Paris'te casus teşkilâtı yaptı. Mustafa Ke-

mal'e curnal gönderdi. Paris'te işi budur. İş bununla da kalmadı. Vasıf Prag'a sefir giderken Zeki'yi bulup, başkâtip olarak almış. Alâ, Terfih ile. Bunu işitince dedim ki : «Aferin Vasıf'a. Ne de bulmuş. Tam kendisine biçilmiş kaftan. Hergün ona kadın getirir ..» Bu da yeis verici şeydi. Böyle bir adamı onun gibi bir adam sırf hususî hizmetleri için alıyor. Siciline rağmen, memuriyete, hem de terfian tayin ettiriyor. Vasıf kürttür. Türk Devletinin iyiliği ile ne alâkası var? Sonra işittik, hakikaten Zeki Prag'da Vasıf'a kadın ve çocuk bulmak hizmetinde pek dirayet göstermiş, fakat birgün Vasıf'ın da gözdelerinden birine kendi de fiil işlemiş, Vasıf duymuş. Kızıp, Zeki'yi azletmiş. Su testisi su yolunda kırılır. Kadından memuriyet aldı, kadından azlolundu. Bu adam pezevenklikte sabıkalıdır. Bekir Samiye de Londra'da bir akşam bir kadın getirip odasına bırakıp gitmiştir.

Feridun bir hâmi bulamamış, memuriyetsiz kalmış. Galiba Türk idi. Neden sonra bana geldi. «Beni siz azletmişsiniz.» dedi. «Kim söyledi?» dedim. «Hariciye Vekâletinde Memurîn Müdürü söyledi.» dedi. «Hayır» diyerek savmak istedim. Tutundu. «Siz azlettiniz. Siz tayin ettiriniz» dedi. Bir suretle savdım. Yine geldi. İsrar ediyor. Nihayet «Peki, ben azlettim. Ne yapacaksın bakalım?» dedim. Bir şey yapamadı ve diyemedi, gitti. Bunu da zikrediyorum. Çünkü bu da bir derstir. Yaptığımızı oradaki memurlar alâkadarlara söylüyorlar. Bu hiç câiz olmayan bir şeydir. İşte bu da hükûmetin hali. Bu yine bir şey değil, vaktiyle Nevres'i tevkif ettirmek için yaptığım teşebbüsleri Nevres haber almıştı. Tabii bunu ona söyleyen Hey'et-i Vekile azâsından biri idi. Demek vazifenizi bihakkın ifa etmekle başınıza belâ alıyorsunuz. Bu adam gözü pek biri olsaydı, beni vurur, öldürebilirdi. Misali yok değildir. Sabri de beni vurmak, öldürmek ile tehdid etti. Mütelik vermedik. O da gitti. Bir daha ortada gözükmedi.

Avrupa'lılar, bilhassa İngiliz'ler telâşta. Bize nota nota üstüne yağdırıyorlar. Hattâ Trakya'yı bile bize iade edeceklerini, Yunan askerlerini oradan geri çekeceklerini söylüyor, ancak Boğaz'larda gayrî askerî bir mıntaka ihdâsını, oraya asker sok-

mamamızı istiyorlardı. Anlaşılıyordu ki, en mühim işleri Boğaz mes'elesiydi. Bunu zihnime iyice yerleştirdim. Bu da tabii İngiltere'nin işi idi. Yunan onlar için bu kadar kan, mal, dökmüş, rezil olmuş. Şimdi bu kanlar hiç olmuştu. Yunan'dan bahseden bile yok. Bu Yunan'lılara büyük derstir. Anladılarsa... Fakat, Venizelos anlamıştır. Çünkü Lozan'da muahede bittikten sonra, İsmet'le bana : «Bu Avrupa'lılar kötü insanlardır. Bizi İzmir'e yolladılar, bırakıverdiler. Para, yardım vermediler. Bu felâkete uğradık» demiştir.

Avrupa'lılar notalarında bizi sulh konferansına da dâvet ediyorlardı. Mudanya veya İzmit'te bir mütareke yapılması için tarafeynin müzakere etmesini de teklif ettiler. Müzakereye mahal olarak Mudanya kabul edilip bizden İsmet Paşa, İngiliz'lerden İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı general Harington ile bir Fransız ve bir de İtalyan generali murahhas olarak Mudanya'da toplandılar. Orada Mudanya mütarekenamesi yapıldı. Yunan'lılar şarkî Trakya'dan çekildi, biz Trakya'ya sekizbin kişilik bir jandarma kuvveti gönderdik. Bu kuvvet askerdi. Jandarma dedik. Bizimkiler vapur ile otuz top da gizlice göndermişler ise de bir İngiliz harp gemisi bu vapuru yakalayıp topları zaptetmiştir. Sonra Lozan'da bu topları istedik. İngiliz murahhası Rombolt bize «Hırsızsınız. O topları çalmıştınız.» diye hakaret etti. İlerde tafsil edeceğim.

Ben Rusya'dan avdetimden beri, meb'uslara Yusuf Kemal'in yolsuzluklarını, idaresizliklerini söylüyor, aleyhinde Millet Meclisinde propaganda yapıyordum. Bana yaptıklarının intikamını alıyordum. Bu ne egoist adam. Benim bu kadar hizmetimi unutmuştu. Moskova Muahedesini kendi dirayetine mal etmişti. Ben olmasam Moskovadan kaçıyordu. Muahede kalacaktı. Bunlar olmamış gibi bir tavırda, burnu kafdağındaydı ve yine o sâyede Hariciye Vekilliği ediyordu. Bir taraftan da Tevfik Rüştü'yü teşvik ettim. O da Yuusf Kemal'in aleyhinde müthiş uğraşıyordu. Hey'et-i Vekile'de de sırası geldikçe kendisine darbeyi vuruyordum. Zaten Meclis'te meb'uslar Yusuf Kemal'in Hariciye'de-

ki idaresizliğini öğrenmiş, aleyhinde imişler. Şimdi Meclis'te aleyhine hareket şiddetlendi. Yusuf Kemal bunları öğrenmiş; nihayet bîzâr ve âciz kalınca, tehlikeyi görmüş. Birgün o azametli Yusuf Kemal Meclis bahçesinde yanıma geldi : «Doktor, bana çok yaptın, beni mahvettin, artık yeter. Tevfik Rüştü'yü de aleyhime kışkırtıyorsun. Gel barışalım» dedi. Dedim ki : «Senin bana azametin, yaptıkların ne idi, bu ne?.. Pişman oldun mu?» «Pişman oldum» dedi. «Sana ben de yapabilir miyim?» Nasıl?..» dedim. Yusuf : «Hem müthiş yaptın.» Dedim : «Peki mi?» Dedi : «Peki» «Bir daha bana azamet satmıyacaksın! Tövbe mi?» dedim. «Tövbe» dedi. Barıştık; fakat içim iyi barışmadı.

İzmir'de general Pelle'ye bir nota yazmak lâzım gelmiş. Mustafa Kemal, Yusuf Kemal'e «yaz!» demiş, fransızca yazamamış. Mustafa Kemal pek kızmış, küfretmiş, nihayet Fethi yazmış. Bunu Fethi'den de işittim. Ankara'ya gelince Mustafa Kemal'in hâlâ Yusuf Kemal'e küfrettiğini gördüm.

Demek artık Meclis'te, Mustafa Kemal'in nezdinde Yusuf Kemal'in işi bitmişti. Sersem adam, oraya gidiyorsun, kendin fransızcayı iyi bilmezsin, yanına bir bilen memur alsana... Tedbirsiz.

Şurası da pek garip idi. Sanki hükûmet, Meclis, hiçbir şey yoktu. Mustafa Kemal kendi kendine İzmir'de diplomatlık ediyor, notalar yazıyor, bunları hep Hükûmetin, Meclis'in haberi olmadan yapıyor. Kendi kendine kararlar verip icra ediyor. Saçma şeyler yapıyor. Bu ne tagallûp, bu ne istibdâd? Burası senin çiftliğin mi? Tabii Hey'et-i Vekile kızdı. Kendisine askerî vazifesinin hitam bulduğunu, siyasî vazifesinin Hükûmete ait olduğu, Ankara'ya gelmesi, Hey'et-i Vekile tarafından tebliğ edildi. Bunu utanmadan kendisi de (S - 416) itiraf ediyor. İşte sade bu, bu adamın dürüst olmadığını, **Türkiye'yi keyfî gibi**, yâni çiftliği gibi idare etmek hevesinde olduğunu gösterir. Böyle misâller çoktur. Hele Lozan sulhûnden sonra bunu tamamiyle yaptı. Türkiye bir çiftliği mesabesinde oldu; vekilleri, meb'usları, memurları. Halkı da hayvanat-ı ehliyesi makamına koydu. Mus-

tafa Kemal Trakya'ya geçecek kuvvete Refet'i kumandan tayin etmiş. Bu kuvvet ve Refet İstanbul'da halk tarafından hiç misli görülmemiş tezahürat ile karşılandı. Kibirli ve azametli Refet bunu kendi şahsına yapılmış zannetmiş. Kibri artmış, İstanbul'da türlü delilikler yapmış, azamet satmıştır.

İzmir Zaferi, Padişahı, Hürriyet ve İtilâfcıları İstanbul'da telâşa düşürmüş. Hele Refet'in askerle İstanbul'a girmesi bunları titretmiş. Hoca Mustafa Sabri, Ali Kemal ve emsali bir içtima yapıp kuvve-i askeriyye ile bize karşı koyup, bizi İstanbul'a sokmamağa karar vermişler. Mustafa Sabri Padişah'tan sadaret mührünü alacak, sadrazam olacak. Asker toplayacaklar. Ermenileri de silâhlandıracaklar. Anadolu askerini İstanbul'a sokmayacaklar. Mahmut Muhtar Paşa da Çankırı meb'usu Ziya'yı Mustafa Sabri'ye yollamış. «Beni Harbiye Nâzırı yapsınlar. Ben onları tepelerim» demiş. Bilmem orası doğru mu? Fakat çok kişiden işittim. Biz Yunan'ı memleketten attık, şimdi demek İtilâfcılar Yunan'ın yerine geçiyorlar. Ne hiyanet!.. O vakit İstanbul'da Kolçak denilen bakayası pek çok Ak Rus var. Bunlar da bizden korkmuş, bombalarla şimendiferi atacaklar. Kâmil Paşanın torunu Fuad İdris'de bunlarla beraber. Bu adam da ne hayindir ve ne müthiş dolandırıcıdır. Eşi yoktur. Alçak... Bu esnada Ali Kemal tevkif olunmuş, diğerleri derhal hayatları kaygısına düşüp, kaçan kaçana olmuştur. İngilizler vasıtasıyla Türkiye'den kaçmışlar. Birçoğunu bir İngiliz vapuru Selânik'e götürmüş, bir kısmını da Mısır'a. Bu iş de suya düşmüş. Demek Ali Kemal'i tevkif ettirmemiz keramet gibi olmuş.

Vaktiyle Kâzım Karabekir Şark'tan vazifesini bırakıp Ankara'ya gelmişti. Mustafa Kemal bana : «Paşa'yı istikbâl edelim. Sen de gel!» dediydi. Otuz kişi kadardık. İki saatlik mesafeye kadar gittik. Karşıladık. Bu adam, kendisi isteyip ordusunu bırakarak mı geldi, yoksa Mustafa Kemal onu dalâvereye getirip kumandanlıktan kaldırarak sıfıra mı müncer etti. Bu babta hiç mâlûmat yoktur. Bir şey de sızmadı. Ama iyi karşıladı. Zararı yok; entrikalarını örtmek için böyle şeyler de bol yapar.

Karabekir meb'us. Meclis'te bir sırada oturuyor, hiç sesi çıkmıyor kimse ile de ihtilât etmiyor. Yunan cephesinde yukarıdaki teşkilât ve tertibat yapıldı. Mustafa Kemal Karabekir'e bir vazife vermedi. Demek onun kuvvetini elinden almış, bitirmiştir. Ne adamdır? En mühim muharebeyi yapacak böyle en mühim kumandanları iş başına koyacak iken Karabekir, Ali Fuad ve emsalini koymamıştır. Ne yapsın sonra şeref kazanırlar. Bunlar rakiptir. Herif millet işi değil, şahsi mevkiini düşünüyor.

LOZAN KONFERANSI

Mustafa Kemal (Sh. 417) Sulh Konferansına murahhas tayini meselesini yazıyor. Fakat çok yerini uydurmuş, yanlış yazmıştır. Mesele şöyle cereyan etmiştir :

Konferansa davetliyiz. Murahhaslar tayin edilecek. Heyeti Vekile bu iş için toplanacak. Heyet-i Vekile odasında Mustafa Kemâl'i bekliyoruz. Yusuf Kemâl beni bir köşeye çekti: «Doktor, Mustafa Kemâl, Fethi'yi reis yapacak. Sen herhalde murahhassın. Herkes bunda müttefik. Fakat Fethi'nin reisliğine tahammül edemezsin değil mi? Ben Hariciye Vekiliyim, reislik benim hakk-ı tabiimdir. Sen benim intihabıma rey ver, başkalarını da lehime kazan!..» dedi. Bu adam unutkan desem, hafızası iyidir. Akılsız demek daha doğru, ama aklı da iyidir. Ayol sen bana bir reislik davası yaptın. Rusya seferinde ensemde boza pişirdin. Sonra bilirsin ki, senin bir konferans idare edecek adam olmadığını ben bilirim. Sende öyle kuvvetli sinir, cesaret, inisiyatif nerede? Sen de kendini bilirsin, ne hırs bu?!.. Yapamıyacağını pek iyi bildiğin işi ne istersin. Kendisine dedim: «Yusuf Kemâl, devletin şimdi mühim bir iş var. Sen ise ne düşünüyorsun?... İllâ reis olacaksın!. Hep davan, hırsın bu, Halâ bu mektup. Vaktiyle ben senin reisliğine tahammül ettim de Fethi'nin niye edemiyeyim?!.. Bence müsavî. Kim reis olursa olsun» yanımdan çekildi. Bir daha da buna dair birşey söylemedi.

Mustafa Kemâl geldi. İçtimaa başlandı. «Bugün sulh konferansına gidecek murahhaslarımızı tayin edelim.» dedi. Derhal bir nefeslik zaman bile vermeden Yusuf Kemâl «Reis Rauf Bey olsun» dedi. Mustafa Kemâl azaya birer birer sordu kâbul ettiler.

Ha, demekki Fethi'yi reis yaptırmamak için Yusuf Kemâl emrivâki yapıyordu. Belki Rauf ile bunu kararlaştırmışlardı. Mustafa Kemâl : «Diğer murahhas» dedi. Beni söylediler. Herkese birer sordu, kabul ettiler. Yusuf Kemâl, intihab olunmadı. Müşavirlere geçtiler. İsmet Paşa'yı askeri müşavir olarak tayin ettiler. Diğer birkaç müşaviri de tayin ettiler. «Kâtip!» dendi. Derhal Yusuf Kemâl : «Reşid Saffet» dedi. O da kabul edildi. Mesele de oldu bitti. Celse dağıldı.

Ben bu intihaba kanaat edemedim. Yusuf Kemâl'in riyasetine değil, murahhaslığına bile razı değildim. Tabansız, sinirsiz, inisitayif, aklı selimden mahrum bu adamın bir şey yapamıyacağına kaniim. Lozan Moskova muahedesi gibi değil. Adeta bütün Avrupa düşmanı olarak karşımıza çıkacak. Kimbilir nice mühim diplomatlar, âlimler, mütehassıslar gelecek. Bunlar ile başa çıkmak kolay iş değil. Lozanda Yunanlılar'la ettiğimiz askeri harpten müthiş diplomatik bir harp olacak. Yusuf Kemâl, Rauf'u teklif etmekle kendisi intihap olunamadı. Alâ, fakat Rauf'u da bizzat görüp öğrenmişim. Cahil, zekâsı basit, idaresiz bir adam. Hem de hiçbir şeyi mertçe yapmıyor. Şimdiye kadar hangi işte bulunmuş ise ağızına yüzüne bulaştırmış, bir defa diplomatik işte, yani Mondros mütarekenâmesinde bulunmuş, kendini dolaba koymuşlar. Bunu kendisine evvelce : «Yahu Rauf Bey o mütarekeyi hele yedinci maddeyi nasıl imzaladın?» diye sormuştum. Bana : «Namussuz İngilizler beni aldattılar. Söz verdilerdi, tutmadılar.» diye anlatmıştı. Amiral Caltrophe'a yalancı, namussuz diye küfretmişti. Diplomasi zaten aldatmaktır. Niye namussuz olsunlar? Böyle değil sen kendin dirayetsizsin. Hem daha bir şey var. Rauf abaza. Abaza gayreti güttüğünü gözlerimle gördüm. Türkün bu işini görecek bir Türk yok mu. Türkler bu kadar kabiliyetsiz mi de bir abaza böyle mühim bir işin başında bulunacak. Bunu hele aslâ hazmedemedim. Vekillerin bir kısmı gitti. Üç, dört kişi kaldık. Herkes gitmiş, ben bakıyorum; Mustafa Kemâl de kalktı gidiyor. Halbuki onunla yalnız konuşmak istiyordum. Kapının yanından çekip, kenara aldım. Heye-

can ve şiddet içinde dedim ki : «Paşa! Artık hiç değerli bir Türk yok mudur ki, bir abaza böyle mühim bir mevkie tayin edildi. Böyle bir şeref bir abazanın mı olacak? Halâ Türk tahkir mi edilecek. Bu işi görecek bir Türk yok da bir abaza gönderildi mi denecek? Zaten ayni unsurların iddiası budur. Bunu yine tatbik ediyoruz demektir. Bu bir lekedir. Hem de o adam bu işi yapamaz. Rezil oluruz.» Durdu, durdu; «Hakkın var. Ben bu işi düzeltirim. Kimi yapalım ama?» dedi. «İsmet hepsinden münasiptir. Bir Türktür.» dedim. Mustafa Kemâl : «Peki ben bu işi düzeltirim» dedi. Ayrıldık. Mustafa Kemâl gitti. Birgün sonra Yusuf Kemâl'e : «İstifa et, İsmet Hariciye Vekili olacaktır» diye bir telgraf çekmiş. Yusuf Kemâl istifa etti. Mecliste Hariciye Vekili intihap edilecek İkinci gurup İsmet'i intihap etmek istemedi. Kara Vasıf gurupları namına Hariciye Vekilliğini bana teklif etti. Ben kendilerine nasihat ettim : «Yapmayın!Bu doğru değil, Ben Hariciye Vekilliği, Reislik filân istemem. O zamanda değiliz. Gidip bir iyi muahede yapalım. Lâzım olan budur. Siz her şeye itiraz ediyorsunuz. Doğru değil» dedim. İsrar ettiler. Kabul etmedim. Neyse İsmet pek güçlükle Hariciye Vekili oldu. Bu sefer Mustafa Kemâl, Heyet-i Vekileyi topladı. Sanki önce Heyet-i Murahhasa hiç intihap edilmemiş gibi, «Ee... Konferansa gidecek murahhasları intihap edelim.» dedi. Bu adam yaman adamdır. Ben olsam, ben değil kim olsa böyle söyliyemezdi. Herkes durdu, o devam etti : «İsmet Hariciye Vekilidir. O reis olmalıdır.» dedi. «Hayhay!» dediler. Rauf'a baktım, kıpkırmızı oldu. Sonra «diğer murahhas?» dedi. «Rıza Nûr» dediler. Yine «Bir Maliye mütehassısı lâzım» dedi ve «Hasan Bey» i ileri sürdü. Kabul ettiler. Mütehassısları, kâtibini yine eski gibi ibka ettiler.

Hayret!.. Bana dediğini yaptı. Ben de çok keyiflendim. Bir Türk reistir. Türkün işini Türk görecektir. Demek Türkün adamı var» dedim. Meğerse ben ne hata etmişim?!.. Bir abazanın atılmasına, fakat yerine bir Bitlisli Kürdün geçmesine sebep olmuşum!.. Bunu Lozan'da öğrendiğim vakit bana inme iniyordu.

Birgün Lozan'da İsmet bizzat kendisi Bitlisli olduğunu, orada Türk olup olmadığını benden sordu. O vakit donup kaldım. Ne bileyim? Bu adam kendini halis bir türk gibi gösteriyor. Sözleriyle Türkçülük yapıyor. Türk Ocağına aza olmuştur. Pek iç dışı başka adamdır. Yandım ama, oldu.

İntihap bittı. İsmet kulağıma eğildi. Dedi ki : «Canım bu Hasan on para etmez. Bunu murahhaslıktan çıkaralım. Müşavir olarak gelsin. Biz ikimiz murahhas kalalım.». «Canım Paşa! Ne olacak? Ne sıfatla gelirse gelsin!» dedim. Bununla şu adamın hırsı ve hırs, mevki ve şerefteki kıskançlığı daha ilk adımd anla. şılıyordu. Ben de hata ettim. Her vakit bu gibi şeylere lâkayd kalırım. Fenâ huydur. Hasan'ı murahhaslıktan çıkarttırmalı idim. İhtimal bu suretle yükselemez sonra o yaptığı müthiş dalkavuklukları yapamaz. Mustafa Kemâl'e ve İsmete verdiği mücevherat ve emsâli hediyeleri veremez. Yüksek mevkilere çıkamaz. Para çalamaz ve onların fenalıklarına alet olamazdı. Hem de itilâf devletleri bizden iki murahhas istemişlerdi. Lozanda da bu bir mesele oldu. Sizden ikiden ziyade murahhas istemeyiz. dediler. Bunun için uğraşmaya mecbur olduk. Bu adam için bunlar değmezdi.

Şimdi mecliste bize izin verilecek ki, Lozan'a gidebilelim İkinci grup izin vermek istemiyor. Bu adamlar işte böyle saçma muhalefetler yapıyorlar. Bu devletin mühim bir işi. Buna mani olunur mu? Haricî iş. Çocukluk... Bunlara hususi olarak dedim : «Etmeyin! bize ittifakla rey veriniz ki, kuvvetli gidelim. Frenkler Meclisce kuvvetleri var derler. Buna dikkat ederler. Nasıl olsa gideceğiz. Zayıf bir ekseriyetle gidersek iyi olmaz. Bundan zarar şahsın değil devletin olur.» Hayır, dinlemediler. İllâ itiraz edecekler. Tuhaf şimdi bütün savletlerini benim üzerime çevirdiler. Benim için hatta bir kelime Fransızca bilmez bile dediler. Ne yalan. Ne insafsızlık; bunu aleni celsede söylemekten sıkılmıyorlar. Bari başka şeyler bulun! Benim Fransızca bildiğimi ispat eder nice eserlerim meydanda duruyor. Hayır gözleri dönmüş. Bu hale girince utanmayı da unutmuşlar. Se-

bebi Hariciye Vekâletini kabul etmediğim. Ben de kızdım. Kürsüden : «Yahu bu sizin haliniz nedir? Dün bana Hariciye Vekilliğini siz teklif ettiniz. Demek iyi idim ki, teklif ettiniz. Şimdi aleyhimdesiniz. Demek fenayım. Fakat sorarımbir günde nasıl hem iyi hem fena oldum.?!..» Tabii lâfları ağızlarına tıkandı. İşte o gündür ki, Kara Vasıf bana darıldı. Halâ dargınız. Sebebini birkaç kişiye söylemiş : «Bu adama seni Hariciye Vekili yapacağız dedik. Bu bir sırdı; mecliste ifşa etti. Böyle adamla görüşülür mü?» A, efendim siz bana türlü tecavüzler yaparsınız hatta içinizden biri cehaletimden de, fransızca bilmediğimden bahseder. Siz bana herşeyi yaparsınız. Ben de susayım! Bu nerede görülmüş? Hem bu tekliflerinin sır olduğunu da bana söylemediler. Bu sır olur mu? Haydı sır diyelim. Ama, edepsizce tecavüzlerle adamı zıvanadan çıkarmazlar. Bu çocukça sözleri beni ittiham için aslı hırstan ibarettir. Neyse netice de meclis bize izin verdi.

28 Teşrinievvel 1338 de itilâf devletleri sulh konferansının Lozan'da olacağını bildirip bizi davet ettiler. Bizim murahhaslar filân var. Hazırız. Ama dosya ve başka malûmat diye hiç bir şey yok. Müdafaamıza esas olacak istatistikler, diğer birçok ilmî ve tarihi malûmat ve vesikalar lâzım, yok. Belki İstanbulda birşey buluruz. dedik. Sonra oradada bulduğumuz şey hiç nevinden oldu. Demek güç bir işe girdik. Büyük vazife ve yük altında biz onu götürmek için lâzım gelen kuvvet, yardım yok. Heyet-i Vekile'de bir içtimada bize talimat olarak on madde kadar kısa birşey söyledi. İsmet bunları not suretinde kurşun kalemle bir kâğıt parçasına yazdı. Hepsi bu kadar.

İstanbul hükûmeti de frenkler tarafından davet edilmiş. Onlar da bir heyet-i murahhasa göndereceklerdi. Gayri tabii bir şey. Bir Türkiye değil, demek iki Türkiye var. Frenkler bunu mahsus yapıyorlar. Orada bizi birbirimize durduracaklar. İstanbul ile Ankara arasında bir muhabere ve münakaşa açıldı. Tevfik Paşa sadrazam Baktım ki, mesele mühimdir. İstanbul vazgeçmiyor. İki muarız heyet-i murahhasa düşmanın karşısına

gideceğiz. Düşmanla uğraşacağız, birbirimizle uğraşacağız. Meclis bunun fecaatini anlıyor. Herkes telâşta. Mustafa Kemâl de öyle, ne yapacağını bilmiyor. Mecliste hararetli müzakereler oluyor. Meclis artık öyle heyecana düşdü ki İstanbul hükûmeti aleyhine atıp tutuyorlar. Fakat yapılacak çareye dair söz yok. Düşündüm. Meseleyi ciddi bir surette halletmek lâzım. Suret-i halli buldum. Millet Meclisi burada ya. Padişahlığı lâğvederiz. Bu suretle Padişah da, İstanbul hükûmeti de kalkar. Biz kalırız. Kısa ve kolay bir hal şekli. Benim eski yıllardan beri bir mukaddes emelim vardı. Bu da devlet ile dini birbirinden ayırmak idi. Bence Türkiyenin felâketlerinin en mühim sebebi lâik olmaması idi. Avrupadaki her devlet de terakki ve selâmet yoluna girmek için evvelâ kilise, yani dinle devleti birbirinden ayırmışlardır. Terakki için bu yoldan geçmişlerdir. Bu yol bizim için de zaruri idi. Hatta Ankarada ilk hükûmet teşekkül ederken Meşihat'ın kabineye sokulmamasına yani Şer'iye Vekâletinin ihdas edilmemesine çok çalışmıştım. Sebebi dini devletten ayırmaktır. Din kendi mukaddes mevkiinde dursun. Hükûmete karışmasın. Milletin dünyevî ve uhrevi saadetine çalışsın. Hükûmet de dine karışmasın. O da bu sayede serbestlesin terakki etsin. «Burada münasebeti yok ama bu işi de bu suretle hallederirim, fırsattır.» dedim. Hilâfetin lâğvını hiç hatırıma getirmiş değildim. Lâğvını bilâkis muzır görürdüm. Yalnız onu hükûmetten ayrı bir kuvvet haline koymak lüzumuna kaniim. Hatta onu takviye etmek lâzımdır. Bu sebeple hilâfeti müstakil ve dini bir halde ibka etmeyi düşündüm. İşte bu suretle iki kuşu bir taşla vuracağız. Hem artık hareketleriyle iler tutar yeri kalmayan padişahı bu hanedanı ve padişahlığı izale ediyorum. Bunlardan millî intikamı alıyorum. Hem din ve devleti ayırıyorum. Devleti lâik yapıyorum. Veliahd Abdülmecid'i Ankaraya davet ettiğimiz vakit gelmediğini görünce bu aileye büyük bir düşmanlık ve intikam beslemeye başlamıştım. Onun cezasını veriyorum. Hem de İstanbul hükûmetinin murahhas göndermesi imkânını kaldırıyorum. Celsede Tevfik paşa ile muhabere ile müzakereler

oluyor. Ben hemen meclisin kapı yanındaki odasına çekildim. Düşündüğüm takriri yazıyorum. Bir çırpıda yazdım. Ben yazarken birkaç mebus geldiler. Arkamdan okudular. Ben de bitirdim. Dediler ki, bizde bu takrire imza koyalım. «Pekiyi!» dedim. Koydular. Derken akın akın mebuslar geldiler. «Aman, bizde bu takrire imza koyalım. Bizim de böyle mühim bir takrirde imzamız bulunsun» dediler. İmza seksen kadar oldu. Derken Rauf'da geldi. Koşuyor. «Takririni göreyim. Şuna ben de imza koyayım.» dedi. Verdim. Okudu. Padişahlığın lâğvı cümlesini zayıf buldu. «Şöyle yazalım» dedi. Baktım kuvvetli bir kelime, kabul ettim. Benim kelimemi çizip o kelimeyi koydu. Haline baktım pek keyifli idi. Odadan çıktım. Koridorda Mustafa Kemâl'e rastgeldim. Dedim: «Ben böyle bir takrir veriyorum. Artık İstanbul hükûmeti kalmaz. Mesele kolayca ve cezrî olarak hallolunmuş olur. Sabahtan beri niye uğraşıp duruyorsun?...» Okudu, bir daha okudu. Cevap vermiyor. İçimden «bu adam galiba buna cesaret edemiyor.» dedim. Nihayet ben de imza edeyim dedi. Hatta imzası aşağılardadır.

Hemen içeri koştum. Müzakere ateşli bir suretde devam ediyor. Takririmi verdim. Derhal okundu. Reye kondu. Kafalar kızgın idi. Böyle müthiş bir şeyi yapmak için en müsait bir an idi. İttifak-ı ârâ ile kabul edilip şiddetle alkışlandı. Yapılan iş mühim ve müthiş bir inkılâp idi. İstanbul Heyet-i Murahhasa meselesi kökünden hallolundu. Celse de, mesele de bitti. Artık herkes elimi sıkıyor. Beni tebrik ediyordu. Samiin locasında Fransız mümessili Miralay Mojen'de varmış. Epeyce müddettir, Fransızların mümessilini Ankaraya kabul etmiştik. Mümessil Mojen idi. Celse dağılınca Locadan indi. Yanıma geldi. Elimi eline aldı. Ve dedi. Dediği aynen şudur : «Meclisin bugünkü hali müthişti. Havasında fazla elektrik vardı. Meselenin nasıl halledileceğini merakla bekliyordum. Bu celse Türkiye tarihinin en mühim celsesidir. Sizi tebrik ederim. Mustafa Kemâl İzmire girdi. Büyük zafer kazandı. Evet, fakat, bu senin yaptığın ondan

çok büyüktür. Bu millet Mustafa Kemâl'i unutabilir. Fakat seni unutamaz.»

Ertesi günü takririmde hilâfet meselesinin eksik olduğunu görerek buna dair birkaç madde hazırlayıp gazete ile neşrettim. Ve meclise yeni bir takrir ile vererek ilâvesini rica ettim. İkinci gurup buna da itirazlar yaptı. Nihayet bir encümen toplandı. Benim altı maddemi üç madde halinde hülâsa edip asıl takririme ilâve ettiler. Ve bu maddeleri ikinci gurup zabıtnameye kendi marifetleri olarak geçirttiler. Ben kızdım. Encümende reis bulunan Müfid Hoca ve Mustafa Kemâl : «Adam bırak, zararı yok» dediler. Ben de artık ses çıkarmadım. Zaten takrir ilk verildiği zaman o heyecan içinde ittifak ile kabul edilmişti. Üstündeki seksen imza ekseriyete yakın idi. Encümene bile hacet yoktu. Fakat ikinci guruptan birkaçı aksi propaganda yapıyordu. Mustafa Kemâl bunları ölüm ile tehdit etti. Sustular.

Bu karar İstanbula tebliğ edildi. İstanbul hükûmeti dağıldı. Artık padişahta kaçma tedarikinde. İngiliz kumandanlığının himayesini talep etmiş.

Bizim takririnde adını ben koydum: «Teşrinisâni Kararı» dedim. 1338 yılında bu tarihte olmuştur. Kabul edildi. Bu da bu devlet ve millete ettiğim hizmetlerin en büyüklerindendir. Meclis Mecid Efendi'yi Halife intihap etti. Benim fikrimce Halife memleketin en âlim ve namuslu birini yaptırmaktı.

Mustafa Kemal (Sh. 418) den itibaren bu meseleden bahsediyor. Bütün söyledikleri yalandır. Hem kuyruklu yalan. Bunun şerefini kendine alıyor. Benim adımı bile takrir sahibi diye zikretmiyor. Bu kadar sarih yalan, söylemek için çok hayasız olmalıdır. Bu ne hırs, ne şeref soygunculuğu, ne eşkiyalık..?! Fakat bir yerde de «O takrirde benim de imzam var.» diye kendisine şeref veriyor. Hakikaten bu işte onun şerefi sade diğer seksen mebus gibi bir imzası olmaktan ibarettir. Padişahlığın lâğvından hele din ve devlet ayrılmasından hiçbir haberi bile yoktur. Şerefi imza koymak kadar sade ve küçüktür.

Hilâfet işinde Mustafa Kemâl: «Ben lâik hükûmet yaptım

din ve devleti ayırdım» diyor. Bunu işte ben yaptım. Ben takririmi yazmıştım da onun haberi bile yoktu. O lâik ne demek manasını bile bilmezdi. Kelimeyi bile işitmemişti. Diyor ki : «Hilâfet sarih bir hukuka malik olmaksızın bir müddet daha bırakıldı.» Öyle değil. Sarih hukuk ile ben onu ipka ettim. İsteseydim o galeyan içinde hilâfet de giderdi. Ben hilâfetin şiddetle taraftarıydım. El'an ve el'an öyleyim. Halbuki hilâfeti ilga etmek cinayet olmuştur. İşte sade hilâfetin ilgasıdır ki, sırf Mustafa Kemâl'in işidir. Şimdi Roma'daki Vatikana, Mussolini'nin ona verdiği kuvvete baksın da Mustafa Kemâl ibret alsın. Hristiyanlığın Papalığı olsun da Müslümanlığın buna mukabil olan Halifeliği neden mahvedilsin! Bu çılgınlıktır. Müslümanlar kuvvetsiz, merkezsiz, ümitsiz, garip bırakıldı. Ancak Nasreddin Hoca'dır ki, bastığı dalı keser. Elindeki maddi ve manevî bir kuvveti ancak deli atabilir. Mustafa Kemâl, hilâfetin kuvvet olmadığını iddia ediyor. Fakat bu iddiası yanlıştır. Bu sayede bu harpte Hintlilerden maddi ve manevi çok yardım gördük. Bunu nasıl inkâr ediyor. Hilâfet sade dini bir müessese değil. Devlet ve vatan için maddi ve manevi mühim bir kuvvettir. Filistin arapları bundan istifade edip Hindistandan mühim paralar topluyorlar.

Mustafa Kemâl, nutkundu : «Teşrisani tarihinden akdem meclis muhitinde muhalifler benim saltanatı lağvedeceğim hakkında telâşlı ve heyecanlı propaganda yapıyorlardı» diyor. (S. 418) Tamamiyle yalandır. Hiçte öyle şey yoktur. Padişahlığın ilgası kimsenin aklında olan şey değildi. Benim de yoktu. Kimseden de işittiğim yoktu. İstanbul hükûmetinin Lozan'a gitmek Ankaraya gelmemesi beni onlar aleyhine sevkettmişti. Bunu böyle demesinin sebebi bu şerefi kendisine maletmek içindir. Olur düzenbaz sahtekâr değil. Mustafa Kemâl biraz aşağıda Rauf'un kendisini Refet'in evine çağırdığını orada şöyle dediğini söylüyor : «Meclis makam-ı saltanatın ve belki hilâfetin ortadan kaldırılmak nokta-i nazarının takip edildiği endişesiyle mütteazzidir. İlh...» Bilmem Rauf bunu söyledi mi. Söyledi ise burada Ra-

uf Padişahlığın ilgası aleyhinde bulunmuş. Hayret ediyorum. Rauf'un ağzından söylüyor. Bu adam ve İsmet Cumhuriyetten sonra Rauf'u kötülemek için daima« Padişahçı, Hilâfetçi» diye itham ettiler. O vakitkit matbuat bunları yazdı. İşte onun Rauf aleyhindeki baş ithamı budur. Sonra fırkadaki meşhur İsmet - Rauf münakaşasında da İsmet onu baş silâh olarak bununla vurmuştu. Bunların zabıtlarını neşrettiler. Halbuki Mustafa Kemâl'in bu satırlarının baştan aşağı yalan ve uydurma olduğuna hükmetmek için sebep vardır. Biz daima hakikati tespit ile meşgulüz. Dostlarımızın iyiliğini söylediğim gibi kusurlarını da nasıl söylüyorsam sevişmediklerimin de hem kusurlarını hem meziyetlerini öylece söylüyorum. Ve bunu şeref bilirim. Hakikat ne ise onu söylemelidir.

Ben padişahlığın lâğvı takririni yazdığım vakit Rauf, haber almış koşarak geldi. «Bu memlekete nâfi ve şerefli takrirde benim de imzam bulunsun» dedi. İmzaladı. Takriri bir daha okudu. Dedi ki «Padişahlığın lâğvı cümlesi zayıftır. Bunu şiddetlendirelim». Kendi eli ile çizip oraya kuvvetli kelimeyi koydu. Ben de beğendim. Takrirlerin Millet Meclisi dosyasında saklanmış olması lâzımdır. Eğer bu takrir saklandı ise Rauf'un çizip yazdığı yer aynen durur. Şimdi Allah için söyleyin böyle yapan bir adam padişah taraflısı olur mu? Allah kimseyi bu Mustafa Kemâl şeririnin eline, diline düşürmesin... Bu hakikat böylece dururken artık. Mustafa Kemâl'in bu sözlerine inanmanın imkânı tabii yoktur. Bunları uydurduğunun sebebi padişahlığın ilgasını evvelden tasavvur etmiş gibi göstermek içindir. Yani bu şerefi kendisine alacak. Hiç zannedilemez ki, Rauf ona Refet'in evinde bu imzadan evvel böyle bir şey söylemiş olsun. Bu olsa olsa hilâfetin ilgasından biraz evvel hilâfet için olmuştur. Mugalata yapıyor, dolandırıcılık ediyor.

Tevfik Paşa'nın telgrafları vesilesiyle nutkunda hilâfetten ayırmağa ve evvelâ saltanatı lâğva karar verdiğim zaman ilâh...» (Sh. 419) diyor. Bu adam hiç utanmaz. Böyle bir şey hiç aklına gelmemişti. Haberi bile yoktu. Halbuki ayni sahifede biraz evvel

ettiği itiraf üzre saltanat ve hilâfet aleyhinde hiçbir şey yapılamıyacağını meclis kürsüsünden bizzat ilân eden adam kendisidir. Bunu şimdi Rauf'un sözüne (?) veriyor. İstese acaba o Rauf filân dinler adam mıydı!.. Çevir kazı yanmasın. Biraz aşağıda da Rauf'un Padişahlığın ilgası gününün bayram yapılmasını kürsüden söylediğini fakat bunu kendi tehdidiyle söylettiğini söylüyor. Bu sözleri birbirini nakzediyor. Kılıfını iyi uyduramamış. Bu sözlere göre Mustafa Kemâl Rauf'tan, Raufda Mustafa Kemâl'den korkuyor. Hangisinin kabadayılığına inanmalı!. Pekiyi amma, Mustafa Kemâl sen daha benim takrirden haberdar olmadan Rauf gelip onu sevinçle imzalamıştı. Ve benden daha kuvvetli kelime koymuştu. Hakikat budur.

Rauf'in fikrini ve onun hakkında Mustafa Kemâl'in nutkunda söylediği sözlerin hakikatini bilmiyorum.

Sahife 421 de «Efendiler, Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğunu yeni bir Türkiye Devletinin tevellüd ettiğini, teşkilâtı esasiye kanuniyle hukuku hükümranînin millete ait bulunduğunu ifade eden bir takrir hazırlandı. Sekseni mütecâviz arkadaşa imza ettirildi. Bu takrirde benim de imzam vardır.» diyor. Bu sözlerden takririmin ruhunu daha hâlâ anlamamış olduğu görülüyor. O takrirde Osmanlı İmparatorluğunu münkariz ettik, yeni bir Türkiye devleti doğdu demedik. Ruhunu değil cümlelerin bile manasını anlamamış. Hayır, kendi hesabına mügalata yapıyor. «Takrir hazırlandı.» diyor. Rıza Nûr düşünmüş hazırlamış, demiyor. «Sekseni mütecaviz arkadaşa imza ettirildi.» diyor. Güya kendisi imza ettirmiş... Canım bunlar imzaya koşarken senin daha haberin yoktu. Onlar imza ettikten sonra sana söyledim. Şükür ki, kendi namına kaç yapayım derken kendi gözünü çıkarmış. «Bu takrirde benim de imzam var» diyor. Bu cümleyi gafletle yazmış. Çok iyi olmuş. Bu cümle meseleyi izah ve itiraf ediyor. Bunun bu takririn kendisinin olmadığını itiraf ediyor. Yok bunun da üstüne yatardı. Yatmağa çalışıyor ya... Kendisinin olsa imzası başta olurdu. Hem de «Benim de imzam var.» demek lüzumunu görmezdi. Demek hiç olmazsa bunu ken-

di lehine bir kâr saymış. Mecliste celsede resmen buna «Rıza Nûr takriri» adı verildi. Kürsüde okunurken «Rıza Nûr ve rüfekasının takriri» dendi. Bunlardan dolayı üstüne tamamiyle yatmak imkânını bulamamış... Fikrinde yine kendisinin olmadığını yine bu cümle ile itiraf ediyor demektir. Fikir kendisinin olsa takriri kendi namına verirdi. Kendi namına bu adam yüzlerce takrir vermiştir. Yine bu cümle ile bu takririn çok mühim olduğunu itiraf ediyor. Çünkü böyle şerefli bir takrirde kendisinin de imzasının bulunduğunu kaydetmekten kendini alamamış, ancak sade imza koymakla şeref buluyor. Bu şeref diğer seksen arkadaşının herbirinin şerefi kadardır. Kendinin bu sözlerine göre, demek Osmanlı İmparatorluğunu munkariz eden de, yeni bir Türkiye devleti doğurtan da, teşkilâtı esasiye kanunu ile hukuk-u hükümrânînin millete ait olduğunu tesbit eden de Rıza Nûr'dur.

Şu adam ne sahtekârdır. Ne şeref hırsızıd .. Herkesin bildiği, 300 mebusun gözü önünde olan şu aşikâr hakikatı bile bozup çalmağa çalışmış. Bu adamın gayet iyi bir miyarıdır. Her sahtekârlığı yaptığını, her iyi şeyi çalıp kendine malettiğini ve hiçte utanmadığını gösterir. **Her işi işte böyledir.**

Vukuat, hep Mustafa Kemâlin ekmeğine yağ sürüyordu. Şahsî emeline muvafık düşüyordu. Lozan'a murahhaslık meselesi padişahlığın ilgası neticesine vardı. Bu Mustafa Kemâl'in âti emeline muvafık düştü. İkinci guruptan itiraz edenler de zaten «İlerde bu adam Padişahlığını ilân edecek, bu da onun işini kolaylaştırıyor.» mütalâası ile itiraz ediyorlardı. Bu korku Millî hareketin ilk gününden beri çoklarında vardı. Fakat ne yapacaksın? Padişahlar da buna mani olacak. Kabiliyet ve ahlâk yok. Meselâ Mecid'i Ankaraya davet ettik. Gelse idi. Mesele hâl olunmuştu, böyle olmazdı. Ne yapalım?... Bu netice zaruri olmuştu. Ben bir de bu ilga ile Mecid'den Ankaraya gelmemesinin intikamını almıştım. Onun Ankaraya gelmemesi beni çıldırtmıştı. Bu aileden artık hayır gelmiyeceğine kani etmişti. Ve intikama sevketmişti. Bu esnalarda idi ki, birgün hey'et-i vekilede biri, İstan-

buldaki Ferit Paşa ve İngiliz âleti hâinlerin tevkifini talep etti. Münakaşa edildi. «İstanbul Polis müdürü Es'at (Miralay) tutar, yollar.» dediler. Dahiliye Vekili Fethi idi. Onbeş yirmi kadar ad saydılar. Ali Kemâl başta idi. Fethi kâğıt kalem aldı, İstanbul'a bunların tevkifi ve Ankaraya gönderilmesi için emir yazacak. Arka tarafına geçtim. Dedim ki : «Şimdi bu kadar adamı tevkif ettireceksiniz, bu, dağdağayı mucib kusur, duyulur, ingilizler haber alır cebren bunları bizim polisin elinden alırlar. Hiçbiri ele geçirilmiş olmaz. Bunu yalnız Ali Kemâl için yazın da bakalım onu tutup yollasın» muvafık gördüler. Öyle yazdı. Es'at'tan telgraf geldi. Ali Kemâl'i yakalamış, bir motora sokup İzmit'e yollamış.

Bu esnada itilâfçı denilen vatan hâinleri canları kaygusuna düşmüş, telâş içindeymişler. Ne yapacaklarına dair bir içtima yapmışlar. Ali Kemâl'e de haber yollamışlar. Ali Kemâl Beyoğlunda bir yerde traş oluyormuş, gelmişler. «Aman tehlikedeyiz gel!» demişler. O da : «Siz delisiniz, çocuksunuz. İngilizler burada, bu dritnotlar burada iken bizim kılımıza dokunabilirler mi?» demiş ve aldırmamış, biraz sonra birkaç polis Ali Kemâl'i zorla berber dükkânından alıp otomobile koymuşlar. Doğru Tophaneye götürmüşler. Polis motoru orada hazırmış, içine atmışlar. İzmit'e yollamışlar. Ali Kemâl motorda giderken de hâlâ bir İngiliz torpidosu gelip kendisini alacağını söylermiş. Zavallı dirayetsiz ve aklı az adammış.

Biz artık yola çıkıyoruz. İsmet Ordu'ya gitmişti. Eskişehir de bize iltihak edecek. Gece yarısı trene biniyoruz. İstasyondayız. Bir telgraf getirdiler. İsmet Hariciye Vekâletinden ismini unuttuğum bir kâtibi de götürmemi istiyor. Haber yolladım. Derhal geldi. «Hadi, İsmet Paşa istiyor» dedim. Çocuk eşya bile almağa vakit bulamadı. Tren'e atladı. Yolda İsmet de bize iltihak etti. İsmet iki tane yâver, birkaç zabit, on tane de nefer almış. Bu askerler hep böyle. Böyle saltanatla gidecek. Be adam şimdi Hariciye Vekilisin, murahhassın, sivilsin. Bu kadar adam Lozan'a ne ile gider gelir ve orada ne yer? Az para mı? Bu fakir

millete yazık değil mi? Tabiî bu mülâhaza zihnimden geçti. Kendine hiçbir şey demedim. Daha ilk adımda iş çıkacak, fakat onların böyle şeyler düşündükleri yok.

Akşam üzeri İzmit'e vardık. Ortalık kararıyordu. Nurettin Paşa'nın karargâhı İzmit'te idi. Bizi istasyonda istikbâl etti. Bir tarafında İsmet bir tarafında ben gidiyoruz. Ali Kemâl'in geldiğini Ankara'da telgrafla İstanbuldan öğrenmiştik. Ali Kemâl'i görmek istiyordum. «Kaç yıldır iddiasını, dediklerini ve ona rağmen muzaffer olunduğunu» söylemek ve sormak istiyordum. Nureddin'e Ali Kemâli sordum. «Şimdi görürsünüz.» dedi. «Nerede?» dedim. Yine «Şimdi görürsünüz» dedi. Tuhaf cevap... Gittik, gittik. Yanımızda miralay Mojen'de var. Bir meydan her tarafta maşalalar (meş'âle) yine Nureddin'e «bu ne?» dedim. Yine : «Şimdi görürsünüz» dedi. Daha yaklaştık. Bir de Petrol il yoğurulup yakılmış kül toplarının alevleri ortasında bir sehpa. Bir adam asılmış. Uzun beyaz gömlek, giydirilmiş. Göğsünde de büyük bir yazı ile «Artin Kemâl» yazılı. Anlaşıldı. Nureddin sanki büyük bir marifet yapmış, bizi doğru bu şenliğe götürdü. Fakat benim de tepem attı. Daha yaklaştım. İyice baktım. Ali Kemâl. Bir ayağında kundura var. Diğer ayağında kunyassılmış. Demek sopa ve taş ile öldürülmüş, başını ezmişler. dura da çorap da yok. Yüzü kan içinde. Kafası adeta yandan Sonra asmışlar. Fransız Miralâyı bana soruyor : «Öldürdükten sonra mı asmışlar?» diyor. Adamdan utandım. Elbet öldürülmüş birini asmak âdiliktik. Hem kanunsuz öldürmek de. Dedim ki : «Miralay Efendi, öyle olur mu? Divan-ı Harp hüküm vermiş, asıp idam etmişler.» Ne yapayım?...

Şimdi merak ediyordum. Nasıl öldürülmüş, ben Anadoluya gittikten sonra Ali Kemâl benim çok aleyhimde yazdı. Bu bir şey değil, millî dava aleyhine yazdı. Ve fiil ile elinden gelen her şeyi yaptı. Hakikaten millî hareketin güçleşmesine bu hareketi ittihatçı hareketi göstermesinden halkın bir kısmının iştirâk etmemesine, isyanlara sebep oldu. Hatta bu hizmetlerinin hatırası olmak üzere Ferid Paşa Ali Kemâl'e bir altın kalem hediye

etti. Bunlar vahim, fakat manzara feci. Çok bakamadım. Çekildim. Yemek hazırlamışlar. Oraya gidiyoruz. Fakat Fransız Miralayı da beraber. Nureddin'e nasıl olduğunu sordum. Kemâl-i fahr ile yüksek perdeden, göğsünü kabartarak hikâye etti : «İzmit'e getirdiler. Aldım. İstintâk ettim. Hakaret ettim sonra da asker ve ahaliden bir kalabalık, toplamalarını emirberlerime emrettim. Topladılar. Beklesinler, Ali Kemâl'i çıkartacağım, hemen üstüne üşüşsünler, sopa ile, taşla, yumruk ile gebertsinler, dedim. Öyle yaptılar. Sonra da oraya astım.» dedi. Oh... Bu bir cinayet idi. Hem de bunu bir ordu kumandanı yapıyordu. Bir kumandanın Türk askerliğine böyle bir leke sürmesini bir türlü çekemedim. Bu iş bana pek acı geldi. Düşünüyorum... Sofraya oturduk. Baktım bana anlattığı gibi Fransız Miralayına da anlatmıyor mu? Hepsini ve geberttikten sonra astırdığını da anlattı. Baktım bu adam bununla iftihar ediyor. Hikâye etmesinden bile keyif duyuyor. Cinayet olduğunun farkında değil. Fransızcası da kıt. Yarım yırtık olarak ve fakat büyük bir muvaffakiyet yapmış tavrıyla anlatıyor. Bari bu rezaleti şu ecnebiden sakla. Gördüm ki; aşağı bir adamdır. Hem de güyâ dindar, bir mutaassıptır. Bunu nasıl yapar?!..

Açtım ağzımı yumdum gözümü. Dedim ki: «Be Nurettin Paşa! Ali Kemâl'i buraya Ankaraya gönderilsin diye yolladılar. Bu bir hukuktur. Ankarada muhakeme edilecekti. Orası hükûmettir. Sen hiç hükûmet var mı, yok mu, kale alma! Herifi tut, adam topla öldürt! Sen bir kumandansın, bu senin vazifen mi? Cellât mısın?? Bu bir cinayettir. Ankarada muhakeme edilecekti. Belki beraat edecekti. Belki idam cezası yiyip idam edilecekti. Mahkeme hüküm verir, idam edilir, Fakat siz burada insan öldüremezsiniz. Siz bir cinayet işlediniz. Hem hükûmete âsisiniz. Hükûmetin tevkif ettiği bir adamı öldürüyorsunuz, hükûmete haber bile vermiyorsunuz. Bari, böyle bir çirkin cinayeti bir ecnebi zabitinden saklayınız.

Pek sert ve bunu sofrada herkesin içinde söyledim. Sofrada yirmi kişi kadar vardı. O azametinden havalarda uçan Nured-

din kül gibi oldu ve hiçbir lâkırdı söylemedi. Eğer iyi bir hükûmet olsaydı. Bu adamı câni olarak tevkif ve idamederdi. Yazık ki bizde böyle hükûmetler iş başına gelememiştir. Sofrada İstanbuldan gelmiş gazeteciler de vardı. İşittim bunlar bu işi herkese söylemişler. «Rıza, Nur Nureddin Paşa'yı fena haşladı» demişler. Neyse vatan haini cezasını buldu. Yazık ki, diğer hainler cezasız kaldı. Oradan yine yola düştük. Kartal'dan itibaren halk sokaklarda, istasyonlarda büyük kalabalık halinde toplanmış bizi istikbal ediyor, alkışlıyorlar. Böyle Haydarpaşaya vardık. Şehremaneti bizi Şehir namına misafir etmeye geldiler. Tebliğ ettiler. Pera Palas'ta bir dairede hazırlanmış. «Benim evim var! Şehir niye bize masraf edecek? Parası varsa kaldırım tamir etsin» deyip kabûl etmedim. Reşid Safvet'in kaynanası ve haremimle gelip beni evlerine götürdüler. İsmet Perapalas'a indi. Çamaşırım kalmamıştı. Çamaşır aldım. Dört beş yıldır kolalı gömlek giymemiştim, giydim.

Rauf'tan bana bir telgraf. Zehir gibi. Diyor ki: «Siz benim haber ve iznim olmadan... Efendiyi nasıl alıp İstanbul'a götürdünüz? Derhal iade edin.» Ateş kesilmiş. Bu İsmet'in benden telgrafla istediği ve beraber aldığım efendi. İsmet telgrafımı okudu, küplere bindi. «Bunu ben istedim, ben hariciye vekiliyim. İstediğimi alırım. Geri yollamıyacağım» diyordu. Baktım ilk adımda fena bir kavga çıkaccak. Önümüzde görülecek mühim ve millî mesele var. Şahsî dalaşmadan Vatan, iş zarar görecek. Türlü sözlerle İsmet'i yatıştırdım. O efendinin iadesine razı ettim. Efendiye söyledim. Bu sefer o «Gitmem» dedi. «Beni getirdiniz şimdi atıyorsunuz» olur mu? diyor. Hakkı var. Arkasını sığadım. Tatlı sözler söyledim. Onu da ikna edip geri yolladım. Vakıa Rauf'un telgrafı resmî ağıza sığmaz. Tarz ve bana hitap ama, millî vazife namına sükût ettim. Bu işte Rauf tamamiyle haksızdır. İstasyondayız. Tren kalkacak. İsmet filânı getir diye telgraf çekmiş. Çocuğu buldurdum. Gece yarısı Rauf'u da aratmak müşkil iş. Hem lüzumu da yok. Çünkü Hariciye Vekili henüz Türkiye haricine çıkmamış. Hem İsmet'in hak-

kı olmadığını farzetsek bile böyle bir âdi şey mesele yapılır mı? Bu işin böyle büyük bir benlik meselesi olabileceği hiç aklıma gelmemişti. İşte bu adamlar, bu gibi şeylere ehemmiyet veren en mühim meseleleri böyle âdi şeyler olan insanlardır. Bana yazdığı telgrafı ancak bir uşağa yazılabilirdi. Hiç resmi bir ağız değildi. Ben devlet müsalemeti namına hazmettim. İsmet'e de hazmettirdim. Yoksa yenilir yutulur şey değildi. Cevap bile vermez. Kâtibi alır giderdik. Hatta kendisine gayet sert ve hakaretâmiz bir cevap da yazardım. Sonra bu iki adam arasında büyük nifak ve niza olmuştur. Benim bildiğim ilk çarpışmaları budur. Taaruzu Rauf yapmıştı. Hem de âdi bir surette...

Necmettin Molla kardeşi Esat Molla ile geldi. Esat Mollaya hüsnü muamele, Necmettin'e surat ettim. Buna rağmen Necmettin bana bazı tahvilâtın fiatlarını yükseltmek için Lozan Muahedesine iki madde koydurmamı teklif eder. Hüsnü suretle savmak istiyorum. İsrar ediyor. Artık sabrım tükendi. Dedim ki: «Yahu! sen ne müthiş adamsın? Devletin nice müşkil ve hayati işleri var. Benim onlar zihnimi perişan etmekte. Sen şimdi bunları bırakmışsın da şu tahvilâtın fiatını yükselttirmeye çalışıyorsun. Çünkü sende bunlardan var. Sen sade cebini düşünüyorsun. Olmaz şeysin!. Ben böyle şahısların hesabı için çalışamam» dedim. Şu adama daha ziyade kızdım. Ve bir kat daha gözümden düştü. Zaten yanıma gelmesi de yüzsüzlüktü. Bana pek fena şey yapmıştı. Ve fena darıldığımı biliyordu.

Bu adamla pek eski dostluğum var. Çok zaman bu hukuk beni tuttu. Abdülhâmid zamanında onun gözdesi idi. İhsan-ı şahâneler içindeydi. Ona pek mükemmel hizmet eder, ayni zamanda bizimle Abdülhamid aleyhine söylerdi. Ben bununla onu pek sever, zarurî Abdülhâmid'e mümaşaat ediyor» derdim. Meğerse iki yüzlü ve pek egoist bir adammış. Bunu sonraki vukuatla çok iyi ispat etti. Serasker Rıza Paşa'yı pek çok ibrâm ile ikna edip Kalafat yeri işini vesair işlerini Necmettin'e verdirdim. Necmettin bana bu lûtfumdan dolayı bir mektupla minnettarâne teşekkür etti. Bense biraz sonra serasker ve kayınpede-

rim Şükrü ile bozuştum. Necmettin de derhal onlar bile birleşip aleyhime yürüdü ve bana «Beni Serasker'e sen tavsiye etmedin. Ben bu âile-i muhtereme ile çok eski dostum» diye de yazdı. Halbuki öteki mektubu da bende mahfuz. Seraskerden 20.000 altın kazanmıştır. Anladım. Molla yalancı dönek ve kaypak bir adam. Sade menfaat biliyor. İttihatçıların en nüfuzluları ile ahbab. Onların adli işlerini görüyor. Meselâ Zeki Bey'in katli, Çerekes Ahmet'in beraatine kanunî yolu bulan Molla'dır. İttihatçılar düştü. Derhal bana «Beni Sabahaddin'e prezante et! Fakat gizli kalacak.» dedi. Ettim. O da kendisine evkafa ait bir takımtısı olan bir mülkünün işine havale etti. Az sonra ittihatçılar mevkie geldiler. Gelince de Sabahaddin'ı ve işini bırakıverdi. Bizim hâne eşyasını evinde emanet olarak saklamış iken imha etti. Hattâ bir kısmını adadaki eviyle beraber sattı.

Para istedim. İki bin lira bedelini vereceğini söyledi. Vermedi. Darıldım. Selâmı sabahı kestim. Nihayet Ankarada ve Lozan'dan sonra Çorum Meb'usu Münir'i vasıta ederek benimle barıştı. Yine Lozan'dan sonra idi. Vesile bularak 1500 lira aldım. Beni filân yıllarda Ankaraya gittiğimde evinde misafir ediyordu. Yemek yediriyordu. Para vermek istedim. Kabul etmedi. Beşyüz lirayı da ben ona saydım. Sonra Mustafa Kemâl'e de hulûl etmek istiyor. Nihayet Fethi vasıtasiyle kendisini meb'us yaptırmıştır. Fethi'nin haremi üzerinde müessirdir. Fethi Malta'da iken Galibe Hanım, Necmeddin, Münihte imişler. Molla'nın bana söylediğine göre Galibe Hanım, parasız imiş. Ona para vererek yardım etmişler. Fethi Molla'nın aleyhindedir. Bana birgün Paris'te: «Necmettin sanki iyi bir adam mıdır, çok kötü insandır.» demiştir. Fakat buna rağmen onu o vakit meb'us yaptırdı. Zaten Molla Fethi'nin iktisadî işlerini teshil eder, sıkı ahbablık yapar. Halit Paşa'nın katli mes'elesinde bu meseleyi örtmek yolunu bulup, Mustafa Kemâl'e söyleyen ve zabıt varakasını o suretle bizzat kendi eliyle yapan bu Molla'dır.

Bu aralık işleri çoktur. Dünyada paradan, karıdan başka

bir şey bilmez. Müthiş çapkındır. Vatan, onun için boş şeylerdir. Mevkîde bile gözü yoktur. Mevkî ister sebebi paraya basmak olduğu için. Türlü ve çirkin para dalaveraları yapmıştır. On parası yokken büyük bir zengin olmuştur.

Bu adam kadar zeki de belki Türkiyede yoktur. Kimseye fenalık etmez. Prensibi herkes'e iyilik etmek, herkesi memuriyetlere yerleştirmektir. Bu suretle kendine dost kılmak politikasını yapar. Sonra para dalaverasında bunlardan istifade eder.

Biz büyük bir teşyî ile Sirkeci'den trene bindik herkes maiyetinde adamlar götürüyor. Bizim Pazarola Hasan dahi bir kâtip almış. Bende bir şey yok. Aklıma bile gelmiyor. Lüzumsuz. Millete boşuna masraf. Reşit Safvet bu çocuğu görmüş. Bana dedi ki: «Bu çocuk ailesiyle bir müddet bizim evin yanındaki evde oturdu. Bizim bahçıvanın paltosunu çalıp sattı. Bu gayet fena bir çocuktur. Söyle de bunu götürmesin» dedi. Hasan'a söyledim. Hiddetlendi «Hayır, bu iyi çocuktur» dedi. Canım şöyle de olmuş» deyip vak'ayı anlattım. «Söz dinle, bunu götürme dedim. İsrar etti, Çocuğun cevheri temiz olduğunu ve k..disini pek iyi bildiğini söyledi. Hasılı vaz geçirtemedim. Bu çocuk Lozan'da neler yapacak, sonra söyliyeceğim. Maatteessüf bu çocuk Avukat Ömer Farukî Beyin kaynıdır. Farukî Bey zeki, çalışkan, mücessem namusu ve çok daha meziyetleri olan bir zattı. Kaynı böyle. Halbuki haremi de iyi bir kadındır. Bu çocuk bugün Fransız zabitidir. Paris'te «Sen Piyer denilen meşhur Harbiye mektebinde okuyor. Diğer kardeşi de Batum'da komünisttir. Bizden kaçmış komünist olmuş, orda gazete çıkarıyordu. Batum'da görmüştüm. Lozan yolunu tuttuk. Zevcem de yanımda anlatıyor: Meğerse biz İstanbulda iken Vahidettin'in yaveri Zeki ilk defa bize gelmiş. Misafir olduğumuz baldızımın evi yeni mahallededir. Yıldıza iki adım. Baldızım Reşit Safvet'in haremi. Zeki bizim mahut Sinoplu Çerkes ve Mısır'da hapishaneden kurtardığım Zeki'dir. Mütekaid Miralay Ali Bey Zeki'nin maksadını haber almış, bize koşmuş, refikama haber

vermiş. Beni yok deyip, Zeki'yi salmışlar. Meğerse Zeki beni vuracakmış. Onun için gelirmiş. Padişahlığı ben ilga ettim, ya Zeki Padişahın yaveri ya, onun intikamını alacakmış. Hakikaten bizim bu esnada İstanbuldan geçişimiz, hayatımız için büyük tehlike idi. Bana bundan hiç bahsetmediler di. Şimdi trende söylüyor. İnsan vatan hizmetinde nelere uğruyor, neler çekiyor... Bu Zeki'yi anlattım. Bu kadar ahmak ve ahlâksız adam nadirdir. Ben Ankarada iken bir aralık bana mektup yazdı. Ankaraya gelmek istiyor. Hımbıl adam, halbuki Sinop ahalisini isyan ettirmeye çalıştığı malûm idi. Gelse derhal asılırdı. Belki de casusluk için geliyordu. Bunu da düşünmedim değil. Cevap bile verdim. Onun gibi ahlâksız olsaydım, «Gel» derdim. Gürültüye giderdi. Bunları düşünecek kadar bile aklı yoktu. Bundan bana pek kızmış imiş. Halbuki Ankaraya gideceğim vakit. Beni gitmekten men'e bile çalışmış. Hakikaten benim de bu takrirden sonra Vahidettin ve zahiri İngilizler İstanbulda iken İstanbul'a gelip, Yıldız'ın burnunun dibinde bir evde misafir oluşum cesaret, hattâ ahmaklık idi.

İstanbul'da ecnebi siyasî memurları ile temas edecek bir memura şiddetle lüzum vardı Adnan Hariciye Murahhası ünvanıyle İstanbul'a gönderildi. Onlarla temaslar yapıyor. Ankara ile bunların fikir ve işlerini birbirine tebliğ ediyor. Görülecek bazı işleri müzakere ediyordu.

Bunlar oldu. Biz gittik. Vahidettin, İngiliz Harp gemisi ile kaçmış, Zeki de beraber gitmiş. Malta'ya oradan Hicaz'a Şerif Hüseyin'e gitmiş. Şerif biraz sonra Vahidettin'i koğmuş. Oradan San Remo'ya gelip yerleşmişler. Bir Lozan'da muahede ile meşgulüz. Zeki San Remo'dan da bana mektup yazdı. Diyor ki: «Size söyliyeceğim pek mühim esrar var. Oraya geleyim. Fakat bana yazacağınız mektubu şu adrese yazınız. İşi pek mahrem tutmalıyım. Vahidettin haber almasın.» Bu adam casus da. Hem velinimetine hıyanet ediyor. Eder, çok ahlâksız bir çirkeftir. Zaten kız kardeşi de Zeki'ye lânet okuyor. Diyor ki: «Beni

sokağa atan Vahidettin gibi bir adama gitti de yaver oldu. ona hizmet ediyor. Benim kardeşim alçaktır.» Bu kadın Vahidettin'in müstefreşesi idi. Sinoplu ve Çerkesdi. Karısı da geldi. Sonra karısıyım diye Mısır'a gelmiş, kendisine evkaftan aylık bağlatmış, kendisini Nil'e atmış, kurtarmışlar. Sonra Kahire'de evlenmiş, boşanmış, kerhane açmış, nihayet Zengibar'a gitmiş. Şimdi orada Padişah karısıyım diyor ve bir kerhane işletiyormuş. Zeki'ye mektup yazıp «gel» dedim. Nihayet «gelemiyeceğim, sen gel!» dedi. Bunda şüphe uyandırdı. İhtimâl beni oraya getirip tuzağa düşürecek. Son bir mektup yazdım! «Verecek haberin varsa, buraya gel, yoksa dırlanıp durma!» sustu.

Müthiş, kumarcı idi İçer, çocuk ile meşgul olurdu. Ama Hilâ kumarı müthişti. Vahidettin'den çok para almış. Bir defa iki bin İngiliz altını almış. San Remo gazinosunda hepsini bir gece de derhal kumara vermiş. Adam olsa bu ona iyi bir para idi. On yıl mükemmel yaşardı. İstanbul'da Abdülhamit zamanında kumar oynar, yenerse iyi, yenilirse tabancasını çıkarıp paraları geri alırdı. Serasker'in yaveri idi, kimse sesini çıkaramazdı. Yani küçük mikyasta bir Fehim Paşa idi. Seraskerin oğlu Süreyya ile maaş kırdırır, masraf nazırından paraları alırlardı. Avrupada bunları yapamaz. Vahidettin sonra bir müddet Mecid'in oğlu Faruk Zekiyi Nisde beslemis. Yine kumardan baş alamamış nihayet aç kalmış. Odasına kömür yakıp, intihar ettiğine dair bir mektup da yazıp yatmış ölmüştür. Bir pislik ortadan kalkmış demektir.

Lozan'a vardık. 21 Teşrinisâni 1922 (1338) de ilk içtima oldu. Bir iş yapacağız ki, muazzamdır: Türkiye İmparatorluğunun bu kadar asırlık tasviyesi. Devlet Kapitülasyonların pençesinde mahvolmakta. Ecnebi bir câniyi polisimiz tutamaz. Mahkememiz muhakeme edemez, ecnebî'den vergi alınamaz. Gümrüğümüzü istediğimiz gibi arttıramayız. Bizim teb'a Hristiyanlara el süremeyiz, derhal Avrupa devletleri müdahale eder, onları himaye ederler. Ecnebî postalar var. İlh.. Hasılı devlet devlet

halinde değil. Devleti bunlardan kurtarmak hayatî bir mesele bunları def ederek devleti hakikî bir devlet haline koyarak sulh yapmalı.

İlk içtima İngiliz Hariciye Vekili Lord Gürzon, Fransız Başvekili Puvankare ve İtalyan Başvekili Musolin'nin huzuru ile yapıldı. Müzakereler «Leman» gölü sahilinde (Uşi) de eski bir şato ve şimdi otel olan tarihî bir binada devam etti. Binanın adı Uşi Şatosu. Château d'Ouchy'dir.

Bizde ne hazırlık var, ne dosya var, hiç bir şey yok. Lord Gürzon gibi bir takım resmî diplomatlar burada. Hem bunların mükemmel dosyaları vardır. Ne yapacağız!... Hey'et-i Vekile bize giderken bir içtimada avuç içi kadar bir kağıda sığan bir talimat verdi. Mustafa Kemâl, İsmet ile beni bir tarafa çekti, dedi ki: «Esaslarınız budur. Baktınız ki, hattâ Trakyayı alamıyorsunuz, sözlerinden dönüyorlar, uğraşmayın, terkedip sulhü yapın, hattâ icabederse, İstanbuldan da vazgeçmek lâzımdır. Musul için hiç uğraşmayın!» Mustafa Kemâl'in de şifaî direktifi bu. Herife hayret ettim. Trakya ile İstanbulun bizi terki meselesi olmuş bitmiş bir mesele halindeydi. Bu adamın fikri neydi? Bilmem!... Galiba ne bahasına olursa olsun, demek ne olursa oolsun sulh istiyor. Doğrusu Trakya için zahmet çekmedik, kolay aldık. Sade Demetoka'yı boşuna kaybettik. Fakat İsmet Lozan'da Musul için daima bana: «Canım gel şunu bırakalım da sulh yapalım.» der beni zorlardı. Ben «Olmaz, bütün mukavemetleri yapalım» derdim. «Canım sonra boca ederiz. Sulhü kaçırırız. Verelim.» derdi. Boca onun tabiridir. Ne yapsın efendisinin emrini icra ediyor. İhtimal İngilizler, Trakya ve İstanbul için de Musul gibi yapsalardı oraları da vermek istiyecekti. Bereket versin İngilizler bunlara hiç itiraz etmediler. Yalnız Edirne havalisindeki hudut meselesi güçlük verdi. Bu hudut işi ile sırf İsmet uğraştı. Oradaki hudut lehimize değildir. Bilmem iyisi mümkün olurmuydu? Bu müzakerelerin esasını yapan komisyon ve mütehassıs komitelerinde bizzat İsmet meşgul

Yanında Keldanî Tevfik (Sonra Cumhurreisi Başkâtibi) vardı. Ben aslâ bulunmadım. İşte şimdi atıp tutan Mustafa Kemâl bize Lozan'a giderken böyle talimat vermiştir.

Celse başladı. Ben korkuyorum. «Bu adamlar çok yüksektir.» diyorum. Bunlar ile karşılaşmaktan, müzakereden fena çekiniyorum. Beş on gün müşahede ile geçirdim. Şahısları birer birer tetkik ettim. Bana cesaret geldi. Doğrusu evvelce bu frenklerden çok korkuyordum. Kendimi onlara nisbetle hakir görüyordum. Vakıâ Rusya'da böyle müzakerelere alışmış idim. Ama burada Avrupanın seçme diplomatları vardı. Mesaîyi tanzim etmek lâzım. Biz de buna karışmak istedik.

Bizi karıştırmadılar. İtilâf Devletleri herşeyi yapmışlar. Reisleri kendilerinden tayin etmişler. Bize tebliğ ettiler. Karşımızda ngiltere, Fransa, Amerika, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan (Sırp - Hırvat - Sloven) ve Yunanistan olmak üzere sekiz devlet var. Dünyanın en büyük milletleri bunların arasında. Biz bir kişiyiz. Bunlar bize hr şeyi empoze etmek istiyorlar; fakat aşikâr görülüyoor ki, bunlara da İngiltere empoze ediyor. Hemen her şeyi Lord Gürzon yapıp, diğerlerine kabul ettiriyoor. Yâni konferansda sade İngilitere hâkimdi. Diğerleri dekor ve figüran nevinden. Hepsi İngilterenin direktifi mucibince hareket ediyorlar.

İlk celse oldu. Gürzon celseye riyaset ediyor. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca resmî dil olarak kabul edildi. Bu dillerde söz söylenebilecek, başka dil yasak. Bunlar yapdıkları mesaî projesini, birgün evvel bize göndermişlerdi. Bizde ona göre bir cevap hazırladık. İsmet bu cevabı aldı. Reis bu cevabı aldı. Reis sıfatıyla okudu. Biz bizimle görüşecek hükûmetlerin adlarının burada da tasrih ve tahdidini ve boğaz müzakeresinde Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da dâvetini istiyoruz.

Onlara göre, riyaset İngiliz, Fransız ve İtalyadadır. Biz ise bazen konferansa bizim de reis olmamızı istedik. Bu lâfı kulaklarına bile sokmadılar. «Biz üç devlet konferansa dâveti yapan

halinde değil. Devleti bunlardan kurtarmak hayatî bir mesele bunları def ederek devleti hakikî bir devlet haline koyarak sulh yapmalı.

İlk içtima İngiliz Hariciye Vekili Lord Gürzon, Fransız Başvekili Puvankare ve İtalyan Başvekili Musolin'nin huzuru ile yapıldı. Müzakereler «Leman» gölü sahilinde (Uşi) de eski bir şato ve şimdi otel olan tarihî bir binada devam etti. Binanın adı Uşi Şatosu. Château d'Ouchy'dir.

Bizde ne hazırlık var, ne dosya var, hiç bir şey yok. Lord Gürzon gibi bir takım resmî diplomatlar burada. Hem bunların mükemmel dosyaları vardır. Ne yapacağız!... Hey'et-i Vekile bize giderken bir içtimada avuç içi kadar bir kağıda sığan bir talimat verdi. Mustafa Kemâl, İsmet ile beni bir tarafa çekti, dedi ki: «Esaslarınız budur. Baktınız ki, hattâ Trakyayı alamıyorsunuz, sözlerinden dönüyorlar, uğraşmayın, terkedip sulhü yapın, hattâ icabederse, İstanbuldan da vazgeçmek lâzımdır. Musul için hiç uğraşmayın!» Mustafa Kemâl'in de şifaî direktifi bu. Herife hayret ettim. Trakya ile İstanbulun bizi terki meselesi olmuş bitmiş bir mesele halindeydi. Bu adamın fikri neydi?. Bilmem!... Galiba ne bahasına olursa olsun, demek ne olursa oolsun sulh istiyor. Doğrusu Trakya için zahmet çekmedik, kolay aldık. Sade Demetoka'yı boşuna kaybettik. Fakat İsmet Lozan'da Musul için daima bana: «Canım gel şunu bırakalım da sulh yapalım.» der beni zorlardı. Ben «Olmaz, bütün mukavemetleri yapalım» derdim. «Canım sonra boca ederiz. Sulhü kaçırırız. Verelim.» derdi. Boca onun tabiridir. Ne yapsın efendisinin emrini icra ediyor. İhtimal İngilizler, Trakya ve İstanbul için de Musul gibi yapsalardı oraları da vermek istiyecekti. Bereket versin İngilizler bunlara hiç itiraz etmediler. Yalnız Edirne havalisindeki hudut meselesi güçlük verdi. Bu hudut işi ile sırf İsmet uğraştı. Oradaki hudut lehimize değildir. Bilmem iyisi mümkün olurmuydu? Bu müzakerelerin esasını yapan komisyon ve mütehassıs komitelerinde bizzat İsmet meşgul

Yanında Keldanî Tevfik (Sonra Cumhurreisi Başkâtibi) vardı. Ben aslâ bulunmadım. İşte şimdi atıp tutan Mustafa Kemâl bize Lozan'a giderken böyle talimat vermiştir.

Celse başladı. Ben korkuyorum. «Bu adamlar çok yüksektir.» diyorum. Bunlar ile karşılaşmaktan, müzakereden fena çekiniyorum. Beş on gün müşahede ile geçirdim. Şahısları birer birer tetkik ettim. Bana cesaret geldi. Doğrusu evvelce bu frenklerden çok korkuyordum. Kendimi onlara nisbetle hakir görüyordum. Vakıâ Rusya'da böyle müzakerelere alışmış idim. Ama burada Avrupanın seçme diplomatları vardı. Mesaîyi tanzim etmek lâzım. Biz de buna karışmak istedik.

Bizi karıştırmadılar. İtilâf Devletleri herşeyi yapmışlar. Reisleri kendilerinden tayin etmişler. Bize tebliğ ettiler. Karşımızda ngiltere, Fransa, Amerika, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan (Sırp - Hırvat - Sloven) ve Yunanistan olmak üzere sekiz devlet var. Dünyanın en büyük milletleri bunların arasında. Biz bir kişiyiz. Bunlar bize hr şeyi empoze etmek istiyorlar; fakat aşikâr görülüyoor ki, bunlara da İngiltere empoze ediyor. Hemen her şeyi Lord Gürzon yapıp, diğerlerine kabul ettiriyoor. Yâni konferansda sade İngilitere hâkimdi. Diğerleri dekor ve figüran nevinden. Hepsi İngilterenin direktifi mucibince hareket ediyorlar.

İlk celse oldu. Gürzon celseye riyaset ediyor. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca resmî dil olarak kabul edildi. Bu dillerde söz söylenebilecek, başka dil yasak. Bunlar yapdıkları mesaî projesini, birgün evvel bize göndermişlerdi. Bizde ona göre bir cevap hazırladık. İsmet bu cevabı aldı. Reis bu cevabı aldı. Reis sıfatıyla okudu. Biz bizimle görüşecek hükûmetlerin adlarının burada da tasrih ve tahdidini ve boğaz müzakeresinde Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da dâvetini istiyoruz.

Onlara göre, riyaset İngiliz, Fransız ve İtalyadadır. Biz ise bazen konferansa bizim de reis olmamızı istedik. Bu lâfı kulaklarına bile sokmadılar. «Biz üç devlet konferansa dâveti yapan

devletiz, hak bizimdir» dediler. Konferansa bir umumî kâtip tayin ettiler. Bu Masigli adında bir Fransızdır. Şimdi Fransanın en iyi sefirlerindendir. İsmet bunun da Türk olmasını istedi. Doğrusu fazla ve lüzumsuz bir şeydir. Hem de bizde bunu yapacak liyakate biri yoktu. Reşit Safvet kâtip sıfatıyla buna namzetti. Lâkin bu değerde değildi. Gürzon konferans müzakere ve kararlarının gizli tutulmasını, kimseye ve gazetecilere söylenmemesini, yalnız her celse sonunda bir tebliğ kaleme alınıp iki tarafın tetkikikne iktirandan sonra gazetelere verilmesini teklif etti. Fransız heyet-i murahhasası reisi Barrer, sonra İtalyan Heyeti Reisi Marki Garroni, Gürzonu tasvip ettiler. Biz de: «Tebliği muvafık görürsek pekiyi, görmezsek kendimiz neşrederiz» dedik. Her celse sonlarında Masigli bir tebliğ hazırlardı. Celse biter bitmez, okurdu; tasvip olunurdu. Bu adamın dirayetini daima takdir ederdim. Celse bittiği vakit tebliğini hazırlamış olurdu, derhal okurdu ve müzakerenin esas noktalarını şayan-ı hayret bir surette toplamış ve hülâsa etmiş olduğu görülürdü.

Garroni son zamana kadar İstanbulda İtalya Sefiriydi. İkinci delege Lui Montanya idi. Fransızların birinci delegeleri Roma Sefirleri idi, ikinci delegeleri Bompar idi. Bompar da son zamana kadar uzun müddet İstanbul da Fransız sefiri idi. Fransız ayanındandır. İngilizlerin birinci delegesi Hariciye Nazırları Marki Gürzon, ikinci dilegesi Horas Rumbolt idi ki İstanbul da İngiliz favkalâde komserî idi. Amerikanın birinci delegesi Roma Delegesi Child ikincişi Gru idi. Bu ikinci murahhas şimdi Amerikanın Ankara Sefiridir. Yunan murahhasları Venizelos ile Yunanistanın Londra sefiri Kaklamanos, Romanya murahhasları Hariciye Nazırı Duka ile Paris Sefiri Diyamandi; Sırbistanınkiler Hariciye Nazırı Ninçiç ile Rapiç idi.

Amerikalılar hiç bir rey vermek, hiç bir şey imzalamak istemediklerini yalnız her komisyona girip müsavî hukuk ile bu

lunabilmeyi sade isterlerse bir şey izah edeceklerini bildirdiler. Sade bir «Müşahit» olacaklarını söylediler.

Şunu söyleyeyim ki esasen Amerikalılarla Türkiye arasında ilân-ı harp olmamıştı. Müşavir ve ehl-i hibre ünvanı ile İngiliz ve Fransızların getirdikleri adamlar arasında mühim adamlar vardı. Sir William Tyrrel İngilizlerin müşaviri. Bu adam İngiltere Hariciye Nezaretinin en mühim adamıymış. Foreing Office «İngiltere Hariciye Nezareti» demek o demek imiş. Gözlerinde zekâ parlıyoor. Temkinli, ağırbaşlı tam İngiliz hasleti var, kendisinde. Şimdi Pariste İngiliz Sefiridir ki, bu memuriyet İngilterenin en mühim memuriyetidir. Adam Bloç (İstanbul da İngiliz Dayinler Vekili) de müşavir. Kezâ Nikolsun, Forri - Adam var ki, bunlar Gürzon'un en mahrem müşavirleri imişler. İkisi de genç. Nikolsun'un babası vaktiyle İstanbul'da sefirlik etmiş. Forris - Adam muahededen sonra İstanbul İngiliz Sefareti Başkâtipliğine tayin edildi. Orada intihar etti. Karısı ile beraber spirtizma ille pek meşgul idi. Herhalde aklında bir şey varmış. Fakat zeki malûmatlı, güleryüzlü bir adamdı. Ahbab olmuştum. İngilizlerin askerî müşavirlerinden bir General, bir miralay da vardı. Mütareke zamanında pek mühim rol oynamış ve bir takım Türkleri millî hareket aleyhine sevketmiş olan İngilterenin İstanbul Sefareti Tercümanı Rayyan da müşavirler arasında. Rumbolt İstanbul İngiliz Komiseri.

Fransızların ikinci murahhası ve eski İstanbul Sefiri Bombart, askerî müşavirleri general Veygan idi. Bu zat mühim bir askerdi. Umumî harpte General Foş'un erkân-ı harbiye reisidir. Sonra Suriyeye ve nihayet Fransız Erkânı Harbiye Reisliğine tayin edilmiştir. Diğeri Viç âmiral Lakas idi. Bir «Lâroş» vardı ki Fransa Hariciye Nezaretinin mühim memurlarından idi. Şimdi o da sefirdir. Fromajo vardı ki pek mühim hukuk âlimidir. Kezâ bir «Serrovis» var idi ki, Fransanın en mühim Maliye Mütehassıslarındandır. İstanbuldaki Fransız Dayinler Vekili «Dekloziyer» da vardı.

İtalyanların ikinci murahhasları Montanya İstanbul da Düyun-u umumîyede İtalyan delegesi olan Nogar müşavir idi. Kezâ İstanbul İtalyan Hastahanesi Müdürü ve Karantinada İtalyan Delegesi olan Doktor Senini bir de Yahudi Metr Salem İtalyan müşaviridir. İtalya İstanbul sefareti kâtipleri de mevcut. Bu yahudi Saleme şaştım.

Bizim müşavirler:

Münir, (Şimdi Bern Sefiri) Zekâi (Bir aralık Londra Sefiri), Mustafa Şeref, Veli, Tahir (Şimdi Darülfünunda müderris) Muhtar (Eski Nafia Vekili) Tevfik (Zabit ve şimdi Mustafa Kemâlin Başkâtibi), Şükrü Kaya (Şimdi Dahilliye Vekili), Senüyiddin, Hamid (Eski Hilâl-i Ahmer Reisi), Doktor Nihad Reşad, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Nusret (Şimdi Şurayi Devlet Reisi) Şevket (Bahriye zabiti, Mebus Ali Şükrü'nün kardeşi), Hüseyin (İstanbulda Robert Kolej Muallimlerinden), Selânikli Cavit, Fuat (Sonra Divan-ı Muhasebat Reisi), bu sonuncusu aynı zamandâ Heyetin masarifinin, parasının idaresine memurdur. Hikmet (Şimdi Kâbil Sefiri) Şefik (Trabzon Mebusu), Zühtü (Şimdi Darülfünun müderrisi,) var. Viyanadan bana tavsiye ile Ahmet Cevat adında bir genç geldi. Onu da kâtip olarak aldım. Gayretli bir genç. Benim gittiğim içtimalara onu kâtip olarak götürüyordum.

İstanbuldan Ahmet Cevdet (İkdam), Velid (Tasviri Efkâr), Hüseyin Cahit (Tanin), Ali Naci ve Necmettin Sadık (Akşam) Ahmet İhsan gazeteci olarak gelmişler. Konferansı takip ediyor, gazetelerine malûmat veriyorlar.

Lozan'a dünyanın her tarafından gazeteciler, politikacılar dökülmüş. Karınca yuvası gibi kaynıyordu.

İstanbulda Şehremaneti bize bir ziyafet vermişti. Cavit de oradaydı. İsmet Cavit ile bana haber vermeden, gizli olarak bir iki defa bir odada konuştu. Hakkıdır diyecek yok. Nihayet bana: «Ben Cavit'i müşavir olarak götüreceğim» dedi. Ben: «Beni dinlersen götürme! Bu adamdan istifade edilmez. Bu Fransızla-

ra medyun bir adamdır. Belki zarar görürüz!» dedim. «Hayır, neden böyle olsun? Fikrin doğru değil» dedi. Durdu, bir müddet sonra ilâve etti: «Maliye Mütehassısı yok. Hüseyin eşşeğin biri bir şey bildiği yok. Bu işi bizde bilen Cavittir.» «Ben bu adamı almamızın münasip olduğu fikrindeyim» dedim. Böylece kaldı. Trendeyiz, Lozan'a gidiyoruz. Bir gün İsmet: «Düşündüm, Cavit'e gelsin diye telgraf çektim. dedi. Ben «Hata ettin. Yeniden bir telgraf çek! Gelme de!» dedim. «Ne yapayım oldu; artık geri dönülmez» dedi. Halbuki bu İsmetin Ankaraya, dolap tarzıdır. Onu İstanbul da tayin etmiştir.

Ben mümanaat edince sustu. Şimdi yolda beni güya emrivakî karşısında bulunduruyor.

Hamit son zamanlarda yani daha İzmir zaferinden evvel İstanbul da Ankaranın Konsolosu makamında idi. Ankara namına ecnebi devletlerle teması o yapıyordu. Bu zat pek korkak biridir. Hele Frenklerden titrer. Onca frenkler pek yüksek mahluklardır, onlara körü körüne hürmet ve itaât lâzımdır. Bu temasları da hep bu seciye dairesinde idare etmiş, daima Ankaranın tebliğlerini sert bulmuş, onu frenklere yumuşak şekle koyarak tebliğ etmiş, bu suretle ekseriya Ankara'nın fikirlerinden aykırı bir tarzda hareket etmiştir. Hamid'in bir halini söyliyeyim. Mütareke iptidasında İstanbuldaki Mebusan Meclisinde o da mebus idi. Birgün benim önümdeki sırada oturuyordu. Biri kürsüden İngilizler aleyhine söylüyordu. Hamit derhal: «Aman bu nasıl şey» dedi. Telâşlı telâşlı iki tarafa baktı. Herkes oturuyor, hiç telâş eden yoktu. Hem de hatibin sözleri dehşetli sözler değil, ehemmiyetsiz adi şeylerdi. Kimsenin davranmadığını görünce: «Bu olamaz, susturmuyorlar da» dedi. Ve iki kulağını birer parmağı ile tıkadı, kalktı. «Aman işitmiyeyim bari» diyerek öylece yani parmakları kulaklarında müzakere salonundan çıktı. Bu vak'a bu adamın seciyesini izah eder bir miyardır. Billiassa Fransızlar ile hoş geçinir, onların adamı idi. Cavit ile de pek sıkı dostluğu vardı. Kendisi de Maliyyûndan geçinirdi.

Cahitle de pek dost, üçü Lozan'da bir saç ayak.. Ekanim-i se-'âse...

Dikkate ve kayda şayan bir şey de şu: Salem de İtalyan müşaviri. Bu yahudi malûm. Metr Salem adıyla meşhurdur. Bizim çıfıtlardandır. İstanbulda Selânik Bankası İdare azasındandır. Selâniklidir. O vakit ora yahudileri İtalyan tabiiyetine girerlerdi. Hem bizim teb'a, hem de gizlice İtalyan teb'ası olurlardı. Karasu adındaki meşhur çıfıtta böyledir. Saniyen yahudilerin hepsinde de her cebinde bir pasaport vardır. Salem pek zekidir. Türkçeyi pek iyi bilir. Fransızcası kuvvetli, hukukta malûmatı çok. Hasılı muktedir bir adamdı. Talât'ın baş dostu ve en itimad ettiği adamı idi. Devletin en mühim işlerini ona söyler, sorar, rey alırdı İşte bu adam Lozan'da şimdi karşımıza düşman safında olarak çıkıvermiştir. Tâlât, ittihatçılar ne gafil ve ne cahil adamlarmış?!... Devletin sırrını böylelere söylüyorlardı. Tabiî o da derhal İtalyanlara, hattâ Fransızlara götürüyordu. Çünkü Salem bütün Paris Maliye Mehafili ile de temasta ve onların aletidir. Bu suretler ile pek zengin oolmuştur. Hadi bu vakte kadar neyse ne... fakat buradan sonra bu adam yine Ankara'ya şitmiş, Osmanlı Bankasının imtiyazının temditi işini, daha bir takım malî işleri halletmişti. Ondan sonra Ankaraya ayak bastırılacak adam mıydı?' .. Hele Lozan'da aleyhimize gayet aşikâr, vahim bir hareket yaptı ki bu Türk vatandaşı geçinen herif onunla artık tamamiyle hain idi. Türkiyeye bile girememeli idi.

Sırası gelince zikredeceğim.

Biz Lozan Palas oteline indik. Yüksekte, şehrin merkezinde büyük bir otel. Fransız ve Japon heyetleri de aynı otelde. İngilizlerle İtalyanlar aşağıda Üşpe'de, gölün kenarında ve konferans müzakerelerinin cereyan ettiği binaya yakın olan «Bu rivas - Beau sinager» otelindeler. Bu otel de pek büyük Lozan Palas'tan daha süslü.

Müzakerede sade Lord Gürzon İngilizce diğer herkes Fran-

sızca söylüyor. Gürzon'un karşısında bir adam var. Söylerken o sitenografya ediyor. Nutuk bitince onu Fransızca olarak okuyor. İngilizce olarak okurken ne sür'atle okunursa Fransızca okunurken de o süratle ve öyle dürüst okuyor. Bazan Fransızca bir nutku Amerikalılara tercüme ediyor. Çünkü bunlar Fransızca bilmiyorlar. Stenograf ettiği fransızca nutku süratle ingilizce olarak okuyor. Bizim Hüseyin Bey'e Münir Bey'e soruyorum. Bunlar İngilizce biliyorlar. Dürüst, pürüzsüz okuyormuş. Bu adam konferansta tercüman ismini taşıyor. Mütarekeden beri Gürzon hemen bütün konferanslarda bu adamı kullanmıştır. Şayan-ı hayret bir iktidar. Belki de dünyada eşi yoktur. Bizim Münir Bey de Gürzon söylerken yine türkçe olarak not tutuyor. Ama her halde kaçan cümleler çok Ve bu türkçeden Fransızca, İngilizce olarak söyle desek yapamaz. İsmet sağır, nutukları işitemiyor, işitse de İngilizce bilmiyor, fransızcayı da iyi anlamıyor. Münir onun solunda oturup not tutuyor. İsmetin gözü Münir'in notunda. Bu suretle nutukları anlıyor. Ben de sağında oturuyorum. «Şöyle yap! Onu yapma! Söylediği şu, fakat böyledir, bizce böyle olacak... Bu mühim. Buna cevap lâzımdır, ilâh...» gibi kağıda kurşun kalemiyle yazıyorum. Onlara da bakıyor.

Lozan konferansı iki devre olmuştur. İkisi arasında bir inkıta devri vardır. Hararetli ve şiddetli devir ilk devirdir. Dünya ayaklanmıştı. O devrede ben de kendimi müthiş bir harp içinde ve ateş altında gibi zannediyordum. Sinirlerimiz böyle gerilmişti. Hiç durdurak yoktu. Uykum bile pek azdı. Bir gece bir çeyrek uyuyabildiğimi ve onunla kaldığımı hatırlarım. Şafak sökerken işi bitirip yatmıştım. Ekseriya böyle yatardım. Uyumuşum, kapı vuruldu. Yine iş. Kalktım. Baktım, bir çeyrek uyumuşum, ekseriya iki üç saat uyuyabiliyordum. Diğer zaman hep çalışma ile geçiyordu. Yemeği dahi dara dar yiyordum İkinci devir sönük geçmiştir. Çünkü Cihanı alâkadar eden en mühim ve en pürüzlü işler birinci devrede halledilmiş; bitmişti. Birinci kısmın müzakere, kararları ve mesaisine ait fransızca Conference de

Lausanne sur les affaires du Proche - Orient (1922 - 1923 tome I adlı Secret (sır) kaydını havi bir eser de vardır. Fransız hükûmeti tarafından neşredilmiştir. Bu eser resmîdir. Sinopta bir tane bizim kütüphanemizde vardır. 645 büyük sahifeden mürekkeptir.

Konferansın mesaisi şu suretle tanzim olundu :

Boğaz müzakeresine Rumlar davet edilecek. Şark işlerinde alâkalı olan diğer devletler de konferansta şifahen veya tahriren dinlenebilecek. Biz bu sonuncuya çok itiraz ettik. Dedik ki : « Sizin bizi konferansa davet eden notanızda müzakereye iştirak edecek devletlerin adları yazılı muayyen ve mahduttur. Devletimizden selâhiyetimiz bunlarla görüşmek içindir. Başka devlet kabul edemeyiz. Çünkü selâhiyetimiz yoktur. Müzakere edemeyiz. » bunu illâ dinlemediler. Sonra Bulgar, Belçika delegelerini de bazı işlerde müzakereye kabul etmişlerdir. Hatta devletten çıkıp şahısları bile getirmişlerdir. Ermeniler ve Geldanîler gibi. Avrupalılar tahakküm ediyorlardı. Bazı istedikleri şeyleri haksız olarak da yapıyorlardı. Ben de ona göre tedbir alıyordum. Meselâ Ermeni yurd hadisesini ihdas ettim. İlerde zikredeceğim. Belçikalılara ses çıkarmadım. Çünkü mühim değildi.

İki komisyon yapıldı :

1 — Araziye ait (hudud) ve askeri meseleler. (Boğazların tabi olacağı rejim de burada.

2 — Türkiyedeki ecnebiler ve ekalliyetler meselesi (siyasî işler)

3 — Malî ve ekoonmik işler (Limanlar, şimendiferler, şirketler, ilâh... ve sıhhî mesele).

Bu komisyonların her birinin reisi İngiliz, Fransız ve İtalyan Başdelegeleridir. Birgün başdelege bulunmazsa yerine o devletin ikinci reisi, reis olacak.

Her komisyon «Sû-komisyon» lar, ehl-i hibre ve teknikçilerden mürekkep komiteler yapabilir. Bunlar bir karara varır, bunu bir rapor ile ait olduğu komisyona verir. Bu suretle bütün

meseleler bu sûkomisyonlarda hallediliyor. Bir raporla komisyon'a geliyor, o da onları tadil etmeksizin kabul ediyordu. Bu suretle komisyonların mesaisi tamamiyle kolaylaşmış oluyordu. Yani asıl işler sûkomisyonlarda oluyordu. Komisyonlar ekseriya akademik bir halde olup işi resmen bir kabulden ibaretti.

Hukuk şinaslardan mürekkep bir kitabet komitesi de teşkil edildi. Burada Fransızlardan Fromajo vardı. Biz Münir'i tayin ettik. Bu komite kararları güzel fransızca ve hukukî lisan ile madde halinde tanzim etmeğe memurdu. Bütün nihaî kararlar oraya gidiyordu. Orada yeniden kaleme alınıyordu. Buradan İngiliz, İtalyan ve Japon mümessilleri de vardı. Ben zannediyorum ki; muahedenin bazı maddeleri burada yeniden kaleme alınırken biraz aleyhimize doğru kayırılmıştır. Münir Bey cidden namuslu, pek vatanperverdir ve gayretli bir adamdır, namusundan şüpheye hakkım yoktur. Muktedir bir adamdır da; bundan da şüphe caiz değildir. Ancak muahedeki Fransızcanın pek yüksek oluşu dolayısiyle farkına varılmayarak bazı şeylerin kaymasına sebep oldu. Bana öyle geliyor. Buna iyice hükmedebilmek için matbû ve resmî muahedenin maddeleriyle bende bulunan ve müzakere esnasında kabul dilmiş kararların kat'î suretleri olan notlar bir ehl-i hibre tarafından karşılaştırılmalıdır. Bu notlarım Sinop'ta kütüphanededir. Münir meziyetlerine rağmen büyük bir kusuru olan bir adamdır. Kendi, sinirleri gayet zayıf, müthiş korkak. Gölgesinden korkar. İnisiyativten tamamiyle arî. Tehdidini açmağa kadir değildir. Bundan dolayı susmuş veya anlamamıştır. İkiden biri.

Komisyon müzakerelerini hemen umumiyetle Gürzon idare ediyordu. Sağında Fransız delegeleri, solunda İtalyan delegeleri otururdu. Fransızların sağında da Japonlar. Bunlar köşeli bir at nalı şeklindeki yeşil cuhalı müzakere masasının ortadaki hattını işgal ediyorlardı. Her heyetin arkasında müşavir, eksper ve kâtipleri oturuyordu. Lüzumunda murahhaslarına dosyalar veriyorlar veya murahhaslar onlardan bir şey istiyorlardı. Masanın bu ota dıl'ı yan dıl'ından yarı derecesinde kısa idi. Yani ma-

sanın heyeti umumiyesi bir müstatil şeklinde idi. Gürzon'un mevkîine göre sağ dıl'ında biz ve arkamızda müşavir ve mütehassıslar ve kâtiplerimiz. Bizim sağımızda sırp heyeti. Karşımızda yani Gürzon'un solundaki dıl'ında baştan aşağı sırayla Amerikalılar, Yunanlılar, Romanya'lılar oturuyordu. Boğazlar müzakeresinde Rumları Romanyalıların soluna yani altına oturttular. Ortadaki boşlukta umumî kâtip Masigli, Gürzon'un karşısında o söylediğim meşhur stenograf duruyordu.

Delege, müşavir ve kâtiplerden başka hiç kimseye müzakerelere sokmuyorlardı. Hariçten birinin bu müzakere yerine girmesi mümkün değildi.

İkinci içtimada Barrer bir nutuk okudu. Bunda : «Önümüze hal için konan meseleler büyük, vahim meselelerdir. İşte bunlar, Şark meselesi. Bundan yalnız ordaki millet alâkadar değildir. Alâka umumîdir. Ve cihan sulhunün muhafazası işine bağlı bir iştir. dedi.» Meseleler mühim şüphe yok; fakat bu adam Şark meselesinden bahsediyor. Bizce Türkiye Devleti ile muharip müttefikler var ve aralarında sulh yapılacak. Şark meselesi diye bir şey tanımıyoruz. Bu bizim işimiz. Bu adamların zihniyetleri başka .Yine eski kafa, eski hamam eski tas. Bizim yeni kafamızı bugünden itibaren yakından görecekler, göstereceğiz.

Müzakerelerde bir şey açıkça görünüyor: Gürzon söylüyor, bitirince sözü fransızlara veriyor, onlar da Gürzon'u tasdik ediyor, sonra İtalyanlara söz veriyor. Onlarda da ayni nakarat, sonra Japonlara da aynı şeyi söyletiyor. Bazen işi daha genişletip Romanyalılarla sırplara da söz veriyor, onlara da aynı şeyi söyletiyor. Demek evvelce böyle tertip ediyor : «Siz de beni tasdik edin, sen şöyle, sen böyle söyle diyor.» Öyle konferansa geliyor, böylece oluyor. Bu suretle ekseriyette olduklarını gösteriyor. Ve konferansı tesir altına alıyor. Anlaşılıyor ki, konferans demek, müzakere demek, hepsi İngiltere demektir. Diğerlerini uşak gibi kullanıyor. Demek konferansta hasımlarımızın tabiyesini, metodunu da öğrendik. Hem gittikçe anladım ki, Gürzon şahsen diğer devletler delegelerinden yüksektir. Zeki, âlim, natık

bir adam. Tecrübeler ile yetişmiş bir yüksek şahsiyet. Barrer'de, Bompar'da ben bir dirayet görmedim. Hele Bompar İstanbulda Abdülhamit zamanı sefirlerinin zihniyeti ile meşbû. Bir türlü fikirlerini değiştiremiyor. Halbuki vazyetler, zhniyetler tamamiyle değişmiştir; bunu anlayamıyor. Garoni de onun gibi. O da o vakit bizde sefir imiş. Hem bir değeri yok. Yalnız pek tatlı, hoş sohbet, güldürmeyi sever bir adam. Bize eski dost muamelesi yapıyor. Fakat onu henüz burada tanıyoruz. Güya öylelikle bizi sözlerinin tesiri altına alacak, dolaba koyacak!.. Ayan azasından alçak boylu, karnı vücudundan çok dışarıda olan bu şişman adam yanıma geliyor. Konuşacak. Bir defa kafalar konuşacak, vaziyete gelmek için evvelâ karnını sizin karnınıza dayıyor. Dans mı edeceğiz! Hemen «Dostum Rıza Nûr» hitabıyla teklifsiz olarak yaslanıp konuşuyor. Pek mösyö filân demiyor. İsmete de bana da böyle yapardı. Bu esnada bize dostça nasihatler veriyor. Nasihat ama bizi kendi fikrine kendi arzusuna imale... zararı yok. Öyle yapsın... öyle zannetsin. İmam bildiğini okur. Biz de onu bozmuyoruz.

İş böyle fakat onların ekseriyetinin bize hiçbir tesiri yok. Bu iş ekseriyet işi değil. Öyle olsa pekiyi parsayı toplayıp hemen kaçalım. Biz tekiz. Hemen bütün Dünya karşımızda, düşman. Biz dediğimizi diyoruz. Biz onlara : «Bu ekseriyet işi değil. Sizinle aynı müsavî hukukla müzakereye geldik» dedik. Ve bunu kabul ediyorlar. Fakat ekseriya bizi tesir altına almak istiyorlar. Yani tabirimce işi görüşüp gitmek fikrindeler. Bizde gürültüye pabuç bırakmıyoruz.

Bu adamlar ile görüştükçe bunları işte gördükçe gözümde küçüldüler. Fakat Grzon bilâkis daima yükseldi. Hattâ İngiliz heyeti de gözümde büyüdü. Tamamiyle gördüm ki, her ne denirse densin İngiliz Heyeti bütün diğer heyetlerden yüksektir. Bu ilimce, idarece, terbiyece, herşeyce böyledir. Gûyâ İngilizler tereddî etmiş, artık yıkılacakmış. Bu dünyada umumî fikir. Hele Harb-i Umumîden evvel Almanların en tabiî fikriydi. Denebilir

ki, İngilizler tereddî etmiştir. Grafiklerinin evc-i balâsını bulmuştur. Şimdi tabii düşecekler. Fakat ne vakit? Belki 50 belki 200 yıl sonra. Belki de yeniden regenere olmanın yolunu bulacaklardır. Her gece yarısından sonra Ankara'ya şifreli telgraf veriyoruz. Bizim yarınki konferansa hazırlık işleri ekseriya gece yarısı bitiyor. Bazan sabaha kadar da sürüyor. Ankaraya malûmat işi de öyle, şifre kâtipleri o vakte kadar bekliyor. Ondan sonra da telgrafı şifre haline koyup telgrafhaneye veriyoruz. Bundan sonra uyuyorlar. Yani sabahleyin. Bunların çalışma gayretlerini zikr ve kendilerini takdir etmek vazifemdir.

Muhaberatın bir kısmı da haftada bir gönderilen diplomatik kurye ile yapılıyordu. Kurye Ankara'nın tahriratını getiriyor. Bizimkini alıp gidiyordu.

Komisyonlardan bir numaralısı birinci komisyon yahut askerî komisyon, iki numaralıya ikinci komisyon yahut siyasî komisyon, üç numaralıya üçüncü komisyon yahut ekonomi komisyonu adları da veriliyordu.

Bu komisyonların her biri bir takım talî komisyonlara (sûkomisyon), mütehassıs komisyonlarına ayrıldı.

Birinci komisyonda Veygand sûkomisyonu, Bonmarlar sûkomisyonu, ikinci komisyonda Ekalliyetler sûkomisyonu, ahalî mübadelesi sûkomisyonu, Harb işleri sûkomisyonu, üçüncü de Düyûnu umumiye, gümrük, îâh... malî ve iktisadî meseleler için bir takım mütehassıs expert (ehl-i hibre) komiteleri yapıldı.

Bu komiteler bir çok idi. Lüzum görüldükçe de yapılıyordu. Meselâ Karantina için General Pelle ile ben bir komite yaptık.

Birinci komisyona ait sûkomisyonları İsmet kendi aldı. İkinci komisyona ait sûkomisyonları ve emsâlini bana verdi. İktisadî mütehassıs komitelerini Hasan ile Şefik, Muthar, Zekâi, Zühtî, Tahir ve emsâline verdi. Ben celselere giderken yanıma müşavir olarak Münir, Şükrü Kaya, Mustafa Şeref ve Veli Beylerden birini alıyordum.'

Üç komisyonun celselerine «Umumî Celse» adı veriliyor. Bunlara söz bilen murahhaslar gelir. Sûkomisyon ve mütehas-

sis komitelerinde halledilen işler burada tetkik olunarak hall-i kat'iye iktiran eder.

Birinci komisyonun işi zaten evvelce olmuş bir iş idi. Trakya zaten bize terkedilmiş idi. Sade hududunun kat'î bir tayini kalmıştı. Adeta bu iş bir hudut komisyonu işi mahiyetinde idi. Boğazların serbestisini de evvelden kabul ediyorduk. Zaten Misâk-ı Millî de kabul etmişti. Esasen bunsuz muahede yapılamazdı. Olacak müzakere ise teferruatın tayini üzerinde olacaktı. Türkiyenin diğer hudutları zaten muayyen idi. Ankara itilâfnamesi Suriye hududunu da tayin etmişti. Maatteessüf bu itilâfnameyi yapanlar misak-ı milliye darbe vurmuşlardır. Yani İskenderun ve havalisi Türklerini Fransızlara bırakmışlardır. Bu misâk, yani Millî And Türkiye için Türklerle meskûn araziyi istiyordu. Olmuş, Lozan'da geri dönmek imkânı olmadı. Bu iş İskenderun havalisi Türklerini Fransızlara bırakmak gibi büyük bir yara olmuştur. Biz Moskova Muahedesini yaparken sıkıştıkça Misak-ı Milliyi ileri sürer ve bu sayede davamızı kazanırdık. Burada da öyle yaptık. Yine işe yarıyordu. Fakat Lozan'daki Misak-ı Millî Moskovadaki gib sağlam değil, yaralı idi. Adeta can çekişiyordu.

Bu komisyonda bir mühim mesele vardı. O da Elcezire hududu yani Musul Mes'elesi idi.

İkinci komisyonun işleri en pürüzlü, en dağdağalı, herkesi alâkadar eden siyasî meseleler idi. Ekalliyetler meselesi Türkiyeyi asırlardan beri giden ve inkiraza sürükleyen en mühim dert idi. Ahalî mübadelesi şimdiye kadar hiçbir muahedenin yapmadığı müthiş bir iş idi. Yüz binlerce halk vatanlarından alınıp başka topraklara gönderilecek. Ağır birşey. Bütün bu işlerde Hristiyanlık, Müslümanlık meselesi, mezhep imtiyazları meselesi, adlî mesele, kapitülâsyon ve Avrupalıların Türkiyeye müdahale meseleleri, yine Avrupalıların Türkiyede siyasî aletleri, istedikçe kışkırtılan ihtilâl unsurları meseleleri yani Türkiyenin ve Türk Milletinin hayat ve memat meseleleri, yani bi-

zim de Türkçülüğümüzün saikleri ve canımızı kurtarma kaygusu var. Müthiş...

En hararetli müzakereler bu kısımda oldu. Bu saha büyük bir meydan muharebesi gibi idi. İki taraf olanca kuvvetiyle hücum ve müdafaa ediyordu. Bu işler için dünyanın her tarafından papazlar, hristiyanlar, komiteciler, politikacılar Lozan'a üşüşmüş, dolmuştu. Türlü yaygaralar koparıyorlardı.

Bu işlere münhasıran ben bakıyordum. İsmet'in haberi dahi yoktu.

Üçüncü komisyonun işleri içinde halli güç işler olmasına rağmen dağdağasızca idi. Bu kısım tamamiyle mütehassıslar işiydi. Ne İsmet, ne ben bunda mütehassıs değildik. Tafsilâtına vakıf değiliz. Yalnız umumî prensiplere aklımız erebiliyor. Bu işin başında Hasan, fakat birşey bilen adam, güyâ Avrupada Maliye ve İktisat tahsil etmiş. Sonra zekâsı da kâfi derecede değil. Hele bir hali var, pek fena Dimağı normal değil. Çok impulsif, kapılıp gidiveriyor. Duruşu ve hükmü muvazenesiz. Muarız onu derhal hüküm ve tesiri altına alıyor. Neyse bunlar da komitelerde uğraşıyorlar. Burada en mühim mesele Düyûn-u umumiye meselesi. Bu mesele Türkün cebini deliyor, onu Avrupa muhtekirlerine mükemmel soyduruyor. Hem de kapitülasyonlar namına dikilmiş en mühim ve azametli bir heykel. Bunu yıkmalı.

İngilizler kanaatim gibi sade Boğaz meselesine ehemmiyet verdiler. O olunca ekonomik işlere pek de kulak asmadılar. Sade Musul'a ehemmiyet verdiler. Ekonomik hususta tutunan inad eden Fransızlardı. Bu millet ve devleti paraya çok dikkatlidirler. Santim diye takla atarlar. Milleti de, devleti de tam bezirgândır. Tabiî hakları var. Para bu. Onlar tepiniyor. İngilizler hallerine gülüyor gibi duruyorlardı. İstihbarat ve neşriyat işi en mühim bi iş. Bu işe bizzat çok ehemmiyet verdim. Malûmat almalıyız. Diğer heyet-i murahhasalar ve devletleri ne fikirdedirler, anlamak en mühim şeydir. Sonra kendi fikirlerimizi neşir ve tamim etmek lâzım ki, bu da büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bunun için bir kalem teşkil ettim. Buraya İngiliz ve Fransızlar-

dan çok tanıdığı vardır diye Doktor Nihat Reşat'ı ve Yahya Kemâl ile Ruşen Eşref'i tayin ettik. Söylemek lâzımdır ki, bu kalemden hiç istifade etmedik. Halbuki Nihat Reşat çok zamandır Avrupada yaşayan adamdır. Mütarekeden beri de Ankaranın taraftarı olmuş, bir müddet adeta Ankaranın Avrupadaki mümessili sıfatını takınıp bu rolü oynamıştır. Bunu kısmen kendi kendine sonra da Ankaranın muvafakati ile yapmıştır. Bu esnada İngiliz ve Fransız ricalini, birçok meb'us ve politikacılarını tanımıştır. Kendi de iyi fransızca ve ingilizce bilir.

Bunlar verdiğim vazifeyi yapamıyorlar. Hiçbir eser-i hayat göstermiyorlar. Birkaç defa bunları sıkıştırdım. Direktifler verdim. Hayır birşey yok. Bunlara dedim ki : «Hiç olmazsa İngilizce ve Fransızca gazeteleri derhal okuyacaksınız. Konferansı enterese eder malûmatı derhal türkçe hülâsa edip bir deftere yazacaksınız. Ve hangi tarihli hangi gazeteden ise onu da başına yazacaksınız. Sabah erken içtimaa gitmeden evvel bize vereceksiniz. Bunu bile bir türlü yapmadılar. En sonunda pek fena söylendim. Neyse Yahya Kemâl beş on gün kadar Fransızca gazete için yaptı. Bunların diğer işleri bizim fikirlerimizi, müdafaalarımızı, haklarımızı ecnebî gazetelerde neşrettirmekti. Hele bunu hiç yapamadılar. Vakıa güç ve paraya mütevakkıf bir iş... Keza ecnebî gazeteciler ile politikacılar ile konuşacak, beraber içecek, ağızlarından havadis toplayacaklardı. Bunu da yapamadılar. Hasılı dediklerimden hiç birini yapmadılar. İstihbaratımız sıfırdı. Halımız güçtü. Adeta ummanda pusulamız yoktu. İşimiz Allahlıktı.

Nihad'ın kendilerine otelde kiralayıp kalem diye verdiğim odaya adeta geldiği bile yok. Lâzım olanda, arat yoktur. Nerde? Çok defa malûm değil, çok defada kadın peşinde. Gece ise dansta ve bir kadınla beraber. Ara sıra gözükür. Yanında ecnebî bir kadın veya erkek vardır. Arada Fransız ve İngiliz kadınları gelir. İsmet'e prezante olunmak istiyorlar. Bunları nihayet getiriyor. Sanki Nihad kadın taciri. Gelen İngiliz kadınlarından biri meşhur bir güzeldir. Adı Şidam'dır. Vaktiyle Moskova'ya git-

miş, onlara komünist görünmüş. Sonra Lozan'a dönmüş. Meğerse Moskova hakkında malûmat almağa memurmuş. Bu kadını Nihad bir gece İsmet'e götürmüş. Kadın geceyi İsmet'in yanında geçirmiş. Sabah haber alınca İsmet'e : «Akşam keyfettin ha?!..» dedim. «Hayır, skandal olur diye korktum, dokunmadım» dedi.

Lozan'a birçok ressamlar gelmişti. Delegelerin resimlerini yapıyorlardı. Bir tanesi pek meşhurdur, karikatürcüdür. Adı «Derso» dur. Bu adam resmini yapacağı adama bir defa bir iki dakika kadar bakıyor. Sonra gidip karikatürünü yapıyor. Amma mükemmel yapıyor. Birçok resimler yaptı. Bir albüm vücuda getirdi. Bir tanesinde bu güzel kadının Çiçerin ve diğer Rus delegeleriyle dans ettiğinin resmidir. Hakikaten Ruslar bu kadınla bir gece Lozan'da böyle bir eğlenti yapmışlar. Demek kadın Rusları da tetkik etti. Bu ressam benim karikatürlerimde muvaffak olamamıştır. Sebebini sormuşlar «Yüzünde îzam edilecek bir fenalık yok» demiş. Venizelosla olan kavgamı ikimizi boks yapıyor ve ben Venizelosu yere yıkmışım, şeklinde tasvir etmiştir. Bu albüm Sinopta kütüphanemdedir.

Nihad'ın getirdiği erkekler de çok. Erkekler imtiyaz istiyorlar. Ezcümle Musul Petrollerini. Meğerse bu adamlar hep İngiliz istihbaratının memurları imiş. Sonradan anlıyoruz. Bir tanesi de dedektif imiş. İki görüşüşte anladım. Ve herif bana rüşvet teklif etti. Kovdum. Bunun hikâyesinin nihayetini sonra anlatacağım. Nihad'ın getirip bize takdim ettiği adamların diğer bir tanesi Seliye adında bir geldanî. En mühim petrol ticarethanesi tarafından geliyormuş. Bir dalaveracı serseri. Odama bir kutu sigara yolluyor. Bıraktırmış, bir de gravat. Geri yolladım. Baktım hâli şüpheli bunu da kovdum. Şimdi bu adam Paris'te. Türk Ticaret Odasına da reis yapmışlar. Bu sefer hattâ Pariste benim tütünlerimi satmak istedi. Ben de istedim, fakat cesaret edemedim.

İşte Nihad'ın getirdiği şeyler, kadından, erkekten hep böyle şeyler. Kendisi de imtiyaz almak zengin olmak peşinde. Hülâsa karı getiriyor, imtiyaz avcısı getiriyor, casus getiriyor. Bi-

lerek veya bilmeyerek, orasını bilmem. Bu işler kötü iş. Hali Nihad'ın şüpheli. Nihad rakıya da düşkün değil. Fakat kadın gördümü asla dayanamıyor. Hemen aklı oynayıveriyor. En ciddî işte olsa derhal işi bırakıveriyor, kadına gidiyor. Sözünde, randevusunda asla doğruluk yok. Hiç bir işinde, sözünde, halinde ciddiyet denen şeyden bir habbecik bile görülmez. Pek hafifmeşrep bir adam. Bir durmuyor Paris sefirliği istiyor.

Mektepte iken de hafifmeşrep idi. Askerî tıbbiyede bizden bir sınıf yukarıda idi. Mektepten sonra Avrupa'ya kaçtı. O vakitten bu vakte kadar maişetini temin edebilmiş kendi elinin ekmeğini yemiş bir adam değildi. Şerif Paşa ve bilhassa karısı Prenses Emine'nin paraları ile yaşamıştır. Şerif'in kadın işleri vekilidir. Çapkınlıkta beraberdirler. Hafif meşrepliğine bir vakasını zikredeyim.

Nihad çok zaman Sabahattin'in en has adamıydı. Ondan çok para almıştır. Adeta vücudunun mühim kısmı onun nimetidir. Harb-i umumide Cenova'da Sabahattinle beraber Fransızlara hizmet etmiş ve onlardan para da almıştır. Sonra felâkete düşmüş, Sabahattin'i terketmiştir. Mahmut Şevket Vak'ası için Sabahattin Mahmut Şevketi vurdurmak, ilâh... için Kâzım işini ve ihtilâl hazırlıyormuş. Nihad'ı da bu işte kullanıyormuş. Birgün meseleye dahil üç bahriye zabiti Nihad'a bazı mühim işleri görüşmek için gitmişler. Nihad keman çalıyormuş. Bunlara «Biraz beklesinler. Bir morso meşkediyorum.» diye haber yollamış. Zabitler bir saat kadar beklemişler. Bakmışlar ki, halâ keman çalıyor, evden çıkıp gitmişler. Bu zabitler vaktiyle halâskârlar meselesinde birkaç torpidoyu ihtilâle iştirâk ettirip faryab ederek hazırlayan zabitlerdir. Yıllardan sonra bunlardan biri sırası geldi de bu vak'ayı bana anlattı. Ve dediki : «Biz ihtilâl yapacağız. Ne ciddî ne kanlı iş!. Böyle iş yapacak olan bu beyin keman ile meşgul. İhtilâl işinin bir saat durmaya tahammülü olur mu? Sabahattin'e de acıdık. Öyle hafif meşrep çocuklar ile inkılâp yapacak?...» Hakları var. Hakikaten Sabahattin bu mühim işleri bunlarla yapardı. Hiç muvaffak olmadı. Daima hıyanete uğradı.

Sebebi Nihad, Saffet, Lütfü ve emsalidir.

Nihad Lozan'dan sonra Ankaraya gelmiş, fakat istediğini alamayıp Avrupaya dönmüş. Fransızlar ona Fransada icra-yı tababet edebilmek için müsaade vermişlerdir. Bu mühim meseledir. Kanuna mugayirdir. Beyrut mekteplerinden diploma vermek suretiyle kitaba uydurmuşlardır. Bunu kimseye yapmazlar. Demek vaktiyle onlara casus gibi hizmetler etmiş. Sonra Şerif Paşa'ya vekil olarak Mısır'a gitmiş, orada Şerif'in hesabına ve zararına türlü çirkin para işleri yapmış. Bana bunları alâkadarlar Mısır'da anlattılar. Bu oğlan pisliklerin hepsini yapar.

İnkıta olunca İsmet Nihad'ı Ankara'ya getirdi. Orada ortada bırakıvermiş, ne aramış, ne sormuş, ne de «yiyeceğin var mı?» demiş. Nihayet Memuriyet istemiş onu da vermemiş. Nihayet İsmet ona Matbuat Müdürlüğünü teklif etmiş. Nihad'da kabul etmeyip İstanbula dönmüş. İstanbulda bana şikâyet etti durdu. Diyorlar ki, sonra Mustafa Kemâl'e çatmış, ona birgün «Dans böyle oynanır» demiş, o da kızıp kovmuş.

Reşit Saffet, Nihad'ın can düşmanı imiş. Sebebini bilmiyorum. Belki de rekabet. Çünkü ikisi de hemen aynı şey. Bir düziye Nihad'ın fenalıklarını İsmete, bana söyler. Kovulmasını ister. Bu Reşit Saffetin vazifesi değil, aldırmadık. Bu sefer bizzat hakaret etmiş, fena kavga etmişler. O Nihad'ı, Nihad'da onu bana şikâyet ettiler. Yarı tatlı, yarı tehditli sözlerle ikisini de susturdum. Yahya Kemâl hantal bir adam. Kımıldamak kabiliyeti yok. Esasen lâkayt bir insan. Asla iş, idare adamı değil. Sade bol viski ve rakı içiyor. Münevver bir adamdır. Hoş sohbettir. Tuhaf sözleri vardır. Şairdir. Mahcub, pek az ise de güzelce birkaç şiiri vardır. Şüphesiz namuslu adamdır. Şerir, muzır bir adam da hiç değil. Yumuşak bir insan. Son derece korkak. Görülüyor ki biraz dalkavuk.

Ruşen Eşref hele bu adamdan hiç hizmet görmedik. Dünyada yalnız bir işi var: Sabah kalkıyor viskiye sarılıyor, ta öbür sabaha kadar içiyor. Hergün böyle idi. Bir sarhoş. Yalnız imdi değil, ezelî ve ebedi sarhoş. Çünkü babası da kendisi gibiy-

di. Kel tavil ahmak sözüne uyacak derecede uzun boylu ve kısa akıllı. Hem de pek cahil. Sade biraz düzgün Roman yazar. Romanları da fuhuş. Babası Eşref Rûşen Gülhânede emraz-ı cildiye muallimi idi. Güyâ Almanyada da okumuş idi. Fakat tamamiyle cahildi. Ve son derecede ahmak bir adamdı. Boşnaktır. Vaktiyle Şerafettin Mağmumî vesair arkadaşlarını Abdülhamid'e jurnal ederek külâh kapmıştı. Bu bütün talebe alemince meşhur ve malum idi. Ruşen'in hiçbir işe el sürdüğü yok. Sarhoşluktan baş alamıyor ki... Yevmiyesini adeta hep içkiye veriyor. Otelciye borcu yığılmış, bir iki defa İsmet heyetin parasiyle kapatmış. Onun yaveri ve eski sefir Münir'in kardeşi olan binbaşı Atıfda müthiş sarhoş. O da bir düziye otele müthiş borç yapıyor. İsmet heyetin, yani devletin parasından onun da üç bin, beş bin İsviçre frangı borcunu veriyor. Bu, heyet-i murahhasa kesesi değil. Yarâna kazâ, belâ sandığı. Herifler körkütük içmişler. Parasını millet vermiş. Aferin heyet-i murahhasa reisine de!.. Tabii Ruşen Eşref Gazimizin gözdesi. Keyfetsin diye onu buraya o tayin ettirdi. Öteki de kendi kıymetli yaveri..

Ruşen karısını da getirmiş. Kadın hergün bir erkekle. Fransız ilâh... türlü milletlerden adamların kucağında dansediyor. Ruşen otelde sarhoş. Kadın başka erkek ile beraber, ya otelde, ya gezmede. Bunları herkes görüyor. Bizim heyette bu hususta dedikodu oluyor. Ruşen oralarda değil!.. Birgün holde bir fransızla görüşüyor. Ben de yakınında bir masada oturuyorum. Fransıza karısını methetmeğe başladı ve ilk söz olarak haremin Mustafa Kemâl'in dostu (Amie) olduğunu söyledi. Hayret ettim. Fakat bunun daha fenası oldu. Birgün otelin holünde İsmet ve müşavirlerden beş altı kişi oturuyoruz. Ruşen de geldi. Oturdu. Sarhoşca. Derken yine karısından bahsetti : «Salihanın burada canı sıkıldı. Mösyö ..... Parise gidiyormuş. Saliha da Parisi görmedi. Gitsin Parisi görsün dedim. Mösyöyle yolladım. On gün kadar kalacaklar» hepimiz biribirimize baktık. Bu halis pezevenklik. Hem de bunu utanmadan söylüyor. Mösyö Fransız heyeti kâtiplerinden. Vakıa kadının her hali Lozan'da her-

kese malûm oldu. Amma yine bu söylenemezdi. Eşsiz pezevenk imiş...

Adı Saliha olan bu kadın Çerkes'dir. Ankarada ilk yıl içinde kocası onu Mustafa Kemâl'e götürdü. Birgün Mustafa Kemâl'in yaveri Salih kadını vurdu. Kurşun ayağına gelmiş. Havadis yayıldı. Sebebi anlaşılmadı. Mustafa Kemâl'in adeti bir kadını beş-on gün bir ay tutar, sonra atar. Bu da atıldı. Lozan'dan sonra kadın yalnız başına Nis'e gitmiş. Sonra bizim kayın baba Şükrü bana Saliha'nın Nis'e geldiğini, zavallının parasız kaldığını, kendisine ikram edip otomobil ile gezdirdiğini söylüyordu. Dedim ki : «Ah Paşa! sen meşhur bir zamparasındır. Bu sanatta bu kadar tecrüben var. Ammâ bu kadınla yatmamış insan kalmış mıdır acaba? Çok geç kalmışsın. Sen artık yalnız kaldığı zamanına düşmüşsün.». Lâkırdıyı kesti.

Ruşen edip geçiniyor. Hiçbir eserini okumadım. Bilmem bu hususta bir kıymeti var mı? Benim bildiğim zekâsı basittir, cahildir. Şerir adam değildir, kimsenin ne etlisinde ne sütlüsündedir. Sade iki mühim hasleti var : gayet dalkavuk, eşsiz pezevenk... Ruşen Eşref bundan iki yıl evvel Paris'e gelmiş. Biriyle görüşürken : «Mustafa Kemâl'e birşey olursa ben ne yaparım? Açlıktan ölürüz. Mebusluktan aldığım maaş sade Saliha'nın harçlığına yetmiyor. Mustafa Kemâl'e aman birşey olmasın» demiştir. Bu söz bu adamı izah eder.

İstihbaratın yürütülemediğinden birkaç defa İsmet'e dert yandım hiçbir şey söylemedi ve yapmadı. Öyle görüyordum ki, bu işe ehemmiyet vermiyordu, veya ben teşkil ettim diye aldırmıyordu.

Hasılı bizim istihbarat ve neşriyat teşkilâtından habbe-i vabide istifade edemedik. İngilizlerin istihbarat büroları ise mükemmel işliyor. İngiliz casus, dedektifleri, entelligence servis adamları Lozan'a dolmuşlar. Mükemmel çalışıyorlardı.

Artık biz işlere iyice daldık. O kadar ki başımızı kaşımağa vaktimiz yok. Öğle yemeklerini daradar yiyoruz. Zevcem orada kapandı kaldı. Yanında bir hizmetçi kız getirmişti. Ama sıkıl-

dı. Bir dakika onunla oturmağa vaktim yok. Sinirlendi .Ne yapayım? Gündüz neyse ama gecede sabahlara kadar kalem haline, müzakere odası haline koyduğumuz odalarda meşgulüm. Konferansın, Konferans bitinceye kadar. Nis'e büyük anasının ve babasının yanına gitmesini söyledim. Razı oldu. Yolladım Ondan da kurtuldum. Artık kendimi tamamiyle konferans işine verdim. Geceleri kendi komisyonolarım için hazırlanıyorum. Sonra gerek benim komisyonum, gerek birinci ve ikinci komisyonların umumî celsesi için lâzım gelen nutukları tertip ediyorum.

Her akşam ertesi günkü içtimaların saat ve müzakere mevzuları umumî kâtiplik tarafından her hey'et-i murahhasaya tebliğ ediliyor. Buna göre İsmet Paşa'nın komisyonda söyleyeceği şeyleri müşavirler ile müzakere ediyoruz. Birkaç saat içinde mes'ele tenevvür ediyor. Bir kâtibe «Yaz!» diyorum. Söylüyorum, yazıyor. Sonra bir defa da okutuyorum. İlâve ve tashihe ihtiyaç varsa yapıyorum. Hikmet Bey'e veriyorum. O da Fransızca yazıp daktiloya veriyor, makinayla yazdırıyor. Bu İsmet'e veriliyor. İsmet bunu umumî celsede okuyor. İşte kendi nutuklarını İsmet kendisi hazırlayacak yerde onları da ben hazırlıyorum. Bu suretle zabıtnamelerde mevcut İsmet'in söylediği nutukları hep ben yazmışımdır. İsmet bir tanesinin müzakeresinde bile bulunmamıştır. İsmet geceleri hükûmete ve Mustafa Kemâl'e şifre ve hususî mektuplar yazmakla meşgul oluyordu. Bunları bana göstermemeğe dikkat ederdi. Hemen hiç birini görmemişimdir.

Bir usul de ittihaz ettik : Celsede anî olarak bizden mühim bir şeye cevap istenirse cevap vermiyoruz. «İlerideki celsede buna cevap vereceğiz» diyoruz. O meseleyi de yine ayni müşavirler ile müzakere ve münakaşa edip yazdırıyorum. Ertesi günü söylüyor.

İşte İsmet'in söylediği bütün nutuklar böylece benim tarafımdan kaleme alınmıştır. O sade celsede okumuştur. Zabıtnameleri okuyanlar, görürler ki İsmet daima «Gelecek celsede ce-

vap vereceğim» der. Adeta her sahifede bu cümle vardır. İşte onu ben hazırlarım, gelecek celsede o okur. Bunu bütün müşavirler bilirler.

Ruznameleri Avrupalılar tertip ediyorlar. Bize hiç danışmıyorlar. Bundan müşkül vaziyete giriyorduk.

Hikmet çok ahlâklı, dürüst, dirayetli ve işe sadık, pek çalışkan, nutukları mükemmel surette aynen ve güzel bir fransızca ile tercüme ediyordu. Lozan'da böyle işin üzerinde görerek Hikmeti sevdim. Nutuklar tercüme edilip, makinede birkaç nüsha yazıldıktan sonra bir nüsha da bana gelirdi. Birgün baktım. Bir iki cümle benim dediğim gibi değil, değiştirilmiş. Hikmeti çağırttım. Ve gösterip azarladım ve dedim ki : «Burada siz bir madûn memursunuz. Vazifeniz emrimizi ifadan ibarettir. Bu değiştirme çok fena bir şeydir. Ne vakit başta âmir olursanız o vakit kendi fikrinizi yazarsınız.» Hiç bir şey demedi. Ve ağlar gibi oldu. Baktım terbiyesi de bu kadar mükemmel. Zaten kendisi Anadoluya ilk günlerde iltihak edenlerdendir. Ben o vakit Hariciyeye vekâlet ediyordum. Kendisini Adnan'ın tavsiyesi ile Harciyeye almıştım. İncittiğime pişman oldum. Çünkü böyle namuslu ve dirayetli adamları incitmek doğru değildir. Çağırdım gönlünü aldım. İhtimâl onu İsmet değiştirmişti. Hikmet o kadar terbiyeli ki, onu dahi söylemedi. İşi kendi üstüne aldı.

Bu müzakereleri idare etmek de güç iş idi. Bir kısım müşavirler iyi. Fakat bir iki müşavirde vardı ki, pek aykırı fikirlerde idiler. Sonra da illâ kendi fikirlerinin kabulünü istiyorlardı. Bazısı çok söylüyordu. Hem de saçma veya sadet harici. Vaktimiz ise hiç yoktu. Bir dakika bize bir saat kadar kıymetli idi. İşimiz tepemizden aşmıştı. Devlette dosyası hazırlanmış hiç birşey yoktu ki, hepsini burada biz yapıyoruz, biz hazırlıyoruz. Meselâ, devletin düyûn-u umumiye borcu ne kadardır, onu bile bilmiyoruz. Ve vesikası yok. Herşey buna göre. Bunları birer surette idare ediyorum. Birgün bir müzakerede müşavirlerden birkaçı behemehal kendi fikirlerinin kabulünü istediler. Başka türlü mes'ûliyet kabul edemiyeceklerini bildirdiler. Bunlar vaziyet-

lerini bilmiyorlardı. Ve murahhaslara tahakküm etmek istiyorlardı. Vaziyetlerini nihayet anlattım. «Sizin hiç bir mes'ûliyetiniz yoktur. Boşuna korkmayın! Mes'ûliyet biz murahhaslarındır. Sizin vazifeniz istişarîdir. Size sorarım. Beni tenvir edersiniz. O kadar. Sonra söyleyeceklerimizi biz tespit ederiz. Görüyorsunuz ki öyle yapıyorum. Yazdığım şeylerde çok yeri bambaşkadır. İçinde müzakere ve münakaşalarda istifade olmuş şeyler olduğu gibi bambaşka şeyler de vardır.» Bunlardan biri Şevket'tir. Boğazların serbestisini kabul etmemize çok itiraz etmiş men'e kalkışmıştı. İyi vatanperverlik. Ama görülüyor ki işlerden haberi yok. Heyeti umumîyeyi kavrayamıyor. Birisi de Seniyüddin'dir. Evkaf mütehassısı idi. Bu hususta çok itirazlar yapmıştı. Zihniyeti yeni zihniyete tevafuk etmiyordu.

İsmet sâde muhabere ile meşgul. Olan şeyleri Ankaraya yazıyor ve oradan yazılan şeylere cevap veriyor. Bana gösterdiği yok. Gizli tutuyor. Ne yazıyor. bilmem?... Benim de buna zaten vaktim yok. Muahede işlerine ancak yetişiyorum. Hem bu kım idi. Sade mühim ve pürüzlü bir muhabere olduğu vakit bana muahede işi değil, ehemmiyet vermiyorum. Fakat görmek hakgösteriyor. Hem de fena bir adeti var. Yalnız hariciye vekâletine yazacakken Mustafa Kemâl'e de yazıyor. Bu ise Abdülhâmit zamanı sistemi, Saraya jurnal, istibdat ve dalkavukluk usulü o zamanın en fena gördüğümüz adeti. İsmet bu işle adeta bütün zamanını sarfediyor. Çünkü bu adamın msvette yapması fevkalâdedir. Bir müsvette yapar ki, gülünç bir şeydir. Kâğıdı kalem alır, yazar, hem yazar, hem çizer. Çizdiği satırların altına yenisini yazar. Bu suretle satırlar arasında boş yer kalmaz, fakat tashih bitmemiştir. Bu sefer kâğıdın kenarlarına çıkıntı yapar. Bu çıkıntıları da çizer, altlarına yenisini yazar.. Hasılı müsvette bittiği vakit kâğıt simsiyah, her tarafı çizik, arap saçı gibi birşeydir. Okumak mümkün değildir. İlk yazdığı satırlardan çizilmemiş olan pek azdır. Bir çok cümleleri bir defa değil, birkaç defa çizilip yazılmıştır, saatler geçmiştir. Bunu heyet-i vekiledeki müsvettelerinden bilirim.

Bunun iki sebebi vardır. Biri kitabet ve yazıdaki iktidarsızlığı. Böyle hararetli bir çok tashihten sonra dahi İsmet'in yazıları mânâ çıkmaz bir şeydir. İkincisi evhamdır. Her cümleyi defalarca tartar. Bundan şu çıkabilir, der, çizer, yenisini yazar. Ondan da bu çıkar der, yine çizer. Ama hiç birisi de çıkmaz ya. Bu adamın evhamı müthiştir. Ben hayatımda bu derece evhamlı adama pek az tesadüf ettim. Bunu bir tahmin veya bir iki müşahede üzerine söylemiyorum. İsmet'le Anadolu'da bir çok temas ve münasebetlerim var. Sonra Lozan'da bir yıl kadar gece gündüz beraber yaşadık. Her halini gördüm. Hem de o buhranlar içinde bütün hakikatiyle gördüm, müşahedeye alışkın hekim gözüyle gördüm. Bunları yazacağım için, iyice dikkat ederek müşahede ettim. Sağırlar evhamlı ve alıngan olurlar. Biri birşey söyler, anlamazlar. Derhal kendi aleyhlerinedir, zan ve vehmine düşerler. Bunda da o hal var. Fakat bu evham sade sağırlıktan mı? Çünkü sağırlardakinden pek çok fazla. Zannımca esasen hilkatinde mevcut bir şeydir. Dimağca mütereddî bir adamdır. Cimcimesinin teşekkülü normal değildir. Kafası cephesinden bakınca fevkalâde güzeldir; fakat arkasından.... Sanki yaratıldığı vakit kudret eli tutmuş ensesinin köküne bir yumruk aşketmiş, kafasını içeriye çökertmiştir. Azim kafanın hediyesi bu adamda yoktur. Kafasının bu kemiğe tevafuk eden kısmı yani arkası çukur halindedir. Nice ahmaklar, velâdî abtallar, müteredd kafalar gördüm. Arkalarında az çok çıkıntı vardır. İsmette yoktur. Sağırdır. Burnu papağan gagası gibi büküktür. Bir kardeşi kanbur bir tanesi yine alil... Bir kardeşi de morfinöman.. Demek ailesi mütereddî.

Bir gün Lozan'da zekâ ile cimcimenin teşekkülü üzerine ve zaviye-i vechiyeden bahsediyorduk. İsmet ile aramızda şöyle bir muhavere oldu :

İ. — Gazinin başı çok biçimsizdir.

Ben — Evet tamamiyle mütereddî bir cimcimedir. Onun kafası ortasından ve her tarafından bir çember ile çökertilmiş

gibidir. Bu oluğun üstünde de bir kelek kavundan üç dört dilim vardır.

İ. Benim kafam?!...

Ben — Seninki önde fevkalâde teşekkül etmiştir. Fakat arkada çok fena.

İ. — Senin kafan çok güzel.

Ben — Benimkini ben göremiyorum... Fikir beyan edemem.

Durdu durdu. Ben bahis bitti zannediyordum. Birden: «Ama Gazi çok zekidir. Zekâ kafanın teşekkülü ile değil» dedi. Demek söylediği sözden vehim getirdi. Evhamına dokundu: Ya birgün ben: «İsmet senin kafana bozuk dedi» diye Mustafa Kemâl'e söyleyiverirsem... Onu «Çok zekidir» sözü ile tamir etti. Hem bununla kendi kafası da bozuk amma çok zekidir, demek de istiyor. Hakikaten İsmet Zekidir, fakat tamamiyle cahildir. Zekâsı entrikada mütehassıs zekâdır. Başka işe yaramaz. Çünkü evhamı zekâsını imha eder ve onu daima yanlış fikirlere, işlere sevkeder, fena neticelere vardırır. Bu adamın her işinde nokta-yı azimeti, mesneti, evhamdır. Hattâ evham ve hayalâttır. Lozan'da nice saçma şeylere vehmederek ehemmiyetler vermiş, boşuna uğraşmış, korkusundan hasta düşmüştür. Evhamını tarif için şöyle izah ederdim :

Bu adam sokakta gidiyor. Rüzgâr yok. Sağ taraftaki ağaçta beş - on yaprağın biraz kımıldadığını görüp. «Vay, rüzgâr yok bu yapraklar kımıldıyor. Bunda bir hile var.» der tutturur. Or-ca hile şimdi muhakkaktır. Fakat nedir ve kimler yapmıştır? Artık onu araştırır. Zihninde türlü vehim ve hayaller ile bunları da, «Ondan o, bundan şu çıkar» diye diye halleder. Bir yaprak kımıldamasını azim bir suikast tertibi haline kor. Pireyi deve yapar, derler, sahiden İsmet bir pireyi koca bir deve yapar.

Meseleleri birbirine karıştırmak için müzakereleri tarih sırasiyle yazmayacağım. Bunu istiyenler fransızca zabıtnâmelerden okusunlar. Bir komisyonun işlerini bitirip diğerine geçeceğim. Birde bu zabıtnâmelere geçmemiş şeyler var. Bu da bizim kâtip Reşit Safvet'in hatasıdır. Çünkü bizim nokta-yı nazarla-

rımızı kendisi kâmilen zaptedemediğinden Masigli'nin dediğini aynen kabul etmişti. Halbuki Masigli müzakereleri yazarken tabiatiyle bir derece kendi nokta-yı nazarlarına uydurarak yazıyordu. Bazan bizim için mühim ve onların işine gelmeyen şey de yazıyordu. Yani Masigli bizim kâtip Reşit Safvet'i mükemmel dolaba koymuştur. Reşit Safvet vazifesini iyi ifa edecek bir iktidar gösterememiştir. Komisyonların ve sûkomisyonların zabıtlarında hep bu kusur vardır. Bunda bizim heyetin kâtibinin kusuru, ihmali, iktidarsızlığı şüphesiz ise de en büyük kusur bizim ayrıca stenoğrafimizin olmamasıdır. Bu netice benim önce hatırıma gelmişti. Fakat bizde sitenograf yoktur. Vaktile meclis-i mebusânda Ahmet Rıza'ya çok söylemiş ve bir türlü yaptıramamıştım. Lozan'da bu noksanın cezasını çektik. Ben bu zabıtlara geçmemiş ve notlarımda tabiî mevcut olmayan frenklerle başbaşa yaptığımız müzakereleri koridor cereyanları, işlerin iç yüzleri, gayeleri, sebepleri, var ki, onları da hikâye edeceğim.

Keza arada müzakerelerden hariç olarak vaki olan menkibe ve vak'aları da hikâye edeceğim.

Bu işlere İsmet bakıyor :

Biz Trakya hududu olarak bütün şimendifer hattını ve Edirne'nin mahallesi olan istasyonu. Karaağacı istiyorduk. Venizelos Trakyada rum ekseriyeti olduğunu iddia ediyordu. Çok şarlatanlık ediyor, utanmadan hiç esassız yalanlar söylüyordu. Meselâ İzmirde bile Yunna ekseriyeti olduğunu iddia ediyordu. Keza Trakyanın Harb-i Umumiden biraz evvel Şarkî Trakyadan ve Anadolu sahillerinden milyonlarca rumu kovduğunu söylüyordu. Bu mahz-ı kizb idi. Giden pek azdır. Utanmıyor söylüyordu. Tabiî söyler. Ölçüsüz amma diplomattır. Millî menfaatlerini istihsale çalışıyor.

Bütün itilâf devletleri, Sırbistan ve Romanya'ya kadar hepsi Meriç'in garbına geçmemize asla razı olmadıklarını söylüyorlar. Maalesef bizi konferansa davet eden noktada da hudut Meriç gösterilmişti. Mudanya müzakeresinde de İsmet teferruata dikkat etmeyerek bunu böyle kabul etmiştir. İsmetin diyesine göre Mudanya'da vâkıa İngiliz delegesi Karaağaç'ı da Edirne ile birlikte alacağımızı söylemiş ise de mütarekenamede kaydı yoktu. Gaflet edip bu kaydı yaptırmamıştı. Lâfa itibar yoktur. Bazan imzalarına bile itibar etmeyen Avrupa diplomatları lâfı dinlerler mi? İsmet bunu söyledi. Lord Gürzon bunu İstanbul'dan bir telgraf ile Haringtondan sordu. Cevap İsmetin dediği gibi değildir. Yani nasıl Amiral Kaldrop, Mondros'ta Rauf'u dolaba koydu ise Harington'da İsmet'i Mudanyada dolaba koymuştur. İttihatçılar da 1915 de Bulgarları Alman tarafında harbe sokmak için bu hudutta aleyhimize ve bulgar lehine tadilât

yapıp bu mahalleri Bulgarlara terketmişler imiş. Ne denî ve ahmak insanlarmış... Harbe girmek için Almanlardan bize bir şey almadıkları gibi, Bulgarlara da onlar için bizden yer vermişlerdir. Şimendiferin bir kısmı Meriç'in garbında idi. İsmet sûkomisyonda bu kısımları kurtaramamıştı. Ben birinci komisyonun sûkomisyonlarının hiç birinde bulunamadım. Teferruatı bilmiyorum.

Biz garbî Trakyada plebisit istiyoruz. Frenkler buna asla yanaşmıyor. Garbî Trakyalılardan bir heyet gelmişti. Galip Bahtiyar'da heyetteydi. Türkiyeye iltihak olamazsa muhtariyetli bir idâre istiyorlardı. Bura Türkleri evevlce silâhlı bir isyan yapmışlar, Çeteler teşkil edip vuruşmuşlardı. Gayret göstermiş bir halk idi. Bir aralık istiklâllerini de ilân etmişlerdi. İsmet mütehassıs komitesinde birden bu babtaki mütalâamızı terkediyermiştir. Bunu bana da haber vermeden yapmıştır. Galip Bahtiyar ve arkadaşları pek mey'us oldular, İsmet'e kızdılar ve Lozan'ı bırakıp gittiler. Ben bu işi sonuna kadar götürmek istiyordum. Belki birşey almak mümkün olurdu. Henüz pek az uğraşmış idik. Hem de bu işte haklı idik. Frenkler plebisit istemiyorlardı, çünkü ekseriyet Türkdedir, biliyorlar. Öyle bir yer ki, kesif Türk ahali ile meskûndur. Ancak bizim Meriç'in sağına geçmemize sırplar da tahammül edemiyorlar. Tarihin tekerrür etmek ihtimalinden yani Sırbistan'ı Türklerin yeniden istilâsından korkuyorlar. Bu uzak bir ihtimal ama bu korkuları vardır. Nitekim Sırp delegesi ve Hariciye Naızrı Niniçiç bunu böylece açıkca konferansta söylemiştir. Vakıa Mudanyada bir kere Meriç hududu kabul edilmişti. Yapacak birşey kalmamıştı. Fakat belki bir muhtariyet mümkün idi. Neyse ben hiç olmazsa ikinci komisyon müzakeresinde Frenklerin istedikleri İstanbul'a mukabil tutarak ahali mübadelesinden garbî Trakyayı istisna ettirdim. Bu da bir kârdı.

Bulgarlar Dedeağaç'ta mahreç istiyor. Lozan'a bir heyet göndermişler. Celsede resmen dinlendiler. Bulvar Başvekili İstanbulovski murahhas olarak gelmişti. Bu adam alçak boylu,

pek şişman, tulumbacı kabadayıları tarzında biri. Yanında tercüman olarak bir Bulgar kızı getirmiş, konferansta yegâne kadın memur bu olmuştur. İstanbulovski pek cahil, yontulmamış bir adama benziyor. Muaşeret adabı filân de bilmiyor. Bir düziye ve pek çok miktarda terliyor. Zaar münevver insanlar arasında sıkılıyor. Muhtıra hazırlamışlar, okudular. İstanbulovski Sofya'ya döndü, vurdular, öldü. Bulgarların Dedeağaç hakkındaki davalarını öğrenmek isteyenler bu muhtırayı okusunlar. Mahrem işaretiyle neşredilen zabıtnamede Sh. 22 ve Sh. 55 tedir. Fakat Bulgarların başka davaları da vardı. Şarkî Trakyadan vaktiyle mübadele edilmiş Bulgarları tekrar Şarkî Trakyaya yerleştirmek. Bulgar heyet-i murahhasası bize ziyafet verdi. Tabiî biz de onlara verdik. Bu meseleyi ayrıca bizimle müzakere etmek istediler.

Bize fevkalâde dost görünüyorlar. Bu adamlar akılsız şeyler. Akıllarınca burada hazır bizi dost görünerek dolaba koyuverecekler. Kendilerine dedim ki : «Siz dostuz diyorsunuz. Kabul ettim, fakat Trakyaya Bulgar yerleştirmek istiyorsunuz. Bunun manası Bulgaristanın Trakyada gözü vardır, Trakyayı istiyoruz, bu davadan vazgeçmedik, demektir. Bu da İstanbul'u da istiyoruz demektir. Bulgarlar Tarihte mukayyettir ki. Bizanstan Trakya ve İstanbul'u istemişlerdi. Trakyaya muvakkat olmak üzere birkaç defa girmişlerse de İstanbul'a hiç girememişlerdir. Binaenaleyh buralarda hiç bir tarihî hak ve kılıç hakkına malik değilsiniz. Etnik hakkınız da ne eskiden olmuştur, ne de şimdi vardır. Bu halde buraları nasıl istiyorsunuz. Çok haksızsınız. Yerimizi istemek, hem de hiç hakkınız olmadan istemek Türkiye'nin düşmanı olduğunuzu ifade eder. Sizin tarihî hakkınız Sırbistan üzerindedir». Sustular. Bir daha da ne bu bahsi ettiler. Ne de bizimle görüştüler. Bununla da iz'açlarından kurtulduk. Güya harbe manidir diye Trakya hududunda Frenkler tarafından bir de bîtaraf mıntaka kondu. Bu bir lâf ise de biz de istedik. Bu mıntakanın bîtaraflığının Avrupa büyük devletleri tarafından garanti altına alınmasını teklif ettik. Bu-

nu kabul etmediler. Kabul etmek için kendileri kontrol koymak istediler. Bu da bizim işimize gelmedi. Toprağımıza ecnebi kontrolcu ağır. Edirne'nin bir askerî müstahkem mevkî haline konması faydasızdır. Hem de Türkiyeye ağır masraftır. Trakyanın müdafaası Lüleburgaz ve Çatalcada olması lâzımdır. Bu hakikat karşısında bîtaraf mıntaka bize zarar değil, kâr idi.

Zavallı Edirne ve Trakya âdeta bizden gitmeye mahkûmdur. Bu sebeple ben oraya mübadele ile gelen muhacirleri bile yerleştirmek taraftarı değildim. Şimdi orası bizim eskilerin «Uç» dedikleri şeylerdendir. Ve uç rejimine tabi olmuştur. Oraya para sarfetmek, ahali yerleştirmek boştur, hatadır. Lozan'dan sonra bu fikri takib ettiğimden, Edirne mebusları aleyhime kıyam ettiler. Onlara hususî surette: «Buraya konacak ahalî bir daha hicrete mahkûmdur. Elimizden gitmese bile daima harp sahası olacaktır. Ahalî kırılacak, yapılan imâr yıkılacaktır.» dedim. Dinletemedim. Tabiî yurt sevgisi ile mütehassis idiler. Hakları var, ama politika his ile idare edilmez ki. Şimdi Trakyada fabrika gibi inşaat yapıyorlar. Paralara yazık. Bu arazi İstanbul'un örtü mıntakası ve harp meydanıdır. Bizden gitmese dahi harbin darbeleriyle ezilmeğe mahkûmdur. Türkiye için bir harp zuhurunda Trakya'ya lüzumu kadar asker geçirmek bile tehlikelidir. Boğazlar düşerse bu orduyu geri alıp Anadolu'ya geçirmek mümkün olamaz. Devletin ordusu elinden gider. Bu da Anadolunun istilâsına sebep olur. Trakya ve İstanbulda sade yirmibin asker bulundurabileceğiz, Boğazları serbest yaptık. Bu halde...

Daima söylüyorum ve söyleyeceğim. Muahedenin imzasından sonra tatbiki için bir komisyon ve gayeler için bir kitap lâzımdır. Bu kitap gizli tutulacaktı. Burada bizim araziden bir kısım şimendifer yapıp Edirne İstanbul'a Yunan toprağından geçmeden raptedilmelidir. Bir yunan taarruzuna karşı yirmibin kuvvet hazır. Edirne ve İstanbul'u süratle seferber edecek halde hazırlamalı. İlk iki günde yüzbin kuvvet hudutta bulunabilmeli. Ötesi sonra bir kaç gün içinde sevkedilir. Boğazın atî müdafaası tertibi de sulh zamanında hazırlanmış olursa geri ekal-

liyette olacağından başka kuvvetler de geçirilebilir ve yunan taarruzuna karşı konur. Maamafih bu da şüpheli ve tehlikeli iş.

Bitaraf mıntakaya ecnebî kontrolu koymak istiyorlar. Bu Avrupalılar yamandır. Bunu kendi kefaletleri altına alıyor fakat kendileri kontrol etmek istiyorlar. Fakat şu da varki kefaletleri arasına alırlarsa kontrol etmeleri tabiidir. Lâkin biz bu kontrole asla razı değiliz. Çünkü bir nevi kapitülâsyon demektir. Biz ise kapitülâsyonları devletin bu kara belâsını kökünden sökmek azmindeyiz. Kontrolü kabul etmedik. Onlar da kefalet vermediler.

Birinci komisyonun diğer bir işi de Adalar Denizindeki Adalar meselesidir. Bunların bir kısmı Yunanlıların, bir kısmı İtalyanların elinde ahalî ekseriyetle rum. Vakıâ Anadolu sahilleri için kaçakçılık ve eşkiyalık, iktisadî vaziyet cihetiyle adalar mühimdirler. Hattâ Anadoluya tecâvüz için mükemmel üssülharekât olabilirler. Fakat Türkiyede onları ne almak ne de sonra muhafaza etmek kuvveti var. Denizaşırı. Muhafazaları büyük masraflar ister. Yalnız Çanakkale Boğazının ağzını tıkıyan bir iki adayı almalıyız ve alabilirsek kâr. Öbür tarafı uğraşmaya değmez. Yunan veya İtalyan kimin elinde olursa olsun bizde olmayınca kimde olursa olsun. İkisi de bize tecavüz edecek mahiyette ve hem de birinden alıp diğerine vermek te elimizde değil. Sade buraları gayri askeri yapabilirsek fenîmelmatlûb. Zaten Boğazların karşısındaki üç adayı da bize iade edeceklerini evvelce Notada söylemişlerdi. Bu hususdaki siyasetimiz bu idi. Bize «Meis Adası sahilimize pek yakın olduğundan verilmesini» Rauf hükûmet namına ısrar ile yazdı. Fakat bir ufak ve kayalık vermiş neye yarayacak? İtalyanlara üssülhareke ise Rados ve Kuş adasıdır. Burası o işe yaramaz. Bu adaların hepsi de oniki adalardandır. Bunları 1912 de Türkiye Uşi muahedesi ile İtalyaya zaten vermiş. Bize şimdi burada tasdikinden başka çare yok. Binaenaleyh karasularımızdaki adaları aldık.

Yunan elindekiler Limni, Midilli, Sakız, Sisam olup İtalyanların Trablusgarp muharebesi zamanında işgal ettikleri adala-

rımız «On iki ada» adiyle maruftur. Sûkomisyonda Limni bizim müşavirler tarafından unutulmuş, Lord Gürzon komisyon celsesinde bu sebeple bizimle alay etmiştir. Hakkı var. Kendi menfaatimiz hususunda büyük bir gaflet edilmiş idi. Bu müşavir de Tevfik (Reisicumhur kâtibi) idi.

Gayri askerî kılınacak adalar Yunan hükmü altındakiler. Halbuki İtalyanların elindekileri de yapmalı. Buna yanaşan yok. İsmet niye bunlarla uğraşmamış bilmem.

Boğazların tabi olacağı rejim meselesinin Gürzon konferansın en mühim meselelerinden biri olduğunu söyledi. Bununla da bizim bildiğimiz şeyi teyid etti. Artık tereddüde mahal yok. Yani İngilizler için mühim mesele boğazların tahkimattan ârî, yani serbest olmasıdır. Bu müzakerelerde Rus delegesi olarak Hariciye Komiseri Çiçerin ile Rusyanın İtalya mümessili Varovski. Ukranya delegesi olarak Ukranya Hükûmeti Reisi Rakovski, Gürcistan delegesi olarak da Medyevani iştirak ettiler. Rakovski ben Harkofta iken de Ukranya Reisicumhuru idi. Bunların Varovski'den maadasını tanıyordum.

İsmet Rusyanın bu müzakereye iştirâkine çok ehemmiyet verdi. Bunda israr etti durdu. Halbuki bundan bize bir fayda yoktu. Bilâkis zarar geldi. Fayda olmıyacağını bilirdim. Ama zarar geleceğini tahmin etmemiştim. Ruslar bizi menfaatimiz için İngilizler aleyhine hareket edecek iken istediklerini yaptırmak için bizim üzerimize çullandılar. Ruslar İngilizlere karşı ne yapabilirlerdi. Ne kuvvetleri var? İngilizlerse bunları adam yerine koymuyorlar. Şimdi de görüyoruz, Gürzon bunlara bir düziye hakaret ediyor. İsmet şapa oturdu. İlerde söyliyeceğim.

Boğazlar işinde de her işteki gibi misâk-ı millîyi ileri sürdük. Zaten misâk-ı millîde boğazların serbestisi umumî bir tarzda kabul edilmişti. Ancak harp gemilerinin geçmesine dair hiçbir sarahat yoktu. Ruslar sulh ve harp zamanında boğazlardan ticaret gemilerinin geçmesini fakat harp gemisinin geçmemesini istediler. İngilizler harp gemisi de geçsin istiyorlar. Eski devirlerden beri Rusya bunu istiyor. İngilizler Rus donanmasının Akde-

nize geçmesini kendi menfaatlerine muzır bularak istemiyorlardı. Şimdi vaziyet, siyaset âksine alt üst olmuştu. Rusların Karadenizde donanma diyecek bir şeysi kalmamıştı. Yeniden yapmaları da şimdi mümkün değildi. İngilizler Karadenize donanmalarını sokmak istiyorlardı. Romanyalılar da bunu pek istiyorlar. Galiba Ruslar ile Romanya arasında vaki olacak bir harpte İngilizlerden imdat umuyorlar. Galiba da Köstence'yi İngiliz donanmasına istinadgâh yapacaklar..

Çiçerin beyanatında daha ileri gidip bizim boğazları tahkim edebileceğimizi de söyledi. Çiçerin de âlim, zekî bir adam. Zaten Konferansta iki mühim adam vardı. Bunlardı. Birbiriyle tutuştular. Biz seyrediyoruz. Lord Gürzon : «Ben şimdiye kadar Çiçerin'le sade kâğıt üzerinde karşılaşmıştım. Böyle bilfiil karşılaşmağı da çok arzu ediyordum. Çiçerinin Türk müdafii, aynı zamanda Rus, Ukranya, Gürcüstan ve Türkiye delegesi de olduğunu görmek hayreti muciptir. Çiçerin İsmet Paşa'nın kalpağını giymişe benziyor.» diyerek ince bir istihza yaptı. Romanya delegesi Doka'nın beyanatını takdir etti. Bu da pek güzel gösterir ki Doka'ya söyleyeceğini evvelden Gürzon öğretmiştir. Gürzon bir düziye bizi söyletmek, fikrimizi öğrenmek istiyor. Biz ise evvelâ onların fikirlerini öğrenmek istiyoruz. İsmet yalnız Rus teklifinin muvafık olacağını söyledi. Söylediği bu kadar. Çiçerin bu hususta Gürzon'a iyi bir cevap verdi. Celsenin iptidasında meydan okuyan bir pehlivan gibi Çiçerinle karşılaştığına memnun olduğunu söyleyen Gürzon Çiçerinden darbe yemiş, mahvolmuştu. (Fransızca mahrem kayıtlı zabıtname Sh. 114)

Bu konferansta en mühim adam şüphesiz Gürzon ile Çiçerin idi. Zekâ ve malûmatça ikisi de yüksek idi. Sonraki celsede ise Gürzon Çiçerin'e iyi bir darbe vurmuştu.

Celselerde dikkatimi celbetti : Fransız delegesi Barrer serçe parmağını iyice, adeta birinci mafsalına kadar burnuna sokup karıştırıyor, çıkardığı pisliği iki parmağı arasında yuvarlayıp bir fiske ile fırlatıyor. Bunu bu kadar zatın ve terbiyeli adamın arasında hep yapıyor. Gürzon'un sağında ve yanında gayet dik,

dik değil vücudu arkaya mâil, alnı ve burnu havada büyük bir gurur vaziyetinde oturuyor. Celselerde, sigara içmek memnu değil. Barrer'in ufak ve kiraz bir çubuğu var, sigarasını da savura savura bununla içiyor ve sık sık ta hap yapıp celseye fırlatıyor.

Bu adamın bu hali nedense sinirime dokundu. Muttasıl gözüme ilişiyor. Gördüm diyorum, yine gözüme çarpıyor. Birgün o hap yapıyor, ben de onun seyrine dalmışım, baktım, bana bakıyor, hem de hepsini gördüğümü anlamış bir nazarla bakıyor. Ben de bir tuhaf nazarla baktım. O daha ziyade tuhaf ve dik dik baktı.. fakat hap yuvarlamaktan vazgeçmedi. Hapını fiskeledi, ve parmağını yeniden burnunun deliğine taktı. Bu sefer görülüyordu ki, bilintizam yapıyor. Kendi kendime dedim : «Bu diplomat hem münasebetsiz hem de münasebetsizliğinden sıkılmıyor.»

Birkaç gün sonra gözüme ilişti. Baktım, benim sağımda oturan Pazarola Hasan da hap yapıyor. Sağıma geliyor, Gürzon ve diğer söz söyliyenler hemen umumiyetle solumda olduğundan yüzü daima sola dönük duruyor. Bu sebeple görmemişim. Demek Hasan daima yapıyormuş. Kimbilir şimdiye kadar yüz hastaneye yetecek kadar hap yapmış galiba. Hem nasıl yapıyor? Büyük bir hararetle parmağını belki Barrer'den daha çok sokuyor. İkinci mafsalına kadar. Parmağı sanki artezyen kuyusu açan demir burgu gibi burnunu kazıyıp oyuyor, sanki beynine doğru yolaçmak gayretinde. Hapını yuvarlıyor, yuvarlıyor, merkezde bulunan Masigli'ye doğru havan topu mermisi gibi fırlatıyor. Hasan adeta müzakerenin verdiği sinir harbini burnundan alıyor. Bunu görünce yüzüm kıpkırmızı oldu. Alemden utandım. Ben eğer Hasan'ı evvelce görseydim Barrer'e bakar mıydım? Barrer'i görenler terbiyesiz, pis adam derler, fakat «Fransızlar böyledir,» demezler. Bizim adımız çıktı. Avrupalılarca aşağı bir millet tanınmışız. Hasan'ı böyle görünce Hasan demezler, «Türk Milleti işte böyle derler», demişlerdir. Demek ki, Barrer ve Hasan karşılıklı nargile içen ve dumanını puf puf ederek ve ciddî bir keyif yapar gibi hapı karşılıklı yapıyorlarmış.

İçimden Barrer'e : «Bir sizden bir bizden» diye teselli bulmak istedim. Fakat galiba onun hapçılığını gördüğümü anladığı ve yüzümün pancar gibi olduğunu gördüğü zaman bana dik bakışı «benim marifetime bakacağına yanındaki kendi san'atkârı baksana...» demek imiş... Şimdi de gözüm hep Hasan'a gidiyor. Mübarek hiç durmuyor, hap yapıyor. Bu kadar muzahrafat hiç bir burunda hattâ çöp tenekesinde bulunmaz, bitmiyor. Demek itiyad olarak yapıyor. Bu adamda böyle kaba şeyler çoktur. Esasen dimağı normal olmayan bir insandır.

Baktım ki fena. Otele dönünce İsmet'e söyledim. «Çirkin şey, söyle de bir daha yapmasın dedim. İsmet : «Ben söyleyemem, sen söyle!» dedi. İsmet bu Söyler mi?!. Böyle birşey düşman peyda etmek demektir. Hadi Rıza Nûr'un başına... Rıza Nûrda böyle şahsi şey düşünmez, müstahaktır. Halbuki bu reisin vazifesi idi. Reislikte pek kıskançtır. Ammâ belâlı işleri Rıza Nûr'un başına sardırır. Nihayet Hasan'a: «Hap yapıyorsun, çok çirkin, Türklere ne derler. Yapma!» dedim. Yapmadı.

Yine bu esnada bir celsede Gürzon nutuk söylüyordu. Sağında Barrer ile Bonpar, arkalarına bir müşavirleri gelmiş konuşuyorlar. Yüksek sesle de değil. Aramızda ancak üç metre kadar var. Biz dahi işitmiyoruz. Gürzon birden eliyle Barrer'in sandalyesine vurdu ve «Susun!» diye hiddetle bağırdı' Herkes duydu ve dikkatle bakıyor. Gürzon'un suratı fena kızmış bir surat. Bu çocukları ve uşakları azarlar gibi bir şeydi. Bunu galiba celsede ve Dünya delegeleri içinde Fransız delegelerine yaptı. Fransız delegelerinin de bu muameleye mukabelesini görmeliydi. Derhal lâfı kestiler. Elleriyle müşavirlerine git git işareti yaptılar. Bonpar ceketinin önünü kavuşturdu. İkisi de süt dökmüş kedi gibi durdular. Bu güzel misâldi. Gösteriyordu ki, Fransızlar İngilizler emir ve hükmü altındadırlar.

Gürzon bunlara metelik vermiyor. Hattâ uşak muamelesi yapıyor. Bizimkiler hep korku içindeler. Sinirleri bozuk. İsmet ayrıca müşavirlere bir düziye cesaret, enerji aşılamak lüzumu var. Bunları muhtelif sözler ile cesaretlendiriyorum. Hele Mü-

nir... Celseye giderken zangır zangır ve bilfül titriyor. Celselere İsmet, o, ben bir otomobilde beraber gidiyoruz. Otomobilde Münir'e «Korkma, korkacak ne var? Sonra biz onları mağlûb edeceğiz. Korkma! Aslan gibi ol!» diyorum. Önümde oturuyor. Başını çevirip imdat diler bir nazarla yüzüme bakıyor. Münir'in sinirleri çok zayıf. Harp ve darbe kâdir değil. Bunlar bizim eskilerin tabirleridir. Fakat çok güzeldir. Öyle değil sertçe bir lâkırdıya bile gelmez. Gölgesinden korkan biri. Esasen vücutçada hafif. Takviyeye çok ihtiyacı var. Kendi haline bırakılırsa derhal ric'ât eder. Frenklerden fena korkmuş. Ödü kopuyor. Bu sebeple baş, askerî bir tabir kullanayım kumandan olamaz. Eşsiz bir Erkân-ıharptir. Bu kıymetli adamın vücudunun zayıflığından pek korkardım. Hasta oluverir diye adeta ödüm kopuyordu. Çünkü o çalışamazsa hukukî işlerimiz çok aksayacaktı. Bizde bir iki asırdır umumî bir zihniyet var: Frenklerden korkmak. Lozan'a bu kafalarla geldik. Şimdi bunu kırmağa çalışıyorum. Ve nihayet muvaffak oldum. Akşamları yemekten sonra İsmet'le bir iki saat lâf atıyoruz. Sonra çalışıyoruz. Benim Türkçülüğe ait tetkikatımı soruyor. Kendisi hararetli Türkçülüğünden bahsediyor. Türk Ocağında aza olduğunu söylüyor. Bir akşam nasılsa gaflet edip bana şöyle dedi : «Babam, ben Bitlisliyiz.» Bitlis'te Türk var mıdır? İsmet pek kurnaz. içi dışına taban tabana zıt bir adamdır. Nasıl gaflet edip de bu lâfı, bu sırrını kaçırdı. O âleme kendisini Malatyalı bir Türk gösteriyor. Halbuki babası Malatya'da sade mahkemede zabıtkâtibliği etmişti. O da az bir müddettir. Kendisine «Şehirde Türk vardır» diyerek tesellî edici bir lâf söyledim. Fakat bu sırra vakıf oluşum beni altüst etti. Vicdanımı bir gazap ateşidir kapladı, içimi yaktı, kavurdu. Demek İsmet kürttür. Hem koyu Kürt. Türk değilmiş ha!. Biz bu heyetin başından abaza diye Rauf'u attırdık. Türk diye bir halis Kürt getirmişiz vah, yazık...

6 Kânunu evvel 1922 celsesinde Gürzon müttefikleri namına boğazlar hakkındaki teklifleri yaptı. Teklifleri iki kısımdır.

1 — Ticaret ve harp gemilerinin boğazdan geçmesi, harp

ve sulh zamanında Türkiyenin bitaraf veya hâl-i harpte olmasına göre bu hususu tesbit eder bir nizam vaz'ını.

2 — Boğazın iki tarafından gayri asgarî mıntakalar ihdası.

Bu arada eskiden İstanbul'da «İstasyoner» adiyle her devletin fevcut olan bir harp gemisinin yine aynı şartlar altında ibkasını da istiyorlar. Bu ise bir kapitülasyon demektir. Hele bunun aleyhine şiddetle kalkındık Bompar ibkası için telâşlı bir surette uğraştı. Fakat kaldırdık.

Gayri askerî mıntakayı çok geniş tutuyorlardı. Adeta bütün marmara sahilleri gayri askerî oluyordu. Bunu son haddine surette uğraştı. Fakat kaldırdık.

Boğazların idaresi gayri askerî kesimlerin teftişi ve bu meyanda sıhhî mesele, (karantinalara) da bakmak üzere beynelmilel bir komisyon ihdas ediyorlar. Biz Trakya hududundaki gayri askerî mıntakaları Avrupa devletlerinin kefaleti altına koymak istiyorduk. Şimdi de bunlar boğazlardaki gayri askerî mıntakaları böyle yapmak istiyorlar. Çiçerin bu celsede beyanatında adeta Rusya Türkiyenin hamisi imiş gibi bir ifadede bulundu. Ve bu da hiç hoşumuza gitmedi. Bir noktayı zikredeyim : İtilâf devletlerinin celseleri idare etmeleri, celse günlerini tayinleri, celselere riyaset etmeleri onları hakim bir mevkiye koyuyor. Onlara kâr bize zarar oluyordu. İşleri istedikleri gibi tertib ediyorlardı. Bizim elimizde birşey yoktu. Bu bir tahakkümdü. Meselâ bu celsede birşey oldu. Çiçerin cevabını sonraki celsede vereceğini fakat tetkikatı yapıp cevabını hazırlayabilmek için celsenin iki gün sonra yapılmasını istedi. Gürzon birgün sonra dedi. Neyse İsmet Paşa da vakit isteyince verdi. Lâkin her zaman bize vakit verirlerdi. Çok oluyordu ki, cevabımızı gelecek celseye vereceğiz diyorduk. Gürzon bize tetkikat için hiç vakit bırakmak istemiyor. Celseyi ya o gün, o günden sonra veya ertesi gün yapıyorduk. Vakit yoktu. Keza celsede müzakere edilecek meseleyi bildiren tebliği bize çok defa celseden bir iki saat evvel bildiriyorlardı. Bunları bililtizam yapıyorlardı. İngilizlerin dosyaları mükemmel olsa gerek. Bizim ise bir şeyimiz yok. Halbuki

herkesten ziyade dikkat bize lâzımdı. Meselâ Hariciye ve Dahiliye vekâletlerinde Trakya nedir? Etnik ve iktisadî vaziyeti nedir? Eskiden ve yeniden başından neler geçmiştir? Ondan bahseden ne muahedeler var. Dosyalar değil bir kelime bile yoktu. Bir Noyyi Muahedesini bile bulamadığımızı hatırlarım. Zabıtnamelerin tertibinde kendilerine göre çok tadiller yapmışlardır. Hasılı bu suretle türlü kârları ve bizim zararımız vardı.

Boğazların serbestisi için bizim bütün müşavirlerden riyasetim altında bir müzakere yaptım. Şevket, boğazların serbestisi ve gayri askeri mıntakalar ihdasına şiddetle itiraz etti. «Katiyyen, olamaz ve yapamazsınız» dedi. Bu yapamazsınız bir tehdit idi. Tuhaf! Vakıa asıl bu işin mütehassısı da kendisi idi. Bizi boğazların serbestisini kabulden men'e çalıştı. Ve zorlandı. Haddini tecâvüz ediyordu. Nihayet : «Sizin bizi cebren men'e selâhiyetiniz yoktur. Yalnız fikirlerinizi beyan edersiniz» dedim. «Mes'ûliyet kabul edemem» dedi. Keza : «eğer yaparsanız sırf kendi reyinizle yaptığınıza dair bize imzanızla bir vesika vermelisiniz» da dedi. Ben : «Ne zorlanıyorsunuz. Boşuna üzülmeyiniz. Siz mes'ûl değilsiniz. Bununla beraber eğer bunu bir vesika ile tespit etmek istiyorsanız, aranızda bir zabıt vesikası yazıp alın» dedim. Bu suretle zorundan kurtulduk. Sustu. Kabadayılık ediyor ama dünyadan haberi yok. Bu serbestî Lozan'a gelmezden evvel kabul edilmiş bir şey. Vakıa boğazları eskisi gibi kapalı tutmak pek alâ şeydi. Bunda sebat ile Şevket vatanperverlik ediyordu. Fakat vaziyet o kadar değişmiş idi ki; buna imkân yoktu. Amerika bile konferansta bu serbestiyi talep etmiş ve bunun temini için Amerika harp gemisinin de geçmesi lüzumunu söylemişti. Dünyadaki bütün bahrî geçitler serbest oluyor ve beynelmilel bir vaziyete giriyordu. Hem koca Avrupa devletlerine karşı biz neyiz ki?.. Diplomatlıktaki muvaffakiyetin esası hemen umumiyetle silâh kuvveti işidir. Hem de bunu zaten misâk-ı millî ile kabul etmiş vaziyetteyiz. Hem de biz düşündük ki, boğazı kapamağa lüzum yoktur. Çünkü artık sabit ve azim masraflı istihkâmlar ile iş olmuyor. Harp usulleri değişmişti. Dağlar arkasın-

da saklanan seyyar bataryalar, torpiller, tahtelbahirler ve tayyareler ile oluyor. Bu halde gayri askerî mıntakaların arkasında da böyle yapılır, herşey oraya konup hazırlanır. Gayri askerî mıntıkada yollar yapmak olur. Deniz kenarında da gayri askerî mıntakaların yanlarında torpil ve emsali depoları yapılır. Lüzumunda bunları yerlerine koyup boğazı müdafaa haline geçirmek bir kaç saatlik iş olur. Benim bütün fikrim ve çarem bu idi.

Hele muahedenin yapılabilmesinin anahtarı da boğazın serbestisidir. Herşey İngilizlerin elinde. İngilizlerce sade mühim bir mesele var. O da budur. Muahedeyi yapmak için buna razı olmak lüzumunu derketmiş idik. Ve payitaht artık Ankaradır. Anadoluda olması zaten birçok noktalardan zaruridir. Bu halde de serbestî meselesi o kadar vahim değildir. İşte bu sebeplerdendir ki muahede bittikten sonra İsmet'e beş on defa söyledim: «Bu muahedeyi yaptık. Bunda türlü gayeler vardır. Ona göre maddeler husule gelmiştir. Bunları senden benden başkası bilemez. Muahedenin her maddesinin altında bir sır, sebeb, bir fikir, bir emel saklıdır. Muahedenin tatbikatının bu gayelere doğru fiilen yürüyebilmesi için «muahedenin tatbikatı komisyonu» diye bir komisyon yap. Bir de bu gayeleri gizli olarak yazalım, bu komisyona ver. Ona göre nezaret etsinler. Hariçte ve dahilde ona göre tatbik ettirsinler. Muahedeye mugayir türlü işler yapılacaktır. Bu komisyon düzeltir. Bu şimdi boğazlar için. Dediğim pek gizli ve lüzumlu. Daha gizli olarak bir risale de cem edip komisyon reisine tevdî et. Bunların yapılması için alâkadar vekâletler de uğraşsın.» Bunun ehemmiyeti, kıymetini bir türlü İsmet'e anlatamadım. Başvekil idi, yapardı, yapmadı. Halbuki bir yıl sonra Yunanistan buna benzer bir heyet yaptı. Beselâ Trakya işinde şimdi şimendifer'i sol yakaya almamız lâzımdır. Edirne müstahkem mevki olamaz. Trakya İstanbul müdafaası için harp sahasıdır. Trakyaya büyük imar masrafları yapılamaz. Trakyaya ordu geçirmekte boğazların tutulmasıyle hatt-ı ric'âti kesileceğinden tehlikelidir. Boğaz serbestisi ve gayri askeri mıntakalar. Boğazların müdafaası noktasından ehemmiyetsizdir. Son sulh

zamanında bu mıntakaların arka ve yanlarında depo yapılır. Top, torpil hepsi hazır bulundurulur. Yollar yapılmış olur. İcabında her şeyin yerlerine konması pek az bir zamanda oluverir. Bir de buna karşı mühim tedbir payitahtın İstanbuldan kaldırılmasıdır. Onu da Anadolunun ortasında tecavüzden masun bir yere götürmek hayatî bir meseledir. Zaten bu diğer birçok şeylerle de zaruridir.» İstanbul artık Türk arazisinin merkezinde değildir. İstanbul payitaht oldukça Anadoluya bakılmıyor, harap kalıyor. Halbuki Anadolu halkı milletin esasıdır. Oraya imar ve halkını terbiye etmelidir.

Ruslar boğazların açılmasından pek telâştalar. Çünkü Rusyanın Karadeniz sahillerine İngilizlerin tecavüzünden korkuyorlar. Bize ne? Biz Rusya'ya bekçilik edeceğiz. Kan, para dökeceğiz... Bizim için aptallık olur. Nemize lâzım? İt dişi, domuz derisi. Yalnız İstanbul'dan harp gemilerinin geçmesi, mümkünse, bize zarar vermiyecek hale konabilsin. Zabıtname Sh. 135 teki cerin'in nutku Rusya'nın bu hususdaki telâşını gösterir. Bunlar ve İngilizlerin söz ve teklifleri Boğazların İngiliz ve Rus arasında nasıl bir rekabet mevzuu olduğunu gösterir.

Nihayet biz fikrimizi celsede bildirdik. Bunda Müttefiklerin tekliflerini bazı tadilât ile kabul ettiğimizi bildiriyorduk. Yani Boğazların serbestisini harp gemilerine de kabul ediyorduk. Ancak şartlarda pazarlık yapıyoruz.

Ruslar bundan memnun olmadılar ve telâş ettiler. Bize kızdılar. Çiçerin celsede Boğazların açılmasının Türkiyenin istiklâlinin sonu olduğunu söyledi. Rusların bize kızdıklarını itilâf delegeleri de anladılar. Gürzon bunu açıktan ifade de etti.

İngilizler bir de mezarlık meselesi çıkardılar. Gelibolu şibih cezîresinde harpte ölen askerlerinin gömüldükleri toprakların bir şahsi mal gibi sahibi olmak istiyorlar ve bunda ısrardalar. Bu da İsmet'in fena halde vehmine dokundu. Şimdiye kadar bunca mühim teklifler ve kabuller oldu. Hiçbiri bu kadar sinirine dokunmamıştı. Bu adam tuhaftır. Gayet mühim bir şey onda ehemmiyetsiz geçiverir de bazen böyle onlara nisbeten pek ehemmi-

yetsiz birşey onun evhamını alevlendiriyor. Tutturdu. Bana diyor ki: «Bunda gayet tehlikeli bir maksatları var. Bu mezarlıklara sahip olacaklar, buralarını aleyhimize üssülharekât yapacaklar. Ziyaretçi diye asker sokacaklar» dedi. «Canım, bunda bu kadar vahim bir şey olamaz. Beyhude yere kendini üzme. Burasını onlara Suriye'yi, Mısır'ı terkettiğimiz gibi, terkedecek değiliz. Tabii öyle yapamayız. Mezarlık olsun, zıyaret etsinler. İnsanî bir haktır. Ziyaret diye asker sokabilirler mi? Bizim gözümüz kör mü? Körse de zaten mezarlık vermesek te birgün birden asker indirirler. Soksalar dâ o miktar maksada kâfi gelir mi? Sade biz uykuda olmıyalım. iSlâhlarıyla sokmıyalım. Bu işin bu kadar değeri yoktur» dedim. Ah. Zihnine yerleştirdiği şeyi, bilhassa vehmi onun zihninden çıkarmak mümkün değildir; ama ne kadar saçma olursa olsun. Zaten bu hali yüzündendir ki, Yunanlılar İnönü'nden gelecek diye saplanıp,Eskişehir - Afyon felâketine sebep olmuştu İsmet'in telâşına bakıp yeniden düşünüyorum. Bundaki vehameti öğrenmek istiyorum. Bir türlü anlıyamıyorum. Ve nihayet boş bir vehim olduğuna hükmediyorum. Nihayet Gürzon da bunun hakimiyet meselesiyle alâkası olmadığını söyledi. Bu da İsmet'in vehmini gideremedi. İsmet boğazların serbestisi, harp gemilerinin geçmesi, bunların şartları gibi gayet mühim meselelerden ziyade bu mezarlık işiyle uğraşmıştır.

Sûkomisyonlarda münakaşalar neticesinde gayriaskerî mıntakalar onların istediğinden çok az bir miktara indirildi. Lehimize pek çok şeyler ilâve edildi. Bunlar meydana gelen ve imzalanan muahhedede görülür. Bunlara Ruslar'da iştirâk etmek istediklerinden sûkomisyon avrupalılar tarafından bir daha içtima ettirilmeyip itilâf mütehassıslarıyla bizim mütehassıslar arasında hususî görüşmeler ile halledildi. Ruslar tabiî buna kızdılar. Çiçerin beyanatında bunu itilâf delegeleriyle Türk delegeleri arasında vaki clandestine konuşmalar ile oldu diye tahkir edici bir tabir ile söyledi. Ne yapalım, karşımızdakiler konferansa hakim ve işlerde mütehakkim idiler. Bunu menetmek elimizde değildi...

Hele Ruslar'a herşeyle, her vesilede hakaret ediyorlardı. Onları adam yerine koymuyorlardı. Zabıtnamede bile adlarını alfabe tertibinden hariç olarak en aşağıya koyuyorlardı.

Ruslar bize : «Boğazları serbest yapamazsınız. Kabulünüzden rucû edeceksiniz» dediler. Hatırımda kaldığına göre bu babta bize nota da verdiler. Moskova muahedesi mucibince Rusya'nın rızası olmadan muahede imzalayamazsınız dediler. Halbuki o muahedede iki taraftan birine cebren kabul ettirilecek muahedeyi, tarafeyn-i âkideynden diğerinin tanımıyacağı vardı. Bu mesele öyle değildi. Biz müzakere ve rızamızla muahedeyi kabul ediyoruz. Çiçerin safsata yapıyordu. Düzenbazlık ediyor. Ruslar İsmet ile görüşmüşler onu tehdit etmişler. İsmet fena korkmuş. Bir gece yarısıydı. Ben müşavirlerle yarınki işleri hazırlıyordum. İsmet beni çağırttı. Yanına gittim. Baktım, bitik bir halde. Gözler süzülmüş. Loş olmuş; yüzü süzülmüş çekilerek büyük bir korku ve ümitsizlik içinde âciz kalan bir adamın siması halini almış. Başı sanki boynu tutmuyor gibi öne düşmüş. Dedim : «Yine yeni evham içinde perişan galiba!...». Çünkü evhama düşünce veya hakiki bir tehlikeli iş karşısında kalınca böyle olur. Sinirleri zayıf, mukavemeti azdır.

Dedi : «Kardeşim, bu Ruslar büyük belâ çıkardılar. Boğazların serbestisini katiyyen kabul etmiyeceksiniz diyorlar. Mahvolduk. Rıza Nûr! bu işi sen halledersin. Bu adamları hiç olmazsa şimdilik susturmalı. Büyük, müşkil işleri daima sen halletmişsindir.». Ne tehdit yapmışlar bilmem, onu söylemiyor. Kanepede yanında oturuyorum. Düşünmeye daldım. Ne yapabilirim? Nasıl edeyim?!... İsmet boynuma sarıldı, yine : «Bu işi ancak sen yaparsın» dedi. Dedim :«Çare düşünüyorum; fakat bulamıyorum». Yüzümü şapır şapır öptü, «Sen bulursun» dedi. Bir müddet daha düşündüm. Bu adamların Vorovski'den maada hepsini de şahsen tanıyorum. Beraber işler yaptık. Nihayet aklıma geldi. Bir tarz buldum. «Peki!» dedim. Kâtibi çağırtıp Rus murahhaslarına telefonla hemen ziyaretlerine geleceğimi söyletim. «Gelsin» demişler. Otomobile binip gittim. Çiçerin, Rakovs-

ki, Vorovski, Medivani beni odalarına aldılar. Meseleyi açtım. Münakaşa başladı. Hepsi birden pek şiddetli bir lisan kullanıyorlar. Hülâsa «Boğazları serbest yapmayınız ve yapamazsınız» diyorlar. Sebebini sordum. Çiçerin : «Bunun manası Rus dostluğunu bırakıp, İngilizler ile dost oluyorsunuz demektir» dedi. Halbuki resmî beyanatlarında boğazlarının serbestisi ile Türkiyenin istiklâli gittiğini söylüyordu. Ne bu, ne de öteki doğru değildi. Mesele İngiliz donanmasının birgün Rusya'ya hücumunun kolaylaşmış olmasıydı. Bunu temin ettim. Reddedemediler ama, kani olmakta istemediler. Münakaşa da pek hararetlendi. O vakit evvelce zihnimde kararlaştırdığım darbeyi indirdim. Yani dedimki: «Peki bize boğazı açmayın, diyorsunuz. Bizim canımıza minnet, fakat İngilizler behemehal istiyorlar. Bunsuz kur yapmıyorlar. Bizim ise sulha ihtiyacımız o kadar şiddetlidir ki hayatımıza bedeldir. Behemehal sulh yapacağız.». «Sulh yaptırmayız» dediler. Şiddetli bir sesle siz ne deseniz, ne yapsanız, sulh yapacağız. Bunun için de sulhun düğümü olan boğazı açacağız ve bunun bütün kabahat ve mesuliyeti de sizindir.» Bu son sözüme gözlerini açtılar ve hepsi birden: «Nedenmiş sanki?!...» dediler. Dedim ki: «Hele izah edeyim: Ben Rusya'ya ikinci gelişimde size hükûmetim namına şu teklifi yaptımdı Avrupalılara karşı tedafüî ve tecavüzî bir muahede yapalım. Bizim paraya ihtiyacımız vesair böyle maddî yardımlara ihtiyacımız vardır. Kendi kendimize artık dayanamıyacağız, sonra sulh yapmaya mecbur olacağız. Bu bir hakikat idi. Tamamiyle mantıkidir. Siz bu teklifi reddettiniz. Para da vermediniz. Demek bizim sulh yapmamıza da o vakit razı oldunuz. İşte aRkovski! söylesin.» dedim. Rakovski : «Evet bu teklifi yaptınız. Biz de kabul etmedik» dedi. Ben : Hatta o vakit bana Rusya'nın dahi İngilizler ile sulh yapmaya mecbur olduğu resmî ağızla söylendi. Söyleyiniz! Rakovski!». Rakovski: «Evet!» dedi. Devam ettim: «Bu halde bugün ne hak ile, bizi sulh yapmaktan menediyorsunuz?!.. Bunu böyle olacağı şüphesiz idi.» dedim. Sustular ve önlerine baktılar. Bunun üzerine işi tatlılığa vurdular. İçki getirttiler, içtik; dereden, tepeden

konuştuk. Nihayet : «Hakkınız var. Sulh yapmalısınız. Ne çare böyledir. Sizi temin ederiz ki aleyhinize hiçbir şey yapmayız. Siz de, biz de aramızda olan bu ihtilâfı, bu kavgayı, kimseye duyurmıyalım. Bir sır olarak kalsın» dediler. «Pekiyi» dedim. Nihayet kalktım. Beni asansöre kadar götürdüler. Asansörün başında da kulağıma eğilerek tekrar : «Aman bu işi İngilizler duymasın» dedi. En ziyade bunda ısrar eden Medivani idi. Teminat verdim. Mesele bitti. Ruslar Türkiyeyi Afo (koz) olarak kullandıklarından bu ihtilâfın İngilizlerin kulağına gitmemesine pek ehemmiyet veriyorlardı.

Bunlara benim Harkof'ta tedafüî ve tecavüzî bir ittifak akti teklifim evvelce zikrettiğim gibi. Türkiyenin talimatı ve arzusu değildi. Benim uydurmamdı. O suretle aleyhimizdeki şüphelerini, Bekir Sami'nin rezaletini gidermiştim. O vakit pek işimize yaramıştı. Şimdi burada da işime yaradı. Koca yalan neler yaptı. İşte diplomatlık. Ama yalanı sonra rezil olmamak üzere yapmalı.

Bizim otele geldim. Saat te üç olmuştu. İsmet'in odasına girdim. İsmet bir aşağı, bir yukarı volta vuruyor. Kederden, düşünmekten yorgun... Düşecek gibi. O zaten buhranda böyle olur, yemek bile yemez. Uyku bile uyumaz. Hep volta vurur. Beni görünce merak içinde koştu. Kulağını ağzına yanaştırdı. «Mesele hallonuldu. Hiçbir şey yapmıyacaklar. Kuzu gibi oldular. Hatta herifleri kendime yalvarttım» dedim. Çok keyiflendi. Nasıl yaptığımı sordu; anlattım. Boynuma sarıldı. Beni öptü ve: «Yaşa! bütün Rus işlerinin üstadı sensin. Bundan böyle devletin Rusya ile münasebetini ancak sen idare edebilirsin» dedi. Bu sözleri iyi ama işi halletmeye gitmekten evvel söylediklerinden daha küçük. İş bitince derhal küçülttü. Âdetidir. Ankaraya döndükten sonra da Rusya işlerinin üstadı olduğumu unuttu. Hep beni tepelemekle uğraştı.

İsmet'in prensipi vardır. Ve bunu daima söylerdi: «Suyunu emip, posasını atmalı.» İsmet bu... Şimdi bunu da söylemez. Be-

ni hattâ kündeden de atar, giderdi. Ama daha suyum bitmediğini, daha çok susuzluklar, kerbelâlar ollup suyumu emeceğini, şifa bulacağını biliyor. Nitekim Lozan'dan sonra benim suyuma ihtiyacı kalmadığına hükmedip, beni posa gibi atmıştır.

Ruslar son celsede kendilerinin müzakereye iştirak ettirilmemesinden dolayı Boğazların serbestisini kabul etmediklerini ve böyle bişeye imza koymıyacaklarını beyan ettiler.

Artık Trakya, boğaz meselesi de teferruatıyle bitti. Kara ağaç için zorlandık ama olmadı. Alamadık. Bu işler işte böyle bitti.

Bu esnada idi ki, Varovski otelinde bir akşam yemek yerken bir İsviçreli tarafından kurşunla vurulup öldürüldü. Yumuşak, terbiyeli bir adamdı. Kaatil kaçmayıp polise teslim olmuş. Cenazesine hiçbir delege gelmedi. Rusya ile yalnız bizim heyet vardı. İtilâf devletleri demek Rusları bu derece turfa etmişler!... Fakat ayıp şey!... Bu cenaze...

Katil jüri tarafından muhakeme edildi. «Benim babam, kardeşim Rusyada tacir idiler. Bolşevikler onları öldürüp mallarını aldılar. Bunun intikamını aldım» dedi. Beraat kararı aldı. Bu doğru imiş. Evet, bolşevikler böyle yüzbinlerce cinayet ve soygunculuk yaptılar; fakat bunun babasını, kardeşini kimbilir kim vurdu. Şimdi onu Vorovski hayatıyla ödedi. Bu da hakkı mı? Zavallının ne kabahatı var? Hem de melek gibi halim bir adamdı. Belki de karınca bile öldürmekten çekinir bir insandı. Bu, İsviçre mahkemesinin hükmü Selâhattin-i Eyyûbinin veziri Karakuşun hükmünden pek de aşağı değildi. Hey gidi... Hürriyet, adalet, insaniyet yeri diye adı çıkmış memleket!... Bence bundan ziyade kabahat jüri denen usuldedir. Ben evvelce bu adlî usulün pek lehindeydim. Sonra pek aleyhinde oldum. İsviçrede jüri nasıldır bilir misiniz? - Mahallelerde bakkal, çakkal, kasap ilâh. İntihap ederler. Bunlar mahkemeyi kurup hüküm verirler. Bu hal Fransada da böyledir. Bu hakimler cahil ve hisse tâbi insanlar. Hükümleri de tabiî bu neviden olur.

Bu vak'aya bakınca Dünyanın ne yaman işleri olduğu görülür... Hele şu politika ne pistir?... Nice yıllar evvel, biri bir cinayet işlemiş, neden sonra onun yerine o işten hiç haberi olmıyan birini öldürüyorlar. Katil de cezasız kalıyor. İşte Ermeniler de bizden ve Azerî Türklerinden nice adamları öldürdüler. Yakalananları da oldu, fakat beraat etti.

Şimdi bu komisyonun işinden cenub hududumuz kaldı. Şark hududumuzu ne onlar karıştırdı, ne de biz. İsmet Şark hududumuzu da mevzubahis etmek istedi. Bana söyledi. Sebebini sordum. «Bu sayede İran ve Rus hudutlarımızda bu muahede de tasdik edilir; yani Avrupa da bunu tanır» dedi. Ben bunu mevzubahis etmenin pek tehlikeli olduğu fikrinde olduğumu söyledim. «Ruslar ile hattâ acemler ile bir ihtilâf çıkarmıyalım. Olmuş, bitmiş ve uyuyan bir iş. Hem de mevzubahis etmekten hiçbir fayda yok. Hem bunlara taaluk eder bir iş değil. Bu hudutlarımıza bir şey olsa vazıul - imza hükûmetler gelip bizi müdafaa ederler mi? dedim. Bundan vazgeçti.

23 Kanunsanî celsesinde Gürzon cenup hudutları meselesini mevzubahis etti. Bu da Suriye ve Irak olarak iki kısımdır. Suriye Fransızlar, Irak İngilizler ile olacak.

Suriye hududu meselesi daha kimse tarafından ağıza alınmadan Bompar acele: «Böyle bir mesele yoktur. Ankara itilâfnamesiyle iki tarafça kabul edilmiş bir şeydir. Sade konferans bunu tasdiken zikreder.» (Sh. 296) dedi. Diyecek yoktu. Mustafa Kemâl ve Yusuf Kemâl bunu vaktiyle Franklen Buirilion dolabına girerek kabul etmişlerdi. Halbuki orada İskenderun ve Belen taraflarında ehemmiyetli miktarda halis Türk vardı. Bunlar Adananın kurtuluşu savaşında da mühim rol oynamışlardı. Hürriyet haklarıydı. Fransızların hükmü altında kalmamak için çırpınıyorlardı. Birşey yapamadık. Fransızlar onlara vermeği taahhüt ettikleri idarî muhtariyeti de vermediler. Güya memurları, muallimleri kendilerinden olacak. Türkçeyi hükûmette, mahkemede ve mektepte kullanacaklardı. Bilâkis orala-

ra Fransızlar hâlâ Ermeni yerleştirmekle meşguldürler. Ermenileri bu Türklerin başına musallat ettiler. Güyâ bununla Suriye ye muhtemel bir Türk hücumuna sed yapıyorlar. Boş şey. Fransızlara faydası yok ama Ermeniler Türklere zulmediyorlar. Türkiyenin hükûmet-i hazırası da bu işi kurcalayıp, muahede ahkâmının tatbikini istediği yok. Araplar da oralara Arap memurlar koyuyorlar. Bu iş de böyle gitti. Ermeniler Kilikyada yapamadıkları Ermenistan-ı orada yapmak istiyorlar. Bir nüve olacak. Fırsat zuhurunda oradan Adana'yı alacaklar. Almak emelleri. Bilhassa Taşnaklar hâlâ Pariste bununla meşgüller. Fransızlar da galiba bu Ermeni yurdunun Suriyenin şimalinde teşekkülünü kabul ettiler. Ermeni gayesi bir Ermenistan Ararat'da, bir de Adana da olacak. Birgün bu ikisi aradaki araziyi de alıp, büyük Ermenistan yapacaklar.

Irak hududu Musul işiydi. Bunu ilk günlerdenberi hususî surette halle çalışdık. Gürzon ile İsmet görüştüğü gibi birkaç defa da ben başbaşa Gürzon'un odasında kendisiyle görüştüm. Onlar Teril (Şimdi İngilterenin Paris Sefiri), Forps Adam, Nikolson, daha birkaç İngiliz ve İngiliz zabiti; biz İsmet, ben ve kaymakam Tevfik (Şimdi riyaset-i cumhur Başkâtibi) idik. Defalarca bizim otelde, onların otelinde toplanıp konuştuk. İngilizler Bağdattan bir arap da getirmişlerdi. Biz onu müzakereye kabul etmek istemedik ve etmedik.

Bu müzakereler bir müddet şifahen devam etti. Sonradan nota halinde tahriri halinde yaptık. İsmet mütamadiyen bana: «Gel, şu Musul'u verelim de kurtulalım» diyor. Ben de olamaz, Musul bizim en mühim yerimizdir. Orası böğrümüzdür. Böğrüsüne hücum oradan olur. Hem de başımıza bir Kürdistan fikri çıkar. Çalışalım. Kurtulmak ihtimali vardır diyorum. O da: «Etme, sonra boca olur. Muahede, sulh kalır» diyor. Ben de bir düziye mâni oluyorum.

İngilizler «Musul'u size vermek demek. Sizin Bağdat'a inmeniz demektir» diyorlar. Anlaşılıyor ki, bundan korkuyorlar.

İsmet benden aciz kalıp Ankaraya yazdı. Hükûmet Erkân-ı Harbiyeye sormuş, Fevzi Paşa «Musul'u almalı» demiş. Bu bana kuvvet oldu. İsmet şüphesiz Mustafa Kemâl'in bize Lozan'a giderken Musul'dan vazgeçin dediğini yapmak istiyor. Babasının çiftliği değil ya, efendisinin emrini yerine getirsin. Tevecciih kazansın ona kâfi.

İngilizler ile hususî görüşmelerde epey terakki oldu. Bir gün İngilizler bize geldiler. Yeni teklifte bulundular. Ellerinde haritaları da vardı. Hududu çizmişlerdi. «İşte» dediler. Musul'un hemencik şimalinden hududundan geçiyor ve Süleymaniye sancağını tamamiyle bize bırakıyorlardı. Bu, büyük bir şeydi. Demek Musul'u da almak için ümid artıyordu. Bizim askerî müşavir Tevfik: «Süleymaniyeden ne çıkar? Buralar dağlıktır. Musul olmayınca oralara gidilemez bile. Başa belâ olur.» dedi. Ben oraları bilmem, asker de değilim. Görüyorum İsmet de bunları ondan soruyor.

Bu adam tuhaf bir mahlûktur. Bu kadar dalkavuk nadir gördüm. Cahil de bir şey... İsmet'e öyle dalkavukluk ediyor ki, onun yerine ben utanıyorum. İsmet'de onu canı gibi seviyor. Mahremidir. Ve bana öyle geliyor ki, İsmet Tevfik'in tesiri altında hakikaten bu adamın İsmet üzerine ordu'da, Lozan'da ve sonraları çok menhus tesiri olmuştur. Araplar zamanında Tevfik İsmet'in yanındaydı. Onun hassas damarlarını biliyor. Derhal damarına giriyordu.

Esasen Musullu imiş. Hakikaten yüzü tamamiyle Asurî-Geldanî simasıdır. Bu milletlere ait Baroriyeflerdeki insan resimlerine, bir de bunun suratına bakın aynıdır. Demek ki, Geldânî bozmasıdır. Ben ona geldânî Tevfik adını koymuştum. Aynı zamanda para dalaveresiyle de meşgul. Lozan'da iken bir aralık Almanya silâh fabrikası varmış. Onu satın almaya çalıştı. İsmet tarafından müzakereye memur oluyor. Böyle dalaverelere de giriyor. Herif hiç hoşuma gitmiyor. Haber alınca derhal mani oldum. Sonra böyle para işlerini İsmet'de, o da ben-

den pek gizli tuttular. Tevfik'i bir iyi haşladım. Ben «İşinle meşgul ol! Para dalaverasıyla uğraşma!» dedim. İsmet de muahhede mi yapacak? Mübayaata mı memur? Sanki levazım müdürü. Tevfik nihayet bir sene evvel Hidiv'den ellibin lira rüşvet istemiş. Mektubu ele düşmüş. Mustafa Kemal artık onu tutamazdı. Kovdu. İsmet kurtarmaya çalışmış ama, öteki razı olmamış. Tevfik Süleymani'yeden ne çıkar sözüyle beni kandırdı. Böyle olsaydı da bari Süleymaniyeyi alsaydık. İki yıl sonra bunu da alamıyarak İsmet bütün Musul'u terketti. Bu işe Fethi'yi memur ettiler. İngilizler de Vilkons'ı. Mesele cemiyet-i akvama düştü. Reylerin ekseriyeti bizim tarafa dönmüş, fakat bizim Bern sefiri olan Cemâl Hüsnü azadan birine rüşvet teklif etmiş. Adam kızmış, aleyhimize rey vermiş. Pek az bir ekseriyetle İngilizler kazanmış. Musul gitti. Cemâl Hüsnü gibi, sarhoş, rezil, cahil birinden sefir olursa işler de böyle olur. Ama herif ağalara dalkavuk ya kâfi. Millet çeksin... Kime ne?!...

Musul için Lord Gürzon ile hususî temas ettim. Bu adamın damarını öğrenmiştim: Medhe çok hassas. Hakikaten de büyük adam. Bütün medihlere lâyık. Kendisini kendisine medhediyorum. Ve bunu kanaatımla ve ciddi surette yapıyorum. Bu adam gittikçe beni sevmeye ve kendisi beni davet etmeye başladı. O herkese ve bize de sert olan Gürzon gittikçe yumuşadı; pek tatlı oldu.

Her görüşüşte türlü mukaddime ve mükalemelerden Musul'a geliyorum ve; «bunu bize bırakın!» diyorum. Öyle hale geldi ki, adeta pekiyi diyecek gibi. Birgün ben böyle Israr ederken umumî politikaya geçti. «Ama siz Ruslar'la berabersiniz. Nasıl olur?» dedi. Bu iyi bir ışıktı. Dedim ki: «Biz daima İngilizler ile dost olmak fikrindeyiz. Türk Milleti sizi sever. Rus'u sevmez. Rus Türkün tabiî düşmanıdır. Bu vaziyet eskidir ve bugün de değişmemiştir. Harbi umumî bunu bozamamıştır.

Ruslar ile şimdi pek dostuz; fakat bu sizin kabahatinizdir. Bize bir tekme vurdunuz, Rus'un kucağına attınız. Şimdi dost-

luk kucağını açınız, size koşarız.» Zavallı ayaklarında ağrısı vardı; güçce ve değnekle yürüyordu. Hatta, resmî celseye de bu değnekle girer, onu masanın üstüne kordu. Tuhaf olurdu. Konferansın değnekli hocası derdim. Yerinden kalkıp yanıma geldi, oturdu. Demek ki, en hassas tele dokunmuşum. «Eğer dost olursak Ruslar'ı terkeder misiniz?» dedi. «Derhal» dedim. Memnun oldu. Yine dedim ki: «Bizim düşmanımız Rusya'dır. Biz artık arazi zaptından, harpten bıkmış ve vazgeçmişizdir. Toprağımız büyük. Yalnız emniyet istiyoruz, Yalnız sulh içinde harap memleketimizi imar ve milletimizi terbiye etmek emellimizdir. Bunun için bizim size ihtiyacımız vardır. Sizin de bize başka ihtiyacınız vardır. Biz Rus'a karşı sizin için bir müdafaa siperi oluruz. Irakta masraf edeceğinize biz size bedava jandarmalık ederiz. Irak size isyan ederse biz size ordu dahi veririz. Panislâmizm, panturanizm bizden çok uzaktır. Size şarkta dost bir kuvvet lâzım. Yunan'ı bu kuvvet yapmak istediniz olmadı. Vukuat size gösterdi ki, Yunan Milletinde bu kaabiliyet yok. Bu kaabiliyet şarkta yalnız Türk Milletinde vardır. Bu kuvvet ancak biz olabiliriz. Mükaleme pek derine girmişti. Dedi ki: «Pekiyi! Bunlar çok güzel, doğru, ancak dostluğumuza garanti ister. Bu nasıl olabilir? Çünkü bir gün hükûmet değişir, bu politika da değişir. Sizde müstakar hükûmet, müstakar hükûmet fikir ve siyaseti yoktur.»

Görülüyor ki, çok serbest ve samimi görüşüyorduk, ve kendimize emniyet ettiğim yok. Buna cevap bulamadım. Sade dedim ki: «Bunu birden bulup söylemek mümkün değildir. İsterseniz bunun için bilâhare müzakereye gireriz.»

Anladım ki, İngilizler bizim Rusya'dan ayrılmamıza ehemmiyet veriyorlar ve bunu pek istiyorlar. Nasıl ki, Ruslar umumî politikalarında bizim üzerimize spekülâsyon yapıyorlar. Biz de onların üzerine yaparız ya.

Hem de biz İngilizlere samimi olarak dost olursak bizim

kuvvetimize muhtaçtırlar ve istinad edecekler. Tabiî bundan bizim de çok kârlarımız olacak. İktisadî, imar ve talim ve terbiye kârları, hudutlarımızın emniyeti. Ancak bu samimiyeti ve istikrar hissini onlara verebilmek lâzımdır.

Birgün beni yine çağırtmıştı. Yine konuşuyoruz. Benim zorum hep İngiliz dostluğunu kazanmak. Türkiyenin hayat ve saadetinin yalnız böyle mümkün olacağına pek kaniyim. Rus dostluğu muvakkat bir şeydir. İhtiyacımız vardı, aldık, bitti. Bu kadar dost geçindik yine ben Ruslarda Türkiye istilâsı fikrinin bakî olduğunu gördüm. Dostluğumuz bunu gidememiştir. Hem de Rus nedir? Kelin mevhemi olsa kendi başına sürer... Onların da siyasetleri İngilizlerle uzlaşmak. Bana birkaç defa İngilizlere muhtaç olduklarını, onlarla sulh etmeyince yaşayamıyacaklarını itiraf etmişlerdi. Bilhassa, bizim ihtiyacımız ilim ve teknik ihtiyacı, para, bizi tecavüzlerden manen korumağa kuvveti kâfi biri, ki, bunlar da hep İngilizler de var. Ben bu siyaseti Lozan'dan sonra da Mustafa Kemâl'e hele İsmet'e çok söyledim; fakat anatamadım. Mustafa Kemâl şahsi meselelerinden dolayı Ruslardan vazgeçemez. Onlara bağlıdır. Devlet işi de onca talîdir. Şahsına hadimse iyidir; yoksa şahsına muzır devleti ihya eder herhangi iş onca fenadır, reddeder.

Eğer Lozan'dan sonra beni hususî olarak Londraya yollasalardı ben, kuvvetle zannediyorum ki, bu dostluğu yapar, Musul'u da kurtarırdım. Diğer taraftan Lord Gürzon'da Lozan'dan sonra daima beni sormuş ve istemişti. Bunu muhtelif kimselerden işittim. Birisi o vakit Londra Sefiri olan Yusuf Kemâl'dir. Ankaraya avdetimde bana: «Lord Gürzon seni ne kadar seviyor. Bana İsmet'i bir defa bile sormadı. Benim dostum Rıza Nûr ne yapıyor. Niçin buraya gelmiyor? Rusyaya gidecekmiş, diyor» dedi. Beni vakıa neden sonra Londraya sefir yaptılar, fakat bizimkilere güvenemedim ki, nasıl bu sefirliği kabul edeyim. Maksatları sade beni sefirlikle memleketten defetmek idi. İngilizlerle olan muamelede sözlerinden dönerek İngilizlere

karşı beni rezil ederler. Yazık ki, Lord Gürzon da ölmüştü. Onunla pek iyi anlaşmıştık. Türk Milletinin talihi yokmuş...

Gürzon'la konuşuyorduk dedim; «Başka şeye geçtim. Yine oraya gelelim» Ben yine ona bir düziye «Musul» diyordum. O da odasında değneği ile dolaşıyor, söylüyor. Nihayet pek güleрek yanıma geldi ve yavaş bir sesle: «Musul, musul... ne yapacaksınız? Burnunuzun dibinde Suriye var. Onu alın! Bir darbe kâfidir» dedi. Bu da beni çok keyiflendirdi. Demek bana çok emniyet hasıl etmiş. Böyle mühim bir şeyi söylüyor. Beş yıllık kan içinde dostluk ettikleri ve hâlâ aziz ve samimî dostluk dedikleri Fransızların Suriyesini almanızı teklif ediyor. Buna hayret etmedim. Zaten mütareke iptidasında Mısır da iken bilirdim. İngilizler Suriyelilerden komiteler yapmışlar, müsellâh teşkilât vücuda getirmişler, Fransızları Suriye'den defetmek istiyorlardı. Bütün son Dürzî isyanları hep İngilizlerin tertibidir. Çünkü bu mesele Hindistan meselesidir. Tarih bu babta fasihtir. Birbuçuk asırdır süren İngiliz - Fransız Akdeniz rekâbeti koloni rekabeti var. Nitekim Napolyon'un Mısır'a ve Suriyeye girmesi İngilizlerin bizimle beraber Fransızlar aleyhine harp etmesini mucip olmuş ve nihayet Fransızlar buralardan tardedilmiştir. Napolyon Suriye'den sonra Hindistan'a gitmek istiyordu. Suriyede Fransız bulunması İngilizlere Hindistan'ın tehlikede olması demektir. Ben işte söylüyorum. İmkânı yoktur ki İngilizler Fransızları Suriye'de bıraksınlar. Birgün nasıl olsa tardeceklerdir.

Bunları biliyorum. Gürzon'un teklifi ciddidir. Ve biz istersek Suriye hakkında gayet gizli bir müzakere ve bize yardım da yaparlar. Bununla da bizim gayelerimize ermek mümkündür. Bununla beraber «Bu adam pek zeki ve tecrübeli bir diplomattır. Belki bizim arazi işgali peşinde olup olmadığımızı anlamak istiyor» diye aklıma geldi. Bu düşünce ile şu diplomatça cevabı verdim ki, hem öyle bir sondalamaya karşı menfî cevap, hem de İngiltereye iki katlı hulûs çakmaktır: «Bizim yer almaya,

bunun için kan ve para dökmeye hiç bir arzumuz yoktur. Ancak sizinle dost olmak ve samimiyetimizi maddeten ispat etmek için Suriye'yi Fransızlardan alırız size veririz.»

Keyfinden öyle güldü ki, görmeliydi. Onun bu sırrını bugüne kadar sakladım. Şimdi bu hatıratım olan kağıda zarurî tevdi ediyorum.

Bir müddet sonra izin istedim. Yine görüşmek arzusu gösterdi. Ayrıldık.

Biz önce Musul'u İngilizlerin petrol için istedikleri kanaatindeyiz. Petrollerin imtiyazını verip Musul'u alacağımızı zannediyorduk. Bu teklifi yaptık. Gürzon asla yanaşmadı. Biz hâlâ ısrardayız. Gürzon Musul meselesinin petrol meselesiyle hiç alâkası olmadığını söyledi. Ve bunu İngilizler daima tekrar ettiler. Hele Gürzon bunda bir düziye ısrar etti. Çok şayanı hayret birşey. Bizde değil, herkeste umumî kanaat böyleydi. İngilizler ise aksini söyleyip iddia ediyorlardı. Anlıyamadım veselâm. Galiba buna mühim bir sebepte Musul'un stratejik nokta olmasıdır. Musul'u alan Bağdat'ı alır. Aralarında dağ diyecek bir dağ, bir müdafaa mahallî yoktur.

Bu esnada Lozan'a bir takım insanlar da geldiler. Bunlar muhtelif İngiliz petrol grupları ajanı olarak geliyorlar. Bu ticaret evleri pek zengin ve mühim imiş. Herbiri milyonlarının sitedeki nüfuzlarından, kabinedeki İngiliz nazırlarından, bunların üçünün, beşinin kendilerinden olduğundan dem vuruyorlar. Hattâ bu petrol işi için Kutülemmare de elimize esir düşmüş olan General Tovsend'de geldi. Bunları bize hep Nihat Reşat getiriyor. Bunlar diyorlar ki Musul petrolleri imtiyazını bize verin, biz Musul'u size verdirtiriz. Alâ şey! İstediğimiz zaten bu. Rüstem adlı bir geldanî de bu ajanlardan biri. Bu odama bir kutu sigara ile üzerinde ayyıldız resimli bir kravat yollamış. İade ettim. Mütareke zamanında İstanbul'da Türkler aleyhine fena hareketler yaparak meşhur olmuş İngiliz Yüzbaşısı «Be-

net» de bunlar içinde. O da Osmanlı Hanedanı namına hareket ediyor. Daha var.

İsmet bunlara çok ehemmiyet veriyor. Ben ehemmiyet vermiyorum. Lâkin ben de tamamiyle ehemmiyetsiz tutmuyorum; fakat hayret içindeyim. Hele İngiliz hey'et-i murahhasasının iddiası aklı altüst ediyor.

Bu ajanlar bizden kağıt istiyorlar. Ellerine imtiyazı bahseder kağıt verirsek Londra'daki ticarethaneleri derhal faaliyete geçecekmiş. İsmet bunlardan birine bir kağıt vermek istemiş. Münir Bey'i de çağırmış. Beni çağırdı: «Senin imzan ile olsun» dedi. Ben de «Yazılacak şey hiçbir taahhüdü tazammun etmesin» dedim. Bu adam aklımda kaldığına göre evvelce zikrettiğim gibi Rüstem idi. Herif bu kağıtla Londra'ya hareket ediyor. İsmet Nihat Reşat'ı da eline harçlık vererek beraber yolladı. Gittiler, geldiler. Bir kağıt da getirdiler. Bunda ticarethaneleri bir taahhüdü tazammun eder bir kağıdı şimdiden istiyorlar. Verdiğiniz kağıt bir şeyi tazammun etmiyor diyor. Bunların bu işi yapacakları lâf... Maksatları imtiyazı kapmak... İstedikleri gibi kağıt vermedik.

Yine evvelce hikâye ettiğim gibi güyâ Londra'da bir ticaret evini temsil eden bir İngilizi yine Nihat Reşat getirmiş; benimle, İsmet'le görüştürmüştü. İkinci konuşmada ve Nihad'ın yanında herif bana işi yaparsam beni teşekkül edecek şirkete reis yapacağını ve para da vereceğini söyledi. Yani rüşvet teklif etti. Herif'i Nihat'ın yanında kovdum.

Daha bunlardan türlüsü var. Anladım ki, bunlar boş şeyler... Böyle Musul alınamaz. Bu adamlar sade imtiyaz avcısı bir takım serserilerdir.

Kovduğum herif benden yüz bulamayınca müşavirlerden Hamid ile Cavit'i bulmuş. Benim haberim yok. Çok meşgulüm. Hem de benden gizlerlermiş. Birgün İsmet'in yanına girdim. Bir de baktım ki o İngiliz, Hamit, Nihat, Reşat, İsmet başbaşa. Münir Bey de masa başında önünde kâğıt, birşeyler yazıyor. Ben

girince bunlarda bir şaşalama oldu «Ne o?» dedim. İsmet. «Musul meselesi. Bu adam petrol imtiyazını şimdi bir kağıtla resmen verirsek Musul'u bize verdireceğini taahhüd ediyor. Ben de muvafık gördüm. İmtiyazı veriyorum. Münir Bey'e onu yazdırıyorum.» dedi. Derhal Münir'in elinden kağıdı aldım. Dedim ki: «Bu adam bir dolandırıcıdır. Birşey de yapacağı yok. Birkaç gün evvel bana bu iş için rüşvet teklif etti; kovdum Ben kovunca bunlara gitmiş. Bunlar da sana getirmişler. Sen de imtiyaz veriyorsun... Nasıl verirsin?!... Musul'u verdiremezse bunun garantisi nedir? Sonra siz Nafia vekili değilsiniz. Nasıl imtiyaz verirsiniz? Böyle şey olamaz.» dedim. Kâğıdı yırttım. Hamid'e ve Nihad'a da : «Siz buraya imtiyaz dalaverası için mi geldiniz? Hamid Bey! Nihad Bey! Sizi bir daha böyle işlerde görmiyeyim» diye bağırdım. Ve çıktım gittim. Neyse bu çirkin iş suya düştü; fakat İsmet bu tarz hallin yakasını bırakmadı. Huy, ne diyeyim. Zihni bir şeye saplandı mı bitmiştir... Petrol'ü vererek Musul'u almak için Londra'ya Muhtar ile Mustafa Şeref'i göndermeye karar vermiş. Bunlara orada Nazırlar ile doğrudan doğruya temasa girip işi halletmeleri vazifesini vermiş. Onlara harcırahlarını hazırlatıyor. Bana söyledi. Ben katiyyen razı olmadım. «Gönderme! Bunda fayda yoktur... Görüyoruz... Hem de aksi bir netice olmasın. Belki Gürzon'u kızdıracağız. Kaş yapalım derken göz çıkarmıyalım. Aykırı bir iştir.» dedim ve çok israr ettim. Dinlemedi, gönderdi. Bu esnalarda Musul'dan vazgeçmeyi bırakmış; almak için İsmet olanca kuvvetiyle uğraşıyordu. Galiba sebebi şudur: Bu işi tekrar Ankara'dan sormuş, hükûmet Musul'un terkine razı olmadığını bildirdiği gibi Erkan-ı Harbiyenin mütalâsını da bize göndermişti. Bunda Fevzi Musul'un ehemmiyetinden bahsediyor; terkedilmez diyordu. Demek hükûmet Mustafa Kemâl'in fikrinde değildi.

Bu adamlar Londra'da birşey yapamadılar. Lâkin Gürzon derhal bize bir nota gönderdi. Nota'da diyor ki: «Siz benim üstümden atlayıp, başka makamlar ile iş yapmak istiyorsunuz.

Bu çirkin bir iştir. Bu işlerin halline ben memurum. Vazife bana verilmiştir. Başka kimse yapamaz. Ancak ben yaparım.» diyor. Kullandığı dil azametlidir. Kendine güveniyor. İsmet'e: «İşte aldın mı?» dedim. Nasıl demiyeyim. Heyetin gönderilmemesi için çok ısrar etmiştim. Gürzon bunu sonra umumî celsede de söyledi. (Sh. 295) ve dedi ki: «Türkler bana haber vermeden Londraya petrol imtiyazı vermek için adam gönderdiler. Bu efendiler çabuk döndüler. Çünkü benden habersiz bir iş yapılamıyacağını çabuk öğrendiler.» Ve Londrada müzeleri onlara inşallah ben gezdiririm diye alay etti. Notasına cevapta İsmet onların Londraya petrol için değil, müzeleri gezmek için gittiklerini yazmıştı. Çocukça birşeydi. Bütün bu işlerden hasılı Gürzon'a bir alay vesilesi vermekten ibadet olmuştur.

Hasılı Musul işi hususî müzakere ile bitemedi. Gürzon işi birinci komisyonun içtimaına tevdi etti. Biz ve İngilizler Musul vilâyetini etnik vesair hususlarını zikrederek davamızı ispata çalıştık. Onlar fazla kürt gösterdiler; Türkmenleri bile Türk değildir diye Türk rakamından ayrı yazıyorlar. (Sh. 280 ilâh...) Ben de bu babta tarihî malumatla bir muhtıra hazırladım. İsmet okudu.

Bu içtimada Gürzon Musul meselesinin hüküm marifetiyle hallini, bu hükmün de Cemiyet-i Akvam olmasını teklif etti. Bunu kabul ettirmek için bizi tehdit etti. Artık işi cebre döktü. Kahve dökücünün hık deyicisi olurmuş, Gürzon'un da Fransızlar İtalyanlar, Japonlar, ilâh... hık deyicileridir. Derhal Bompar söz aldı. Adeta Gürzon'dan ziyade bizi tehdit etti.

Şimdiye kadar bilmezdim; Japonlar tamamiyle İngiliz âleti imişler. Konferansta görüyorum. Fakat bu kadarsını bilmezdim. Daha iyisini Japon heyeti başkâtibinden işittim. Bunları bizim oteldeler. Ayrıca bize, biz de onlara ziyafet verdik. Bunlarda Asyalılık dâvası var. Bunu aşikâr konuştum, lüzumunu

söyledim. Bu sebeple bizi seviyorlar. Bunlardan bazı malûmat almaya çalıştım. İngiliz - Japon münasebetini iyice öğrenmek istedim. Bu zat epeyce malûmat verdi ve hülâsâ olarak dediği şudur: «Biz İngilizler ne derse onu deriz. Sade burada değil, her şeyde böyledir. Ve başka yapamayız. İngilizlerden korkarız.» Bu da böyle...

Tehditler derhal İsmet'te tesirini yaptı. Bu teklifi kabul etti. Zaten Londra sefiriyle Musul işini sarpa sardırmıştık. Gürzon fena kızmıştı. İşi cebre döktü, bu şekle soktu.

Bu suretle birinci komisyonun da işi bitti. İngilizler istedikleri her şeyi yaptılar. Musul işinin sonraya taliki bizim bunu kabul etmemekdeki ısrarımız üzerine Gürzon'un bulduğu çaredir. Sulh yapılsın. Musul işi mani olmasın. O da sonra halledilir. Forbs Adam, hususî olarak gelip bunu bana anlattı. Bizim de istediğimiz şey bu idi. Çünkü sulh muhakkak yapılmalı. Musul işi de halledilir: Gün doğmadan geceden neler doğar...

Bu işler öyle olunca artık sulh oldu demektir. Çünkü konferansa ve dünyaya hakim olan İngilizler. İngiliz'in istediği boğaz işi oldu. Bu olunca Musul'u sulh işinden ayırdılar. Artık sulh bir zaman ve dirayet işidir. Mani yoktur. Çünkü İngilizler diğerlerini nasıl olsa yoola getirirler. Sulhu imza ettirirler.

İKİNCİ KOMİSYON

1 Kânunu evvel 1922 de aktolunan umumî celsede Gürzon gayet acele ve mühim bir mesele olarak Türk ve Yunan arasında harp esirleriyle ahalî mübadelesi meselelerinin hallini teklif etti. Ve: «Bu babta Doktor Nansen bir rapor hazırlamıştı. Okuyacaktır. Sonra delegeler fikirlerini bildirsin» dedi.

Halbuki ruznamede yalnız, esir mübadelesi vardı. Hayrette kaldım. Bu mübadele benim Türkçülük noktasından ehas emelim idi; fakat böyle tarihte görülmemiş bir şeyi nasıl teklif edeceğim diye ötedenberi düşünüp duruyordum. Şimdi kendi kendine ortaya geldi. Yani gökten düşmüş minkudret oldu.

Cemiyet-i Akvam delegesi olarak Türkiyeye gidip tetkikat yapmış olan Nansen, epeyce uzun olan raporunda diyor ki: «Türk ve Rum'un mübadelesi için fikrimi komisyona bildirmeye Lord Gürzon beni davet etti. Bu mesele iki aydan beri mütalea ve tetkik edilmektedir. Bizzat yaptığım tetebbuat ahali mübadelesinin yakın şarkta sulh ve ekonomi istikrarı için zarurî bir şey olduğunu göstermiştir. Cemiyeti Akvam beni siyasi mültecilere yardım için göndermişti. İstanbulda dört büyük devletin mümessileri Türk ve Rum ekaliyetlerinin mübadelesi için bu iki hükûmet nezdinde derhal icrası için teşebbüste bulunmamı söylediler. Bu iki hükûmetle de temas ettim. Yunan hükûmetinin resmen rızasını aldım. Ankara hükûmetiyle müzakerem de epeyce ilerlemişti. Bu mesele vahim bir ekonomik meseledir. Mübadele tam ve acele yapılmalıdır.»

İsmet Paşa bu teklife hayret edip sırf şahsî bir şey telâkki etti. Bu telâkkisi hiç doğru değildi. Türkiye için ahali mübadelesi en hayatî meseleydi. Vakıa heyeti vekilenin bize verdiği talimatnamede de bu yoktu ama bunu bizim teklif etmemiz lâzımdı. Teklif olunca gökten inmiş kudret helvası gibi kabul etmeliydik. İsmet'e kağıda yazarak ekaliyetler ile beraber müzakeresi lüzumunu ve kabul ettiğini söylemesini bildirdim. Kâğıdı okudu. Ekaliyetler ile müzakere edilmesi lüzumunu söyledi, fakat kabul ettiğini söylemedi. Buna fena canım sıkıldı. Türkiyeyi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi. Keza benim fikrimi işgal eden şeylerin de en mühimmi idi; fakat nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Ağır ve emsâlsiz iş. Kabul ettirilmesi, hattâ teklif bile pek güçtü. Allahtan onlar teklif ettiler.

Bunu bizim teklif etmemiz lâzım iken Nansen'in teklif etmesi tuhaftı. Onu şüphesiz İngilizler sevketmişti. İngilizlerin de böyle bir teklif yapmaları son derece dikkati ve hayreti celbedecek şeydi. İngiltereye Türkiyeyi parçalamaya alet ve vesile olan bir unsuru İngiltere Türkiyeden çıkarmak istiyor ki: Bu Türkiye denilen uzviyetin sağlam olmasını istemek demektir. Hâlâ maddî surette bunun hakikatine vakıf olamadım. Galiba hristiyanları bilâhare kesilmekten kurtarmak fikrindeydiler. Sade bu.

Venizelos Nansen'in teklifini yani ahali mübadelesini kabul ettiğini beyan etti. Bu da şaşılacak şey. Yunanistan demek Türkiye üzerindeki istilâ gayelerini terkediyor!.. Galiba Türklerin artık bu sefer çok canı yandığından Rumları kesip imha edeceklerini zannediyorlar. Çünkü Yunanlılar Yunanistanda istiklâllerinden beri oradaki Türkleri katliamlarla imha etmişlerdir. Bu sefer Türklerin de bu yola döküleceğinden korkuyorlar. Bu kabulün mahreki belki de bu endişe idi. Bütün diğer heyetler de mübadelenin insani bir iş olacağını söylediler.

İsmet de ahali mübadelesini ekalliyetler ile müzakere etmek gibi bir şart beyan etmek suretiyle mübadeleyi nevemâ kabul etmiş demektir; fakat sözlerine göre bu kabul tam değildir. İş falso olur, geri dönüverir diye fena telâş etmeye başladım. Nitekim sonra Venizelos mübadelenin icbarî olmayıp ihtiyarî olmasını, İstanbulun mübadeleden istisna edilmesini bildirdi. Ne ise sonunda Venizelos ihtiyarî ve icbarî hangi şekilde olursa olsun kabul edeceğini bildirdi. Yalnız İstanbul'un istisnasında ısrar etti. Gürzon bunun icbarî olmasını istedi. Buna pek memnun oldu; fakat o da İstanbul rumlarının istisnasını istiyor. Buna mukabil de Garbî Trakya Türklerinin istisnasını teklif ediyor. Zaten bu bizim talibimizdi.

Gürzon'un zikrettiği Türk, Rum adetleri yanlış. Rum adetleri çoğaltılmış, Türk adedi azaltılmış. Çünkü bu rakamlar Yunanlıların verdikleri rakamlardır. Fakat şurası garip ki, bizim Hilâl-i Ahmer Reisi Hamit bey vaktiyle Doktor Nansen'le Şarkı Trakya rumlarının adedi üçyüzyirmi bindir demiş. Gürzon bunu bu celsede söyledi. Hayret ettik. Halbuki bizzat yunanlılar üçyüzbin diyerek daha az söylemişler. Trakyada hiç bir vakit bu kadar rum yoktu. İnsanın diyecceği geliyor ki, Hamid Yunanlılardan daha Yunanlı imiş. Şimdi de müşavir diye yanımızda! Hamid Yunanlı değil, Türktür ama bu ayrı bir tiptir. İçimizde bir küçük sınıf vardı. Bunların zihniyetleri şuydu. «Frenk üstün bir mahlûktur. Onun her dediği doğrudur. Onu daima memnun ve hoşnut etmek lâzımdır. Yanlışlıkda olsa onun keyfine göre hareket etmelidir. Hattâ lâzımsa Türk aleyhinde olmalı ve Türkü zem ve tahkir etmelidir. Bunlarda milliyet duygusu pek zayıftır. Kozmopolittirler. İhtimâl Hamid de şu fikir vardı: Frenkler imtiyaz alıp, ticaret yatırıp para kazandıran insanlardır. Para keselerinin ağızlarını açar. Onlara hoş görünmekle para da kazanılır.

Neyse... Bir sûkomisyon yapıldı.

İsmet bana, «Bu işleri sen yaparsın,» dedi. Fakat bunlar

en gürültülü, dağdağalı işler. Vakıa umumî politikadır; benim saham, tarzımdır. «Sûkomisyon» a devama başladım. İtalya delegesi Montanya'yı reis yaptılar. Karşısında Yunanlılardan Venizelos ile Yunanistanın Londra sefiri Kaklemanos, birkaç müşavir ve bunlar meyanında general Mazaraki var; İngilizlerden Rombolt, Ravan, Forps Adam; Fransızlardan De la Fruva La port, Barjetuvan var. Evvelce sûkomisyon küçük olsun, Türk, Yunan ile diğer üç büyük devlet bulunsun denmişken sûkomisyon büyüdü; Romanya, Sırp, Japon ve Amerika da bulunarak konferansa iştirak eden bütün devletler geldiler, tamamiyle komisyon halini aldı. Ehemmiyetine binaen de zabıtları tutuldu. Sonra Fransızca neşredilmiştir. Halbuki ikinci komisyonun sûkomisyonlarından başka diğer sûkomisyonların zabıtları tutulmamış ve neşredilmemişti.

Bu ikinci sûkomisyonun müzakereleri gayet hareketli olmuştur. Sert münakaşalar münazaalar, hepsi oldu. Yunanın başdelegesi de ikinci delegesi de beraber devam etti.

Sûkomisyonda bir aralık Venizelos'la çarpıştım. Bir aralık gelmedi. Kaklamanosla (Yunanın ikinci delegesi) çarpıştım. Kaklemanos âciz kaldı. Venizelos tekrar geldi. O da sonunda benden bir darbe aldı. Celsede bayıldı.

Ben yanıma müşavir olarak Münir, Şükrü Kaya, Mustafa Şeref, Veli, Nusret, Tevfik Bey'lerden ihtisasına göre birini alıyorum. Tevfik'i askerî bir mesele için galiba bir defa götürdüm. Nusret'e baktım işe yarar bir şey değil, bıraktım. Veli'yi de biraz sonra zikredeceğim vak'a üzerine kovdum ve bir daha hiç bir işe karıştırmadım.

Ekseriyetle Mustafa Şeref'le Şükrü Kaya'yı yahut Münir'i götürdüm. Kâtip olarak da Ahmed Cevat'ı alıyordum. Sûkomisyon müzakerelerine başladı. Secdet işaretli zabıtname 442. ci sahifeden nihayete kadar (645) hemen münhasıran bu komisyonun müzakerelerini havidir. İptida ekaliyetler sûkomisyonu, sonra ahali mübadelesi sûkomisyonu adını almıştır.

İptida Montanya bu sûkomisyonun yapacağı işlerin ehemmiyetinden ve bütün cihanın bunlarla alakadar olduğundan bahsetti. Ekaliyetler sûkomisyonunun göreceği işleri söyledi.

Aff-ı umumî ve ekaliyetler:

Zabıtnamelerde çok yanlışlık var. Bu zabıtları itilâf devletleri delege ve kâtipleri istedikleri gibi yapmışlardır. İşine gelenleri dercetmişler, işine gelmeyeni dercetmemişlerdir. Bazılarını da tahrif etmişlerdir. Fakat bunların bir kısmı o vakit gazetelerin ağzına düşmüştür. Hattâ Derso bile karikatürlerini yapmıştır. Zabıtnamede bunlara dair bir kelime bile yoktur. Bizim Reşit Saffet bu vazifeyi hiç yapmamıştır. İşte burada (Sh. 443 ve 449 a bakınız.) Ermenilere Ermeni davasının da ruznamede olduğu ve Montanya tarafından zikr ve tadât edildiği yazılıdır. Tamamiyle yalandır. Ermeni işinden aslâ bahsetmediler. Onu gizli tuttular. Sonra amsterdam tulumbacı tabiriyle, dalaveraya getirerek celseye koydular. Nitekim bu babta büyük gürültüler oldu. Bizimle İngilizler arasında notalar teati edildi. Bunlar zabıtnameye konmamıştı. Birini zikredeceğim. Zabıtnamede sahife 448 de 12. ci satırdan sonuna kadar olan beyanat yalan olup kendi uydurmalarıdır. Bizim kâtip de bunu buraya kaydetmelerini men etmemiştir. Kâtibimiz pek çok kötü çıktı. Vazifesini hiç ifa edemedi.

Frenkler bizde ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekaliyet, dilce ekaliyet, dince ekaliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar... Irk tabiri ile Çerkes, Abaza, Boşnak, Kürt, ilâh... yı Rum ve Ermeninin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile müslüman olup başka dil konuşanları da ekaliyet yapacaklar. Din tabiri ile Halis Türk olan iki milyon kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi. Kıllarım sanki birer kazık oldu. Bilekleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu

tabirleri kaldırmağa verdim. Pek uğraştım. Pek müşkilât ile fakat kaldırdım.

Bunun dersi: Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak en esaslı, en âdil, en hayatî iştir. Bu sebepledir ki, ben zaten Türkçülüğe şiddetli Türk Nasyonalistliğine çok yıllardan beri dökülmüştüm. Eserlerimle, makalelerimle buna çalıştığım gibi, bulunduğum memuriyetlerde de bunu tatbike gayret ediyordum. Bu sebepledir ki, Çerkes, Arnavut, ilâh... köylerini dağıtıp bunları Türkler ile karışık olarak yerleştirmek en birinci iştir. Hâlâ Anadoluda Boşnak Arnavut, ilâh... köyü vardır ki, boşnakça, arnavutça konuşur, türkçe bilmezler. Ecnebî devletler bunu mümlemişlerdir. Yalnız: Ekalliyetler müzakeresi esnasında benim yanımda oturan Niniçiç bana pek şayan-ı dikkat bir söz söyledi. Bunu diğer Sırp delegesi celsede de resmen söyledi: «Sizin bizden alacağınız yok. Bizde Türk yoktur. Bizdeki müslümanlar sırptır. Ama bizim sizden alacağımız var. Anadolu'da 50 000 boşnak vardır. Onlar boşnak ama, ırkça sırptır.» Nerden nereye?!... Rum, Ermeni, kürt pekiyi ama, şimdiye kadar Boşnak, hayalimden bile geçmemişti. Bin tehlike altındayız... Ecnebi devletler işte böyle bizim ciğerimize pençe atıyorlar. Biraz daha gayret ederlerse Türkiyedeki karıncaları da ekaliyet yapacaklar. Bu ecnebî unsur bir belâ ve mikroptur. Bunları ve kezâ kürtleri devamlı bir temsil plânı üzere ayrı dil ve ırklıktan tecrid etmelidir.

Onlar bir proje verdiler. Ben de kontrproje verdim. Bu projemde ilk olarak bizde ve konferansta lâik tabirini kullandım. Bunu sonra birçok defa tekrar ettim ve kanunu medenî yapacağımızı, bunu Avrupadan alacağımızı, zaten dini devletten ayıracağımızı söyledim. Bunları sonra kendi yaptığını söyliyen Mustafa Kemâl bu zabıtlara baksın da utansın. (Zabıtname Sh. 451) yazılıdır ki, benim ondan evvel söylediğimi ispat eder. O vakit kendisi lâik kelimesini bile bilmezdi. Medlûlünden hiçbir haberi yoktu. Bunları söylediğimin sebebi çünkü frenkler «Szin kanun-

larınız dindir. Hıristiyanlara müslüman kanunu ile hükmettiremeyiz.» diyorlardı. Bu sözleriyledir ki, Rum Patrikhanesi imtiyazları aleyhindeki tezimizi müdafaa ettim.

Onlar Hıristiyanları hizmet-i askeriyeden istisna etmek istiyorlar ve buna çok ehemmiyet veriyorlar. Avrupa devletlerine tatbik edilmiş muahedelerdeki dinî ve emsâli serbestiden başka Rumların Fatih tarafından verilmiş imtiyazlarını da ibka etmek istiyorlar. Bunların tafsilâtı zabıtnamelerde vardır. Fakat maatteessüf söylenen sözlerin çoğu da yoktur.

Müzakereye devam ediyoruz. Rumbolt Polonya, Çekoslavakya, Romanya, Bulgarya, ilâh... devletlere tatbik edilen ekaliyetler muahhedelerinde herbirine göre hususî maddeler, meselâ Romanyadakinde Yahudilere âit, Bulgar ve Yunanlılarınkinde Bulgar ve rumların mübadelesi gibi hususî maddeler olduğunu, binaenaleyh Türk muahedesine de hususî vaziyete göre muvazi maddeler konması lüzumunu bildirdi. Bunda hakkı var. Doğrudur ama, bu arada kurnazlık edip büsbütün muzır şeyleri de araya kaydıracaklar. Bu adam İstanbulda mütarekeden beri yüsek komiser olarak bulunmuş, pek fena Türk düşmanı. Zekâsı çok az, hattâ sersemce, tahsili de orta bir adam. Bunlar zaten eskidenberi Avrupanın ve hristiyanların en mühim davası: «Sizin kanunlarınız dindir. Dininiz müslüman. Müslümanlık ile hristiyanları idare edemezsiniz.» der. Bunda tabiî hakları var. Vakıa Avrupa kanunlarında da kısmen Hristiyanlık tesir ve ahkâmı varsa da bizimkine nispetle hadd-i asgaridedir. Bakıyorum, yine bu esas üzerine hareket ediyorlar. Ben daha evvelden ağızlarını tıkamak için Türkiyenin din ve hükûmeti ayırıp lâik devlet olduğunu bir kanun-u medenî yapacağını ve bunu da bu esas üzerine pek yakında yapacağını ve Avrupadan aynen alacağını söylüyorum. Zaten padişahlığı lağvederken takririme bu esası da sokuşturuvermiştim. Din ve hilâfeti devletten ayırmıştım. Moskova'da misak-ı millî'den ettiğim istifadeyi bu konferansta bundan ediyordum. Bu ve Misak-ı Millî hızır gibi imdadıma ye-

tişmiştir. Bir de Türk hakimiyetinin mukaddes olup tecavüz kabul edemiyeceğini söylerdim. Sıkıldıkça bunları ileri sürmüşümdür. Meskût olmuşlardır.

Hararetle müzakerelere devam ediyoruz. Gittikçe hararetleniyor. Bazen alevleniyor da.

Reisin elinde çok şey olduğundan Montanya ile hususî münasebete girdim. Güyâ şahsî dost oldum. Artık dost geçiniyoruz. İtalyanlar ekseriyetle Rumların aleyhindedirler. Montanyayı bu noktadan yokladım. İtalyanın Atina sefiridir. Açıldı. Anlattı. Gördüm ki Yunanlıları hiç sevmiyor, düşmandır. Alâ şey...

Fransızlar da bana güçlük veriyorlar. Ben kanun-u medenî din ve devlet ayrılması deyince susuyor ve hattâ bazan takdir edip bizim teze iştirak ediyorlar. Fakat İngilizler belâ. Rumbolt esasen Türk düşmanı. Tabiî Yunanlılar da ellerinden geldiği kadar şiddetle mukavemet ediyorlar. İngilizler ekseriya Yunanlılardan Yunanlı, oluyorlar. Zannederdim ki, bu kadar şiddetleri İngiliz hükûmetinin değil Rumbold'un şahsî siyaseti idi. Yahutta İngiliz kilisesinin te'siri idi.

Düşündüm, Rayan'la hususi temasa girmeyi, hususî müzakereler ile tesir altına alacağımı, bu suretle tecavüz ve mukavemetlerinin şiddetini azaltacağımı tahmin ederek faydalı buldum. Zannediyorum ki Rumbold'un akıl hocası Rayan, İngiliz hey'etinin talepleri hep Rayan'ın öğrettiği şeyler : Onunla da hususi temasa girdim ve çok menfaat elde ettim ki; sırasında söyleyeceğim.

Bir akşam İsmet'in yanına girdim, oturuyoruz. Suratında bir sır var somurtmuş... Damdan düşer gibi, «Bu ne?... Sana ikinci delege diyorlar?. Bunu nerden çıkardın?.» dedi. Bense böyle şeyden haberim yok. İsmet'in lâfına ve kızgınlığına şaştım. Dedim ki : «Benim böyle bir ünvandan haberim yok. Kim dermiş, eğer beni öğretti zannedersen tahkikat yap!.. Öğrenirsin. Benim böyle şeylere tenezzül ettiğim bile yok. Hatırımdan bi-

le geçmedi. Esasen düşünmeğe vaktim yok. Zaar diğer devletlerin reisten sonraki delegelerine ikinci delege diyorlar. Bize de öyle dense gerektir? Benim bunda kabahatim ne?. Ben ne yapayım?.. Hem gücüne mi gitti?.. Bunu bana çok mu görüyorsun?.. Senin şerefini mi azaltıyor?!... Frenkler kendi delegelerine, birinci, ikinci diyorlar. Bana da kim demişse yalan dememiş. Sen birinci, ben ikinci, Hasan üçüncü delegedir. Öyle değil mi?.. Birinci delege deselerdi haksızdır, o vakit kızmalıydın. Teessüf ederim, böyle şeyle uğraşıyorsun...» Yanından kalktım, gittim. Bu söz çok gücüme gitti, ve durdukça içime işledi. Düşündüm, nasıl bir adamla arkadaşız?!... Devlet ve Milletin bekâ ve hayatı için kanlı bir kavgadayız. Safda döğüşürken baş kumandan sıfatını haiz olan adam emri altında kumandan olan bir adamın mevkiini, ünvanını çekemiyor ve onu yüzüne karşı söylüyor. Soruşturdum, meğerse bizim gazeteler bana ikinci murahhasımız diye yazıyorlarmış. Ne bizim gazetecilere böyle yazın dedim ne de böyle bir şey aklıma geldi, ve ne de bizim gazeteleri okuyabildiğim var?.. Vaktim yok, bizim gazeteler, Avrupa gazeteleri benden bir çok bahsediyorlarmış. Bunları sonra haber alıyorum. Ben, işten tırnağımı kesmeğe vakit bulamıyorum. Türkçe gazeteler beni methediyormuş. Alman ve Avusturya gazeteleri de öyle Resimlerimi de dercediyorlarmış. Fransız ve İngiliz gazeteleri ise aleyhimde imiş, tabiidir... Düşman, düşmana maval okumaz ya!.. Mısır gazeteleri de benden çok bahsetmişler. Harbi umumîde Mısırdaki hayatıma ait makaleler yazmışlar. Bunları hep sulhden sonra öğrendim. Demek bizim gazetelerin medihlerinden İsmet beni çekememiş... Onu söyleyemedi, işi ikinci murahhaslık vesilesine döktü... Bu da yalan değil doğru bir şeydi. Baş murahhas dememişlerdi ya!.. Bu adamın bu âdiliği, bu müthiş hırsı beni derin bir surette müteessir etti. İsmet'ten pek soğudum. Artık bu âdilik aklımdan çıkmadı.

Konferans dolayısiyle Lozan'a bir çok ressamlar da gelmişlerdi demiştim. Bunlar bizim resimlerimizi yapıyorlardı. Poser

etmekten bıktık, vaktimiz yok, bin rica ediyorlar. Üç dört defadan fazla duramadık. Artık yemek yerken geliyorlar, resmimizi yapıyorlardı. Bunların içinde en mahiri Derso idi. Bütün murahhas ve müşavirlerin, karikatürize ederek resimlerini yapmış ise de benim simamı yapamamıştı. Venizelos'la beni resminde boks yaparak tasvir etmiştir. Bu resimlerin bir tam kolleksiyonu bende vardır. Sinopda kütüphanededir. Ancak ikiyüz nüsha kadar basılmıştır, nâdirdir.

Müzakerelerde çok güçlük vardı. Bilhassa İngilizlerden ve Yunanlılardan. Herkes onların fikirlerini türlü sözle teyid ediyor, ben yalnızım. Beni âciz bırakarak kendi istedikleri şeyleri kabul ettirmek için her türlü vasıtayı kullanıyorlar. Tabiriyle beni sersem tavuğa çevirmek istiyorlar. Fakat benim bir düziye mukavemetim artıyordu. Şimdi düşünüyorum da ben o vakit ne imişim, nasıl o kadar mukavemet etmişim. Bende ateşli bir Türkçülük ideali vardı. Galiba bütün kuvvetim ordan geliyordu.

Bu aralık hiç olmazsa hıristiyanların askerlikte müstakil taburları olmasını, biraz sonra da geri hizmetinde kullanılmasını teklif ettiler. Benim zorum : Behemehal asker olmalılar, ve istenilen yerde kullanılmalılar. Bunda kararlıyım. Israrımın sebebi şu : Türkler askere gidiyor, dükkânını kapatıyor, ticareti gidiyor. Hıristiyan ise, kalıp zengin oluyor. Türk karısının koynunda kalamıyor. Çocuk yapamıyor, hıristiyan yapıyor. Türk harpde kırılıyor, rum kırılmıyor, çoğalıyorlar. Tükiyenin çok yerinde eskiden rum yok veya çok az iken bu suretle çoğalmışlardır. Beni nihayet celsede fena sıkıştırdılar. Ben de resmen söyledim. Hem cevap bulamadılar, hem de çocuk yapma mes'elesine güldüler. Keza Rum ve Ermeni askerlikten pek korkuyorlar. Hele Harbi Umumide yapılan amele taburları gözlerini pek yıldırmış. Demek askerlik olursa, gençler askerlik çağı gelince Yunanistana kaçacaklar. Yirmiden yukarı yaştakiler de ecelleriyle öle öle bitecekler. Demek kur'a yaşı hıristiyanlar için bir hendektir. Bu suretle mübadele ile atamıyacağımız hıristiyanları da otuz yılda her

yıl safra döker gibi dökeceğiz. Kırk elli yıl içinde, bu askerlik onları bitirecektir. Bu hesabı yapıyorum. Bu sebeple bu nokta üzerinde tutundum durdum. Asla sarsılmadım. Beni yerimden sökemediler ve nihayet muvaffak oldum. Hakikaten sulhten sonraki beş yıllık pratik, askerlik çağına gelen rum, ermeni, ve yahudilerin ekseriyetle kaçtıklarını gösterdi. Bir asker kaçağı da tabiî ceza korkusuyla bir daha dönemiyor. Bin şükür... Bu muvaffakıyetimden pek memnunum.

22 Kânunuevvel celsesi sonunda Montanya : «Bulgar hey'eti ekalliyetler hakkında dinlenmesini rica etti. Davet edeceğim. Dedi. Anî ve hesapta olmayan şey!... Bulgarlar bizimle hal-i harpte değildi, ve onlar sulh yapmak için davetli değil. Konferansa gelip bu hususta söz söyleyemezler. Hem evvelce bizimkiler Bulgarlar ile Şarkî Trakya için mübadele yapmışlar. Bizde bulgar yok. Bunların sancaklarına lüzum yoktur. Düşündüm, düşündüm, manasız şey. Derken bir hayal suretinde aklıma ermeniler geldi. Acaba bu vesile ile onları mı sokacaklar?!.. Hemen kat'î bir tedbir olmak için bulgarların dinlenmesini kat'iyyen kabul etmemeye karar verdim. Montanya'ya kabul edemeyeceğimizi celsede resmen söyledim. Montanya : «Bunu kendi istemediğini, hatta aklında olmadığını, fakat bulgarların istediğini ve isteyince de reddetmenin mümkün olmadığını» söyledi. Montanya ile hususî görüşmelerimde anlamış idim ki, bu adam entrikacı, yalancı, dalaverecidir. Yine yalan söylüyor. Tabiî, diplomattır, kimbilir ne tuzak kuruyor. Dedim ki, «Eğer konferansa davetli olmayan bir hey'eti dinlemek isterseniz, Türk Hey'eti o celseye iştirâk etmez.». Fransız delegesi : «Türk Hey'eti bunlara iştirak etmek istemiyorsa, diğer hey'eti murahhasaların onları dinlemelerine itiraz edemez.» Dedi. Bende dedim ki : «Bizim iştirâkimiz olmayan celseler resmî mahiyette olamaz. Binaenaleyh, kenlemyekûndur ve zabıtnamelere giremez.» Bütün bunları da zabıtnameye yanlış ve kendilerine göre dercetmişlerdir. (S-486)

Şükrü Kaya, ilk celselerde münakaşa şiddetlenip bize hü-

çum edildikçe bütün manasıyle zangır zangır titriyordu. Benzi kül gibi oluyordu. Elimle dizini tutarak : «Titreme! Herkes görüyor, cesur ol!..» Diyordum. Gitgide alıştı. Kendisine bir iki def'a da söz verdim. Pek âlâ da söyledi. Mütehassısa muhtaç hukukî mes'ele olduğu vakıt Münir Beyi götürüyordum.

Bir sabah beni uykudan kaldırdılar. Gece, çok çalışmış, geç yatmıştım. «Hayrola!..» Dedim. Polis müdürü gelmiş, anlatmış: «Gece Zekâi, otelindeki hizmetçi kadına tecavüz etmiş. Kadın razı olmamış. Zekâi işi cebre dökmüş. Kadın Zekâi'nin yüzünü yırtmış, parmağını ısırmış. Elinden kurtulunca doğru polise müracaat etmiş. Polis Müdürü bir hatır yapmak için işi resme dökmemiş. Kadını davasından feragate razı edebilmek, bu suretle vak'anın önüne geçmeğe vakıt bırakmış.» Kalktım. İsmet'i gördüm. Anlattım. Kızdı küfür savurdu. Hakkı var. Çünkü pek çirkin bir şey. Türk Hey'eti neler yapıyor?!.. Kadın işi Avrupada çirkin değil. Erkek ister, kadın razı olur veya olmaz. Bir şey değil, fakat cebren tasallut gayet çirkindir. Eşkıyalık, vahşilik sayılır. Doğrudur. Zaten Türklere vahşi deyip duruyorlar. Al, güzel bir ispatı. Zekâi Türk değil, boşnak, ama kim bilecek?.. İsmet: «Bir çaresini bul da hallet» dedi. Reşit Saffet'i çağırdım : «Git kadına bir miktar para ver! Davasından vaz geçirt!.. Elinden buna dair bir kâğıt alıp polis müdürüne teslim et!.. Zekâi'yi bana yollasınlar.» Dedim. Gitti. Para ile kadını vazgeçirtti. Zaten kadın bunu para için yapmıştır. Zekâi geldi. Baktım fena haldedir Yüzü yırtık içinde. Parmağına pansuman yapmış. Yani rezaletinin nişanları üstünde. Korkuyor. Dedim ki : «Ayol, burada kadın kıtlığı mı var?.. İstedin, vermedi. Peki!.. Diğerinden iste, o da vermezse diğerinden iste. Mutlaka biri verir. Vermedi diye canavarca kadına hücûm edilir mi? Şimdi bu rezalet yayılırsa halimiz ne olur?» Hiç lâf yok, önüne bakıyor. Vâkıa polisin lütufkârlığıyle iş kapandı. Ama herhalde ağızdan ağıza vak'a yayılmıştır. Çünkü böyle bir kadın vak'ası İtalyan hey'etinde de oldu, yayıldı. Bütün heyetler işittiler.

Müzakere hararetle devam ediyor.

Bugünlerde birinci komisyonun işlerinde ve ikinci komisyonun işlerinde sıkı şeyler oluyordu. Burnumuzdan soluyorduk. Bizi korkutmak için itilâf heyetleri, yeniden aleyhimize harp açacaklarını işâa ederek teklifierini, bize kabul ettirmeğe çalışıyorlardı. Bazan alenen celsede böyle tehditler yapıyorlardı. Bu esnada yine böyle bir tehdidi biri İsmet'e söylemiş, İsmet «Sulh yapamayacağız. Herşey boca olacak» diye tutturdu. Bana «Canım, çok ileri gitme, ne olursa olsun. Bir sulh yapalım da iş bitsin» diyor. Ben de «Yok, iyi bir sulh yapmak için son hadde kadar uğraşacağız. Böyle şeylere kulak asma!..» Diyorum. Bugünlerde sinirleri tamamiyle gevşemiş, kendine malik değil. Ne kadar da zayıf sinirli adammış. Nasıl kumandanlık etmiş, insan şaşar. Kuvvetli olduğu vakit zayıf değildir, bil'akis kaplan gibi saldırır, tecavüzü sever. Fakat sıkı karşısında eli ayağı kesiliveriyor. Hiç bir işle meşgul olmadığı gibi, kimse ile de konuşmuyor. Yemek de yemiyor, odasında gezinip düşünüyor. Gece uyku da uyuyamıyor. «Etme!. Gitme!. Boşuna kendini yiyorsun!.» Diyorum. Nasihat da kâr etmiyor. O, buhranlarda hep böyle olur.

Yahya Kemal, onun bu hali zamanında bir akşam üzeri bana dedi ki; «İstanbuldan bana rakı geldi, şunu gidip senin odada içelim. Şu şartla ki, bize havyar ısmarla!..» «Peki!.« Dedim. Havyar vesaire mezeler ısmarladım. Bir iki kişi ile geldi. İsmet'i de getirmeye ben gittim. Gelmek istemedi. Zorla getirdim. İçtik, yedik, konuştuk, güldük. Böyle bir fırsat Lozanda henüz ilk def'a zuhur etmişti. İsmet'e o kadar zorladık, ne bir kadeh rakı içirebildik, ne de bir lokma meze yedirebildik. Gezindi, dolaştı. Nihayet şezlonga uzandı, gözünü kapattı, düşündü. Bir def'a bile lâkırdıya karışmadığı gibi bir kerecik de gülümsemedi. Halbuki bu adam rakı içmesini seviyor. Çok da gülünecek lâflar söylendi. Bilhassa Yahya Kemal, tuhaftır, nükteli söz söyler. Bunlar İsmet'e vız geldi. İsmet'in bu hali, tam üç gün üç gece sürdü. Sonunda bitap düşüp bir uykuya yattı. Bu uyku bir gece,

bir gün devam etti. Bu hali geçti. İşte yeniden harp olmak ihtimali vehmine dokunmuştu. Bir defa bir şey onun vehmine dokundu mu, artık iş bitmiştir, böyle olur.

Avrupa otellerinde insanı nasıl soyarlar anlatayım da malum olsun. Bir defa gelen havyar bitmişti. Bir daha getirttik. Hepsi ikiyüz elli gram kadar vardı. Hafta sonu hesap pusulasında bunun için yüzkırk türk lirası kadar para istiyorlar. Allahdan yanımda Ahmet İhsan vardı. Dedi: «Bu soygunculuk!. Verme!..» Kâğıdı aldı. Müdüre gitti. Bu sayede para kırk liraya kadar indi ve müdür de gelip yanlışlık olmuştur diye benden mazeret diledi. Böyle yapılmasa yüz kırk lira gidecekti.

Ahmet İhsan işgüzar bir adamdır. Son zamanda O'nu da bizim neşriyat ve istihbarat kalemine memur ettik. Doğrusu hizmetler gördü. Esasen gayet egoist bir adamdır. Paradan başka bir şey tanımaz. Diğer insanî ve vatanî bütün hisler onda tâlidir. Fakat işde dirayetli bir adamdır. Türk Matbuatına hizmetler etmiş bir kimsedir.

Rauf bana Ankaradan kurye ile bir mektup yazmış. Bir Avrupa gazetesinin Lozana ait makalesini de kes'p leffetmiş. Bu makaleye dair mütalea yazıyor. Ben de cevap olarak, aslı olmadığını yazıp mektubu Reşit Saffet'e kurye içine koyması için verdim. İnkıta' oldu. Ankaraya gittik. Bir gün Rauf bana: «Mektup gönderdim de bana cevap yazmadın.» dedi. İyi kötü benim gelen mektuplara cevap yazmak âdetimdir. Hatırladım ve cevap yazdığımı söyledim. «Hayır, gelmedi.» dedi. Derhal hatırıma geldi. Bir gün Lozanda İsmet bana: «Rauf'a mektup yazmışsın. Ne yazdın!» diye sormuştu. Ve manalı manalı yüzüme bakmıştı. Anlaşıldı. Reşit Saffet bizim mektubu İsmet'e vermiş, o da okumuş ve göndermemiş... Halbuki fenâ bir şey de yazmamıştım. İşe dâir sordukları şeylerdi. İsmet buna tahammül edememiş. Halbuki kendisi her gece Mustafa Kemal'e mektup yazıyordu. Nedir?. ve benden neye gizli ve niye yazıyor diye be-

nim hiç hatırıma gelmemişti. Hasılı İsmet mektubu çalmak gibi âdiliği ve hırsızlığı da yaptı.

Reşit Saffet ne kadar bozuk ve ahlâksız adam?.. Gittikçe iğreniyorum. Lozanda Cavid'i bırakmış, selâm bile vermiyor. Benim yanımda Cavid aleyhine İsmet'e neler söylüyor. Halbuki ben Ankaraya gitmeden evvel Talât ile Cavid'in fotoğraflarını yatak odasında karyolasının başına asmıştı. Cavid onun velinimetidir. Bakıyorum, ikide bir hey'etten bazıları aleyhine de İsmet'e lâflar söylüyor. Adeta casus bu. Bir taraftan da gururu var, baş olmak istiyor. Kendi kendine politika yapıyor. Bir düziye, İngiliz, Rus, Fransız, İtalyan, ilh... hey'eti murahhaslarını ziyaret ediyor. Karışık bir iş... Beni de hergün zorluyor. İllâ İsmet'e kendisini hemen Paris sefiri tayin ettireyim. Rica ediyor. Israrından tekrarından bıktım usandım, o usanmadı. Ben bir defa bile bunu İsmet'e söylemedim. Sonra Parisi bıraktı, Bükreş sefirliğini istedi. Nihayet bir gün Reşit Saffet'in yanında «Bak, Reşit Bey sefirlik istiyor.» Dedim. O da aldırmadı.

Hey'etler birbirlerine resmi büyük ziyafetler veriyorlar. Bu ziyafetler yüz kişilik kadar oluyor.

Biz şimdi nâzırız ve Avrupada delegeyiz. Adımız gazetelerde. Bizim kayın pedere, kaynanaya makbul olmuşuz. Şükrü Paşa, Nis'den bana tatlı mektuplar yazıyor. Konferansa dair mühim malumat istiyor. Tabii bu çocukca ve terbiyesizce bir isteme. Böyle şey istenir mi?!. Bu öyle mühim bir sır ki İsmet'le benden başka kimseye söylediğimiz yok. O'na bir iki cümle ile şöyle, böyle ve mana çıkmaz bir şey deyiveriyorum.

Lozana geleceğini yazdı. Bir oda tuttum. O esnada biz de diğer delegelere ziyafet veriyorduk. O'nu da yemeğe davet ettim. Artık keyifli, meğerse gelmesine sebep varmış. Bana türlü imtiyaz işleri, ve bunlar için rüşvet teklif etti. Canım, ne biçim adamdır?!.. Paraya doymuyor!... Ben böyle şey yapar mıyım?.. Yapmadığımı bilmeyen?. Yapsam kendime yaparım. O'na ne?!. Zorluyor. Zayıf ve cahil mantığı ile beni iknaa çalışıyor. Hiç ol-

mazsa şunu düşünse : Ben bu adamdan on para ve on paralık iyilik görmedim. Bilâkis hakaret gördüm. Ve beni İsviçrede hapis bile ettirdi idi. Kızına da on paralık iyiliği yoktu. Nihayet umudunu kesti. İnkıta zamanında İstanbula gelmiş, Çamlıcadaki köşkünü hastahane yapmak üzere Sıhhiye Vekâleti namına satın alırsam kızına büyük bir taş pırlanta yüzük hediye vereceğini va'd etmiş. Kızı bana söyledi. Dedim ki : «Baban sana ve damadına rüşvet veriyor. Bu baba hediyesi değildir. Hediye olsa böyle bir tavassutla (?) vermezdi. Sen bilirsin ki, ben rüşvet yemem.» Ben şimdi mevkideyim ya, benden paraca istifade etmek için herif çıldırıyor. Halbuki Seraskerden milyonlar yemiş bir adam. İşte bizim kayın baba!....

Bir kaç gün sonra gitti. Şükrü'nün bu esnada Reşit Saffet'le arası açık imiş. Onunla görüşmüyor. Kendisi sebebini anlattı. Reşit Saffet, kazançlı iş diye bunu bir kaç ticarî işe sokmuş, sermaye diyê para almış ve yemiş. Şükrü Paşa'yı zaten herkes böyle dolandırır. Bu suretle bir kaç yüzbin lira kaybetmiştir. Yalnız ben ona böyle oyun oynamadım. Lozandan sonra tütün ticaretine başladım. Kendisi de ticarete iştirâk etmek istedi. Bana on sekiz bin lira verdi. Tütün satılır satılmaz parasını derhal kendisine iâde ettim.

Reşit Saffet'in haremi Nis'de büyük anasında imiş. Şükrü kızını zorluyor, boşatmağa uğraşıyormuş. Adeti öyledir.

Bu ziyafette bir şey oldu. Ne İsmet'in, ne benim haremim Lozan'da değil, İsmet ziyafete riyaset ettirmek için bir kadın olmasını istiyor. Ferid o vakit Pariste mümessil ünvanile bulunuyor. O'nun karısı Müfide'yi getirtmeye kalkıştı. Dedim ki: «Ferid de gelecek mi?» «Hayır!..» Dedi. O halde kocasız bir kadının böyle resmî bir ziyafette riyaseti münasip olmaz, hatta çirkin bir şey zannederim.» Dedim. Hem de o esnada Ferid Puankara'ya yalan söylemiş. Puankara Fransa Hükümetinin Başvekili ve Hariciye Nazırı sıfatıyla Ankaradaki mümessili miralay Moje'ne: «Ferid âdi ve yalancı bir adamdır. Böyle bir adam-

la münasebette bulunamayız. Bunu Türk hükümetine böylece söyle!.» Demiş. Mojen telgrafı Rauf'a göstermiş. Rauf'da aynen İsmet'e gönderdi. Hakikaten Ferid yalancıdır, düzenbazdır. Puankara'nın dediği doğrudur. Rauf ile Ferid'in arası pek bozuktur. Millet Meclisinde kürsüde bir defa Rauf, Ferid'i rezil etmiştir. Şimdi de bunu fırsat bilip telgrafı aynen göndermiş. Ferid'in kaldırılmasını teklif ediyordu. Hakkı da vardı. İsmet'e bunu da söyledim.

«Mademki Rauf teklif ediyor, Ferid'i kaldırmam.» Dedi. Bu adam müthiştir. Bunlarda şahsî iş, menfaat ve his, devlet ve millet işinden yüksektir. Beni de dinlemedi. Bakdım, Müfide Hanım geldi. Yalnız başına bir kadın bizim otelde ziyafetten önce ve sonra günlerce kaldı. Pek de serbest. Ziyafette pür dekolte giymişti. Sofrada otururken arkasından mübalağasız elpelerinin üst kısmı ve arasındaki pizayenin ucu da görülüyordu. Ziyafette bu derece açıklık hiç bir Avrupalı madamda yoktu. Hem de tavırları da kaba, soğuk. Lüzumsuz ve kaba bir surette çok ve kahkaha halinde gülüyordu.

Bizim sûkomisyonda hıristiyanların evlenme, miras işleri vesâire hakkında Yunanlılar ve diğerleri kıyamet koparıyorlar. Ben bunlara Avrupa kanunu medenisini aynen tatbik etmek üzere olduğumuzu söyleyerek cevap veriyorum. Bu cevap meskût oluyor. Bilhassa Fransızlara çok tesir ediyor. Fransız delegesi Lâroş : «Avrupa kanunu medenisini tatbik edeceklermiş. Bu halde bu hususlarda bir takım imtiyazlar istemek doğru değildir. Hıristiyanlar da ona tabi olmalıdır.» Diyor ve diğerlerini susturuyor. Bu suretle fransız delegesinin bize çok yardımı oldu. Fakat rumların Fâtih'ten aldıkları dini imtiyazlarını muhafaza ettirmek için yunan delegeleri olanca gayretlerini sarf ediyorlar. Ben de bunları kâmilen kaldırmak azmindeyim. Memleketin siyasî ve idarî ahvalini anladığım bir yaştan beri Rum Patrikhanesine ve imtiyazlarına pek düşman idim. Hele türkçü olduğumdanberi bu düşmanlığım artmış da artmıştı. Bu imtiyaz-

ların memleketi kapitülâsyon altında tuttuğunu, yıktığını görüyordum. Zaman bana Lozanı ele geçmez bir fırsat olarak vermişti. Bütün gayretimle uğraşıyordum. Bütün gayret kesilmiştim. Ben âdeta bu işlerde kendime mâlik değildim. İçimden coşmuş bir maneviyat beni yürütüyor ve sevk ediyordu. Bu fırsatı kaybeder miyim?.. Bunların imhasına uğraşıyorum.

Bu esnada İsmet, İstanbul Hükûmetinde Adliye Nezareti Mezâhip Müdürü ve bu memuriyette uzun zaman bulunmuş olan Baha Beyi getirtmiş. Geldikten sonra bana söyledi. Bu zatın fikirlerine müracaat edeceğiz. Patrikhâne işini iyi biliyormuş. Birkaç gündür Şato'ya celseye gidip gelirken bizim otelin koridorlarında ciğer gibi kırmızı ve büyük bir fesi ayağında arkası mahmuzlu fotin kundura, uzun boylu ve ihtiyar birini görüyordum. Nümunelik bir şeydi. Nazarı dikkatimi celb etmişti. Tabii frenkler ona bir turist olarak bakacaklardı. İşten bunun kim olduğunu sormağa bile vakit bulamamıştım. İyi mostra idi Baha Beyi getirttim. Baktım o mostra adam Münir, Şükrü, Veli, Seniyüddin gibi bir kaç müşavirler ile beraber onunla müzakereye başladık. Reyini sordum. Bu zatın patrikhane işinde mütehassıs olması lâzımdı. Hakikaten de bir takım malumatı vardı. Kendi de iyi adama benziyor. Kanunu medeni mes'elesine şiddetle itiraz etti. «Sonra türk kızları da hıristiyanlar ile evlenir, bu ne vahim şey?!.. Din gitti.» Dedi. Ben de : «İstediğim budur. Eğer kaç asırdır böyle türk kızları hıristiyanlarla evlenebilselerdi türk erkekleri de hıristiyan kızları ile evlenirlerdi. Bugün Türkiyede hıristiyan kalmanuş olurdu.» Dedim. Sustu.

Fakat bu zat pek mutaassıp imiş. Böyle lâflar kulağına girmiyor. Patrik mes'elesinde, patrikin yine eskisi gibi imtiyazlarına sahip olmasını, Devletin vükelâ derecesinde bir memuru olup asker ve polislerin ona yine selâm durmasını ve emsâlini şiddetle iltizam etti. Artık zırvalıyordu. Gördüm ki beyni bit pazarından başka bir şey değil. Ne zihniyet, ne ahmaklık. Kolayına Türkiye gibi koca bir imparatorluk yıkılmamış. Bu zat

çok eski kafalıdır ve dünyadan bîhaberdir. Nasıl balık sudan çıkamazsa, eski vaziyetten dışarı çıkamıyor. Bir kaç celse gösterdi ki, ondan istifade mümkün değildir. Dediler ki, «Geldiği günden beri domuz sürülmüştür diye yemek hatta ekmek yemiyor. Sade rafadan yumurta yiyor.» Haline acıdım. Zayıf da. Açlıktan ölecek. İsmet'e dimağını halini anlattım, bu adamı iâde etmesini söyledim. Dinlemedi. Neyse bir müddet sonra kendi gitti. İşte İsmet'in bir saçma işi daha...

İsmet benim kanunu medeni işime kızıyor. Halbuki bunda büyük iyilikler vardı. Kızlarımıza erkeklerimize Türk ruhunu verirsek hıristiyanlarla evlenince karı veya kocalarını, hiç olmazsa çocuklârını türk yaparlar. Mutaassıp rumlar, kızları yetişince türkle evlenmesinden korkarak kızlarını alıp yunanistana hicret ederler. Bu suretle İstanbulda kökleri kesilir. Vaktiyle Şeyhulislâm Vânî Efendi zamanında Türkler hıristiyan kızları ile müslüman etmeksizin evleniyorlarmış. Rum patriki görmüş ki rumlar bitiyor, Vânî efendiye rüşvet vermiş, ondan şöyle bir fetva almış : «Bu kadınlar gebelik esnasında domuz eti yiyip şarap içtiklerinden bu çocuklar müslüman olamaz.» Bu suretle bu evlenmeyi hükûmet men etmiş. Bu mel'un Şeyhûlislâm bunu yapmasaydı, Türkiyede bugün hıristiyan bulunmazdı. Devlet çektiği binlerce belâları görmez ve böyle yıkılmazdı. Fecisi şu ki buna yanan ben şimdi de bunun faydasını anlatamıyordum.

20 Kânunuevvel içtimaında Amerika delegesi Ermeniler için Ermeni Yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lâzım olduğunu söyledi. Ha!... Bulgar derken ermeni hayalini görmüştüm. Şimdi galiba hakikat oluyor. Ben de : «Madem ki, Amerikalılar insaniyet için ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir. Bu halde onlara Amerikada yurt versinler.» Dedim. «Niçin?...» Dediler. «Çünkü, Türkiyede henüz konfor yoktur. Amerika tamamiyle teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir. Ermeniler

orada çok rahat olurlar.» Dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Zabıtnameye bunu da koymamışlar. Montanya : «Yarın yılbaşıdır. Bunu yılbaşı hediyesi olarak ver!..» Dedi: «Bizde yılbaşında hediye vermek âdeti yoktur. Hem bu Hristiyan yılbaşısıdır hem de bu âdet sizde var, siz veriniz,» dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük. Celse de kapandı. Bunu da zabıtnameye koymamışlar.

Bununla ben ermeni işini böyle hafif bir şey ile geçti gitti zannettim, sevindim. Üstümden ağır bir yükün kalktığını hissettim. Meğerse sonu varmış...

Günler geçti. Ekalliyetler işi ile meşgûlüz. Bir gün rûzname, ekseriya bize yaptıkları gibi, celseden bir saat evvel geldi. Bunun gayesi bize cevaba, hazırlanmağa, tetkikat yapmağa vakit vermemek, türkçesi bizi gafletle yakalamak. Rûznâmede : «Bugünkü celsede Ermeni, Asurî, Keldanî hey'etleri dinlenecek.» Deniyor. Hayret içinde kaldım. 22 Kânunuevvel celse sonunda reisin : «Bulgar Hey'etini dinleyeceğiz.» Dediği vakit, bulgarların arkasında Ermeni Heye'tini görür gibi olup şiddetle hareket etmiş, «Böyle celselere iştirâk edemiyeceğimizi ve bunların resmî celse olup zabıtnamelere geçemiyeceğini söylemiştim. Meğerse hakkım varmış. Ermeniler Lozana dolmuş, Ermeni yurdu diye paçaları sıvamışlar, çalışıyorlardı. Hem de ben yalnız Ermeni görmüştüm, şimdi bir de hiç bilmediğimiz ve aklımıza gelmeyen Asûrî, Geldaniler varmış.. Hayret... Alıklaştım. Derken pek kızdım. Demek bize oyun ediyorlar. Behemehal bunları dinleyeceklerine hükmettim. Ben de onlara oyun ile mukabele edeyim de görsünler dedim. Celseye iştirâk etmeyeceğim, fakat bunu ânî yapacağım. İsmet'e de hiç söylemedim. Çünkü ihtimal vehmine dokunur, beni zorla plânımdan vazgeçirtir, celseye iştirâk ettirir. Yazık olur. Bu adam daima posa olmayın deyip boşaltmak ve vermek sisteminde. Vakit de vermeden yapacağım ki, frenkler İsmet'e müracaat edip korkuturlar. Bekledim, içtimaa yarım saat kala bir nota yazdım. Kendi imzam ile imzaladım.

Bunda diyordum ki : «Ben size söylemiştim, bunları dinleyemezsiniz. Dinlemek isterseniz biz gelmeyiz. Hem ermeni, Asûrî devlet değil ki.. Biz devletlerle müzakereye geldik, ilh... Bu sebeple celseye gelmiyoruz.» Tam on dakika kala kâtip Ahmed Cevad'ı çağırdım «Al şunu!. Kimseye gösterme ve söyleme!.. Otomobili al, Uşi'ye git!... Celse zamanı gelsin, delegeler yerlerine otursunlar. O esnada içeri gir, bu notayı Montanya'ya ver ve derhal dışarı çık! Sakın orada kalma!..» Çünkü odada kalsa bu adamlar bizi celsede hazır addederler. Bu kabiliyette insanlardır. Böylece yaptı. Celseyi yapamamışlar, fakat hususî mahiyette diye bulgarları, ermenileri ilh... dinlemişler. Ancak bunları zabıtnamelere geçirememişlerdir. Hasılı emrivâki' yaptım. İsmet sonra haberdar oldu. İş, ne İsmet'den güçlük, ne de frenklerden bir itiraz ve aksülamel olmaksızın geçti. Bense azim bir vak'a hadis olacağına zâhiptim. Şükrettim.

Bu mes'eleyi fransızca zabıtnâmede görüyorum. Ama işlerine gelmediğinden doğru zikretmemişler. Yazdıkları tamamiyle yanlış. Sahtekârlıklar yapmışlardır. Maatteessüf bizim umumî kâtip de buna dikkat edip Türk hukukunu muhafaza etmemiş, vazifesini yapmamıştır. Yine ben 22 Kânunuevvel celsesinde böyle bir müzakereyi zabıtnameye sokamazsınız demiştim. Zabıtnameye, bu cümleyi de geçirmemişler. Benim ise o vakit neşrolunacak zabıtnamelere bakmağa asla vaktim yok. Hasılı frenkler her şeyle istedikleri gibi oynuyorlardı. Pek âdice işler yapıyorlardı. Bizim kâtipde ise bir duygu, bir gayret, hiç bir varlık yoktu.

Artık Montanya bu işi tatlılıkla, beni hususî mülâkatlarla kandırıp aldatarak yapma peşine düştü. Bu sefer plânlarını değiştirmişler, artık ermeni vesâireden hey'et dinlemeyecekler. Bunu bana vadediyor, yalnız kendileri medhedecekler, «çok çektiler, lâyıkdırlar, insanidir. Bunlara Ermeni Yurdu verin!..» Diyecekler. Montanya bana geliyor, beni kendi odasına davet ediyor, beni böyle bir celseye razı etmeğe çalışıyor. «Canım mütte-

fikler ermenileri harpte çok kullandılar, buncağızı olsun söylemesinler mi? Bir vazife olmuştur.» Diyor. Montanya'yı şimdiye kadar olan hususî temaslarımla anlamıştım ki, mevkiine münasip vekar, centilmenlik gibi şeylerden bir zerreye bile sahip değil. Görülüyor ki beni dolaba koymak istiyor. Bu işe zaten başlarken dalavere ile başlamışlardı.

Bu Ermeni Milli Yurdu işi de pek dallanmış, bütün Avrupa ve Amerika bunu bizden istiyor. Demek bu iş büyük ve gürültülü Toup theatrel halinde bir darbe istiyor. Ancak böyle bir darbe ile kapanabilecektir. Başka türlü yakamızı bırakacakları yok. Ben Montanya'nın bu teşebbüsünü böyle bir darbe için vesile yapacağını tahmin ettim. Çünkü bir kancıklık eder, bana vesile verir. Montanya yine : «Canım, İngilizler ve Fransızlar bu adamları kendi işlerinde, menfaatlerinde kullanmışlar, bu suretle kırdırmışlar. Şimdi bu adamlar için yurt istemeye kendilerinde ahlâkî bir mecburiyet görüyorlar. Ermeniler o vakit vaadlere inanmışlar. Etme, kabul et!. Bunu yapsınlar!.» Diyor. «Nasıl olur?. Asla!. Bunlara yurt mu vereceğiz?. Bu babda bir lâkırdı bile söyletemeyiz!..» Diyorum. Dedi ki : «Canım, böyle değil, yalnız lâf olsun diye söyleyecekler. Yoksa yurt yaptırmağa ısrar etmeyecekler.» «Olmaz!..» Dedim ve başka demedim. Zorlandı, yalvardı. Bize yaptıkları onları celsede dinlemek mes'elesi bütün hınç ve kinimi kaynatmış, halâ ayakta durduruyordu. O vakit bir hâdise çıkarmak istedim. Çıktı. Bu iş için yaptıkları dolapların intikamını almak istiyorum. Hem de bu iş azim bir hâdise olmadıkça ortadan kalkmayacak. Artık fazla ısrar edersem fırsat belki kaçar, fırsatı fevt etmek doğru değil. Kabul etmezsem onlara oyun edemeyeceğim. İstediğim sahnevî darbeyi vuramayacağım. Yoksa bu red ve ısrarlarım hep nazdan ibaret, dolap tamam olmak için lâzım. Dedim ki : «Eğer hepsi namına yalnız sen reis sıfatiyle iki satırı geçmemek üzere «Ermenilere yazık olmuştur. Bunlara yurt verin!..» Dersen razı olurum. Bunu da size şahsan hürmetim vardır, sizin hatırınız için

kabul ediyorum» Dedim. «Peki!..» Dedi. «Namusunuz ile bunun böyle olacağını temin ediyormusunuz?» Dedim. «Evet!.» Dedi. Biliyorum ki yalan söylüyor. Zaten bu sayede benim ekmeğime yağ sürecek. Çünkü kıyameti koparıp ermeni işini bitireceğim. Hem de koparacağım kıyametin mes'uliyetini de Montanya'ya yüklüyeceğim. İki katlı ekmek kadayıfı.. O, beni dolaba koyduğunu zannediyor, keyifli... Ben de ona dolaba girmiş gibi görünüyorum. Ben ona dolap yapıyorum. İş böyle kararlaşıp bitti. İnsanlar çirkin mahlûklardır. Kimbilir içinden o bana : «Ne aptal!.. Dolaba koydum» Diyor. Halbuki ben içimden pek keyifliyim. Ben onu dolaba koydum. İş olmuştur... Tasavvur ettiğim plânı mevkii fiile koymak için Montanya'nın bana vesile vereceğine iki kere iki dört eder gibi kaniim, eminim. Çünkü, dalaveracıdır. İhtimal benimle olan kararımızı bile müttefiklerine başka türlü söylecektir. Bu işlerden yine İsmet'e birşey açmadım. Açsam mutlaka beni «Aman, boca edeceksin» diye men edecektir.

6 Kanunîsani 1923 celseleri sonlarında Montanya Ermeni Yurdu mes'elesine geçti. Bunun için yazdığı şeyi okumağa başladı. Baktım uzun bir şey. Montanya'da ben hiç aldanmamış idim. Sanki benim bildiğim gibi müdâfaa yapıyordu. Yine baktım benim daha aklıma gelmeyeni de ilâve edip yapıyor. Meselâ evvelce bulgarları dinlemişler ya. Biz o celseye gitmedik. sözleri zabıtnameye geçmedi. Onu da «Türkler maatteessüf celseye gelmedilerdi. Ben vekâleten onların taleplerini Türk heyetine iblâğ edeyim» diye işe girişti. Demek üste tüy dikiyordu. Montanya tasavvur ettiğim tipin en mümtaz mahluku demek. itiraz ettim, kulak asmıyor. «Dinleyemeyiz, böyle mi olacaktı» Dedim. Aldırmıyor... Sade devam ediyor. Sanki adam anadan doğma sağır olmuş... Demek bizim plân oldu. O bitirdi Rombold başladı. Yine itiraz ediyorum. Söz istiyorum. Hiç aldırmıyorlar... Devam ediyorlar... Uzun, uzun okuyorlar, sâde yüzleri kıpkırmızı, telâşları var. Demek bir uygunsuzluk çıkmasından

korkuyorlar. Ben bir düzüye söz istiyorum. O bitirdi Fransız delegesi başladı. Bu sefer talebimi şiddetlendirdim. Ayağa kalktım. Ben de Montanya gibi «Bir kaç kelimecik söyleyeceğim.» Dedim. Söze Fransızlardan evvel başladım.

Dedim ki : «İtilâf devletleri ermenileri kendilerine siyasi âlet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Tedip ile sârî hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil, itilâf devletlerine âittir. Ermenilere mükâfat lâzımsa siz verin!.. El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl vermeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için bir kaç def'adır ve daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?!.. Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin, biz de ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız keenlemyekûndur. Bu şart dahilinde burda duramayız. Celseyi terk ediyorum.» Dedim.

Ayağa kalktım. Bu sözlerim çok ağırdı. Hepsi pancar gibi kıpkırmızı idi. Hele Rumbold!... kâh al, kâh mosmordu.

Zannımca İngiltere, İngiltere olalı diplomaside böyle şiddetli itham ve ağır söz işitmemişti. Kudret ve kuvvetin evc-âlâsında bulunduğu bu günde bir Türk delegesinden bunu işitmek, bu kibirli ingilizlere ne ağırdı...

Zabıtnâmeye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zabıtnâmeler ile istedikleri gibi oynuyor, tağşiş yapıyorlardı. Ne kadar sahtekârlık?!.. Halbuki bu sözlerim o vakit gazetelerin ağzına düşmüş, aynen yazmışlardır. Birkaç gün sonra bana İrlanda istiklâlcileri bir mektup yazarak : «Hürriyetini isteyen mazlum milletler arasında İrlandalıları da zikrettiğinizden size teşekkür ederiz.» Diyorlardı. İşte bizim kâtibi umumînin de vazifesini ne kadar gördüğünü bu gösterir. Hatta biz çıktıktan

sonra fransız delegesi de birşey okumuş, onu bile zabıtnameye sokmuşlar... İşte frenklerin dostluk nümunesi ve konferansın umumî katibine, yani Avrupa devletlerine ettiğimiz itimadın nasıl suiistimal edildiği görülmektedir.

Montanya pürtelâş : «Celseyi terk edemezsin!.» Diye bar bar bağırmağa başladı. Yırtınıyor... Dedim ki : «Celseyi terk edemeyiz mi?» Montanya : «Evet, edemezsiniz!.» Diyor. Dedim : «Türk Hey'etini burda tutmağa kâdir bir kuvvet var mı? Celseyi terk ederiz ve nasıl terk ediyoruz görünüz!..» Bizim müşavir ve kâtiplere : «Haydin, kalkın!..» Dedim. Kalktılar. Kâtip Ahmed Cevad önümde duruyordu, şaşırmış, «Beyefendi ben de çıkacak mıyım?» Diye bağırıyor : «Ne duruyorsun, kalk!...» Dedim. Çantası ve kâğıtlarını topluyor. Acele ve telâşından kâğıtlarını düşürdü, yerlere dağıttı. Topladı, o da kalktı. Ben başta, diğerleri arkamda hat yaptık. Montanya'ya : «İşte bakınız, nasıl gidiyoruz? Bonjur Mösyö :» Dedim. Yürüdük. Montanya halâ bağırıyor : «Celseyi terk edemezsiniz» Diyor, tepiniyor. Diğer delegeler, birbirine karışmış herkes hayrette. Biz çıktık, gittik.

Otomobildeyim. Tasavvur ettiğimi tamamiyle yaptığıma hükmediyorum, keyifliyim. Bakalım ne netice verecek?. Otele geldik İsmet'e «Yine ermenilerden bahsettiler. Ben de celseyi terk ettim. Celseyi terk etmemek için çok gayret ve telâş ettiler. Dinlemedim.» Dedim. Diğer tafsilâtı anlattım. Bana sarıldı ve : «Seni bin kere tebrik ederim. Ermeni mes'elesini işte toprağa gömmüşsündür.» Dedi. Yüzümden öptü. Ben korkacak zannediyordum, bilâkis cesaretle karşıladı ve çok keyiflendi. Ben de ferahlandım.

İsmetin keyfi çok sürmedi. Montanya, Rumbbld, doğru Gürzon'a gitmişler, işi hikâye etmişler. O da müttefikler namına kendi imzası ile bir nota yazmış, bize göndermiş. Bu notayı alınca İsmet telâş etmiş. Beni çağırtmış. Gittim. Telâş içinde : «Ya şimdi ne yapacağız? Çok fazla ve ağır iş yapmışsındır.» Diyor.

A, demin beni takdir edip «Fevkalâde bir iş yaptın. Ermeni mes'elesini öldürdün diyen adam şimdi ne diyor?. Tamamiyle değişmiş. «Rıza Nûr'un yaptığı iş pek ağır ve vahimdir. İtilâf devletlerine hakarettir. Ermeni Yurdu hakkında söz söylenmesine evvelce zaten kendisi razı olmuş. Montanya'ya söz vermiş. Bu suretle söylenmiştir. Onunla artık müzakere edemeyiz.» Bir de bir Makyavellik yapmış, İsmet'e hitaben diyor ki, «Sen iyi, tatlı, yumuşaksındır. Rıza Nûr senin gibi değil, sen olsaydın, böyle yapmazdın... ilh...» Bununla da aramıza fesat koymak bizi birbirimize düşürmek istiyor.

İsmet'e dedim ki : «Ne telâş ediyorsun? Hiç bir şey yok. Şimdi buna cevabı ben yazacağım. Sen imza et. Mes'ele biter» Derhal bir nota yazdım. Bu notada dedim ki : «Bunda kabahat Rıza Nûr'un değil, Montanya'nındır. Çünkü Rıza Nûr, Montanya'nın ricası üzerine sade reisin, Ermeni Yurdu hususunda ve ancak iki satırlık söz söylemesine razı olmuş ve bunu Montanya namusu ile te'min etmiş. Halbuki celsede buna mugayir olarak herkes uzun kâğıtlar okumuşlar. Evvelce def'alarla bu mes'elenin müzakeresini asla kabul edemiyeceğimizi size bildirmiştik. Ben de Rıza Nûr'un yerinde olsa idim, böyle yapardım. Maamafih mes'ele yoktur, kapanmıştır.» Ben de öyle yazdım. Notayı İsmet'e imzalattım. Yolladım. Bir ses çıkmadı. Hakikaten mes'ele kapandı. Hem bu mes'ele kapandı hem de, ermeni mes'elesi. Artık bir daha Ermeni lâfı edilememiştir.

Bu bir taraftan Ermenilere de derstir. Çünkü Avrupalılar onları kendi menfaatleri için ileri sürüp kırdırıyorlar, sonra onlara bir şey vermiyorlar. Bu bir değil, bir çok olmuştur. Harbi Umumî ile Ermenilerin felâketi doğrusu pek büyüktür. Sebebi de İngiltere, Rusya ve Fransadır. Bu kadar kırılım ve felâketten sonra bu üç devlet mutlaka bunlara yurt vermeli idiler. Hatta kendi iş ve menfaatlerini terkedip yerine bunu almalı idiler. Bilâkis kendi işlerine baktılar. Sade ermenilere lâfla «yurt lâzımdır» deyip geçtiler. Bu söyledikleri ermeniliğe Avrupa dip-

lomatları tarafından söylenmiş bir mersiyedir. Bir kitabe-i seng-i mezardır. Hiç olmazsa bu kadarını yaptılar ya!.. Ermeni Yurdunu demek biz Avrupa diplomatlarıyla beraber gömdük. Onu konferansa koyup da bu suretle bitirmemeleri âdeta hortlamasın diye üzerine taş koymaları demektir. Sade mersiyesini onlar okudular. Avrupalılar dâima Ermenileri doktorların laboratuvarlarda ada tavşanı, hind domuzu, harcamaları gibi harcamışlardır. Ermenilere Avrupalıların işi sade bu bir def'a değil, bir çok ve dâima böyledir. Ama o millet bunu hâlâ anlayamıyacak kadar akılsızlık gösterir. Hem de ermenilerin Türkiyede tarihi bir hakları yoktur. Eğer Adanada eski küçük ermenistanı hak sanıyorlarsa orada Türkler Ermenilerden çok oturmuşlardır. Hatta Hetom Ropen ve Loziyon Naharar ve ailelerinin sonuncusu fransızdır. Nitekim Fransa Hariciye Nâzırı Pişon bunu Fransız meb'uslar meclisinde açıkça söyleyip Kilikyada fransız hakkını ileri sürmüştü. Ora ahalisi ise Türktür. Ermeniler hiç bir vakit ekseriyet yapamamışlardır. Selçuklular «Ani» yi alınca ermenilerden bir kısmı Bizansa dehalet etmişti. Bizans bunları Abbasîlere karşı Toros Dağlarına yerleştirmişti. Bunlar 20.000 kadar insandı. İtşe ermenilerin Adanada zuhurunun menşei budur. Hem bir millete iki yurt ne oluyor?.. Ararat da var ya.

Konferansın ilk içtimaından az bir müddet sonra idi, ermenilerin İsmet'i, beni vuracakları şâyi olmuş idi. İsviçrede polis Fransa ve Belçika polislerinden malûmat alıyor. Bunları bize de söylüyordu. Bunlara göre ermeniler birini öldürmek için Lozana ermeni yolluyorlar. İsviçre polisi bu hususta pek dikkat ve gayret gösteriyordu. Ermenilerin bir mühim komitesi Brüksel'de biri Paris'te, biri Cenevre'de imiş. Brüksel'den Harbiye Nâzırı merhum Nazım Paşa'nın oğlu gelmişti. O da bu hususta malûmat getirdi. Bu malûmat arasında şu da var : Ermeniler «Rıza Nûr da başımıza nerden çıktı, bu Talâtı da geçti.» diyorlarmış. İsviçre polisi bizimle meşgul. Lozan Polis

Müdürü ekseri bizim otele geliyor, oraya sivil polisler koymuş geleni, gideni tetkik ediyor. İki sivil polis de bize verdi. Bunlar İsmet Paşa sokağa çıkarken arkasından gidiyorlar.

Celseyi terk edişimden birkaç gün sonra idi henüz de Cenevrede Comite Philormenir adında bir cemiyet varmış. Onun azasından dört kişi beni görmek için Cenevreden Lozana gelmişler, görüşmek istediler. Bir odayı aldım. Bunların içinde Amerika, İsviçreli mühim şahsiyetler varmış. Gelenlerden biri de Amerikalı, Fransız, ikinci Cenevre Darülfünûnu muallimlerinden imiş.

Görüşüyoruz, bunlar Ermenilerin mazlumiyetinden, hürriyet ve yurt istediklerinden, bunun insanî ve zarurî olduğundan bahsediyorlar. Yani ayni nakarat... Hulasa Ermenilere Kilikyada yer vermeliymiş. Dedim ki : «Bu, olmaz bir şeydir. Türk Milleti bunu yapamaz.» Terbiye dairesinde tatlı tatlı bu hususta cevaplar verdim. Amerikalı adam kızdı, terbiyeyi bıraktı ve sert sert dedi ki : «Siz eğer Ermenilere yurt vermezseniz sizi vuracaklar!» Ben yine terbiye ve sükûnetle dedim ki, «Bizim kabahatimiz ne? Türkiye denen bir hükümet var, vermeyen odur. Biz memuruyuz. Biz olmasak başkasını memur eder.» «Hayır, sizin de kabahatiniz vardır, sizi vurunca başka şahıs yurt vermemeye cesaret edemez.» Dedi. Meğerse bu adama insanca söz söylemek gelmezmiş. Bir tuhaf şeymiş... Söylediği sözler vahimdi. Bizi Ermeniler namına ölümle tehdit ediyordu. Kızdım ve ona lâyık olur surette cevaba başladım. Dedim ki : «Mösyö!.. Dünyada hiç kimseye, hiçbir millete badiheva insaniyet namına, lâf ile yurt vermezler. Bunun tarihte misali yoktur. Yurt ve hürriyet almağa lâyık bir millet bunu kan dökerek alır. Nitekim Türkler yaptılar. Ermeniler de şimdiye kadar bu yolda idiler. Bir çok defa isyan ettiler. Türkleri kırdılar geçirdiler, harplerde Türk'ün düşmanına iltihak ettiler. Sokaklarda Türk ricalini vurdular. Vâkıa kan döktüler, bu usulü tecrübe ettiler, ama kudretleri yetişmedi. Her isyanlarında tedip edildiler. Demekki bu mil-

letin yurt ve hürriyet almağa henüz kuvveti yani hakkı yoktur. Yaptıklarının hiçbiri fayda vermedi. Yine fayda vermiyeceğini ben size şimdiden söyliyeyim. Şimdi bu kadar kan ile alınamıyan şeyi siz bizden insaniyet namına diye lâf ile almak istiyorsunuz. Kuvvetle, kanla alınamıyan lâfla alınabilir mi? Bunu düşünmüyorsunuz. Sözle olmayacağını benden aldığınız cevapla öğrenince beni ölüm ile tehdit ediyorsunuz. Sizi bir âdi katil, eşkiya tabiatında görüyorum. Efendi!.. Pek sevdiğin Ermenilere söyle!.. Şimdiye kadar Türk devlet ricallerinden bir kaç kişi vurdular. Bundan böyle bir türkün canına kıysınlar. Türkiye'de bu bir türk yerine on bin Ermeni katliam etmeğe ahali yemin etmiştir. Cihan ve insaniyet de buna bir şey diyemez. Tamamıyla meşrudur. Sen ermenilerini çok seviyorsan bunu anlat. Ermenileri suikastten vazgeçirt!. Bu suretle binlerce ermeniyi ölümden kurtarırsın!..»

Herif şaşaladı. Fakat komiteci bir şeymiş galiba, belki de bizzat bir ermeni idi. Daha sert bir tavırla «Katliam yapamazsınız. Bir kişi yerine on bin kişi ne hakla kesilir?» Dedi. Dedim ki : «Ermeniler yurt diye mazlum bir zavallı diplomatı nasıl ne hakla keserlerse, onbin ermeni de o hakla kesilir.»

Cenevre Dârülfünûnu profesörlerinden ihtiyar bir adam olan delege benim hiddetimi ve cevabımı görünce bu adamı azarladı ve susturdu. Kendisi mülâyim bir kaç söz söyleyip müzakereyi bitirdi ve gittiler. Millet hizmetinde insan ne belâlara uğruyor. Namuslu olunca para gibi bir şey de kazanmıyor. Bâdihevâ belâ.....

Bu sözlerim ermenilerde büyük bir intiba bırakmış. Bunu bu sefer Pariste öğrendim. Baş komitecilerden Derminasyan ile görüşüyordum. Yanımda birisi de vardı. O, ermeniye Mustafa Kemali vurmalarını tavsiye etti. Ermeni : «Sonra İstanbuldaki ermenileri katliam ederler. Yapamayız.» Dedi. Çok memnun oldum.

Bunları tabiî ermeniler yollamışlardı. Ermeniler her vasıta-

ya müracaat ediyorlardı. Bizi öldürmeğe teşebbüs ediyorlardı. Hiç olmazsa bunu tehdit olarak işaa ediyorlardı. Fakat tehditten ziyade sahih olarak kabul etmelidir. Çünkü misâller dolu. Sûikasd Ermeni Milletinin sipesiyalitesidir. Yine bunlar bu yolda devam ederlerse türkler de bir gizli komite yapıp ermeni politikacı, komiteci vesâir ileri gelenleri mukabele bilmisil olarak öldürmelidir. Benim tabii bu vaziyet içinde ermeni sûikasdinden korkmam, hiç olmazsa tedbir alıp ihtiyatlı bulunmam lâzımdı.

İsmet İsviçre hükûmetinden istediği iki muhafız polisten başka beraber getirdiği muhafız on neferi ve zabitleri vardı. Ekseri sokağa İsmet'le beraber çıkıyorduk. Kendi muhafazası sayesinde ben de muhafaza olunuyordum. Fakat yalnız sokağa çıkacak olsam benim muhafızım yok. Yalnız dolaşıyorum. Nihayet içime korku girdi Bu öyle bir iş ki, tecrübe edilemez. İhtiyatlı olmak evlâdır. Bir gün İsmet'e dedim ki : «Ben sokağa çıkınca arkamdan birisi muhafaza etse iyi olur. Bu ermenilerden korkmalıdır.» Dedim. Bütün bu hikâye ettiğim şeyleri bilen İsmet bana ne dese beğenirsiniz : «Ermeniler seni vurmazlar.» Bu arkadaş mı? Bu adamdan bir kat daha soğudum. Belki de öldürüldüğümü istiyor...

Arası biraz geçti. Nuradonkyan bizi ziyaret etmek istedi. Kabul ettik, geldi. Bu zat bizim ayan azasından idi. O vakitten tanırım, görüştüğüm adamdı. Hatta İttihatçılar Cemiyeti hafiye bahanesiyle beni hapsettikleri vakit lehime bir makale neşretmişti. Evinde zenginee bir kütüphanesi de vardı. Kitaplarından da istifade ettiğim olmuştur.

Geldi, ihtiyar adam. İsmetle beraber içeri aldık. Oturdu. Büyük bir heyecan içinde idi. Söylemeğe muktedir olamadı. Bayılır gibi oldu. Görülüyordu ki kalbi müthiş çarpıyordu. Hüsnümuamele ettik. Nihayet sükûnete geldi ve şöyle söze başladı:

«Benim bütün vücudum Türk nimetiyle vücuda gelmiştir. Yalnız ben değil, babam, babamın babası da böyle. Hep Türk memuru. Bu sebeple Türk'e minnettarım. Sadıkım...»

İçimden dedim ki : «Dediklerinin birinci kısmı doğru, ama ikinci kısmı tamamiyle yalan. Türk'ün memuru, ayan azası, Hariciye Nazırı iken ona elinden gelen her ihaneti ettin. Türk keşki seni de babanı da memur yapmasaydı. Mütarekeden beri de Avrupada kapı kapı dolaştın, bütün devletlere müracaat ettin. «Türk'ü mahvedin!. yerinin bir kısmını ermenilere verin!..» Dedin. Doğrusu çok sadıksın. Yediğin ekmeğe şükranını güzel ifa etmişsindir...

Durdu, ağzında bir şey geveledi, geveledi, söylemedi. Nihayet söyledi. Hulâsası şu : «Ermeniler pek perişan imiş. Onlara Cebeli Bereket havalisini yurt olarak vermeliymiş.»

Bütün vücudunun Türk ekmeğinden yapılmış olduğunu beş dakika evvel söyleyen bu adam şimdi Türk'e en büyük ihaneti önümüzde yapıyor. Bu adam kemali hakaretle kolundan tutulup derhal dışarı atılmağa lâyık, fakat, ihtiyar, eski âşinalık, onu Türkiyenin mühim mevkilerinde görmüş olmak... Böyle bir şeyi yaptırmadı. Fakat insanın kızdığı, adamı aptal yerine koyuyor. Ancak pek de aptal zannetmesin diye dedim ki : «Bu Cebeli Bereket neresidir?» izah ediyor. Dağlık, saçma bir yermiş... «Niye Kilikya demiyorsun?» dedim. Acele bir tavır alıp : «Yoo... Kilikya değil... Kilikyayı istemiyoruz.» dedi. Kahkaha ile gülecektim... Bu adam sersem. Çocuk oyunu yapıyor. Karşısındakileri sersem zannediyor. Dedim ki : «Nuradonkyan Efendi!.. Cebeli Bereket Kastamonu vilâyetinden değil ya! Kilikya denilen Adana vilâyetindendir. Şimdilik onun köşesine yerleşirsiniz demek...» Lâf yok!... Bu adam yıllardan beri bu kadar dolaşmış, uğraşmış, ermeni yurdu alamamış. Biz de Lozanda bunu türlü şiddetle reddettik. Şimdi gelmiş de bizi, burası Klikya değildir, Cebeli Bereket diye kandırıp alacak!... Ermeniler ilk görünüşte zeki gibi görünürler, ama esasında kafasızdırlar... Baktı ki olmuyor, tekaüd maaşını istedi. Bunu istemek için de yüz surat olmalıydı... Hem yurt, hem de tekâüd maaşı, iki katlı ekmek kadayıfı, Yurt, arpalık... Alâ şey.....

İsmet Nuradonkyan'a hiç bir cevap vermedi. Nesine lâzım. Yine ermenileri kızdırırsın. Bütün husumeti üstüne Rıza Nûr alsın... O, onun kaza belâ sandığıdır.

Lozanda İngiliz hafiyeleri kaynıyor. Baktım bizim otelde Koningam da var. Bu zat vaktiyle Harbi Umumîde beni muhakeme eden İngiliz divanı harbinde idi. Oradan tanışmıştık. Güzel Türkçe bilir. Kıbrısta öğrenmiş. Mütareke bidayetinde İstanbula gitmiş, orda çalışmış ve Türklerce maruf olmuş. Bizim ise hiç istihbaratımız yok. Bu yüzden müşkül vaziyetteyiz.

Ekalliyetler işine devam ediyoruz. Bu bahsin bir çok yerlerini istediğim şekle soktum, kabul ettirdim. Beş altı şey var ki, uyuşmak mümkün değil, olmuyor. Hıristiyanların askerlikten istisnası, ekalliyetlerin dinî, ırkî, lisanî diye taksimi, mübadeleden evvel bize gelmiş türklerin Yunanistandaki emlâkinin o vakitki vaziyetine göre ve altın olarak Yunan Hükûmeti tarafından tediyesi, ilh... Bunlara dayandık, kaldık. Uğraştıkça uğraşıyorlar. Ben de dayandıkça dayanıyorum. Bunun için türlü şekiller gösteriyorlar. Hıristiyanlardan müstakil taburlar yapılması, hastahanelerde kullanılması, askerlikten istisna edilip buna mukabil meb'us olmak gibi siyasî haklardan da tecrid edilmesi, bedel-i nakdî gibi muhtelif şeyler. Ben de : «Mademki türk vatandaşıdırlar, onlar gibi vatanın hem nimetini tatmalı, hem de derdini çekmelidir. Kanun huzurunda müsavat en esaslı prensiptir.» Diyorum. Münakaşa uzayıp, dallanıp gidiyor. Bir aralık bu maddeyi, yani askerlik işini Cemiyet-i Akvamın takdirine havale etmek şekline sokmak istediler. Ona da razı olmadım. Hasılı bu askerlik işi ile, afvı umumi işi ve daha bir iki şey halledilemeyip kaldı. Vatana ihanet edip işgal zamanında, işgal kuvvetlerine hizmet etmiş yüzelli müslümanı afv-ı umumiden istisna etmeyi ingilizler ile hususî görüşerek hallettim. İngilizler bu adamları kullanmışlar, bu hale koymuşlar, şimdi de onları himaye etmediler. Ben burda adedi kararlaştırdım. Şahıslar yoktur. Sonra Mustafa Kemâl istediğini bu adede dahil etmiş.

Askerlik ve diğer müşkülleri sonunda Kalpison ile hususî müzakerede hallettim. Mübadele bahsinde söyleyeceğim. Yoksa zabıtnamede görüldüğü gibi kolayca olmamıştır.

Bu münakaşalar esnasında bir hâdise vardır. Bu da bazı şeylerin muahedeye konmayıp sade zabıtnameye dercedilmesidir. Bunlar mühimdir. Lüzûmûnda zabıtnameler hâkimdir. Ve o iş o veçhile yapılır. İşte Lozan Muahedesinin imzasından sonra İsmet'e muahedenin tatbikatı için bir heyet teşkilini söyleyip ısrar etmiştim. Sebeplerini yazmıştım. Bir sebep de budur. Yazık ki, bunlar, yani bin müşkülât ile temin ettiğim nice kârlar tabiri veçhile güme gitmektedir.

Hasılı ekâlliyetler bahsi kâmilen karargir olarak bitti. Buna ait afv-ı umumî beyannamesi de uyuşularak yapıldı. Montanya bir rapor ile bunları ikinci komisyona verdi.

Bu müzakerelerin henüz ilk devrelerinde idik. Hukukî işler için müşavirlerden Veli Beyi beraber götürüyordum. Sağımda oturtuyordum. Sekiz devlet birden üzerimize çullanıyor. Adeta yetmiş iki buçuk millet veya mahallenin bütün köpekleri üzerimize saldırıyor. Zabıtnameler okunurken, o kadar müessir olmayan bir şey bilfiil celsede pek tesirli oluyor. Biri bırakıyor, biri söylüyor, insanı sarsıyor ve şaşırtıyorlar. Birgün hararetli bir münakaşada böyle bir umumî hücumda ben bütün kulak kesilmişim, bir şey kaçırmayıp cevap vereyim diye herbirini dinliyorum. Mass olmuş bir haldeyim. Tabiî sinirlerim de gergin. Bir aralık sağımda bir şey oldu. Beni çekiyorlar, başımı çevirdim. Baktım Veli. İki eliyle omuzumdan yakalamış, beni çekiyor. Yüzüne baktım, elîm bir felâkete, müthiş bir ölüm tehlikesine düşmüş, ödü kopmuş bir sima ile: «Beyefendi, ver de kurtulalım» deyip yalvarıyor. Deli gibi olmuş omuzumu bırakmıyor. Bu manzarayı frenkler şüphesiz gördüler. Hücumlarının te'sini anlayıp zafer neş'esine düştüler.

Bir an mukavemetimin sarsıldığını, hissettim. Müthiş bir cenge girmişsiniz, döğüşüyorsunuz. O kadar dalmışsınız ki, kor-

ku aklınıza gelmek için vakit ve duygunuzdan, dimağî kuvvetinizden işsiz ve boş kalmış bir zerre bile yok. Tam bu esnada yanınızdaki güvendiğiniz ve icabında bir kuvvet ve size istinadgâh zannettiğiniz arkadaşınız : «Teslim ol!..» Deyince insanın dizinin bağları çözülüyor. Çok fena şey. Bu hal ânî oldu. Bereket versin derhal aklımı başıma topladım. O'na «Sus!. cidale devam edeyim.» Dedim. Aklıma geldi ki bir defa sinirleri sarsılmıştır. Yine yapar, cezrî hareket lâzımdır. Sert bir sesle : «Sen ne hafif adammışsın!. Şimdi burdan dışarı çık!..» Dedim. Çıktı gitti, kurtuldum. İşime devam ettim. Onun halini gören frenkler, bunu da gördüler.

Bu münasebetle Veli'yi nasıl gördüğümü kısaca zikredeyim. Çünkü bu adam halâ Hariciye Vekâletinde mühim bir memuriyette imiş. Bu zat fevkalâde bir zekâ sahibi değilse de zeki denen insanlardandır, okumuştur, hukukî malûmatı vardır. Terbiyeli, nâzik ve yumuşaktır. Zannımca iyi yürekli, namuslu bir insandır. Duruşu öyle intiba vermektedir. Fakat fevkalâde zayıf, tabansız, bozguncu, menfi zihniyetli bir adamdır. Münakaşanın şiddetine dayanamadı. Sinirleri, çözülüverdi... Gördümki, beraber götürmekte bir fayda yoktur. Bir daha yanıma almadım. Bu hilkat mes'elesidir. Kabahat değildir. Fakat diğer bir mes'ele oldu, onda kabahatlidir.

Birgün kendisini bir sûkomisyona memur ettim. Hukukî bir mes'ele idi. «Bunu şu suretle müdafaa et, böyle bir netice kabul ettir!.» Dedim. Bana : «Ben bu mes'eleyi böyle müdafaa edemem.» Dedi. «Niçin?...» Dedim. «Çünkü haksızdır.» Dedi. Fena kızdım. Hem tabansız, hem de zihniyeti yanlış. Dedim ki : «Ayol, burada hak mevzuubahs değildir. Burada devletlerin, menfaatleri mevzuubahistir. Frenkleri görmüyor musun?. Nice haksız işleri bizden istiyorlar. Hem hak dediğin nedir?. Bu zamana, devre, ilim ve fennin derece-i terakkisine, muhit ve zihniyetlere göre değişir. Biz buraya biri tarafından menfaatlerinin müdafaası için ücretle tutulmuş avukatlar olarak gelmişiz. Ma-

dem ki bu memuriyeti kabul ettik, onun menfaatini haksız da olsa müdafaa edeceğiz. Avukatlar mahkemede bir caniyi de müdafaa etmiyorlar mı? Siz de avukatsınız...»

Tekrar : «Ben haksız dava müdafaa edemem.» Dedi. «Bunu böyle deme!.. Haksız bir davayı müdafaa için delil ve senetler bulmaktan âcizim dersen daha doğru olur. Bunu da başka arkadaşlarla müzakere eder, bulursunuz. Hem bizim davamız haksız değil, hepsi bize göre haklı.» Dedim. «Hayır, haksız dava müdafaa etmem» dedi. Temerrud ettti. Fena kızdım. Demek zihniyeti de bozuk. Memuriyetini ve vazifesini idrâk edememiş demek. Dedim ki : «Madem ki böyle, müşavirliği ne diye kabul ettin?. Sana anlatıyorum. Hak değil, menfaat müdafaası mevzuubahis diyorum, onu da anlamıyorsun. Görüyorum ki sen hiç bir işe yaramazsın. Bir daha hiç bir işe elini sürme!. Hatta bizim hususi müzakerelerimize de iştirâk etme!. Çünkü zaaf unsuru oluyorsun.» Bir daha hiç bir işe karıştırmadım. Oturdu, gezdi.

Galiba bu adam bir def'a da bir sûkomisyona gitti. Ve verdiğimiz emre mugayir olarak derhal verip işin işinden çıktı idi. Notlarımda bu kaydı bulamadım. Fakat hafızamda böyle bir şey mühim bir surette var.

Veli işi iyi bir derstir. Enternasyonal konferans müzâkere, müdafaa ve emsaline gönderilecek adamlar cevval zeka, malûmat ve emsali meziyetlerinden daha evvel sinirleri gayet kuvvetli, cesur, mukavemeti yüksek insanlardan olmalıdır. Bu bir harptir. Hangi kumandanın sinirleri kuvvetli ise o zafer kazanır. Ve hele bunların türçülük ideali olan kimselerden olması kat'iyyen lâzımdır.

***

Artık ahali mübadelesi komisyonuna başlıyorum :

Yine tekrar edeyim. Ahali mübadelesini ben konferansın en zor ve dağdağalı işi olacağını zannediyor, nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Bir gün kudret helvası gibi ayağımıza

ucuna düştü. Halâ şaşıyorum. İşlerden biri oldu. Neler çektim, istediğim hale koydum. Fakat hepsi bitmiyor.

Lozanda müzakere esnasında öğrendim. Frenklerde esaslı bir zihniyet var. Bunun haricinde iş yapamıyorlar. Bir şey almayınca asla bir şey veremiyorlar. Birşey, meselâ elli kuruş verecekleri vakıt hiç olmazsa ellerine bir kuruşluk bir şey sıkıştırmalıdır. Tuhaf insanlar. Bu sebeple mutlaka pazarlık yaparlar. Yahudiden daha iyi pazarlıkçı. Bir de ilk hamlede bunlara bir şey vermek, ne kadar ufak olursa olsun tehlikelidir, uğraştırarak verirsen onlara kıymetli oluyor. Bir de verirken pek dikkatli olmalıdır. Derhal hududunu geçerler. Meselâ parmağının ucunu uzatır verirsen, derhal elinden ve bileğinden yakalarlar Eğer elini verirsen hemen kolunu ve omuzunu yakalarlar. Bunlara on vereceksen mutlaka bir uzatmalısın. Pazarlık payı bırakmayı unutmamalıdır. Bu çok mühimdir. Gerek ekalliyetler işinde, gerek ahali mübadelesinde mühim ve hayatî noktalar var, muallâkta kaldı. Aylardan beri askıntıda duruyor. Bir türlü bizim arzumuzu kabul ettiremiyorum. Düşündüm, bir pazarlık payı lâzım. Frenklerin zihniyetini okşamalı yani onlara bir yem göstermeli. O da pek kıymetli bir şey de olmalı ki ağızlarının suyu aksın, bunları yola getirebilsin. Bu da patrik'i ve Patrikhaneyi İstanbuldan kovmak .Kovmaktan feragat edince bu müspet veriş değil, menfî veriş olur. Tam münasip. Bütün Hıristiyanlık Alemini çalkalayacak bir şey. Sonra bunu almak için istediğim o muallaktaki şeyleri derhal verirler. Mes'eleyi iyice düşündüm. Halbuki, Patrikhanenin İstanbuldan gitmesi bizim zararımızadır. Çünkü bu yılan yuvası pençemiz altında durmalıdır. O vakit deliğinden çıkarmayız. Eğer kovarsak Aynaroz'a yerleşir, istediği gibi zehrini saçar. İyi bir koz, fakat tehlikeli oyun. İyi idare etmek lâzım. İdare edip istediklerimizi alarak tardından vaz geçmeli. Bu onlara tarafımızdan verilmiş milyonlar yerine geçecek, keyiflenecekler. Benim istediklerimi de bana sevine sevine verip müşküllerimi halledecekler. Ancak ya tardına razı olurlarsa...

Patrikhanenin tardı bize hükümetçe verilen talimatnamede yok. Akla gelmiş şey değil. Başka çarem de yok ama.

Bu noktayı ben dallanmasın diye bizimkiler ve hiç kimseye söylemiyorum. Birgün Ya Allah!.. Deyip Patrikhanenin İstanbuldan tardını celsede resmen teklif ettim. Ve bunda şiddetle devam ve ısrar ettim. İş o kadar şiddetlendi ki, tam manasiyle kıyamet koptu. Dünyaya yayıldı. En mühim mes'ele oldu.

Sonra tarddan vaz geçtiğim vakit frenkler de hatta bizimkiler de şaştılar. Bana : «Bu şiddet ne idi. İş muvaffak olmak kabiliyetini de göstermişti. Sonra birden böyle vaz geçiverdin?...» Dediler. Ne yapayım askerlik, ırkî, dinî, lisanî ekalliyetler ve emsali daha mühim. Bu müzakerelerde müşavir olarak yanımda bulunan Mustafa Şeref bir gün celse nihayetinde bana şöyle demişti : «Sizin sinirleriniz mutlaka çeliktendir. Bu kadar heyecana nasıl dayanıyorsun? Fakat bugün anladım ki, Patrik sallandı gidecek.» Halbuki biraz sonra birden patrikin kalmasını kabul ettim. Ben Patriki def için şiddetle hücum ediyordum ama bir taraftan da kabul ediverirler diye yüreğim hopluyordu. Birden Patrik'in tardından vaz geçişimin sebebi var, söyleyeceğim. Bir konferansın resmi zabıtları, muahede maddeleri her şeyi ifade etmez. İşlerin o kadar içyüzleri var ki, onlar neler olmuştur, gösterir. İşte Lozanı iyi anlamak, bizden neler istemişler, biz bunları nasıl red ve def etmişiz, muahede ne hale gelmiştir, orada neler olmuştur, bilmek için muahedenameyi, zabıtnameyi okumakla beraber, benim bu yazdığım hatıratın Lozan bahsindeki hususî müzakereleri ve işin iç yüzünü, keza her mes'ele için bize verdikleri projeleri, bizim mukabil proje'lerimizi, inkıtadan evvel bize imza ettirmek istedikleri muahede müsveddesini okumak mukayese etmek lâzımdır. Bahsettiğim projeler ve emsali Sinop'ta benim kütüphanemdedir. Orada konferansa ait bir çok resimler de vardır.

Yunanlılar istilâ ettikleri yerlerimizde eşraftan bir çok insanı almışlar Yunanistanda zindanlara doldurmuşlar, bekleti-

yorlar. Bir kısmını da ötede beride öldürmüşler, vatanımızda müthiş tahribat yapıp şehirler ve köyler yakmış, yıkmışlardı. Bunları vilâyetlerde tespit edip peyderpey bize gönderiyorlar. Ben de celselerde bu listeleri resmen veriyordum. Bunlara rehine sivil esirler diyoruz. Bu listeler ile bunları kurtarmak hem de Yunanlıların bunlardan ne kadarını öldürdüklerini bütün cihana göstermek millî gayesini takip ediyorum. Yunanlılar da görüyoruz ki bundan çok korkuyorlar. Bu işi kapatmağa çalışıyorlar.

Bir kaç celse ve münakaşa ile esirler mübadelesi istediğim gibi oldu. Bir itilâfname de vücuda geldi. Ben bunları kitabım uzun olmasın diye söylemiyorum. İsteyen muahedeye ve icabında zabıtnameye müracaat etsin. Bunda bizim esasî maksadımız Yunanlılar bizim bütün esirlerimizi İzmire getirip çıkarsınlar. Biz kontrol edelim. Doğru ve tam ise onlarınkini o vapurla yükleyelim idi. Böyle oldu. Fakat tatbikatta bizimkiler bunu yapabildiler mi bilmem. Bunu yapamadılar ise hükme yazık...

Artık ahali mübadelesi müzakerelerine başladık. İstanbul rumları ile Garbî Trakya türkleri mübadeleye tabi olmayacak. Onlar İstanbulu teklif ettiler ben de mukabeleten Trakyayı. Bence hesap şöyle idi. Askerlik evvelce de izah ettiğim gibi İstanbulda da Hıristiyan hatta yahudi bırakmayacak. Garbî Trakyada ise türkler kesif kitle halindedir. Kalsınlar şimdilik kâr bizde. Rayan fesat sürdü. İstanbul denince Kadıköyünden itibaren ta İzmit'e kadar varırmış, saydı. Al bir belâ daha!... Uğraş, uğraş sökmez. Onunla başabaş hususî müzakereler yaptım. Bu hududu Erenköye indirinceye kadar canımı çıkardı.

Bir mühim mes'ele de Yunanlıların muhtelif zamanlarda Türklerin arsa çiftlik ve binaları ellerinden almak için yaptıkları muhtelif istimlâk kanunları oldu. Bunlarla bu malları sudan ucuz almış, hem de bu parayı da vermemiş. Bu da bin savaş. Dayandı kaldı. Bu esnada adını bildirmeyen biri bana posta ile bu kanunları, numaralarını ve tarihi neşirlerini gönderdi. Bizim,

hükümetin ve hey'et-i murahhasının bundan haberi bile yoktu. Bu adamdan Allah razı olsun. Kimya gibi geldi, hızır gibi yetişti. Yunanlılar Türkleri imha için ikide bir kanun yapıp mallarını ellerinden bedavâ almışlarmış. Hemen işe giriştim. Bu kanunları hükümsüz telâkki ettirmeğe ve böyle ellerinden malları alınan türklere o vakitki piyasa mucibince ve altun olarak paralarını tediye ettirmeye Yunan Hükümetini mecbur etmeye çalıştım. Yunanlılar buna asla yanaşmak istemediler. Bu esnada Venizelos yok. Kaklamanos ile cenkleşiyorum. Bu adam zekâca yüksek değil. Hem de pratikten ziyade akademik bir adama benziyor. Bir iyi müdafaa da yapamıyor. Sade müşkülât çıkarıyor, kabul etmemekte ısrar ediyor. Israrda çok kuvvetli. Bu kanunları numro ve tarihlerile celsede okudum, saydım. Yaptıkları şeylerin cebrî müsadereden ve Türkleri iktisaden imhadan başka bir şey olmadığını söyledim. Bunlar komisyon üzerine pek tesir etti. Bizim hakkımızı tasdik ettiler. Montanya, fransız ve ingiliz delegeleri Kaklamanos'u sıkıştırdılar. «Bu adamların mallarının hakiki bedelini tesviye etmelidir. Türk delegesi de Türkiyede bu hal varsa mütekabilen tesviyesini kabul ediyor.» Dediler. Evet öyle söyledimdi. Çünkü bizde böyle istimlâk kanunları yoktur. Bunu da celsede «Biz böyle şey yapmadık. Türkiye hak, insaniyet hükümetidir.» Dedim.

Bu esnada tuhaf bir şey oldu. Daima celsede bulunan ve hiç bir lâf söylemeyen Yunan delegesi General Mazarakis dedi ki: «Bizde bu istimlâk kanunları var, Türkiyede yokmuş. Bu halde nasıl mütekabiliyet olur. Bu sebeple kabul edemeyiz.» Galiba General bir cevher yumurtluyorum zannetti. Acele bunu söyledi. Halbuki bundan âlâ hamakat ve aleyhlerine delil olamazdı. Derhal cevap verdim. «General tasdik ediyor ki, biz bu kötü şeyi yapmamışız. Bunu kendi lehlerine delil zannediyor. Mütekabiliyet olmadığından tekliflerimizi kabul etmiyor. Madem ki, mütekabiliyet lâzımmış, o halde teklif ediyorum. Sûkomisyon o işi on gün talik etsin, on gün beklesin. Şimdi biz Ankaraya yaza-

rız. Türkiye de bir istimlâk kanunu yapar, bütün Rumların mallarını bedavâ ellerinden alırız. O vakit mütekabiliyet olur. Mes'eleyi bu suretle hallederiz.»

Mazarakis kıpkırmızı oldu. Celseye devam edemedi. Beş on dakika sonra savuşup gitti. Demek fena utandı. Zabıtname Sh - 588 de bu mes'ele yazılmış ise de aynen bunu iyice izah eder tarzda yazılmamıştır.

Ben bu günlerde Montanya ile çok dost geçiniyorum. Onu bir düziye Yunanlılar aleyhine tahrik ediyorum. Ermeni mes'elesi hâdisesinde ona verdiğim ders, indirdiğim darbe de çok iyi tesir etmiş, bana âdeta yaltaklanıyor. Eski büyüklük taslama ve âmirlik tavırları yok. Celselerde de bana cemileler yapıyor. Benim sözlerimi kabul ve müdafaa ediyor. Hakkımda nazikâne tabirler kullanıyor. Ben hususi hayatımda birine pek güçlükle darılırım. Çok sabrederim. Fakat bir defa da darılınca bir daha barışmam. Barıştığım nâdirdir. Halbuki Lozanda devlet işinde tamamiyle başka türlü olmuştum. Şahsi haysiyetimi ayak altına almıştım.

Bu gibi, müzakere ve işlerde şahısları bilhassa hususî görüşmelerde tesir ve nüfüz altına almak Juggeston yolunu bilip yapmak, onlara manen tahakkûm etmek pek mühimdir. Bu da zekâ, mâlumat dirayet ile olur. Bu sebepledir ki, delegelerin şahıslarının çok ehemmiyeti vardır. Meselâ Gürzon gibi ki derhal tesiri altına alıyordu.

Montanya bu istimlâk işinde Yunanlılar ile uğraştı, durdu. Kaklamenos da temerrüt ettikçe etti. Bütün delegeleri de lehimize kazandım. Hatta Rayan'ı bile... Fakat Kaklamenos bir türlü yola gelmedi. Çünkü Yunanistanın bize çok altın vermesi lâzım geliyordu. Orda kalmış Türk serveti mühimdi.

Muslihiddin Âdil adında biri Lozana gelmiş. Benimle görüşmek istedi. Görüştük. Bir müddettir bizim otelde gördüğüm bir adam. Kendisinin bütün Makedonya Türkleri, namına murahhas olarak geldiğini ve bu Türkler namına bize teklif ve re-

cada bulunmağa memur olduğunu söyledi. Buyurun!... Dedim. Dereden tepeden türlü mukaddemelerden sonra Selânik vilâyeti müslümanlarının ahali mübadelesinden istisna edilmesini, rica etti. «Bu makul bir teklif değil ama İsmet Paşa'ya söyleyeyim tekrar görüşürüz.» Dedim. Kim olduğunu soruşturdum. İstanbul Darülfünûnunda profesör olup Selânik dönmelerinden imiş. Burasını söylemiyor. Tekrar görüştüm. Bunun sebep ve menfaatlerini kendisine sordum. Dedi ki, «Biz Türkler Makedonya'da ekseriyet yapıyoruz. Orda kalırsak istiklâl yapacağız. Bir Türk Hükûmeti teşekkül eder. Bu büyük bir menfaattir.» Dedim ki, «Nüfusunuz bu işe kâfi değildir. Şimdiye kadar bizden İstanbul ve Anadoluya hicret etmiş olanları da yine kâfi nüfuz olamaz. Hem o, Türkleri tekrar Selânik ve civarına nakletmek imkânsız bir şeydir Hayaldir. Hem Yunanlılar da bunu yaptırırlar mı? Bir de Yunanlılar size istiklâl veya muhtariyet verirler mi? Böyle şey kan ve kuvvet ile alınır. Buna da iktidarınız kâfi değildir. Fikriniz gayeniz yanlış. Bilâkis siz bu mübadeleyi şiddetle istemelisiniz. Çünkü Yunanlılar orda kalanları birer suretle ve tedricen imha edeceklerdir.İptida iktisaden mahvederler. Sonra canınıza kasdederler. Bir asırlık bir tarih var. Moradan beri bu böyle. Mora ihtilâli zamanında Morada Türkler ekseriyet teşkil ediyorlardı. Beş on yıl içinde orada ilâç için aransa bir Türk kalmamış oldu. Sona Atina, sonra Tesalya meydanda. Şimdi sıra Trakya ve Makedonyadadır.» Dedim. Baktım sendeledi. Dâvası, mantıkî değil, kâmilen saçmaydı. Cevap bulamadı. Fakat beni illâ mübadeleden istisna fikrine ircaa çalışıyor. Gittikçe de daha ziyade saçmalıyor. «olamaz!» Deyip kesmekten başka çare bulamadım.

Bu adamın teşebbüsü dediği gibi değildi. Bana müessir ve kuvvetli bir yalanla yahudi dolabı yapıyordu. Makedonya da istiklâl filân hep bizim gözümüze boya idi. Kandıracak... Gayesi sırf Selânik dönmelerini mübadeleden istisna ettirmekti. Demek dönmeler yol masrafını vererek onu bu iş için Lozan'a gönder-

müşlerdi. Makedonya Türk'lerinin mümessili olması yalandı. Demek ki, dönmeler Selânikte kalmak istiyorlardı. Hatta İstanbuldakiler de tekrar Selânik'e hicret edecekler. Demek Türkiyede bunlar da Türk'ten başka türlü düşünen ve zıd menfaat sahibi bir zümredirler. İşin felâketi bunlar Türk görünüyorlar. Rumlar, Ermeniler, bunlardan çok iyi. Çünkü hiç olmazsa onları rumdur, ermenidir biliriz. Bu ecnebî unsur, bu parazit kanımızda saklanıyorlar. Yüzlerini gözlerini kanınızla boyuyorlar. Böyle bir zümreden birini sivriltmek. Darülfününa profesör yapmak fena şey!... Bu adamlar kendi hesaplarına da hata da idiler. Çünkü Yunanlılar onları orda rahat bırakırlar mı? Hele ticarî bir unsur olduklarından Yunanlıların herkesten evvel hücûm ve mahvedecekleri zümredir. Yahut da derhal tanassur etmeleri Rumca konuşmaları lâzımdır. O halde bile yine madun muamelesi görürlerdi. Karaman Rumlarının bile gördükleri böyledir. Bu arada yani Türk'ün can, baş kaygusunda Sabâtay Sevi'nin oğulları da bu işde idiler...

İşte Frenklerle resmî müzakerelerle, bizimkilerle uğraş. Birde, ikidebir, türlü emellerle böyle adamlar da geliyor, bizi uğraştırıyorlardı.

Bir müddettir İstanbul eski Hahambaşısı Naum bizim otelde görülmeğe başladı. Baktım bir gün İsmetle görüşüyor. Ne yapmış yapmış, kimi vasıta yapmış bilmem. İsmet'e yanaşmış. Yaman yahudi!... Artık İsmetten ayrılmıyor. Yemek zamanını biliyor ya asansörün kapısında bekliyor. Derhal İsmet'in koltuğuna giriyor, belinden yakalıyor. O da onun. İsmet'i lüzumu yokken holde dolaştırıyor. Sonra yemek salonunda, İsmet'le şakalaşıyor, gülüyor Anlaşılıyor ki herkese İsmet benim samimi teklifsiz arkadaşımdır diye göstermek istiyor, ve gösteriyor. Nihayet bütün yahudi sırnaşıklığı ile yanaştı. İsmet'in yakasını bırakmıyor. Şimdi odasından da çıkmıyor. İsmet bunu müşavir tayin etti. Yevmiye vermeye de başlamış. Bana da söylemiyor. Hey'eti murahhasa çiftliktir, keyfi gibi kullanı-

yor. Ne diye kandırdı bilmem. Bu sadedil İsmet, Yahudinin dolabına girdi. Derken Hahambaşını soframıza da aldı. Bu vakte kadar sesimi çıkarmamıştım.

İsmet'e dedim ki: Bu yahudi de başımıza nerden çıktı? Senin böyle bir yahudi ile lâubali görüşmen haysiyetini ve Türk Milletinin, hey'etinin haysiyetini kırar. Bu kadar yüz verme! Hiç olmazsa herkesin içinde yüz verme! Bana kızdı.

Herif derken azdıkça azdı. Hey'etten şuna buna herkesin içinde kumanda ediyor. Benim önüme geçip önümde yürüyor. İhtimal İsmet benim sözlerimi ona söyledi. Fakat ben durur muyum? Zaten yahudileri hiç sevmem. Hahama önüme geçtiği vakit hakaret ettim ve kolundan tutup arkama çektim. Bir daha burada yürü! dedim. Bunu otelde holde yaptım. Herkes gördü. Herif bitti. Bir daha önüme geçmek değil, ben varken İsmet'in yanına bile yaklaşmadı. Bunu esasen İsmet yapacaktı. Hadi beni çekemiyor, bir yahudiye hakaret ettiriyor, ama düşünmüyor ki, bu işte benim şahsım değil, mevkiim de var. Bir Türk Nazırı ve delegesiyim. Bu mevkii yahudinin pis ayağına çiğnetmese ya... Adam, o'nun böyle şeyler umurunda mı? Yahudi ile kimbilir nesi var?

İsmet'e tekrar dedim: Bu bir yahudidir. Yahudiler çok âdi şeylerdir. Bunun kimbilir ne fena işleri vardır?!... Bundan bir hayır bekleme!... O'nun tanıdığı muhit yahudi sarraf âlemidir. Bunun gayesi imtiyaz gibi bir para daleveresidir. Kendini küçük düşürme.! Hele bu herifi yemekte istemem. Yahut ben ayrı sofraya çekilirim.» Yine dinlemedi. Başka sofraya geçtim o vakit yahudiyi sofradan yolladı. Yemek yerken kendisi samimiyet muhutimizdeyiz diye gayretle düşünmeden bir lâf kaçıracağız, yahudi derhal düşmanlara yetiştirecek. Aramızda bulunduğunu herkese göstererek para dalaverasini yürütecek.

Hahambaşı İsmet'e bütün İngiliz ve Fransız ricalini tanıdığını, hepsi ahbabı olduğunu, işleri istediği gibi yaptıracağını söylüyormuş. Tabiî İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerine de

İsmet avucunda olduğunu söylüyordu. Derken dediğim oldu. Bizim hahambaşı İsmet'ten İzmirde bir imtiyaz, istikraz işi, daha türlü para dolabı istemiş. Nihayet Waşington sefirliğini de istemiş. Lozan muhitinde dolaşıyor. Herkese İsmet teklifsiz ahbabımdır, sözümden dışarı çıkmaz. Diyormuş. Haberi aldım. İsmet'e «gördün mü?» dedim. Cevap yok. «Kov bu herifi!..» Dedim. İsmet bu imtiyaz ve emsali işleri bana söylememişti. Şimdi ben söyleyince sözlerimin doğruluğuna inanmıştır. Fenalaştı. Bu haham sonra Mısır'a gelip Âyan âzası olmuştur. «Rıza Nûr mani olmasaydı Lozan'da çok iş yapacaktım» demiştir. Doğrudur. Cepleri orda dolacaktı.

Bu esnada idi. Bir sabah yataktan kalktım. İsmet'in odasına girdim. Baktım suratı karma karışık, gözleri dönmüş ve yerinden dışarı fırlamış. Loş nazar, odasında hırçın adımlarla volta vuruyor. Bağırıp küfrediyor. Beni görünce «Bu senin Reşit Safvet'ini asacağım. Casus bu. Ve terki vazife etmiştir. Burası harp meydanı demektir. Sulh henüz olmadı. Harp zamanında casusluğun cezası idamdır» dedi. Hayret içinde kaldım. Oturuyorum. O esnada Gürzon imzalı bir nota geldi. İsmet okudu: «İşte bir delili daha.» Dedi. Ve bana verdi. Okudum. Gürzon notasında diyor ki, «O haberi bize veren Reşit Saffet Bey değildir. Onu bîgünah olarak itham ediyorsunuz, ben buna daha ziyade hayret ettim. Vak'a olmuş, İsmet köpürmüş, Reşit Saffet odasına kapanıp kapıları kilitlemiş. Demek ki odasından erken telefonla Gürzon'a Vak'ayı anlatıp ondan imdat rica etmiş. Gürzon'da acele bu notayı göndermış. Bu nota ile evvelâ anlaşılıyordu ki, bizde olanı biteni İngilizler derhal öğreniyorlar. Hem de Reşit Saffet'i himaye ediyorlar. Neden icab ediyor?!..

Anlaşıldı. Hiç bir şey sormadım. Sade, senin Reşit Safvet diyorsun, benim değil senindir. Vakıa benim bacanağım ama henüz ya bir veya iki defa görüştüğüm bir adam. Hey'eti Vekilede kâtipliğe intihabini de ben teklif etmedim. Teklif eden Yusuf Kemâl'dir. Hatta ben itiraz edecektim. Bacanak olması beni

müşkül mevkie koydu. Leh ve aleyhine söz söylemek mümkün değildi. Sen bu intihabı hey'etin reisi sıfatıyla kabul ettim.

Reşit Safvet pek ödlek adammış. Yahut kabahatinin vehametini biliyor da onun için fena korkmuş. Odasına kapanmış, arkasından kilitlemiş. İsmet'in yaverleri «Gel!.» Diyorlar, «Aç!» Diyorlar, kapısına vuruyorlar, tekmeliyorlar, kıracak gibi omuzluyorlar, cevap bile vermiyor. Telefonla söylüyorlar yine cevap vermiyor. İsmet'de: «Şimdi namussuzu bağlayıp yollayacağım astıracağım.» Diyor, tepiniyor. Kıyamet kopuyor. İsmet'i daha hiç böyle hiddetli görmemiştim. İki gün böyle kapalı kaldı. Bana «Sen bu işi hallet!..» diyorlar «Karışmam» deyip temerrüd ettim. Bir şefaat edecek yeri yok ki... Nihayet herkes üstüme düştü. Kapısını vurdum ve «Benim, aç!...» Dedim. Açtı, girdim. Yine kilitledi. «Sen ne hallettin.?» dedim. Cevap yok. «Odadan çık» dedim. Çıkamıyacağını, korktuğunu söyledi. «Korkma!. Ben kefilim!...» Dedim. Ben bunu deyince şimdi kafa tutmağa başladı. Haline hayret ettim. Dedim ki, «Hem kel hem fodulsun, kabahatın müthiş. Hem de tepeleniyorsun. «Bana ne yapabilir?» Dedi. «Ne yapacak?» İsterse asar...» Dedim. «Türkiyeye gitmem» dedi. «O halde bunlar mevkide iken sen de memlekete giremezsin.» Dedim. Yumuşadı, çıktı. Derken bir kaç gün geçti. İsmet'in etrafında kuyruk sallamakta olduğunu gördüm. İsmet yüz vermiyordu. Fakat Reşit Safvet dalkavukluğa devamdan vazgeçmiyordu.

Tahkikat yaptırdım, Reşit Safvet işi ile meşgul olacağına zabıtnameleri doğru çıkarttıracağına Rus ve İngiliz Hey'etleri ile sıkı münasebette imiş... Daima onların otellerinde, onların yanında imiş... Bu ziyaretler lüzûmsuz şeylerdi. Bu adamda tuhaf şeyler vardır. Lozanda biricik vazifesi vardı. O da zabıtnamelerde Türk Hey'eti lehindeki şeylerin çıkarılmamasına sözlerde tahrifat yapılmamasına dikkat idi. Onu da yapmamıştır.

Bu hal inkıta, zamanına kadar sürdü. O esnada artık İsmet, buna yüz vermiyordu. Ankaraya kadar davet etmiş Reşit

Safvet bana söylemedi. Fakat Ankara'ya geldi. Bir ay kadar kaldı. Bu esnada İsmet bunu bir defa bile yanına kabul etmemiş Reşit Safvet bir gün bana dert yandı. İsmet'in kendisini Ankaraya davet ettiğini, geldiğini ve harcırah alması lâzım olduğunu söyledi. Alınmasını bana havale etti. Ben de hakikaten bunu almak istedim. İsmet'e söyledim. Bir lâ ve naam demedi, parayı verdirmedi.

Bu adamlar hepsi tuhaftır. Hem herifi davet et. Ankara'ya gelince sokakta bırakıver. Harcırah hakkıdır. Onu da verme... Olur şey değil. Reşit Safvetde o kadar dehşetli bir veto var.

En müthiş hakareti gördüğü adama şimdi dalkavukluk ediyor. Reşit Safvet'in zoru Paris sefiri olmaktı. Nihayet Bükreş sefirliğine yattı idi.

Nihayet İsmet Reşit Safvet'i muahedenin ikinci devresine götürmedi. Fakat Reşit orada mı? Lozan'dan sulhü imzaederek avdetimizde İsmet'in, Mustafa Kemâl'in en büyük dalkavuğu oldu. İsmet Büyük Ada'da otururken hergün ziyaretine gitti. Gazetelerde gayet dalkavukça, bunları ilham sahibi yüksek hilkatlar diye makaleler yazdı. Nihayet Mustafa Kemâl'in koca nutkunu Fransızcaya tercüme etti. Bunun el emeği olarak meb'usluk ile çırağ çıkarıldı. Dalkavukluğu şimdi daha artırmıştır. Avrupa ve Türkiye matbuatında ulu Gâzî, yüce rehber, güneşe bakıyoruz. O güneş Gâzî'dir, diye makaleler yazıyor. Avrupada seyahatlar yapıp oralarda Mustafa Kemâl lehine konferanslar veriyor. Gayesi vekil olmaktır. Olur tam ehlidir. (!)

Burda ahlakî bir ders var: Bu vak'adan sonra İsmet ve Mustafa Kemâl onunla nasıl görüşürlerdi? Onu nasıl meb'us yaparlar? Reşit kendisine edilen o hakaretten sonra bir daha bu adamların yanına nasıl gider?!...

Bir gün İsmet'in odasına girdim. Baktım İsmet masasında bir şey yazıyor. Arkasında da Ruşen Şeref var. Ne yazdığını sordum. «Hüseyin Cahid'in kardeşi Hüseyin Suad'ın oğlu Lo-

zanda tahsilde imiş. Kendisine talebe maaşı bağlıyorum.» Dedi. Bir ay evvel de 400 İsviçre frangı vermiş imiş. Bu para bizim para ile 150 lira kadardır. Hüseyin Cahid gazeteci sıfatiyle beraber. Bu adam ömründe paradan başka bir şey düşünmemiştir. Burda da hemen dalavere. Cahit'le Meşrutiyetten evvel tanışırız. Meşrutiyetten beri birbirimizin baş düşmanıyız. Burada şimdi lütfen bana selâm veriyor. Fakat Harbi Umumî esnasında «Men-i ihtikâr» komisyonuna reis olup ihtikârı men değil tevsi ve bizzat kendi müthiş surette icra etmiş. Keza Maltadan arkadaşlarını bırakarak kurtulmuş ve hapishaneden çıkınca fesini ayağı altına alıp çiğnemiş. «Lânet olsun bir daha bunu giyersem... Ben Türk değilim...» Demiş. İstanbul'da bunları da işitince ondan çok iğrenmiştim. Hakikaten Türk değil, Arnavuttur. Şimdi şurda ettiğine de şaştım. Biz ne belâlar ile uğraşıyoruz, bu ne ile?!.

Kaşla göz arasında bu para işini becermiş. Kızdım. İsmet'e dedim ki: «Sen buna para veremezsin. Bir defa sen bir hey'eti murahhasa reisisin, Maarif Vekili değil. Bu paradan tahsil parası veremezsin. İkincisi, bunlar zaten zengin adamlar. Eğer tahsil ettirmek için tahsis olunmuş bir para varsa bir fakir çoğunu getir. Hem bunlar Arnavut Türk çocuğu olsun. Bence daha iyisi fazla para varsa Sıhhıye Vekâletine ver de bu kadar şehit çoocuğu var, karınlarını iyi doyuramıyorlar. Onlara bir lokma fazla ekmek verelim. Mide dimağdan evveldir.» Dedim.

İsmet parayı veremedi. Bundan sonra da artık para işini benden sıkı sıkıya gizledi. Bu para işinde çok suistimal ve israf olacak... Çünkü Mustafa Kemâl'e, haremi Latife'ye, bir takım elmas, elbise, çamaşır, hediyeler alındığını ve daah türlü şeyleri gizli olarak bana haber verdiler. İsmet'in parası yoktu.

Bir gün sonra idi. Hole indim. Cahit koluma girdi. «Seninle biraz görüşeceğim.» Dedi. Beni bir tehna köşeye çekti. Oturduk. Dedi ki:

«Bizim biraderin çocuğunun maaşına mâni olmuşsun. Mani

olma!.» Demek işi kendisine haber vermişler. Âlâ... Veren şüphesiz Ruşen Eşref'tir. Bu işe delâlet ediyormuş. Cahid'in bana böyle bir ricada bulunması da maziye nazaran pek aykırı idi. Yüz surat isterdi. Kendisi için büyük bir zül idi. İttihatçılara benim canımı aldırmağa çalışmıştı. Bu adam para için herşeyi yapar. Aramızda aynen şu muhavere oldu:

Ben — Niye?

O — Çünkü tahsil edemiyerek, öksüz kalacak.

Ben — Kalırsa kalsın.

O — Etme, tahsil etsin.

Ben — Etsin niye etmesin?!. Babası şimdiye kadar masrafını nasıl vermiş ise şimdi de versin.

O — Babasının on parası yok.

Ben — Ya, her gece kumarını mükemmel oynuyor. Ona nasıl para buluyor Kumarı bıraksın o parayı oğlunun tahsiline sarf etsin.

O — Diyorum, parası yoktur.

Ben — Nasıl olamaz?!. Peki hadi yok farz edelim. O veremiyorsa sen amcasısın. Sen ver!. Sana düşer.

O — Bende para yok.

Ben — Canım Cahid Bey, bunu nasıl söylüyorsun?. Senin yalnız meşrû surette Dâyinler Vekilliğinden, meb'usluktan, gazetenden, ve sonunda onu hükûmete satarak aldığın paralar büyük bir servet teşkil eder. Gayri meşrû aldıklarında caba...

Son cümleye çok kızacak, tokat tokata, kavga edeceğiz zannediyordum. Ona hiç bir şey demedi. Sade dedi:

O — Ben kazandığım parayı hep yedim. Mütarekeden beri bereket versin Cavid Düyunu Umumiyeden aldığı paradan bana beşyüz lira veriyor da onunla yaşıyorum.

Ben — Yine bahtiyarsın. En dar dediğin zamanda bile benden zenginsin. Ben ömrümde beş yüz lira maaş almadım. Meb'usum ve Vekilim maaşım yüz kâğıt liradır. Hem Cahid Bey bol kumar oynayacağına, fuhşiyyatta bulunacağına böyle günlere

para saklayaydın... Beyoğlunda, Kulûpte Serklide, Yalovada, Pariste, Arkende, Montekorlo da etrafında kadınlar, kumar masasında banknotları avuç avuç savuracağına, düğmeleri pırlanta tek taşlardan sokakta yelek giyeceğine aileni düşüneydin...

O — Sana çok rica ederim. Bu çocuğun tahsiline mani olma!

Ben — Bütün kuvvetimle mani olurum. Mukaddes vazifemdir. Çünkü bu bir fakir millettir. Parası varsa şehit yetimlerini okutsun. O da lâzım değil. Benim idaremde Anadoluda bir takım darûl eytamlar var. Babaları vatan için harpte ölmüş, senin gibi kumar masasında kadın kucağında yaşamamışlar. Bu çocuklar ekmek istiyor. Kâfi derecede veremiyoruz. Bugün onların dimağ gıdası için değil daha evvel vatan evlâdını ölümden muhafaza için ağızlarına bir lokma ekmek sıkıştırmak lâzım. Devletin parası varsa bu ekmeği verdiririm. Önümde böyle feci bir manzara varken sizin çocuğunuza para verdiremem. Verdirirsem en alçak adamlardan olurum.

Bu adamın böyle bir susturucu kara vaziyet bile kulağına girmiyor, illâ kendi menfaatini düşünüyor. Ve yine diyor, bana zelilâne yalvarıyor.

O — Etme, sana çok rica ederim. Bu çocuk öksüz kalmasın.

Ben — Olmaz. Mutlaka mani olurum. Nafile kendini yorma, dedim ve kalktım. Artık Cahid benden selâmı sabahı kesti. Üç dört gün geçmişti. Ben işlerin sıkısından bunu unutmuştum bile. Bir gün İsmet kızmış, bağırıp çağırıyor. «Ne oldu?» Dedim. Söyleniyor : «Bu köpeğe haddini bildireceğim. Ben Türk Devletinin mümessili olayım, bana ayağa kalkmasın, olamaz. Ben geçerken mutlaka onu ayağa kaldıracağım» «Kim bu?» Dedim. Söyledi. Cahit imiş. Cahid paradan kızmış, azmış, İsmet'e kin bağlamış... İsmet holden geçiyormuş. Cahid bir masada oturuyormuş. Ayağa kalkmamış. Halbuki İsmet'in hiç

kabahati yoktu. Hatta bir defa vermiş. Yine bu sefer de devamlı olarak veriyordu. Mani olan benim. Bunu Cahid de biliyor. Nitekim bana müracaati de Ruşen Eşref'in ona işi olduğu gibi anlattığını ispat ediyor. Fakat adamın şahsî infialâtı müthiş... Berikinde de kibir müthiş. Tutturmuş, «illâ ayağa kaldıracağım.» Diyor. Bu mühim bir mesele oldu. Günlerce sürdü. Müşavirlerden araya girenler oldu...

Cahid işi bununla da bırakmadı. Taninde İsmetin, benim ve hey'eti murahhasa aleyhine yazmağa başladı. Zaten İngiliz, Fransız matbuatı aleyhimize ateş püskürüyor. Şimdi de bizden. Bu pek vahim idi. Böyle devletin en mühim davasının görüldüğü harici bir mahkeme esnasında kendi adamlarımızın dava aleyhine hareketleri davanın müdafilerini ve avukatlarını terzile çalışması tamamiyle hıyanetti. Bunu Dünyada kimse yapamaz. O zamanki tâmimleri şimdi kim okursa bunu anlar. Hem de bizi batırıyor, frenkleri müdafaa ediyor. Sade bu iş Cahid'in mahiyetini göstermeğe, onca para ve şahsî ihtirastan başka bir şey olmadığını, Vatan ve Millete 400 franklık bir menfaat mukabelesinde beş paralık kıymet vermediğini ispata kâfidir. Ufak bir vatan duygusu olan ne kadar menfaatinden hatta gayri meşrû bir surette mahrum edilse, büyük bir haksızlığa uğrasa o esnada bu hücumu yapamazdı. İntikam için fırsat beklerdi. Konferans biter, ondan sonra yapardı. Bütün bu denaetleri 400 frank için yapmıştır. İsmet buna da kızdı. Zaten matbuata çok ehemmiyet veren, onun ufak bir serzenişine tahammül edemeyen bu adam, «Cahid'i imha edeceğim» Demeye başladı.

Bu vak'adan bir müddet sonra idi. Bir akşam Yahya Kemâl geldi. Ben Hasan'la oturuyordum. «Bu akşam İnönü zaferinin yıldönümüdür. Otelin barını toptan kapattık. Bizden başkası giremiyecek. Arkadaşlar hep orda. Siz de gelin» Dedi. Gittik. Hakikaten bizim müşâvirler, kâtipler, zabitler, hep orda. İçiyorlar. Yabancı kimse yok. Sade İsmet gelmemiş. Yahya Kemâl

büfeye girmiş. Oradan kâh şiir okuyor, kâh tuhaflıklar yapıyor. Herkes gülüyor. Arka safta biz de oturduk. Biz de güldük. Viski verdiler. İki tanede viski içtim. Hüseyin Cahid de orada idi. Beni görünce suratını astı. Baktım içiyor. Meğerse içmezmiş. Fakat başka menhiyattan her haltı bol bol yiyor. Meselâ otele bir fâhişe getirmiş. Onunla yatıyor. Onunla bir masada yemek yiyor. Frenkler çok şey yaparlar ama böyle âşikâr bir fahişe ile mâlum olduğu bir otelin lokantasında yemek yemezler. Bu adam onu da, bu da herkese mâlum. Biz barda bir çeyrek kadar kaldık. İşim vardı, kalktım. Hatta gitmemem için beni zorladılar, Gittim.

Bir hafta kadar sonra idi, Tanin gelmiş. Bizimkiler bana getirdiler. Cahid'in bir makalesi. Bana: «Barda bir düziye içen cıvık sarhoş» Diyor. Hayret!... Ben sarhoş muyum?. Cıvık muyım?. Burda bizden kırk elli kişi var. Herkes biliyor ki büyük bir yalan, pek hayasızca, ahlâksızca ve edepsizce bir iftira. Herkes hayret etti. Cahid'in büyük bir edepsiz olduğunu, cümlenin gözü önünde olan bir şeyi ne şekle soktuğunu söylediler. Cahid bunu pek habisce yapmıştı. Barda diyor. Bizim İstanbul halkı bar deyince gayet âdi bir meyhane ve fuhuş yeri zannediyor. Halbuki Avrupada her otelin, en mühim, büyük ve kibar otellerin barı vardır. Burda bar demek oturup kahve ve içkiden bir şey içerek konuşma yeri demektir. Lozan Palas da buranın en kibar ve namuslu otelidir. İçinde böyle bir barı var. Meselâ, İngiliz, İtalyan ve Amerika murahhaslarının oturdukları otelin de barı var. İngiliz, İtalyan ve Amerika murahhasları, geceleri bu otelin barında oturarak, içer, konuşur, bilârdo oynarlar. Hatta bir defa Amerikan murahhası Amiral Bristol, bir defa da Marki Garoni, İsmet'le beni oraya davet etti. Bir bilârdo oynadıkve viski içtik. Hüseyin Cahid'in en mühim haslet ve kabiliyeti habisliktir. Hem bir Türk delegesini frenklere maskara etmek ne vatansızlık!..... Bütün makalelerinde bir vak'ayı arzusuna göre habisâne bir surette tebdil-i şekil ettirmekte büyük dirayet göstermiş bir adamdır.

Doğrusu bu iftira bana çok acı geldi. Ne haksızlık?. Sebebi de ne kadar habis?. 400 frank!

Bilir misiniz böyle bir yalan okuyan halk, aslını bilmez. Ne kadar tekzip etseniz ve hakikati gün gibi gösterseniz de yine bir iz bırakır. Bu bir verem balgamıdır ki, yapışır, sirayet eder. Yalanı okuyanlardan bir kısmı tekzibin çıktığı gazeteyi de oluya okuyamaz. Hasılı bir iz kalır. Nitekim o esnada Münih'e gidip avdet eden Ahmet İhsan anlattı. Münihteki Türk talebesi Ahmet İhsanı davet etmişler. Benim sarhoşluğumu söyleyip «Rıza Nur çok gayretle çalışıyor, iftihar ediyoruz. Fakat pek sarhoşmuş. Âleme karşı Türklük namına utandık. Türk'ün murahhası böyle cıvık sarhoş olsun» demişler. Ahmed İhsan da vak'ayı anlatmış. Ve kimsenin beni içerken görmediğini içmediğimi söylemiş. Bunun üzerine talebeler Cahid'e lânet okumuşlar. Bunun bir misalini daha söyleyeyim. İnkıta oldu. İstanbula döndük. Refikamı İstanbulda bıraktım. Ben Ankara ya gittim. Avdetimde refikam hikâye etti: Bir gün vapurda gidiyormuş. Hanımlar varmış. Biri zevcemi tanımış. Diğerleri de bu suretle tanımışlar. Bir tanesi: «Hanımefendi; Beyefendi bu kadar hizmetler ediyor, yazık çok içiyormuş.» Demiş. Refikam da nerden bildiğini sormuş. Cahid'in makalesini söylemiş. Zevcem: «Tamamiyle yalandır. Benim kocam içmez. Ben onbir yıldır evliyim, beraber yaşadım. Bir gün bile içtiğini görmedim Bizim evimizde kadeh bile yoktur... Demiş. Hakıkaten öyleydi. Ve sonra: «Size bir hikâye anlatayım» demiş. Şu vak'ayı anlatmış.

«Herkesin kocası içermiş. İşitirim. Ben sarhoş nasıl olur, bilmem. Kocam sarhoş olursa nasıl olacağını merak ederdim. Bundan iki yıl evvel Ankaradan Sinop'a gittik. Evde kocamın kardeşi de çoluğu çocuğuyla beraber. O her akşam içiyor. Bende kocamı içmesi için zorladım. Bir türlü razı edemedim. Bir akşam bir çok mezeler hazırladım. Kaynımdan rakı da aldım. Akşam eve gelince önüne koydum. Kızdı. Zorladım, yalvardım. Nihayet içirdim. İki kadeh içince bağırmağa başladı. Ve bıçak

getirin!. Burada kim varsa hepsini keseyim dedi. Hap kaçtık Biz üst katta, kaynım alt katta oturuyor idi. Eltim ile beraber zemin kata kadar kaçtık. Sesi kesildi. Ben yanına çıkmağa korkuyorum. Eltime beraber gelmesi için yalvardım. O da korkuyor, Diyor ki: Ben bu kadar sarhoş gördüm, böylesini görmedim. Kocam her akşam içer, hiç bir şey yapmaz. Senin kocan sade iki kadeh içti. Nasıl şey? Keşke içirmeseydin. Ne ise yavaş yavaş çıktık. Baktık yatmış. Derken bizi sezdi. Tekrar bıçak verin!. diye bağırdı. Hadi paldır küldür yine aşağı kaçıp odanın kapısını kilitledik. Sabaha kadar yanına gidemedim. Bir daha da kendisine rakı içirmeğe tövbe ettim. İki yıl geçti. Bir gün o günden bahsediyordum. Bana bir daha rakı içirmiyeceğine yemin et, sana bir şey söyleyeceğim dedi. Zaten o vakit tövbe ettimdi. Dedim ve yemin ettim. Dedi ki onu ben sana mahsus yaptım. Yoksa iki kadehle hiç kimse sarhoş olmaz. Çünkü yumuşak olsam her zaman içirecektin. Sana bu oyunu oynadım. İlkten kurtuldum dedi. İşte kocamın sarhoşluğu»

Hanımlar gülmekten kırılmışlar. Sonra Cahid'i pek ayıplamışlar, fakat onun makalesini okumuş binlerce insanı bulup kazıyeyi nasıl anlatırsın?!.

Hem Cahid frenklikten, medeniyetten dem vurur. Frenkyazdı. Çünkü onlara zıt ya. Bu sefer Cahit'den daha ziyade öğrendim. Demek bu adamda hak, vatan, haysiyet mes'elesi yoktur. Kendi menfaatine göre hareket eder.

lerde içmek ayıp değildir ki... Onlarda yemek yemek gibidir. Hem de yalan. Hem bir insana, birinin şahsî ahvalini gazeteye geçirmek ne ayıp şeydir!... Hücûm edeceksen iş üzerinde et. Onu yapamıyor. Bulamamış. İşte böyle âdilik, edepsizlik ve ahmaklık etmiştir.

Ben İstanbul gazetelerinde bu işi ve sebebini izah eden bir makale ile Cahid'e cevap verdim.

Zaman geçti. Ben İsmet ve Mustafa Kemâl ile muarazaya mecbur oldum. O vakit ise Cahid lehime bir baş makale yazdı. Çünkü onlara zıt ya. Bu sefer Cahit'den daha ziyade öğ-

Başımızda bir de Fuat vardı. Bunu mâli müşavir ve hey'-

etin para işini idareye me'mur olarak Rauf musallat etmişti. Eskiden İstanbulda Bahriye Nezaretinde muhasebeci imiş. Ordan tanırmış. Bir lüzûm yoktu. Dostu para kazansın ve gezsin diye yaptı. Nitekim o vakit böyle müracaatlar olmuştu. Bunlardan birisi de mevlevî çelebisi ve meb'us Abdülhalim müşaviri olmak için uğraştı. Herkesi dolaştı. Bana da geldi. Ben lüzum olmadığını söyledim. O : «Canım ben de bilirim ki bana lüzûm yoktur. Ancak Milletin sayesinde ben de Avrupa'da bir eğleneyim.» Demişti.

Bu adam, yani : Fuad, kimsenin yevmiyesini vaktinde vermez, herkes şikâyet eder, işine bakmaz, bir mâli encümene gidip çalışmaz, ve yerinde durmaz, zaten bir şey bilmez de. Bana şikâyet ettiler. Azarladım, yine olmadı. Bir defa kayboldu, hep parasız kaldık. Polisle arattık. Cenevrede bir kadınla bir otele kapanmış, bir hafta kaldı. Sonra Lozan'a getirdiler. Bu paraları bankada Türk parasından İngilize, İngiliz'den İsviçre frankına lüzûm olmıyarak tebdil edip bundan da vuruyor. Lozan konferansı bittikten sonra Aankara'da bu adama İsmet hey'etin hesabatını toptan mahsup ettirdi. Bu sayededir ki, göze girdi. Divanı Muhasebat reisi ve meb'us olmuştur. Daha kimbilir neler olur? Maliye Vekili de olur. Hey zavallı Millet!... Bu Lozan Hey'eti Murahhasasının parası hesaplarını bir gün yeniden görmelidir. İsmetin çok irtikâbı vardır.

İkinci komisyona ait işlerde bir takım mühim mes'eleler muallakta kalmıştı. Bu işlerin müzakeresi herşeyden dağdağalı ve gürültü oluyordu. Hıristiyanlık âlemi ayağa kalkmıştı. Lozan'a her taraftan papaslar dolmuştu. Amerika'dan dört milyon hıristiyan namına telgraf geliyor, Amerikan delegesi komisyonda okuyordu. Hulâsa hepsi patrik behemehal İstanbulda kalacak diyorlardı. İş gerildikce gerildi. Lozan havası siyasi elektrik ve bulut ile doldu. İtilâf murahhasları beni müthiş surette sıkıştırıyorlardı. Bizi her vasıta ve suretle tehdit ediyorlardı. Bir aralık itilâf devletlerinin konferansı terk edecek-

leri, üç büyük devletin Anadoluya ordular yollayıp harp edecekleri şâyiası ortalığı tuttu. İsmet yine korktu, vehmi büyüdü. Yine yemek ve içmekten kesildi. Uyuyamıyor. Odasında bir düziye volta vuruyor. Bir akşam üzeri idi. Lozan sokaklarına büyük yazılar ile konferansın kesileceği ve Avrupalıların Türkiye aleyhine yeniden harbe başlayacakları hakkında ilânlar yapıştırdıklarını haber verdiler. Bizim müşavirler de korkmuş, Aman ne yapacağız diyorlar. Hepsine : «Bunlar blöftür. Bizi korkutup mukavemetimizi kırmak için yapıyorlar. Sakın korkmayın. Mukavemetimizden bir zerre bile azaltmayın!...» Diyerek cesaret veriyorum.

Gece yarısı oldu İsmetin odasından çıktım. Koridordan yatak odama giriyorum. Önüme Mister Salem çıka geldi. «Sizi görmek istedim.» Dedi. «Hayrola!...» Dedim. Titriyerek ve büyük bir heyecan içinde: «Aman, vaziyet pek vahim. Frenkler konferansı terk ediyorlar. İngilitere, Fransa ve İtalya, Türkiye aleyhine harbe başlayacaklar. Ben Türküm. İtalyan müşaviriyim ama bakmayın!. Türklükten ayrılamam. Bütün vücudum Türk nimetidir. Türkleri ne kadar severim, siz biliyorsunuz. Müzakerelerinde bunları işittim. Usulca geldim. Size haber veriyorum. Bu bana bir mukaddes vazifedir. Haber aldınız mı sokaklara yafta da yapıştırılmış.» Dedi. Salem öyle bir halde ki cidden korku içinde ve korkusundan helâk olacak. Canı içine sığmıyor. Lâfı heyecanından yarım yarım, korka korka söylüyor. Nerdeyse ağlayacak... Tamamiyle samimi. Mutlaka insan sözlerine inanmalıdır.

Dedim ki : «Size çok teşekkür ederim. Türkiyeye muhabbetinizi ispat ettiniz. Peki, bu vartadan kurtulmak için ne yapmalı?» Derhal dedi «istediklerini verin, biter.»

Şu adam ne çıfıt imiş!... İşi o kadar tabii bir surette sahneye koydu ki, haline bakan samimiyetinden asla şüphe etmez. Üstatmış... Ben zaten yahudileri bit kadar bile sevmem. Bunlarda babalarına, evlâtlarına bile muhabbet yoktur. Cihanda pa-

radan başka şey bilmezler. Bize mi yâr olacaklar?!.. Bunlarda namus, ahlâk, insaf, vicdan, izzetinefs, vekar ve emsali hiç bir şey yoktur. Dünyanın en alçak mahlukudurlar. Şüphesiz bunu itilâf murahhasları yollamışlardı. Bizi korkutuyorlardı. Şâyialar, yaftalar, hep onların işiydi. Bizden isteyipte alamadıkları ve yığılıp kalan şeyleri böyle almak istiyorlardı. Bu da bu oyunu gayet güzel oynuyordu. Tuhaf... Bu uğursuz da Noradonkyan gibi Türk'e hıyanet etmek için, ibtida vücudunun bütün Türk nimetinden yapıldığını söylüyor. Zahar bunu söyleyince insan hıyanetinden nasıl şüphe edecek!... Ah dönmeler...

Halbuki bir gece evvel İtalyanlar, mutad verilen resmî ziyafetlerini vermişlerdi. İstanbul, İtalyan Hastahanesi müdürü doktor Senini hakikaten Türk dostudur. Muhtelif vesilelerde gösterdi. Bu adama bir iyilik edemedik. Türk dostuna karşı böyledir. Bu bir kusurdur. Ama kimse sonra dost olmaz. Ziyafetin sonunda onunla konuşuyordum. Lâf almağa çalışıyordum. Tehditlerden şikâyet ettim. Karısı kulağıma eğilip dedi ki : «Hiç korkmayın!. Harp yapamazlar. Size göz dağı veriyorlar. Davanızda cesur olun!. (bir kelime çizilmiştir) lâfı benden ilk!» Dedi. Bu kadın beni pek çok ferahlandırmıştır. Türke büyük bir hizmet etmiştir. Nazik ve pek güzel bir kadındır. İstanbulludur.

Yahudiye kızdım ve dedim ki : «Ulan, domuz yahudi!. Yediğin Türk nimetleri gözüne dizine dursun, Git o seni yollayanlara söyle!. Türkler diyorlar ki batmış geminin direği olmaz. Türkiye batmış bir gemi idi. Ya tam kurtulur, yahut batsın. Batarsa kaybedilecek bir şey yok. Çünkü batmış idi. Nesine korkalım... Harp mi?. Buyursunlar. Anadoluya gelsinler de bir arslanca vuruşalım. Hadi defol!.» Dedim. Evvelâ yumuşaklığım üzerine bu sert sözleri işitince şaştı. Yahudide hoşafın köpüğü kesildi. Odama gittim. Aklıma geldi. Ya şimdi bu herif İsmet'in yanına giderse... O'nun evhamını mutlaka uyandırır. Başıma belâ çıkar. İsmet her şeyi kabule kalkar, bir de onu teskin için uğraşmalı veya kavga etmeli. Hemen odadan fırladım. Koşarak

geldim. Bir de Salem'i İsmet'in yanında bekler görmiyeyim mi? «Burda ne arıyorsun?..» Dedim. Hiç sessiz durdu. İsmet'in kapısında nöbetçi bekleyen nefere dedim ki, «Şu adamı gördün ya» «Evet» Dedi. «Hah, bunu paşanın yanına sokma!. Paşa bana tenbih etti, ben de sana tenbih ediyorum. Sana Paşaya haber ver derse, Paşa uyudu, bize de kendisini uyandırmamamızı tenbih etti, olmaz de. Hemde nöbeti değiştirirken yerine gelene ayniyle anlat!.» Dedim. Temennâ edip «Peki!.» Dedi. Gittim. Yahudi İsmet'in yanına giremedi. Salem'in ver dediği muallakta olan bütün bu şeyleri ben sonra frenklerden aldım. Ne inkıta' oldu, ne de harp!. İnkıta' neden sonra umumî sulh projesinden olmuştur.

İşte Türk'ün ekmeği ile beslenen ecnebî unsurların marifeti!.. Mel'unlar... Yezidler... Türk'e ders, ders!... Maatteessüf evvelce zikrettiğim gibi bu adam sulhden sonra defaatle Ankara'ya gelmiş, imtiyaz ve para işleri halletmiş, paralar kazanmış, rüşvetler vermiş, bizimkilerden itibar görmüştür. Hâlâ Paris Searethânemizin en imtiyazlı ziyaretçilerindendir. Sefir Fethi'nin baş ahbapları yahudi Menâşe bu Salem, ermeni Devlet Efendidir. Zannımca oradan haberler alıp Fransız ve İtalyanlara götürüyorlar. İnsan böyle vak'aların şahidi olup da sonra da bunları görünce me'yus oluyor... Böyle şey, duygusu bitmiş, yani batacak milletlerde olur. Acı, ye's verici şey... Şu Salem vaktiyle Talât'ın en baş dostu ve sırdaşı idi. Devletin en mühim işlerini ona danışırdı. O'da tabii frenklere haber verirdi İşte herif karşımıza İtalyan Müşaviri olarak çıkmıştır. Bu zavallı milletin ciğerini böyle dost sıfatında nice kurtlar yemiştir.

Bugün haber gelmiş. Mustafa Kemâl, Lâtife ile evlenmiş. İsmet bana söyledi. Dedim : «Çok iyi oldu.» «Demek memnun oldun.» Dedi. «Evet» Dedim. «Niye» Dedi. «Çünkü artık uslu ve dürüst olur, yaptığı işler mevkiine yakışmıyor, Milleti de rezil ediyor.». Dedim. Dik dik yüzüme baktı. Manasını anlamadım.

Ahali mübadelesi müzakeresine hararetle devam ediyoruz.

Yine istimlâk kanunu mes'eleleri... Kara belâ... Rayan'ı hususî görüşmelerde iyice yumuşattım. Bana celselerde epeyce yardım ediyor.

Yanya tarafı gibi arnavud ahalinin mübadeleye tabi olarak bize gelmesini hiç istemiyorum. Bunlar memleketimizde birer eşkiya ve zorba olup köylerimizin canını çıkarıyorlar ve güzel soyuyorlar. Eski asırlarda da bu böyle. Bunu Montanya'ya hususi surette rica ettim. Onun da işine geliyordu. İtalyanın Arnavutluk üzerindeki emellerine muvafıktır. Montanya bunu celsede teklif etti. Kabul ettik. Bu sebeple maddedeki tabiri «Mübadele edileceklerin Türk ve Müslüman Dininde olan Yunan teb'ası olması» şekline koyduk. Ben bundan memnun ve müsterih idim. Halbuki mübadele olurken Yanya arnavutları «Biz Türküz, evlâd-ı fâtihanız» deyip mübadeleye dahil olmuşlar. Bunu da yapanlar şimdi Müdafaa-i Milliye Vekili olan Mustafa Abdülhalik ve Besim Ömer Paşa ve emsalidir. Halbuki bu adamlar eskiden arnavutluklariyle iftihar ederlerdi. Hatta Besim Ömer'in babası Arnavutluk istiklâli içtimaına iştirâk ettiğinden Kastamonu'ya sürülmüştü. Yanya arnavutlarından olan bunlar, dalaverelerini uydurup bu halkı Türkiyenin en güzel yeri olan Erenköyünden Kartal'a kadar olan mıntakaya yerleştirmişler. Kendilerine de yalan vesikalar uydurarak, güzel, geniş arazi ve evler almışlar. Benim bu entrika ve yağmalardan haberim yok. Sulhu imzalaladık. Arkasından da hükümetten çekildik. Bir gün Ankara'ya gidiyorum. Bu istasyonlarda hep rumca konuşuyorlar. Hayret ettim, sordum : «Bu rumlar niçin mübadele edilmedi» Dedim. Dediler ki, «Bunlar rum değil, yanyalılar. Rumlar gitti. Yerlerine bunlar kondu.» Bunların ana dilleri rumca. Bu kadar gayretim ve bin belâ çekişimden sonra burada rumca işitmek pek gücüme gitti. Buraları mübadeleye dahil edebilmek için neler çekmiştim!.. Sonra iskân hakkında Millet Meclisinde istizah olurken bu hali söyledim ve «Hiç sahih Türk yokmuydu da Türkiyenin en güzel yeri bunlara verildi? Halbuki mübadele muahedesinde bunların mübadelesi men edilmişti.» Dedim. İşte o

vakit Mustafa Abdülhalik «Sen Türk aleyhine Arnavutları isyan ettirdin.» Demişti. Bunu da Mustafa Kemal, mal bulmuş mağribi gibi nutkuna aldı. Hey gidi zaman...! Dağdaki bağdakini kovuyordu. Mustafa Kemal'e gelince memnunum bana kabahat diye aramış, taramış, bunu bulabilmiş... Nitekim Fethi de bana «Memnun olsana! Demek aleyhine yürümek istemiş. Bunu bulabilmiş. Bu da sıfırdır» Dedi.

Mustafa Abdülhalik ile geçmişimiz var. Benim geçmişim şahsî değildir. Hep Millet işi üzerinedir. Millet işi ile başıma belâ alırım. Bu adam her devrin mühim bir dalkavuğudur. Bu suretle mühim mevkilere geçer sonra para vurur. Tam arnavuttur. İttihatçılar da böyle idi. Şimdi de böyle. Lozanda inkıta' olup avdet ettiğimiz vakıt Abdulhalik İzmirde vali idi. Ne yapmış yapmış çatmış, İzmir'e vali olmuş. İskân İşleri Sıhhiye Vekâletinde bir müdürlük idi. Konya'dan Bursa'dan Eskişehir daha bir kaç yerden valilerden telgraflar yağmaya başladı. Diyorlar ki : «Buralarda eskiden iskân edilmiş olan arnavutlar, ailelerini, eşyalarını alıp İzmir'e gidiyorlar. Ne yapacağız?» Derken İzmir polis müdüründen de bir şifre. «Buradaki dayı arnavut bütün Türkiyedeki arnavutları İzmire topluyor. Burasını Arnavutluk yapacak.» Diyor. Bu adam hakikî bir türk olacak. Telâş edip tedbir rica ediyor. Bu hal bana gayet şiddetli bir surette etsir etti. Ben ki ecnebî unsurların kesif bir surette yerleştirilmiş bulunmalarından hasıl olan tehlikeleri görüp duruyorum ve bunu bu sefer Lozanda elim bir surette müşahede etmişim. Aklım, fikrim yıllardan beri bu kitleleri dağıtıp münferiden iskân suretiyle temessül etmek ve Türkiyeyi mütecanis yapıp ırk belâsından, bunların Avrupalılar elinde âlet olmasından, bu isyan ve inkiraz unsur ve sebebinden kurtarmak. Frenkler, boşnaklara, kızılbaş türkmenlere bile pençe takıyorlar. Lozanda bunun için vurunmuş durmuşum! Şimdi bir arnavut vali, arnavutları toplayıp bir kesif kitle yapıyor... Bu devletin valisi... Hem bu ne cesaret?!.. Bu adam hem hâin, hem küstah!... Herife

karşı bende büyük bir düşmanlık hasıl oldu. Her tarafa şiddetli ve acele telgraflar ile emirler verdim. «Arnavutları müsallah jandarma kuvvetleri ile tekrar eski yerlerine getirip iskân ediniz!.. Yollardan çeviriniz!.. Dönmezlerse cebren çeviriniz!...» Dedim. Konyada jandarma kuvvetiyle bir kafileyi çevirmek için büyük müşkülât çekilmiştir. Meğerse bu iş gizlice çoktanberi oluyormuş. İzmir'e epeyce Arnavut toplanmış imiş. İzmir Valisine bir telgraf çektim. Dedim ki : «Her taraftan arnavutlar İzmir'e toplanıyormuş. Bu nedir? Oraya gelmiş olanları, yerlerine derhal iade et!..» Abdulhalik cevap yazıyor. «Böyle bir şeyin aslı yoktur.» Diyor. Görülüyor ki bu adam namussuz bir me'mur. Yalan söylüyor ve utanmıyor da. Elimizde maddî ve resmî delillerimiz var ya... yazdım : «Her taraftan kafileleri geri çevirdik. Bunu toplayan sensin. Türkiye'nin Türk'ün gayri unsurların kütlevî bir surette bulunmasından ne zararlar çektiğini biliyor musun?.. Oralarda olanları derhal dağıt!. İzmir'de Arnavutluk mu yapıyorsunuz?.»

İşte bu adamın bana garezi bu. Sonra meb'us da olmuş. Yapılan meşhur istizahı benden intikam almak için fırsat bilmiş Ben ondan bahsetmiyerek Yanyalıların Pendik mıntakasına yerleştirilmesine itiraz etmiştim. Bu işi yapanların başında olduğu için tabiî alındı. Abdülhalik bana teneffüs zamanında geldi: «Bu sözünü geri al!. Yoksa aleyhine hücûm edeceğim» dedi. «Ne yapacaksın?» Dedim. «Arnavutları isyan ettirdiğini söyleyeceğim.» Dedi. «Bu bana kabahat değil, şereftir, zalimlere karşı halkı ayaklandırmışım. Ben sözümden dönenlerden değilim. Söyle!..» Dedim. Söyledi. «Rıza Nûr Arnavutları Türk Milleti aleyhine isyan ettirdi. O bu isyanı yaparken ben tüfek elimde Balkan Harbinde harbediyordum.» Dedi. Edepsiz adam. İşi Türk aleyhine isyan şekline sokmuş. Bu iş Türk aleyhine değil, zalim bir hükûmet aleyhinedir. Hem Arnavutluk isyanı Balkan Harbi başlamadan epeyce evveldi. Tuhaf şey!.. Bir Arnavut, halis bir türkü arnavutları Türk aleyhine isyan ettirmekle itham ediyor... Hale

bakın!.. Ayol, harpte sen silâh altında idin. Ama kumandanlar çadırında mihman idin. Ateş gördün mü? O harpte bende vazife başında idim. Elimden binlerce yaralı geçti. Sen bir hizmet yaptın, ben yüksek bir hizmet yaptım ve gece gündüz çalıştım. Hem bir arnavut bir türkü Türk Vatanı için itham etmek hakkına malik midir? Çoğunuz Arnavutluğa gidip me'mur oldunuz. Sen de Toska olmayıp, gega işkitpar olsaydın bir dakika Türk Yurdunda durmazdın. Arnavutluk'ta Gegalar asildir ve bunlar Toskalara aşağı bir cins sayıp hakaret ederler. İşte Türk için çalışmamızdan neye uğradık?!. Adeti bunun budur. Mecliste o vakit bunları izah etmeye de bize vakıt ve söz vermediler. Çünkü Mustafa Kemal kabadayı meb'uslarını, Cumhuriyet tüfekçilerini dizmiş, bizlere tenkid için, müdafaa için lâf söyletmiyorlardı.

Talihin cilvesi... Lozanda Arnavutları memlekete sokmıyalım dedim, onun için kayıt koydurdum. Ben Türk Müslüman kaydını koyduğum vakıt bu yanyalıları kastediyordum. Bunların kendilerine Türk ve Evlâdı Fatihan diyebileceklerini aslâ hatırıma getirmemiştim. Onlar çaresini buldular ve gelip Türkiye'nin en iyi yerine oturdular... Nice halis Türkler, bataklıklara, çoraklıklara, dağ tepelerine itildiler, helâk ve perişan oldular. Bu da Necati adlı hâlis bir türk fakat ahmak ve edepsiz birinin riyaseti altında gaflet ve cehaletten istifade edilerek oldu.

Bir aralık Kaklamanos, ahali mübadelesinin mecburi olmayıp ihtiyari olmasını teklif etti. Mecburiyetten geri dönmek istiyorlardı. Bu hususta şiddetli davrandım. «Bu bir def'a Yunanistan ve bütün komisyon tarafından kabul edilmiştir. Geri dönülemez» Dedim. Geri dönülüverir diye aklım gidiyordu. Nedense sonra Yunanlılar ahali mübadelesinden caymak istediler! Bunu Venizelos'da sonra komisyonda teklif etti. Tabii gaye Elenizm mes'elesidir.

Birgün sükomisyonda Frenkler beni o kadar sıkıştırdılar ki, sabahtan öğlene kadar savaştım. Celse bitti. Yemeğe otele gi-

diyoruz. Kendimde son derece bir yorgunluk hissettim. Lâkırdı demeğe değil, dinlemeğe bile mecalim yok. Hani derler sersem tavuğa döndü. Hakikaten öyle idim. Kafamın içi bana bir boş kutu hissi veriyor. Demek bütün dimağım durmuş. Otele varınca İsmet'e : «Benim halim bitti. Ben bugün artık celseye gidemem. Pek yorgun düştüm.» Dedim. Hakikaten bir kaç aydır uykum üç dört saate münhasır ve uyanık zamanlarım hep çalışma ve frenklerle didişme ile geçiyor. Yemek bile daradar yiyorum' Esasen bir kaç gün işsiz ve Lozandan hariç bir yerde istirahate ihtiyacım vardı. Bugün ise frenkler beni mütemadi hücumlariyle bitik bir hale koymuşlardı. «Niye?..» Dedi. «Herkes şiddetle hücum ediyor. Sekize karşı bir kişiyim. Kendimi yokluyorum. Cevap bulacak olsam bile verecek halim kalmamış.» Dedim. «istediklerini verdin mi?» Dedi. «Hayır, hiç bir şey vermedim.» Dedim. «O halde sen galipsin!» Dedi. «Peki galibim ama, bugün yeniden döğüşmeğe mecalim yok. Gidemem. Yerime başkasını yolla!» Dedim. «Yok bu işi kimse yapamaz, sen gideceksin!» Dedi. «Gidemem. Öyle ise sen git!.» Dedim. «Hayır, ben de yapamam. Bunu yalnız sen yaparsın. Nitekim bugüne kadar döğüşe döğüşe bu çetin işlerin çoğunu hallettin.» Dedi. Israr ve nihayet beni razı etti. Fakat diyorum ki; «Bugün rezil olacağız» Yemek yiyoruz. Halâ sersem bir haldeyim. Kafam düşüyor. Boynum çekiyor. Halim yok. Söz de verdim. Gideceğim, fakat ne yapacağım? Bir şey söyleyecekler, benim cevap vermek için düşünmeğe bile halim yok. Kafam durmuş. Nihayet buldum. Kendi kendime dedim : «Ne söylerlerse söylesinler. Kulağıma bile koymam. Sade sükûtu kabul saymasınlar diye arada kabul etmiyorum derim.» Dedim. Gittik celse başladı. Söylüyorlar. Çok hayrete şayan birşey!... Sözlerini kulağıma bile koymuyorum. Hakikaten birşey söylüyorlar mı, işitmiyorum bile. Sade arada ça me reserve y refuse gibi şeyler söylüyorum. Bu da yerinde mi yoksa deli saçması gibi mi oluyor onu da bilmiyorum. Muttasıl önüme bakıyorum. Bir aralık canlandım. Kendimde kuvvet

ve düşünme kabiliyeti duydum. Demek iyice zaman geçmiş dinlenmişim... Frenkler de bu halime şaşmışlardır. Belki deli oldu demişlerdir. Nitekim bizim müşavirler de işi biliyorlar, bana Şükrü Kaya bu vak'adan dolayı ye refuse adını koymuş. Hatta Mustafa Kemal'e de anlatmış ve Venizelos'un bayılma vak'asını anlatırken «Fakat kızınca gayet fasih Fransızca söylüyor.» Demiş. Eh, herkes aklı erdiği kadar söyler.

Bu iyi bir ta'biye oldu. Benden hiç bir istediklerini yine alamadılar. Bu celse böyle geçti. Gece erken yattım, dinlendim. Sonra ateşli münakaşaya yine devam ettik.

Bu adamlar demek ki hücumlariyle beni öyle yordular ki, sersem tavuğa çevirdiler. Zavallı ancak yine celsede kulaklarımı tıkayarak dinlenmeğe vakit bulabildim. Artık demek son derece Surmene idim. Dur durak yok ki... Gece de muttasıl çalışıyorum. Uykum az. Ekseriya şafak sökerken yatıyorum. Bir defa şafakla yattım. Geldiler uykudan uyandırdılar. Saate baktım, ancak bir çeyrek uyumuşum.

Şurası garip ki bunların mükâfatını İsmet'in ve Mustafa Kemâl'in düşmanlıkları ile gördüm. Bana günde sekiz İngiliz veriyorlardı. Otel, yemek parası gibi masraflarım vardı. Bizden sonra keyif ve vahşet devrinde âdî işlere gidenlerin kâtiplerine bile oniki ingiliz yevmiye verdiler. Bugünde Pariste vatancüda, maişet sıkıntısı içinde garip yaşıyorum.

Bir çok işler hallolunmuş, fakat askerlik, istimlâk, Patrikhanenin imtiyazlarının kâmilen ilgası gibi bir takım mühim şeyler muallakta kalmıştı. Bunlara pazarlık payı olarak Patrikhanenin İstanbuldan tardını teklif etmişim, kıyametler kopmuştu. Hele Patrikhanenin imtiyazlarından hiçbirini bırakmamak azmindeyim. Bunun için rumlarla şiddetle vuruşuyorum. Üstüne ocaktan caba gibi ikide birde rumlar mübadeleden vazgeçmek istiyorlar ve bana diyorlar ki : «Terzi, kunduracı, dıvarcı bütün san'at ehli rumlardır. Onlar giderse, elbisesiz, kundurasız, kalırsınız. İktisadi buhrandan perişan olursunuz. Bende : «Gitsin-

ler de tek çıplak ve aç kalalım. Zararı yok. Hem iş öyle değil, bir iki yıl içinde bunlar türklerden yetişir. Bu dahi bize kârdır, diyorum. Ben Kaklamanos'u âciz bir hale sokmuşdum. Adeta cevap veremez hale gelmişti. Bu sefer Venizelos tekrar gelmeğe başladı. Ama ne geldi? Pür hiddet... Baştan aşağı gazap kesilmiş. Şimdi onunla başabaş çarpışıyorum. Bir başlıyor, uzun uzun söylüyor. İllâ Patrik ve bütün Fatih'in verdiği imtiyazlar kalacak diyor. Bu adam şüphesiz zeki, fakat ne kadar olsa Rum. Rum şarlatanlığı var. Şarlatanlık ediyor. Edince de sözünün te'sirini kaçırıyor. Ma'lumatlı, fakat yüksek ve ciddi malumat değil. Fransızcayı iyi söylüyor. Fakat söylerken çok Declamation yapıyor. Gülünç oluyor. Bize ateş yağdırıyor. Türk'ü barbarlık, Rum'u katliam etmekle itham ediyor. Pek kızıyorum. Birşey söyleyeceğim, fakat sırası değil. Sade reise arada : «Rica ederim, Türk Milletini tahkir ediyor. Buraya tahkir olunmak için gelmedik. Müzakere âdabına muvafık değildir. Buna tahammül edemeyiz.» Diyorum. Reis de o'da aldırmıyor. Bilâkis daha azıyor. Görülüyor ki mağlup olduklarını hissediyor, küplere binmiş. Düşündüm. Bu da bir sahne istiyor, ve bir darbe indirip işini bitirmeli. Fakat evvelâ bütün delegeleri onun aleyhine sevk etmeli ve onu haksız yapmalı ki, herkes bana hak versin. Yoksa ipi koparırız. Hem de kabahatli biz oluruz. Sabıkam da var. Büyük bir kaidedir : «Germeli fakat koparmamalı.» Yani darbeden evvel zemini hazırlamalı.

Şimdi bunu nasıl yapmalı? Bir türlü bulamıyorum. Üç celsedir. Pek şiddetli ve tahkirâne hücuma sabrediyorum. Benim adım hiddetli ve şiddetli çıkmıştır, ama ben sabretmesini de bilirim. Sırası gelince ve hak edince şiddetle hücum ederim. Burası doğrudur.

Derken hiç akla gelmeyen fırsat zuhur etti. Atinada Yunanlılar Gonaris ile ordu kumandanını kurşuna dizmek istemişler. İngiltere, Fransa ve İtalya müdahale ve şefaat etmiş, dinlememişler, kurşuna dizmişler. Gürzon Venizelos'u çağırmış, pek

fena şeyler söylemiş. Bunu işitince dedim, fırsattır. Yarın istediğimi yaparım. Ertesi günü celse oldu. Venizelos yine Türkleri katliamla itham ediyor, fena şeyler söylüyor. Ben mazlum bir tavır alıp bir düzüye : «Reis Efendi!. Susturunuz!.. Bir Millete burada hakaret edilemez. Adaba mugayir.» Diyorum. Ben söyledikçe Venizelos azıyor. Azdıkça kendini kaybediyor ve daha fazla söylüyor. Fena coştu. Montanya ibtidaları benim sözüme aldırmıyordu. Ben söylememi sıklaştırdım. «Tahammül edemeyiz. Susturun!..» Diyorum. İbtida mazlum tavrını takındım. Yalvarma eda ve tarzıyle söylüyorum. Gittikçe sert söylemeğe başladım. Benden canı yanmış olan Montanya galiba korktu. Sözüme aldırmazken şimdi ben söyledikçe Venizelos'a nâzikâne : «Yavaş olun, heyecanı bırakın!. Böyle şeyler söylemeyin!.» Demeğe başladı. Venizelos zaten kendini kaybetmiş gibi taşkındı. Bu sefer reise söylenmeğe başladı. Bu adam zararsız diplomattır. Ancak büyük kusurları var. Kendini tutmasını bilmiyor. Taşıp gidiyor. Bu suretle benim istediğim tuzağı kendi eliyle kuruyordu. Reise Venizelos : «Bana söz söyletmiyorsunuz!» Dedi, hiddetlendi. Reis kızdı, o kızdı. Atışmağa başladılar. «Ha, istediğim oluyor» Dedim. Diğer delegeler de Reisin tarafını tuttular. Venizelos ekmeğime yağ sürüyor. Tam kaynak tavına geldiğine hükmettim. Reise : «Sizden söz istiyorum, hâlâ vermediniz! Söz benim,» dedim. Reis : «Söz Sör Ekselâns Rıza Nûr Beyin» Dedi. Venizelos yine susmuyor, söylüyor. Onun sözünü kesmesini beklemedim, söze başladım. Büyük bir şiddetle söylüyorum. Venizelos sustu. Demek herifi şirretlikle bastırdım. Dedim ki : «Kaç gündür Türk Milletini barbar, katliamcı gibi sözlerle itham ediyor. Barbar da katliamcı da Rumlardır. Türkler açık sözlüdür. İtiraf ediyorum. Efendiler hep işitin, biz Yunanlıları kesdik, fakat kabahat kimin?.. Onlar bizi kestiler biz de onları kestik. Tabiî can müdafaası. Hırsız gibi gelip evimize girdiler, yaktılar. Oraları gezen İsviçre Salibi Ahmeri delegesi vatanımızı Pompeiye benzer bulmuş. Bunu tabiat değil, bunu yir-

minci asırda maatteessüf hıristiyan elleri yapmıştır diyor. İşte Salibi Ahmer'in raporu. Bu müthiş cinayetlerin kabahati Yunan Milletindedir. O da değil, bunda mes'ul olan Yunan Hükûmetidir. O milleti bu belâya o sevketmiştir. Hatta da o'da değil, Efendiler, Yunan Millet ve Hükümetini, sevk eden ve bu facianın yegâne mes'ulü vardır. Bu câni kimdir biliyor musunuz?. (elimi uzattım, göstererek) işte bu Venizelos Efendidir. Yunan Milletini faciaya sevketti, kırdırdı. İki taraftan bu kadar kanlar döktü. Bunu yapan budur. Bu kanlar hep onun boynundadır. Gonaris'i kurşuna diziyorlar. Yunan Milleti, Venizelos'u kurşuna dizsin. Bir gün gelecek o millet, bu adamı lânet ile yâd edecektir.»

Benim gözlerim dönmüştü. Bir telâş oldu. Baktım Venizelos'un başı bükülmüş. Masanın üstüne yıkılmış. Yüzüne baktım benzi kül gibi olmuş. Herkes telâş edip ayağa kalktı. Öldü zannettik. Ben de korktum. Birkaç dakika, sersem, alık alık durduk. Bakdım başını kaldırdı. Ferahlandım. Dedim ki : «Böyle terbiyeye mugayir söz söyleyenle müzakerede bulunamayız.» Montanyada Venizelos'a elini uzatıp : «Aldın mı?. Sana kaç defa sus dedim..» Dedi. Celseyi kapattım dedi.

Müthiş bir sahne ve darbe oldu. Artık Venizelos bir daha ağzını açamadı. Sonraki celsede de gelmedi. Vaka Dünyaya aksetti. İtilâf Devletleri de bize bu sefer nota filân da vermediler. Çünkü ben işi yerinde ve zamanında yaptım. O'nu onlarla kavgaya tutuşturduktan sonra sahneyi açtım. Bu bir Coup de couteau oldu. Bunu Dünya gazeteleri yazdı. Ve işte bunun üzerinedir ki ressam Derso derhal bir resim yapmış. Bunda Venizelos'la ben boks yapmışım. Ellerimizde eldivenler. Venizelos sırt üstü ipin üstüne yıkılmış. Ben köşede sandalyeye oturmuşum. İsmet bir havlu ile beni yelpazeliyor. Gürzonda elindeki saate bakıyor.

Bu bizim gazetelere de aksetmiş. Bütün millete yayılmış. Bu da halk beyninde ben müzakerede Venizelos'un kafasına sandalye ile vurmuşum suretine dökülmüş. Bütün Millet bundan

keyf duymuş. Çünkü bizim millet mütarekeden beri olan bütün felâketlere sebep olarak Venizelos'u biliyordu. İyi bir intikam alındığına sevinmişler. Artık benden bahsettikçe O Lozanda Venizelos'u döğdü derlermiş. Bu büyük acının intikamının alınması bana nasib olduğu için bahtiyarım.

Bunları da hiç zabta geçirmemişlerdir. Frenkler yamandır. İstediklerini kor, istemediklerini komazlar, veya tahrif ederler. Bizimkiler de kör. Hakkını görüp müdafaa etmez.

Germeli fakat koparmamalı. Gergin tutup beklemeli.. Bu güzel bir usuldür. İyice gerdim. Bakalım?.. Nihayet bundan pek az sonra bir gece yarısı Lord Gürzon'un en mühim müşaviri ve mahremi Nikolson bana telefon ediyor. «Gelip sizi göreceğim.» Diyor. Bu mühim bir şeydir, fakat nedir?.. «Buyurun!..» Dedim. Geldi. «Yalnız bir odada başbaşa konuşalım.» Dedi. Öyle yaptık.

Nikolson güzel, sevimli yüzlü, pek zeki, sözleri mantıklı genç bir adam. Ayni zamanda pek ateşli imiş ki, şimdi görüyorum. Aramızda şöyle bir muhavere oldu :

O — Beni Lord Gürzon yolladı. Bu Patrikhanenin tardından vaz geçmeni senden rica ediyor.

Ben — Bu çok mühim bir mes'ele. Hükümetimiz bundan vazgeçmez. Az oturunuz. Teklifinizi İsmet Paşaya söyleyeyim.

O — Gürzon beni sana yolladı. İsmet Paşaya değil.

Ben — Ben bir şey yapamam. O hey'etin reisidir.

O — Ben Tranc adamım. Açık konuşurum. Biz her şeyi mükemmel biliyoruz. Bunu sen yaparsın. Bütün işleri idare eden sensin. Sen olmasan şimdiye kadar çoktan istediğimiz gibi bir muahede yapmıştık. Onu da söyleyeyim: Ben Grecophele'm Bunu da bilerek benimle konuşuruz. (Baktım hakikaten franc adam.)

Ben — Çok yanlışınız var. Herşeyi İsmet Paşa yapar. Fakat o da hükümetten izin aldıktan sonra. Hükumetimiz bu talebinden asla vazgeçmez.

O — Etme, sen yaparsın. Gürzon bunu bizzat senden rica ediyor. O büyük ve kibirli bir adamdır. Kolay kolay rica etmez.

Ben — Bunu yapamayız. Gürzon başka bir şey istesin yapalım...

O — Fakat işin ehemmiyeti vardır.

Ben — Ne ehemmiyeti olacak!.. Bırakın bunu.

O — Seninle pek açık konuşuyorum. Dedim ya, sebebini de söyleyeyim. Cantanbury Piskoposundan bütün İngiltere Kiliseleri namına Londra'da hükûmete bir tebliğ yapılmış. Mes'ele Patrikhane mes'elesi değil, İngiltere'de parti ve hükûmet meselesi olmuştur. Kilise diyor ki: «Patrik'i mutlaka İstanbul'da bıraktırmağa muvaffak olmalı. Bunu hükümet yapamazsa önümüzdeki intihapta hükûmete rey vermeyeceğiz» Hükûmet bunu Gürzon'a yazdı. Behemehal istiyor. İngilterede intihap âdeta kliselerin elindedir. Gürzon bu işe muvaffak olamazsa hem kendi, hem partisi ve hükümet düşecek... İşte sizden rica ediyor.

Ben bu kadar mühim bir etapı elime aldığımı biliyordum. Mühim diyordum amma bu kadar mühim olduğunu takdir edememiştim. Şimdi anladım. Pek keyiflendim. Görülüyor ki, Nikolson'un sözleri de açık ve samimi şimdi daha ziyade cesaretim arttı. Pek kuvvetliyim demek. Elbet kuvvetimi pahalıya harcederim. Daha ziyade nazlanmağa başladım. Hemde anladım ki, bizim Patrik'i İngiliz klisesi tutuyor. Bu pek fena bir şey. Eyvah!.....

Ben — Anlıyorum vaziyeti. Hakikaten mühim. Ben Lord Gürzon'u çok severim. Cidden hürmet ettiğim bir adamdır. Fakat maatteessüf ricası öyle bir şeye tesâdüf etti ki olmaz iş Bunu bırakın, başka ne isterse yapmaya çalışayım. (Nikolson kızdı. Yüzü kan kırmızı kesildi. Ne kadar da kanlı adammış. Fakat görüyorum ki kendini tutuyor. Terbiyeli adam. Zaten İngilizler terbiyeli insanlardır.)

O — Etme bu işi yap!.

Ben — Olmayacak bir iş.

O — Yap!.

Ben — Elden gelmez bir şey.

(Derken daha kızdı. Galeyana geldi ve başladı. Görüyorum ki, kendine malik olmayarak söylüyor.)

O — Siz Türkler azdınız. Burada yaptığınız işler ağırdır. Neler istiyorsunuz? Hiç yola gelmiyorsunuz. İngilizlere sen ne hakaretli sözler söyledin. İngiltere bunlara tahammül eder mi sanırsın?.. Evet... Evet... Fırsatı buldunuz, yapın!..

(Ben hiç bir şey söylemiyordum. Sade bütün kulak kesildim, dinliyorum. Bakalım, bu heyecan içinde neler söyleyecek. İstifade edeceğim bir şey söyleyecek mi? Benim için en mühim burası. Çünkü ilerdeki işlerde işime yarayacak mühim noktalardır.)

O — Ben sana anlatayım. İngiltere bir hayvandır. Yıllardan beri harp etmiş, uğraşmış, uğraşmış. Fena halde yorulmuş, yere yatmış, derin ve uzun bir uykuya dalmış. Siz de bunu böyle dermansız bulunca üstüne çıkmışsınız, dans ediyor, tepiniyorsunuz, Edin, tepinin... Fakat... Bu hayvan nedir, bilir misin?.. Bu bir Arslandır. Uykudan kalkınca sizi paramparça eder...

(Bütün yüreğini söylüyordu. Bu sözleri işittiğime memnun olduğum kadar bir milyon lira bulmuş olsam memnun olmazdım. Çünkü İngiltere'nin vaziyetinin yorgunluk ve harp istememek olduğunu tahmin ediyor ve biliyordum. Fakat yine tereddüt ve şüphe ediyordum. Korkuyordum. Ya bizim türlü taleplerimize, mukavemetimize kızar, yeniden bizimle harp ediverirse. İşimiz dumandır. Bu korku içimden hiç çıkmıyor. Bütün celselerde bu korku hep gözümün önünde. Mukavemet ediyorum, türlü şeyler istiyorum, kafa tutuyorum ama içim de hep hopluyor. Bizde artık harbe hal kalmadı. Bunu şimdi bir İngilizin, İngiltere Hariciyesinin mühim bir mevkideki adamın ağzından işitmek büyük bir ferahlık, geniş bir nefestir. Demek İngiltere harp edemez. Bu hayvan fena yorgun ve derin uykuda. Bize de bu

lâzım. Ben şimdi üstünde tepineyim, İstediklerimi alayım da sonrasına Allah Kerim. O vakit dostluğa çalışırım. İşte bu döğüş bana büsbütün kuvvet vermiştir Bundan sonra çok zaman evvelkisinden daha çok kuvvetle ve azimle yürüdüm. Artık muhavere de haddinde idi. Daha naz etmek, güçlük göstermek işi bozacaktı. Tavrı değiştirdim.)

Ben — Bakınız siz şimdi yorgunsunuz. Ben istediğimi yapabilirim. Fakat Türkler, zebûnkeş değildirler. Bu mes'ele olmaz. Bizim Hükümet için çok mühim bir şeydir. Fakat Gürzon'a muhabbetim ve hürmetim o kadardır ki, istediğini yapmağa çalışacağım. Sırf onun hatırı için buna teşebbüs edeceğim. Bana müsaade ediniz. Ankaraya derhal yazalım ve onları iknaa çalışalım, ümid ederim ki, ikna ederiz. Ancak onları ikna için bazı avantajlar göstermeli. Bizim bir takım muallakta ve ufak tefek işlerimiz var. Bir türlü halledilemiyor. Onların hallini va'd edin. Bu suretle Ankaraya bu teklifi yapmağa yüzümüz olsun.

O — Peki!. Nedir onlar?

(Askerlik işi, istimlâk işi, ırk ta'biri. ilh... Saydım. Bir de Patrik kalsın. Devlet içinde devlete tahammül edemeyiz. Gürzon zabıtnameye geçmek üzere «Patrik yalnız dini kalacaktır. Hiç bir vakit siyasete karışmıyacak, idarî bir iş görmeyecek, siyasî müessesese ve âlet olmayacak. Türk Hükümeti böyle bir şeyini sezerse tard etmek hakkını haizdir.» desin, dedim. Hepsini not edip kabul etti.)

Bu suretle Patrik ve müessese gitmeden ve pençemiz altında kalarak onu bütün imtiyaz ve kuvvetlerinden tecrid edip sıfır haline getirmiş oldum. Zaten Anadolu Rumları gideceklerinden Patrikhanedeki meclislerini teşkil edecek Canoniguz adette metropolit kalmayacak. Bu suretle de dinî bir teşekkülî bile olamıyacak. Mahvolmuş demektir.

Bu noktayı da buraya kaydedeyim : Bilmem hükümet şimdi buna dikkat edip meclislerini teşkil ettirmiyor mu?. Yoksa Patrik yine eskisi gibi Amasya Metropolidi Trabzon Metropolidi

diye ilh... Malum bir surette yoktan metropolitler tayin edip, meclislerini teşkil ediyor mu?. İşte benim gayretim ve gayem, yapılan muahedenin ruhu budur. İşte bunlardan dolayı ki İsmet'e bu sebeple sulhden sonra Lozan Muahedesinin tatbiki için bir komisyon ihdasına mütemadiyen ısrar etmiştim.

Burada Musulu'da isteyecektim. Fakat Musul işi halledilmiş bulunuyordu. Nikolson sevinerek gitti. Ben de o gece o kadar sevindim ki, artık tamamiyle istikbale eminim. Emin adımlarla yürüyeceğim. Çünkü İngilizler harp etmiyorlar. Bütün muallaktaki şeyleri de hallettim.

Ertesi günü sabahleyin, erken ben yatakta iken Nikolson telefonla : «Cevap aldınız mı?» Dedi. «Hayır!..» Dedim. Halbuki Ankaraya yazmadık bile. Ankara'nın Patrik işinden haberi de yok. Gece İsmet'e Nikolson ile olan mükâlemeyi söyledimdi. Nihayet öğlen üstü yine telefon etti. Yine sordu : «Hayır!.» Dedim. Yanımda olan İsmet bana dedi ki : «Canım adamı çok üzme. Bitir. Evet, deyiver.» Dedim : «Güçlükle olunca kıymetli olur.» Birkaç saat sonra yine telefon ettim. Artık ziyade üzmeyeyim dedim : «Cevap geldi. Muvafakat ettiler. Gürzon'a söyleyiniz!. O'na hizmetimden çok memnunum.» Dedim. Keyiflendi.

Artık düğüm çözülmüş, sükemisyonda bizim işler mükemmel yürüyordu. Askerliği ve hepsini kabul ettiler. Yalnız istimlâk işinde yine Kaklamanos mızıklanıyordu. Hele altın esasını kabul etmiyordu. Celse bitince Rayon'a söyledim. Rayon: «Ben şimdi onu yola getiririm» dedi. Kaklamenos'u çağırıp bir köşeye çekti. Bizim kâtibe : «Uzaktan dinle bakalım ne oluyor?» Dedim. Rayon Yunan delegesine demiş ki; «Bunu derhal kabul edeceksin.» O : «Edemem.» Demiş. Rayon kızmış, söylenmiş ve demiş : «Seni şimdi Lord Gürzon'a söyliyeyim de görürsün!» Merdivenden inmeğe başlamış. Onun üzerine Kaklamanos da merdiven başına koşup ve rica edip «Söyleme!. Kabul ettim.» Demiş. Nihayet bu da oldu.

Bütün işler yolunda oldu, bitti. Gürzon'da umumî celsede

Patrik hakkında : «Siyasî ve idarî kuvvetlerden tecrid edildiğine,.. ilh...» dair beyanatta bulundu. Zabta geçti. İşte bir pazarlık payı aylardan beri göbeğimizi çatlatıp halledilemiyen bu kadar ve sarp mes'eleleri bir anda yağdan kıl çeker gibi kolaylıkla halledip bitirdi.

Montanya, yapılan işleri birer rapor halinde Lord Gürzon'a verdi. İkinci komisyonda umumî kabulü için okunuyordu. İkinci komisyona Fransız üçüncüye İtalyan başdelegeleri riyaset edecek iken bu sefer Gürzon riyaset etti. Herhalde ondaki sevk ve idare kabiliyetinin ve otoritenin kendilerinde olmadığını onlar da biliyorlar galiba ki haklar. olan riyaseti Gürzon'a terkediyorlar, yahut «siz yapamazsınız!..» Diyerek ellerinden alıyor işte bütün bu vak'alar gösteriyor ki, İngilizler, Fransız ve emsali bütün delegeleri ile oyuncak gibi oynuyorlar. Ve işleri istedikleri gibi yapıyorlar.

Yunanlılar aleyhine deliller arıyoruz. Bilhassa Yunanlıların Anadoluda yaptıkları katliam ve yangınları iyice göstermek sevdasındayım. Evvelce söylediğim gibi beynelmilel Salib-i Ahmer'in Cenevre'de olan merkezi Anadoluya iki adam gönderip tahkikat yaptırmışlar. Onlar cemiyete bir rapor vermişler, bu rapor, cemiyetin Revüsünde neşrolunmuştu. Bu nüshayı Cenevreden Salibi Ahmerin merkezinden istedim, verdiler. Orada Yunanlıların Anadolu'yu Pompei gibi harap ettikleri yazılıdır. Bunu hem ben sûkomisyonda söyledim, hem İsmet'in komisyonda söyleyeceği nutka soktum. Çünkü çok mühimdir. Hemde biz değil, hıristiyanlar ve daha var, Salibi Ahmer gibi insanî ve bîtaraf müessesenin resmi tahkikatı bunu söylüyor.

Gürzon 12 Kânunuevvel celsesinde bize şiddetli bir lisanla taarruz ettiydi. Bunda mübadelenin mecburî olmamasını istedi. Sonra Venizelos büsbütün mübadele aleyhine kalkıştı. Bundan sonra iki celse için İsmet'e yazdığım nutukta «İngiliz arazisi çoktur. Ermenilere kendiniz yer veriniz, keza Türk eli, bütün dünyadaki eller ile mukayese ve imtihana hazır bir temiz eldir.

(Zabıtname — 180)» Dedim. Yani Türk eli, İngiliz elinden temizdir demektir. Bu sebeple bu nutuk heyecanla ve biraz şiddetli bir lisanla yazılmıştır. Bu celse Gürzon ile bizim tam çarpışma ve boy ölçüşmemiz celsesi olmuştur.

Rumbold'un komisyonda beyanatına göre (Sh. 187) İstanbulda işgal zamanında ecnebi fevkalâde komiserleri, Anadoludan Rumlar İstanbula gelmeğe başlayınca bir içtima yapmışlar. O esnada doktor Nancy de mültecilere yardım için Salibi Ahmer Cemiyeti tarafından gönderilmiş, İstanbulda imiş. O'nu da içtimalarına çağırmışlar. Ondan bu işe çare sormuşlar. O da Rum ve Türk ahalinin mübadelesini söylemiştir. Demek mübadele fikri ilk Nancy'nındir. Allah razı olsun. Biz o vakıtlar Anadoluda ki Rumların askerliğe yarar yaşta olanlarını Harput ve Sivas taraflarına sürüyorduk. Sahillerdekileri de içeri aldık idi. Bunların kadın, ihtiyar ve çocuklarını vapurlara bindirip İstanbul'a yolluyorduk. Demek bu, bunlar üzerine şiddetli bir tesir yapmış. Mübadele fikrini doğurmuştur.

Komisyonda da ekalliyet ve mübadele işlerinin en mühim ve müşkül iş olduğunu Gürzon ve diğer delegeler de bir çok defa söylediler. Hakikaten konferansın en mühim ve pürüzlü işleri bunlardı. Bu işler sûkomisyonda halledilmiştir. Komisyonun müzakeresi daha ziyade akademiktir. Sûkomisyonun münakaşaları da Darrer (Sh — 241)'in de herkesin de dediği gibi, bu işler gibi dağdağalı idi. Nitekim müzakereler pek şiddetli, güç, uzun ve birkaç defa da müzakerede büyük gürültü ve bayılma olmuştur. Neler çektim. Bütün bu işleri yalnız yaptım. İsmet bir tarafına karışmamıştır. Sade kendisine hazırladığım nutku umumî komisyonda okumuştur.

Lord Gürzon (Sh — 243) son celse de : «Çok mühim mevaddır. Sûkomisyonu tebrik ederim. 6 celse yaptı. Kendisine havale edilen işlerin vahametini anladı. Sarp bir savaşla çalıştı.» Dedi.

Patrik mes'elesini Sh. 263 te Gürzon hikâye ediyor : «Mon-

tanya, halledemeyip hallini kendisine rica etmiş. ilh... okunmasını tavsiye ederim. Bu nutukta Gürzon Patrikhanenin bütün idarî ve siyasî hukuk ve işlerinden tecrid edildiğini müttefikleri namına beyan etmiştir. İsmet Paşa da Premke acte yapmıştır. (269) ve Patrik İstanbulda kalsın demiştir. İşte bunlar Nikolson mülâkati neticesidir. Gürzon «Patrik'in İstanbulda bırakılmasının konferansca büyük bir sevinç ile karşılandığı gibi bütün Dünyada da büyük bir tesir yapacaktır.» Dedi.

«Venizelos'unda canına minnet imiş. Mademki Patrik'i bırakıyorlar, artık hiçbir güçlük kalmamıştır» Diyor. (280.) Önce şiddetle müdafaa ettiği Patrik'in siyasî ve idarî hukukundan sevine sevine vazgeçmiştir. Hem geçmesin de Gürzon onu ne yapar, görsün!... Bu mes'ele ne tesirli bir iksir, bir deva-yı kel imiş... Venizelos'un büyük bir dikkat ve itina ile uzun uzun ipkasını müdafaa ettiği Patrikhanenin imtiyazları kâğıttan bina gibi yıkılıp gitti. Patrikhane ve Patrik basit bir hane ve şahıs gibi kaldı. Patrik artık âdi bir papasdır. Şu muvaffakıyet gönlüme bir ferahlık ve genişlik vermiştir ki ömrümü on yıl artırmıştır, diyebilirim. Eğer hükümetimiz, bu Patrikhane işini iyi halledip nihaî tasfiyeye varamazsa yine bu başımıza belâ olur. Şimdi bununla bu tasfiyenin bütün hazırlıkları ve vasıtaları vücuda getirilmiştir.

Ne idi bilmem?. Bir aralık Yunanlılar mübadeleden caymak istediler. Herşey olup bittiği, mukavelenâmeler imzalanmak için hazırlandığı halde en son celse de bile Venizelos bunun aleyhinde söyledi ve mecbur edildiğini ilâve etti. Galiba o vakıt ki Yunan hükûmeti mübadelenin aleyhinde idi. Hey'eti Murahhasasını bir düzüye sıkıştırıyordu. Fakat İngiliz isteyince ne yapacaklar?!.. Her işin anahtarı İngiliz... Bu hal Yunanlılarda hâlâ Anadolu istilâsından, Bizans hülyasından vaz geçmemek, Panelenizm ruyalarıyle tatlı tatlı sevinmek zihniyeti vardı demektir.

Bu esnalarda başımıza birde birşey çıktı. İstanbulda fırsat

buldukça İngiliz askeri ve zabiti öldürüyorlar. Gürzon bunu bize söylüyor. Cevap vermek güç oluyor. Başka maddeye tesir ediyor. Halk vakıa çok çekmiş. Bazı çapkınlar intikam alıyorlar ama tabiî çirkin şey, Lozan müzakeresine zarar veriyordu. Bizim halk tabakası münevverlerden hamiyetli ve gayretlidir. Tulumbacılar, mahalle külhanbeyleri yiğit insanlardır. İngilizlere tahammül edemiyor, fırsat buldukça öldürüyorlardı. Hiç olmazsa bu kadarcık yapıyorlardı.

Nihayet esir ve ahali mübadelesi mukavelenamelerini Yunanlılar ile imza ettik. Diğer itilâf devletleri bunlara imza koymadılar. Esir mübadelesi konvansiyonu imzayı müteakıp derhal, diğeri yani Ahali Mübadelesi Mukavelenamesi 1 Mayıs 1923 ten itibaren tatbik ve icra edilecektir. Öyle yapıldı. Fakat Rumlardan harbe kabiliyetli olanları biz ancak sulh imzasından sonra iade edeceğiz.

*
**

İşte iki komisyonun işleri tamamiyle bitti. Herşey hallolundu. Bunlar tamamiyle lehimizedir. Vakıa tam istediğim gibi olmadı. Meselâ Suriyenin şimalindeki Türkleri alamadık. Ne yapalım ki Mustafa Kemal ile Yusuf Kemal'in bizzat yaptıkları Ankara itilâfnamesinde verilmiş, bitmiş, emrivaki olmuştu. Bununla Misak-ı Millî böğründen yaralanmıştı Ekalliyetlerde pek ufak tefek bir iki şey var. Fakat bunlar Avrupa Devletleri için yapılmış muahedelerde daha şiddetli bir surette var! Bu Avrupa muahedelerini de misakı millî ile zaten kabul etmiş bulunuyorduk. Buna rağmen bunların bir kısmını da kaldırabildiğim gibi bir kısmını da pek hafiflettim. Hele biri askerlik, biri de Patriklik'in siyasî ve idarî hukuk tecridî olarak iki maddeyi kabul ettirdim ki, bunlar Rumluğu öldürmüştür. O ufak tefek şeylerin hepsini bu iki madde kökünden söküp atıyor. Yunanlılar ve Avrupalılar bunların ehemmiyetini bilip çok uğraştılar. Hatta Gürzon dahi askerlik meselesinden son celsede yana yakıla bahsedip

askerliğin ilga edilememesine teessüf etmiştir. Bende dedim ki : Bunların Postec'sini onların tahmininden daha pek çok geniş ve şamildir. Askerlik, Rumluk, Ermenilik ve Yahudilik için bir hendektir. Çünkü asker olmamak için kaçacaklar, kaçıp da bir daha gelemiyecekler. Türkiyede bitecekler.

Şimdi yalnız iktisadî mes'eleler (Düyûn-u Umumiye, Gümrük, mevcut ecnebi kumpanyalar, ilh...) Adlî iş, karantina işi, ve emsali var. Burda mühim bir mes'ele var, o da kapitülâsyonlar. Bu devletten asırlardan beri silip geçiren ve ekserisi Padişahların ocaktan caba ihsanlarından doğmuş olan bir belâ. Bunlar mali, iktisadî, adlî ve sıhhî olarak üç nevi. Bu rezaleti herçebadabat atmak lâzım. İsmet, Allah için kapitülâsyonları kaldırmak hususunda pek heyecanlı ve gayretli. Bunlar için bizim müşavirlerden muhtelif encümenler yaptık idi. Encümenlerden her birine bir mes'eleyi verdik. Hasan da başlarında, iki komisyonun işleri yürür olurken bu işlerde frenklerin müşavir ve mütehassısları ile bizimkiler arasında müzakere edilerek yürüyordu. Fakat hemen de hiç bir şey bir neticeye iktiran edemedi. Şaşılacak şeydir. Ben hem kendi işimle yani ikinci komisyonla hem İsmet'e nutuk ve cevap hazırlamakla meşgulüm. Hem de fırsat buldukça bu ecnebilerdeki müşavirler ile görüşüyor, onlara talimat ve bilhassa cesaret veriyorum. Frenkler zavallıları pek hırpalıyorlar. Maneviyatları, cesaretleri kırılıyor. Sulh yapılamıyacak, harp oluverecek diye korkuyorlar. Bu da mukavemetlerini kırıyor. Onları fedâkârlık edip vermeye sevk ediyor. Görüyorum ki cesaret en lüzumlu iş: Veriyorum. Gayrete geliyorlar. Bu sebeple bu vazifeyi unutmuyorum.

Benim bu münasebetle temasım az. Vaktim yok. İsmet benden ziyade uğraşıyor. Bu iş tamamiyle ihtisas ve teknik işi. Ben anlamıyorum. Nitekim Gürzon ve diğer delegeler de anlamıyor. Her devlet hey'eti bunlar için bir çok mütehassıslar getirmişler. Bizde gittik. Hasan başlarında. Benim bildiğim, bunla-

ra söylediğim şeyler umumî şeylerdir. Tabiî sade asker olan İsmet'de bundan bir şey anlamıyor. İtiraf edeyim ki, bizde bu sahada mütehassıs diyecek kimse yok. Frenklerin ise eksperleri mükemmel şeyler.

Düşünüyorum da üçüncü komisyonda henüz hiç bir şey yapılamamış olması sırf Hasan'ın cehalet, dirayetsizlik ve ahmaklığındandır. Ben bu kadar sersem, sonra müthiş ihmalci ve intizamsız adam görmedim. Eğer Hasan dirayetli biri olsaydı bunlar da diğer iki komisyonun işleri gibi biterdı veya çok şey halledilmiş olurdu. Frenkler de aşikâr söylüyorlar; «Türkler herşeyde iyi, fakat iktisat ve maliyede sıfır.»

Lozan âdeta frenkler nezdinde Türk Milleti için bir miyar da olmuştur. Kabiliyetimizi, kusurumuzu da göstermiştir.

İsmet şiddetle Hasan'ın aleyhinde. İkide bir : «Bu eşek herifi nerden başımıza aldık.» Diyor. Türlü küfürler ediyor. Yerden göğe kadar hakkı var. Meselâ bir gün İsmet dedi, ki, : «Hasan Bey!. Düyûn-u umumiyenin borcu ne kadar liradır.» Hasan : «Hesap yapayım, söyleyeyim.» Dedi. Gittı. Bir müddet sonra geldi, «yüz elli milyon» dedi. Bir hafta sonra İsmet bir daha sordu. Yine : «Hesap yapayım.» Dedi. Gitti, Yapmış, geldi. «Doksan dokuz milyon lira» Dedi. İsmet kızdı : «Canım Hasan Bey!. Geçende yüzelli milyon dedin. Şimdi doksandokuz diyorsun! Bu nasıl iş?.. Bunun hangisi doğru?.. Fark, yüzler, binler, haydi yüzbinler de olsa ne ise? Müthiş.. Milyonlar var!» Dedi. Hasan ne cevap verse iyi?!.. «Ben ne yapayım!. O vakıt hesap öyle çıktı. Şimdi de böyle çıktı....» Şu adam güya iktisât ve maliye mütehassısı. Hadi görülüyor ki san'atında sıfır, fakat verdiği şu cevap ne kadar âdi ve ahmakça şey?... Bu cevap karşısında insanın çıldıracağı gelir. Çıldıracaktır. Sinirden kahkahayı koyverdim.

İsmet bu adama ahmak diye her gün küfretti : «Başıma nerden getirdim?» Dedi. Ama konferansın ikinci devresine de yine getirdi. Fakat yine bir düzüye küfretti. Onun için ilk ve baş ta-

biri şedde vererek «Eşşek» idi. Hatta sulhten sonra Hasan bir düzüye nazır, meclis reisi, Avrupa heyetleri reisi oldu. Ve oldukca zevcem bana : «Canım İsmet Paşa bu adam için Lozan'da bir düzüye eşek ve türlü sözler derdi. Nasıl oluyor da bunu bu mevkilerde kullanıyor?!.» Derdi. Hakikaten İsmet zevcem ve zevcesi yanında Hasan'a küfrederdi. Fakat Hasan gelince, hatta beş dakika sonra gelse yüzüne gülerdi. Sanki en sevdiği ve hürmet ettiği adam Hasan'dı. İsmet'in haline şaşardım. «Şu adamın içi dışı ne kadar birbirine zıd» Derdim. Refikamın anlamadığı sebep Hasan'ın samandan insan, emir kulu, dalkavuk ve mürtekip olmasıdır. Keza bol hediye verir. O'da seviyor.

Keza bu kadar dağınık ve ihmalci adam da yoktur. Nasıl iş başında bulunur bilmem? Zaten maliye vekâletlerinde bulunduğu zamanlar orasını perişan etmiş, Vekâletten iş çıkmamış, her şey yıllarca uyumuştur. Bir misali : Birgün ben Sıhhiye Vekili iken Tokat Meb'usu Mustafa geldi. Birinin tekâüd muamelesini takip ediyormuş. Usul üzere Maliye kâğıdı ve raporu sıhhiyeye yollar, Sıhhiye Vekâleti de tetkik ve tasdik eder. Mustafa bana : «Altı aydır şu adamın raporunu bekletiyorsunuz!» Dedi. Ben «Yanlışın olacak» dedim. «Hayır!» Dedi. Arattım. Yok Dedim: «Sen bunu Maliye Vekâletinden ara!.. Başka da varsa getir!.. Zavallılara yazıktır. Bu ihtiyar mâlûl adamlar tekâüd maaşı almak için aylar, hattâ yıllar aç beklerler. Hepsini yapıvereyim.» Gitti. Bir yığın evrakla geldi. Ve dedi ki : «Orda imiş» İçinde bir yıldır, Sıhhiye Vekâletine gelmek için Maliye Vekâletinde bekleyen evrak da varmış. Seksen kadar zavallının tekâüd muamelesi. Bu ihtiyarlar ve hastalar maaş alamıyorlar. Acıdır. Yüreğim parçalandı. Şayan-ı hayret hemde fecî şey. Zavallılar devlete bu kadar hizmet etmişler. Bir ihmal yüzünden bir yıldır, maaş alamıyorlar. Ordaki me'murun nasıl gözünü oymazsın?. Ne vicdansız me'mur. Ve buna bakmıyan müdür ve Maliye Vekiline ne dersin?.. «Öbürüsü gün gel;.. hepsini al!..» Dedim. Bütün muameleyi yaptılar. Geldi, aldı, gitti. Diğer misâl: Bir

gün çok teknik bir şey var. İsmet Hasan'a «Bunu umumî celsede sen müdafaa et!.» Dedi. İçtima günü Hasan söz söyliyecek. Celseye oturduk. Hasan'ın sarı, dokuz aylıkki gibi şişkin bir cüzdanı da var. Önüne masanın üstüne koydu. Müzakere başladı. İçinde dosyayı aradı, yok. Telâsla arıyor, yok.. Hasan'ı herkes söylesin diye bakıyor ve bekliyor. Lüzumsuz kimbilir neler doldurmuş?!.. İçinde ne var, kendisinin de bildiği yok. Biz de telâş ettik. Ayıp şey. Cüzdandaki kâğıtları karmakarışık ediyor. Aramasını da bilmiyor. Herkes de görüyor. Utandım, yerin dibine geçtim. Bereket versin Şefik arkadan «Ben getirdim.» Dedi. Ve dosyayı verdi.

Hasan hiç bir veçhile beş para etmez. Bereket versin Trabzon meb'usu Şefik'e. O muntazam adam. Hem ondan çok malumatlı. Hasan'ı bir derece idare ediyor. Hasan zaten kaç defa İsmet'e ve bana Şefik için ve Şefik'in de yanında «Şefik benim aklım, malumatım, dosyam ve cüzdanımdır.» Demiştir. Gördük. hakikaten de öyle. Zaten Hasan'ın bir meziyeti var; safderûndur. İçini, düşündüğünü söyler, saklamasını bilmez. Hele kızdırırsanız mutlaka en sır şeyleri de bir çocuk hiddet ve safiyetiyle ifşa eder. Nitekim frenkler bunun bu halini öğrenmişler. Ağzından lâf kaparlardı. Hele İtalyan Düyunu Umumiye Dâyinler Vekili Lozanda müşavir olan Nogara şeytan gibi bir adam. Hasan'ın peşini bırakmazdı. Arar, bulur, ağzından lâf kapardı. Bereket versin biz sırları, mühim işleri Hasan'a söylemezdik. Sade İsmet'le ben bilirdim. Zaten Hasan birinci ve ikinci komisyonların işleriyle hiç alâkadar olmamıştır. Hasan dimağan müstereddi bir hastadır. Bazan gözleri deli gibi bir manzara bile alıyor. Tahriş ve tenbih ettikçe hayvan sevkı tabiîsi gibi hareketler gösteriyor. Çok ve pek çok impulsif adamdır. Akıllıdır, güzel ve mantıkî söz söyler, fakat bir müddet sonra ayni mes'elede sözü deli saçması halindedir. Gelgeç deli derler, evet deliliği arasıra gelip az müddet de geçen ve sonra normal olan adamlar vardır. Bu da gelgeç akıllıdır. Bunun akıllı zamanı az. Zannediyorumki Hasan'ın ye-

rinde dirayetli biri olsa idi, ilk devrede bu işlerin de çoğu bir sureti hal bulmuş olurdu. İşte bu vaziyette iktisadî işleri de bizim sevk ve idare etmemiz zarurî idi.

Fransızların en alâkadar oldukları ve ehemmiyet verdikleri iş malî ve iktisadî işler. Bunların da en mühim ve başta olanı Düyûnu Umumiye.

Düyunu umumiye halledilecek. Harbi Umumî neticesinde elimizden giden yerlerse hissesi verilip Türkiyenin borcu azaltılacak.

İsmet bu işler için benim şiddetli ve def'alarca olan mümanaatıma rağmen ve sonunda benden habersiz Cavid'i de getirmişti. Cavid'de malî bir mütehassıs geçiniyor. Hasan, Cavit, Cahid Düyunu Umumiye işi ile meşguldürler. Bu üçü bir Trinite halindeler. Bir saç ayağı yaptılar, gece gündüz beraberler. Birbirlerinden hiç ayrıldıkları yok. Hem de daima ve hususî olarak da fransız hey'eti azası ile dost, halde onlarla oturuyorlar. Onlar ile yemekte ve gezmekte beraberler. Adeta bizimle hiç temasları yok. Sanki Fransız Hey'eti Murahhasası azasındandırlar. Halleri şüpheyi dâi bir hal çünkü Fransızlar bu işte ilk safta düşman. Bizim onların cephesi karşısında koyduğumuz müfreze ise onlar ile Tratisme etmiş bir halde zaten mütarekede Cavid'i Fransızların himaye ettiğini, Maltadan kurtardıklarını, vaktiyle Cavid, Maliye Nazırı iken Fransız Maliye mahafili ile pek sık temas edip ahbab olduğunu, Düyunu Umumiyede dâyinler vekilliği ettiğini de biliyoruz. Nasıl olsa Fransızlara minnettardır. Onlara karşı hiç olmazsa yüzü tutmaz. Bunlar da şüphemi artırıyor.

Bir adam sık sık bana geliyor. Düyûnu Umumiyenin Lozan'a iki milyon lira yolladığını, bu iş için bu parayı rüşvet vereceğini söyüyor. Galiba bana rüşvet teklif etmek istiyor, fakat cesaret edemiyordu. Biraz sonra bu para ve rüşvet verilmek istendiği herkesin ağzına düştü. Ayni zamanda Cavid'e Cahid'e rüşvet verilmiş olduğu da söyleniyor.

Müzakere, müzakere Cavid, Hasan Cahid düyûnu umumiyenin sermaye değil faizinin taksimi esası üzerine karar vermişler. Bu benim havsalama sığmadı. Borcun esasını, sermayesini taksim edip de Türk'e. «Senin borcun şudur. Bunun da senevî faizi ve amortismanı şudur. Her yıl bu miktarı vereceksin.» Demiyorlar da bütün borç Türkiyenin sırtında duracak. Sade faizi senevisi bizden arazi alan devletlerle Türkiye arasında taksim edecekler. Ya bu devletler : «Borç bizim değil, veremeyiz borç ahden Türkiyenindir. O versin..» Deyiverirlerse... Felâket!... Nitekim Berlin muahedesinde de sermaye değil, faiz taksim edilmiş. Sırp vesâir devletler vermiyormuşlar. Türkiye'ye haksız olarak o hisseleri de ödetmişler. Böyle vahim bir misal de var. İsmet, Hasan, ben görüşüyoruz. Dedim ki, yine sermaye taksim edilmiyor. Faizi senevî taksim ediliyor?» Hasan : «Çünkü sermaye taksimi fennen mümkün değildir. Onun için.» Dedi. Şaşılacak şey... Aklımda bu işe hiç ermiyor. Ya Hasan'ın dediği doğru ise... Fakat bu da aklıma bir türlü yatmıyor. Hasan'la uzun münakaşa ettim. Bu münakaşalar bir değil, birçok defalar tekerrür etti. Hasan sebep de gösterip izah edemiyor. Sade : «Fennen mümkün değildir, diyerek kesip atıyor.» Bu nakarat da beni ikna için kâfi gelmiyor. İsmet hiç fikir beyan etmiyor. Sade dalgın bir surette düşünüyor. Müşevves, şüpheli bir hali var. Bu hususta Hasanla çok süren münakaşalar, hatta kavgalar yaptım. Davam şu; ben diyorum ki; «Ortada bir yük var. On kişiyiz bize taksim edilecek. Meselâ yüz elli okkasının ilh... Ben de bu seksen okka yükü benim hissem, ufak ama ne çâre!.. Yükleyin sırtıma!... Diyeyim. Yüklesinler taşıyıp götüreyim. Başka şey'e aklım ermez. Başkalarına ait yük benim sırtımda duramaz.»

Nihayet Cavid'e sorduk; «Sermaye taksiminin fennen asla imkânı yoktur» Dedi ve onda durdu. Söylendik. Biz söylendikçe Cavid kızıyor. Pancar gibi oluyor. «olamaz!» Diyor. Bu adamda herşeyde ve çabucacık kıpkırmızı oluyordu. Hatta

mağrurane «sizin aklınız ermez!...» de dedi. Bu beni tahkir idi. Lâkin hakkı var. Hakikaten aklım ermez. Fakat sonra pratik gösterdi ki, o Türkiye'nin yegane mühim ve mağrur maliye âlimi Cavid'de bilmezmiş. Yahut suikasdi varmış. İkinci şık doğru ise. Şüphesiz en büyük hâindir. Düşman ile beraber çalışıyordu. Cahide ayrıca sordum. Ondan da ayni nakarat. Ha, Fransızlar bunu istiyor, Cavid böyle diyor. Demek Cavid de Hasan da Cavid'le müşterek... Felâket!... Ne yapacağız?... Bazan düşünüyorum. Bunlar bu işi bilirler ben cahillik edip itiraz ederek işi büsbütün güçleştirmeyeyim. Vazgeçeyim. Bildikleri gibi yapsınlar Diyorum. Fakat yine düşünüyorum; kasden böyle diyorlarsa... Para daleveresi oynuyorsa... iş de pek mühim. Cavid'e bir gün yine holde sordum. Ayni temerrüt. Nihayet düşündüm ki, bitaraf Avrupalı maliye mütehassısı bulup ona fikir danışmak hepsinden doğrudur zaten İsmet Cavid'i getireceğine böyle birisini bulmalıydı. İsmet'ten habersiz Ahmet İhsan'a böyle birisini bulmasını söyledim. Anadolu şümendiferi mes'elesi için Lozan'a gelmiş olan «Günter»i getirdi Ona sordum. Bu adam sermaye taksiminin pek âlâ mümkün olduğunu söyledi. «Maamafih ben iyi bilmem tahkikat yapabiliriz.» Dedi. Bu cesaretle Cavid ve Cahid'i aradım. Holde imişler «Bir mühim Avrupalı mütehassıs bulduk. Sermaye taksiminin fennen kabil olduğunu söyledi.» Dedim. Cavit kızardı. Pancar oldu. Bu adam pek kibirli idi. Ufak bir itiraz karşısında bile kan başına çıkar kıpkırmızı olurdu. «Mümkün değil ya, olsa bile tahvilâtı yeniden bastırmak milyonlara mütevakkıftır. Bu da astarı yüzünden pahalıya gelir.» Dedi. Bu sözü bir gedik idi. Demek gedik açtım. Cesaretim de arttı. Demek Cavid bunun fennen kabil olduğunu biliyor. Kasden olmaz diyordu. Hâindir.

Günter'i bu işi bütün tafsilâtı ile tahkik etmek için Zürih'e yolladım. Ordaki bankerlerden tahkik edip geldi. Dedi ki: «Sermaye taksimi teknikçe tamamiyle mümkünmüş, Tahvilât kâğıtları parçalanıp taksim edilemiyeceğinden, yeniden basılması

da pahalı olduğundan yeniden birer kâğıt bastırılarak ilâve edilirmiş. Bu da pek, pek yarım milyon liralık bir iş imiş.» Yerimden zıpladım. Doğrusu bu büyük bir hizmet olmuştur.

İsmet'e anlattım. İsmet yine bir fikir söylemiyor. Hasan'a söyledim. Ve sözüme ağır lâkırdılar da ilâve ettim. Hole indim Cavid'le Cahid'i buldum. Onlara da kâğıt ilâvesi meselesini söyledim. Cavid, «o da milyonlarca masraflı olur» dedi, hayır azami «yarım milyon olurmuş» dedim, çenesi tutuldu. Bu iş için Hüseyin Cahid de gazetesinde Cavid'in sözünü müdafaa ediyor, bizim aleyhimize yazıyor. Bizi cahillik ile itham ediyor ve bizimle alay ediyor. O da Dâyinler Vekili idi ya!... Bu efendiler yıllarla Düyunu umumiyeden çöplenmişlerdi. Halâ da çöplenmekteler... Biri yahudi, diğeri arnavut. Türk çalışsın frenklere para versin, umurlarında mı?...

Artık benim bu teslisden büsbütün sıdkım sıyrıldı. Bu işlerin başında Fransızlardan Bompar, Dekloneyer, Serre bos var. Bompar'a behemehal sermaye taksimi olacağını söyledim. «sizin delegeleriniz (Cavid, Cahid, Hasan) Anninte taksimi kabul ettiler, bile. O geçti. Geri dönülemez.» dedi. «Yok onlar kabul edemez, murahhas biziz» dedim. Hale bak dedim, hale bak!... Meğerse bizim reyimize danışmadan murahhasımız Hasan, müşavirlerimiz Cavid ve Cahid, bunu kabul etmişler. Felâket, vazifeşinaslık, hiyanet...

Bunun üzerine Fransızlar tarafından bir kıyamettir koptu. Telâş ve hararetli münakaşa, tehdit. Herşey var. İsmet'in sinirleri yine zayıfladı. Uyku uyuyamıyor. Yemeden içmeden kesildi, cdasında volta vuruyor. Adeta ne yapacağını şaşırmış. Nihayet bu iş için bizim umum müşavirlerin iştiraki ile büyük bir içtima yaptı. Münakaşa edildi. Dinledim, dinledim, nihayet ayağa kalktım. Dedim ki; «Bu iş mutlaka sermaye taksimi esası üzerine yapılacak!... Katiyyen başka türlü olamaz. Asla başka şekil kabul etmem» Hasan başını kaldırdı yan gözle bana bakarak (bu hali hiç gözümün önünden gitmez) «Sermaye taksimi

fennen mümkün değildir.» Dedi. Dedim. «Mümkündür, başka türlü olamaz.» Dediki; «Hayır!...». Dedim: «Sen bilmiyorsun. Arkadaşlar hepiniz işitin!... Sermaye taksimi olmayan bir muahedeyi ben imzalamayacağım. İsmet Paşa, Hasan Bey, imzalasa da ben imzalamayınca muahede olamaz» Hasan masanın üstüne çok yatar, Adeta burnu önündeki kağıda dokunur. Adeti böyledir. Bu vaziyetten telaşla doğruldu. «E, sonra ne olacak?» Dedi, «Ne olacak?» Dedim. Böyle müthiş bir hadise zuhur etmemesi için şimdiden Ankaraya yazarız. Hükümet sizin fikirlerinizde ise bana öyle emir verir, ya ben kabul etmez istifa ederim, yahut da hükümet beni kaldırır. O vakit siz imzalarsınız. Yahut seni kaldırır.» Hasan cevap vermedi. Ben de oradan çıktım. Pek tuhaf şey!... İsmet beni bu içtimaa çağırmamıştı. İçtima zamanını bana söylememişti. Haber alıp yetişmiştim. Bu sözlere de İsmet lâ ve naam demedi. Bu işte İsmet mütemadiyen fikirlerini saklıyordu.

İsmet pek izdırap içinde. Hali perişan. Bana da bir şey söylüyemiyor. Nihayet döküldü: «Cavid, Cahid, Hamid başımıza bela olmuştur. Bunları nerden getirdim?!...» Dedi.

Sana demedim miydi? Diyecektim. Ama sırası değildi. Çok perişan olmuş, acıdım. Fakat bu sözü çok isterdi. Taşı gediğine koymak lâzımdı.

Devam etti: «Bunlar düşmanla bir olmuşlardır. Hem düşmanla uğraş, hem de bir de bunlarla uğraş. Bunlar hıyanet ediyorlar. Kendi elimle ettim. Sen ise bana Cavid'i getirme diye çok söyledin. Bunlardan kurtulmadıktan sonra bu işi halledemeyiz. Engel oluyorlar. Hasan aptalını da bunlar iğfal ediyorlar» Dedi.

İşte dosdoğrusu bu idi. Benim de hissi yatım onların hıyanetinde idi. Bizim Hasan ahmağını da bilmem ne suretle elde etmişlerdi. Bizi içimizden de bombalıyorlardı. Bunlardan kurtulmak lâzımdı. Muhakkak.

İsmet bana dedi ki «Ben bir çare düşünüyorum Paristen

Ferid'i getirtelim. Ona sermaye taksimi üzerine bir proje yaptıralım. Fransızlar ile müzakereye onu memur edelim.» Dedim ki: «Münasiptir. Ancak bu adam huysuzdur, yalancıdır, ahlâksızdır. Bu suretle tehlikeldir. Puankara'nın tebliğinin mürekkebi de henüz kurumadı. Eğer söz dinler ve bir şey çıkarmazsa Pekâlâ» «Ben idare ederim» dedi. Hakikaten Ferid muktedirdir. Bunu Maliye Vekâletini yoluna koymakta göstermişti. Münasip idi. Yine dedim ki, «Bir tedbir daha var. En esaslısı budur. Bu Cavid'ler zehir neşreden bir menbağ halindelerdir. Cezrî hareket lâzımdır. Bu menbaı kurutmalı. Bunun için Cavid, Cahid, ve Hamid'i Lozandan göndermeli. Buna Hahambaşını da ilâve etmeli. Keza Nihayet Reşat da imtiyaz ve kadın işinden başka bir şeyle meşgul değil ve frenklerle çok temasta. Bize de henüz hiç bir hizmet'i görülmedi. Pek hafif meşrep bir adam. Çalışmıyor da. Hiç bir sözünde de durmuyor. Bu beşini Lozandan gönderelim. Saha açılır.» İsmet «iyi ama ben bunu yapamam!... Dedi. «Niye?. Pekâlâ yaparsın. Sen reissin.» Dedim. Dedi ki: «Sen yap!...» İsmet bu!... Kendine düşman kazanır mı?... Millet, devlet işi ikinci, derecededir. Evvelâ şahsı. Entrikacı bu?. Hiç merdane açık iş yapar mı?... Ben «Peki, ben yaparım.» Dedim. Rıza Nur Türk için menfaatini, hatta başını derhal ortaya kor.

Derhal bunlara tebliğ ettim. Müşavirlikten azledildiniz. Hemen bu akşam Lozanı terk edeceksiniz!... Etmezseniz bunun akibeti ağır olur. Hepsi gittiler, Sade Cavid bir kaç gün izin istedi. Bir kaç gün sonra o da gitti. Nihat Reşat'a İsmet bilmem neden ve benden gizli bir memuriyet süsü verilerek gönderilmiştir. Cahid müşavir değildi. Müşavir olmadığından Cahid'e bir şey diyemedik.

Bu unsurların kaybolması fransızlara ağır geldi. Söylendiler. Bompar bundan bize şikayet etti. Tabii işin lehimize tesiri oldu. Hakikaten bundan sonra işte hafiflik hissettik.

Ferit geldi. Projeyi bizim verdiğimiz esaslar dairesinde yap-

tı. Fransızlar ile müzakereye başladı. Fransızlar, «Bu yenidir. Başka esaslar kabul edilmiştir. tekrar dönemeyiz.» Dediler. Ferit cidden huysuz, dirayetlidir. Fakat idaresizdir. Kendini derhal düşürür. Ne idi notlarımda kaydı yok, iyi de hatırlıyamıyorum, bir pot kırmış, franklerle kavga etmiş. Frenkler bir nota verdiler. «Böyle bir adamla asla müzakereye tenezzül etmeyiz» Dediler. Ben frenklerle bu kadar kavga ettim, iş asla buraya düşmedi. Ferit bir hamlede kopardı. İsmet nihayet Ferid'i gerisin geriye göndermeye mecbur oldu. Fakat biz yeni esası koyduk ya. O esas üzerinden müzakereyi bizim müşavirlerle devam ettirdik. Ve Nihayet sermaye taksimi bakul edilmiştir. Bu büyük bir zaferdir. Bunu hatırladıkça doğrusu göğsümün kabardığını hissederim.

Hamit bana, bir sene evvel Pariste Porse civarında rastgeldim anlattı : «Sulhden sonra Lozandan avdet ederken İstanbulda İsmet'i ziyarete gittim. Beni büyük bir muhabbetle ve güleryüzle karşıladı. Kucaklayıp şapur şapur yüzümden öptü. Benim Hamidciğim» Dedi. «Lozan hadisesini unutmuş.» Dedim. Birgün sonra Ankaraya gitti. Mecliste nutuk vermiş. Bizi hıyanetle itham etmiş. Bu adam nasıl içi dışı başka bir adamdır?» Dedi. Güldüm. «O öyledir kimi en çok sevmezse, ve o aralık ona fenalık yapacaksa en çok ona muhabbet ve samimiyet gösterir. Eğer birine bir gün çok muhabbet gösterirse, o adam bilmeli ki, o esnada O'na müthiş bir düşmanlık yapmakda, felâket hazırlamaktadır.» Dedim. İsmet bu!... Topçu İhsan'a da büyük (!) hizmetlerine dair imzasiyle vesika vermiş, üç gün sonra irtikâb maddesinden onu hapse soktu. Beni Mustafa Kemal'in arzusuna rağmen «onunla kat'iyen çalışamam» diye kabineden atmış. Mustafa Kemal : «Nasıl oldu?. Arkadaşımızdır.» Demiş. İsmet : «Ben onu idare ederim.» Demiş. Ayni gün bana Sinopa «Sen Türkiyenin en değerli evlâdısın. Senin hizmetinden vareste olamam. İstirahat müddetinin bitmesini bekliyorum» diye telgraf çekmiştir. İsmet'in böyle misalleri hesapsızdır.

Ekseriya ben, muhtelif encümenlerimizi müzakereleri esnasında dolaşırdım. Hasanın Lozana getirdiği benim Sirkecide Hasan'a : «Bu çocuk ahlâksızdır, hırsızdır. bunu götürme!» Dediğim ve Hasan'ın «Pek namuslu bir gençtir» deyip götürdüğü çocuğu her encümende ve daima görüyorum. Dikkatimi celbetti. Bunun böyle heryerde bulunması lüzumsuz, niye sanki?.. Şüphelendim. Bu çocuğa dedim ki: «Senin bu encümenlerde ne işin var? Bir daha seni buralarda görmiyeceğim. Hiç bir encümene girmeyeceksin. Bir daha görürsem ayağını kırarım.» Fakat her gün herşeyle uğraşmağa imkân vakit yok ki... Hatta unuttum, gittim. Düyun'u Umumiye için meşhur büyük içtimada son sözümü söyleyip çıkarken yine bu çocuğu orada bir köşeye sıkışmış gördüm. İşi yok. Dinliyor .. Ben hiddetimden ve başka işim de var. Çıktım ve çocuğu unuttum da...

Bir kaç günler geçti. Otelci bu çocuğun (adını hâlâ bilmiyorum) üç gündür meydanda olmadığını, kapısını açtıklarını, içinde eşya olmayan kötü bir bavulunu bulduklarını, otele 600 frank kadar borcu olduğunu söyledi. Bu para iki bin Türk lirasıdır. Meğerse bizim müşavir ve kâtiplerden de ödünç diye paralar almış yemiş. Onlar da çocuğu aramağa başladılar. Çocuk yok. Polise haber verdik. Aradı. Polisin tahkikatı bitmesinde verdiği malumat şudur : Bir gece Lozanın bir fena meyhanesinde İsviçrenin en mühim hırsızlarından biri ile görülmüş. Bir gece yarısı Venizelos'un otomobilinde görülmüş. Fransız Hey'eti ile temasta imiş. Geceleri sık sık Rus Hey'eti Murahhasasına gidermiş. Hele son günlerde hep orada imiş. Bizim otelde geceleri kumar oynarmış. Üç gün evvel İsviçre hududundan çıkmış, Viyana civarında trende birinin bavulunu çalmış. Ordan Rusya'ya geçmiş.

Hasan'a dedim ki : «Gördün mü? Sana bunu Sirkecide söyledim. Bu oğlanı götürme dedim. O namuslu bir gençtir dedin. Nasıl namusunu beğendin mi?» Hasan'da lâf yok. İlâve ettim. «Bari aklın ermiyor, lâf dinle!.» İnnellahe maassabirin. Bu eşek

Hasan'dan hakikaten çok çektik. Çok işleri berbat etmiştir. Temizleyinceye kadar göbeğimiz çatlamıştır. Kimi pisliği de temizlenememiştir.

Bu borçları, devletin namusu olarak heyet-i murahhasa bütçesi tesviye etti. Rezil olduğumuz da üstüne caba kaldı. Ben reis olsam bunu Hasan'a ödetirdim. İşin asıl fenası demek bu namussuz oğlan bir düzüye hafiyelik etmiş, ne gördüyse, ne işittiyse, muhasım safa haber vermiştir. Fransızlar, İngilizler bana muarız idiler. Ve bir düziye «sulha bizzat sen mani oluyorsun. Mukavemet hep sendendir.» Diyorlar. Demek bu ve daha başka içimizdeki casuslar ile olanı biteni elifi elifine haber alırlarmış. İsmet sağır.. Ne kadar kulağına da sokulsan, yüksek sesle söylemeyince anlamıyor. Halbuki bu mahzurdan dolayı, konuşmalarımızı duymasınlar diye odasının iki yanındaki odaları da biz kiralamıştık. Meğerse ayaklı casuslar varmış.. İşte bazen insan işi şüphelenir, hatta iyice üstüne de kondurabilir. İşin tedbiri kolaydır. Almak ister. Fakat söz dinletemeyince, yaptıramayınca faydasızdır. Belâyı defedemez. Bu oğlan mes'elesi de böyle oldu. İşte Hasan'ın dirayetine bir delilde budur.

Bu esnada idi bir gün asansöre bindim. Senyos'da bindi bana dedi ki : «İşler nasıl?..» «İyi..» Dedim. «İyi değil, sulh olmayacak» Dedi. «Niye?» Dedim. «Sebebi sırf sensin. Ne ağır mes'uliyet altındasın ne cesaretle bu mes'uliyet altına giriyorsun?» Dedi. Beni korkutmak istiyor. Aldırmadım.

Yine bu esnalarda fransız, ingiliz matbuatı şiddetle benim şahsım aleyhine neşriyat yapıyorlarmış. Bizimkiler haber verdiler. Ben aldırmadım bile. Tabiî düşmana düşman maval okumaz ya!... Menfaatlerine hizmet etsem yapmazlar. Aksine methederler. Bir gün Bompar holde yanıma geldi. Pek terbiyeli ve nazik bir adamdır. Hoş beşten sonra «Matbuat ne kadar aleyhinde.» Durdum. Cevap vermedim. «Haberin yok mu?» Dedi. Galiba haberim yok zannediyormuş. Çünkü harekâtımda bir tesirini görmemiş anlaşılıyor, şimdi haber vermeğe gelmiş. «Ha-

berim var» Dedim. Hayret işmizazı gösterdi ve «Canım niye yapıyorsun? Bak bütün fransız ingiliz matbuatı senin aleyhinde. Kendine niye fena dedirtiyorsun?» Dedi. «Canım benim ne kabahatim var?.. Niye benim aleyhimde yazıyorlar?» Dedim. «Çünkü sulhun olmamasına sen sebepsin..» Dedi. Hayretli bir tavırla «Niye?» Diye sordum. «Çünkü ayni tabirini söyleyeyim Pruf de la resustance (mukavemetin mihveri, esası) sensin. Sen mukavemet etmesen çoktan muahedeyi yapıp halletmiştik. Mukavemetten vazgeç de bu aleyhindeki neşriyattan kurtul!.» Dedi. Demek ki bu adamlar mukavemetin benden geldiğini aynen celselerde gördükleri gibi bir kısmını da casuslarıyle öğrenmişler, beni korkutup mukavemeti kırmak için aleyhime neşriyat yapıyorlar. Zaten malûmdur ki gazetelere böyle harici şeyleri Avrupada hariciye nezaretleri verir. Emreder. Halbuki böyle şeyle bana vız idi. Bunu bilmiyorlar. Ben gürültüye pabuç bırakanlardan değilim. Kendisine şu cevabı verdim : «Mösyö Bompar!. Ben aleyhimdeki bu neşriyat ile iftihar ediyorum.» şaşırdı. «Nasıl olur? Bununla iftihar edilir mi?» Dedi. Dedim ki : «Siz düşmanımızsınız. Burada karşı karşıya durmuşuz, harp ediyoruz. Düşman düşmanı metheder mi? Sizin matbuatınız beni zemmettikçe Türkiyede derler ki : «Bravo, Rıza Nur'a demek milletin hukukunu iyi müdafaa ediyor ki bunlar onun aleyhindedirler.» Bompar manalı bir surette yüzüme baktı. Elimi sıktı ve hiçbir şey söylemedi, gitti. Birkaç gün sonra da aleyhimdeki neşriyat dindi. Demek ki bunun da fayda vermediğini Bompar bizzat görüp faydasız yorgunluğu bitirdiler.

Bu neşriyatla Fransa ve İngilterede benim adımı şedid, uyuşmaz, birotal hatta vahşi çıkarmışlardı. Bir gün Tan Gazetesi baş muharriri bizim sefire (Ferid) Pariste söylemiş, o da sonra bana söyledi ki şudur : Bu baş muharrir Lozandan avdetinde (inkıta' zamanı) Bompar'a beni sormuş : «Bu burotal adam nasıl adamdır?» Demiş. Bompar da «Bil'akis nazik, centilmen bir adam. Sade mukavemeti pek...» Demiş.

Halbuki Almanya, Avusturya gazeteleri benden çok bahsetmişler ve bana takdirler yağdırmışlardır. İşte zem ve medih vaziyet ve menfaat mes'elesidir.

Bompar'ın ve diğerlerinin mukavemeti benden görüp, bunları söyleme ve yapmaları bir de İsmet Paşa'nın onların dediklerini dâima kabul ettiğini göstermektedir.

Yine bu esnada İngilizler otellerinde resmî ziyafet vermişlerdi. Bu otelin salonu kenarlarında büyük direkler olan güzel bir yerdir. Yemekten sonra herkes dans ediyordu. Ben de bir direğe yaslandım. Seyrediyorum. Kadınlarda müthiş elbise, tuvalet var. Her biri bir melek gibi, üstlerindeki mücevheratın hepsini toplasan Türkiye'nin bir senelik olmasa bile altı aylık bütçesidir. Halimizi düşünüyorum. Türkiye iki üç asır evvel ne idi, şimdi ne?.. Dalmışım. Biri kolumdan tuttu. Kendime geldim. Baktım madam Bompar. Bu ihtiyar bir madam. Boynunda on taşlı bir gerdanlık var ki, teker taş her biri fındık gibi. Pür hiddet. Beni dövecek gibi bir tavır almış. «Buyurun madam» Dedim. Başladı.

O — Siz Türkler nankörsünüz. Sen kötü bir adamsın. (içimden «lâ havle velâ kuvvete... Her belâ da beni mi buluyor?. Bu kadına ne oluyor?. Ne ağır söz? Hemde ilk sözü böyle. Kocası terbiyeli karısı ne halde?!..» Dedim. Devam etti.)

O — Siz iyilik bilmezsiniz.

Ben — (Kemali nezaketle) Pardon madam. Ne var, ne oldu?.

O — (Şiddetle) Ne olacak? Sulhü sen yaptırmıyorsun. (Hoppalâ al bundan da...)

Ben — Hayır madam. Yanlışınız var. Biz hepimiz sulh için can atıyoruz. Hep ona çalışıyoruz.

O — Hayır bizzat sen mani oluyorsun.

Ben — Niye?..

O — Mukavemeti yapan sensin. Sen mukavemet etme sulh

derhal olacak. (İçimden hâ, anlaşıldı. Yine mukavemet mes'elesi, diyorum)

Ben — Yanlış madam. Affedersiniz madam. (Demek bunlar benim mukavemetimi kırmak için herşeyi yapmışlar : Aleyhde de neşriyat, tehdit, rüşvet verme tecrübesi. Tasiri olamayınca artık ümitsiz kalmışlar. Şimdi Madam Bompar korkmuş kancık kurt gibi bana saldırıyor. Ve demek frenkler, ben olmasam İsmet'le sulhü derhal yapacaklarına eminler. Demek İsmet onlar ne derse kabul ediyor. Ben mâni oluyorum.)

O — Hayır, hayır, sen mes'ulsun.

(Diyor, bağırıyor. Etrafıma bakmağa başladım. Herkesten utandım. Kanı beni ve Türk Milletini müthiş tahkir ediyor. Kan beynime çıktı. Fakat ne yapayım? Kadın. Nezaketi elden bırakmıyorum. Fakat kendimi pek güçlükle tutuyorum.)

Ben — Madam, lütfediniz. Hadi beni tahkir ediyorsunuz. Hatırınız için kabul ediyorum. Tek keyiflenesiz, fakat zavallı Türk Milleti'nin ne kabahati var? Bir milleti tahkir ediyorsunuz! Rica ederim, bari bunu yapmayınız!..

O — Evet, evet. Türk milleti nankördür. Adidir. İsbat ederim. Dinle : Biz İstanbulda sefir iken Balkan Harbi zamanında cemiyet teşkil ettim. Para topladım. Hastahaneleri dolaştım. Yaralılarımıza bu kadar baktım. Bunun kadrini bilmiyor, şimdi sulhü yapmıyorsunuz?.. Bu nankörlük değil mi?.. (Ne kadar olsa kadın... İşte zaafı, akıl ve mantığının cılızlığı sırıtıyor. Hastalarımıza bakmış. Bende bunun şükranı olmak üzere devletin bütün hak ve hayati menfaatlerini bırakıp sulhü istedikleri tarzda yapıvermeli imişiz... Bu terbiye de değil, insan hayrat ve hasenatını başa kakar mı?.)

Ben — Peki madam!. Mademki siz arzu ediyorsunuz, böyle bir velinimetlik de yapmışsınız. Sulhü yapalım. Peki...

(Baktım keyiflendi ve «yapıverin!.» Dedi.

Ben — Yapalım, fakat sulh nasıl olur, bilmiyorum. Ne yapalım ki sulh olsun?

O — O pek kolay... Mukavemet etmedinnen olur, biter.

Ben — Öyle mi? Öğrendim. Mersi Madam... Fransanın bu işte hayati bir mes'elesi yok. Nihayeti bir kaç frank. Halbuki Türkiyenin hayatı mevzuubahs. Bizim için mukavemet etmemek Türkiyeyi ölüme mahkum etmek demektir. Madem ki sulhün tılsımı mukavemet etmemektir size pek rica ederim madam, kocanıza söyleyinde istediklerini istemesin. Bizim teklifimize mukavemet etmesin. Sulh derhal olur.

(Şüphesiz bu söz senet idi. Fakat bir aşk macerasında kadınlık izzetinefsi fena halde yaralanmış bir kadın gibi Madam Bompar yaralı bir kaplan tavrı aldı.

Durdu... Lâkırdı bulamıyor. Geriledi... Gidecek gibi idi. Yine bana ilerledi. Ben o'na bu sözleri söylerken sol elimi kaldırmış, serçe parmağımı inbisat, diğerlerini inkıbaz haline koymuş söylüyormuşum. Sağ elini uzattı. Sebabe parmağının ucunu bu uzanmış parmağımın üstüne koydu ve dedi :)

O — Siz vahşisiniz. Hem bu, işte. Bu damarlarınızda var, ırkınızın kanından geliyor.

Bonjur bile demeksizin savuştu. Şimdiye kadar fransız kadınında bu kadar terbiyesizini görmemiştim.. Kadın.. Hem resmi delege değil, nesine lâzım... Öyle kızdım ki kendi kendime : «Kadın döğülmez derler. Gelde döğme... Böylesi döğülmez mi?... Bu nasıl saçından tutup ayağının altına alıp da çiğnenmez... Yer ve vaziyet müsait değil ki, hadi yap!.. Bir kıyamettir kopar. Türk vahşileri kadın dövüyor diye avazları çıktığı kadar bağırırlar. Sanki bu Avrupa denen toprakta yaratıldığından beri kadın dövülmemiştir. Halbuki hergün kocaları, başkaları kadınları döğerler. Bunlar vahşi olmaz. Bize gelince vahşi oluruz.» Dedim.

Bu kadın son zamanlarda bir sinir nöbeti geçiriyordu galiba. Hayızının kesilme zamanımı idi bilmem! Bizim otelin holünde bizim müşavirlerden birini yakalıyor, onlara sulh dersi veriyor. Diğer birini yakalıyor, haşlıyor. Bu işi kendi heyetleri kâ-

tiplerine de yapıyor. Bu faaliyeti herkesin nazarı dikkatini celbediyor. İşittim ki, Fransızlar ya bizzat kendileri kadının adına Madame le fout, kırbaç madam koymuşlar.

Bu dağıtti ama bize beiâ eksik değil. Bizim eski sefir ve diplomatlardan bana mektup yazanlar var. Ders, nasihat veriyor, tekdir de ediyorlar. Bu mektupların hülâsası : «Ayol bu ne şirretliktir? Herşeyi reddediyorsunuz. Böyle diplomatlık olmaz. Yumuşak olun!. Sonra koparacaksınız. Sulh olmayacak.» Cesaretsizlik verecek şey... Fakat aldırmıyorum. İçimden diyorum ki ; «Siz birer kabakdınız, dikildiniz, yapraklandınız. Mahsulünüzü verdiniz. Kurudunuz. Hem ne de mahsul?»

İsmet de ayni mektuplardan alıyormuş. Bana hiç muhaberesini gösterdiği yok. Ama bunları gösterdi. İhtimal mukavemetimi kırmak için yapıyordu. Bir de mutlaka ilerde sulh olmazsa mes'ulü benim olduğumu şimdiden gösteriyor. Beni itham edecek. Bunları da delil tutacağını içinde kurmuş. Sonra işittim ki yalnız bunlardan Rifat Paşa eski diplomat arkadaşlarına : «Karışmayın!.. Bunlar bizim gibi miskin diplomat değil. Biz hep verir ve hem de teşekkür eder, minnettar görünürdük. Bunlar kafalarına vuruyor ve alıyorlar. Şimdiye kadar çok güzel şeyler aldılar...» Demiştir. Bu eskiler gibi bir de yeni diplomat var. Romada mümessil Celâl Arif. O da İsmet'e, bana mektuplar yazıyor. Hüsnü-idare, Arnavutluk, Karadağ ve Mısır ile ittifak suretiyle bir müslüman ittifakı, ve bununla frenklere karşı durmağı tavsiye ediyor. Hele bununkisi baştan aşağı zırva. Müslümanlarla ise, Karadağ ne oluyor? Hem müslümanların hepsi, frenklerin elinde esir, nasıl ittifak yaparlar?. Hem ne kuvvetleri var?. Karadağ ise Dünya yüzünden silinmiş bir devlet...

Derken birde başımıza Hidiv Abbas Hilmi çıktı. Abbas Hilmi Lozanda imiş. Nihat Reşad'ı bana musallat etti. İllâ benimle görüşmek istiyormuş, «Nereye emrederse geleyim. Fakat mülâkatımız gizli kalsın.» Diyormuş. Bu eski, mevkii yüksek adam «Ben ona giderim.» Dedim. Gittim. Şundan bundan lâf edildi.

Çok durmadım. Çıkıyorum. Paltomu tutmak istedi. Kat'iyyen olmaz dedim. Zorladı ve tuttu. Tabasbusuna hayret ettim. Esasen bence âdi ve mülevves bir mahluktur. İsmetle de görüşmüş İsmet bana söylemedi. Bu adamın her işi, hareketi menfaate bağlıdır. Derhal Brüksel bankalarında parası varmış. Harpte haczetmişler. Halâ vermiyorlarmış. «Bunu alıverin» Diyor. Bir kısmını Hilâliahmere teberru edecekmiş. Bunu söyledi. «Peki» Dedik. Arif Paşa adında bir kâtibi varmış. O gelip gitmeğe başladı. Bu yetmedi, arkasından Londradaki mâli işlerini tesviye için bizden Londraya gitmeğe pasaport istedi. Artık yakanızı bırakmıyor. Bunu adamlarından biri bana söyledi. Dedim : «Biz hey'eti murahhasayız, pasaport veremeyiz.» Gitti : «Ben Türk heb'asıyım.» Cevabını getirdi. Öyle ama bizim vazifemiz değil. Ankaraya müracaat etsin.

Bu esnada Celâl Arif hikmet dolu (!) sözlerinin Romadan tesir etmediğini düşünmüş olacak ki, Lozan'a geldi. Hidiv bize adamları vasıtasıyle Celâl Arif aleyhinde müthiş şeyler söyledi. Biz Hidiv'den böyle bir şey istemedik ama söyledi. Şöyle ki : Hidiv Romada imiş. İtalyanların kendisini hudut haricine atacaklarını işitmiş. Mümessil Celâl Arif'e müracaat etmiş. O'da ben mâni olurum demiş. Fakat biraz sonra «Bazılarına rüşvet vermek lâzım geliyor.» Demiş. Hidivden 5000 İngiliz lirası almış. Sonra «Hilâli Ahmer'e para lâzımdır.» Demiş. Bin lira daha almış. Bu parayı da Hilâli Ahmer'e yollamamış. Hidiv İtalyada kalmış. Fakat haber almışki, kendisini İtalyadan çıkarmak havadisi asılsız imiş. Bu da Celâl Arif, para çekmek için tertip ve işaası imiş. Hidivin kalması için rüşvet de dağıtmamış, paraları yutmuş.

Ben : «Lâfa inanmam, vesika göstermeli.» Dedim. Bunlara dair Celâl Arifle olan muhaberesi ve paranın alındığına dair senet kopyelerini gösterdi. Makine ile kopye edilmiştir. Fransızcadır. Sinopta kütüphanemde duruyor.

Hidiv duramaz. Bize hiç lüzumu yokken bu casusluğu yap-

ti. O öyledir. Casusluk yaptırır, bizzat casusluk yapar. Entrikasız rahat edemez. Lozanda etrafta bir takım 'Suriyeli politika serserileri var. Bunların başları bizde eski mebuslardan dürzi Şekip Arslan ve Caberizâde İhsan'dır. Bunlar «Suriyeyi Fransızlardan kurtaracağız. Seni Suriyeye Hidiv yapacağız. Ordan Mısırı da alırız.» Diyorlar. Hidivden para koparıyorlar. Hidiv memnun. Bir müddet sonra bunları koğdu. Koğdu ama boş duramaz ki... Yanına diğer bir takım serserileri topladı. Bu sefer Hicazda Halife olacak. Bu, O'nun zaten eski Hidivlik zamanı gaye ve davasıdır. Hidivi biraz da bunlar yoldular.

Nemize lâzım. Ne yaparsa yapsın. Zaten işten bizim vaktimiz yok. Fakat Hidiv fazla geldi. Londraya pasaport almak için bana rüşvet teklif etti. Vasıta olan adam Suphi Nuridir. Sevdiğim adamdır. Çirkin bir vasıtalığı nasılsa farkına varmayarak olacak, yaptı. Suphiyi tekdir ettim. Git o pis herife söyle!. Burda rüşvetçi yoktur. O kendi, râşi, mürteşî, mürtekip, her şeydir. Herkesi kendi gibi zannetmesin!.» İşte bu bizi Hidivle tutuşturdu. Artık Hidiv : «Rıza Nur beni mahvetti. Ben de O'na yapacağım» Diye herkesin yanında bağırıyormuş. Nihayet Ankaraya, Rauf'a bizi şikâyet etmiş. Rauf sersem adamdır. Başvekil sıfatiyle İsmet'e : «Ne demek, Hidiv Türk teb'asıdır. Himaye etmiyorsunuz. Bilâkis aleyhine hareket ediyorsunuz. İşini yapın!.» Meâlinde bir şifre verdi. O'na İsmet aleyhine olsun da ne olursa olsun hemen kullanır. İsmet köpürdü. : «Bak Rauf ne yazıyor!. Bu adamın imanını gevreteceğim...» Dedi. Bunun da hassas noktası Rauf. Rauf onu tekdir ediyor ya!... O'da o'na elinden gelen herşeyi yapacak!... Dedim ki : «Hidiv bize rüşvet teklif etti idi. Bunu ona cevap yaz!.» «Hah!.» Dedi. Ve yazdı. Rauf'un şiddeti, ateşi saman alevi gibi geçip söndü. Mes'ele de kapandı.

Etrafında serseri Suriye arapları da para aldıklarından efendilerine imtisalen aleyhime koyuldular. Hatta Lozan Gazetesinde aleyhime bir makale bile yazdırmağa muvaffak olduiar.

Bunun için kimbilir gazeteye ne kadar para vermişlerdir. Makaleyi bana gösterdiler. Saçma ve lâftan ibaret ve hiç bir ithamı havi olamayan bir şey... Zaten böyle şeylere aldırdığımı yok.

Bu esnada Suriye Arapları namına, Suriye Hey'eti Murahhasası olarak Lozan'a bir heyet gelmiş. Bunun namına Caberizade İhsan adında biri benden mülâkat rica etti. «Gelsin!..» Dedim. Yatak odamda konuştuk. Halepli ilk mebuslardan Nafi Paşa'nın oğlu imiş. Reşat'a veya Vahideddin'e mabeyncilik etmiş. Sonra da Şamda Faysal'a mabeynci olmuş. Domuzcasına bir arapcı, demek İstanbulda ikende Faysal ile beraber arapcılık ediyormuş. Bizimkiler böyle birini Türk sarayına kadar, hem de mühim bir memuriyetle sokmuşlar. Ah bu gaflet!.. Her vakit; her vakit... Demek orada içimizi uydurmuşuz!...

Meramını anlattı. Hulâsası şudur :

«Suriyede Fransızlar aleyhine isyan edeceklermiş. Fakat kudretleri yokmuş. Türkiye ordu gönderip fransızları koğmalı imiş. Sonra da Suriyeyi bu araplara vermeli imiş. Araplar müstakil bir devlet yapmalı imiş.»

Öyle kızdım ki, birden tepem attı. Biz sulh yapacağız diye canımız çıkıyor. Yeniden harp oluverir diye korkudan ölüyoruz Bu ise gelmiş ne makamdan çalıyor?!..» Bu adam belki de Fransız hafiyesi idi. Ayni zamanda arap davasına çalışıyordu. Bilmem... Aramızda şöyle ve pek hararetli bir muhavere başladı. Bunu yazıyorum ki, arapların zihniyeti, küstahlığı, hayasızlığı nedir, Türk nesilleri bilsin :

Ben — Ordu göndereceğiz. Kan ve para dökeceğiz. Suriyeyi alacağız. Sonra da size vereceğiz. Bu kadar fedakârlığı ne için yapacağız?

O — Biz de siz de müslümanız. Bu sebeple bu vazifenizdir.

Ben — Bunu şimdi mi öğrendiniz?. Söylüyorsunuz. Harbi Umumide müslüman olduğumuzu bilmiyormuydunuz. Türkiyenin düşmanları ve Hıristiyanlar ile birleşip bizi Suriyeden koğdunuz. O kadar da değil, ahaliden Türkleri kestiniz, mallarını

yağma ettiniz. Kadınlarının ırzına geçtiniz. O vakit müslüman değilmi idiniz?!..

O — Mazidir. Unutulmalı.

Ben — Sen pek küstah bir şeysin. Bu unutulur mu?. Bak, ne vakit unutulur? Bir def'a biz oraya gelelim. Sizi keselim, soyalım, kadınlarınıza fuhuş yapalım. Belki o vakit unutulabilir. Ödeşmiş oluruz.

O — Aman, bunlar nasıl lâkırdı?. İslâmiyet bize bu vazifeyi vermiştir.

Ben — Siz unutuyorsunuz. Türk bunu unutamaz. «Fransızlar bize zulmediyor.» Diyorsunuz. Biz Türkler bunu işittikçe keyif duyuyoruz. Ezsinler sizi . Lâyıksınız... Bu size Allahın gazabı, alçaklığınızın cezasıdır.

O — Aman etmeyin, itidale geliniz. Biz müstakil olursak size çok yardımımız olur. İttifak yaparız.

Ben — İttifak sizin olsun, siz kendinizi bile müdafaa edemezsiniz. Bozuk bir nesilsiniz. Cebin bir halksınız. Sizin askerliğinizi biz biliriz. Siz müstakil olur da ittifak yaparsaz bir de sizi müdafaa etmek için Türk Ordularını kullanmalıyız. Sırtımıza yük olursunuz. Sakın müstakil olmayın!...

O — Siz yanlış fikirdesiniz.

Ben — Hem bize bu kadar ettikten sonra ne suratla gelip de bizden imdad istiyorsunuz. Siz de haya yok mu?... Yüzünüz kasap süngeri ile mi silindi. Biz oraya girersek size istiklâl mi?.. Sizi müstemleke yaparız. Siz buna lâyıksınız. Bunu eskiden bilemedik. Türk asırlardan beri arabı, Müslümanlığı muhafaza için bütün bir avrupa ve küfür cihanı ile uğraştı. Sel gibi kanını akıttı. Harbi Umumide bunun şükranını gösterdiniz. Bu ders yetmiyor da yine mi sizi muhafaza edeceğiz. Türk olmasa idi bugün ne arap, ne de Müslümanlık vardı.

(Bu adamın sade bir istinadgâhı var Ne olmuşsa olmuş... Siz müslümansınız, biz müslümanız, bize yardıma mecbursunuz. Yine bunu söyledi. Hem de lütûf değil mecburiyet halinde.

Artık kabak tadı da vermişti. Daha ziyade kızdım. Dedim ki :

Ben — Eğer Müslümanlık bize bu kadar kötülük yapan size karşı böyle bir vazife tahmil ediyorsa dinden de çıkmağa hazırız.

O — (Elleriyle kulaklarını kapayarak) Aman, bu ne ağır şey!.. İşitmeyeyim.

Ben — İşit, işit!.. Hadi şimdi kalk da git, fransızlar sizi inim inim inletsinler. Ağlamalarımız Türk'e sadrine şifa verir, musikidir...

Kalktı defolup gitti. Hani derler ya şu adam insanı dinden çıkarır, çıkartacak.. Düşünün Türk para ve mal dökecek. Suriyeyi alıp araplara «Buyurun» diyecek. Bunu istemek için çok hayasız olmak lâzımdı. Daha dün bize ne hıyanetler yapmışlardı?!..

Mısırlılardan da bir heyet var.-Lozan konferansına. bize, diğer heyetlere beyanat gönderiyorlar. Mısırın İngilizlerden kurtarılıp müstakil edilmesini talep ediyorlar. Bunlar Said Zağlol'un« Vafd» Partisi. Ermeni, Keldanî, Asurî, ilh... Hıristiyanları konferansa kabul edip dinleyen frenkler, zavallı Mısırlıları kabul etmiyorlar. Bunlar Ermeni mes'elesi zamanında bulunupta bize müracaatlarını yapsalardı. Ben bunların celseye kabulünü de resmen teklif ederdim. Ne çareki bu işler geçtikten sonra meydana çıktılar. Sade bize : «Mısırı İngilize değil, Mısır Miletine terk edin» diye ısrarda bulundular. Biz umumi bir tabir le terk ettik. Mısırdan bize ne?. Vaft Zağlol Türk aleyhdarı. Harbi Umumide İngilizlere bir milyon insan verdiler. Bunlar cebren değil, para ile yazılmışlardır. Halâ sırası düştükçe Mısır matbuatı «Biz Harbi Umumide İngilizlere milyonlarla insan ve para verdik. Yardım ettik. Bize istiklâlimizi vermiyor.» diyorlar. Bu Mısırlılarda çoğu Çanakkalede kullanılmışlardır.

Lozana Dünyanın her tarafından geliyorlardı. Bir takım serseriler, politika avcıları, koşup dökülmüşlerdi. Bir gün Basri imzasıyla bir mektup aldım. Tarza bakılırsa sanki gayet dos-

tum imiş. Beni takdir ediyor. Görüşmek istiyor. İmzasının kıçına bir de Halistürk adı takmış. Eskiden böyle şeysi yoktu. Bilâkis imzası Basri Dokakin idi. Yani Arnavut Kıra neslinden imiş (!) Şu adam ne yaman sahtekâr, serseri ve edepsizdir. Vaktiyle ilk mecliste Debre meb'usu idi. Şiddetli İttihatçı idi. Onlardan nazırlık istedi. Alamayınca muhalif oldu. Derhal Sadık'la birleşti. Hürriyet ve İtilâfın o mülevves kliğine aza oldu. Tabiî benimle de büyük düşman. Aramızda mevcut bir selâm sabah vardı. Onu da kesdik. Sonra bu adam Basri Dokakin imzasını kullandı. Dokakin eski Arnavutluk kırallığına namzed ve Türkiye'ye isyan etmiş biridir. Bu aileden bizde şâir ve şeyhler vardır. Güya Basri bu aileden imiş. Aslı faslı yok.. Kendi cinsi malum değildir. Arnavutlukta bir müddet dolaştı. Saltanat davası etti. Tabiî kimse metelik vermedi. Adı battı idi. Şimdi birden çıktı. O vakıttan bu vakıta kadar ne hayat sürdüğünü bilmiyorum. Fransızca bir eser de neşretmiş. Onu da bana yolladı. Arnavutluk fayda vermeyince şimdi Türkçü olmuş. Herife hayret ettim. Birbirimize düşmanız. Geçmişimiz var. Şimdi bu dostluk neden?!. Külâh kapacak. Ben mevkıdeyim ya!.. İllâ benimle görüşmek istiyor. Nihat Reşat'ı bulmuş. O da söyledi. Telefonla beni arıyor. Haber veriyorlar. Cevap vermiyorum. Nihat Reşat'da sanki bizim heyetin perde çavuşu, kapu çuhadarıdır. Her gelen, fakat ekseriyetle serseriler, casuslar, imtiyaz avcıları, kadınlar onu bulur. Onun delâletine müracaat eder, veya o öylelerini bulur.

Nihayet yine bir gün telefonda beni istiyor. Artık rahatsızlık verdi. Telefona gittim. Ve : «Seninle hiç dostluk etmedik. Bilâkis birbirimize düşmanız. Yapdıklarını unuttun mu? Ne yüzle beni göreceksin?» Dedim ve telefonu kapattım. Bir mektup gönderdi. Artık bana küfrediyor ve «Cahid aleyhine yazıyor. Haklıdır.» diyor. Halbuki ilk mektubunda Cahid'i aleyhimde yazıyor diye haksız çıkarıyor, ta'yip ediyordu. Bir mektupta aleyhimde İsmete yazmış. O'da mal bulmuş mağribi gibi olmuş,

bana gösterdi. Baktım bana yazdığı ayni saçmalar. İsmetten mülakat istemiş, alamamış. Sonra Ankaraya gitmesine müsaade etmesi için Mustafa Kemal'e telgraf çekmiş. O da cevap vermemiş. Lâkin müteşebbis ve cesur dalaverecidir. Bizden evvel bilfiil de Ankaraya gitmiş. Kolundan tutup gerisin geriye hudut haricine atmışlar. Bunları sonra öğrendim. Bu edepsiz de böyle bitti.

Muahede için işimiz dolu. Vakit yok. Fakat böyle dırdır ve pislikler de eksik değil.

Lozanda ilk günlerden itibaren Fonteralla adında bir İsviçre Miralayı pek çok Türk Muhibbi olduğundan bahsederek bize yanaştı. Otelde bu hususta bir içtima ve cemiyet de yaptı. Hüsnü kabul ettik, yemeğe davet ettik. Arasıra ziyaretini kabul ettik. Bu temaslar Birincide azdır amma, konferansın İkinci devresinde pek çoktur. O vakit zikredeceğim.

Malî ve iktisadî işler hep ufak apert encümenlerinde müzakerede.

İngilizler bize adlî mes'elè için bir proje verdiler. Müthiş bir şey. Eski kapitilâsyonu da aratıyorlar. Bu işle Forpis Adam, Rayen uğraşıyorlar. Biz bu işe müşavirlerden şimdi Darülfünunda profesör olan Tahir'i memur ettik. Tahir, Adam ve Rayon müzakere ediyorlar. Müzakere müzakere hal yok. Nihayet işi Montanya aldı. Tahirle ikisi uğraşıyorlar. Günler, hafta, bir arpa boyu yol alamıyorlar. Adlî iş gittikçe ehemmiyet aldı. Kıyamet kopuyor. Frenkler bunu aleyhimize, sulh istemediğimize dair delil olarak kullanıyorlar. Gazetelere yazıyorlar. İşi çok enploiter ettiler. Ağır basmağa başladı. Tahir'le görüştüm. Bir adım bile ilerliyememişler. Tahir, zararsız, malumatlı, terbiyeli, vatanperver ve çalışkan biri. Kalbimde ona muhabbet vardır. Fakat yüksek görüşlü, kavrayışlı değil. Tahir'e sordum. Baktım, ufak noktalara büyük ehemmiyetler vererek tutunuyor. Kılı kırk yarıyor. İşi medreseye düşürmüş. Kendisi insiyatif alarak bir kontr proje yapmamış. Bu da büyük kusuru. Yani ufak tefek

şeylerden vazgeçmesini esasa bakmasını söyledim. Kıyameti kopardı... Demek ki, muharrikiyeti, elâstikiyeti de yok.

Düşündüm bu işi bitirmek lâzım. Frenklerin kefesi ağır. Ve bu ağırlığı da adlî iş yapıyor. Bu sıkleti teraziden alıp atmak lâzım. Bu da defolsun. Defolursa terazide bir muvazenet ve kalan işleri hal için kolaylık olacak. Her işte frenkler bunu ileri sürüyorlar. Ellerindeki koz bize bir zarar vermeden kırdırılsın, harcansın, bitsin... Bunu badi hevâya kırdırmak mümkün.

Dedim bu işi ben kendim üstüme alayım. İsmet'e söyledim. Razı olmadı. «Sen hukukşinas değilsin, yapamazsın.» Dedi. «Bu iş ağır basıyor. Bunu bitirmem. Sen yap!» Dedim. «Ben de yapamam» Dedi. Dedim ki : «Görüyoruz ki Tahir'le sökmüyor. Ben biraz hukuk mütalea ettim. Bununla beraber hukukşinaslarımızın rızasını almadan yapmak elbet deliliktir. Öyle yaparım.» Dedim. Daha ikna için söylendim. Razı olmadı.

İtilâf Hey'etlerinin projesini aldım. Bundan bütün muzır şeyleri çıkardım. Yeniden bir proje husule geldi. Münir Bey'i çağırttım. Başbaşa verdik. Baktı «Yeni projede hiç bir muzır şey olmadığını, bil'akis tamamiyle menfaatimize muvafık olduğunu» söyledi.

Tahir haber almış, geldi. Telâş ediyor. Projeyi gösterdim. «Bu olmaz!» Dedi. Çırpınıyor. Tahir'ın vatan menfaati için şu çırpınması doğrusu kendisine muhabbetimi artırdı. Fakat geniş düşünemiyor. Fark etmiyor. Lüzumsuz yere zorlanıyor... Dedim. «Sen artık meseleye karışmıyacaksın. Bu vazifeyi senden aldım.» Tabii sustu. Montanya'ya gittim' Dedim : «Biz seninle çok mühim ve müşkül işleri hallettik. Sen çok dirayetli bir diplomatsın. Şunu da gel birlikte halledelim.» Keyiflendi. «Peki» Dedi. Bizim projeyi sundum. Dedi : «Çok değişmiş, olmaz.» Uzun münakaşa ve iknalar... Sonunda kabul etti. Ancak bir satır ilâve etmek istedi. Bu da mahkemelerimizde avrupalı hakim bulunması. Bunda ısrar ediyor. Dedim : «Bu bizim memurumuz olarak müşavir bulunsun. Mahkemeye girebilsin. Fakat hükme

karışmasın. Bu da ancak beş sene için olsun.» Nihayet bunu da kabul etti. Bu bir büyük kârdı. Frenk hâkim işine gedik açılmıştı. Dedim ki : «Bunu ben kabul ediyorum. Ama hükûmet kabul etmez. Bir def'a müşavirler ile konuşayım. Hükûmete yazalım. Bu sebeple bir sui tefehhüme mahal olmamak üzere bunda Reserve yapıyorum.» Kabul etti. Yine dedimki : «İşte bu proje senin eserin oldu, demektir. Bununla da sulha büyük hizmet edeceksin.» Bir de baktım. Gazetelerde Montanya formülü diye bir proje yazıldı ve hakkında neşriyat başladı. Artık herkesin ağzında Montanya formülü : Gazeteler : «Türkler bunu kabul etmezse sulh olmayacak» Diyorlar. Halbuki bu benim formülümdür. Nitekim bizim müşavirler «Buna Rıza Nur formülü demeliydi. Senindir.» Dediler. Dedim : «Susun!. Bunu kimse bilmesin. Formül bizim olursa, frenkler derhal vazgeçerler. Montanya bunu kendisine mal etmiştir. Alâdır...

Montanya bunu İngilizlere, Fransızlara kabul ettirmiş. Demek birden büyük adım attık. Son noktaya pek yaklaştık. Tekrar müzakere ettik. Montanya'ya, Montanya'nın ilâve edip benim tadil ettiğim satıra itiraz ettim. Bir münakaşadır oluyor. Frenkler bunu aynen kabul edeceksiniz diye yaygarayı koparıyorlar. Montanya da beni zorluyor. Bütün matbuat bununla meşgul, çok ehemmiyet veriyorlar.

Formül meşhur oldu. Benim evvelce buna yatışım, bir def'a bütün muzır şeyler giderek yapılan projeyi frenklerin kabul etmesi idi. Ettiler. Ben de zaten bu cümleyi kayd-i ihtirazi ile kabul etmiştim. Şimdi onu da defetmek azmindeyim. Onun büsbütün kalkmasını istiyorum. Halbuki mecelle benimdir.

Bu mes'ele muallakta kaldı. İsmet'e dedim ki, «Canım bize zaten bir çok frenk mütehassıs lâzım. Birden onbeş yirmi tane alıverelim. Frenklerin bu davası suya düşer.» Bir türlü kabul ettiremedim. Ve nihayet «Bizde mütehassıs vardır. Lüzum yok.» Dedi. Fikri yanlıştı. Hasılı bu tedbirle bu cümleyi atardık. Olmadı.

Bizde bankası, şirket ve emsali olan frenkler Lozana doldular. Bunlar bir takım metalibde bulunuyorlar. Bir belâ daha. İsmet'e dedim ki : «Biz muahede yapıyoruz. Bunların işleri Mâliye ve Nafia Vekâletlerine aittir. Oraya gidip hükümetle konuşsunlar.» Oraya yollandı. Bu iş de bu suretle muahededen ihrac edildi.

Frenklerin adli mes'elede hakları da var. İçimden tasdik ediyorum. Mahkemelerimizden korkuyorlar. Hakikaten mahkemelerimiz hükümetin tesiri altındadır. Çok defa keyfi hüküm veriyorlar. Nitekim Mustafa Kemal ve Mahmud Esad bunu bugün kendi milletimiz aleyhine de yapıyorlar. Fakat ne yapayım ki, devleti müstakil devlet yapmak lâzımdır.

Artık işler tavsadı durdu. Bir müddet işsiz geçti.

Derken, yani 21 Kânunu sâni 1923 de bir umumî celse oldu. Bu üçüncü komisyon celsesidir. Buna da yine Gürzon riyaset ediyor. Uzun bir nutuk söyledi. Bir muahede projesi yapmışlar. Onu bize verdiler. «İmza edin!.» Dediler. Onbeş gündür bize ve birlik üzre bir proje hazırlamakta olduğunu işitiyorduk. Birinci ve ikinci komisyonların işleri müzakere ile halledildi. Fakat üçüncü komisyona ait işlerin pek azı halledilmiş, diğerleri tamamiyle muallaktadır. Hemde bu projeye komisyona ait bir takım yeni şeyler de ilâve etmişlerdi. Bu bize İmpose etmek idi. Biz ise musavi muamele şartıyla konferansa davet edilmiş ve gelmiştik. Daima celselerde bunu söylerdik. Konferans hemen üç aydır devam ediyordu. Çok buhranlar, gayretler olmuştu. Buna rağmen bu komisyonun mes'elelerinin hepsi halledilememişti. Gürzon artık ziyade duramıyor. Gitmek istiyor. Hem de acele ediyor.

Gürzon'un bu nutku mühimdir. Çok şeyleri izah ediyor. Okunmasını tavsiye ederim. (zabıtname 332) Ekalliyetler işini söylerken «Bu beni memnun edecek halde değildir. Türk Hey'eti bunda daha âlicenabâne davranmalı idi. Bunlar bu babda müttefiklerin haysiyetini kaybetmeden razı olabilecekleri en son mi-

numum derecedir. Hele muahedede iki ciddi nokta yoktur. Biri ekalliyetlerin asker yapılmaması diğeri ekalliyetler muahedesinin din ve ırk tefrik edilmeksizin bütün ekalliyetlere teşmil edilmemiş bulunmasıdır. Bu iki şeyin mefkudiyeti çok sedit tenkit ve tarizlere sebep oldu.» Diyor. Demek ben müzakerenin ilk gününde tam mühim noktalara basmışım ve sonra almışım. Bunları, şiddetle ve her şeyi göze alarak müdafaa etmekte ne kadar haklı imişim. Hemde bunlardan dolayı galiba Gürzon'da hükümetinden memnuniyetsizlik ifade eden tebligat almış. Gürzon yine : «Mübadele işinde, Yunanlıları susdurmak, yola yatırmak için nüfuzumuzu istimal ettik diyor.» Diyor. Doğrudur. Gerek evvelkiler, gerek bunlar bizim meşhur Patrik ve Patrikhanenin tardı umacısı üzerine Nicolson mülâkatı neticesi olarak olmuştur.

Gürzon nutkunun sonlarında «Hemen burada vakıt geçirmeden, muahedeyi imza edin!.» Dedi. ve «Bir daha müzakere yapmayız. Artık ben bir müzakereye iştirâk etmem.» tehdidini de ilâve etti ve «Eğer burdan giderim de Türkler sonra imza edeceğiz derlerse yine imza için gelirim.» dedi. Çok usta adam. İsmet'i de methetmeyi, bize ingiliz dostluğunu göstermeyi unutmadı.

O bitirdi Garoni aldı. Bu da diğer mes'elelerden bahsetti. Adlî, idarî kapitülâsyonlardan vazgeçtiklerini söyledi. Demek adlî formül mes'ele-i uzması da kurtuldu. Nihayet «imzalayın!.» Dedi.

O bıraktı, Montanya aldı. Bir müddettir Barrer tamamiyle çekilmiş, yeri Bompar'a kalmıştı. Bu da malî şeylerden bahsetti durdu. Ve bunların başında Düyûn-u Umumîye olduğunu söyledi. «1914 de borç 140 milyon altın Türk lirası idi şimdi bu muahede ile 87 milyon kalıyor.» dedi. Bizden Türkiye'nin işgali masrafı olarak 30 milyon altın lira da istedi. Bizden Türkiye'nin müttefiklerinin Türkiyeden alacakları olan 60½ milyon da istemişlerdi. Bundan vaz geçdiklerini söyledi. Harp zamanın-

da itilâf devletleri teb'asının zararı olarak 15 milyon altın istemeği de unutmadı. Nihayet : «Bütün bunlar 122 milyon ediyor. Halbuki, İngiltere, Fransa, ve İtalya'nın harici borçları milyarlardır. Demek Türkiye'nin borcu az. Binaenaleyh Türkiye bahtiyardır.» Dedi. Bize verdiği saadete bin şükür... Adama minnettar olmalı. Dünyanın en bahtiyarı imişiz de haberimiz yokmuş... Harbin zuhuruna ait olarak da Sadrıazam Said Halim'in kendisini aldattığı hikâyesini söyledi. Türkiye 1854 de kendi mevcudiyetini temin için harp eden devletlere karşı harp edip nankörlük etti. Harpden mes'uldur. Süleyman Kanunî ile Birinci Fransuva ittifak etmişlerdi. Fransa bu dostluğu diplomasisinde daima devam ettirdi.» Dedi. Bu son kısım yalandır. Attı. Kanunî Frasnuva'yı himaye edip Avusturyalılardan kurtardı. İttifak değildir. Sonra Fransa her asırda aleyhimize hareket etmiştir. Ama zahirde hep dost görünmüştür. Alttan aleyhimize hareket ederdi. Hatta Türkiyenin taksimini ilk ortaya atan İstanbulda Fransız elçisidir. Sonra bizim borç az ama nimet ve servetimiz de az. Bu nispeti hiç söylemedi. Çocuk kandırıyor. Bu sözleri bize pek ağır geldi. Bompar hiç diplomat değildir. Bizi imza etmeğe kandıracak. Halbuki fena kızdırdı. Bu lâflar içime dert olmuştur. Sözünün sonlarında :

«İsmet Paşa!... Bu pek kat'î ve pek vahim anda sulhu yap!. Bugün bunun için toplandık. Sana şahsan söylüyorum. Bana kaç defa selâhiyet-i kâmilem vardır, sulh benim avucumdadır, dedin.» Dedi. Ve sonra da rüşvet vererek : «Sen vatanını cesaretle müdafaa ettin, sulhu de cesaretle yap!.» Dedi. Sonra Mustafa Kemale de rüşvet verdi. Bu son cümleleri diplomatcadır. Ve nihayet : «Düşün ki Türkiyenin istikbal ve talii şimdi de senin elindedir.» Medih ve gururlandırma ile karışık tehdidini savurdu. Doğrusu bu da pek diplomatcadır. Aferin Bompar'a...

Bompar'dan şimdi bir şey öğreniyorum. İsmet : «Sulh avucumdadır. Selâhiyet-i kâmilem var.» Demiş. Bu ne gaflet!.. Böyle diplomatlık olur mu?

Gürzon nutkunu bitirince riyaseti Garoni'ye verdi. Kendi Garoni'nin sandalyesine oturdu. O da bitirince kalkıp yerini Bompar'a verdi. O bitirince riyaseti tekrar Gürzon aldı. Bu adamlar böyle merasime de pek dikkat ve riayet ediyorlar. Şimdi de Amerika murahhası kâğıdını okuyor. Hulâsa o da imza etmemizi tavsiye etti. O bitirdi, Japon baş delegesi Hayaşi aldı. Onda da ayni nakarat. O bitirdi, Romanya delegesi Diyamandi, sonra Yugoslavya delegesi Rakiç. Hep ayni nakarat... Hasılı aldı Köroğlu, aldı Ayvaz...

Beş altı gündür Lozan havasında yine siyasî boralar, şimşekler, yıldırımlar başlamıştı. Her ağızda Türkler sulhü imzalamazlarsa harp olacak, Devletler ordular gönderecekler. İsmet bu sefer her defakinden daha ziyade telâşda. Yine yemeden, içmeden kesildi. Yine bir takım türediler Lozan'a doldu. Bunlar güyâ Türk dostlarıdır. Bize behemehal sulh yapmamızı, muahedeyi imzalamamızı Türklere olan muhabbetleri namına tavsiye ve rica ediyorlar. Bunlardan biri Madam .....dır. Yine bu da Nihat Reşat vasıtasiyle geldi. Karı İsmet'i aldatmağa çalışıyor. Bu fransız karı benimle de görüştü. Bende herkesin içinde : «Bize dost iseniz, Fransızları bizim lehimize muahede maddelerini tebdil ettirmeğe çalışınız. Başka lâf dost ağzına yakışmaz.» Dedim. Fena bozuldu, Lâkırdıyı ibramı bitirdi. Bu kadın bir iki defa Türkiyeye geldi idi. Hamdullah Suphinin delâleti ile gezmiş, dolaşmıştı. Mustafa Kemal ile de görüşmüştü. Bunları dolaba koyup istediği malumat ve tedkikatı, keza bir çok paralar da almıştı. Birde güya lehimize kitap yazdı. Halbuki gayet iyi zan ve tahmin ediyorum ki, Fransa Hariciye Nezaretinin casuslarındandır. Fransa da millî harekettenberi lehimize ne kadar kitap yazılmış ise hepsi bizim hükûmetten para alarak yazmışlardır.

Gürzon sahneyi gayet iyi tertip etmişti. Sahne, delegelerin tavırları, sözleri, insana heybet ve dehşet veriyordu. Tehditler insanı korkutuyordu. Bana öyle... bir durgunluk ve dalgınlık

geldi. Vahim bir an...

Biz bu projeyi tetkik için bir hafta vakıt istedik. Bunun üzerine aralarında konuşmak için celseyi bir müddet tatil ettiler. Bir saat sonra tekrar açtılar. Bu celsede İsmet, Amerika delegesinin sulh hakkında gayretinden ümitvar olduğunu söyledi. Bu İsmet'in fena korktuğunu gösterir. Amerika'ya dehalet ediyor demek, fakat bunun sebebini pek anlamadım. Son bir iki gündür İsmet sık sık ona gidiyor, o İsmet'e geliyordu. Başbaşa konuşuyorlardı. İsmet bunlardan bana hiç bir şey söylemiyor. Ben de âdetim değildir, tenezzül edip sormam. Halbuki bana söylemek vazifesi idi. Adam despotluğa gizli işe, benliğe, entirikaya alışkındır. Bu görüşmelerde tercüman sıfatıyle Robert Kollej muallimlerinden Hüseyin bulunuyor. Bu zat namuslu, aklı yerinde, terbiyeli bir adamdır. Lozanda benim muhabbet ve hürmetimi kazananlardan biri de odur. Bu müzakereleri o bilir. Tarih için bunları aynen yazması onun vazifesidir. Amerika delegesi frenkleri lehimize tadilât yapdırarak sulh yaptıracaktı. İsmet onun için Amerikan delegesinin gayretinden bahsetti desem bu son celsede bize projeyi imzayı tavsiye etmişti. Bana geliyor ki, bu Amerika delegesinin işi bir oyundur. Frenklerle beraberdi. İsmet'i dolaba koyuyordu. İsmet bundan imdad umuyordu. O galiba sonunda projeyi imzalamağa söz verdi.

Bize bu kadar bir mühlet verdiler. Lord Gürzon, «işim var. Londraya dönmek mecburiyetindeyim. Duramam.» Diyor. Bizde : «Git!. Diğerleri ile yeni ve muallakta şeyleri halledelim.» Teklifinde bulunduk. Gürzon : «İngilizlerin, bilhassa benim kıyabımda hiç bir şey yapılamaz.» Deyip kesti attı. Nihayet 4 Şubata kadar mühlet verdiler. Gürzon «Bu esnada Türkler ile hususi görüşmeler yaparım.» da dedi. Celse de bitti.

Doğrusu Gürzon güzel Mise on Scene yapmıştı. Bu resmi kısmı. Birde dışarda gayrı resmi dekor ve oyun var : Ortalıkta türlü şayialar, kıyamet kopuyor. Hulâsası : Türkler kabul et-

mezse harp olacak. Gürzon nutkunda harpten müteneffiriz demişti ama bu tehdidi hem celsede, hem hariçte mükemmel yapıyorlardı. Şimdiye kadar bu harp oyununu üç beş defa yaptılar. Yine ayni oyunu oynuyorlar.

Amerika delegesi Cayldın İsmet'le görüşmesi bu esnada daha sıklaştı.

Celse bitti. Otele döndük. İsmet ilk söz olarak bana :

«Rıza Nur!. Bu projeyi imzalayalım!.» Dedi. Şiddetle itiraz ettim. Aramızda şöyle bir münakaşa başladı :

O — Sonra boca ederiz.

Ben — Birşey olmaz, cesur ol!.. Korkuyorsun.

O — Korkuyorum. Boca edeceğiz. Ne olursa olsun sulh edelim. Bu lâzımdır.

Ben — Bu muahede Türk'ün istiklâlini ve âti saadetini temin edecek mahiyette demektir.

O — Bu kadarsı kâfidir.

Ben — Nasıl kâfi? Bu kadar muallak mes'ele var. Bunlar iktisadî şeylerdir. Can alacak noktalar var. Hem de projeye yeni şeyler de sokuşturmuşlar. Bu imposer etmek demektir. Kapitilâsyon duruyor. Bunlar nasıl kabul edilir?!..

O — Etme!. Sonra harp olur. Mahvoluruz. Epey şey aldık, yeter.

Ben — Bunlar bizi şimdiye kadar bir çok defa ve türlü şekillerde harp ile tehdit ettiler. Hep harbi ileri sürdüler. Korkmadık. Onları hep lehimize kazandık, aleyhimize her vasıtayı kullandılar. Tatlılık, dalkavukluk, hepsi birden celsede hücum ile zebun etmek, yalan, şiddetli söz, tahkir, harp ederek Türkiyeyi imha ile tehdit, hep yaptılar. Ben eminim ki bu da blöf. Harp edemiyeceklerine imanım var. Şimdi inkıta ile tehdit tecrübesini yapıyorlar. Biz eğer bunu da arslan gibi göğüs gererek karşılarsak nihayet tekrar çağırıp istediğimiz gibi bir muahede yapacaklardır. Gürzon'un nutkunun sonunda «Giderim. Türkler razı olursa sonra da gelir, imza ederim.» Demesi bir açık

kapı bırakıyor demektir. Bu da harp olmayacağına delil olabilir. Sen zayıflamayıver, dursun. Cesur ol!. Bil'akis fırsat varken Türkiyeye mükemmel bir muahede yapalım. Onu her türlü kayıttan kurtarıp tam müstakil, hakiki bir devlet yapalım.

O — Etme!. Doğru değil, sonra çok alalım derken kazandığımızı da kayıp edeceğiz. Gel şunu imza edelim Etme başka çaremiz yoktur. Sonra pişman olursun.

Baktım ki sözlerim kulağına bile girmiyor. Fena halde ürkmüş. Ne cebin adammış. Nasıl kumandan olduğuna şaşıyorum. Bir taraftan da kızmağa başladım. Bu adam devlet filân düşünmüyor. Ne şekil ve halde olursa olsun, sırf ellerine bir devlet geçsin, sade tepesine çöküp keyfetsinler. Zaten dâima böyle bir şey çıkıyor, ve beni hergün biraz daha bu adamdan soğutuyor. Anlaşılıyor ki, kat'î kararını vermiş, her ne olursa ve ne bahasına olursa sulhu yapacak. Mutlaka...

Ben — Kat'iyyen olamaz. Böyle bir muahedeyi imzalamam. Deyip savuştum.

Üç gün üç gece yakamı bırakmadı. Yalvardı. Adeti üzre beni kucakladı. Sıkı sıkı sarılıyor. Yüzümü öpüyor. «Gel imzalayalım!.» Diyor. Ben de «olmaz» ı bastırıyorum.

Bizim hey'et de bize kamilen hayrette... Herkes düşünceli, kederli. Ağızlarını bıçak açmıyor. Dışardaki şayiaları işitiyor, korkup heyecana düşüyorlar.

Artık son deme geldik. Ha koptu, ha kopacak... Bir gece yarısı İsmet beni çağırttı. Ankaraya bir buçuk satırlık bir telgraf yazmış. Bana «şunu imzala!.» Dedi. Telgrafa baktım. «Başka çare yoktur. Bu projeyi imzalayacağız.» Diyor. Halbuki şimdiye kadar Ankaraya yazdığı telgraflara bana da imza koydurarak değil, onları benden sıkı sıkıya saklıyordu. Bu mes'uliyetli şey. İtham olunursa beni de beraber ettirecek. Bunu görünce isyan ettim. «İmzalamam. Sana da böyle telgraf çekdirtmem.» Dedim. «Beni çekeceğim» Dedi. Hasanı da çağırtmış, O'da orda «imzala!.» Dedi. Hasan cevap vermedi. Münir de yanımda, sey-

rimize bakıyor. Ben : «O halde siz bunu yollayın! Ben de ayrı bir şifre yollayacağım.» Dedim. Hasan da : «Ben de ayrı yazarım.» Dedi. İsmet baktı ki olmuyor. Sonunda bu tarza razı oldu. Görüyorum ki, içinden bana diş biliyor. Fakat kızar, birşey yaparım diye, ters bir lâkırdı söyleyemiyor. Tabiatını bilir. Derhal terslerim. Zaten onunda tabiatı yüze gülmek arkadan kuyu kazmaktır.

Ben aynen şu telgrafı yazıp imzamı attım.

«Taayyün eden muahede ahkâmı Türkiyeye siyaseten ve iktisaden istiklâl ve kabiliyet-i hayatiyye verecek bir şekilde değildir. Türkiyenin kabiliyeti hayatiyyeye malik olması fikri henüz daha avrupalıların zihnine girmemiştir. Musul memleketin neşvüneması için pek elzem olan petrolleri ile pek lâzımdır. Keza elden çıkması abşımıza bir kürdistan belâsı çıkarmak demektir ki, bizi böğrümüzden vurur. Ve Şark ile aramızı keserki bu da pek mühimdir. İngilizler işi inkıtaa sevk etmişlerdir. Fransız ve İtalyanları da uşak gibi sürüklemekte idiler ve sürüklemişlerdir. Bu inkıta tehdidi ya ciddi ya blöftür. Ciddi ise Yunan ordularını tensik gibi hazırlıklar için bizi konferansla oyaladılar. Daha ziyade ben blöf olduğu zannındayım. İlk gündenberi bu işin bir inkıta hasıl olmadan hallinin mümkün olduğu kanaatindeyim. Ellerindeki tehdidlerin hepsini yapmadan Türke göre olması lâzım gelen sulhnameyi kabul etmezler. Şimdiye kadar tuttuğumuz mukavemet ve sebat, tabiyesini son haddine kadar denemek lâzımdır. İngiliz efkârı umumiyesi Musul değil, Bağdad'ı bile tahliye etmek cehtindedir. Fransa ve İtalya'nın harbe iştirâk etmeyeceği muhakkak gibidir. İngiltere efkârı umumiyesi de harp aleyhindedir. Tehdit ile bizi metalibimizden feragat ettirmek istiyorlar. Henüz Musulu vermek gibi fedakârlıkların zamanı gelmediği gibi bir defa fedakârlık edersen diğer metaliblerinde de daha musır olacakları ve artık tutunamıyacağımız fikrindeyim inkıtaı biz değil onlar yapıyor. Buna kuvvetli bir surette göğüs gererek, ahvali görmek ve ona göre

hattı hareket ittihaz etmek fikrindeyim. Lozan muhiti Ankara'nın Allie metalibine boyun eğeceği fikrindedir. .Bu da onlara çok ümit veriyor. Bu halde işi muallakta bırakarak Ankara'ya gelmemiz en münasip bir tariktir.»

Lozan 27 kânunusâni 1332 Rıza Nur

Hasan da bir telgraf yazdı.

Hemen kendi elimle şifre edilmek için verdim. Baktım İsmetin yaveri Atıf da şifre yapıyor.

Telgraftan gitti. İsmet yine fırsat buldukça beni tatlılıkla kandırmaktan vazgeçmiyor, yalvarıyor.

Pek gergin bir hava içinde, gergin sinirler ile mühlet bitti. Son gün artık Şatoda umumî celse yaptılar. Bizi Lord Gürzon'un odasına çağırdılar. Giderken İsmet'e «İmza edersen bak ben etmem.» dedim. İsmet'le beraber gidiyoruz. Odamızdan asansörle indik. Asansörden çıkıyoruz. Bir sürü insanlar yığılmış. Belki de elli kişi var. Bizi sevrediyorlar. Yüzümüzden bir şey anlamak istiyorlar. Dikkatle bakıyorlar. Bunların arasında Madam Bompar da var. Madam bana yanaştı :

Rıza Nur!. appesez notre signature!.. S. ilaus plants apposez!.. Diyor. Yalvarıyor. Elimin tersiyle bir suratına aşk edeceğim geldi. Kimse hatta bizim müşavir ve kâtipler ne olacağını bilmiyor. Sade Münir, benim İsmet'le münakaşalarımda telgraf yazarken bulundu. Ne olacağını hatta biz iki murahhas da bilmiyoruz. Aramızda ihtilâf var.

Gürzon rahatsız. İyi yürüyemiyor. Ayaklarını uzatmış. Değneği de yanında. İsmet'le beni yanına aldı. Diğer delegeler de gelmişler. Hazır. Gürzon söyledi. Hulâsa : «imza edin!.» Dedi. Bompar da, diğerleri de ayni nakaratı türlü acıklı ve akıbeti vahim şekillerde göstererek terennüm ettiler. İsmet bir kaç kelime söylemeğe başladı. Pek heyecanlı idim. Hatırımda tutamadım. Ne olur ne olmaz diye derhal sözü ağzından ben aldım. Dediğim hulâsaten şudur :

«Böyle bir muahede Türkiyenin istiklâlini temin etmez.

Hemde kısmen emposer edilmektedir. Bunu İsmet Paşa, imza edemez. Ankarada bir Millet Meclisi vardır. Bizi imha eder.»

Mes'ele bitti. Bıçak gibi kesip attım. Gürzon «Ben bu akşam gidiyorum. Düşünün.» Dedi. Düşünecek bir şey kalmamıştı. İstediğim oldu. Emrivakı yaptım. İsmet'e imza edeceğim demeğe vakıt vermedim. Diğer delegeler ricaya başladılar. Bizi iyi düşünmeğe davet ettiler. «Akıbet vahimdir.» Dediler. Hele Bompar'ın hali pek şayanı dikkat oldu. Ayağa kalktı. Pürtelâş : «Aman ne yapıyorsunuz?. İmza edin... ilh» Diyordu. Baktılar ki biz put gibi duruyoruz, celseye nihayet verdiler. Otele geldik. Giriyoruz. Yüz kişi kadar toplanmışlar bize muntazır. «Ne oldu?» Diyorlar. Biz de cevap yok.

Bu günkü kadar heyecan duyduğumu bilmiyorum, diyeceğim. Hayır, böyle şiddetli heyecanı bir defa bolu isyanında Refet, âsilerle uyuşmak için onların tarafına gittiği vakit duymuş «Eyvah herşey gitti.» Demiş idim. Koca bir Türk Milletinin hayat ve mevcudiyeti hayatı gözümün önünde sallanmıştı. Eskişehir, Afyon mağlubiyetlerinde böyle olmuştum. Sonra Mustafa Kemal Sakarya muharebesinde ric'at emri verdiği vakıt da aynen böyle olmuştum. Şimdi de öyle oldum. Hani nerde ise ettiğime pişman olacağım... Üstüme bir hüzün bir melânkoli çöktü. Artık bir şey düşünemiyorum.

Bu işten ben şahsen mes'ulum. Mes'uliyet pek ağırdır. Ya harp olursa... İsmet zaten yazdı da, sulhu imzalayacaktı. Mes'uliyeti derhal benim üstüme atar; ve bana kim bilir ne fenalıklar yapar?!. Bu düşünceler altında eziliyorum. Arkadaş değil ki... Dirayeti, hemde ahlâkı, ve vicdanı nakıs bir adam... Düşündüğü sade şöhret ve mevki...

Biraz sonra biraz daha ferah düşünmeye başladım. «Bunun doğrusu budur. Madem ki vicdanen kanaatim budur. Vazifemi ifa ettim. Hele harp olmaz, tekrar gelir iyi bir sulh yaparsak, benim için ne muvaffakıyet, ne şeref!... Bunun bizzat sebebi benim. Türkiyeyi bizzat ben kurtarmış oluyorum. Hem

içten dıştan ne müthiş müşkülât, mes'uliyet ve tehlike içinde. Ona tam devlet halini bahşeden bir sulh veriyorum.» Dedim.

Arkadaşlara sulhun olmadığını söyledik. Bütün yüzleri keder bürüdü. Hakları var. Hele Münir Bey süt dökmüş kedi gibi büzülmüş oturuyor, önüne bakıyor. Yüzünde derin bir keder korku ve telâş eserleri var. Kimsenin de ağzını bıçak açmıyor.

İsmet de bana hayın hayın bakıyor. Beni çiğ çiğ yiyecek gibi gözlerinden bir intikam fışkırıyor gibi. Bir müddet belki de bir saat böyle geçti. Bana cesaret, hatta neş'e geldi. Gülmeğe, bazılarına şaka yapmağa başladım.

Bu esnada Çayld geldi. İsmet onu karşıki odaya aldı. Hüseyin de beraber konuşuyorlar. İsmet'in odasında Hasan'la kaldık. Derken Bompar'la Montanya geldi. Montanya'nın elinde meşhur adlî formül var. Bana : «Şunu halledeyim, sulh olsun.» Dedi. Ben bununla sulh olmayacağını biliyorum, o bilmiyor. Ancak «fırsatken şunu da belâ torbasından çıkarıp kazanç torbasına koyalım.» Deyip «Pekiyi» Dedim. Evvelce soktuğu cümleyi kaldırttım. Beş yıl için müşavir kabulunde ısrar etti. Baktım olmuyor. «Bekle!.» Dedim. Münir ile görüştüm. Münir : «Bunlar bizim me'murdur, mahkemeye giremiyecek, hiç bir mahzur yok.» Dedi. Tamamiyle doğru.

Bomparda Hasan ile münakaşa ediyordu. Anlaşılıyordu ki Montanya gibi O'da bir takım fedakârlıklar edecek. Doğrusu ben Montanya ile müzakereye o kadar dalmışım ki, Hasan'la Bompar ne konuşuyorlar, onun bile farkında değilim.

Montanya'ya : «Peki kabul ettim. Yalnız bir defa İsmet Paşa'ya söyleyeyim.» Dedim. Gittim İsmet'i Çayld'ın yanından kapıya çağırdım. Anlattım. «Peki!» Dedi. Koridora çıktım. Tahir beni yakaladı. Halinde yavrusunu çaylak kapmış bir tavuk telâşı var. Bu adam da ne kadar ve ne acip surette işine sadık adammış... Beni takip edip duruyormuş... «Aman!..» Dedi. Bana sarıldı. Sarıldı diyorum, lâfla değil, Boa yılanı gibi sarıldı. Çırpınıyor. Meğerse benim Münir Bey'le müzakeremi öğren-

miş, gelmiş. Dedi : «Millet batıyor. Kabul etmeyin bunu! Kat'iyyen olamaz» cevap vermedim, gitmek istedim. Sıkı sıkı beni tutuyor, koyvermiyor. Baktım elinden kurtulmak müşkül. Silkindim ve sert bir sesle dedim ki : «Sen bu işe me'mur değilsin bırak beni. Karışma!.» Beni bıraktı ve sustu. Bu halleri koridorda herkes görürmüş. Sonra Hüseyin Cahid bunu ve *Tahir*'in bu suretle sulhe mani olduğunu yazdı. Odaya girdim.

Montanya'ya : «Oldu. Bu mes'ele bittiö» Dedim. O'da keyiflendi. Bu aralık geldiler, «Seni İsmet Paşa istiyor.» Dediler. Çıktım. Çayld'ı bırakmış. Odanın kapısının dışarısında beni bekliyor. Tahir de yanında. İsmet : «Olmaz!. Vazgeç!.. Dedi. Dedim : «Ya şimdi razı oldun. Sana söylemeden yapmadım. Montanyaya oldu dedim. Şimdi bir dakika sonra dönüyorsun. Olur mu? Montanya'ya nasıl söyleyeyim. Ayıp değil mi?» «Hayır kabul etmiyorum.» Dedi. Ben de artık pek kızdım. Bıktım. Belki ikna edebilirdim. Damarını bilirim. Evhamını kamçılarım olur. Fakat benim de artık gırtlağıma kadar geldi. Aksiliğim tuttu... «E... Ben mi kaldım. Ne olursa olsun.» Dedim. Meğerse bana söz geçiremeyince Tahir derhal İsmet'i dışarı çağırtmış, kandırmış, vazgeçirmiş Meğerse Tahir Bey yapışkan adeta cıvık bir belâ imiş... Ökse mi ökse imiş... Müthiş bir sakız ki ne imiş... Bir işe başladı mı bırakmıyor. Ama aklı da ermiyor. Bu pek iyi bir meziyet ama burda değil. Yerini işini nev'ini hakkıyle takdir edemiyor. Bu da büyük kusur. İşi bırakmıyor ama aylardan beri hal de edemedi. Hatta bir kelimelik bile bir iş yapamadı... Nafile adam. hem müz'iç ve mani adam... Elinden iş gelmez. bir işe yaramaz. Kendi o kadar uğraştı. Bir şey yapamadı, işi yoluna koydum. Tamamiyle bize muvafık şekil. Onu da bozdu. Kızdırılıp kükretilmiş file canları çiğnettikleri gibi şu Tahir'i nasıl üstüne çıkıpta çiğneye çiğneye gebertmezsin? Ne sersem, ne belâ şeysin yahu!.. Şu İsmet de bir saat evvel bütün muzır projeyi imzalayacaktı. Ve bu arada bu formülde Montanya'nın cümlesiyle beraber kabul edilmiş olacaktı. Şimdi

bu cümle çıktığı halde kabul etmiyor. Bu adamda mantık yok... Ve şaşırmış adam!..

Müşavir... Zaten üç değil, muhtelif şeylerde Avrupadan bir kaç yüz müşavir getirmek mecburiyetindeyiz. Bunsuz Türkiyeyi devlet ve Türk'ü millet yapmak mümkün olmadığı kanaatindeyim. Nitekim firenkler bu müşavirler mes'elesini şiddetle bize teklif ederlerken İsmet'e bir düzüye «Sen şimdi kendin bir çok frenk müşavir al!.. Ankaraya yolla!. Bunlara bunu siz istiyorsunuz, yorulmayınız!. Biz kendimiz alıyoruz ve alacağız. Muahedeye sokmağa lüzum yok, de. mes'ele biter.» Derdim, fakat dinletemezdim. Hasılı bu müşavir mes'elesi için gerek Lozanda gerek Lozandan sonra Ankara'da belki her görüşüşümde İsmet'e söyledim. Bir türlü razı olmadı. İllâ müşavir istemiyordu. Bana açıktan söylüyor : «Ecnebiler muzırdır. Devlete zarar olur» Diyor. Sebep bu imiş. «Ne zararı olur?» Diyorum. Siyaset yaparlar, Diyordu. «Bitaraflardan alırsın. Hem senin pençenin altında. Daima tarassut ettır, yapanı geri gönder diyordum. Buna cevabı yoktu. Bir aralık ise bu ısrardan bıktı: Ecnebi mütehsasısa lüzum yokur. Bizde mütehassıs var.» demiştir ki, bununla suiniyet beslediğini kendisinin gölgede kalmak, şerefine hissedar almak istemediğini anlıyordum. Demek ki, bu adam millet ve devlet düşünmüyordu.

Tahir'i fena azarladım. Bir muahede yaptık ama, ne belâlarla uğraştık, neler çektim... Sonra gözüm dönmüş, odaya girdim. Montanya'ya : «Olmuyor!» dedim. Adamcağız şaşırdı. «Nasıl olur? Şimdi kabul ettinizdi. Ayıptır.» dedi. Ağır lâkırdı ama haklı. Sîneye çektim. Türk hey'etinde bir şaşkınlık, anarşi olduğu böyle gözüküyordu. «Ne yapayım, İsmet Paşa vazgeçmiş. Şimdi beni çağırması bunu söylemek için imiş, söyledi.» dedim. «Demek bir şey olmuyor.» dedi. Dedim «Evet, olmuyor. Bitmiştir.» «O halde beni Gürzon telefonda bekliyor söyleyeyim mi? Olmuyor, trene binip gitsin diyeyim mi?» dedi. Dedim : «Evet, dönsün!» Telefonu aldı, öylece söyledi. Meğerse Gürzon

öğlen treni ile gidecekmiş. Bu fedakârlıklarıyle sulhu yaparız ümidiyle akşam trenine kalmış imiş...

Ben kendi telâşımdayım. Kafam kızmış, gözüm dönmüş. Yanımdaki masada konuşan Bompar ve Hasan'dan haberim bile yok. Birden Hasan'ın fransızca fena bir küfür ettiğini ve Bonpar'ın Qu elle unsulte? dediğini işittim. Ayağa kalktılar. Hasan galiba yaptığı haltı derhal anladı. Kabahatli bir tavır aldı ve bir an sonra odadan çıkıp savuştu. Bompar, zavallı adam: tiens! tiens! diye odanın içinde manejde döner gibi dönüyor. Terbiyeli ve nazik adam, bir şey söylemiyor. Hiç bir diplomattan umulmıyacak bir söze maruz olmuştu. Bu Hasan değildir, son zamanlara kadar Cavit'le beraber Fransız tezini bize karşı müdafaa ediyordu, şimdi birden bunlara yüzlerine karşı tulumbacı küfrü savuruverdi!.. Böyle dimağca malûl olanlara akıl ermez. Tahriş edilince ve buhranlı anlarda, âni ve otomatik olarak her haltı yiyebilirler.

Bompar böyle sinir içinde dolaşırken Montanya harekete geldi. Dedi : «Bu ne hakarettir? Bu adam ayyaştır. Bu hakareti onun yanına bırakmam.» bundan da... Yüzüne baktım, cidden kızmış, yüzü, bütün gerdanı ve ensesi de beraber yakalığa kadar kabarmış hindi ibiği gibi kırmızı. Kandan şişmiş... Nerde ise derisi patlayacak, kanlar şakır şakır akacak bir halde... Bompar hâlâ dönüp dolaşıyor ve bir düziye Tiens! Tiens! diyor. Zavallı hakaret ve heyecanın şiddetinden başka lâkırdı bulamıyor. Hep bunu söylüyor. Montanya'ya dedim ki : «Baron bırak, bu adam deli oldu. Otomatik yaptı. Heyecanı şiddetlidir. Hak ver. Mühim ve vahim bir andır bu. Böyle şeyler olur.. Yaptı, lâkin kendi de utandı, kaçtı. Biz kendi derdimize bakalım.» Ne ise susturdum. Sükûnet buldu. Kalktım, Bompar'a «Ekselâns! Af ediniz!» ilh... diyerek onu da yatıştırdım. Çıktılar, gittiler.

İşte son bir tecrübe gitti. Eğer Tahir işi karıştırmasa, İsmet mâkul olsa idi adlî iş de bitecekti. Eğer Hasan'ın yerinde

kabiliyetli bir adam olsaydı, ihtimal malî ve iktisadî işlerden de bir kısmı istediğimiz gibi halledilecek, yeni maddelerle muahededen çıkarılacak, sulh olacaktı. Çünkü bu adamların bize gelmesi herhalde bir takım metaliplerinden vazgeçmek niyetinde olduklarını gösteriyor. Nitekim Montanya yaptı idi. Fırsat kaçtı. Sonra ikinci devre konferansında inkıtadan sonra bu maddeleri ve hele adlî mes'eleyi hal için yeniden elif beden başladık, göbeğimiz çatladı.

Bakınız! İnkıta oldu, Ankara'ya gittik, tekrar çağırdılar, geldik, adlî işe başladık. Frenkler bize yeniden bir proje verdiler. Baktık ki, meşhur Montanya formulünü unutmuşlar, ilk projelerinden daha müthiş. Dedik ki : «Ayol bunu ilk devrede halletmiştik. Montanya formülü olmuştu. Onda da tadilât yapmıştık. Onu kabul edelim.» Dediler ki : «Hayır o vakit kabul etmediniz. Bitti. Şimdi talebimiz budur.» Yeniden uğraşıldı. Aylar sürdü. Anamızdan emdiğimiz burnumuzdan geldi. Bin belâ ile eski şekle gelinebildi. Frenkler tabii bu şekle geleceklerdi. Mademki kabul etmişlerdi, yine edeceklerdi. Etmemelerinde manâ yoktu. Fakat, bunu pazarlık payı olarak sakladılar. Ve bizden bunu vererek bazı şeyler aldılar. İşte Tahir'in ve İsmet'in marifeti bu oldu. Halbuki ben ne güzel bitirmiştim. Bu büyük mes'uliyet bu iki adamın boynundadır.

Bompar, oMntanya, Child gittiler. Yemek yedik. Benim öfkem yine geçti. Gürzon ümit ile beklemiş. Akşam trenine binmiş muahedeyi mühürlemek için mühür mumu ve her şeyi de hazırlatmış, bakmış ki, gelmiyoruz. Treni de yarım saat kadar tehir ettirmiş. Yine bakmış gelmiyoruz. Gitmiş. Arkasından derhal diğer hey'etler de gittiler. Yalnız Montanya ile İtalya hey'etinden birkaç kişi kaldı. Bu da galiba yine bir ümit üzerinde idi.

Sonradan haber aldım, meğerse İsmet, Gürzon'a ve diğerlerine verdikleri projeyi imza edeceğine son hususî konuşmalarında ve son celseden evvel söz vermiş imiş. İsmet'in beni zorla-

maları, Gürzon'un ümidi ve bu beklemeleri hep bundan imiş... Bu adam şayanı hayrettir Bu ne ıştır?!. Ben delegeyim. Bensiz bu sözü nasıl verirdi. Hükûmete yazıp ondan muvafakat cevabı alıp almadığını bilmiyorum. Yoksa hususî olarak Mustafa Kemal'e yazdı da ondan muvafakat cevabı mı aldıydı?!. Çünkü, her şeyi hükûmetten ziyade ona yazar, danışırdı. Böyle ağır işi de onun kendi başına yapmamak adetidir. Üstüne mes'uliyet almaz. Bilmem?..

Gürzon Londra'ya gidince hükûmete resmî bir rapor vermiş. Bunu neşretmişler. Ben görmedim. Söylediklerine göre, bu raporunda : «Sulh oldu demekti. İsmet bana projeyi imzalayacağına kat'i söz verdi idi. Son dakikada işe bir ruh-u habis karıştı, olamadı.» demiş. Bu ruh-u habis, tabii, ben oldum.

Bu esnada sahneye Hahambaşı Naum girdi. Paris gazetelerinden birinde beyanatını gördük, hülâsatan diyor ki : «Merak edilmesin, İsmet benim ahbabımdır. Sözümden çıkmaz. Gider işi düzeltirim.» Derken Paris'ten İsmet'e Haham'dan bir telgraf geldi : «Ben geliyorum. İşi düzelttim. Size mühim haberim var. Sakın ben gelmeyince işi kesmeyin!» Halbuki yahudiyi Lozan'dan kovmuştuk. Utanmıyor, bunu yazıyor. Tabii yahudi... Utanmaz... Güldüm. Şu yahudinin madrabazlığına bak!.. Gazeteye ne diyor, bize ne?!. Gazeteye göre frenklere, telgrafına göre bize hizmet ediyor... Yahudi dediğin böyle olur... İsmet, ben, Münir ve daha bir kaç kişi İsmet'in odasında oturuyoruz. Nefer geldi, «Naum Efendi gelmiş, sizi görmek istiyor.» dedi. İsmet'e bağıra bağıra «Sen hiçbir lâkırdı söyleme. Bu işi bana bırak! Şu domuz yahudiye göstereyim» dedim. Bu sözleri tabiî methalde bulunan yahudi de işitti. Nefere : «Getir!» dedim. Geldi. «Otur!» dedik, oturdu. «Ne haber var?» dedim. Yahudi bu... Usta... Sözümü işitti ya «Hiçbir şey yok. Sizi ziyarete geldim.» dedi. Hiddetim mani olmasa kahkaha ile gülecektim. Fakat herifin ustalığını takdir ettim. Bu da öfkemi geçirdi. Yahudiler böyle lâstik gibidir, her tarafa uzarlar. İnce bir

kamış gibi rüzgâra göre eğilirler. Ama telgrafta ne demişti, onun zararı yok... Utanmadıktan sonra... Yahudi habisinin ise utanmamak en büyük san'atı, meziyeti ve silâhıdır. «Peki!» dedim, «telgrafında mühim haber getirdiğini yazıyordun?» Buna cevap bulamadı. Kekeledi. Demek tam yahudi değilmiş... Tam olsa kekelemez, buna da bulurdu, ama zırva... Zararı yok, söylerdi. Herif dalavereye kalksa, fena haşlıyacaktım. Kalkmayıp bu tarza dökülünce öfkem geçmişti. Gazeteyi kendisine verdim. «Bu beyanatın nedir?» dedim. Şapa oturdu. Herif kafa tutmuyor ki... Hamur gibi yumuşak. Yalnız, soğuk muamele ve çabuk defettim, gitti.

Şimdi bir çoğumuz oturuyoruz. Tahir de var. Herkes somurtmuş, paslı sebilhane bardağı gibi dizi dizi duruyorlar. Çeneler çekildi. Aklıma muziplik geldi. Hem de istiyordu. Kabahati büyük. Hiç olmazsa biraz korksun üzülsün. İntikam alayım. Dedim ki :

«Tahir bey! Gördün mü?.. Formüle mâni oldun. Sulh olmadı. Bunun sebebi sensin.» Tahiri'n gözleri gözlüğünün altında loş bir şey oldu. Münir dizimi dizi ile dürttü. Usulca ve gözlerini kırparak «Yap! Yap!» dedi. Tahir pek endişeli bir halde duruyordu. Devam ttim. «Şimdi yeniden harp olacak. Hem bu sefer İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar da ordular gönderecek. Formül kabul edilseydi sulh olacaktı. Gittin İsmet paşayı kandırdın. Sulha sırf sen mâni oldun. Demek harp mes'ulü sensin. Senin yüzünden su gibi kanlar akacak. Bu ağır mes'uliyetin altından bakalım nasıl kalkacaksın?»

Tahir fenalaştı. Yüzü kül gibi oldu. Namuslu adam. Kaçamağa, inkâr ve te'vil gibi şeylere kalkışmadı. Vakıa inkâra da mecali yoktu. Ama dedi :

«Evet ben mes'ulüm. Bilemedim. Böyle bir felâkete sebep oldum. Öyle ise ben intihar edeyim...»

Nerde ise ağlayacak. Dedim :

«Yok, yok... İntihar etme!»

Hali fena... Acıdım, biraz teselli etmek lüzumunu hissettim. «Yok yok bu mühim bir nokta. Ama sade bu değil... Sulhun olmamasına başka sebep de var. Zannediyorum ki, harp da olmaz.» dedim. Münir intikamını almış bir adam keyfi ile keyiflendi. Çünkü Tahir benimle beraber onun mesaisini de sıfır etmişti. Ben de onun gibi keyiflendim. Alaya vurduk. Tahir müsterih oldu.

Şimdi bize de yol görünmüştü. İtalyanlar bize tamamiyle Lozan'ı terkedip, bir memur bırakmamızı tavsiye ettiler. Hakikatte de konferans ilga edilmemişti. Resmen böyle bir şey yoktu. Hattâ Gürzon nutkunda «Gidip sonra imza etmek isterseniz, yine imza ederim.» demiştı. Demek sade bir inkıta idi. İtalyanların teklifi de bir beşaretti. Mustafa Şeref'i Lozan'da temas memuru olarak bıraktık. Biz pılıyı pırtıyı topluyoruz. Nis'e zevceme telgraf verdim : «Derhal gel!» Hemşiresiyle geldiler.

İNKITA DERVİ

Şimdi yol mes'elesi var. İsmet Edirne'den geçmek istemiyor. Yunan'lılar kendisine bir suikast yaparlar diye korkuyor. Aleme karşı yapamasalar gerek. Zayıf bir düşünce ama, Yunan'lılar da çılgın bir millettir. Herhalde İsmet'in hakkı var. Romanya tariki ile gitmeğe karar verdik. Ben Romanya'da kışın çokluğundan Sofya'dan Varna tariki ile hareketi tercih ettim. Geldanî suratlı Tevfik ne yaptı yaptı İsmet'i Köstence yoluna sevketti. Çok uğraştım, istemedim, oldu. Sebebi : Karakiştayız, Belgrat'tan Bükreş yolunu alacağız. Dolambaç bir şey, fakat Sofya'dan Varna'ya gidebilir, hattâ olmazsa şimendifer le Filibe'ye, otomobille de gerek Varna'ya gerek bizim toprağa az mesafe var. Romanya'lılar ile görüştüler. O yolu tuttuk. Artık İsmet bana daha soğuk. Surat ediyor. Aşikâr ki, adamakıllı kızgın... Ben de doğrusu ondan iyice soğudum. Bu adam ne-

dir artık tamamiyle öğrenmiş bulunuyorum. İçini dışını okudum. Onu işte, buhranda, içkide, keyifli günde bir hekim gözü ile iyice observer etmiş bulunuyorum. Bana kızgınlığı müthişti. Fakat hiç sezdirmek istemiyor. Onun kuvveti zaten burdadır. Zamirini bir dindar imanını saklar gibi saklar. Birgün Lozan'da onu denemiştim. Hakkımda fikri nedir söyletmek istemiştim : «Beni nasıl buluyorsun? Benim kusurlarım nedir? Meziyetim var mı? Sen zekisin, görürsün. Bilmek isterim. Söyle!» demiştim. Ne desem cevap vermemiş ve rûkua varır gibi önüne eğilmişti. Ben de zorladıkça zorlamıştım. Nihayet sade şunu söylemiş, başka söylememişti : «Kumandansın! Kumandansın!» ağzından bir türlü başka kelime alamamıştım. Öldür gine içini söylemez.

Ben yolda da kendisiyle pek görüşmüyorum. Bükreş'e geldik. En iyi otele Tevfikle beraber indi. Bana da boş oda yok diye haber gönderdi. Ben zaten ayrı bir otel bulmuştum. Kötü de bir oteldu. Oraya indim. Başvekil Piraçyano, hariciye nazırı da konferanstaki Doka idi. Praçyano İsmet ile bana bir ziyafet verdi.

Bükreş'te bir kaç gün ikametten sonra Köstence'ye giriyoruz. Tren bir noktada kara saplandı, kaldı. Ne ileri ne geri kımıldanmıyor. Baktım iki yanımızda karlar vagonların irtifaını aşıyor. Çok fenama gitti. Ya burada günlerce kalırsak... Belki aç kalmamız bile muhtemel. Şu kar da bitti. Çünkü lokomotifin her yeri dondu. Biz de donuyoruz. Bir habis ve edepsiz geldaninin eşekliği biiz buraya sürüklesin ve kara tıkıp bıraksın... Küplere bindim. İsmet'in ve herkesin yanında Geldaniye : «Gördün mü marifetini, aklını ve dirayetini!. Söyle bakayım?» dedim. Suratını önüne eğmiş duruyor. Cevap yok. Yahudi gibi de korkar. Bir şey yapacağımdan korkmuş. Adetâ titriyor. Ağzıma geleni söyledim.

Bereket versin Romanya hükûmeti arkadan amele ve asker taburları gönderdi. Onlar birkaç gün uğraşıp yolu açtılar. Köstence'ye geldik. İsmet telgraf ile Gülcemal vapurunu istemiş imiş. Vapur orada. Millet parasına acıdım. Bu adam Millete acı-

maz. Koca vapura ne hacer. Bu az masrafla mı olur. Romanya postasıyla pek âlâ gidebilirdik. İstanbul'a geldik.

Bizi yine Şehremaneti Perapalas'a misafir etmiş. İsmet gitti. Ben kabul etmedim. İstanbul'da İsmet'i görmedim bile. İçim soğumuş, yüzünü görmek bile canım istemiyorö Gözümde kabiliyetsiz, fakat pek haris, entrikacı, yalancı, namussuz biri olmuştur. Bir kaç gün sonra trene bindik. Ankara'ya gidiyoruz. Kötü bir tren. Yatacak yer yok. İsmet kendisi yataklı bir vagon tedarik etmiş. Tevfik'i, yâverleri, hattâ neferleriyle yerleşmiş. Ben refikamı İstanbul'da bıraktım. Yalnızım. Yatacak yerim yok. Şu adamı görünüz! Ben murahhasım. Vekilim, arkadaşıyım. Bu kadar gece gündüz, uykusuz, bin meşakkat içinden çalışmadan gelen biriyim. Bir yâverine kıyıp da bana yatak vermiyor. Bu da ziyade gücüme gitti. Adam sen de!.. Böyle adamla arkadaşlık olur mu?!..

Tren yürüdü. Büyükköprü'ye geldik. Bu köprü dinamitle atılmış olduğundan şimendiferden indik. Eşyam sade bir bavuldu. İsmet'in neferleri onun eşyasını almışlar. Ben bavulumu kendi sırtıma yüklendim. Neferlerle beraber gidiyoruz. Diğer tepeye tırmanıyoruz. Neferlere sordum. «Lozan ne idi? Burası ne?» Ordaki rahatı nerde bir daha bulacağız?» «Doğru» dediler. Dedim ki : «Peki, orayı mı istersiniz, burayı mı?» Dediler : «İnsanın yeri, yurdu, vatanı bize burası iyi.» Şu hallerine şaştım. Takdir ettim. Sevindim. İsmet paşanın arkadaşı, Türkiye' nin veziri ve Lozan'da murahhası İsmet paşanın neferleri ile beraber yük taşıdı ve sohbet ederek öbür tepeye vardı. Ne yapalım... Kimse bizim bavulu taşımadı. Tekrar trene bindik.

Burada bir şey zikredeyim: Bu neferler Anadolulu oldukları halde, bir kısmı okuyup yazma bilmedikleri halde Lozan'da derhal söylemekle hergün saçlarını taradılar. Otelde baş açık gezdiler. Çatal ile yemek yemesini derhal becerdiler. Terbiyeleri fevkalâde. Vazifelerine dikkatli. Hiç savuşmuyorlar. Hüsnühalleri var. Hiçbir fenalık yapmadılar. Sızıltıya meydan verme-

diler. Bir müddet sonra reverans yapmağa bile başladılar. Bir emir verince «başüstüne» diyor ve derken de boyun kırıyorlar ki (bükmüyorlar) Şu Türk'ün kabiliyetine hayrân oldum. Üç günde bir terbiyeli Avrupalı' gibi oldular. İftihar ettim. Yalnız şapkayı bir türlü başlarına koymadılar. Kalpak ile gezmeyi de münasip görmeyip, sokakta baş açık gezdiler. Bu da orada moda olan bir şeydi. Fesle gezen Baha Bey'den daha tedbirli çıktılar. Bir gün iki İsviçre'li ile holde ayakta görüştüm. Neferlerden biri yanıma geldi. Yutkundu durdu. Terbiyesine ve inceliğine bakınız ki, bizim konuşmamızı kesmemek için bir şey söylemeyip durdu. Ben İsviçre'lilere : «Pardon.» deyip kendisine «Ne var?» dedim. O vakit «Sizi paşa istiyor» dedi. «Peki, geliyorum.» dedim. Yine reverans yaptı, biraz geri gidip döndü, gitti. Nazarı dikkatlerini celbetmiş. İsviçre'lilerden biri bana sordu : «Bu kimdir?» «Nefer» dedim. Dedi : «Nasıl olur? Değildir.» Tekrar ettim. «İnanmam, bir nefer bu kadar ince, terbiyeli olamaz.» dedi. Türlü teminat ile iknaa çalıştım. Çünkü çok iftihar ettim. Bir Türk neferinin terbiyesini iki Avrupa'lıya isbat için fırsattı. İşte bu millet böyle şayanı hayret bir kabiliyettedir. Ah, yazık ki... Halâ başına iyi bir idareci bulamamıştır. Bir böylesi zuhur etse bu millet yirmi yılda yine büyük bir millet olur.

Şimdi Ankara'da inkıta zamanını yaşıyoruz. İsmet Ziraat mektebine yâni Erkânı Harbiyede bir odaya yerleşmiş, orada yatıyor. Ben bir ahbaba muvakkaten misafir oldum. Çünkü yatılabilecek bir otel yok. İsmet'i de gördüğüm, yokladığım yok. Onun da beni aradığı yok. Zaman geçti, galiba İsmet benim iyice soğuduğumu anlamış, ben içimde saklar adam değilim ki... Halim derhal gösterir. Şimdi bana hüsnü muamele etmek istiyor. Sebebi de bilmem. Belki o esnada hey'et-i Vekile'de olan şifre mes'elesi ve istifamdır. Gönlümü almağa çalışıyor. Ne yapsın daha görülecek iş, bana lüzum var. Lozan bitmedi. Bensiz o işin sökmeyeceğini gördü. Anladı. Hasılı daha posa olma-

dım. Emilecek suyum var... Beni Erkân-ı Harbiye'ye aldı. Bir odaya yerleştirdi. Gündüzleri ve gece yarısına kadar Hariciye Vekâletinde. Yemeklerini de orada yiyor. Beni de zorluyor, beraber yemek yediriyor. Gelmemi tembih ediyor. Gitmezsem haber yolluyor.

Ben Sıhhiye Vekili olunca, Lozan'dan çok evvel yetimlerin vaziyeti ile pek alâkadar olmuştum. Fakat para yok. Devamlı bir surette Ankara'da da kalamıyorum. Bir düziye diplomatik seyahatler yapıyorum. Birgün eczacı Hüseyin hikâye etti. Ankara'ya Time muhabiri gelmiş. Otelde yatağından bit toplayıp kâğıda koymuş. Eczahaneye gelip bir aspirin tüpü almış. Boşaltıp içine bitleri koymuş. Londra'ya götüreceğini söylemiş. Galiba Londra'da üretecek!.. Vakıa Ankara'nın kedisi, keçisi meşhur ama, bu mahlûk tüylü değil, bitinin şöhretini hiç işitmemiştim. Bundan çok utandım. Avrupa otelleri gibi bir otel yapmağa karar verdim. Yetimhânelere ait tahvilat varmış, sattırdım. Daha başka paralar filân yüz bin lira kadar peydâh ettim. Millet Meclisinin karşısında bir otel yaptırmağa başladım. Adını da Ankara Palas koydum. Halâ adı budur. Bununla maksadım evvelâ ecnebilere medenî bir otel verip bizi rezaletten kurtaracağım. İkincisi böyle bir otel Ankara'da en kârlı iş olacak. Darüleytamlara iyi varidat. Üçüncüsü, yetimhânelere muaşeret sanatı öğretmek en mühim işlerdendir. Onlardan kız ve erkek otelde bir frenk müdürün terbiyesi altında sofracı, oda hizmetçisi, konsiyejer ilh... yetiştireceğim. Bu suretle halis Türk'ten otelci yetişecek. Bizde otelcilik Rum ve Ermeni elinde. Bunlar da bunu yarım yırtık biliyorlar. Ben, Türk'e doğrudan doğruya Avrupa aşısı aşılayacağım. Türk'lere bir sanat daha vereceğim. Mimar Vedadı çağırdım. Sonra üstüne bir kat daha çıkabilmek kabiliyeti olmak üzere şimdilik iki kat bir otel plânı yaptırıp işe başladım. Bununla Ankara'da ilk imâr işine ben başlamış oldum. Faaliyetle çalışıldı. Günde üç defa başlarına gidiyordum. Mübayaat ve hesabatı bir komisyona havale et-

tim. Ben de bakıyorum. Tembellik edilemiyor, çalınamıyordu. Lozan'a gittiğim vakitta da orada bu otel için tetkikat yaptım. Eşya (devi) lerini yaptırdım. Duvar içinde dolaplar yaptırıyordum. Banyolu odalar yaptırdım. Büyük bir hol, iki tane büyük yemek salonu yaptırdım. Birisine başka kapıdan da girilebilecek. Bu, ziyafetlere mahsus. Böyle ziyafetlerde otel halkı rahatsız olmıyacak. Dışını mozayik taşla ve (dzr) ile yaptırdım. Çünkü ucuz oluyor. Sofaların çinilerini her şeysini hazırladım. Hattâ Ankara'da su olmadığından artezyen kuyusu açmak için de aletler buldum. Çünkü bir otelde su bol olmalı. Kalorifer kazanı da buldum. Pencere ve kabinlerini ısmarladım. Ben Sıhhiye Vekâletinden istifa ettiğim zaman yalnız üstünün örtülmesi kalmıştı. İki bin çuval çimentosu, kiremiti, kerestesi, tuğlası hep hazırdı. Ancak doksan bin lira gitmişti. Lozan'da içinin eşyası ve çatallarına varıncaya kadar deuirler getirttim. Bütün bina ve eşya ikiyüz bin lira ile oluyordu.

Bu esnada Mustafa Kemal Meclis binasını fırka binası diye yaptırıyordu. Yunan esirlerini ve bizim askeri çalıştırıyordu. Malzemesini de cihet-i askeriyeden aldı. Kendisine belki on bin liraya mal oldu. Hattâ mimarı Vedad'ı da kovup parasını vermedi. Sonra bu binayı hükûmete iyi bilmiyorum galiba ikiyüz elli bin liraya sattı.. Güzel kâr... O esnada Çankaya'sını da yaptırıyor, yine onda da asker, esir çalıştırıyor ve malzemesini de ciheti askeriyenin malzemesinden kullanıyordu. Bizim otelden de demir portler ve çimento istemişti, vermemiştim.

Benden sonra, yâni Lozan sulhunden sonra ben vekâletten çekilince yeni Sıhhiye Vekili Refik, binayı Evkaf'a vermiş. Gaye gitti. Yetimlere bir şey çıkmadı. Derhal bu binanın dışına çimento sıvadılar. Hiç lüzumsuzdu. Müthiş masraf oldu. Avrupa'da da meselâ Paris'te böyle mozayik binlerce güzel binalar vardır. Tepesine üç kubbe yaptılar. Hiç lüzumsuzdu. Ben cepheyi Selçuk tarzında ve büyük ana kapı ile yaptırmıştım. Bu külâhlar müthiş sakil oldu. Sebebi, şimdi yâni benden sonra her-

kes karışıyordu. Mustafa Kemâl ortada bir kubbe tavsiye etmiş, yapmışlar. İsmet yanlarına da birer tane münasip görmüş yapmışlar. Sonra bunları herkes duydu. Bu iki akıllı bu sefer emrettiler kubbeleri yıktırdılar. Binlerce lira gitti. Niçin?... İki adamın keyfi için...

Sonra Fethi başvekil iken gezmiş, misafir odalarının bazısının yanlarında kapıları, odalar içinde yerler görmüş. Sormuş: Demişler ki : «Hizmetçi odası kapılarını yanlış yapmışlar, yıktık. Koridor yaptırıyoruz.» Duvarlardaki dolap yerlerini de hiç anlamamışlar. Bana sordu. Dedim : «Banyo odası» «O .. Misafir odasının yanında hizmetçi odası olur mu dedim?» dedi. Duvardaki şeylerin demek son sistem ve odada kalabalık etmeyip yer işgal etmeyen dolaplar olduğunu söyledim. Holü bu kadar büyük salon olur mu diye odalara taksim etmişler. Tabii bu adamlar, Avrupa'yı ve hayatını ve otel teşkilâtını bilmiyorlardı. Hasılı canım oteli berbat ettiler. Yüreğim yanmıştır. Bunu evlât gibi meydana getiriyordum. Ve nihayet de benden sonra sade binaya eşya değil yarım milyon daha sarfetmişlerdir. Bu da müthişdir. Mutlaka müthiş çalmışlardır. Bütün malzemesi hazırdı. Üstü de örtülüyordu. Doksan üç bin lira gitmişti. Nasıl olur?

İşte bizde büyükler her şeye burunlarını sokarlar, emrederler, emirlerine itiraz etmeye kimsede cesaret yoktur. İş de berbat olur. Şimdi bu otelin içinde zevk oluyor. Bizim adımızı bilen yok. Bunu da Mustafa Kemal, İsmet yapmış oldu. Bize bu şerefi bile vermeği kıskandılar. Buna dair istifamdan sonra bir rapor yazıp Sıhhiye Vekâletine verdim ki onda iyice tafsilât vardır. Bu rapordan Sinop'ta kütüphanemde vardır. Matbudur.

Aklıma gelmişken söyliyeyim. Kütüphanemde Lozan'a ait çok şey vardır. Müsveddeler, muhtelif projeler. Her projenin evolosyonunu gösteren tebeddülâtı havi müsveddeler. Celselerde bir zarf üzerinde kabul edildiğini işaret ettiğim, ilâve edip yaz-

dığım müsveddeler vardır. Tafsilât isteyenler, tetkikat yapacaklar, bunları da tetkik etsinler. Keza Moskova muahedesi proje ve müsveddeleri, ikinci Rusya seferime ait notlar, Moskova ve Lozan muahedelerini imza ettiğim kalemler ve mühürler ve saire böyle eşya da vardır.

Ankara'ya geldik, arası bir iki gün geçti. Hey'eti vekile içtimaı var. Gittim. Arkadaşlar bana soğuk duruyorlar. Bir şey var ama anlayamıyorum. Derken, Maarif Vekili İsmail Safa bana hem de soğuk soğuk bakarak dedi ki : «Doktor bunu senden ummazdık!» Bu adamı çok severim. Sıkı hukukumuz yok. Ama pek namuslu, vatanperverdir ve merd adamdır. Onun böyle bakış ve hitabı bana ağır geldi. Telâşla ne kabahat işlediğimi sordum. Dedi ki : «Biz bütün mukavemeti senden umuyorduk. Ümidimiz hep sende idi. Sen bize sulh tavsiye ettin de İsmet inkıtaı tavsiye etti.»

Beynimden vurulmuşa döndüm. Şaşaladım ve : «Hayır inkitaı ben tavsiye ettim, sulhu İsmet» dedim. «Hayır! Telgraf meydanda!» dedi. O vakit anladım. Bir hokkabazlık var, ama ne? Rauf'a sordum «Evet» dedi. Anlattım. Enterese oldu. Dedim : «Sen bu evrakı getir! Ben heyeti vekilede resmen sorayım, okunsun.» Mal bulmuş mağribi gibi oldu, «Peki!» dedi. Çünkü işi anladı. Sahtekârlık var. İsmet'i alâ yere vuracak. İstediği bu. Fırsatı kaçırır mı? Getirtti. Söz aldım : «Gönderdiğimiz telgrafların imzalarında bir yanlışlık var galiba. Bunlar okunup tashih edilsin.» dedim. Okudular. Dedim ki : «Bu telgraf benimdir, bu da İsmet'in. Bu nasıl oluyor!.» İsmet, ayakta dolaşıyordu. Yanaşmış, ayakta dinlemeğe başlamıştı. Kendisine sordular. Epeyce durdu. Nihayet zayıf bir sesle «Evet, nasılsa bir yanlışlık olmuş. Bu telgraf doktorun, bu benimdir.» dedi. «O halde resmen tashih edilip kaydedilsin ve musahhah nüshaları dosyasına konulsun.» dedim. Buna karar verildi. Rauf tashihi yaptı. Rauf'un her vesikadan bir tane kendisine almak adeti var

diyorlar. Onda bir nüshası olsa gerek. Hasılı inkıtaı tavsiye eden benim telgrafa benim imzam kondu.

Bu iş İsmet için pek ağırdı. Bu bir sahtekârlıktır. Zaar Lozan'da o akşam sonradan ne düşünmüş bilmem şifre edilirken imzaları değiştirmiş. Zaten bir iş hakkında her dakika dönmek, karar verememek ve nihayet bir karar verince felâket olduğunu dahi görse dönmemek âdeti vardır. Şifreyi yapanlar kendi yaverleri. Nitekim Atıf onun ayvazı gibi. Hususî işlerini de halâ o görür. Baktım bu darbeden bütün hey'et-i vekilenin gözü yıldı. İsmet somurttu. Amma, bana dahi bir şey söylemedi. Geçenlerde Paris sefiri Fethi ile bu işi konuşuyorduk. «Sahi, hatırlıyorum. O âdi bir sahtekârdır.» dedi.

Şimdi benim yerimde kim olur da İsmet'ten buz gibi soğumaz.

Derhal Rauf bana : «Sana mektup yazdım da cevap bile vermedin.» dedi. O... Üst üste denaet!.. Dedim : «Cevap yazdım.» «Hayır!» dedi. Yazıp hattâ kurye ile gönderilsin diye Reşit Saffet'e teslim ettiğimi söyldim. Ve yine o anda hatırladım. Bir gün Lozan'da İsmet bana mânalı mânalı «Rauf pek dostun, galiba ona bir mektup yazmışsın. Ne yazdın?» dediydi. Ben bundan bir şey anlamamış, «Mektup yazdı cevap verdim.» demiştim. Demek Reşit Safvet mektubu ona vermiş, o da açmış ve göndermemiş. Mektupta hiçbir şey yoktu, ama ona da kızmış. Bu da hırsızlık, alçaklık ve en iptidâi olan terbiyeye münafi bir edebsizlikdi. Bu adam ne deni bir adam?!. Rauf'a anlattım. Reşid Safvet de ondan bin beter. Halbuki mektupta beş on gün evvel odasına kapandığı mes'elede de onu İsmet'in elinden kurtarmıştım.

Artık tam oldu. Böyle bir adamla çalışmak hatâdır. Vekillikten de murahhaslıktan da istifaya karar verdim. Bu esnada Cahid de aleyhime döşenmiş, yazıp duruyor. Ertesi gün yeni bir makalesini gördüm. «Çirkef içinde durulmaz, çıkayım.» deyip istifamı yazdım. O günü hey'eti vekile içtimaında Rauf'a

verdim. Baktım, Rauf keyiflendi. İsmet beni Rauf'un dostu zannediyor. Halbuki ben aralarındaki bazı uygunsuzluğu gideriyorum. İsmet Rauf'a köpürdükçe iştirâk edeceğime sükûnet getiriyorum. Bu dostluğu galiba bundan zannediyor. Halbuki Rauf'u ben gördüm, kafasız, dirayetsiz, muvaffakıyetsiz, sonra da merd geçinir, halbuki değil. Hiç dost değil. Mustafa Kemal'e dalkavuk. Üstüne abaza. Sevmediğim bir adam. Onunla bir hukuk diyecek bir şeyim de yok. Halbuki İsmet'le çok temas ve hukukum var. Tabii Rauf benim aradan defolmama sevindi. Kâğıdı sanki kapar geri alıveririm diye, acele iç cebine soktu. Ben heye't-i vekileyi bırakıp gittim. Artık Sıhhiye Vekâletine de gitmiyorum. Oradaki eşyamı da aldım. Üç gün geçti. İsmet beni gördü. İstifanâmemi Rauf'tan aldı. Bana gösterdi : «Bunu yırtacağım, vazgeç!» dedi. «Hayır!» dedim. Savuştum. Bir kaç gün peşimi bırakmadı. Uğraştı. «Bütün işleri yapan sensin. Yarın öbürgün bizi tekrar çağırırlarsa konferans sensiz olmaz. Vatan hizmeti namına rica ederim.» gibi şeyler söyledi ve nihayet beni razı etti. İstifanâmemi yırttı.

Demek İsmet'in baş prensibi olan «Suyunu emmek, posasını atmak» daha tamamiyle tahakkuk etmemiş. Onca herkes gibi ben de portakalım, demek henüz daha suyum var. İş bitsin o vakit beni posa diye çöp tenekesine atacak. Nitekim öyle oldu. Mustafa Kemal'in en baş dalkavuğu ya, yapar.

İşte bundan sonra idi ki, beni Ziraat Mektebine aldı. Yemeklerine dâvet etti. Frenklerin bize Lozan'da verdikleri ve imza edin dedikleri projeyi türkçeye tercüme ettirdik. Hey'et-i Vekilede bunu müzakere ederek muaddel şekle koyduk. Zaten kalan mes'eleler malî mes'elelerdi. Şaşı Hasan Fehmi (Gümüşhane) Maliye Vekili idi. Şu adam hayret edilecek bir adamdır. Bazarola Hasan ile Şefik'in yapamadığı şeyleri şimdi Ankara'da mükemmel yaptı. Sanki maliye âli mektebinde tahsil etmiştir. Bu adam ancak rüştiye tahsili görmüştür. Jandarma, reji

bile diyemez, telâffuz edemez. Candarına, reci der. İki satır dürüst manâ ve imlâda yazı yazamaz. On satırlık bir müsveddesinde yirmi, yirmi beş yanlış vardı. Fakat zeki. Bilhassa aklıselimi kuvvetli. Bunlarla bu mühim maddeleri hallediyor. Tam türk, çelebi hususiyeti onda var. Zaten Pazarola Hasan Maliye Vekili olur, işleri alt-üst ve çorba eder gider, Şaşı Hasan gelir düzeltirdi, Vekâleti tıkır tıkır işletirdi. Ama yazık ki, bu adam büyük bir servet yapmıştır. Tabii çalmıştır. Ordumuz İzmir'e girer girmez kaçan rumlardan, Yunan'lılardan kalan mücevherat ve emsali için Maliye Vekili sıfatı ile İzmir'e gitmiştir. Bu mücevheratı Ankara'ya beraber getirdi. Mezatla sattırdı. Galiba bunların bir kısmını aşırdı.

Biz Lozan'da iken ikinci grup almış yürümüş. Ekseriyet artık elinde, kendileri de durmuyor. Ve pervasız Mustafa Kemal'e hücumlar yapıyorlar. Tan (Şafak) adında bir gazete de çıkarıyorlar, hükûmete hücum ediyorlar. Gazete ve matbaası Trabzon meb'usu Ali Şükrü'nün. Baktım ki, Meclis vaziyetinde büyük değişiklik var. Mustafa Kemal'in de gazetesi var. Adı : Hâkimiyet-i Milliye. Kendi malı. İdaresini de Recep Zühdü'ye vermişti. Çoktan beri idare ediyordu. İkinci grup Recep Zühdü'ye para verip elde etmişti. O da onlara yardım ediyor. Mustafa Kemal bunu duydu. Recep Zühtü'yü kovdu. Aylardan sonra Arnavut Bozok Salih (Yaver) i de delâletiyle yine yanına aldı. Tuhaf, muhafızlarından ve kaatillerinden en emin adamı da şimdi odur. O da mal-i Karun'a batmıştır.

Ankarada bir de «Yenigün» gazetesi var. Bu, Yunus Nadi'nin. Daima Mustafa Kemal'in lehinde fakat, şimdi bazan aleyhine yazıyor. Bir gün sonra yine lehinde. Hariçtekilere anlaşılmaz bir muamma. Mustafa Kemal Yunus Nadi'ye Matbuat Müdüriyetinin bütün tahsisatını verir. Kâğıtlarını gümrüksüz geçirtir. Yine ayrıca kendi de para verir. Bir gün yanındayım. Yunus Nadi'nin aleyhinde yazmasından bahsettim. Mustafa Kemal dedi ki : «Ha, o böyle bir mahlûktur. Aldığı yetmez. Ara-

da avucu kaşınır. O vakit aleyhe yazar. Onu ben anlarım. Avucunu kaşımalı. Yâni bir-iki bin lira sıkıştırırım. Lehe yazar. Fakat son zamanlarda çok kaşınıyor. Matbuat idaresinin parası, benim verdiklerim yetmiyor. Vira istiyor. Ne çare bunu böyle idare etmek lâzımdır.»

Birgün Ali Şükrü ile konuşuyorum. Kimse yok. O beni dinsiz diye sevmezdi, fakat namusludur, riayetsizlik etmez ve hattâ bana sırrını söylerdi. Biz Lozan'da iken başına gelenleri anlattı. Aynen şöyledir :

Mustafa Kemal bir gün Keçiören'de Kılıç Ali'nin bağına gitmiş. İçmişler. Mustafa Kemal zil-zurna olmuş. Topal Osman'ın adamlarından olup maiyetinde bulunan muhafızlardan üç kişiyi çağırmış, emir vermiş : «Şimdi gideceksiniz. Nerde ise Ali Şükrü'yü bulacaksınız. Öldürüp geleceksiniz.» Kılıç Ali ve diğer avene yalvarmışlar. «Sırası değil, bırak, biz sonra yapalım. Böyle ap-aşikâr olmaz.» demişler. Yalvarmışlar. Dinletememişler. Bu üç kişi yola düşmüş, Kılıç Ali ve emsali uğraşmaktan vazgeçmemişler ve demişler ki, «Bu böyle olmaz. Şimdi bırak. Sonra biz onu gizlice öldürürüz.» Nihayet Mustafa Kemal razı olmuş. Bir adam saldırmışlar, bu üç kişiyi geri götürmüşler. Cinayet kalmış, fakat, bu üçten biri Ali Şükrü'nün akrabasındanmış, akşam gizlice gelmiş, işi Ali Şükrü Beye anlatmış, «Tetik davran!» demiş.

Ali Şükrü demek bu teşebbüsten korkmamış, çünkü şiddetle muarazada devam ediyordu. Hakikaten kabadayı bir adamdı. Hem de güçlü, kuvvetli...

Dedim : «Yahu ihtiyatlı davran! Biraz şiddeti kes!»

Dedi : «Bir şey yapamaz, ben ondan bunun intikamını alacağım. Bu namussuz, hırsız, puşt, pezevenkten milleti kurtaracağım. Ben onu geberteyim de görsün.» dedi.

Bunları büyük bir heyecan ve şiddet içinde söylüyordu. Mizacı pek asabî ve şedid bir adamdı.

Dedim : «Aman bu sözleri iyi sakla, kimse duymasın! Böyle şeyden vazgeç! Henüz sulh etmedik, bir şer çıkmasın.»

Günler, belki haftalar geçti. Birgün Meclise girdim. Baktım bütün meb'uslar orada. Mustafa Kemal kürsüde. Bir şeyler söylüyor. Meclis'te bütün meb'uslara oturacak kadar yer yoktu. Mühim celse olup da hepsi gelince bir kısmı sıralar arasındaki yollarda ayakta durup dinlerlerdi. Bu yollar tıkanmış, kürsü yakınına kadar ilerleyemedim. Ayakta durdum. Bekliyordum. Bir aralık önümde : «Ah, deyyus! Seni ne vakit geberteceğim!» dendiğini işittim. Usul ile başımı öne uzatıp, yandan yüzüne baktım : Ali Şükrü. Yüzü kıpkırmızı, dişlerini gıcır gıcır gıcırdatıyor, ama ne gıcırdama!.. Sanki dişleri çene kemikleri kırılıyormuş gibi «gırt gırt» ediyor. Adale-i mufifesi öyle bir faaliyyette ki müthiş takallüslerinden avurtlarında birer yumruk gibi olmuşlar. Kuvvetli, adaleli adam. Zaten bu adalede çok kuvvet olur. Bunda büsbütün. Yine geriye çekildim. İçimden dedim : «Oluyor... Bu da Mustafa Kemal'i öldürmeğe karar vermiştir.» Ama bu cinayete ilk başlayan ve Ali Şükrü'yü sevk eden Mustafa Kemaldir. Ali Şükrü'nün ki muhfaza-i nefs kaygısıdır. Meşrûdur. Beriki kendini tenkid eden bir meb'usu öldürtmek istiyor. Halis tiranlık, halis cinayet, kelime işi...

Yine iyice arası geçti. Osmanağa Ankara'da imiş. Sokakta rastgeldim. Yüksekte Çiftegazi Mektebi yanında oturuyor. Karacaoğlan caddesinde rastgeldim. Nereye gittiğimi sordu. «Meclis'e» dedim. «Ben istasyona gidiyorum, beraber gidelim.» dedi. «Peki» dedim. İstasyona kadar beraber yürüdük ve konuştuk. Beni severdi, itimadı vardı. Ben de onu severdim. Meclis'in önünden geçerken dedi ki : «Yahu, Meclis'de bir çok vatan hain meb'us varmış, bunlar memleketi satıyorlarmış. Niye bana haber vermiyorsun? Meclis'i basıp hepsini keseceğim. Başka çâre yok. Bu kadar emek, bu kadar kan. Memleketi kurtardık. Derken şimdi bunlar çıktı.»

Baktım, kemali safiyetle, sükûnetle ve ciddiyetle söylüyor. Ben ise iş'in dehşetinden tüylerim ürperdi. Düşün, Meclis basılmış, ikinci grup doğranmış, ara la diğer meb'uslardan da gitmiş. Her yer kan ve cenaze içinde, inleyen, bağıran, imdat isteyen, can çekişme hırıltıları... Ne kanlı sahne, ne facia... Cihana, Avrupa'ya karşı da ne çirkin... Tarih her gün bunun dehşetinden titreyecek... Bu adam da bunu yapar mı yapar. Müthiş bir hunhardır. Yapar da gözünü bile kırpmaz. Nitekim bana da adi bir şey söylüyor, bir portakal keser gibi söylüyor.

Dedim ki : «Bu hainleri sana kim haber verdi?»

Dedi : «Orasını sorma!»

«Hayır, illâ söyle!» dedim ve zorlandım.

Dedi : «Gazi söyledi.»

İş anlaşıldı : Mustafa Kemal ikinci gruptan bîzâr, çâresi de kalmamış. Topal Osman'a bunları katliâm ettirecek. O, mevkide kalması için, hattâ bütün Milletin canına kıyar. Eşsiz bir canavardır. Merhamet, ve vicdan öyle şeyler bilmez. Demek bu işi kurmuş, işin de Osman'dan münasıb ehli yoktur. Osman da vatanperverdir, hem de cahil. Zavallının vatan hislerini ele almış, onu iyice doldurmuş, kandırmış.

Dedim ki : «Ağa, ben seni çok severim. Sen de bunu bilirsin. Bana itimadın var mı, beni sever misin?»

Dedi : «Vardır, seni çok severim. Sen tam vatanperversin. Venizelos'u bile döğdün.»

Dedim : «Peki! Beni dinle! Sana babaca nasihatim var. Sen cahilsin. İşlerin içyüzünü anlamazsın. Bu lâkırdılar aramızda kalacak amma, yemin et!» Yemin etti. Devam ettim : «Meclis'te hain yoktur. Onlar hükûmetin yolsuzluğu aleyhinde ler. Biraz azgınlar, amma, iş böyledir. Sakın bu işi yapma! Bu çok fena, çok kanlı bir iştir. Sonra sana lânet okurlar. Yazık, bu Millete bu kadar hizmet ettin, bunları mahvetme. Bu işi sakın yapma! Millet Meclisini basmak pek ağır bir şeydir. Hem de sen bunu kanınla ödersin.»

Dedi : «Ne diyorsun?»

Dedim : «Böyledir. Bana söz ver! Yapmayacağına yemin et!»

«Yapmam. İyi ki söyledin.» deyip yemin etti.

Bu adam cahildi, hunhardı, fakat iyi insandı, pek vatanperverdi. Anlatınca anladı. Ben de böyle dehşetli bir faciayı izale ettim diye sevindim. Artık bitti dedim. Hattâ o esnada istasyonun rıhtımında beraber bir aşağı bir yukarı volta vuruyorduk. Şakalaştım. Gülüştük. O gün de istasyon pek kalabalıktı. Bir istikbâl mi vardı, neydi bilmem... Bir tesadüf, bakın ne yapıyor. Çok iş tesadüfe bağlıdır. Bu tesadüfler milletin bile talihlerini değiştirirler.

İki üç gün geçti, bir gün Ali Şükrü'nün meydanda olmadığını söylediler. Kardeşi iki gün beklemiş, bakmış yok, hükûmete söylemiş, Rauf'a söylemiş. Hükûmet arıyormuş. Bakıyoruz, Rauf'ta bir fevkalâdelik var. Hey'et-i vekilede soruyorum, soruyorlar, kimseye hiçbir şey söylemiyor. Herkes merakta. Ali Şükrü ne oldu? Yine bunu Rauf'a Hey'eti Vekile resmen soruyor. Hiç bir şey demiyor. Bir aralık Ali Şükrü'yü otomobille Çankaya civarında görmüşler diye bir havadis çıktı. Mustafa Kemal'in yaveri arnavut Bozok Salih'e rast geldim. Ali Şükrü'ye dair malûmat sordum. O da bunu söyledi. Ve o kadar tabii söyledi ki, adetâ inandım. Hınzır kaatil... Halbuki kendisi de işde methaldardır ki, sonra anlıyoruz. Demek bu rivayeti kendileri çıkarmışlar. Bunda muhakkak bir fena şey var? Ama nedir? Anlamak mümkün değil.

O vakit ikinci grup kuvvetli olduğundan Adliye Vekili onlardan. (Kayseri Meb'usu Rıfat), hâkimler, jandarma hep onlardan idi. Adliye şiddetle tahkikata koyuldu. Tahkikat derhal şunu gösterdi :

İki gün evvel Ali Şükrü akşam üzeri Karacaoğlan caddesinden hükûmete giden yolda cami karşısındaki kahvede imiş-

Topal'ın adamlarından ismini unuttuğum bilmem ne kaptan denilen adam gelmiş. Ali Şükrü'ye «Ağa seni istiyor.» demiş. Aynı memleketli olduklarından birbirlerini tanırlarmış. Kalkmış beraber gitmişler. Ağanın evine girmişler.

Demek, iş geldi. Ağa'ya dayandı. Benim de derhal Ağa ile görüştüğümüz aklıma geldi. Kendi kendime dedim : «Mutlaka ağa Meclis'i basmayınca Mustafa Kemal onu Ali Şükrü'yü öldürmeğe ikna etti.» Mes'eleyi öğrenmek için Ağa'yı aradım, yok.

Artık Rauf başka işe bakmıyor. Müddeiumumi ile, jandarmalar ile beraber çalışıyor. Adetâ onlar ile beraber bir polis nefei gibi. Anlaşılıyor ki, Rauf'un bunda büyük bir maksadı var : Tâ ötedenberi Mustafa Kemal'i yıkmak, yerine geçmek istiyor. Sivas'tan beri türlü hâdise yapmış, fakat becerememiş. Türlü fırsat zuhur etmiş, tevessül etmiş, başaramamış. İşi bize hükûmet olduğumuz halde söylemiyor. Ama artık işin ne olduğunu anladık. Onca tam fırsat... Böylesi ele geçer mi?... Kaatili meydana çıkaracak, yakalayacak... Bu da müşevviki itiraf edecek. Müşevvik Mustafa Kemal'di. Mâlûm bir şey. Ali Şükrü şiddetle onun aleyhinde çalışıyordu. Ağa'nın onu başka sebepten öldürmesine mahal yoktu. Rauf da Mustafa Kemal'i alaşağı edecek, âdi bir câni gibi hapse tıkacak. Galiba bütün gayesi bu.

Kafasız Rauf, bunda da aldanıyor. Mustafa Kemâl buna gelir mi? Bahusus böyle müthiş bir tahminden onu veya onun mukavemetinde olan birini alaşağı etmek için vakit gelmeden ansızın kuvvetle basmak lâzımdır. Adliye işi günlere muhtaç. Mustafa Kemal işin seyrini görüp duracak. Türlü tedbir almak için yol, vakit bulacak. Herif zaten kalbsiz, vicdansız, hele böyle bir cinayeti örtmek onun için hayat-memat mes'elesidir. Bu bapta icabedince en büyük cinayetleri de işlemeğe mecburdur. Maslahat-ı icab böyledir. Rauf farkında değil. Hattâ kendi de gümleyecek. Bunu da bilmiyor...

Resmî tahkikat göstermiş ki, Ağa Mustafa Kemal'in yanında imiş. Ankara'daki evini taharri etmişler. Evi karmakarışık bulmuşlar. Kırık sandalyeler, yırtılmış minder örtüleri varmış. Civar evlerden sormuşlar, iki gün evvel bu evde müthiş savaş ve bağrışmalar olduğunu söylemişler. Demek Ali Şükrü'yü Osman öldürmüştür. Ve öldürme de kolay olmamış, savaşılmış. Nitekim Ali Şükrü'nün cenazesi bulununca avucunun birinin içinde Osmanağa'nın evindeki sandalyelerden birinin hasırının parçası bulunmuştur. Ali Şükrü kuvvetli adamdı. Demek uğraşmış. Osman cılızdı ve topaldı. Meğerse sonradan öğrenildiğine göre sekiz on adamı ile beraber yapmış. Boynuna çadır ipi geçirip boğmuşlar. Sonra çadırın içine koyup arabaya yükleterek Çankaya tarafına götürmüş. Tahkikat bu.

Rauf bunları sır gibi hey'et-i vekileden saklıyor. Ama haber alıyoruz. Bu işte Merkez Kumandanı kaymakam Arnavut Fuat (şimdi Tayyare Cemiyeti Reisi) ile muavini yüzbaşı Rize'li Rauf da dahil. Beraber hazırlık yapmışlar. Tertip almışlar. Salih Bozok ise elebaşı. İşte bu Fuad bu hiyanetinin mükâfatı olarak, meb'us ve Tayyare Cemiyeti Reisi olmuştur. Tayyare kasasını vurup duruyor. Bugünlerde işittim, karısı çok sarhoş imiş. Boşamış. Boşadığı karıya elli bin lira vermiş. Demek Fuad mal-i Karun'a batmıştır. Yaşasın Cumhuriyet!. Rize'li Rauf da meb'uslukla çırağ çıkarıldı. Ve Meclis'te Halit paşayı vurdu. Fuad, Mustafa Kemal'in metresi ve sonra vurdurduğu Fikriye'nin kardeşidir.

Şimdi iş tamam olmak için Ali Şükrü'nün cenazesini arıyorlar. Ve bu taharriyatı Çankaya'da Mustafa Kemal'in evi civarında yapıyorlar. Bir faal jandarma zabiti, bir müfreze jandarma ile dolaşıyor. En sıcak mevsimdi. Zabit bakmış Çankaya'da bir sürülmüş tarlanın bir yerinde bir çok sinek yığılmış, bir yere konuyor, uçuşuyormuş. Dikkatini celbetmiş, oraya gitmiş, toprağı koklamış, leş kokuyor. Biraz eşelemiş, eline bir par-

mak dokunmuş. Epeyce açmış bir insan ayağı. Bütün açmışlar, Ali Şükrü... Demek acele ile çukuru derin kazamamışlar. Ve vücudu derince itmiş, ama bir ayağı adetâ dışarda kalırcasına sadece dört-beş parmak toprak ile örtülmüş imiş.

İş tamamiyle tahakkuk etti. Müddeiumumi Osman'ın tevkif emrini vermiş. Başvekil Rauf bir jandarma müfrezesi ile Çankaya'da Mustafa Kemal'in köşkünün yanındaki köşkü basıp Osman'ın tevkif edilmesi emrini vermiş. Ne gaflet... Bu Mustafa Kemal'e hareket çanının çalındığını haber vermitşir. Rauf'a haber yollayıp çağırtmış ve : «Bu adamın yanında bu kadar haşarat var, bu iş bu kadar jandarma ile olmaz. Ben askerle yaparım. Yalnız tertibat almak için vakit lâzım. Herifi şüphelendirmesinler. Jandarma gönderilmesin.» demiş. Ona Rauf aptalı da kanmış. Jandarma işini bana bizzat Mustafa Kemal anlattı. Hakikaten Ağanın yanında birkaç yüz adamı vardı ki, hepsi de eşkiya idi. Onları Giresun dağlarından toplamıştı. Bunlar milli harpler zamanında harpler de görmüşlerdi. Keza bunlardan iki yüz kişi kadar da Ağa Mustafa Kemal'e vermişti. Bir kaç senedir Mustafa Kemal'i bunlar muhafaza ediyorlardı. Yâni bunlar onun muhafız taburu idiler. Bu iki adamın ikisi müşterek, mâlûm. Bir müfreze jandarma ile üzerlerine gidilir mi? Mustafa Kemal'e de sır vermeden üç-dört tabur asker yollasana...

O vakit Ağa'nın yanında bulunan birinden çok sonra ettiğim tahkikata göre, o günlerde Ağa çok korkmuş, çok telâş etmiş. Mustafa Kemal teselli vermiş. Geceleri Mustafa Kemal'in yanında geçirirmiş. Demek Ağa cinayeti yapar-yapmaz cenazeyi en emin yer olarak Mustafa Kemal'in köşkünün yanına gömmüş. Kendi de oraya sığınmış...

Vaziyet bu halde idi. Ne olacak kimse bilmiyor. Dehşetli bir vak'aya muntazır olmak icabettiğini görüyorum... Bakalım ne olacak? Akşam İsmet'le Hariciye Vekâletinde yemek yedik. O da pek düşünceli. Fakat bana bu hususta hiç bir şey söylemiyor. Ya bilmiyor, ya biliyor. Fakat bilse gerek. Bir aralık İsmet dedi ki : «Gazi çok düşünceli. Gideyim, biraz teselli ede-

yim. Sen beni bekle!» Çünkü yanında daima otomobili ile gidiyoruz. Başka vasıtam yoktu. Gitti. Saatler geçti. Gece yarısı oldu ve geçti. İsmet yok. Şüphelendim acaba, Osman vaziyetini fena görüp, adamlarıyla bir şey mi yaptı «Bu adam beni bu belâya soktu şimdi de teslim edecek. Şunu öldüreyim mi?» deyip Çankaya'yı mı bastı? Henüz sulh olmamış. Alt üst olacağız. Sulh de belki gidecek. Avrupa'lılar bizi böyle anarşi içinde görürlerse onlarda sulh fikirleri kat'i ise bile istifade için derhal vaz geçerler. Sabırsızlandım.

Bu düşüncelerde iken telefonla beni Çankaya'ya istediler. Otomobil yolladılar. Doğrusu gitmeğe korktum. Ateş içine gireceğim. Bedâva harcanmak var. Çünkü mantıkan böyledir. Osman'ın yerinde ben olsam derhal basar Mustafa Kemal'i keserdim. Hiç olmazsa intikam alırdım. Sonra da çeker Rauf'u filân keserdim. O vakit vaziyete hâkim olup sonra da dağa çıkardım.

Osman bunu en son dakikada, etrafı Mustafa Kemal'in adamı İsmail Hakkı'nın taburu ile abluka edilince anlamış. Döğünmüş. Niçin böyle yaptığına yakınmış. Bunu o vakit yanında bulunan birisinden işittim. Fakat iş işten geçmiş idi. Zavallı cahili Mustafa Kemal ele vermeyeceğine yemin etmiş. Sonra da bizzat kendisi kıydı.

Doğrusu korktum, ama gitmekten de kendimi mi men'edemedim. Belki hâdiselerin önüne geçmek, bu suretle hizmet etmek mümkün olur dedim. Otomobile bindim, gittim.

Manzara şu : Mustafa Kemal büyük salonunda kanapede oturuyor. Rûkü' derecesinde önüne eğilmiş. Yüzü hiç mübalagasız tamam sarı toprak gibi. Ne kımıldadı, ne bir şey dedi. Elimden tuttu, karşısına oturttu. Baktım, İsmet de karşısında oturuyor. Tayyareci Fuat ise, sonra Dahiliye Vekili olan Recep de ayakta. Bunlar da sap-sarı ve hiçbir hareketsiz. Sanki ..... müzehânesindeki bal mumundan yapılmış iki heykeldirler. Sade hepsinin bilhassa bu iki heykelin gözlerinde benden imdat

uman bir bakış var. Boyunları bükük bakıyor. Bu Recep de, Fuad da cinayette şeriktir.

Bir çok zaman put gibi durduk. Neden sonra Mustafa Kemal bana : «Ne yapacağız?» dedi. «Bilmem Paşa.» dedim. «Bu işi temizlemek lâzımdır.» dedi. Dedim ki : «Bu adam buraya hücum edip size bir şey yapmasın. Evvelâ bunu düşünün, bence bir ân bile burda durmayın. Ankara'ya inin!» Dedi ki : «Osman sâkindir. Ben onu oyaladım. Ele vermeyeceğimi va'adettim. Emindir. Yarım saat evvel yine burda idi. Yapmaz.» «Her halde ihtiyat lâzımdır.» dedim. «Osman kolay, ama Meclis'te ne yapacağız?» dedi.

Vak'a tamamiyle anlaşıldı : Nasıl olsa Topal ele geçecek, Mustafa Kemal'in cinayeti meydana çıkacak. Cinayeti örtmek için yeni bir cinayet lâzımdır. Topal'ı öldürecek. Zaten adliyeye teslimi gibi bir bahane de var. «Teslim olmadı, silâh istimâl etti. Mukabele edildi. Meyyiten istihsal olundu.» Diyecek. Tahkikat da onun ölüsünde duracak. İçimden : «Müthiş! Bu ne canavar hırsızdır, eve girmiş, ev sahibi duyunca ev sahibini öldürmüş. Onu da öldürünce evi yakmış. Cinayeti cinayet ile örtüyor.»

Dedim ki : «Henüz sulh olmadı. Bu Meclis ile hükûmet zayıftır. Bu Meclis bu işi parmağına dolayacak. Müthiş şeyler olacak. Bu da harice te'sir edecek. Anarşi manzarası verecek. Bu Meclis ile hükûmet hattâ sıfır demektir. Böyle hükûmetle sulh yapılamaz. Bu Meclis'i feshetmek lâzımdır.» Baktım hepsi memnun oldular. Ama ben ne düşünüyorum. Onlar ise kendi cinayetlerinin setri için istiyorlar. Recep dile geldi : «Doktor, büyük kararlar recülüdür.» Bu Recep mutlaka cinayetten, teferruatından ve esasından haberdar ve onda müşterek idi.

Benim haberim yok. Söylemedi. Sade «Osman kolay» dedi idi. Meğerse Mustafa Kemal zaten tedbirini almış imiş. Biz İsmetle döndük, gittik. Erkân-ı Harbiye'de yattık. Sabaha karşı bir yaylım ateşi gürültüsü ile uyandım. Şafak sökmek üzere idi. Yâni bizim Çankaya'dan hareketimizden üç saat falan son-

ra idi. Yataktan fırladım. Yanımdaki odada yatan İsmet'in odasına girdim. Baktım, pencereyi açmış bakıyor. «Nedir?» diye sordum. Sadece «işte akşamki iş. Müsademe.» dedi. Anlaşıldı. Giyindik, indik. Haber : «Osman'a teslim ol demişler. Osman olmamış, silâha davranmış. Müsademe olmuş. Osman maktûl olarak elde edilmiş» bu kadar. Mustafa Kemal gece bizden sonra Ankara'ya inmiş, sabaha yakın da müsademe olmuş. O vakit Başvekil Rauf istasyon binasında oturuyordu. Mustafa Kemal Rauf'un evine inmiş. Bunun sebebi de Rauf'u göz hapsine almak, bir şey yapmasına imkân bırakmamaktır.

Sonra Mustafa Kemal'e sordum. Anlattı : «Plânı çizdim. İsmail Hakkı'ya (Muhafız Bölüğü Kuvvet Kumandanı, binbaşı) verdim. Sabaha kadar plân mucibince mevkileri tuttu. Ben de daha evvel yanımdaki muhafızlardan Osman'ın adamlarını iki kısım ettim. Ankara üzerine eşkıya hücumu var diye birini Çankırı yoluna, diğerini Çubuk istikametine sür'atle sevkettim. Ben de Ankaraya geldim. Osman İsmail Hakkı'nın teslim teklifine silâhla mukabele etmiş. Müsademe olmuş. Vurulmuş.» Bu Mustafa Kemalin rivayeti.

Sonraki benim tahkikatıma göre —ki orda bulunan birinden yapılmıştır— müsademe olmamış. Yaylım ateşleri mahsus yapılmış. Yapılmış ki, herkes müsademe oldu zannetsin. Osman ilk hamlede teslim olmuş. İsmail Hakkı Ali Şükrü vak'asında Osman'a yardım eden sekiz adamıyla Osman'ı almış götürmüş, dokuzunu da tabanca ile öldürmüş.

Sonra Lâtife'nin bana söylediğine göre Osman Mustafa Kemal'in evine kurşun atmıştır. Hattâ dolapta hanımın elbiseleri kurşunla delinmiştir. İşte bu suretle mes'ele bitmiştir. Kaptan adliyece tevkif edilmişti. Mevkuf olmasaydı orda bulunacaktı. O da şüphesiz imha edilecekti.

Mustafa Kemal Osman'ı canlı olarak adliyeye teslim edemediydi. Şimdi ölüsünü Müddeimumumiye teslim etti. Hem de kendisine bundan bir şeref çıkardı : «Siz bunu yapamazdınız. İşte ben size yapıverdim. Câniyi böyle yakalarlar!» Halbuki O, Mil-

let Meclisi Reisidir. Jandarma kumandanı mı? Nesine lâzım?!. Bir de Mustafa Kemal'in bu noktada mes'uliyeti vardır. Vazifesi olmadığı halde kaatil takip ediyor. müsademe yapıyor, insan öldürüyor, fakat nerde hakiki hükûmet?!.

Kaptanı el altından tatmin ettiler. Bir şey söylettirmediler. Ve bir kaç gün sonra da Mustafa Kemal kaptanı hapishaneden çıkardı. Kaptan İzmir'e gitti. Bilmem orda harcandı mı? Meclis'i feshedince adliye vekilini, Müddeiumumiyi, hâkimleri, jandarma zabitlerini, bütün azil ve perişan etti.

İşte Rauf'un bir iktidarsızlığı daha. Yapamıyacaksın, bari başlama. Hem beceremez, hem işe girişir. Mademki yapacaksın şöyle yap : Bir iki tabur al. Git! Evvelâ bir bahane ile İsmail Hakkıyı ve zabitleri tut. Sonra gider Osman'ı basarsın. Mustafa Kemal'i yakalarsın.

Meclis'te meb'us, eski valilerden arnavut Haydar bir takrir ile Osman'ın asılmasını teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Osman.ın cenazesini mezardan çıkardılar ve astılar. Çirkin bir şey idi. Vaktiyle Giresun'da mutasarrıflık eden ve el'an Diyarbakır valisi olan Nizameddin ile Ağa'nın arası pek iyi idi. Nizameddin onun sırlarını bilirdi. Vefalı adamdı. Ağa'nın cenazesini memleketinde gömmek için istemiş, vermemişler. Bana müracaat etti. O günü Ağa'nın karısı da «Kocamın cenazesini olsun buraya yollayın!» diye bana telgraf çekti. Rauf'a dedim ki : «Artık bu kadar olmaz. Ölmüş, her şey olmuş, bitmiş. Cenazesini verin!» «O... Vermeli» dedi. Cenazeyi aldırttım. Nizamettin alıp Giresun'a getirdi.

Zavallı Ağa şu vatana üç, dört yıldır bence büyük hizmetler etmiş, kellesi koltuğunda çalışmıştır. Çok ve müthiş hunhar idi. Ama kestiği adamlar da yâni Rumlar da Samsun havalisinde Türk'leri müthiş katliâm etmişlerdi. Hem pek Türkçü, vatanperver, gayretli ve müslüman idi. Yine vatan yolunda zannederek, fakat bir haris şerirrin bu tarzda iğfalâtına kapılarak Ali Şükrü'yü boğdu. Bu suretle kendi kellesini de verdi. Su testisi âkıbet su yolunda kırılır. Ama, zavallı derdi, ümmi ve ca-

hildi, fakat akliselimi galip bir adamdı : «Ben çok iş ettim. Ben kurtulur muyum sanırsınız? Vatana hizmet ettim ama, bir gün beni harcarlar.» Sanki kerameti vardı. Dediği oldu. Cehline kurban gitti. Burda ahlâkî mühim bir ders de var. Şu adam vatana pek çok hizmet etmişti. Pontus isyanını, Koçgiri isyanını o bastırmış. Giresun dağlarından topladığı eşkıyalardan bir kaç alay teşkil edip, Yunan'lılara karşı olan harplere iştirâk etmişti. Mustafa Kemal'e şahsî hizmeti de gayet büyüktür. Onun hayatını yıllardan beri Osman'ın adamları muhafaza ediyordu. Mustafa Kemal'in Ağa'ya minnettar olması lâzımdı. Sonra zavallıya hem cinayet yaptırdı, hem de kendi cinayetini örtmek için Osman'ı kendi eli ile öldürttü. Hem de yanına sekiz kurban daha arkadaş etti...

Halâ Osman'a acırım. Birgün Maliye Vekili Ferid'in odasında ve beş-altı vekilin yanında «Ben cahilim, fakat Türk'üm, Müslümanım. Bu iki gayretle iyi yapıyorum diye yapıyorum. Yanlışsa doğrusunu gösterin, öyle yapayım.» demişti. Bu faciayı, Osman'ı hatırladıkça hep bu sözleri kulağımda çınlar. O yeni bir Köroğlu'dur. Menkıbelerini bir hikâye veya gülgülü opera halinde yazmak istedim. Halâ elim değip yazamadım.

Ziya Hurşit ve daha bazı meb'uslar Ali Şükrü'ya büyük bir cenaze alayı yaptılar ve cenazesini alıp Trabzon'a getirdiler. Yollarda Mustafa Kemal'in cinayeti diye teşhir ettiler.

Ali Şükrü'ye de, Ağa'ya da Allah rahmet etsin... İkisine de yazık oldu. Asıl kaatil ve şerir ise halâ yaşıyor. Hem de büyük zevk ve safalar içinde...

Mustafa Kemal koca nutkunda bu vak'aya bir kelimelik bile yer vermemiştir. Bu müthiş vak'a unutulur mu? İşte ben bütün tafsilâtıyle tarihe mal ediyorum. Daha işin başka cihetlerini bilenler de yazsınlar.

İzzet Paşanın kardeşi ve İstanbul'da son zamanda polis müdürlüğü ve o esnada Anadolu Hükûmeti memuru gibi hareket ve hizmet eden Esat Paşa'yı Sivas'a valı yapmağı Hey'eti Vekilede teklif ettiler. Muvafık gördüler. Bana sordular. «Ol-

maz!» dedim. Rauf : «Niye, fena adam mı?» dedi. «Sebebi basittir. İyi adamdır, fakat Arnavuttur onun için.» dedim. Rauf kıpkırmızı oldu. Suratına sanki bir fırça ile zencefre sürdüler. Benim Hey'eti Vekilede bulunduğum zaman, Türk'ten gayrisinin vali ve mutasarrıf tayinine imkân yoktu. Bunları Hey'eti Vekile tayin ederdi. Hey'eti Vekile kararları ekseriyete tabi' değildi. Biri itiraz edince olmazdı. Yahut ihtilâfı Meclis'e hallettirmek lâzımdı. Bu güzel bir şeydi. Fakat hiçbir ihtilâf da Meclis'e götürülmemiştir. İhtilâfa uğrayan mes'eleler sakıt olmuştu.

Rauf abaza ya, bu cihetten bana müthiş kızardı. Bir şey de söyleyemezdi. Sade kendisini kan boğacak gibi kızarırdı. Hiddetini alamayınca ne yapsın?!. Müdâfaa-i Milliye Vekili olan Kâzım (Şimdi Meclis Reisi) «Ama ben onu tercih eder başka memuriyete korum» dedi. «Benim elim erişse ona da mâni' olurum, Fakat ermez. Sen bir Arnavudu himaye et!» dedim. Sustu. Sonra Esat'ı Paşa yapmışlar.

Aradan yıl geçti. Ben vekillikten düştüm. Esad'e İstanbul'da bir iki defa rast geldim. Esat bana selâm vermek değil, hain manda gibi bakıyor, adetâ beni çiğ çiğ yiyecek. Tabii benim metelik verdiğim yok. İş anlaşıldı. Vekillerden biri zannımca Kâzım ona vali yapılamamasının sebebini söylemiş, Adam bize düşman olmuş, şu edepsizliğe bakın!.. Hey'eti Vekile müzakereleri mahremdir. İşte Türk'lük gayretimizden bir düşman daha kazandık. Halbuki ben Esad'ı severim. Vaktiyle ben profesör iken Haydarpaşa'da Tıbbiye'de müdür idi. Zülüflü İsmail akrabası ve onun sâyesinde terfihler ederken hafiyelik etmezdi. Ahvali her surette dürüsttü. Bu suretle kendisine kalbî muhabbetim vardı. Polis müdürlüğünde de İzzet Paşa'ya rağmen iyi yol tutmuştu, fakat ne yapayım prensip mes'elesi. Bu memlekette yüksek mevkilere ve memleketin idaresi sade Türk'ün hakkıdır.

Vaktiyle Moskova'da Rus'lardan aldığımız paradan yüz bin Rus altınını Safvet alıp Almanya'ya gitmiş. Avrupa'da bu parayı kâmilen ve Nuri (Kütahya meb'usu) ile baraber zevkle yemiş. Devletin cephaneye o şiddetli ihtiyacı zamanında bir tane

fişek bile göndermemişti. Müdâfaa-i Milliye Vekâletinde Divan-ı Harp Safvet'in taht-ı muhakemeye alınmasına karar vermişti. Tahkikat için Almanya'ya hey'etler gönderilmişti. Bunlar Safvet'in irtikâbını tesbit etmişler, lüzum-u muhakemesi için raporlar vermişlerdi. Bu tahkikata memur olanlardan biri de şimdi İş Bankası Umum Müdürü olan Celâl idi.

Biz Lozan'da idik. Celâl tahkikatını yapmış. Lozan'a gelmişti. Kendisine mes'eleyi sormuştum. «Sarih bir surette irtikâptır.» demişti. Bu sefer Hey'et-i Vekile'de bu işi resmen Kâzım'a sordum. Ve izahat vermesini teklif ettim. Kâzım «Bütün muhtelif hey'etlerin raporları Safvet'in taht-ı muhakemeye alınmasında müttefiktir.» dedi. «O halde neye taht-ı muhakemeye almıyorsunuz?» dedim. Sustu, önüne baktı. Zorladım, «Cevap ver! Bu vahim bir iştir. Bilhassa ben alâkadarım. O parayı Rus'lardan biz aldık. Sonra fuhşiyat ile yensin... Olur mu?» dedim. Susuyor. «Söylesene!» diyorum, susuyor. Ne yapsam olmadı. Sustu ve bir kelime dahi söyleyemedi. Bu mes'eleyi ben bir kaç defa daha Hey'eti Vekilede mevzuu bahsettim. Kâzım'a bir şey söyletemedim.

Bir gün Mustafa Kemal hasta imiş. Lâtife hanım beni çağırdı. Gittim. Yatak odasına aldılar. Baktım, Safvet ve Nuri Mustafa Kemâl'in yanında. Derhal muamma halloldu. Nuri Selânik'lidir. Oradan Mustafa Kemal'in ahbabıdır. En sadık adamıdır. Dünyanın en et kafalısı da bir adamdır. Vaktiyle onu Mustafa Kemal Ankara valisi yapmıştı. O kadar sersemce hareket etmişti ki, kendi kaldırmağa mecbur olmuştu. Fakat yine daima yanındadır. Çünkü ona kadın bulur, para ve rüşvet dalâveresine vasıtalık eder.

Meğerse Kâzım'ın söyleyememesi Mustafa Kemal korkusu imiş. Bu adamlarda devlet işi talidir, şahsi işleri her şeyin fevkindedir. Zaten Kâzım İttihadçıların Serez komitesi azâsından ve cinayetleri olan, Harb-i Umumî'de yaptığı irtikâpları dosyaları «İrtikâp Tetkik Komisyonunda» yığılı, sarhoş, lutî, hasılı tam bir ittir. Ben bu kadar cahil ve akılsız adam görmedim.

Hey'et-i vekilede lâfa karışmazdı. Karıştığı nadirdi. Onda da bu adamın bir defa makûl lâf söylediğini bilmem. Çerkez Ethem mes'elesinde ona hiyanet ve Mustafa Kemal'e casusluk ettiğinden terfih etmiş, Müdâfa-i Milliye Vekâletine kadar yükselmişti.

Müdâfa-i Milliye Vekili iken kendisinin ferikliğe terfihini kendi eliyle inha etmişti. Buna herkes şaşmıştır. Sonra Meclis Reisi de oldu. Şükrü, Sarı Efe (Mülâzım Edip) onun Serez komite arkadaşlarıdır. Bir rivayete göre sonra İzmir'de yapılan suikastı bunlar Kâzım'a söylemişler, beraber imişler. Kâzım vak'ayı Mustafa Kemal'e haber vermiş. O da terör yapmak için iyi vesile edip malûm asıp-kesmeleri yapmıştır.

Sonra tahkikatım gösterdi ki, Mustafa Kemal bunların muhakeme evrakını Müdâfa-i Milliye'den almış ve işin durdurulmasını Kâzım'a emretmiş imiş.

Nihayet Safvet Mustafa Kemal'in en emin adamı, sâdık bendesi oldu. Meb'usluk ve Halk Fırkasının kâtib-i umumîliğini kazandı. Mustafa Kemal yamandır. Sistemi budur : Namuslu adam istemez. Hep böyle bir cinayeti, bir irtikâbı, bir yüz karası olanları seçer, etrafına alır, en mühim işlerini onlara gördürür. Çünkü elinde tehdid silâhı vardır. Onlar şahsına sadakattan ayrılamaz. Birgün sadakatsızlık etseler «irtikâbını mahkemede yürütürüm.» der. Nitekim İttihatçı Tâlât paşa da böyle yapardı. Bu sistem şahsî hükûmet tecebbür, tegallûp, despotizm, sirkat ve ilh... emsali bir idare sistemidir. Ve onun için mükemmel biçilmiş kumaştır. Fakat, hakiki ve namuskâr bir hükûmet için olamaz. Vakıa yüzkaralarından dolayı böyle adamlar kımıldayamazlar ama, kötülük onları mevkie getirdiğinden, kötülüğün daha yenilerini de yaparlar. Kötülüğe âlet olurlar. Bu da devleti, milleti yıkar.

Mustafa Kemal kendi de bunlar gibidir. Bu sebeple de böylelerini sevip etrafına almıştır. Son zamanlarda bazı kimseler «Gazi'nin etrafına fena adamlar toplandı, işler fena gidiyor.» diyorlar. Bunlar pek gafil insanlardır. Bunu Abdülhamid için

de söylüyorlar. Halbuki etraflarına adamarı padişahlar toplar. Yoksa adamlar onların etrafına kendilerini toplamaz. Onlar sevdiklerini seçerler.

Nutkunda sayfa 428 de «Lozan'da behemehal sulhun yapılacağından emindim. ilh...» diyor. Bu adam daima ve her şeyde peygamber ve evliyâ gibi her şeyi evvelden bildiğini söyler. Bunları işler bitmeden evvel söyleseydi ya... Bol atıyor...

Müdâfa-i Hukuk Cemiyetlerini irtikâp ve zulümlerinden dolayı biz türlü zorlukla «ona ilga ettirmiştik. İnkıta zamanında idi ki, onları yine ihya etti. Bu soyguncular dan «Halk Fırkası» nı yaptı. İttihadçıların mallarını bu fırkaya verdi. Bunun için Meclis'de bir takım meb'uslardan büyük bir içtima yaptı.

Bu esnada seyahate çıkıp, halk ile temas ettiğini yazıyor. Yine bunda da hep kehanet, kibir ve azamet ve tefahur dolu.

Bu esnada Halifeye kuvvet vermek isteyenler var. Bu da yanlış bir şey değil. Fakat Mustafa Kemal'e telâş veriyor. Meb' uslardan Şükrü Hoca hilâfet hakkında bir risale neşretti. Mustafa Kemal çıldırdı. Refet de İstanbul'da Halifeye cemile yapıyor. Bundan da küplere biniyor. Halife de yâveri Edib'i (Şimdi meb'us ve Mustafa Kemal'in sadık adamı) Ankara'ya gönderiyor. Halife Lâtife hanıma da Edip'le bir pırlanta gerdanlık hediye gönderdi. Hediyeyi kabul ettiler. Edip iki yüzlü rol oynuyor. Halifenin bütün fikirlerini, temaslarını, sırlarını Mustafa Kemal'e söyledi. Bana da ayrıca anlattı. Bu suretle göze giren Edip meb'us oldu. Meb'us olunca da bir takım mâden imtiyazları aldı. Meselâ Niğde meb'usu Galip ile beraber Bulgardağı madenini aldılar. Şirketlere girdiler.

Refet'in bu baptaki şifreli muhaberatını Mustafa Kemal elde etmiş. Nutkuna dercetmiştir. Mustafa Kemal bu babda Halife ve hilâfet mütaleaları yürütmüş, kepsi saçmadır. Derken Wells'in tarihinden parçalar almış, bu suretle tarih bilmediğini mütaleası ve hikmet sahibi olduğunu göstermek istemiş. Zavallı cahil... Bütün kitaplara me'haz yalnız bu mu? Ne fakirlik!..

Hem de aldığı cümlelerin burada münasebeti yoktur. Demek bunları beğenmiş, mâlûmatfuruşluk etmek için yer de bulamamış buraya sıkıştırmış. Hattâ bu mütalea onun bu sahifelerdeki hilâfet hakkındaki mütalea, hikmet ve istihraçlarına zıd düşüyor. Potluk gözüküp duruyor. Bu eserin fransızcasını okumuş olsa bile fransızcayı da pek yarım yırtık anlar. Hele hiç söylemez.

Wells'in eseri pek meşhur olmuş, bir takım dillere tercüme edilmiştir. Bu eseri bizde ilk okuyan Celâl Nuri'dir. O bana da söylemiş, ben de almıştım. Mutlaka Mustafa Kemal'e de o söylemiştir. Celâl Nuri cidden âlim adamdır. Hukukî ve ilmî bir çok şeyleri Mustafa Kemal ona sorar. Bunu gizli yapar. Sonra onun mâlûmatını kendi bilgisi gibi satar. Bir takım kanun projelerini ona yaptırmıştır. Hatırımda kaldığına göre Teşkilât-ı Esasiye Kanunu projesini de ona yaptırmıştı.

Sahife 435 te bir takım te'villere kalkmış. Zırva te'vil kabul etmez. Mazmunu hasıl olmuş. Buralarda halk ile ve İzmit'te gazeteciler ile mükâlemelerinden bahsediyor. Şimdi bu günlerde bunu Milliyet Gazetesiyle Mahmut Siirt neşrediyor. Saçma şeyler.Mahmut bunu tarihe hizmet, mühim vesikalar diye tavsif ediyor. Ben de baktım: Saçmalar... Nerde ise bu adamın kenefe gittiklerini de tarihe mühim vesikalar diye neşredecekler. Bununla beraber bunları kesip kesip dosya yapıyorum. Kitabım o devreye gelince bunlar hakkında biraz mütalea yürüteceğim.

Sahife 436, satır çizgi 17 de «Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yapılırken lâik tâbirinden dinsizlik çıkarılmasına fırsat vermemek maksadıyla kanunun ikinci maddesini bîmâna kılan bir tâbîrin ithaline müsamaha edilmiştir.» diyor. Bundan gayesi lâik kelimesini kendine mal etmektir. Böyle bir te'vil yapıyor ama, hiç olmamış O vakit Mustafa Kemal lâik kelimesini bile bilmiyordu. Burda yaptığını te'vil de değil, mükemmel ve daima yaptığı şeref dolandırıcılığıdır. Bu adamın bu nutkunu yazıp neş-

retmesinden bir gayesinin de eski hatalarını, cehaletlerini, te'vil etmek olduğu görülüyor. O vakit bu adamın lâik ne demek bildiği, hattâ kelimeden bile haberi yoktu. Olsa idi mal bulmuş mağribî gibi kanuna dercederdi. Çünkü, lâik kelimesinin ne olduğunu, dinsizlik demek olacağını bizde bilecek hoca efendi yoktu. Zaten bu kelimede dinsizlik mânası yoktur. Bil'âkis kelime ilk defa Avrupa'da kiliselerde başlamıştır.

Bu vesile ile bir vak'ayı zikredeyim : İlk ben bu kelimeyi Lozan'da celselerde telâffuz ettim. «Türkiye lâik oldu, din ve hükûmet ayrıldı. sulh olur olmaz Kanunî Medeni'yi yapacağız. zabıtnamelerde vardır. Bu benim menfaatimizi müdâfaa için Lozan'da mühim mesnedlerimden biri idi. Padişahlığı ilga eden takririme de din ve devletin ayrıldığı kaydını koymuştum ki, bu lâikliğin esasıdır. Şimdi Mustafa Kemal bu te'vil ve sahtekârlığı yapıyor ki, bunların şerefini benden alacak.

Bu kelimeyi Ziya Gökalp «Lâdini» diye tercüme etmiş. Büyük hatâ... Bizim gazeteciler de benim beyanatımı neşrederken lâdinî tercümesi ile neşretmişler. O vakit Meclis'deki hocalar köpürmüş. Lozan'dan avdetimde, yâni inkıta zamanında Meclisde bunu bana sordular. Ve beni ithama çalıştılar. Baktım ki bunu mühim bir mes'ele yapmışlar. Kendilerine izahat verdim. Meclis zabıtnâmelerinde vardır. Dedim ki : «Lâik, lâdinî demek değildir. Tercüme pek yanlış yapılmış. Nâsutî demektir. Lâhutînin aksi, nâsutî'dir. Eskiden Reşid paşalar bunu cismanî diye tercüme etmişlerdi. Ruhanî değil. İşte cismanîdir.» mutmain oldular. Mes'ele bitti. İşte Mustafa Kemal de bu kelimenin hakkında mâlûmatı bunlar ile hasıl olmuştur. Bunları gördükten sonradır ki, yukarıda dercettiğim cümlesini uydurmuştur. Yâni işler olup bittikten sonra şimdi martaval atıyor.

Mustafa Kemal Halk Fırkasına çok ehemmiyet veriyor, durmuyor, buna çalışıyordu. Bu inkıta zamanında hep onunla meşgul olup Lozan için yaptığımız muaddel proje ile alâkadar bile olmadı.

Bu fırkaya program olarak dokuz umde yaptı. Nutkunda

diyor ki: (Sahife 437) «Medreselerin ilgası, şapka iksası ilh... bunların içindedir. Milletin bunlardan memnun olacağına kat'iyyen emindim.» Ne koca yalan!.. Umde değil, Ömer Sayar'ın dağarcığı! İçinde her şey var... Yine aynı sahifede Halk Fırkasının adından bahsediyor. Sonradan cumhuriyet kelimesini de ilâve ettiğini söylüyor. Sebebini söylemiyor. Bu kelimenin ilâvesi şöyle olmuştur: İkinci Meclis'te Kâzım Karabekir'ler fırka yapıp, fırkalarının adına Cumhuriyet kelimesini ilâve etmiş olarak meydana çıkınca, Mustafa Kemal müthiş telâş etti. İşte ondan sonradır ki, kendi de bu kelimeyi kendi fırkasına ilâve etti. Bu fırka teşekkül ederken Feridun Fikri ile Halis Turgut bana gelmişlerdi. Bu bapta bana fikir sordular. Kendilerine fırkanın adına Cumhuriyet ve bir madde olarak da din-i islâm'ı ilâve etmelerini tavsiye ettim. Etmişler. Bu iki nokta Mustafa Kemal'i kudurtmuştu. Çünkü, cumhuriyet ilâve etmeseler, hemen onları padişahcı diye itham edecekleri şüphesizdi. Ve bunu onlara böyle söylemiştim.

İsmet Lozan'dan hükûmetten ziyade Mustafa Kemal ile münasebette idi. Çirkin bir şeydir. Otokratik ve tiranîk idareler usulü idi. Ankara'da hükûmet de sezmiş buna kızmış. Hakları var. Nitekim bundan nutukta (sahife 438) bahsediyor. Fakat bu nokta mühimdir, ayrıca tetkike ve şerhe değer. Ben tafsilâtına vakıf değilim. Çünkü İsmet ile hükûmet arasındaki muhabereyi görmedim.

Ankara'ya döndüğümüz vakit, Meclis bize (Hey'et-i Murahhasa) ya düşman halinde buldum. Hafî celselerde bir hafta kadar bizi tenkid ettiler. Ne kadar olsa bunlar harice tereşşuh ediyordu. Gördüm ki, ikinci grup halâ yanlış yoldan kendisini alamamış. Dünyanın hiçbir yerinde haricî mes'ele tenkid, hükûmet devirmek için alet ittihaz edilmez. Fakat yapıyorlar. Gözlerini de kan bürümüş. Evvelce onlara söyledim idi de bil'akis hey'eti kuvvetle yollayın! Görülecek iş sulh işi, şahsî değil, milletin.. Bir türlü anlamadılardı. İllâ biz Hey'et-i Vekilenin talimatına mugayir hareket etmişiz imiş. Bize verilen on iki maddelik basit

tâlimatnâmeye mugayir hareket etmedik. Bilmem, Lozan'a İsmet'e yeniden talimat verdiler de ona mugayir bir şey varsa... İsmet bana muhaberatını göstermiyor. Fakat benim bildiğim böyle şey yoktur. Bu işler galiba Rauf'un tahrikâtı. İsmet'ten intikam almak için meb'usları tahrik ediyor. Kimbilir ne yalanlar atıyor, beyinsiz ikinci grup da şaha kalkıyor.

İkinci grup meb'usları şiddetle Rauf'un da aleyhindeler. Rauf'tan pek çok şikâyet ediyorlar. Ve : «Bu adam ne kadar iki yüzlü. Bizimle ne konuşuyor, Mustafa Kemal ile ne yapıyor?» diyorlar.

Ali Şükrü vak'ay-ı cinayesini derhal Meclis'in feshi mes'elesi takip etti. Mustafa Kemal buna nutkunda başka türlü sebep gösteriyor. Halbuki işe tamamiyle vakıfım. Kendisine bunu gece evinde söyleyen de benim. Bu ağır bir iştir. Ama bu fikri ileri sürdüm. Çünkü önümüzde sulh mes'elesi var. Bu da hayatî iştir. Meclis muhalefeti makul şekilde değildir. Haddi mârufu geçmiş. Türlü hâdiseler olacak. Mustafa Kemal bir canavardır. Sırf şahsını, mevkiini düşünür. Bunları maddî kuvvetle asıp kesecek, berikilerde maddî kuvvet yok. Mağlûp olacakları şüphesiz. Yine Mustafa Kemal kara belâ gibi kalacak. Hem de daha emniyet götürüp daha zalim olacak. Bu vak'alardan konferans zarar görecek. Frenklerin zihniyetinde kuvvetli bir hükûmet, Meclisi feshe muvaffak olursa, Frenkler «Ha hükûmet çok kuvvetlidir» derler. Uslu uslu ve adetâ hürmetkârane müzakere ederler. Nitekim ikinci def'a Lozan'a gidişimizde Frenk delegeleri bir kısmından «Hükûmetiniz kuvvetli ve sağlam imiş. Meclisi fesh etti.» sözünü işittim. Ve yine bir düziye intihabatı hükûmetin kazanıp kazanamayacağını da bize sordular. Ben de «Muhakkak »diyorum. Nietkim, intihap hükûmet lehine bitince iyice kani' oldular ve müzakereye devam ettiler. O vakte kadar bir tereddüd ve intizar devresi geçirdikleri görülüyordu.

Mustafa Kemal hey'eti vekileyi Rauf'un evinde topladı. Meclisin feshini de onlara kabul ettirdi. Fırka hey'eti idaresini getirmişti. Onlar itiraz ettiler. Bir iki gün içinde onları da teh-

did ile razı etti. Sonra fırkasını kâmilen içtima ettirdi. Bunlara da türlü vasıtalar ile feshi kabul ettirdi. Teşkilât-ı Esasiye mücibince Meclis'i feshe kendi karar vermesi lâzımdı. İkinci grup da Osman Ağa vak'asından derin bir surette müteessir olmuştu. Korkmuş, alıklaşmış gibi idiler. Baktılar ki, rey vermeseler kendi başlarına da böyle bir vak'a gelmesi muhtemel. Kolaylıkla razı oldular. Meclis feshedildi. Yeni intihap emri verildi. Mustafa Kema bir intihap hey'eti yaptı. Beni de oraya koydu. Yunus Nadi de var. Ancak bir iki içtimaa gittim. Baktım rezalet bir şey... Semtine uğramadım.

LOZAN KONFERANSININ İKİNCİ DEVRİ

23 Nisan 1923 te bizi tekrar Lozan'a çağırdılar. İsmet Kâtib-i Umumî olarak bu sefer Tevfik Kâmil'i aldı. Tevfik Kâmil dirayetli bir insan. Lozan'da anladım ve severim. Müşavirlerden Yahya Kemal, Nihad Reşat, Seniyüddin, Veli, Ruşen Eşref gibi bir takımlarını çıkardı. Bu sefer daha az ve daha iyi gittik. Kemiyet az, keyfiyet yüksekti. Yola çıktık. İsmet dedi ki : «Ben haremimi de götüreceğim; fakat pek ham. Hiçbir şey bilmiyor. Utanacağım. Ama öğrensin.» Bende haremimi aldım. Lozan'a vardık. Yanyana birer odaya yerleştik.

Bizden sonra Mustafa Kemal valiler vasıtasıyla cebrî bir surette istediklerini intihap ettirip, istemediklerini intihap ettirmemiş. S-442 de «Bütün millet, ilân ettiğim umdeleri, tamamen benimsedi. Ve umdelere ve hattâ şahsıma muhalefet göstereceklerin milletce meb'usluğa intihabına imkân kalmadığı anlaşıldı» diyor. Bu ne azamet ve bu ne yalan. Bir milletle, bütün cihanla böyle edepsizce ve aşikâr yalanla istihzâ etmek görülmemiş bir şeydir. Bunu ancak Mustafa Kemal hilkatindeki bir adam yapabilir. Halbuki intihab-ı cebrî olarak yapmıştır.

İzmit'ten geçerken ora Maarif ve Sıhhiye müdürleri geldiler : «Necmeddin Molla da meb'us oluyormuş. Bu herkese fena te'sir ediyor» dediler. Ben bilmiyordum. Bu adama kızgınım da. Bu sözü ufak bir mektupla Mustafa Kemal'e yazdım. Mektubumu Fethi'ye, O da Molla'ya vermiş. Molla halâ bilmemezliğe gelir. Kurnazdır. Mustafa Kemal ne ahlâksızdır; bu yapılır

mı? Bu adamın en birinci usulü, herkesi birbirine düşürmektir. «Hükmetmek için, taksim etmeli» düsturunu takip ediyor. Yaman Makyavel!..

Molla'nın meb'us olmasına Fethi delâlet ediyormuş. Molla'nın bizzat bana söylediğine göre, Fethi Malta'da iken karısı Galibe Hanım Münih'te imiş. Parasız imiş, Molla para verirmiş. Fethi Molla'yı sevmez; fakat en sıkı münasebeti ve dostluğu onunladır. Paris'te Fethi sefir iken birgün bana : «Molla sanki iyi adam mıdır?» dedi. Demek sevmiyor. Ama yine dost. Fethi çok defa safderûndur; aldanır; fakat Hey'et-i Vekile'de bulunduğu zamanlar en makul ve mantıklı sözleri söyleyen de yine Fethi idi. Hem makul adamdı. Şu münasebetle bir şey söyleyeyim, aklıma geldi. Çünkü Fethi'yi hatırladıkça bunu da hatırlarım :

Mahmut Esat tuhaf : Zannımca dimağca biraz mâlûldur. Bazan gözleri de deli gözü manzarasındadır. Hey'et-i Vekile'de bukadar beraber bulunduk. Daima önünde bir sürü kâğıt vardır. Masaya yatar gibi eğilmiştir. Boyalı ve boyasız kalemlerle bunlara bir şeyler resmeder durur. Bunlar resim de yazı değil. Çocuklar kâğıtlara kalemle bir şeyler yaparlar ya; öyledir. Bütün meşguliyeti budur. —Fethi Hey'et-i Vekile Reisi. Bir mes'ele müzakere edildi, karar verildi. Diğerine geçildi. Böylece dört mes'ele halloldu. Beşincinin müzakeresi esnasında Mahmut Esat başını ve eli kalemli kolunu kaldırdı : «Söz isterim.» dedi.

Sırası geldi, Reis söz verdi. Başladı, ilk mes'eleeyi söylüyor, şaşaladım. Etrafıma baktım ve Reis'e baktım. Reis'i de şaşalamış bir tavırla, etrafına, bana ve Mahmut Esat'a bakıyor gördüm ve dedi ki : «O mes'ele çoktan bitti, halloldu. Bu başka mes'ele.» Mahmut Esat : «Ya öyle mi! Peki!» dedi, kesti. Yine kâğıtlarına daldı. Demek bu adam ilâhî bir meczup gibi. O kadar massoluyor ki, celselerde yanında ne söylendiğini duymuyor. Böyle bir sersem yıllardan beri Türkiye'nin adliyesini idare etmektedir. Sebebi dalkavukluğu. Bu adam Yunus Nadi'nin yetiştirmesidir. O ileri sürdü. Efendisine bak da pay biç...

S-442 den itibaren olan sahifeleri Nureddin Paşa aleyhine hasretmiş. Nureddin'in o müthiş kibir ve azametini ve kendi kendine süs vermesini rezil etmiştir. Ben Nureddin Paşa'nın risalesini görmedim. Mustafa Kemal'in zikrine göre bir adam kendisini böyle methedemez. O ne medih!.. Hem de çoğu saçma. Nureddin'in gazi ünvanını takındığına da kızıyor. Ama Mustafa Kemal de bu ünvanı Meclis'ten kendi istedi. Meclis vermek istemedi. Günlerce uğraştı. Ve zorla aldı. Bu halde olan bir adam, S-453 teki satırları yazamaz, ama yazmış. Nureddin hakikaten eşsiz bir kibir ve azamet sahibi, cahil ve zekâsı basit biri idi. Fakat Sivas'tan bir düziye fırkalar yapıp cepheye göndermek gibi mühim bir hizmeti de vardır.

Lozan'da yine işe başladık. Bu sefer konferans sönüktü. O ilk devrenin harareti, heyecanı, kalabalığı, debdebesi, dağdagası hiç yoktu. Lozan eskisi gibi kalabalık değil. Pek tenha. Frenklerin başmurahhasları gelmemiş bile. İngiliz murahhasları Rumbold, Rayan. Bu sefer Fransız'lar İstanbul'da bulunan general Pelle'yi göndermişler. Bompar'ı kaldırmışlar. İtalyanlar sade Montanya, diğer devletlerin de ikinci murahhasları var. Zaten iş de artık hararet istemiyor., Bende de artık o ilk devrenin hararet, heyecanı ve faaliyeti yok. Ateşim sönmüş. Hasılı herşey sönmüş...

Ben ilk devrede adetâ kendime malik değildim. Büsbütün başka bir mahlûk olmuştum. İlâhî bir vecd, bir aşk içindeydim. Korku, yemek, uyku da düşündüğüm yoktu. Bir mukaddes gayeye massolmuştum. Meşhur bir İtalyan gazeteci ki, eski nazırlardanmış, o vakit benimle görüşmüştü : «Bizim murahhaslarımız hiçtir. Siz bir ideal peşinde koşuyorsunuz. İdeal ile meşbû'sunuz. Muvaffak olacağınız şüphesizdir» demişti. Demek bu adamlar dahi bizim ateş içinde bir ideal ile müteharrik olduğumuzu görüp duruyorlardı.

İlk devrede kabul edilen kısımlar makbul. Muallâkta olanlarla bize inkıta olmadan verdikleri ve imza edin dedikleri pro-

jede yeniden istedikleri maddelerin müzakeresine giriştik. Bizim de muaddel bir projemiz var. İlk devrede kontr proje vermeyi sade ben yapmıştım. Bu sefer kontr proje ile geldik iyi. Müzakere muahedelerimize bu pek lâzımdır. Maatteessüf, evvelce İsmet buna ehemmiyet vermemişti.

Yine çalışmağa başladık. Münir yine pek çok çalışıyor. En çok istifade ettiğimiz bu adam. Bütün hukuku ve beynelmilel, hattâ iktisadî şeylerde onunla istişare ediyoruz. Yalnız bunlar değil, malî işleri de Hasan'dan bin kat iyi hallediyor.

Münir'i tarif ve tavsif edeyim :

Esmer, ince, zayıf, nahif bir adam. Vücutca böyle olduğu gibi sinirce de böyle. Çok korkak. Çok yumuşak, çok mûti. Allah onu «Sen sade emir kulu ol!» diye yaratmış. En ufak şeyden ödü kopuyor. Cesareti hiç yok. Onun için bizim şu eski tabirimiz tam : Harp ve darbe kâdir değil. Yürüyüşü bile çarpık. Cılız ve çelimsizdir. Adetâ yıkılacak gibi sendelemsine yürür. Tüyden hafif durur. Mühim mes'eleler, hararetli münakaşalar zamanında celseye giderken otomobilde zangır zangır titrerdi. Buna mukabil çok zeki. Nükte yapar, nükte söylersiniz derhal anlar. Hemen zeki bir gözle bakar. Nükteli cevap da verir. Cidden hukukta âlim, bunu ecnebiler de tasdik ettiler. İngiliz'ler sulha yakın zamanlarda idi, Münir için «İngiltere'nin birinci sınıf hukuk müşavirleri ayarındadır.» dediler. Sessiz, melek gibi. Ensesine vur, lokmasını ağzından al. Ahlâk sahibi, pek namuslu, pek vatanperver. Görürdüm. Türk'ün bir ufak menfaati gidiyor diye, tir tir titrer. Kılı kırk yarardı. Çok çalışkan. Ömrü sa'y ile geçmiş. Lozan'da da gece gündüz çalışıyor. O kadar ki, zayıfladı. Kendisinde verem iptidası hali de var. Hasta oluverir diye yüreğim titrerdi. Daima o kadar çalışmamasını söylerdim. Dinlemez yine çalışırdı. Bu adamı iş başında görüp o kadar takdir etmiş ve sevmiş idim ki; hastalanması, ölümü millet için bir kıymetli hazine zıyaı kanaati zihnime yerleşmiştir.

Babasının babası Türkistan'dan gelmiş bir Türk'tür. Üsküdar'daki Özbek Dergâhı şeyhlerinden imiş. Kendisi de çağa-

tayca bilir ve bunu söylemesini de sever. Pek dindardır. Namaz kılar.

Rakı içmemiş, çapkınlık bilmemiş, ona ilk rakıyı Sadrazam Talât içirmiş. Brest Litovsk Konferansında bulunmuş.

Bu adam o kadar çalıştı ki, sulhtan sonra kendisine hükûmetçe nakdî bir mükâfat verilsin diye İsmet'e birçok söylemişimdir.

Bu adamın diğer bir ciheti : Tamamiyle eski kafadır. Çalışmak usulünde, yemeklerden sonra çalışmamak, haftada bir istirahat yapmak gibi şeyler asla bilmez. Son derece itikadlı bir müslümandır.

İlk zamanda şapka giymedi; kalpakla gezdi. Şapkayı nihayet zorlaya zorlaya giydirdik. Bundan iki yıl evvel Paris'te kuponlar işi ile meşgul idi. Bir defa beni Paris Câmiine götürdü. Her cuma oraya gidip cemaatle namaz kılıyormuş. Kendisine söyledim : «Biri görür, seni Mustafa Kemal'e jurnal eder. Nene lâzım, şapkanı giy!» dedim.

Gayet ihtiyatlı bir adamdı. Kimse ile politikaya dair, memleketteki fena işler hakkında konuşmaz. Bence bu huyu pek fenadır. Çünkü zalimlere karşı her vatandaşın elinden birşey gelmiyorsa, hiç olmazsa söylenmesi zarurîdir. Onu da yapamaz, hattâ dalkavukluk eder. Nitekim İsmet ve Mustafa Kemal'e bir kaç yıldır dalkavukluk eder. Onlara ikide bir Avrupa'dan hediyeler götürmeği de unutmaz. Halbuki onların zalim olduğunu, memleketi yıkacaklarını benden iyi bilir. Çünkü zekidir ve âlimdir. Hediyeleri arasında tamamiyle baston, fakat tüfek olan biri ile bir yahudiden satın aldığı ve gönderdiği beş bin liralık şarabı zikredeyim. Mustafa Kemal'in bugün daima elinde taşıdığı baston, Münir'in hediyesi olan tüfektir. Birer tane de böyle tüfek, İsmet'e ve Tevfik Rüştü'ye göndermişti.

İhtiyatı müthiştir. Ben böylesini görmedim. İhtiyatlı insanlar, bir şeyde bir yedek bulundururlar. Bu öyle değil, birçok yedeği vardır. Sigarayı ağızlık ile içer. Cebinde üç dört tane ağızlık vardır. Kurşun kalemi taşır. Üstünde dört veya beş tane

kurşun kalemi bulunur. Aynı zamanda stilosu da vardı. Bu da lâakal iki tânedir. Üstünde çakı, muhtelif cesamette kâğıtlar defterler, hattâ iğneye varıncaya kadar vardır. Çakı da bir değil, birkaç tanedir. Hattâ saati bile iki tânedir. Bu haliyle seyyar bir dükkân gibidir. Cepleri heybe gibi şişer. Mübalâğasız üzerinde bir dükkân camekânını doldıracak eşya vardır.

Bu hali çok tuhafıma giderdi. Gülerdim, takılırdım. Derdim ki : «Canım beş tane kurşun kalemi neye? »Derdi ki : «İhtiyat ...Ya biri kırılır veya kaybolursa...». «Peki iki tane yetişir...» derdim. «Ya o da kırılırsa ...» derdi. «Hadi üç olsun... Fazlasına lüzum yok. Çünkü o vakte kadar eve gelmiş olursun. Yenilerini cebine kor veya onları yontarsın.» Derdim. Cevap yok... «Ya saat ne oluyor?» Bunlara cevap bulamaz, sade gülerdi. Galiba ihtiyat hissi pek büyük olan bu zâtta bu his o kadar yükselmiş ve âdet olmuş ki, lüzumsuz bir itiyat suî adet haline geçmiş, hastalık gibi olmuş. Böyle ceplerine bir sürü şey doldurmayınca rahat olmuyor.

Kendi anlattı: Evi bir çok eşya ile dolu imiş; birkaç dükkâna sermaye olurmuş. Onda bu hastalık da var : Nerde eski bir şey bulursa satın alır. Gördü mü almaktan kendini men edemiyor. İstemem, ona bu tabir lâyık değildir. Fakat halis eskici bir yahudidir.

Meselâ inkıta oldu, Münir de ortadan kayboldu. Merak ettim öğrendim. Lozan'da bir bitpazarı varmış. Nasıl da bulur?.. Bulmuş, oraya gitmiş, birçok eski eşya satın almış. Bunları denk denk istasyona götürdü. Bunlar içinde âdi hasır bile vardı. Alay ettim. «Canım, Münir Bey bari bu hasır ne olacak? İstanbul'da hasırın köküne kıran mı girdi?» dedim. «Bu ucuz, hem başka türlü» dedi. Paris'te kuponlar ile uğraşırken buranın da bitpazarını bulmuş. Paris'te Teligniantcourt kapısında böyle bir pazar var. Fransız buna «Pire Pazarı» March'e des puce diyorlar. Bizim tabirden daha nazik. Yahut Paris'te pire, bizde bit çok da ondan böyle ad değişmiş; fakat birbirine çok yakın. Hakikaten Paris'te pire çoktur. Muharebeden sonra bit de çok

Nitekim ben de bu sefer Paris'te iki üç defa bitlendim. Münir her pazar günü pire pazarına gidiyormuş. İki defa beni de götürdü. Gördüm. Oradan birçok eski eşya aldı. Hele koca koca otuz-kırk kadar resim tablosu aldı. Bunların arasında antika olacağı kanaatinde. Ben resimden anlamam ama saçma şeylerdi. Onları masraflar edip ambalaj yaptırdı, İsviçre'ye gönderdi. Tahmin ediyorum ki, İstanbul'daki hânesi, bizim İstanbul Gümrük Deposu gibi hınca hınç doludur. Hânelerine kendileri nasıl sığıyor bilmem?!.

Bu bir monomanidir. Hemen her insanda bir türlü olur. Meselâ, Münir anlattıydı, Fransız Hukuk Müşaviri Ferimajonun da böyle bir deliliği varmış. Bu adam cidden âlimdir. Münir ile beraber çalıştıklarından ahbap olmuşlardı. Yolda giderken gözü yerde imiş, badem ve emsali kabukları ararmış, bulunca sevinir, üstüne basar kırarmış. Onun çıt etmesi en büyük zevki imiş. Hattâ bu yaya kaldırımında iken, karşıki yaya kaldırımında badem kabuğu görse, behemehal o tarafa geçer. Ona da basıp kırarmış. Ne kadar acele işi olsa nafile imiş. İlle o tarafa geçermiş.

İşte bizim Münir'in de bu monomanisi vardır.

Paraya da çok düşkün.

İkinci seferde bir aralık işler durdu. Boş kaldıktı. Galiba daktilolardan bir kızla görüşmüş, kıza derhal âşık olmuştur. Ama aşkı plâtonik. Fransızca bir şiir yazmış. Bana gösterdi. Baktım, fransız şiir bilgi kaidelerini bilmediğinden bu cihetçe sıfır; fakat fevkalâde yüksek ve ince bir ruh ve çok güzel şairâne teşpihleri vardı. Şu adamın böyle muhtelif kabiliyetlerine hayretle takdirkârım.

Müzakerelere devam ediyoruz. General Pelle terbiyeli ve dirayetli bir adam. Türkiye'nin yeni zihniyet ve vaziyetini biliyor. Onun bu halleri müzakerelere kolaylık vermiştir. Çok şey onun dirayetiyle hallolmuştur.

Dûyun-u Umumiye'nin bizden ayrılıp başka devletlere verilen sermaye hissesinin mes'uliyetini üzerimizden atıp devlet-

lere verir bir kayıt koyduk. Önce zikrettiğim Cavit'lerin Hasan'ın işlerine bakınca, bu büyük bir muvaffakıyetti. Faiz-i Senevînin altın veya kâğıt olması ve miktarı da uzun iş oldu. Bunun teferruatı için Paris'te bir komisyon teşkili kararlaştırıldı. Bu iş kupon işi, adıyla Paris'te bir iki sene sürmüştür. Ne ise Münir bu sâyede birçok para aldı. Hakkıdır. Hem de Bern'de sefirdi, hem de kuponlar için Paris'te oturuyor. Yevmiye alıyordu. Şefik de bu sâyede epey zengin oldu.

Duyun-u Umumiye işini, ilk devrede pişirip, bitirmiştik. Artık sermaye taksimi ile o halde koyduk ki, bu belâ devletin başından kalktı. İstanbul'da o haşmetli Duyun-u Umumiye Binası, Avrupa'nın bize iktisadî tahakkümünün, malî kapitülâsyonun ve bizim malî esaretimizin müthiş bir âbidesi idi. Boşalıp bize geçti. Bunları yıkıp bitirdik. Böyle bir müessese kalmadı. Binasını Şehiremaneti yapacağız diye sevindik, keyiflendik.

Bir şeyi ve hakkı söylemek lâzım. Abdülhamid her şeye rağmen borç ödemiş, borç yapmamıştır. Bu borçlar Mecit ve Aziz zamanları israfatınındır. O zamanlarda sarayların, Fuad Paşa gibi ricalin israfatı müthiştir. Sonra bu borca İttihadcılar epeyce borç kattılar. Bu işlerde o kadar güçlük çektik, münakaşalar esnasında bu işin künhüne o kadar vardık ve bu belânın en öldürücü bir belâ olduğunu o kadar anladık ki, bence bu devlete borç yapmak en büyük denaet ve cinayettir düsturu hasıl olmuştur. İsmet de bu fikre vardı ve bir düziye bunu söylüyordu. Fakat şimdi, şaşılacak şey, bütün borç yapıyor ve yapmağa çalışıyor. Borçsuz devlet olmaz. Biz fakir Türkiye, hele Avrupa sermayesi olmaksızın terakki edemeyiz. Bu da bir hakikattır. Ancak istikrazı evvelki gibi yemek için devlet masrafı ve israf için almamalı. Devlet kendi yağıyle kavrulmalı. İstikraz sade yollar, şimendiferler, fabrikalar, irva ve iska, Maarif gibi şeyler için yapılmalıdır. Böyle istikraz zarurîdir ve bu da devlete yük ve zarar değil, bir müddet sonra kâr olur. Moskova Muahedesini yaparken devletin Rusya'ya olan borcunu imha etmiştik. Şimdi de bunu azalttık. Türkiye en az borçlu bir devlet oldu.

Bu esnada Fransız hey'eti Anadolu şimendiferini almak için büyük gayret göstermiştir. Bundan Alman'ların elini zaten Versay Muahedesine çektirmişlerdi. Türkiye Hükûmeti bizzat bu hattı satın alacak deyip vermedik.

Frenklerin İstanbul'daki bütün dâyinler vekilleri yine Lozan'da idiler. Duyun-u Umumiye için mahrem kararnâmesi adında bir belâ vardı. Frenkler bunun üzerine tutunmuşlardır.. Ne ise defedildi.

Biz Yunan'lılardan tazminat-ı harbiye istedik. Bu babta Yunan'lıların yaptıkları tahribat ve emsalini gösterir birçok listeleri birinci devreden beri konferansa veriyorduk. Olmadı. Harab ettikleri memleketimizin tamirati dedik, büyük bir para istedik. Buna mukabil Yunan Donanmasını almak hayâlinde idik. Bu da bizzat Rauf'un fikri idi. Bir kızılca kıyamettir koptu. Yunanistan «vermem!» dedi. Diğerleri de onu iltizam ettiler. Fransızlar, bize bu parada ısrar edersek konferansı terkedeceklerini tebliğ ettiler. Bize buna mukabil Karaağac'ı vermeği vaad ediyor. Biz ise talebimizde ısrar ettik. Hakikaten bir hak idi. Hareketimiz doğru idi.

O vakit Yunanistan'da general Pangalos ve Plastiras diktatör idiler. Gotarisleri kurşuna dizmiş idiler. İşittiğimize göre, Pangalos delifişek biri imiş. Akıllıdan o kadar korkulmaz, deliden korkmalıdır. Bu adam diline şunu dolamış : «Alçaklar (Kurşuna dizdiği adamlar) Yunanistan'a büyük bir leke sürdüler. Bu lekeyi ben temizleyeceğim. Şarkî Türkiye'yi bir ucunda zaptedeceğim.» Hakikaten 40-50 bin kişilik bir ordu vücuda getirmiş. Bunu Garbî Trakya'ya tahşid etmiş. Bu tazminat mes'elesini bahane edip hücuma hazırlanmış. Venizelos yeniden harp istemiyordu. Bize hususi surette yalvardı. Fransızlar rica ettiler. Yine dinlemedik. Gerginlik o hale geldi ki, Pangalos hücum edecek. Hükûmete yazdık. Hükûmet : «Kat'iyyen vazgeçmeyin!» emrini verdi.

Mustafa Kemal nutkunda Hükûmetle Hey'et-i Murahhasa arasında ihtilâf olduğunu, kendisinin buna dahil olmadığını söy-

lüyor, ama kendi de hükûmetle beraber bu emri vermişti. Hükûmet onun izni olmaksızın bir işi, hele böyle ağır ve mühimmini yapabilir miydi?!.

Şimdi yukarı tükürsen bıyık, aşağı tükürsen sakal oldu. Ne yapacağımızı şaşırdık. Hususî tahkikatımız Pangalos'un hücum edeceğini gösteriyor. Bulgar'lara sorduk. Memleketlerine sordular. Hücumun kat'i olduğunu söylediler. Bu da büyük bir tehlike idi. Yeniden harbe başlıyoruz demek. Bu hiç işimize gelmiyordu. Ben Lozan Konferansında şimdiye kadar ve sonra da hiç korkmadım; fakat bu mes'lede dayandım, dayandım, sonra pek fena korktum. Adetâ ödüm koptu. Çünkü herif delidir. Bizim Mudanya Mütarekesi mucibince Rumeli'de ancak 10 bin kişilik bir kuvvetimiz var. Oraya asker geçirmemiz de mümkün değil. İstanbul'daki işgal kuvvetleri bırakmazlar. Bu akıllı işi değil, geçiremeyeceğimizi İsmet söylüyor. «Yunan Donanması hatt-ı ric'atimizi keser» diyor. Bu da doğru. Boğaz açık. Oradaki sekiz on bin asker ise bu hücuma mukavemet edemez. Hem bir tane bile topları yok. Kaçak olarak otuz top yollamıştık. Onu da bir İngiliz harp gemisi yakalayıp almıştı. Bu halde Pangalos hattâ İstanbul'a da girer. Bu halde İzmir'de kazanılan o şanlı zafer İsmet'in meşhur tabirini kullanayım boca olur.

Çok düşündüm. Tazminattan vazgeçmek lâzım olduğuna kanaat ettim. İsmet de o fikirde. Zaten düşünüyorum, alsak bile Yunan'dan ne alacağız? Müflis ve maliyesi Avrupa kontrolü altında bir devlet. Tut kelin perçeminden. Donanmasını, ölür de vermez. Fransız'ların Almanlara yaptıkları, Ruhr Havzasını işgal-i askerî altında tuttukları gibi, garbi Trakyayı işgal edeceğiz? Bu işgal masraf ister, biz yapabilir miyiz? Hayır. Zaten Fransız'lar da bundan bir fayda görmeyip, üste masraf ettiler. İsmet'le başbaşa verdik. «Ne yapacağız?» dedik. Hükûmet kat'i emrini vermiş. Rauf ateş püskürüyor. Yeniden yazdık. Üç gündür hiç cevap yok. Vakit de yok. Cevap vermek günü geldi. Lozan muhiti yine harp borası içinde çalkalanıyor. İsmet bizi bırakıp, keni Ankara'ya gitmek ve işi düzeltmek fikrine düştü.

Yazdı da... Bu fikre ben şiddetle muhalefet ettim. Yoksa gidiyordu. Gitsin ama, vakit yok. Nihayet şöyle konuştuk :

İsmet : — Gidip gelmeğe de vakit yok. O halde ne yapacağız?

Ben : — Tazminattan vazgeçmeli.

O : — Hükûmetin emri kat'i.

Ben : — Doğru; fakat Pangalos'un hücumu da galiba kat'i. Sen ne fikirdesin?

O : — Muhakkak!

Ben : — Müdâfaa da mümkün değil, değil mi?

O : — Evet.

Ben : — O halde vakit de yok. Derhal ikimiz yüce bir karar alıp vazgeçerek bu vartayı atlatmalıyız. Yoksa felâket var.

O : — Hükûmet bizi mes'ul eder.

Ben : — Harp olur, İstanbul'da giderse, Hükûmet kendi mes'ul olur. Ama tabiî millet ve devlet bu vartanın içine sürüklenir. Hükûmetin mes'uliyeti kaç para eder. Bence burda şahsî mes'uliyet talidir. Kendimizi düşünecek zaman değil. Vatanın âli menfaatleri mevzuubahis ve hâkimdir. Siz bana şunu söyleyiniz. Siz vazgeçmenin zarurî olduğu kanaatinde misiniz?

O : — Evet! Vazgeçmezsek Pangalos hücum eder ve şüphesiz İstanbul'u da alır. Ve herşey de boca olur.

Ben : — Bu halde biz mes'uliyeti ikimiz boynumuza alıp, bir cesaret yapmalıyız.

O : — Çok ağır...

Ben : — Eğer bunun için bizi idâma mahkûm etseler, ben bu millî, âli menfaat ve bu babtaki kanaatim üzerine Hükûmete isyân ederek,vazgeçer ve devleti bu vartadan kurtarırım. Sen bunu göze alamaz mısın?

O : — Alırım.

Ben : — Öyleyse mes'ele yoktur. Kararımızı verdik.

O : — Verdik.

Ben : — Git, tebliğ et!

Bu suretle paradan vazgeçtik. Resmen konferansa bildir-

dik. Her şey yatıştı. Sulhtan sonra Edirne'den geçerken bizi ziyarete gelen zabitlere de sordum. Dediler ki : «Yunan'lılar tamamiyle hücum tertibatı almışlardı. Bir takım müfrezeleri ileri sürdüler. Hücumları muhakkaktı.»

Bu mes'ele henüz kat'i değildir. Bizim bu babtaki hareketimizin tetkiki ve ona bir hükûm verilmesi lâzımdır. Hücum kat'i idiyse, büyük bir hizmet yapmışızdır. Hükûmete isyan ettik. Bu çok çirkin bir şeydi. Fakat canımızı dişimize alarak böyle bir hizmetimiz, onu da hafifletir, belki de bize daha büyük şeref olur; fakat blöf idiyse vaziyetimiz fenadır. Hükûmet bizi Divan-ı Ali'ye vermeli. Veya Mualıedeyi Millet Meclisinde reddettirmeliydi. Yapmadı. Fransızlar, Almanlara büyük bir para yüklettiler. Bunun için Ren Havalisini de işgal altına aldılar. Bu vak'a bizi tenvir eder mahiyettedir. Koca Fransa Almanya'dan istediği parayı alamıyor. Ren işgali ise üste ocaktan caba, kendisine bir masraf oluyor. Biz tamiratta veya tazminatta ısrar etseydik, Pangalos işi de blöf olsaydı evvelâ bunu Avrupa'lılar mümkün değil kabul etmiyeceklerdi. Bizim de kabul ettirmek için elimizde bir kuvvet yok. Hadi kabul ettiler diyelim. Yunanistan'dan bu parayı nasıl alacaktık? İşte mübadele işini ve gayrî mübadillerin parası işini görüyoruz. Leytelealler ve bizimkiler de mütemadî Yunan lehine Türk'ler, yine para yok. Yunanistan zaten müflis bir devlettir. Maliyesi Avrupa kontrolü altındadır. Nereden verecek? Bu tabii tut kelin perçemindendir. Hadi garanti ve tazyik için Fransız'ların Ren'i gibi, biz de Garbî Trakya'yı muvakkaten işgal edelim. Bize buna müsaade ederler mi? İmkânı yok. Hem etmedikleri iyi. Bu dvlet orada elli bin kişilik kadar bir kuvvet tutmalı. Bunu ne ile besliyecek?..

Hasılı tazminatta ısrar hiç faydasız bir şeydi. Serâp peşinde koşmaktı. Koş, koş su yoktur. Hayâldi. Böyle bir hayâle karşı ise vahim bir tehlike vardı. Bu vahim tehlike blöf olduğu halde bile böyle vâhi bir hayâle karşı onu tercihe değmezdi. Bu ikisinden blöf olan hücum bile kefede diğerinden ağırdı.

Bu işin blöf olup olmadığı mes'elesi tahkike muhtaç bir

açık kapıdır. Tahkik ve bu mes'elede vaziyetimiz tenkid edilmelidir. Ancak Dimetoka gibi birkaç şeyi bu terkimize mukabil almak belki mümkündü. Bunu da bilmiyorum. Mümkün olduğunu söyliyenler var. Böyle ise kabahatliyiz.

Yunanistan'ın bize tamirat masrafı vermesini kabul etmiyen Frenkler ise, bizden kendileri için masarif istemekten çekinmiyorlardı. Ne haksız ve ne cebbar insanlardır. Sıkılmazlar da... Bunun için onbeş milyon lira altın istiyorlar. Mahsup takası yaparak güç-belâ bundan da sıyrıldık.

Bizden ayrılan ahaliden, bizde memur ve zabit olanların tekaüt maaşını da üstümüze atıyorlardı. Onların sırtına atmağa muvaffak olduk.

Harpte çıkarılan kâğıt paralarımıza garanti olan altınlar Viyana'da bir bankada imiş. Mütareke iptidâsında İngiliz'ler zaptetmiş. Bu parayı onlar aldılar. Bizim kâğıtlar havada kaldı. Yine şaşıyorum ki, bu garantisiz kâğıtlar para diye geçiyor! Bu garanti parayı almak mümkün olmadı.

Türkiye'de mevcut ecnebî şirket ve fabrikalar sahipleri Lozan'a doldular. Bunlar haklarını imtiyazlarının devamını ve kârlarının harbin yaptığı vaziyete göre arttırılmasını, harpteki zararlarını istiyorlar. Bunun için en ziyade Fransız'lar zorlanıyorlar. İsmet'e : «Bunları kabul etmiyelim.» dedim. «Bizim işimiz değil, Ankara'ya gidip orada yapsınlar.» dedim. Muvaffak olduk. Oraya gittiler. Ankara'da bir hey'et yapılmış. Bu işler halledilmiş. Bunlar meyanında Osmanlı Bankası da bizden imtiyazı müddetinin temdidini istiyordu. Onu da üsümüze almadık.

Mürtekip olsan bu işler kârlı işlerdi. Hepsini başımızdan attık. Şimdi işittiğime göre, Osmanlı Bankası bize korku vererek, oyun oynayan yahudi Metr Salem'i göndermiş. Salem tehdide muvaffak olmuştur. Epey rüşvet vermiştir.

Burada yine zikretmeliyiz : İktisadî ve malî işlerde bir adamımız yoktu. Zaafımız görünüp duruyordu. Frenkler bunu sezmişlerdi. Bu hususta onların bir çok, meselâ Ser Reyols gibi

müthiş adamları vardı. Bu adam, Fransa'nın beynelmilel malî işlerini görür. Böyle konferanslarda hep O'dur. Sonunda Fransız'lar bize söylediler de : «Birçok işte iyisiniz. Fakat para işine aslâ aklınız ermiyor.» Bu sebeple söylerim ki, bu devlet ve millet için her şeyden evvel maliye ve iktisat mütehassısları yetiştirmek hayatî bir mes'eledir. Bu da zeki ve iyi darülfünun tahsili görmüş gençlere Avrupa'da maliye ve iktisat tahsil ettirmek ile olur. Tahsilden sonra, bunları yine Avrupa'da behemehal, bankalar, şirketler ve emsalinde çalıştırmalıdır. Çünkü yalnız nazariyat bir şeye yaramaz. Nitekim iyi hekim olmak için hastahâneler ve laboratuvarlarda çalışmak lâzımdır. Millî ve iktisadî şubede, hastahâne ve laboratuvarlar, bankalar, şirketler ve emsalidir.

Bir de bu malî işler hep vâhidülcânib idi. Bizim onlardan bu babta bir istediğimiz yoktu ki, pazarlık yapabilelim. Bu sebeple mütekabiliyet esası fi'len mefku olmuştu. Bu da ağırdı. Bize büyük güçlüktü. Fakat ne çare! Biz sınaî ve malî bir millet değiliz ki... Avrupa'da bankalarımız, tâcirlerimiz, şirket ve fabrikalarımız yok ki...

Bu iktisadî güçlükler esnasında ve bahusus Yunanistan'dan tazminat ve tamirat istememiz, bizim hükûmeti şiddetle aleyhimize sevketti. Bu husumet sürüp gidiyor. İsmet yine muhaberatı bana göstermiyor. Hükûmetle aramızın gerginliğini sade söylüyor. Buna göre Hükûmetle yeniden aramızda büyük fikir ayrılıkları var. Bu işi yapan Rauf'tur. İşi körükleyip duruyor. Zoru İsmet'i yere vuracak. Yâni ihtilâfın sebebi müsalemetten ziyade şahsî iş. İllâllah, bıktım artık... Bunları hal için İsmet tuttu, bu sefer Hasan'ı Ankara'ya yollamaya kalkıştı. Yollamamasını tavsiye ve ısrar ettim. Dedim : «Adamı görüyor ve kendin söylüyorsun ki, beş para etmez. Bence bu adam kendisine mâlik değil. Dimağı hasta biri. Yollama! Büsbütün berbad eder.» Dinlemedi. Hasan gitti, geliyor, Lozan'daki gazete muhabirleri ateş gibi. Bir tanesi Hasan'ın yolda olduğunu haber almış, gitmiş yolda Hasan'ın trenine binmiş Hasan'dan entereyov yap-

mış, Paris'e gazetesine yollamış. Gazete bize Hasan'dan evvel gelmiş. Baktık, Hasan ne var ne yok hepsini söylemiş. Bunlar hep de bizim Hükûmetimizin nokta-i nazarı. Bizim nokta-i nazarlar sıfır olmuş. Bu adamın şu tedbirsizliği vahimdir. Sırrı fâş etti. Kızdık. Fakat «Belki yalandır. Hele Hasan gelsin!» dedik. Geldi. Bütün Hükûmetin fikirlerini kabul etmiş, bize onları müdâfaa ediyor. Hükûmet bizim vermediğimiz şeyleri de veriyor. İsmet'e şöyle bir baktım «Ne haber? Ben yollama demedim miydi?» dedim. Hasan'a da o gazeteyi verdim. Baktı. «Bizden evvel hepsini bunlara söylemişsin» dedim. Hasan'ın bu haltını temizlemek müzakerelerde bize epeyce iş oldu. Biz Hükûmete bakmadık. Bildiğimizi okuduk.

Bu esnada tam yaz. İşler tavsadı. Delegelerden bir kısmı öteye beriye sayfiyeye gidiyor. Çok zaman işsiziz. İsmet'le haremlerimizi alıyor, otomobil ile Lozan civarında ormanlarda geziyoruz. İsmet spora pek meraklı. Buralarda jen de quille oynuyoruz. Bazan bilârdo oynuyoruz. Ben yirmi yaşlarımda iken, bir defada onbeş-yirmi yapabilirdim. Yirmibeş yıldır oynadığım yok. İkimiz de birbirimize ayarız. Yâni iki veya üç defa nöbet geliyor da ancak, bir veya iki sayı yapabiliyoruz. Şimdi diyorlar ki, İsmet bilârdoda Türkiye şampiyonu imiş. Aferin. Demek ne kadar bilârdoya çalışmış. Yaşasın zevk-ü safa. Ben yine aynı iktidarda duruyorum. Ve Lozan'dan beri bir defa bile oynayamadım. Ekseri birer kayığa binip, liman önünde kürek çekiyoruz. Kürek yarışı yapıyoruz. Üstünlüğü ne seven adam... İnatcı da... İllâ beni geçmek istiyor. Ben karabatak gibi denizde büyüdüm, o ise Bitlis dağlarında, tabiî daima ben geçiyorum. Fena kızıyor. Birkaç defa Lozan'dan tâ Şiyon Şatosuna kadar gittik. Bu mühim Şatoyu ben yirmi yıl evvel gezmiştim. Ona da gezdirdim. Bir defa da ormanda koşma yarışı yaptık. Birbirimizi bir bıçak sırtı kadar geçemedik. O Bitlis'li, ben denizci. Beni geçmeliydi... Bir akşam vaktiydi. Karanlık çöküyordu. Önümüzü göremedik. İkimiz birden düştük. Bu koşuyu bir ormanın

içindeki yolda yapmış idik. Bereket versin bir ağaca çarptık. Kafamız kırılırdı. Benim elbisemin koiu yırtıldı.

Bu boş zamanın bir kısmını da Türk Tarihi ve Ermeni Tarihine hasrediyordum. Ermeni Tarihini bizim kâtiplerden Hidâyet'e tebyiz ettirdim. İstanbul'da çıkan bir gazete sahibi yahudi Karasu görmüş. Ondan bir kaç makale neşretti. Hidâyet iyi ve yetişecek bir çocuktur. Kâtiplerden keza Cevat beyin oğlu yetişecek bir iyi gençtir. Bunların ise en başında Ahmet Cevad'ı zikredeyim. Cidden yetişecek iyi bir gençtir. Şifrede çalışan Naci'yi de burada zikrederim ki, adetâ takat-ı beşer haricinde bir sây ile, edep ve terbiye, ketumiyet içinde çalışmıştır.

Bu da öyledir. Miralay Fojeralas hemen de peşimizi hiç bırakmadı. Daima haremiyle bize geliyor. bizi gezdiriyor. Haremi, haremlerimizin daima peşinde. Bundan iki yıl evevl Peris'te öğrendim ki, Fojeralas Fransa Hariciye Nezaretine mensup casus imiş. Pek Türk dostu görünüyordu. Kendisi bizim, karısı karılarımızın peşini bırakmıyordu. Bereket versin, İsmet'in haremi dünyada hiçbir şeye vâkıf değil. Benimki ise, Dünyada sevmediği bir şey varsa, o da politikadır. Hem anlamaz da. Bununla beraber birgün benimle politika konuşmamıştır ve sormaz bile. Ben, bir iki defa ilk evlendiğimiz zamanlarda politika konuşmak istemiştim, o nefret göstermişti. İsabet ki, böyle bir hastalık ve düşmanlığı var. O zaten edebî, ilmî ve ciddî şeyleri de sevmez, bunlardan aslâ anlamaz. Tabii lâfına dahi tahammül edemez. Politika da böyle. Hâsılı sırlarımızı İsmet'le benden başkası bilmiyor. Müzakerelerde kadınlar yok. Zaten anlamazlar da... Biz de zaten söylemeyiz. Tabii miralay efendi ve karısı hiçbir malûmat alamıyorlardı.

Ancak İsmet'in hareminden müşkilâtımız var. Bir odada dördümüz yemek yiyoruz. Yemeğe terlikle geliyor. Hepsi iki kat elbisesi var. Herbiri üçer-beşer lira kıymetinde adî basmalar. Saçlarını intizama koymuyor. Yemek yemesini de bilmiyor. Çatal tutamıyor. Garsonlardan utanıyorum. Haremime söylüyorum, o öğretmek istiyor, öğrenmeği de kabul etmiyor. Fu-

jeralas'ın karısına da lâyıkı veçhile muamele edemiyoruz. Kadın salona geliyor. İsmet'in haremi Mevhibe Hanım çorapsız ve ökçesine basılmış terlik ile yanına çıkıyor. Kocasının ve kendisinin çamaşırlarını, çamaşırcıya vermiyor. Kendi odasında yıkıyor. Odaya ip gerip kurutuyor. Bari şunu âlemden saklamağı düşünse... Onu da yapmıyor. Fena bir şey olduğunun farkında değil. Yatak düzeltmeğe gelen hizmetçileri odaya sokmasa... Onu bile düşünecek seviyede değil. İsmet'in ve kendisinin çamaşırları da, bezden, pazenden dikilmiş, âdi kaba şeyler. Nihayet İsmet'e tembih edip önünü almasını söylemeğe mecbur oldum. Kendisine bir kaç kat elbise alındı; fakat giymesini bilmiyor. Hele bir türlü şapka giydiremedik. Ağladı. Zavallıya acıdım da...

Güzelce bir kadın. Sâf, pâk bir insan. Dünya görmemiş. Sade bir okuyup yazıyor; fakat tahsil görmemiş. Bîhaber. Gayet Müslüman. Beş vakit namazını kılıyor. Pek namuslu bir hanım.. Bunlar tabiî onun için meziyet...

Bir kelime fransızca da bilmiyor. Misafirlerle konuşamıyor. Erkek içine çıkamıyor. Sıkılıyor ve sosyeteye girince üstüne baygınlık gelip bayılıyor. Bir defa Fujeralas bizi greuyére peynirinin yapıldığı yerde bu adlardaki Şatoya götürdü. Bir yerde yemek yedik. Başkalarını dâvet etmişti. Kadın ve erkek vardı. Mevhibe sofrada bayıldı. Böyle salonda ve yemekte insanlar içinde bayıldığı çoktur.

Görülüyor ki, bu aile pek fakirdir. Yüksek bir aile terbiyesi, tavırları yok. İsmet'in donu paçası düğmeli, pazen dondur. Hanımı mücevherat olarak, leblebi kadar top altından bir küpesi, İsmet'in yüz görmülüğü olarak verdiği ufak ve kırık dökük Felemenk taşlarından, elli-altmış kâğıt lira kıymetinde bir gerdanlık. Parmağında yine bir leblebi kadar top altından iki küreli bir yüzük ile Konya'da altından yapılan Mevlevî küllâhı bir yüzüğü var. Hepsi bu. Küreli yüzüğü haremime hediye etmiş, o da, ona altın kemer bir bilezik vermiş. Mevhibe'nin yüzüğü el'an bizdedir. Arasıra haremimin elmasları arasında görürüm. Bu vesika, bu fakirlik nümunesine hayretle ve ibretle ba-

karım. Çünkü diyorlar ki, Mevhibe'nin mücevheratı müthiş imiş. Büyük pırlanta tek taş küpelerini kulakları çekmiyormuş. Lozan'da bu kadar fakir olan insanlar, sonra iki-üç yıl içinde bu mühim servetleri nereden toplamışlardır?!!...

Bu sefer Hüseyin'in haremi de Lozan'da. Önce anlamadık. Ehemmiyet vermedikti. Meğerse Robert Kolej'de tahsil etmiş, terbiyeli bir hanım imiş. Son zamanlarda hanımlar onunla sıkı temasta bulundular. O'da tabii Mevhibe'nin iptidâiliğini, benimkinin deliliğini ve ikisinin de cim karnından bir nokta olduklarını görmekte idi.

Bu kadar söyleme, yine Mevhibe herkesin içinde kanapenin üstüne bağdaş kurup otururmuş.

Birgün Fujeralas'ın karısı Mevhibe ile benimkini evine dâvet etmiş. Onların kocasının yazıhânesine bırakmış. İşi varmış aşağıya inmiş. Mevhibe yazıhânenin çekmecelerini birer birer çekip karıştırmağa başlamış. Haremim : «Aman, kapat, geliyor» demiş. Mevhibe : «Gelirse ne zararı var?» demiş. Derken Madam gelmiş. «Oooo!.. Madam İsmet Paşa ne arıyor?» diye bağırmış. Bu, mâlûm müthiş bir terbiyesizliktir. Kadın tabii «Bu Türk'ler ne terbiyesizdir» demiştir. Hasılı rezil olduk. Bu hanımın böyle işleri çok. Meselâ: Birgün bizimkiler Romanya Delegesi ve Paris Sefiri Diamandi'nin kızına, Fujeralas'ın karısına, daha bir iki madama çay ziyafeti vermişler. Madamlar salona gelmiş. Bizim karı herkese çay veriyormuş. Mevhibe de mâhut terliğiyle gelmiş. Bizimki birşey diyememiş. Herkese çay verirken «Mevhibe hanım fotin giy!» dermiş. Madamlar bunu kendilerine türkçe kompliman zannedip, «mersi» derlermiş. Hüseyin'in karısı Mühre'yi öyle bir gülme tutmuş ki, kendini zaptedemeyecek hale gelmiş. Salondan çıkıp öyle gülmüş. Bir gün de Fujeralas'ın evinde başındaki takma saçı çıkarmış, puşisini eline almış, bizimkine «Düzeltiver» demiş. Bu da herkesin içinde olmuş.

Bu işsizlikten istifade ederek İsviçre'de çiftlikler, süt, tereyağı çikulata ve emsali fabrikalar, mektepler gezdik. Bir mektep

gördük ki, orada civar köylü kızlarına çocuk nasıl büyütülür, yemek nasıl pişirilir filen öğretiyorlar. Ne alâ mektep. Bizde de şimdilik şehirlerde yapılabilse...

Bir kere de Hükûmet dâvetiyle tayyare ile İsmet'le ben «Bern» e gittik. Geldanî Tevfik de var. İsmet'in kuyruğu Ayrılır mı? Kambersiz düğün olur mu? Tayyareye ilk binmiştim. Bazan birden iniyor. İnsan bayram dolabında iner gibi bir şey oluyor. Bunlar havada mevcut kesafeti az muntakalarmış. Tayyare orada birden düşermiş. Bazan birden elli metre zemine doğru indiği olurmuş. Baş siperden çıkarılamıyor. Sür'atten pek şiddetli rüzgâr var. Zaten başta, kulakları da kapatan bir takke var. Ama yine rüzgâra dayanılamıyor. Makinenin de müthiş gürültüsü var. Gürültüden konuşmak mümkün değil. Tayyareler birer kişilik. İnsanı belinden oturduğu yere bağlıyorlar. İptidâ korkuyordum. Sonra alıştım. Belimden kayışı çıkardım, ayağa kalktım. Yeri seyrediyorum.

Güzel bir manzara. Tamamiyle kuş gibi. Yer İsviçre'nin altımızdaki kısmını kuşbakışı seyrediyoruz. Kırlar kâmilen yeşil, çayırlık. Ya mezruat, ya orman. Bunların arasında birçok sarı hatlar. Bütün geçtiğimiz yerlerde yalnız bu hatlar ekilmemiş. Bunlar yollar. Düz, uzun ve birçok kolları var. Heyeti umumiyesiyle şöyle. İsviçre bir ağ. Yollar ağın ipleri; ağın gözlerinde yemyeşil orman ve tarlalar. Şehirlerin üstünden geçerken görülen manzara da tuhaf. Muntazam ve saf saf binalar, uzun dosdoğru yollar. Binalar yollarla muhat adalar. Sabahleyin, müsait hava ile gittik. İsviçre Reisicumhuru bizi gezdirdi. Müessesat, fabrikalar, çiftlikler gördük. Avdetimizde sert rüzgâr çıkmıştı. Bize şimendifer ile avdeti tavsiye ettiler; tehlike olduğunu söylediler. Biz de kabadayılığı ele aldık. «Hayır tayyare olsun» dedik. Ne ise selâmetle Lozan'a döndük.

Yine işlere başladık. Bu esnada Polonya'lılar bir heyet göndermişler, bizimle muahede yapmak istiyorlar. Alâ... Karşımızdaki hasımlara karşı bundan iyi bir şey olmaz. «Peki!» dedik. Münir ile Tahir'i müzakereye memur ettik. Bu işle ben ve

İsmet hiç meşgul olmadık. Sade direktif verdik. Bazı müşkilleri bize danıştılar. Söyleyeyim ki, bu muahede bu iki adamın eseridir. Biz bedâvadan imza koyduk. Hele Hasan! Büsbütün bedavadan. Lozan Muahedesinde de bu adamın imzası pek haksızdır. Hiçbir hizmeti geçmemiştir. Bil'akis muahedeye fenalığı vardır. Münir'in Hikmet'in diğer bütün müşavirlerin, hattâ kâtip ve şifrecilerin ondan ziyade hakkı vardır. Ne ise böyle şeyler oluyor. Onun bu muahededе imzasını görenler, âtî nesiller, O'nu bir hizmet görmüş zannederler. Muahedede bir fikri, bir kelimesi bile yoktur.

Polonya müzakeresi devam ediyor. Birgün bizden biri geldi. Bana gizlice şunu söyledi : «Ankara'dan gelirken Polonya için selâhiyetnâme yazılması unutulmuş. Felemenk, Belçika, İsviçre, ilh... bütün devletler için var da, bu yok. Şimdi İsmet Paşa emir verdi. Hükûmetten yalnız kendisi için selâhiyetnâme getirtiyor.»

Vay bu ne iş?.. Çıldırdım.

Ankara'dan ilk hareketimizde itilâf devletlerinden başka Çekoslovakya, Danimarka, Felemenk, Finlandiya, İspanya, Amerika, ilh... bütün devletlerle muahede yapmak üzere bize vazife verilmiş. Bu devletlerden herbiri için İsmet'e, bana, Hasan'a ayrı ayrı selâhiyetnâmeler yazılmıştı. Bunlar hey'ette idi. Halbuki Polonya için selâhiyetnâme yazılması unutulmuş imiş...

İsmet demek bu Polonya muahedesine imza koymak şerefini bile benden esirgiyor. Bu adam ne müthiş şöhret hırsıdır ve şöhretine aslâ ortak kabul edemiyor. Hem bu adam dürüst değil. Beni bundan mahrum etmek onun elinde değil ki... Bu bana Hükûmetten verilmiş bir selâhiyet ve hak. Demek bu adam çok yalan ve dalavere yapan biridir. Üf... Yandım, kaynadım. İçimde müthiş bir isyan borası koptu. Bunun arkadaşlık hatırı, hak ve hukuk denen şeyi de bildiği yok. Bu adam bana sonra da kimbilir neler yapacak? Demek bana karşı müthiş bir rekabet

hissi taşıyor. Beni rezil veya imha etmek bunun gayesidir. Yapar mı? Mükemmel yapar.

Çok gücüme gitti. Halbuki Polonya Muahedesine imza koymak da şeref mi? Bunu bile kıskanıyor. Ona nisbetle pek büyük olan ve yeni Türkiye'nin ilk muahedesi ve birçok şeylere esas olan Moskova Muahedesine imza koydum. Lozan Muahedesinde koyacağız, Lozan ise bir abide... Fakat İsmet'in şu hareketi son derece gücüme gitti. Ben kimsenin hakkına tecavüz etmem. Fakat kendi hakkını da mükemmel müdafaa eden biriyim. Hak mukaddestir. Kimin olursa olsun herkes onu müdâfaa ile mükelleftir.

Kendi kendime dedim ki : «Bu kaçıncı? Artık yetti. Ben bu adamla çalışmam. O beni tepelemeden, ben kendim onu terkedip gideyim... Mustafa Kemal her vecihle onun cinsinden. Ben başkayım. O galip gelir. Bununla mücadele mümkün değildir. O dalkavuk, ben aksi. İşlerin hall-i mahkemesi de Mustafa Kemal. Bir müddet düşündüm : «Ya daha Lozan Muahedesi bitmedi. Çok şey oldu, ama yine yüzde on kadar iş var. Rezil eder. Frenklerin bütün metalibini kabul eder. Hele hazmedeyim. dedim. Bu düşünce beni tuttu fakat biraz sonra bir şeyi gözüm görmedi. Herşeyi fedâ ettim. İsmet'e çatmak için koşarak odasına girdim. İsmet, benim karım ve onun karısı oturuyorlar. Ava salar doğan gibi saldırmışım. Gözlerimden şimşek çakıyor. Dedim ki :

«Sen Polonya için sırf kendine selâhiyetnâme getirtiyormuşsun. Halbuki üçümüz için de bunlara dair vazife verilmişti. Nitekim diğer devletler için üçümüzün de selâhiyetnâmeleri var. Polonya için unutulmuş. Sen bu kadar arkadaşın ve hukuk olan Rıza Nur'a bir Polonya Muahedesine imza koymak şerefini kıskanıyor musun?.. Hem demek sen müthiş harissin. Hem senin ne hak ve selâhiyetin var ki, Hasan'la beni aradan çıkarıyorsun? Sen kimsin? Demek senin ahlâkın da dürüst değildir. Benim seninle şu dakikada münasebetim bitmiştir. Senin gibi bir adamla çalışamam. Murahhaslıktan, vekillikten ve meb'usluktan da

istifa ettim. Gör ki, haris olmak ve olmamak ne imiş.

İsmet put gibi kaldı. Kızardı ve bozardı. Bir lâkırdı dahi söyliyemedi.

Karıma döndüm : «Kalk, hadi!» dedim. Bizim odamıza geçtik. Dedim ki : «Şimdi bavullarımızı yapalım. Nis'e gidip bir müddet oturalım. Hem dinlenmiş oluruz. Oradan İstanbul'a gideriz.» Karım da mütecessir olmuş. «Hakkın var. Bu, adam değilmiş, gidelim» dedi. Bavullarımızı yaptık. Yemek zamanı da oldu. Yemeği İsmet'le beraber yiyorduk. Belki gelir ısrar eder diye yatağa yattım. Hastalık bahane edeceğim. Hakikaten İsmet geldi. Benden kusur diledi. Af istedi. «Çok kötü iş yaptım» dedi. Kat'iyyen sözlerine kulak vermedim. «Hadi yemeğe gidelim» dedi. Zelîlâne yalvardı. Bu adam sırasında ne zelîl imiş!... «Seninle yemek dahi yiyemem. Her şey bitmiştir» dedim. O kadar yalvardı ki, beni hiddet gibi bir histen mahrum etti. Bu sefer yumuşak yumuşak : «Hastayım. Görmüyor musun? Yataktayım.» dedim ve gitmedim. Baktı ki çare yok. Gitti. Haremini yolladı. Haremi yalvardı : «O hatâ etmiş, sen etme» dedi. Bir kadını yalvartmak ne ağır oluyor. Ne yaptım yaptım kendimi tuttum, ona da nazikâne red cevabı verdim. Baktı olmuyor. O da gitti. Yemeğe gitmedik. Ertesi gün İsmet yine geldi. Yine red cevabı aldı. Kararım kat'i. Halâ gözüme bir şey gözükmüyor.

Bu sefer karı koca haremimi kandırmışlar; İsmet ona demiş ki «Lozan Muahedesini yapan Rıza Nur'dur. O olmazsa bir şey yapamayız. Vatanın ona ihtiyacı vardır. Büyük hizmetleri o görebilir. O, vatanperverdir. Yapmasın. Sizi vatan namına iknaa dâvet ederim. Doktoru ikna edin gitmesin.» Kadındır, hafiftir, bir şeye yaramaz. İlk hamlede işin alçaklığından yaralanmış bir arslan kesilmiş olan karım şimdi yumuşamış. «Peki» demiş. Geldi. Beni iknaya çalıştı. Ona da mukavemet ettim ve : «Bil'akis, hadi gidelim. Vakit geldi» dedim. «Gitmem!» dedi. Mes'ele çatallaştı. Kadın on para etmez ama, erkek de beş para etmez. Çünkü erkek denilen adî mahlûk kadına mukavemet ede-

mez. Kadın sertlikle değil, türlü nüvazişle, o da olmazsa onun mühim bir silâhı vardır, kırk ikilik top gibidir:Gözyaşıdır. Onunla istediğini yaptırır, ne yapıp yapar razı eder. Bizim karı da beni sonunda razı etti; karımla savaşma esnasında iki gün geçti. Nihayet İsmet'le haremi geldiler, beni aldılar, istifadan filân vazgeçtik: Ama bu benim içime ukde olmuştur. Halâ her hatırladıkça, sızlayan bir yara nedbesidir.

Bu vak'a galiba bu adama benim muahedelere imza koymak hevesinde olduğum fikrini vermiş. Çünkü muahededen sonra Ankara'da beni İstanbul'a Adnan'ın yerine Hariciye Murahhası tayin edip, benim kabul etmediğim zaman, şaşalamış, beni iknaa çalışmış, bu hususta çok söz söylemiştir: Bunlar arasında ilk, kemal-i ehemmiyetle söylediği ve tekrar ettiği şudur : «Oraya git, birçok devletler daha var. Muahedeler yapacağız. Onları hep sana yaptıracağım» demiştir. Ben bunları da reddetmişimdir. Bu adam beni hiç anlıyamamıştır. Ben onun gibi haris ve şeref delisi değilim. Bu isyanım onun haksız muamelesinden ibaretti. Ben haksızlığa dayanamam. Kişi herkesi kendi gibi bilir derler. Beni de kendi gibi haris-i şöhret sanmış. İnsan vardır ki, mevkileri, mevkilerin şereflerini hiç düşünmeksizin ve tereddüd etmeksizin bir tekmede atar. Bana nitekim sonra sıra ile ve ara ile İstanbul Murahhaslığını, Berlin Sefirliğini, Londra Sefirliğini, Karantina tasfiyesini verdi. Derhal birer tekme ile suratına attım. Önce de Moskova Sefirliğini vermişlerdi, kabul etmemiştim. Yine birkaç defa vekillik tekliflerini de reddettiğim gibi, vekil olduğum zamanlarda da vekillikleri rica ve minnetleriyle kabul etmişimdir. Bunlarla benim kendileri gibi olmadığımı, mevki sandalyesiyle evimdeki bir liralık sandalyenin bence hiçbir farkı olmadığını sonraki bu redlerimden sonra anlamış olsa gerektir.

Derhal yazmış, kendisiyle beraber bize de Polonya için selâhiyetnâmeler geldi. Bu muahede yapıldı. Üçümüz imzaladık.

İşlere devam ediyoruz. Bu çapraşık işler sırasında birgün Montanya beni oteline dâvet etti. Lozan'da benim sigaram meş-

hurdu. Herkes söylermiş. Samsun'da birinci dereceden beş altı bin sigara yaptırmıştım. Montanya'ya da biraz verdim. Dostuz, fakat adamı şeytan. Tabii dostluk işe te'sir etmemelidir. Doğrusu bu. Diplomatlar karşılarında aptal bulurlarsa, dostluk safhasına girer, aldatırlar. Demek dostluk sade aldatma vasıtasıdır. Montanya bir takım mes'elelerin tarafımızdan fedâkârlık edilerek bitirilmesini söyledi. Bir de illâ Anadolu'ya yüzbinlerce İtalyan muhaciri yerleştirilmesine müsaade etmemizi istiyor. İktisaden muhtaçsınız. Amele ve ustalarınız yok. Sizin menfaatiniz diye bunları kondurmak istiyordu. Yutmadığımı görünce, tatlılığını bıraktı. Betlendi. Ben de perdeyi yükselttim. Bu sefer tehdide başladı. Şöyle kavga ettik :

O — Harbederiz.

Ben — (Soğukkanlı bir tavırla) Harbederseniz ne olur?

O — Ne olacak? İngiliz, Fransız ve biz ordular göndeririz, Anadolu'ya girerız. Ankara'yı başınıza geçiririz.

Ben — (Aynı tavırla) Eh, buyurun! Hiç durmayın, hemen başlayın!

O — (Kıpkırmızı bir suratla, hiddet içinde) Mahvolursunuz...

Ben — İyi dinle! Sana iyi bir nasihat vereyim. Sonra belki devletinize lâzım olur. Harp açarsınız, ordularınızı da Anadolu'ya sokarsınız, fakat bu Anadolu uğursuzdur. Gelen orduları yer. İşte bakın misâli... Yunan ordusu. Anadolu'da o topraklara gömüldü, gitti.

O — Ama biz Yunan değiliz.

Ben — Siz Habeşistan'da kahramanlığınızı gösterdiniz Sonra bunu Trablus'ta bize de gösterdiniz. Orada yirmi-otuz zabitimizle, beşyüz neferimiz vardı. Bir-iki bin de yerli arap. Silâh, cephane müşkilâtımız da çoktu. Sizi kaç defa sahillere döktük. Ancak, donanmanızın himayesine sığınır, dururdunuz. Bu sefer Anadolu'ya gelin de, sizinle iyi bir imtihan oluruz.

Durdum, cevap bekledim. Bu tehdidime cevap bulamadı. Durdu. Ben yine devam ettim :

Ben — Bu Anadolu uğursuzluğunun eski, tarihî misâlleri de çoktur. Meselâ Haçlıların ordularını yine bu Anadolu yeyip, yutmuştur. O kadar ordu geldi, hangisi Avrupa'ya döndü? Hele Kılıçarslan ne kadarını Haymana'da yerin dibine geçirdi. Bunları yapan hep Türk'lerdir.

Cevap yok... Darbe tamdır. Başka bir lâkırdıya mahal verip, darbenin te'sirini gidermeden kalktım. Bonjur deyip, gittim.

Rıza Nur'a sert derler. Fakat benim hiç kimseye ilk ve kendiliğimden sertlik ettiğim yoktur. Bana ederler, ben de şiddetle mukabele ederim. Bu da böyle, Venizelos da böyle olduydu.

İtalyan mes'elesi mühim bir mes'eledir. Bunların bugün siyasetlerinin en mühim noktası, Anadolu'nun İzmir'den İskenderun'a kadar olan kısmının istilâsı ve oraya İtalyan yerleştirmektir. Bir de İtalyan sanayiine lâzım olan kömür, İtalya'da ve müstemlekelerinde yoktur. Bu sebeple Ereğli Havzasında da gözleri vardır. Bu siyaset Mussolini ile kuvvetlenmişti.

Lozan'da Montanya ile bir düziye ve kemâl-i hararetle Menderes boyuna İtalyan yerleştirmek için çalıştı. Bunu bize dostlukla kabul ettirmek istiyordu. Bana belki on defa söylemişti. Bense İzmir'deki İtalyan'ları tard için uğraştım. İzmir'de onbeşbin kadar İtalyan teb'ası vardır. Bunlar ekseriyetle yerli ahalidir. Katolik Rum, Katolik Ermeni, Yahudi. Meşrutiyetten evvel ve hattâ sonra sahillerdeki Selânik, İzmir İstanbul gibi şehirlerin bu mâkule ahalisi, gizlice İtalyan tabiiyetine giriyorlardı. Hem Türk Teb'ası geçiniyor, hem cebinde İtalyan pasaportu taşıyorlardı. Türk teb'ası sıfatıyla menfaatlerini kazanıyor, bir gün bir sıkıya gelince kapitülâsyonlardan istifade için İtalyan olduğunu bildiriyor ve İtalyan'lar da bunları himaye ediyorlardı. Bunlara biraz İtalyan da zam olmuş. Ben bu karışık aşağı ve muzır halkı Rum diye mübadele kitlesine kaptırıp İzmir'den defetmek istedim. İtalyan'lar kıyameti kopardılar. Resmen İtalyan teb'ası olduklarından mübadele kadrosuna sokmak tabii mümkün olmadı.

Benim Türk Tarihi'nin son cildinde (14. Cildi, henüz neş-

redemedim.) İtalyan'ların memleketimizdeki istilâ emellerine dair malûmat vardır.

Montanya bize Türkiye'nin, usta ve hattâ kâfi nüfus olmadığından memleketimizin imarına ancak İtalyan'lardan amele ve muhacir yerleştirerek muvaffak olacağımızı iddia ile işe başlamıştır. Öyle tavır almıştır ki, sanki bize pek dosttur da en iyi yolu gösteriyor ve bunu açıkça da ifade ediyordu. Bu kandırmaya gelmediğimi görünce, tehdidlere başlamış, kavgalar etmiştik. Zaman geçti, ben yine Montanya ile dostum. Yâni, âdeta ikimiz de köpek gibiyiz. Hem hırlaşıyor, hem dalaşıyoruz, hem de yine birbirimizi seviyoruz (!) Ne yaparsın, diplomatlık!.. Birgün ben Montanya'yı bir hususî konuşma esnasında deştim ve hakikatı söylettim. Şöyle ki :

«İtalya'da büyük tezayüd-i nüfus vardır. İtalyan Milleti İtalya'ya sığmıyor. Mutlaka koloni lâzım ki, bunlar oraya yerleştirilsin.»

Ben — İtalya'nın cenubî kısmında boş arazi vardır.

O — Evet ama, oralar çoraktır. İslâh istiyor. Bu da masraflı ve uzun iş.

Ben — Canım, daha dün Trablus'u elimizden aldınız. Geniş bir yer. Oraya yerleştirin!

O — Hayır, hiçbir İtalyan oraya yerleşmek istemiyor. Anadolu'yu istiyorlar. Anadolu'nun iklimi iyi, toprağı zengindir.

Bunu işte böylece ifade etti, ruhlarını söyledi. Ben de bunları onun ağzından işiterek mâlûmatımı kat'ileştirdim.

İtalyanlar ilk Menderes boyunda yerleşmek istiyorlar. Bu mes'ele de otuz-kırk yıldanberi vardır. Buna da Hidiv Abbas Hilmi'nin oradaki Dalaman Çiftliğini satın almakla başlamak istediler. Hidiv, Çiftliği bunlara satmak için Abdülhamid zamanında da, İttihadcılar zamanında da çok uğraştı. Bu hükûmetler iyi hareket edip sattırtmadılar. Bugün bütün bunları bildiği halde İsmet İtalya'dan birkaç para almak için buna müsaade etmiş, İzmir ve havalisine birçok İtalyanlar gelmiştir.

İşte bu İtalyan mes'elesi, halihazırda Türkiye'nin en mü-

him mes'elesi ve tehlikesidir. Devlette eğer aklı başında rical olursa şimdiden bunun önüne geçmek mümkündür. Çünkü, bu işin mukabil ağırlığı vardır. İtalya bugün Yugoslavya ve Fransa ile rekabet halindedir. İyi bir diplomasi bu devletler ile bu hususta müşterek bir tedbir almağa müsaiddir. Bilhassa Fransız'lar **Kilibe'yi** kendileri istediklerinden İtalyan'ların Anadolu'ya ayak basmasına aslâ razı değillerdir. İtalya kendi hududlarında bu iki tazyik kuvvetiyle hal-i temastadır. Bu iki tazyik onu Anadolu'ya tecavüzden men'edebilir. Fakat iyi idare edemezsen, Fransız'lar inbisat halinde olan İtalyan kuvvetini kendi üzerlerinden atmak için, bizim üzerimize sevk etmeleri de mümkündür. Hem de İtalya, Fransa'nın şarkî cenubisini, Cote l'Azive, keza Hersek ve sahillerini istemektedir. Bu da bu devletleri bizimle müşterek dâva halinde birleştirir.

Resmî müzakerelere başladık. Devam ediyoruz. Edebiyat mes'elesi mevzuubahs oldu. Bizi beynelmilel «Bern» mukavelenâmesini kabule dâvet ettiler. Ben girmeyeceğimizi söyledim. İsrar ettiler. Bu iş bizim için büyük felâkettir. Bizde âlim, edib yok. Daima Avrupa dillerinden tercümeye muhtacız. Bunu yapamazsak, vatanımızda fikrî terakki aslâ olmaz. Bu mukaveleye girince, bir şeyi tercüme etmek için müellifin müsaadesini almak lâzımdır. Bunun için de müellife para vermelidir. Biz fakir bir milletiz. Kim para verip de, müelliften izin alabilir?!. Bizde neşriyat âlemi sefaletten başka bir şey değildir. Bu âlem, pek âlâ bildiğim âlemdir. Biri bizde bir kitap tercüme eder, bastırmak için para bulamaz. Evini satıp kitap bastıran ve sonra aç kalan gayretliler de vardır. Bin belâ bastırsa bile, kitap satışı o kadar mahduttur ki, kitap masrafını bile korumaz. Ben şimdiye kadar otuz beş eser bastırdım. Hiç birinden kâr ettiğimi bilmiyorum. Çoğunun tab masrafı bile çıkmamıştır. Vakıa Fen-i Hıtan'dan biraz kazandım ama, o da cebri satışla, mahsulü de lâşey kabilindendir. Bu halde iken bir de Avrupa müelliflerine nasıl te'lif hakkı verecekler?!. Demek kitap tercüme

olunmıyacak. Böyle olunca da bizde fikrî hareket ölmese bile duracak.

Hakiki müellif bizde kuşsütü gibi bir şeydir. Neşriyat hep Avrupa'dan yalan yanlış tercüme, çalma şeylerdir. Çoğu Avrupa müelliflerinden fikir veya cümle çalar. Bir kısmı da hemen aynen çalar. Müellifin adını bir basit zikre bile hacet görmeyip, kendi adını kor. Meselâ, Besim Ömer'in Gebelik, Ebelik, Nevsal, ilh... eserleri hep böyledir. Bunları Dr. Kilis'li Rıfat'la bana tercüme ettirdiği için bilirim. Diğer sahadaki eserlerde bile böyle. Meselâ Necip Asım'ın Türk Tarihi'nin ilk kısımlarını okuyunuz. Leon Kahon'dan çalınmadır. Hem de yalan yanlış bir tercümedir. Yakup Kadri «Nur Baba» adındaki millî romanına bile Fransız ediplerinden bile cümleler çalmıştır. Bunları Peyami Safa gösterip, neşretti. Hattâ karikatür gazetelerini alıyordum. Bir de ne göreyim : Bizimkilerin münderecatı, Fransız'larınkinden çalmadır. Meyûs oldum. Bu halde, bu muveleye girmek, Türk'ü fikir, ilim sahasında öldürmek demektir. Bunu münasip bir lisan ile Frenklere izah etmek için. «Biz Avrupa kitaplarını tercümeye muhtacız.' Bu da sizin şerefinizdir. Hem mes'ele insanî ve medenî mühim bir mes'eledir. Avrupa dünyaya medeniyet neşretmek mevkiindedir. Eserlerinizi bol bol Türkçeye tercüme hususunda bizi serbest bırakmalısınız» dedim. Buna bir şey diyemediler. Kabul ettiler. Büyük bir kâr yaptığıma sevindim. Vakıa müelliflerler bizdeki gibi değilse de Avrupa'da da perişandırlar. Te'lifi teşvik için ve insaniyet için müelliflere yardım lâzımdır. Fakat bunu biz yapamayız. Onlara yardım edelim, insanî olalım, bu bize şerefsizlik olmasın diyelim. Ama bunu yapamayız. Kendimize de ederiz.

Tuhaftır... Hüseyin Cahid bunun kıymetini takdir edememiş. Bu iş dolayısıyle şiddetle benim aleyhimde yazdı. Halbuki takdir edecek seviyededir. Galiba, daha doğrusu şahsî düşmanlık galeyanı. Hücum vesilesi olsun da ne olursa olsun diye yaptı. Bern mukavelesini kabul etmedim diye, gazetesinde aleyhimde diyor ki : Bu mukaveleye girmek, medenî bir şereftir. Bu

şerefi Rıza Nur attı.» Evet ama, kuru şerefler hayalî büyüklükler karın doyurmaz. Hayalî bir şeref için bir milleti geri, Cahid'in tabiri veçhile öküz bırakmak, tefekkür ve ilim sahasında terakki etmek nimetinden ve şerefinden mahrum etmek olamaz. Öyle yapmak için insan pek ahmak olmalıdır. Bu kitabımı yazdıktan sonra, nice sonra idi : Şunu ilâve ediyorum. İsmet Paşa hükûmeti bu babta toplanan bir konferansa delege gönderip, bunu kabul etmiş. Şimdi muharrirlerimiz tercüme yapamıyor. bu iş de durmuş, gazetelerde acı şikâyetler gördüm. Ne ahmaklık! Canım bu kazanılmış şey. Niye verirsiniz? Kıçınıza mı batıyordu!..

Tenevvürce bu mes'elenin müzakeresinde ben güzel bir şey de yaptım. Müzakereyi umumi celsede general Pelle ile ben yapıyorduk. Pelle'ye : «Türkçeye tercüme hakkını serbest bıraktırır» cümlesini maddeye ilâve ettirdim. Bununla bir taşla iki kuş vuruyordum. Demek Lozan Muahedesine göre, Türkiye'de tercüme, sade Türkçe için serbesttir. Rumca, Ermenice, ve Yahudice için serbest değildir. Demek onlar tercüme edemeyecek. Bu halde tenevvürce fakir kalacaklar. Hem de bu böyle olunca Türkçeyi öğrenmeğe, Türk fikirlerini almağa muhtaç ve mecbur kalacaklar. Bu bir noktadır ki, tahtında müstetir «huve» si vardır. Muahedeyi okuyan hiçbir fert bunu anlayamaz. İşte daima söylüyorum. Bunlar içindi ki, Lozan'dan sonra bu noktaları izah eder, yâni «huve» leri gösterir bir eser tab'ını ve muahedenin tatbikatını idare ve kontrol etmek için bir komisyon teşkilini İsmet'e ısrarla ve tekrarla söylemiştim. Yapmamıştı.

Ne olacaktı? Rumcaya, ermeniceye, yahudiceye, Avrupa'dan eserler tercüme edildi mi, veya gazetelerde böyle bir roman tefrika edildi mi, bu komisyon tarafından gizlice eserin Avrupa müellifine haber verdirilecekti. «Bu hak sade türkçe içindir» denecekti. Müellif dâva edip onlardan tazminat alacaktı. Bunu eserin müellifi nerden haber alacak? Bu komisyon elaltından onu haberdar edecekti. Hükûmet de «Evet muahedenin metni budur» deyip Avrupa'lı müellifi kazandıracaktı. Bundan Hükû-

mete iyi bir vesile de vardı : Diyecekti ki : «Türkiye muahedeye sadık, imzasına işte bakınız harfi harfine riayetkârdır. Bunu göstermeğe de vesile olacaktı.. Rum, Ermeni, Yahudi de bir daha tercüme edemeyecek, türkçeye müracaata mecbur olacaktı. Türkçeden tercüme yapacaklardı. Bu sâyede Türk muharrirler de onlardan tercüme hakkı alacaklardı. Çünki Türkiye dahilinde te'lif ve tercüme hakkı kanunen mahfuzdur. Olmadı... Anlatamadık!.. Sonunda da bir çuval inciri berbat ettiler. Böyle sersem, bu kadar ahmak hükûmet görülmemiştir.

İkinci devrede yine, kemafissâbık umumî celsede söz söyleyen İsmet, hatırlayan yine bendim. Ve yine bir tarafta Münir, bir tarafta benim. Münir Frenklerin söylediğini tercüme ediyor. İsmet okuyor. Ben de arada kâğıda yazıp «Şöyle söyle!» diyorum. Benim bizzat söz aldığım az. Zaten bu devrede, ilk devredeki gibi büyük nutuklar yok. Ufak ufak sözler. Bu komisyonlardan da yalnız karantina işini idare ettim. Evvelâ ona Nihad Reşad'ı yollamıştım. Olmadı. Frenklerin metalibi müthiş, hattâ eskisini teşdid ediyorlar. Fena kapitülâsyon; O vakit bizzat kendim gittim. Ve bir çok şey almıştım. Şimdi tamamiyle müzakereyi ben yaptım. İstediğim hale kodum.

Bu devrenin sûkomisyonlarını mütehassıslarımız iare ve hallediyor. İsmet, umumî celsede tasdik ediyor. Bana bazıları, hattâ Avrupa'lı delegelerden de diyorlar ki : «Sen ilk devredeki gibi değilsin. O ne ateşti. Söndü. Artık lâfa karışmıyorsun» Bu doğru idi. Sebebi mes'elelerin tamamiyle iktisadî teknik ve ihtisas işi olmasıydı. Hem de bu devreye evvelki gibi cihanşümûl dağdağalı işler kalmamıştı. Lüzumsuz yere galeyanla hararet zarardır. Daima işe göre tedbir, hareket, tavır lâzımdır. En mühim şey, elâstik olmaktır. Türlü işlerde kıyamet koparan ve vermeyen ben, Yunan tazminatı mes'elesinde verip işin içinden çıkmıştım. Bilhassa diplomatlık, elâstikiyet ister.

Bu esnada ben, bol uyuyorum : Türk Tarihi adlı eserimle meşgul oluyorum. Mükemmel ve acelesiz yemek yiyorum. Geziyorum. Öyleki fevkalâde şişmanladım. Hasılı ense yaptım.

İlk devrede bil'akis çok meşakkat içindeydim. Uykusuz, iştihasız, halsiz idim. Bir şeyi söyleyeyim : Erbab-ı mesai için çok faydalıdır. İlk devrede sabahları kalkınca banyoyu doldurup giriyor, sıcak suda yirmi dakika kadar kalıyordum. Çıkınca beş on dakika kadar muhtelif vücut hareketleri, yani egzersiz yapıyordum. Daima benim midem ekşir. Bu hal tabii mektepten beridir. Burda yemeklerde vişne suyu içiyordum. Bu iki tedbirle sanki iyi uyku, uyumuş, hiç yorulmamış gibi oluyor. Kendimi dinç ve kuvvetli hissediyordum. Bu üç şeyden çok istifade ettim. Bu sâyededir ki, faaliyetle çalışabildim.

Bir takım malî mes'eleleri tasfiye için muhtelit mahkemeler te'sisine karar verildi. Bu âdettir. Muvakkattır. Harplerden sonra devletler bunları yaparlar.

Bir takım beynelmilel Consatian'lar «Mukavelenâme» vardır ki, her devlet onlara iştirâk etmiştir. Cidden insanî ve medeniyet levazımından şeylerdir. Bunları kabul ettik. Yalnız sıhhî Paris Mukavelesinin iki maddesi bizde kapütülasyonu te'yid eder mahiyettedir. Onlara Reserve beyan ettim. Bunlardan afyon mukavelenâmesini kabul ettiğimden bizimkilerden bazıları bana itiraz ettiler. Sebep olarak da bizde afyon ziraatı olduğu ve İngiliz'lerin de bu işte reserveleri olduğu, çünkü, Hindistan'dan Çin'e mühim miktarda afyon sevkedildiğini söylediler. Ben hekim sıfatıyla, bu afyonun insanların sıhhatinde ne mühim tahribat yapan bir müthiş zehir olduğunu bildiğimden, bunu men'e çalışan bu insanî konvansiyonu hiç itiraz etmeksizin kabul ettim. Ama İngilizler etmemiş, bu misal imiş. Neme lâzım. İnsanî bir işte kötü misal olmaz. Hatâ mukısun aleyh olamaz derler. Pek doğrudur. Zaten, bundan ticaretimize de bir zarar da yoktu. Çünkü bizim afyon, en iyi afyondur. Müstahzarat-ı Tıbbiye fabrikaları bizimkini alır. Bu da meşrû' ve kâfi. Bu mukaveleler onbeş-yirmi kadardır. Bunların müzakeresini ben yaptım ve kabul ettim.

Devletler tarafından kapitülâsyonların ilgasını kabul ettiklerine dair bir madde koydurdum. Elbet çok mühimdir. Tür-

kiye'yi hakiki bir devlet eden budur. Esaretten kurtarmıştır. Tam müstakil yapmıştır. Ancak bunda da bir şey kaydedelim :

Bunları yaparken tabii ecnebi postahanelerini de ilga ettirdim. Bunu da bizzat ben yaptım. Postaları ilga ederken doğrusunu söyliyeyim, yüreğim cız cız etti. Abdülhamid zamanında bu postahâneleri bilhassa zikrederim. Galata'daki Fransız postahânesini memleketin hürriyet ve meşrûiyete nail olmasında ne büyük hizmet ettiğini hatırladım : O vakit Tıbbiyede talebe idim. Avrupa'da istipdad aleyhinde yapılan Türk neşriyatı bu postahâne ile bize gelir, gider alır; her tarafa dağıtırdım. En çok bu sâyededir ki, millet tenvir edilmiştir. Bunlar hatırımdan geçtikten sonra gözümün önüne, vallahi şu dikildi :

Memleketimiz henüz inkılâp safhasını bitirip kapatmamıştı. Millet cahildir. Cahil bir memlekette, müstebit, zalim kolay kolay yetişir; serseriler mevkı-i iktidara bol bol çıkar. Her mevki-i iktidara gelen Tiran kesilir. Nitekim İttihadcılar... Hürriyet için çalışmış iken, müthiş zalim oldular. Suî idâre favoritizm, vurgun, zulüm aldı - yürüdü. Millet inim inim inledi. Terakki için mühim bir zaman kayboldu. Bu iş boyuna olacak... Hattâ Mustafa Kemal ile İsmet böyle olacak, galiba ben de bunların muhalifi olacağım. Avrupa'da neşriyat yapacağım... Bu neşriyatı Türkiye'ye sokmak mümkün olamıyacak. Bu kıymetli vasıtayı şimdi bu anda burda kendi elimle yok ediyorum.

Ve yine düşündüm : «Ne çare, böyle bir ufuk görünüyor. Haritada bunların hepsi var ama, herşeyden evvel Türkiye'nin istiklâlidir. Ne yapalım? Bu zarara katlanmak lâzımdır.» dedim. Vakıa bu iş böyle oldu. Ben de muhalif olup Avrupa'ya çıktım. Ama henüz neşriyat yapmak imkânını bulamadım. İlmî meşgale, tarihe ve millete karşı bende vazife olan bu hatıratı yazmak henüz bana bu imkânı vermemiştir. Vaktim dar. Bu ise lâzım olduğu kadar param da yok.

Kapitülâsyonlar gibi bir karabelâyı imha ettik. Ettik, ama, itiraf edlim ki, bunun hiç olmazsa bir takım faydaları vardır. Ecnebileri muhakeme edemiyorduk, fakat hürriyet işinde

ecnebilerden istifade ediyorduk. Hürriyetperverler icabında sefarethânelere iltica ediyorlardı. Onlar bunları hükûmetin gözü önünde ecnebî gemilerine koyup hudud haricine çıkarıyorlardı. Bir vatanperver sıkıştı mı, kendini bir ecnebi vapuruna atıyordu. Hükûmet alamıyordu. Bunlar insanî ve hürriyet gayeleri için büyük hizmetler ve faydalar idi. Bunları Lozan'da kendi elimle imha ettim. Bu millî hizmetimiz de ne acı bir tecellî ve ne fecîdir ki, Mustafa Kemal zalimini de bütün kayıtlardan azâde keyfemâyeşâ, asar, keser, kırar, döker bir zalim yapmış olduk.

Şaşıyorum : Ne talih, ne tuhaf tesadüf!.. Devlete ne hizmet ettikse bu adamın ekmeğine yağ sürmek oldu?!.. Bu tâ, millî cidalin başlangıcından beri böyle...

Bu esnalarda idi. Birgün İsmet, haremi, haremim, ben oturuyor, dereden tepeden konuşuyorduk. İsmet vaktiyle bizim «Hürriyet ve İtilâf'ın içyüzü» nü okumuş, ondan bahsetti. Nihayet yüzüme mânalı bir bakışla bakarak : «Birgün bizim de içyüzümüzü yazarsın sen» dedi.

Birden irkildim. Âtiye ait çok mühim, çok mânalı bir sözdü. Kendimi tuttum. Lâ ve naam bir şey söylemedim. Odama çekilip o sözü de defterime kaydettim.

Demek İsmet beni iyice öğrenmişti. Kendilerini de iyice biliyordu. Görmüştü ki, ben namusluyum. Haris değilim. O namussuz, haris Mustafa Kemal da kendi gibi. İkisi anlaşmıştır. Ben onların fasilesinden değilim. Onlarla geçinemiyeceğim, bir gün ayrılacağım. Aleyhlerine kıyam edeceğim. Bunu gösteren bir mâzim de var. Keza ben onlar gibi değilim, onlar soyup yiyecekler, asıp kesecekler. Rıza Nur buna manidir. Onu peşin olarak imha etmek lâzımdır, diye zihninde kararını vermiş. Çünkü Rıza Nur nasıl olsa aleyhlerine neşriyat yapacak. Her işin içindedir, sırları bilir. Binaenaleyh, kendilerinin de içyüzünü yazacaktır. Demek daha Lozan'da benim aleyhime kararını vermişti. Bu da birçok cihetle tabii idi. Ben de bu esnada aynı şeyleri düşünüyordum.

Demek ben de, O'da keramet sahibi imişiz galiba... Daha

o vakit âtiyi görüyormuşuz. Nitekim düşündüklerimizin hepsi de tamamiyle olmuştur. Sonra ayrılıp Paris'e gelmiş bulunuyorum. Millî Hareketin, bu şahısların içyüzünü yazıyorum işte ve bitirmek üzereyim. Yalnız onlar beni imha edemediler. Bana kurşun da attırdılar. Ama muvaffak olamadılar. Sade mevkiden atmış oldular. Bense ellerinden kurtulup, kendimi Avrupa'ya attım. Lüzumlu eşyamı, evrakımı, not defterimi de buraya getirdim. Bu hür memlekette senelerle çalıştım. Bu eseri yazdım. Vaktiyle Rauf'a gönderdiğim mektubu çalan İsmet, bu defterimi çalmalı idi.

Birgün General Pelle : «Şu karantina işini de bitirelim. Eksperler yapamıyor. Sürünüyor. İstanbul'dan bana bir proje gönderdiler. İyidir. Onun üzerine yapıverelim.» dedi. «General! Pek âlâ bu işe de başlıyalım. Bu da aradan çıksın. Ancak İstanbul'dan gönderilen proje nedir? Dö Lamar'ın projesi mi?» dedim. «Evet, o. Hem sizin doktorlarla müştereken yapmış.» dedi. Dedim ki : «Bu proje bize müthiş kapütülâsyon bindiriyor. Eskisini bile şiddetlendirmiştir. Bizim kapütülâsyon bahsinde ne kadar hassas olduğumuzu biliyorsunuz. Zaten muahedeye kapütülâsyonların lâğvına dair bir madde girdi. Bu babta bir proje ile aslâ işe başlayamayız. Siz müzakerelerde çok dirayet gösterdiniz. İnsanî ve hakka dair şeylerde tamamiyle hüsnüniyet gösterdiniz, gösteriyorsunuz. Ben sizin bu âlicenap hislerinize istinat ederek derim ki, böyle bir proje ile müzakereye başlamağı aslâ münasip görmezsiniz.

Durdu; düşündü, düşündü. «Peki! Bunu bırakalım» dedi. Hiç zorluk vermedi. Çok iyi adamdı. İkinci devrede bir takım münakaşalı işleri hilmi, dirayeti ve nezaketi ile sırf bu zât halletmiştir.

Beş on gün evvel İstanbul'dan bana Dr. Akil Muhtar bir mektupla fransızca bir proje göndermişti. Bunu Dö Lamar ile yaptıklarını, bizim için bundan iyisi olamıyacağını, bununla büyük bir hizmet ifa ettiğini (!), derhal kabulünü yazıyordu. Halbuki bu adamı biz böyle bir şeye de memur etmemiştik. Fuzulî

işe girişmiş; kendi kendisine yapmış. Galiba Adnan da işte var. Fakat mektupta ondan bahis yok. Dr. Kilisli Rifat, Dr. Esat da birer mektup yazmışlar, onlar da bunu muvaffakıyet telâkki ediyor, kabulünü tavsiye ediyorlar. Demek komplo var. Ya bu zavallılar aldatılıp bizi te'sir altına almak için sevkedilmişler, ya Akil bunu Dö Lamar'a cemile için yapmış. Çünkü Akil pek frenkperest bir derece kozmopolit, daima ve bilhassa Fransız'lara dalkavukluk ve hizmet eder biridir. Frenk emellerine âlet olur. Bu işi yapan Dö Lamar'dır. Akil Muhtarı da şerik-i cürüm yapmış... Dö Lamar Fransız İşgal Ordusu hekimlerindendir. Fransız'lar işgal zamanında Maarif Nazırı Ali Kemal vasıtasıyla, iki Fransız askerî hekimini Tıp Fakültesine profesör olarak sokmuşlar. Gayeleri bizim Tıbbiye'den Alman terbiyesini tardetmek. Dö Lamar Galata rıhtımındaki Karantinahâneyi —ki güzel bir binadır— hususî mesken de yapmış. Orada yatıyormuş. Oranın laboratuvarını da eline almış. Bu adam fırsatı bulmuş, Türkiye'ye kazık atıyor. Ve bu kazığını bir Türk doktoru eliyle de tutarak sokuyor. Akıllarınca bizi de kandırıp dolaba sokuyorlar. Benim Dö Lamar'a kızdığım yok. Bu adam kardeşi Celâl Muhtar gibi sade para ve mevki düşünür, ötesi sıfırdır; fakat aynı zamanda da vatanperver ve Türkcü görünerek yapacağını da yapar. Mektubu bende mahfuzdur.

Yeni bir proje yaptım. İşe başladık. İtalyan müşaviri Dr. Senini pek iyi adamdır. Cidden Türk'leri sever. Ahbabımdır. Onunla hususî görüştüm. Bana pek çok yardım etti. Müzakere, müzakere güzel bir şey meydana getirdik. Sade beş yıl müddetle üç ecnebi doktor müşavir almağı kabul ettim. Bu bir şey değildi. Diğer bir-iki mesele de vardı.

Zaten Lozan Muahedesi her belâdan kurtuldu. Onda yalnız bir ufak bulaşık kaldı! o da adliye'de, kabotajda ilh... beş yıllık bir müşavir mes'elesidir. Beş yılda o da bitecek. Bir milletin hayatında beş yıl nedir ki? Hem de zararsız, faydalı şey.

Karantina işinin umumî celsede münakaşası biraz hararetli oldu. Bize «Sizde hekim yoktur. Bu iş mühimdir. İnsanîdir.

Yalnız Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın sıhhatı mevzuu bahistir. Memleketiniz kapıdır. Meşhur kolera salgınları İstanbul ve sizin sahilleriniz ile Avrupa'yı istilâ etmiştir» dediler. Bunlara cevabım şu oldu. «Türkiye'de çok muktedir hekim vardır. Herhangi Avrupa milletinin hekimleriyle Türk hekimlerini imtihanla mukayeseye hazırım. Ve bunu burada bütün âleme karşı resmen söylemeğe cesaret ediyorum. Hekimlerimizle iftihar ederiz.»

Meslekdaşlarımı böyle müdâfaa etmekle müftehirim ve haksız bir söz söylemediğime de kaniim. Evet, bizde Avrupa'daki gibi tıp âlimleri, mühim profesörler yok. Lâkin hekim sınıfı yüksektir. Ben Mısır'da İngiliz hekimlerini gördüm. Fransız'ların da icrayı sanat eden hekimlerini gördüm. Bizim bu sınıf hekimlerimiz onlardan aşağı değildir. Hattâ belki bir derece yüksektir. Bu da Gülhane Hastahanesi ve Alman terbiyesiyle olmuştur.

Hiç olmazsa İstanbul'da beynelmilel sıhhî bir komisyon ihdâsına çok uğraştılar. Kabul etmedim. Bunu Beyrut'ta, sonra İskenderiye'de yapmak istediler. Onlara bile yanaşmadım.

Bizdeki karantina idaresinin paralarını, tekaüt maaşlarını kâmilen tasfiye ederek bu mevcudiyeti izaleye gayret ettim ve muvaffak oldum. Yâni bu müessese kökünden kaldırıldı. Bulaşığı bile bırakılmadı.

Bu karantina idaresinin şuret-i teşekkülü ve tarihi tuhaftır. Bu esnada bunları hep tetkik etmiştim. Bunlara dair bende Lozan'a ait evrakım arasında mühim malûmat vardır. Sinop'ta kütüphânededirler. Tıp tarihimiz için meraklı bir sahifedir.

Senini'ye hizmetine mükâfaten İtalyan müşaviri olarak alacağımızı vaad ettim. Sevindi. Ben Lozan'dan sonra Sıhhiye Vekâletinden çekilirken bunu Millî ve resmî bir vaad olarak Sıhhiye Vekili Refik'e söyledim, söz verdi, fakat yapmadı. Devlet namına ayıp şeydir. Hattâ muahedeye mugayır olarak müşavir de almadı. Bir devletin muahedesine sadık olması namus

mes'elesidir. Bununla beraber bir sızıntı çıkmadı ise Hükûmet pek âlâ etmiştir. Ne ise bu iş de böyle bitti.

Derken İstanbul'da Dö Lamar'ın habisliği şâyi olmuş. Tıp talebesi onun karantina kapütülâsyonunu ipka etmek istediğini ve bunun için bana proje gönderdiğini duymuş. Dö Lamar'a mektepte hakaret etmişler. Dersine grev yapmışlar, «Böyle hoca istemeyiz» demişler. Tıbbiye talebesi yamandır. İftihar ettim. Türk'ün hürriyetinde önayak olan bunlardır. Millî medeni mes'elelerde daima canlılık gösterirler. Benim zaten daima Tıbbiyeli olmak, en büyük iftiharım olmuştur. Bunlar, Akil Muhtar'ın şerik-i cürüm olduğunu öğrenememişler. Bilselerdi kimbilir ona neler yaparlardı. Türk olduğu için ona daha çok yapacakları şüphesizdi. Adnan'dan bana telgraf geldi : «Talebe Dö Lamar'ı karantina işinde, kapütülâsyon istemiş diye tahkir etmiş. Dersi kabul etmiyorlar. Böyle olmadığını acele yaz da mes'eleyi halledeyim» diyor. Adnan'ın hıyanetine de bak!.. Cevap bile vermedim; Nihayet bu adam mektepte tutunamadı. Def oldu, gitti. Aferin Tıbbiyelilere... Adnan'a da ne demeli bilmem... Maalesef, Adnan maalesef Hariciye Murahhaslığı zamanında Fransız'lara hizmet etmekten başka bir şey yapmıyordu. Ne ise sonra,mükâfatını Paris'te onlardan gördü. Maaşla Elsine-i Şarkiye Mektebinde türkçe dersine müzakereci kayırıldı.

Ben Âkil Muhtar'ı iyi bir adam olarak tanırdım. Askerî Tıbbiye'de beraber talebe idik. Çok iyi konuşurduk. Bana İsviçre'ye kaçacağını söylemişti ve beraber kaçmamızı teklif etmişti. Çok istediğim şeydi. Fakat param yoktu. «Param yok, gidemem» dedim. O gitti. Yıllar geçti. Doktor olmuş geldi. Şöhret kazandı. Mektebe hoca oldu. Paris'te işittim ki, cebinden masraf ederek üç doktoru Avrupa'da tahsil ettirmiş. Celâl Muhtar kardeşidir. O, bahile nisbetle bu ne cömertlik. Hem hizmetin en iyisini bulmuş. Türk'ü tahsil ettiriyor, vatana adam yetiştiriyor. Fakat herkes diyor ki, bunu sırf kendi menfaati için yapıyor. Kendisine hususî hastâhânesinde hizmet için doktor ve şöhretine propagandacı yetiştiriyor. Bunu millî hizmet şekline

sokuyor. Bence böyle de olsa yine iyi. Başkasının da kendisine propagandacı yetiştirmesini temenni ederim. Ancak, bir şeysi var ki, Necmeddin Molla hikâye etti. Çok kötü : Akil, bütün şöhretini Talât Paşa'ya medyundur. Onun pek sevdiği hususî tabibi idi. Mektebe profesörlüğe de O'nun sâyesinde girmiştir. Gece gündüz Talât'ın evinden çıkmazmış. Talât kaçtığı vakit anası hastaymış. Ertesi günü Akil'e haber yollamışlar. Akil ne o gün ve ne de sonra bir daha gitmemiş ve bu ailenin hastalarına bakmamıştır. Bir defa Talât velinimeti, sonra hekim tamamiyle bitaraftır. Hasta ne, ve vaziyet ne olursa olsun, hastadır. Ve hekim hastalığı tedâvi eder. Bu kadın birkaç gün sonra ölmüş. Akil cenazesine bile gitmemiştir. Halbuki evvelce hânelerinden çıkmazmış. Bu alçaklıktır. Akil şimdi de ne yapıp yapıp Mustafa Kemal'e canmış. Bu adamların işi, hep budur. O'da düşsün, derhal savuşur. Yeni mevkiye gelene yol arar.

Herhalde seyyiati çok bir adam. Bunlara bakmıyor da, bir de kendisini Türkçü ve vatanperver göstermek sahtekârlığını yapıyor. Gazetelerde bu yolda yazı yazıyor ve yazdırıyor. Dö Lamar işi, şu hasta işi onun vatan hâini, ahlâksız, haris bir adam olduğunu göstermektedir.

Karantina işinde bir fazla muvaffakıyetim de var. Hiçbir yerde limanlara gelen vapurlardan sıhhî vergi almazlar. Bizde alınmasını onlara kabul ettirdim. Demek karantinamıza ecnebilerden varidat te'min ettim.

Bir şey daha yaptım Bizim karantina idaresini Sıhhiye Vekâletine merbut bir müdürlük yaptım. Fakat bütçesinin müstakil olacağını söyledim. Frenkler bizden böyle bir müstakil bütçe istememişlerdi. Umumî celsede ben teklif ettim. Pek memnun oldular. Kabul ettiler. İsmet hayret etmiş. Celseden sonra otelde : «Bunu niye böyle yaptın? Onlar istemeden veriverdin.» dedi. Benim bundaki maksadım şu idi. Bizim Hükûmetin hali mâlûm. Maliye hazinesine giren para emanet de olsa bir daha çıkmaz, yenir. Bu bütçe müstakil olmasa, Maliye parayı alıp yiyecek. Buraya da lüzumu kadar tahsisat vermiyecekler. Ka-

rantina idaresi perişan olacak. Halbuki bu işi tanzim etmek, parlak bir surette idare etmek, devletin şerefi, haysiyeti, hem de menfaati, hem de Avrupa'nın insanî menfaatidir. Bu iş diğerleri gibi değil. Ecnebilerle temasdadır. Fenalığı derhal sırıtır. İşte buna çare olmak üzere böyle yaptım. İsmet'e bunları izah ettim. Bir şey demedi ama memnun olmadığı yüzünden okunuyordu.

Benim maksadım bu idareyi bu vergi ile lüzumlu yerlere mükemmel binalar, tebhirhâneler ve laboratuvarlar yapmak iyi hekimler kullanmak, bu suretle şerefli bir hale koymak ve Avrupa'lılara da «Nasıl? Türk doktorları idare edemiyor mu imiş?» demektir. İş böyle olmadı. Ben çekildim. Muahedeye mugayir olarak parayı merkez çekip, başka yerlere sarfetmeğe başladı. Karantina işi de perişan oldu. Neticede Frenklere kabiliyetsizliğimizi bir daha göstermiş olduk.

Refik zavallı insan... Allah vermemiş... Tahsil de yavan... Sade dalkavuk. Ne yapacaktı!..

Kabotaj mes'elesini de bir derece zahmetli müzakere ile iki yıllık bir mühlet ve mahdud müsaade ile hallettik. Bunu tamamiyle kesmek mümkündü. Ben o fikirde olmadım. Çünkü, gemimiz yok. Mallar, yolcular haftalar ile iskelelerde kalacak. Vakıa milletin, devletin ekonomi sahâsındaki neşvûnemâsı için pek mühim ise de ilk ağızda bir mahzur da var. Bu da müthiş. Bu mühletin kabul edilmesine bizimkiler arasında çalıştım. Bu öyle bir müddetti ki, işlere zarar vermeden bizim bahrî ticaretimizin meydana gelmesine, vapurlar alınmasına ve seyrüseferin tanzimine vakit verecek. Öyle oldu. Bizde de bahrî ticaret filosu teşekkül etmeğe başladı.

Bu esnada İtlaya'dan Lloyd'in Tiryeste'den bir adamı geldi. Montanya bana takdim etti. Bunların gayesi bizim seyrüseferleri uzun bir müddetle ve bazı şerikler ile bu kumpanyaya almaktı. Bana bu adam bu şirketin reisliğini de teklif etti. Rüşvet. Herifi aşırdım.

Avrupa'lılar Türkiye'deki mekteplerine âsar-ı âtika tahar-

riyatına hele Amerika'lılar çok ehemmiyet verdiler. Bunlar için adetâ kapütülâsyon tarzında şeyler istiyorlardı. Ne ise, onları da kaldırdık. Robert Koleji, Cizvit mektepleri memleketimizin irfanı için pek mühimdir, lâzımdır. Ancak bu mektepler dinî ve siyasîdir. Memleketimizde sırf bu maksatla yapılmışlardır. Talebeyi Katolik veya Protestan yapmak istiyorlar. Koloni işinin mukaddemesi mektep, yetimhâne ve hastahanedir. Avrupa'lılar kaç asırdır, koloni yaptıkları memleketlerde evvelce hep böyle başlamışlardır. Bir memlekette bu mektep ve hastahâneyi gördünüz mü, derhal hükmediniz ki, o devlet orayı koloni yapmak istiyor. Bu koloni işi, mühim bir iştir. Bu teşkilât hakkında yüzlerce kitaplar vardır. Burada bahsi uzundur. Her Türk bunu iyice tetkik etmelidir. Bizim için hayatî bir mes'eledir. Fransız'ların bu teşkilâtının merkezi Lyon'dadır. Buna dikkat etmeli. Nitekim son yıllarda İtalyan'lar bu işe gayret vermişler, bizde birçok mektepler açıyorlar. Bir de eskiden bu mekteplere Rum ve Ermeniler dolardı. Yahudiler de Aliance İsrailete denilen cemiyetin mekteplerine giderlerdi. Bu müessese Fransız yahudilerinindir ve Fransız emellerine hâdımdır. Bu mekteplere, bilhassa Amerika mekteplerine Türk çocuklarını doldurmalı. Ancak din ve akidelerine, milliyetin muhafazasına dikkat etmeli. Son yıllarda memnuniyetle gördüm ki, İstanbul'daki Robert Kolej Mektebinin dörtte üç talebesini Türk çocukları teşkil etmektedir.

İşler çok kolayladı, hemen de bitti. Haziran sonlarında geldikti. Bu esnada Rumbolt ve Rayan bilhassa, birinci fena huysuzlanmağa başladı. Halbuki böyle değildi. Hiçbir şey kabul etmek istemiyor. Bil'akis bize ağır şeyler teklif ediyor. Hem de lâkırdıyı hiddetle söylüyor. Hattâ açıktan bize hakaret de ediyor. Hem adam pervasız... Hakareti kapalı bir surette bile yapmağa lüzum görmüyor. Söz söylerken pürgazap ve kıpkırmızı oluyor. Celsede hattâ matbuata beyanat vererek bize ağır hakaretler yapıyor. Halbuki artık sona varmış, nihaî karar devresine girmiştik.

Rumbolt'un bu halinden korkup telâş ettim. Acaba İngilizler sulhtan vaz mı geçtiler!.. Bir sual, vakıa vaziyet, harp bıkkınlığı, Avrupa'nın iktisadî perişanlığı ilk devrede Nikolson'un bana Patrikhâne mes'elesinde söyledikleri, inkıta ve harp tehdidi yaptıkları halde bizi tekrar Lozan'a dâvet etmeleri hep sulh etmek niyyet ve kararında olduklarını ispat eder şeylerdi. İkinci devrede Rumbold'un hali de böyle idi. Şimdi birden değişti. Bu Rumbold şimdi neden böyle oldu??!..

Büyük bir endişedir beni kapladı. Ötekiler hiç. Hep iş İngiliz'lerde. Onlar sulhu isterlerse olur. İstemezlerse olmaz. Bu da iki kere iki dört eder gibi bir hakikat.

Foris Adam bir müddet evvel bana sulhten sonra Rumbold'u bize sefir yapacaklarını söylemişti. Ben de «Bizimle dostluk isterseniz onu yollamayın. Çünkü mütareke iptidâsında Türk'lerin hoşnutsuzluğunu kazandı. Hattâ Rayan'ı da geri alın!» demiştim. Bir müddet sonra da dediğimi yapacaklarını söylemişti. Acaba bunu haber aldılar da ondan mı huysuzlanıyorlar? Bu ise bir şey değil.

Rumbold'un hali öyle gösteriyor ki, mutlaka mühim bir hâdise çıkaracak. Öyle bir hâdise ki, bir daha müzakereyi mümkün kılmayacak derecede şiddetli ve emrivaki olacak İngiliz izzetinefsini ortaya attıracak. Lozan'ı terkedip, gidecek. Sulh de kalacak. Ödüm kopuyor.

Birgün Lozan'da bir gazeteye beyanatta bulunmuş. Bunda aleyhimize türlü fena şeyler söylüyor. Ezcümle : «Türk'lerden iğreniyorum» diyor. Unutmam. Cümle şudur : «Les Turcs m'ecourente» bu müthiş bir hakaret. Hem de bizim şahsımıza değil. Millete. Bunun cevabı bizim gazeteye beyanatı yapmamız ve şiddetle bu hakareti red edip, biz de «İngilizlerden iğreniyoruz» dememiz olur. Millî ve şahsî şerefimiz de bunu icabettirir. Ettirir ama, olmaz. Çünkü müzakerati terketmeğe karar vermeyen bir adam bunu diyemez. Biz ise sulh istiyoruz. İsmet köpürdü. Ona itidâl tavsiye ettim. «Bunu olur ya, görmemiş gibi davranalım. Bence bu adam bir hâdise çıkarıp sulhu gayrî

mümkün kılmak istiyor galiba.» dedim. Öyle yaptık. Hiç aldırmadık, fakat Rumbold durmadı. Bir düziye vesile arıyor ve buluyor.

Bizimkiler Rumeli'ne sekizbin jandarma geçirdikten sonra bir vapura otuz top yüklemişler. Tekirdağı'na geçiriyorlarmış. Bir İngiliz harp gemisi vapuru yakalayıp topları zaptetmiş. Bize Hükûmet yazmış, İsmet celsede topları istedi. Rumbold «Olmaz» dedi. İsmet ısrar etti. Rumbold köpürdü ve dedi ki : «Bu toplar sizin değildir» İsmet : «Bizim» dedi. Rumbold, perdeyi yükseltti ve «Bu toplar Mondros Mütarekenâmesi ahkâmınca tarafımızdan muhafaza altına alınmıştı. Ordan çaldınız. Siz hırsızsınız.» dedi.. Baktım İsmet titremeğe başladı. Bacakları zangır zangır ediyor. Pek telâş ettim. Olacağını tahmin ettiğim hâdise çıkıyor, iş bitiyor zannettim. Derhal kâğıda yazdım. İsmet'in dizine dizimle vurdum. Kâğıdı önüne doğru sürdüm. Yazdığım şudur : «Aman, aldırma! Herif işi bitirmek istiyor, felâkettir. Sağırlığa vur. İşitmemiş gibi ol! Aman kendini tut!» Ciddden kendine sahip bir adamdır. Meselâ içi, şeytan içi gibi iken, yüzü melek yüzü gibi güler, fakat bu işte birden kendini kaybetmişti. Yüzü kül gibi olmuştu. Halbuki hiç olmazdı. Aslâ renk vermeyen bir adamdır. Derhal kendini topladı. Aldırmadı. Sade topları istemekte devam etti.

Rumbold'un dediğini anlatayım : Sözü doğru. Mütareke olunca, devletler Türkiye'nin silâhlarını toplatmış. Tahrib edebildiklerini etmişler, diğerlerini depolara doldurmuşlar. Bir kısmını İngiliz, bir kısmını da Fransız askerleri nöbet bekliyerek muhafaza ediyorlardı. Millî hareket harpleri zamanında İstanbul'daki teşkilât İngiliz ve Fransız zabitlerine para veriyor, burdan silâh aşırıyorlar, Anadolu'ya gönderiyorlar. Bu zabitler para mukabilinde bizim bütün silâhlarımızı hırsızlama suretiyle bize vermişlerdi. Hattâ İngiliz Kumandanı general Harrington'un yâverine de para vererek onlardaki silâhları aşırmıştık.

Ne sırası!.. Demek ucuna da geldi... Hemen : «Hırsız biz

değil sizsiniz. Çünkü mal bizim. Cebren eşkıya gibi malımızı müsadere ettiniz. Sonra da zabitleriniz depolardan çalıp çalıp bize sattılar. Hem de sizin hırsızlığınız katmerli» diyeyim. Fakat hiç söyler miyim? Sonra çıksın, Rumbold'un maksadı hasıl olsun. Adamın gayesi apaçık...

Yine duramadım, hiç olmazsa şunu hususî olarak Fransızlara söyleyeyim de, bari onlar Rumbold'u takviye etmesinler, topları verdirsinler» dedim. Bir uzun masadayız. Rumbold' un sağında Rayan, daha sağında Montanya ve Nogara, solunda general Pelle, onun solunda da Koloniyer var ki, tam benim karşıma düşüyor. Biz masanın bir hattındayız. Ben İsmet'in sağındayım. İsmet Pelle'nin karşısında, İsmet'in solunda Münir olup Rumbold'un karşısında. Daha solda Hasan Nogara'nın karşısında.

Deklöziye'ye uzandım. Ona da «biraz uzan!» dedim. Uzandı. Pelle de uzandı. Söylüyorum, onlar dinliyor. Dedim ki : «Hırsız biz değil onlar. Siz bu silâh aşırma işini, İstanbul'da idiniz pek iyi bilirsiniz. Bize muhafaza eden zabitler para ile kendi malımızı sattılar ve bunu da hırsızlama yaptılar. Şimdi ben bunu söyleyeceğim.» Döklöziye telâş etti. yalvardı, «Aman söyleme!» dedi. Pelle de rica etti. «Hatırınız için! Peki!..» dedim. Halbuki söyle diye yalvarsalar söylemiyeceğim... Derken Fransızlar bu işte bîtaraf durdular.

Celse bitti. Gittik. Şimdi ben telâştayım. «Galiba İngilizler sulhtan vazgeçiyor» diyorum. Çünkü Rumbold'un hareketi bunu gösteriyor. Ve hem bir murahhas bunu kendi kendine yapamaz. Meraktayım. Şunu nasıl öğreneceğim? İşlerin sonunda biz yeniden keskin kılıç üstüne oturduk. O günü bana Ref'î Cevat geldi. Lozan'a gelmiş. Para dileniyor. Bu adam dünyanın en alçak adamıdır. Puşttur, ibnedir, lutîdir, zânidir, pezevenktir, yalancıdır, hırsızdır, dolandırıcıdır, casustur, vatan hainidir; hiç bir eksiği yoktur. Vaktiyle İstanbul'da kerhâne ve kumarhâne de işletmiştir. Rayan'la İstanbul'da mütareke esnasında dost

olup olmadığını sordum. Pek iyi dost olduklarını, o vakit kendilerine talimatı Rayan'ın verdiğini söyledi. Ref'î Cevat'ın Pehlivan Kadri baş dostu idi. Mütareke iptidalarında ben Erenköyünde oturuyordum. Birgün Haydarpaşa'ya inerken trende Pehlivana tesadüf etmiştim. Elinde bir sepet, içinde ayvalar ve emsali meyvalar vardı. Ömrümde bu kadar iri ve güzel ayva ve meyva görmemiştim. «Bunları nereden buldun?» dedim. «Kartal'dan Rayan'a hediye götürüyorum» demişti. Dediği doğru olacak. Cevat'a dedim ki : «Sana istediğin kadar para, seni af ettirir, memlekete de yollarım. Rayan çok sulh taraftarı. Rumbold değil. Rayan'a gidip, neden sulh istediğini öğrenebilir misin?» Düşündü. «Nasıl edeyim?» dedi. Dedim ki : «Gidersin. Pürhiddet yanına girersin. Bizi bu kadar bu Kemalistler aleyhine kullandınız. Şimdi de bu mahlûklarla sulhu mutlaka yapıyormuşsunuz. Bizi bırakıverdiniz. Ateşe atıp yaktınız. Aç kaldık.» «Peki!» dedi. Gitti. Bu herife itimat edilmez veya paraya da pek düşkündür. Hem de vatana dönmeği pek istiyor. İngiliz'lerden artık ümidi yok. Geldi. «E, ne oldu? Hikâye et!» dedim. Etti. Rayan'a gitmiş. Aralarında şu muhavere olmuş :

O — İşittim, sulh yapıyormuşsunuz. Bizi âlet ettiniz, kullandınız. Ateşe yaktınız. Buralarda aç dolaşıyoruz. Şimdi nasıl sulh yaparsınız?

Rayan — Cevat bey, ne ben, ne Rumbold sulh yapmak istemiyoruz. Olmaması için de burda elimizden geleni yapıyoruz, Londra'ya da Türkler sulha yanaşmıyorlar bu fikirden vazgeçmeli diyoruz; fakat ne yapalım hükûmet istiyor. Gürzon bize bir düziye «Sulhu çabuk yapıp bitirin!» diye emir veriyor. Elimizde değil, sulh olacak.

Baktım, çok güzel mâlûmat. Yalan olmamalı. Bu kadar uydurulamaz. İçime ferahlık geldi. İşte bazan böyle namussuzlara da hizmet gördürülür.

Artık sağlam adımlarla yürüdük. Böyle olmasa ihtimal bir takım şeyler verip, işin içinden çıkardık. Bil'akis bu sefer itidâl

ve emniyetle ve daha ısrarla menfaatimizi müdâfaa ettik. Hiç kimseyi lüzumsuz görmemeli. Şu mülevves adam bile işe yaradı. Nitekim, bu sefer Pariste de işime yaradı. Bana öteberi havadisleri getiriyor, ayak hizmetinde kullanıyordum. Bir yazı makinesi lâzım oluyor. Gidip ucuz, iyi bir kelepir buluyordu. Bir şey satacağım, müşteri buluyordu. Ben de yüzüne gülüyordum. Tatlı söylüyordum. Fakat sonunda haltetti. Kurt kurtluğundan vazgeçer mi? Ufak tefek para veriyorum. Alınacak şeyi alıyordu. Cesaret edip bir defa iki bin frank verdim. Bu parayı Kâmil Paşa torunu Murat İlyas ile beraber benden aldılar. Beni dolaba koydular. Şimdi de işitiyorum. Mustafa Kemal'e casus olmuş. Beni, Rauf'u, hattâ sefir Fethi'yi bile jurnal etmiş. Vehib Paşa da hafiyesi imiş. Onunla teşirki mesaî etmiş.

Ref'î Cevat bana kendi arkadaşları olan İtilâfcılar aleyhine de vaktiyle Ankara'ya mektuplar yazıp casusluk etmişti. Emniyet-i Umumiye'ye maaşlı casus olmak istiyordu. Ben de bu mektupları o vakit Dahiliye Vekili olan Fethi'ye verdimdi. O, yanımda Emniyet-i Umumiye Müdürünü çağırıp teslim ettiydi. Yalnız bir mektubunu nümune diye sakladım. Sinop'ta kütüphânededir.

Bizde «Kötüyü yanına yanaştırma, mutlaka sana kötülük eder» sözü meşhurdur. Doğru. Ancak bunlardan hizmet de mümkün... Bu da doğru demek. Böyleleri tamamiyle atmamalı. Ancak ihtiyatla tedbirle kullanmalı. Benim gibi sersemlik edersen ikibin frangı sîneye çeker... Her halde kötü ile temas nazik bir iştir.

Biz artık ferahız. Demek ki, Gürzon sulha karar vermiş. Bu kâfi. Şimdi Rumbold'un suratına birkaç lâf tokatı lâzım. Düşündüm. Bu da olmaz. Yine hakarete katlanmağa devam etmek lâzım. Çnkü sizde aksülâmel olursa hâdise çıkacak. İş millî haysiyet mes'elesi olacak. Rumbold demek, Gürzon'un emrine rağmen sulhu yapmamak fikrinde. Ancak, kesemez. Bir hâdise çıkar ve bu hâdise şahsi haysiyet, bu da delege olması hasebiy-

le millî haysiyet mes'elesi olursa, müzakereyi bırakıp gideriz. İngilizler pek kibirlidir. Onlarda millî haysiyet mes'elesi önünde akan sular durur. Rumbold'u tekdir değil, takdir ederler. O vakit sulhun ne olacağı belli değildir. Demek yine eskisi gibi hakaretlere katlanmak, işitmemezliğe gelmek tabiyesi zarurîdir. Ancak menfaatimizi emin bir surette müdâfaada devam edebiliriz. Öyle yaptık.

İsmet pek kızgın. Rumbold'a köpürüyor. Mukabele etmek istiyor. Teskin ediyorum. Dedim ki: «Sırası gelecek. İşler tamamiyle karara rabdolunsun, imza günü kararlaştırılsın. Artık tehlike yoktur. O celsenin sonunda şunu dersin dedim: «Sen bize hırsız dedin. Bunu benim uzvî bir özrümden istifade ederek yaptın. Duysa idim, cevabını derhal verirdim. Bunu konferans adâbına mugayir buluyorum ve bu sözü size iade ediyorum.» Buna karar verdik.

İstanbul'un derhal tahliyesini de istediğimiz şartları da kabul ettirdik. Bu esnada beş-on ufak mes'ele kalmıştı. Münakaşaları da epeyce ilerlemişti. Böyle işlerde ve her şeyde, istihbarat mes'elesi pek mühimdir. Belki de bence herşeyin üstündedir. Nogara bizim Hasan'a musallat. Hasan'ın yakasını bırakmıyor. Hasan'ı meydanda görmezse arayıp, buluyor. Uzaktan dikkat ediyorum. Hasana en baş ve lâübali bir dostu muamelesi ediyor. Nogara şeytan bir İtalyan. Hinoğlu hin!.. Hasan'ı söyletiyor, ahbaplık arasında ağzından lâf alıyor. Hatta bir defa Hasan'ı celsede tahriş etti. Hasan gazaplandı. Derhal bizce sır olan bir şeyi söyledi. Nogara Hasan'ın mizacını, halet-i dimağıyesini sezmiş, tatlı lâf arasında söyletemezse kızdırıcı lâf söylüyor. Hasan kızdı mı, imkânı yok kendisini tutamaz. Bütün içindekileri güldür güldür söyler.

Ahmağa fena kızdım. Celseden sonra İsmet'e işi anlattım. «Bir daha Hasan celseye gelmesin. Hattâ Nogara ile görüşmesin» dedim, «Ben söyleyemem, sen söyle!» dedi. Mâlûm o, düşman kazanmaz. Ben yaparım. Millet için düşman kazanırım.

Hasan'ı çağırttım : «Sen görüyorum ki, bugünlerde pek sinirlendin. İşler kopacak gibi, nâzik bir devreye girince sana heyecan verdi.» dedim. Derhal «Evet öyle» dedi. Dedim ki : «Bu halde sen iş göremezsin. Sonra sinirlerin büsbütün oynıyacak ve dimağına dokunacak. Hasta olacaksın. Ben bunu hekim gözüyle görüyorum. Sen tebdilhavaya muhtaçsın. Celselere gelme! Hattâ Lozan'dan git de birkaç gün istirahat et! Ben seni çağırırım.» dedim. Bu suretle Hasan'ı defettim. Artık hiçbir celsede bulunmadı.

Hasan gitti. Biz de ilk celseye giriyoruz. İsmet'e dedim ki : «Bak şimdi göreceksin. Nogara Hasan'ı nasıl dört dönüp arayacak?» Celseye gittik. Oturduk. Müzakere başladı. İsmet de, ben de dikkat ediyoruz. Bir aralık Nogara başını kaldırdı. Hasan'a baktı. Karşısında Hasan yok. Etrafa baktı, yine yok. Derhal yüzünü keder ve telâş âlâmetleri kapladı. Telâşla bizim kâtiplerden birine sordu. «Bilmem» cevabını aldı. Kalktı, odaları aradı. yok. Tekrar sordu. Ben gülerek «Hastadır, gelmiyecek» dedim. İsmet'e de gülerek «Gördün mü?» dedim. Nogara'nın hali şâyanı hayretti. İsmet de güldü, ben de güldüm.

İngilizler Rumbold'u sulhtan sonra İstanbul'a sefir yapacaklarmış. Rayan'ı da tekrar eski yerine göndereceklermiş. Bunu bana İstanbul'da intihar eden müşavir Foris Adam söyledi. İngiltere'nin Türkiye ile artık dostluk edeceğini de söylüyordu. Kendisine : «Eğer İngiltere bizimle bir dostluk istiyorsa, bu iki adamı yollamasın. Bunlar bize kötü şeyler yaptılar. Halk bunları sevmiyor. Dostluk, düşmanlık unsuruyle olmaz. Şimdikileri de değiştirmeği tavsiye ederim.» dedim. Bu mes'ele def'alarca aramızda geçti. Nihayet Foris Adam «İngiltere'nin bu noktayı takdir edip, bunları göndermeyeceğini» söyledi. Nitekim göndermemiştir. Galiba, Rumbold bunu haber aldığından aleyhimizde şiddetle kalkınmıştı. Lâkin bu adamı başımıza tekrar getirmemek çok lâzımdı. Mütareke zamanında İstanbul'da onu Rum ve Ermeniler iyice doldurmuşlar, fikirleri hep yanlış ve bozuktu.

Birinci devre müzakereleri fikrini, Türkiye düşmanlığını kâfi derecede göstermişti.

Rumbold'un hırçınlıkları zamanında Hey'et-i Vekile ile de aramızda yine ihtilâf oldu. Rauf illâ kuponları imtiyazlar işinden evvel halledin diyor. İnnallâha maassabirin. Bu kadar teferruata karışılır mı? Hem Frenkler bizim uşağımız mı? Kuponu evvel halletmek istemezlerse, döğe döğe mi ettireceğiz?!. Bu sefer Rauf kolları iyice sıvamıştı. Bağırıyordu. İsmet de gazap içinde. Yine bana muhaberatı göstermiyor. Sade ihtilâfı söylüyordu. İsmet'in söylediğine göre Hükûmet bize en ufak teferruata kadar, Ankara'dan emir veriyor ve bir kelimeyi kendine sormadan kabul etmememizi kat'i bir surette emrediyor. Bu ise olur iş değil. Uzaktan iş idare edilir mi? Onun nice devreleri ve yüzleri var ki, ancak işe temasta olanlar görebilir. Bir kumandan tayin edilince ona sade «Sen falan düşman ordusunu mağlup edeceksin.» denir. O kadardır. Üstesine karışılmaz. Bu iş de böyle idi. Bizi tayin ettiler. Elimize talimatı da verdiler. Bilhassa selâhiyet-i tamme verdiler. Kâfi.

İsmet cevap yazmış, bana gösterdi. Okudum. Ona «Şu cümleyi ilâve et!» dedim : «Sizin oradan müzakerata karışıp emir vermenizin, Abdülhamid'in 93 seferini Yıldız Sarayından idare etmesinden farkı yoktur.» Kabul ve ilâve etti. Mustafa Kemal'in Nutkunda görüyorum. İsmet benden sonra bu cümleyi biraz tâdil etmiş. Meselâ Abdülhamid kelimesini çıkarmış. (Sahife 474) Sonunda da Rauf'a «Sen Maliye Vekili ile beraber gelip işi idare edin» demiş. Bu alaydır. Hasan Fehmi bir kelime ecnebi dil bilmez. Rauf da malî işten anlamaz. Fransızcası da yoktur. Başka mâlûmat sahibi de değil.

Bu benim cümleye Hükûmet fena kızmış, hattı hareketlerinde ısrar ettiler. İsmet çıldırdı. Hani Rauf'u elinde olsa parçalıyacak ve her parçasını bir dala asacak. Ben de bu emirlerden bîzâr oldum. Baktım ki, onların dedikleri gibi hareket mümkün değil, İsmet de «Böyle olmaz, ne yapacağız?» diye bağırıyor.

Kendisine çareyi söyledim. Dedim ki : «Bu şerait dahilinde çalışmak mümkün değildir. Binaenaleyh, Rıza Nur, Hasan, ben hepimiz istifa ettik. Düşmanlarımıza bu ihtilâfı sezdirmemek için derhal burayı terketmiyoruz. Binaenaleyh yerimize tayin edeceğiniz delegeleri sür'atle tayin edip yollayın! İşi kendilerine teslim edelim diye telgraf çek» Çok düşündü. «Evet» dedi. Böyle bir telgraf çekti. İstifamızı kabul etmediler. Bu halde bizim noktai nazarımızı kabul ettiler demektir. Artık yakamızı bıraktılar. Bize güçlük vermediler. Fakat sonunda «işler halloldu. İmzayı atacağız, muahede tab olunuyor» diye yazdık. Rauf buna lâ ve naam demedi. İsmet evhamlı. Bundan da müthiş ahkâm çıkardı. Telâş içinde. Halbuki lüzumsuz idi. İmzayı atalım mı, diye sormak bile boştu. Hadi yine muhterem şefine türlü dalkavukluklarla müracaat (Sahife 480).

Münakaşadır ki, işler de bitti. Son celse idi. Rumbold hergünkünden hırçın, kederli ve suratı mosmor idi. Galiba işi bozmağa muvaffak olamadığına, hiç istemediği bir şeyi kendi eliyle imza edileceğine müthiş kızıyordu. Bu celsede son kararlar verildi. Mes'ele kalmadı. Muahedeyi imza günü tayin edildi. İsmet söz istedi. Evvelce yazdığım cümle Rumbold'a «Bir kaç celse evvel, bize hırsız dediğini, bunu kulağının işitmediğinden istifade ederek yaptığını» söyledi. Derhal Rumbold su ateş üstünde kaynar gibi harekete geldi ve dedi ki : «Hayır, öyle değil. O vakit işitmedinse şimdi işit. Tekrar ediyorum.» dedi. Buna karşı İsmet de şiddetlenmeli idi. Tık tıkıyı kesti, bir iki şey söylemek istedi. Ama zayıftı. Rumbold galip çıktı. Biz de tahkirleri yemiş olduk. Celse de kapatılıp, mes'ele de kapandı. İngiliz'ler terbiyeli adamlardır, ama şu Rumbold cidden terbiyesiz adamdı. Bir delege böyle yapamazdı. Bilhassa bir gazetede müzakere ettiği bir milleti «İğreniyorum» diye tahkir edemezdi.

Biz çalıştıkça Juristelerin redaktions komitesi de maddeleri hukukî bir şekilde ve o ağızda bir fransızca ile yazıyordu. Ne ben ve ne İsmet bunları görmüyorduk. Bu komisyonda bizden

Münir vardı. Kat'i söyleyemem, fakat, evvelce söylediğim gibi bana öyle geliyor ki, kitabet yaparken bazı cümleleri frenkler kendi lehlerine biraz kaydırdılar. Bunu bendeki ve benim yaptığım bir maddenin karargir olan müsveddesiyle, o madde arasında fark görüğümden söylüyorum. Bende bu müsveddelerin çoğu vardı. Sinop'taki kütüphânededir. İyi, hukukşinasca ve yüksek bir fransızca bilen biri muahede ile bunları mukayese ederse mes'eleyi tayin eder.

Bu olduysa aslâ Münir'in vatanperver olmadığından değildir. O, bu husuta bir kelime için titrer bir adamdır. Belki bu yüksek fransızcanın herbirini anlamadı. Nitekim bunlar arasında benim iyice anladığım birkaç şey var ki, bu şekiller sırf bu komisyonun kitâbetiyle meydana gelmiştir. Yahutta Münir zayıftır ibramları karşısında mühim görmiyerek feragat etmiştir. Yahut, Fromajo gibi bir fransızın fransızcasına itiraz etmeğe cesaret edemedi.

İşte muahede de hazırdır. Bastırıldı. Bu muahedenin imzalanan nüshası Fransa hükûmeti tarafından Paris'te saklanacak. Lozan Darülfünûnunda büyük merasimle Muahedeyi imzaladık. İçerde, dışarda büyük bir kalabalık vardı. Fotoğrafçılar, sinemacılar koşmuştu. İmza ederken, çıkarken, muhtelif resimlerimizi aldılar. İmza merasimine İsviçre Reisicumhuru riyaset etti ve bir nutuk da söyledi.

İmza ediyorduk. Rumbold halâ bize hain hain bakıyordu. Selâm bile vermeden yerine geçip oturmuştu. Maatteessüf, Fransız'lar da öyle idi. Hepsi bize pek dargın idiler. Halbuki hepimiz de şen olmalıydık. Bil'akis suratlarını asmışlardı. Bir yıl kadar beraber bulunduk. Giderken bize adiyo bile demediler. Biz tama şen idik.

Fransız'ların suratının sebebini sonradan öğrendim. Fransız'lar bizim mukavemetimiz karşısında sulh yapmaktan vazgeçmişler. Malî işler, onların en mühim işi idi. Zavallıların iste-

diklerinin hemen hiçbirini alamamışlardı. Fakat, Lord Gürzon, Fransız hükûmeti üzerine tazyik icra, onları şartları kabule ve sulhu imzaya mecbur etmiştir. Demek ki, sulh İngiltere ve bilhassa Gürzon'un sâyesinde olmuştur. Pek zannediyorum ki bu doğrudur. Bu sebeple Fransız delegeleri Fransa'ya şerefli bir surette dönemiyorlardı. Bize küskün durdular. Rumbold'da Lozan'dan giderken bile, bize vedâ etmeden gitti.

İmzayı bastık. Artık bence buhranlarla yaşayıp bitiriğimiz, bazan hayâl olup elimizden uçan sulhu milete verdik. Hem de büyük bir kâr ile, büyük bir şerefle. Trkiye'nin dokuz asırlık (Selçuklu ve Osmanlı) hesabını görmş, tasviyesini yapmıştık. Bütün Avrupa ile uğraşmıştık. Şimdi keyif duyduk. Keyfim pek yolunda. İmza ettiğim kalem bir stilodur. Yine Moskova'daki gibir mührüm yoktu. İsmet'in de yokmuş. Birer mühür yaptırdık. Onunla kırmızı balmumlarını mühürledik. Bunları bir hatıra olmak üzere Sinop'ta kütüphânede sakladım. Gördükçe keyiflenirdim. Evet, ne müşkül bir sây'in meyvesinin nişâneleridir. Fakat üç-dört yıldır, burdayım. Onları bile görmekten mahrum edildim.

İmza ve merasim bitti. Çıkıyoruz. Amerika'lılar da bizimle bir muahede yapmak istemişler. Yapmıştık. Darülfünûn kapısının önünde azametli mermer merdivenler var. Bunun mermer sahanlığında İsmet'le yürürken Amerika delegesi Grew (Sonra İstanbul Sefiri oldu.) ile bir Amerika müşaviri bize yaklaştılar. Grew başını İsmet'in başına pek yaklaştırdı. İsmet birden korktu. Kafasını geriye çekip, arkaya eğdi, duruyor. Grew ona bir şeyler söylüyor. Müşavir de bana «İsmet Paşa'ya söyle! Grew sağırdır çekilmesin. Kulağına eğilip, söylesin» diyor. Beni bir gülmedir aldı. İçimden «Hangisine söyleyelim? İkisi de sağır» dedim. Bu levhayı bir fotoğrafçı aynen zaptetmiş, İsviçre mecmualarının birinde büyük levha halinde neşretmiş. Gördükçe gülerim. Bu da Sinop'tadır.

Amerika Muahedesini de imzaladık. Çok teessüf olunur ki, Amerika Meclisi halâ bunu tasdik edemedi.

Mustafa Kemal bir telgrafla bizi tebrik etti. Neden sonra Rauf'tan da bir telgraf geldi. Tuhaf yazı... Hiçbir mâna çıkmaz. Tebrik mi? Ne? Anlaşılmaz. Mustafa Kemal'e göre Rauf bunu da başkalarının zoru ile yazmıştır. Bu telgraf Rauf'un o esnada ne kadar sıkıntı ve gazap içinde olduğunu ve pek zoraki tebrik yazdığını, kıskançlığını, hasetten perişanlığını gösterir.

Artık Avrupa gazeteleri muahededen uzun uzadıya bahsettiler. Müttefikan Türk Hey'etini methedip, Türkiye'nin diplomatik bir muvaffakıyet kazandığını yazdılar. Meselâ Tan Gazetesi başmakalesinde bilhassa şu cümleyi yazmıştır. «İsmet et son ccollaboratiant Rıza Nour ant remposte une grande veictoire diplolaticque» Yâni İsmet ve arkadaşı Rıza Nur büyük bir diplomatik zafer kazanmışlardır.

Bu muahede Türk diplomasisinde Moskova Muahedesinden sonra yegânedir. Bu devlet galip olduğu zamanlarda da böyle lehine bir muahede yapmamıştır. Türk diplomatları aldatılmış veya ağa bahşişi diye devlet menfaatlerini verivermiştir. Sonra ise hele inhitat devri muahedeleri pek ağır şeylerdir.

Bu muahede şu suretle de mühimdir ki, Türkiye'nin Padişah ve ricâlinin altı-yedi asırdır gelen hatâlarını, yığılmış, mülevves belâlarını tasfiye etmiş, sırtından atmış, onu her kayıttan kurtarıp tamamiyle müstakil ve Avrupaî yeni bir devlet yapmıştır.

Ancak bu mükemmel muahedenin bir kusuru vardır. Boğaz'a serbesti verdik, garbî Trakya'ya muhtariyet veremedik, Yunan'lılardan tamirat bedeli alamadık, İskenderun Türk'lerini hududumuz içine alamadık, Musul'un halli sonraya kaldı. Fakat bunları da yapmak mümkün değildi. Sebeplerini yerlerinde yazdık.

İsmet'in bu konferans esnasındaki rolü adetâ Hey'et-i Vekile ve Mustafa Kemal ile muhabereye münhasırdır. Ömrünü bununla geçirmiştir denebilir. Asıl işle, Frenklerle, bunun ancak onda biri kadar meşgul olmamıştır.

Şunu da unutmayayım : Son haftalarda Venizelos'la dost olmağa başladık. Yunan'la aramızda mühim bir mes'ele kalmamıştı. Bize geldi. Arada ziyaretlerimiz oldu. Venizelos bize dert döktü. Dedi ki : «Bu Frenkler müthiş egoisttir. Beni zorlayıp Yunanistan'ı Anadolu'ya sevkettiler. İş sıkışınca bizi bırakıverdiler. Ne para, ne silâh vermedikleri gibi işte gördünüz, Lozan'da da diplomatik yardımda bulunmadılar. Ah, içim doludur» dedi. Hattâ küfür savurdu. Dediği doğru idi. Frenklerin işi budur. Sade alet edip kendi menfaatlerine hizmet ettirirler, sonra bırakıverirler. Ermenilere de yaptıkları o değil mi? Yunan'ı yalnız Anadolu'da kırdırmadılar.

Yardım için Kırım'a da Yunan ordusu gönderttiler. Bolşevikler bunları bir nefer kalmayıncaya kadar kırdılar İbret, ders olsun. Oh olsun... Yalnız bir nokta var. İngiliz'ler Yunan'lılara çok yardım ettiler. Onlar olmasa, biz Rum'lara duman attırırdık. Ancak bir noktada Venizelos haklı. En mühim Yunan menfaatlerine gelince, kendi menfaatleri için, bunları bize veriverdiler. Yâni Patrik Müessesesi yıkıldı, Rum'lar askerliğe tabi' oldu, ilh... Venizelos siyasî yardım görmediğini şüphesiz bu maddelerin tesiri altında söylüyor. Evet onlara yardım ediliyordu. Bir radde oldu ki, kendi menfaatleri mevzuubahs oldu. (Evvelce söylediğim Nikolson müracaatı) derhal Yunan menfaatini bırakıverdiler. Yalnız bırakmak değil, Yunan'lıları cebren razı ettiler. Eh, Yunanistan'a ders ve ibret olsun da Frenk'lerin sözü ile kendini bir daha ateşe atmasın.

Venizelos'a bir azizlik edelim, Fransız'larla da arasını açalım dedik. «Biz borcu altın vermiyeceğiz. Siz de vermeyin. Ne duruyorsunuz? Fransız'lara gidin söyleyin!» «Sahih!» dedi. Gitmiş, söylemiş. Fransız'lar bunu kovmuşlar. Bize imzadan sonra Paris'e gidip istirahat edeceğini söylüyordu. Fransız mat'buatı bu müracaattan dolayı Venizelos'un aleyhine ateş püskürdüler. O kadar ki, zavallı Paris'e gidemedi.

İsmet, Hasan, Mustafa Kemal'e hediyeler aldılar. Bunlar

arasında Lâtife Hanıma elbiseler ve elmaslar da vardı.

Keyifli bir surette trene bindik. Bizim hududa girdik. Her istasyonda bizi istikbal ediyorlardı. Sirkeci'de pek büyük ve hiç görülmemiş bir istikbal vardı. Ben bunlara karışmazdım. Trenden inmez ve penceresinden bakmazdım. Çünkü merasim, şatafat sevmem. Bir defasında İsmet beni zorla indirdi. Bir tarafında ben, bir tarafında Hasan yürüdük.

Ben yine evime çekildim. Yine Şehremancti'nin Perapalas'ta misafirliğini kabul etmedim. Ankara trenine bindik. Mustafa Kemal de Eskişehir'den bindi. Ne konuştular bilmiyorum. Ben pek yanlarında bulunmadım. Hattâ yine yollarda istikbale de iştirâk etmedim. Böyle şeyleri sevmem. İsmet Hasan'la iniyordu. Hattâ İsmet bir defasında bana «Sen de gelsene» dedi. Yine gitmedim.

İşte şerefli bir sulh ile gelmiştik. Herkes bunda müttefikti. İsmet Meclis'te bir nutuk söyledi. Bunda beni methetti. İyi hatırımda kalmamış, zabıtlarda vardır. Muahedenin dörtte üçünün benim gayret, dirayet ve bilhassa mukavemetimle olduğunu söyledi. Bu kadirşinaslığı gösterdi. Zaten bu söz Lozan'daki Frenk delegelerinin idi. «muahedenin dörtte üçünü Rıza Nur yapmıştır» diyorlardı. Methetmezdi, ama böyle mâlûm olduğundan etmiştir. Bu bir taraftan da kötü bir hal idi. Demek benim miyarım veçhile bu esnada İsmet benim aleyhime fena bir şey yapıyordu. Çünkü huyu öyledir. Kimi methederse ve severse, o esnada onun kuyusunu kazıyor, ona büyük bir fenalık hazırlıyordur.

Aynen «Sen böyle bir muahedeye imza koydun ya, en büyük şeyi yapmışsındır. Artık çekil. Yan gel otur!» dedi. O kendisine Gazi ünvanı beş milyon lira mükâfat isteyen ve bunu sırf kendi inisiyatifi ile isteyen, millet reddettiği halde ısrar eden, nihayet gazi ünvanını alan Mustafa Kemal bana da bir mükâfat verdirmeği söyleyeydi ya... Bundan vazgeçtik. Elimi sıkıp bir teb-

rik bile etmedi. İsmet askerlikten çıkmış olduğu halde birinci ferik yaptılar. Onlar terfihler, ünvanlar, paralar ile uğraşırlar, biz hiç birini istemeyiz. Farkımız budur...

Ne ayıp şey! İsmet başvekil, askerlikte terfih ediyor. Millet Meclisi Reisi Kâzım Müdâfaa-i Milliye Vekili iken kendisini, kendi eliyle inha edip, ferik yaptı. Herkes onu ayıpladı. Bu ne müthiş askerî tahakküm?!. Askerler boyuna paşa oluyor. Zavallı siviller ne hizmetler etseler nafile. Mükâfatlar askerlerindir. Sivile mükâfat yasak. Onlar bir şey olamaz ve alamazlar... Bu büyüklük onlara has. Bu ne demek sanki-!.

İstanbul'da iken bana Adnan geldi. O vakit İstanbul'da Hariciye Murahhası. Hikâye etti ve tuhaf da söyler: İzmir'e Mü'telifler donanması girmek istemiş. Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi, orada mevki-i müstahkem kumandanı imiş. «Girmeyin! Topa tutarım!» diye nota vermiş. Dinlememişler girmişler. Fevzi topa tutamamış. Şahsi bir şey değil, tabii devlet rezil olmuş. Adnan diyor ki : «Etme, gitme!» diye haykırdım. Dinlemedi. Bir deli Fevzi İzmir'de. Bir Deli Rauf Ankara'da. Büyük Deli de (Gazi) seyyar, bir orda, bir başka yerde. Fevzi uysal, taşağı burulmuş hayvan gibi sâkin ve itaatli; ama o da delirmiş. Bunlar İstanbul'a bir koca sandık koymuşlar. İçine bomba doldurmuşlar. Bir tel raptedip, birini İzmir'e, birini de Ankara'ya almışlar. Beni sandığın üstüne oturttular. İkide bir biri «Ateşleyeyim mi?» diye bağırıyor. Yürek hoplamasından kalp hastalığına uğradım.»

Söylerken tuhaf bakışlar da yapar. Beni gülmeden katiltti.

Çoktanberi iki müthiş rakip var. Birbirini aslâ çekemiyorlar. Biri İsmet, biri Rauf. Arada benim vaziyetim de tuhaf: İkisine de yaranamıyorum. Rauf bana, Lozan'a bizim gazetecilere havadis vermekten dolayı ağır bir şifre yazmıştı. Beni uşağı gibi tekdir ediyordu. Bense gayet nazikâne cevap vermiştim. Hattâ İsmet cevabı göreyim demiş, cevabı göstermiştim.

Bana «Böyle cevap olur mu? Ağır bir şey yazsana» demişti.

Biz Ankara'ya geleceğimiz esnada Rauf İsmet'i istikbal etmeğe bile tahammül edemeyip, seyahate çıkmış, Sivas'a gitmiş. Sonra da istifasını gönderdi. Fethi Hey'et-i Vekile Reisi oldu. Ben Lozan'da iken Tevfik Rüştü bana Vekâlet ediyordu. Sıhhiye Vekâletinin işlerini alt üst etmiş. Şimdi onlarla uğraşıyorum. Ben Lozan'da iken Tevfik Rüştü Vekâlete gayet güzel, yeni bir otomobil almış. Bense böyle şeylerle hiç meşgul değildim. Ya kötü bir arabam vardı, ya yayan gidiyordum. Devlete masraf ettirmeğe acıyordum. Rauf seyahate çıkarken bu yeni otomobili almış. Artık kızdım. Derhal kendisine bir telgraf yazdım : «Bunu kime sordun? Ve kimin müsadesiyle aldın? Devletin malını kendi hususî seyahatinde nasıl kullanıyorsun? Derhal iade et!» dedim. Canım sıkıldı. Bu milltin malı, herkesin babasının çiftliğinin malı mı? Namusluluktan bahseden Rauf, bunu düşünmeli idi ki, bu bir nev'i irtikâptı. Rauf beş paraya el sürmez, fakat kafa zayıf... Bunun kötü bir şey olduğunu farkedememiş olacak. Otomobili Rauf'tan alıp göndermelerini valilere yazdım. Çok zaman yollamadı ve cevap da vermedi. Nihayet otomobili Konya'dan yolladı. Bir de otomobil geldi ki, bozulmuş, işe yaramaz bir halde. Anadolu'da yol yok. O uzun seyahatte işi bitmiş... Günah değil mi? Yirmisekiz bin lira uçup gitti. Bu da Rauf'un çahsî gezmesi. İsmet'i istikbalden kaçmak gibi ihtirası için. Şimdi benden bunun intikamını alıyor. Konya'dan zehir zakkum bir kâğıt yolladı. Uzun. Hülâsatan bunda diyor ki : «Siz Çerkes ve Arnavut ırkını imhayı mı kastettiniz?!. Bu nasıl olur? Derhal bu zavallıları köylerine iade edin.» Bir şey anlamadım. İskân Müdürünü çağırttım sordum. Meğerse, ben yokken Tevfik Rüştü bir kaç Çerkes ve Abaza köyünü dağıtmış, ahalisini muhtelif yerlere yollamış imiş. Ben Lozan'dayım. Haberim yok. Sebebi de bu köylüler, harp zamanında Yunan'a casusluk etmişler ve o mıntakada kumandan olan Kemaleddin Sami bunu Hükûmete yazmış imiş. Rauf demek namussuz bir adam. Bu iş ken-

disi başvekil iken yapılmış. Tabii kendisi haberdar. Şüphesiz Hey'et-i Vekile'de müzakere edilmiştir. O vakit Başvekil ya. sesini çıkarmamış. Yâni beraber yapmışlar. Demek şimdi Hükûmette değil ya. iş kötü olmuş. Kendi kabahati için edepsizlik asıl burda, beni tokatlıyor. Şimdi Abazalığı, milliyeti galeyana gelmiş... Cevap bile vermedim. Bu vesika Sıhhiye Vekâleti'nin dosyasındadır. Onun abazalık gayretini gösterir. Âti nesiller bilsin. Artık Rauf'la aramızda selâm sabah da kesildi.

Şimdi Mustafa Kemal'in Nutkuna geliyorum :

Sahife 466 daki hikâyeye göre, Rauf Lozan'dan İsmet'i geri çağırmağa teşebbüs etmiş. Yine bu hikâyeye göre Hey'et i Vekile de İsmet'in aleyhinde imiş. Halbuki Mustafa Kemal de onlarla beraberdi. Demek vaziyeti görmüyordu. Bunu nutkunda te'vile kalkışmış. Halbuki bize yazdığı şey, tamamiyle Rauf'un bize yazdığı fikirlerdir ki (Sahife 469 dan itibaren) O'da Hükûmet gibi «İşleri bir kül halinde halledin» diyor. Buna imkân mı vardı? Mustafa Kemal'in yazdığı da dikkate şayân şeyler var. Meselâ «Adliye formulü, onların teklifi kabul edilmiş olduğu halde, bil'ahare nükül etmeleri» diyor. Mes'elenin hakikatından haberi yok. Bu vaziyet Tahir'in tahrikiyle İsmet'in mârifetidir. Evvelce izah ettim. Nutuk'taki diğer şeyler, nazarî, hayalî, akademik şeyler.

Sonra Mustafa Kemal, Nutka göre, şahsa mahsus diye İsmet'e bir şifre çekmiş güya. Bundan hiç haberim yok. Güya bunda tâmirat masrafından vazgeçip geçmemekte muhtarsınız» demiş!.. Öyle olsa İsmet derhal vazgeçerdi. Halbuki Ankara'ya dönmekte ısrar etti. Nitekim sonraki telgrafla yine İsmet'in avdette ısrar ettiği görülüyor. Bereket versin benim ısrarıma. Bütün mes'uliyeti ikimiz omuzlarımıza alıp tamirattan vazgeçmişizdir. Mustafa Kemal kehanetten bahseder bir adamdır, fakat bu telgrafında Yunan'lıların harekete geçeceklerine inanmadığını söylemiş. Mâdemki inanmıyordun, niye hey'eti tamirat

parası istemekte muhtar bıraktın? Zavallı!.. Tezâd içinde. Vak'alar bittikten sonra eski vesikalara rotüş yapma böyle sırıtır.

Bir de bunlara gerek İsmet, tamirattan vazgeçince ve diğer mühim mes'elerin bir-iki gün içinde halledileceğini yazmış. Yine atıyor.

Yahutta ben İsmet'e «Mes'uliyeti üzerimize alıp, tamirattan vazgeçelim» dediğim ve O'nun buna razı olduğu zaman, İsmet zaten Mustafa Kmal'den buna müsaade eder telgrafını almış bulunuyordu. Ne Adamdır! Bana söylemedi ve kendisini bana mes'uliyet alarak kabadayı gösterdi. Bilmem!.. Oyunbazdır, akıl ermez...

Burda vahim bir yolsuzluk da var. Mustafa Kemal Hükûmete rağmen tamirattan vazgeçmek hususunda İsmet'e hususî emir veriyor. Bu ne hükûmet reisliği? Hem de Hükûmetten aksi tarzda bizzat kendisi yazdırdıktan sonra.

Mustafa Kemal'in İsmet'e çektiği bir telgrafta (Sahife 478) : «Ankara'da değil, orda hergün bir hile ihdâs edenler âmil-i infialimdir» diyor. Bunu hiç anlamadım. Bizden Lozan'da hile hergün değil, birgün bile yapan yoktu. Acaba İsmet Mustafa Kemal'e kimin aleyhinde tezvirlerde bulunmuştu. Mustafa Kemal'in hedefi elbet İtilâf Devletleri değildir. Onlar hile yapmışlarsa haklarıdır. İtiraza hakkı yoktur. Bu, bizden biri olacak. Şunu öğrenmek ve cevabını yazmak pek isterdim. Acaba bunlar, Cavit, Cahit mi?

Muhaberatın işte neşir sahasına geçmiş bu ufak kısmı bile İsmet'in Mustafa Kemal ile iş üzerine gizli muhaberesini, onu işi takibe dâvetini, yâni meşrû' Hükûmeti bırakıp İdare-i Mutlaka Padişahına arz-ı mâlûmat etmesini vazıhan göstermektedir. Hükûmet esasen buna kızıyordu. Bunu ifade de ettiler. Hakları âşikârdır. İsmet'in hareketi aslâ dürüst değildir.

Türkiye'nin hayatında pek mühim bir devre olan bu işte en büyük ve en mühim vak'alar, muvaffakiyete sebep olan hâ-

diseler nelerdir, bunları yapan, âmili olan şahıslar kimlerdir ve mevzu ile, bu eserimizle anlaşılır. Bunu isteyenler, bu eseri okurken baştan itibaren o azîm ve kurtarıcı mes'ud vak'aları ve onları yapanları birer birer bir kâğıda yazsınlar. Bunlar nedir, kimlerin ne derece dahil ve te'sirleri vardır görürler ve hayretle anlarlar ki, Mustafa Kemal ve hele İsmet'in âmillikleri tâli derecededir. Bil'akis bu iki adam vahim hatâlar yaparak muvaffakıyeti suya düşürmeğe ramak kalmışken, başkaları tarafından vaziyet düzeltilip kurtarılmıştır.

İşte sulh oldu bitti. Lozan'da muahedenin imzalandığı gün de millî kıyam, millî hareket, İstiklâl Harbi, Millî Savaş da bitti. Ve muvaffakıyetle bitmiştir.

LOZAN'DAN SONRA

Artık millî savaş bitmiş, sulh olmuş, bitmiş, benim de vazifem bitmişti. Bu adamlar ile geçinemiyeceğimi aşikâr görüyordum. Artık büsbütün gurur getirdiler. Kaplarına sığmıyorlar. Bu iki şahsın ruhunu biliyorum. Çok fena şeyler yapacaklarında kanaatim var. Onlarla kalsam, ben de çirkefe bulaşırım. Çekilip Türk Tarihini neşretmek vaktidir. Bu zaten böyle bir vaziyet ve boş zaman istiyor. Tabii de çok masraflı. Maarif Vekâletine müracaat ettim. Tab'ına karar verildi. Hey'et-i Vekiledeki arkadaşlarıma istifa edeceğimi söyledim. Etmemekliğimde ısrar ettiler. Biraz sonra, tekrar ısrar ettim. Yine aynı şey, Fethi beye ayrıca da söyledim : «Bana müsaade ediniz de gideyim» dedim. «Yapma!» dedi. Bir bahane arıyorum.

Bu sefer İsmet bana istifa etme falan demedi. Demek artık onca sade posam kalmıştı.

Bu esnada Hüseyin Cahid makarr-ı Hükûmetin İstanbul olması hakkında makaleler yazıyor, işi alevliyor. Çok tuhaf! Bu adamın her işi milletin menfaati aleyhinde. İstanbul'u bırakmıyacağını bize Lozan'da Frenk delegeler de söylemişlerdi. Cahid, onların aksisâdası gibi. İş dağdağalandı. Bence Hükûmetin İstanbul'a gitmesi büyük tehlike. İsmet, Mustafa Kemal de Ankara'yı istiyorlar. İsmet bugün «Bu işi ne yapalım.» diye bana sordu. Vakit geçirmeden hemen teşkilât-i Esasiye'ye sokmak üzere Makarr-ı Hükûmet Ankaradır diye bir maddeyi kanuniye çıkarmalarını tavsiye ettim. Derhal yapılar. Keza «Padişahlık lâğvoldu. Mevkı muhammeldir. Bu tehlikelidir. Muhammeli kapatmalı.

Derhal Cumhuriyeti de ilân etmelerini» söyledim. Bunu yaptılar. Meğerse ayrı yapacaklarmış.

Rauf mağlûp ve perişan bir surette gitti. İsmet artık ferah olsa ya... Rahat değil. İçinde bir derd var. O, içini söylemez. Fakat, aşikâr görülüyor ki, sıkıntılı. Meydana çıktı: Şimdi bu sefer Fethi'ye çatmağa başladı. Anlaşıldı, Rauf'u def etti, fakat def olacak biri daha var. O da Fethi. Bu esnalarda Lâtife Hanım da bizi haremimle bir düziye Çankaya'ya yemeğe dâvet ediyor. Fethi ve İsmet de haremleriyle orda.

Mustafa Kemal evlendiğindenberi uslu gibi. Kadınlara saldıramıyor. Lâtife bu hususta şiddetli. Sade rakı içiyor. Onu da Lâtife çok içirtmiyor. Önünden kadehi ve şişeyi alıyor. Muvaffak olamazsa, bizlerden birine rica ediyor. Rica ile kadehi önünden alıyoruz. Fakat görünüyor ki, Mustafa Kemal Lâtife'nin bu işlerini istibdâd sayıyor ve fena kızıyor. Çok iyi... Memnun oldum. Çünkü, Mustafa Kemal bir devlet başında bulunan adama yakışmayan halleri artık yapamıyor. Bu adama böyle bir baskı lâzımdı.

Lâtife zeki bir kadın. Epeyce de tahsil görmüş. Erkek gibi sert de... Bu adama iyi baskı. Buna lüzum vardı. Hattâ kendisi. Mustafa Kemal'in nutuk ve muhaberesini yazdığını, ecnebilerle teması idare ettiğini bana söylüyordu. Lâtife Mustafa Kemal'in içki ve kadın işlerinden bize şikâyet ediyor. Hem de Lâtife haremimle çok ahbap, kocasının erkek vazifesini ifaedemediğinden de haremime şikâyet etmiş. Bu şikâyeti Galibe'ye de yapmış, sonra Fethi'den işittim. Tuhaf şey!.. Lâtife hasta oldu. Belsoğukluğu geçmiş. Lâtife namusludur. Demek kocası sürüştürme suretiyle uğraşırken kendisinde mevcut olan müznin belsoğukluğunu vermiş. Sonra Doktor Kenan Tevfik'i getirip tedâvi ettiler. Kenan Halit Ziya'nın, yâni Lâtife'nin amcasının dâmadı. Hakikaten onun erkekliği olmadığını bana Ali Fuad da

Moskova'da söylemişti. Harbiye mektebindenberi tanıyor. O vakittenberi öyle imiş.

Çankaya'da bir gece içtik, sofradan kalktık. Fethi henüz oturuyordu. Biz salondayız. İsmet salondan çıktı. Fethi'nin yanına gitmiş. Sofrada bir kıyamettir koptu. Koştum. İsmet, Fethi kavga ediyorlar. Adetâ boğaz boğaza gelecekler. Fethi daima yumuşak durur, ama sertlir. Öyle kolay kolay gürültüye pabuç bırakmaz. Lâtife hanım, ben ayırdık. İsmet'i kaldırdık, götüreceğiz. Gitmek istemiyor. Fethi'ye saldırıyor. Kadınlar götürdüler. Fethi yine oturuyor. Biz de çekildik. Biraz geçti yine gürültü, patırtı. İsmet yine Fethi'nin yanına gitmiş, çatmış, yine kavga. Lâtife hanım geldi bana : «Aman, git, yine tutuştular» dedi. İsmet Fethi'nin yanına oturmuş, hiddetle «Siz, hükûmet, Lozan'dan benim cenazemi getirecektiniz» deyip duruyor. Bunu tutturmuş... Ha, hâlâ Hey'et-i Murahhasa ve Hükûmet ihtilâfı... Canım bunlar devlet işi için, olmuş, bitmiş... Uzatmağa lüzum var mı? Hayır mes'ele başka... İsmet bunu Fethi'yi devirmek için vesile yapıyor. Mes'ele bu. Yerine geçecek... Yine müşkülâtla ayırdım.

Ha, İsmet'in bir zoru var ya, Fethi'ye çatıyor ya.... Bunun ifası güç değildir. Şimdi İsmet Hariciye Vekilliğine sığamıyor. Orası küçük geliyor. Başvekil olmak istiyor... Hırsı büyük ve nihayetsizdir. Buldukça daha fazla ister... Reisicumhur olsa, son demez, belki peygamber ve ilâh olmak ister. Kendine hak bildiği o yerde Fethi'nin bulunmasına tahammül edemiyor. Tulumbacı gibi, Fethi'ye saldırıyor. O akşam ayırmasak, işin tokata dökülecceği muhakkaktı galiba... Dikkate şayân bir şey oldu. Tekrar yine bir gece İsmet, Fethi'ye çattı.

Bu kavgalarda Mustafa Kemal hiç ayırmağa kalkmadı. Bilmemezliğe geldi. Kendisine söylediğim vakit da, halinde değişiklik göstermedi. Halbuki Mustafa Kemal, İsmet gibi değildir. İçindekini saklayamaz. Dışarı vurur...

Bir gece ben de bunlara bizim bağda ziyafet verdim. Mustafa Kemal, Lâtife, Fethi, Galibe, İsmet, Mevhibe vardı.

İsmet eskisi gibi değil. O melek gibi gözüken hali yok. Heyet-i Vekile'de hırçın. İçine atıp saklamıyor. Yüzü gülmemekten ve derin düşünceli olduktan başka, bir düziye iyi kötü her şeye itiraz ediyor. Münasip veya değil, ediyor. Bilhassa itirazını Fethi'ye tevcih ediyor. Hele yapılan bütçe lâyihasına fena hücum etti. Biz açıksız, mütevazin bir bütçe yapmıştık. Adliye Vekili Seyid, hâkimlerin maaşını arttırmış, «Böyle lâzımdır diyor. Bol para istiyor. Fethi ile sonra Maliye Vekili ile münakaşa ve ısrar ediyor. Fethi «Canım, istediğin doğru. Fakat para nerde bizde? Bütçe mütevazin olmalı» diyor. Bu esnada İsmet geldi. Derhal Seyid tarafını tutup itiraz ve itirazında şiddetle ısrar etti. İsmet «Ben Seyid Beyin tarafındanım» diyor Fethi «Para bul da verelim» diyor. İsmet «Hariciye'den kes! Ben sefirlikleri hep ilga ederim» dedi. Bu saçma bir şeydi.

Sefirlikler lâğvedilebilir mi? Olur iş mi?!.. Halbuki sonra kendisi lüzumsuz nice sefirlikler bile ihdâs etti Bu da çürüktü, altı yıl sonra bir kısmını kançılarla idâreye mecbur oldu. Demek sırf Fethi'ye itiraz olsun diye yapıyordu. Fethi kızdı. Derken Maliye Vekili Hasan Fehmi daha ziyade kızdı. İsmet'e ağır sözler söyledi. Hasan Fehmi'nin bu kadar kızdığını görmedim. Teskin etmek için müşkülât çektik. Sonra Cumhuriyet İlânı ile Başvekil olunca, İsmet kendisi de mütevazin bütçe yapmıştır ki, şaşılacak şeydir... Sonra açıkları açtıkça açtı, o başka. Demek kabineyi düşürmek için, makûl, gayrî makûl hücumlar yapıyordu. Demek onun için devlet işi değil, şahsî mevki mürecceahtır.

Cahid de bu esnada çok azgın. Tanin'de hergün hükûmete ve benim şahsıma hücum ediyor. O, zannediyor ki, Hükûmet bir duvardır. Ondan bir taş çekince yıkılacak. O taş da benim Bu adam işlerinde böyle teferruattadır. Mâdemki yıkmak isti-

yorsun, esas taşını sökmeğe çalışsana... Esası bırakır, haberi yok. Benden ne çıkar?.. Az sabret! Beni zaten onlar kendi elleriyle söküp atacaklar... Halbuki hükûmet yıkılsa, hiç sevmediği İsmet Başvekil olacak. Ona hizmet ediyor, bildiği yok.

Birgün Mustafa Kemal'in yanına gittim. İlk lâf olarak dedi ki : «Tanin'i okudun mu?» «Hayır, ne var?» dedim. «Yine Cahid şahlanmış, (Durdu, durdu.) Şimdi anlıyorum: İnsan nasıl müstebit olurmuş?»

Bu söz müthişti... Tüylerim ürperdi. Demek bu adam müthiş müstebit olmağı kurmuş. Zaten yaptığı istibdâd idi. Bu nu istibdâdtan saymıyormuş demek. Daha şiddetlenecek demek. Vakıa onu istibdada sevkeden böyle şeyler olur ama, asıl mârifet o vaziyette de müstebit olmamaktır. Haklı tenkidlere kızmamalı, haksızlarına aldırmamalı, hüsnü surette idaresine bakmalıdır. Kanun var, haksız tenkidleri cezalandırsın. Her devre daima baştaki adamı müstebit edecek şeyler bol bol olur. O mevkiye cidden lâyık insanlar ise, bunlara rağmen müstebit olmaz. Hakikaten o esnada bütün matbuat — İkdam (Ahmet Cevdet) Vatan (Ahmed Emin), Tasviri Efkâr, (Velid) Tanin (Hüseyin Cahid), Akşam (Necmeddin Sadık) ilh... Hepsi tenkid yapıyorlar. Tenkidlerin bir kısmı doğru, bir kısmı da haksız. Vakıa nefsimde tecrübe ettiğime göre, insan bu haksız tenkid ve hücumlara fena kızıyor. Ama elbette itidâli elden bırakmamak lâzımdır. Meziyet orda...

İşte Mustafa Kemal'in müthiş ve eşsiz zalim olmasında o vakitki matbuatın, bilhassa Hüseyin Cahid'in büyük mes'uliyeti vardır. Fakat Mustafa Kemal hilkaten müstebidtir. Daha evvel de zulümler yapıyordu. İdare avucunun içinde ve pek müstebidâne idi. Matbuat olmasa da yine bu âkıbet olacaktı.

İsmet Hey'et-i Vekile'de ve hususî temaslarında Fethi'ye böyle yapıyor. Fakat sade bu kadar değil, başka entrikalar da yapıyor. Millet Meclisinde de Hükûmet, Fethi'nin şahsına da hücumlar başladı. Bu esnada ben yine çekileceğimi söyledim.

Fethi başta, diğer Heye't-i Vekile arkadaşları dediler ki : «Müferiden istifa olmasın. Biz de hep çekileceğiz. Bu vaziyette Hükûmette durulmaz. Meclis'teki hücumlar da mürettep bir suikasd var. Hepimiz beraber istifa edelim. Biraz sabret!» Bu suretle istifadan vazgeçtim. Dedikleri doğru idi. Vaziyeti görüyorlardı. Demek bu kabinede mevkı hırsı yoktu. Ah, her kabine böyle olsa. Bu devlet istibdadtan kurtulur, normal vaziyet hasıl olurdu...

Arası çok geçmedi. Darüleytamları bahane ederek, Meclis'te bana hücum yaptılar. Darüleytamların Maarif Vekâletine devrini istiyorlar. İsmet, Hamdullah Suphi, Vasıf, Necati gibi bir kaçını elde etmiş. Hükûmete, Fethi'ye, bana hücumlar yapıyorlardı. Maddeten bilmiyorum, ama, fakat bu tertibi asıl Mustafa Kemal yapıyordu. İsmet'le Mustafa Kemal müşterek hareket ediyordu. Çünkü İsmet ondan izinsiz bir şey yapamaz ve yapmamak âdetidir.

Ben cevaplarımı Meclis'e verdim. Muarızların tekliflerini kabul etmedim. Ve : «Bu teklifi Hey'et-i Umumiye kabul ederse istifa ederim» dedim. Fethi'de yetişti, geldi. Kürsüye çıktı, beni müdâfaa etti. Nihayet Meclis beni, İstanbul'a gidip, Darülleytamları bizzat teftiş etmeğe memur etti ve itimat reyi verdi. Bu celsede Necati ve Vasıf beni binlerce yetim öldürmekle itham ettiler. Böyle yalanı her yalancı uyduramaz. Çünkü biraz utanır.

Hey'eti Vekile'yi daima istifaya teşvik ettim. Maksadım kurtulmak. Türk Tarihi'ni neşr ile meşgul olmak... Benim için en büyük gaye, bu eserin neşri.

Muarızlar Necati, Vasıf, Hamdullah Suphi gibi insanlardı. Hele Necati, Vasıf. Meclis Reisi Kâzım Paşa bir kumpanyadır. Pek sıkı birbirine merbutturlar. Vasıf bu esnada İsmet'in gözbebeği. Anlaşılıyor, bu işlerin ipucu İsmet'in elinde. Demek bunları hep o idare ediyor.

İşte hükûmete bu taarruzlar boş değil, mürettep bir plân neticesi idi. Gayesi var. İsmet Başvekil olmak istiyor. Vasıf ve emsalini ileri sürüyor. Kendi nisbeten perde arkasında. Bunlar da vekil olmak istiyorlar. hırsından duramıyorlar. Onları o vaad ile ilk safa koymuş olacak... Bana Lozan Mükâfatı olarak yerime Vasıf gibiler oturacak!.. Daha Lozan'daki imzam kurumamıştı bile...

Bugünlerde idi. İsmet birgün bana «Doktor, devlet riyaseti makamı münhaldir. Devlet Cumhuriyettir. E, peki! Fakat kimi Cumhurreisi yapacağız?» Cevap vermedim. Dedi ki : «Fevzi Paşa'yı yapalım, o münasiptir». Ben : «Bu mevki Mustafa Kemal'indir. Sırada ilk odur.» dedim. İçimden diyorum ki : «Mustafa Kemal bu mevkiyi başkasına verir mi? Sonra kan mı dökülsün!..» Sustu ve uzun müddet gözleri ateş içinde parlayarak düşündü. Galiba kendi olmak istiyor. Benimle, bir komploya girmek fikrinde idi. Bu cevabı alınca sustu. Çünkü Mustafa Kemal'den Allah gibi korkar. Mustafa Kemal bunu bilse, İsmet'in etini çiğ çiğ yer... Biz müzevir değiliz ki... İsmet olsa hemen tertibini yapardı.

Bu esnada bir akşam Tevfik Rüştü'nün evinde, 15 - 20 meb'us ve Mustafa Kemal içmişler. Reisicumhurluk mes'elesi mevzuu bahs olmuş. Tabii hepsi Mustafa Kemal'e «Sen olmalısın» demişler. Mustafa Kemal yemin etmiş : «İstemem! Kabul edersem, dünyanın en alçak adamı olayım» demiş. Onları işitince bunlara ve İsmet'in sözüne hayret ettim. Aralarında ne oluyordu bilmiyorum. Lâkin beş-on gün sonra Mustafa Kemal Cumhurreisi oldu!... Tabiî alçak da oldu... Zaten alçaktı, bir şey kaybetmedi.

Yine bu esnalarda bir gün, aklıbaşında biri bana dedi ki : «Ne diyorlar biliyor musun?» «Ne diyorlar?» dedim. «Lozan Sulhundan beri söylüyorlar, Mustafa Kemal, İsmet, Rıza Nûr, büyük hizmetler ettiler. Büyük şöhretler kazandılar. Şimdi bun-

ları öldürmek lâzımdır. Milletten fedâi çıkıp, bu işi görmeli. Yoksa bunlar bu milletin başına karabelâ olurlar.»

Bu sözü işitince hayret içinde kaldım. Dehşetli bir şey. Fakat doğru. Şerefli mevkiler insan denen mahlûku azgın bir canavar yapar. Tarih meydanda. Böyleleri ya vazifeyi görür görmez çekmeli, yahut çekilmiyorlarsa, onları imha etmelidir. Bunu söyleyenlerin dirayetine hayrân oldum. Dedim ki : «Bu adamlar ne akıllı insanlar... Çok doğru söylemişler. Fakat bir yanlışları var : Ben müstebit olacak bir kumaştan yapılmış değilim. Zaten çekileceğim. Bu düşünce Mustafa Kemal'le İsmet için tamamiyle variddir. Onların çâresine baksınlar. O adamlar bu milleti inim inim inletecek kabiliyettedirler» demek o esnada tehlike altındaymışım. Meşrutiyetin iptidâsında böyle bir tehlike geçirdimdi. O vakit biz Cahit'le tutuşunca bir takımları İslâmiyette böyle vak'a vardır. Ali ile Muaviye'yi İslâmiyetin selâmeti için öldürmek teşebbüsü nasıl lâzım idiyse ve harekete geçilip Ali nasıl öldürüldüyse, Rıza Nur'la Cahid'i de öldürmek lâzımdır, demişlerdi. Bereket versin icra eden olmadıydı. Yazık ki, yine olmadı... Yetişmemiş bir millet!...

Mustafa Kemal bu kabine mes'elesini nutkunda izah ederken (Sahife 485) tamamiyle yalan bir şekle sokmuş. Hakikaten Fethi'yi atmak işini yapan İsmettir. İsmet ise Mustafa Kemal'in izni olmadan abdesthâneye giremez. Demek ki, bu işi, ikisi bir tertip etmişlerdir. Zaten işin meydandaki aktörlerinin Necati filân olması da, bunu kat'i teyid eden delildir. Bunlar Kâzım'a tâbidir. Kâzım ise her dâlaveralı işte Mustafa Kemal'in vasıta ve âletidir. Tâ Çerkes Ethem işindenberi bu, böyledir.

Ben ailemi de, eşyamın lüzumlu kısımlarını da alıp İstanbul'a gittim. Vaniköyündeki eve yerleştim. Fikrim tam yerleşmek. Meclis'in kararı üzre Darüleytamları teftiş edeceğim. Rapor yazıp göndereceğim. Veya gidip Meclis'te söyleyeceğim.

Tetkikata başladım. Yetimler arasında birçok uyuz, kel, bil-

hassa trahomlu çocuklar buldum. Bunları ayırıp Beykoz'da bir pavyona tecrid ve bir göz hekimi de tayin ettim. Ben Lozan'da iken bana Tevfik Rüştü vekâlet etmişti, işleri altüst etmiş, hiç bir şeye de bakmamış. Tevfik Rüştü gayet intizamsız, dağınık, işleri kendisine maletmez, sade havyar keser biridir. Her işin yalnız lâfındadır. Bense Sıhhiye Vekâletinde kalamam ki, işlere bakayım. Harkof'a gittim, ordan geldim, Lozan'a gittim. Henüz de geleli bir-iki ay oldu.

Beykoz Darüleytamında bir vak'a oldu. Çocukları dizdim. Birer birer başlarını, vücutlarını, gözlerini muayene ediyorum. Bir tanesi ayrı, çocuk denecek yeri yok. «Sen nesin?» dedim. «Anavudum» dedi. Bunu o kadar da mağrurâne söyledi ki... Fena kızdım. Dedim : «Çocuğum sen Türk'sün» «Hayır Arnavudum» dedi. Tekrar ettim, o da tekrar etti. «Ben Türk değilim» dedi. Derhal «Türk olmayanın, Türklüğü kabul etmeyenin burda yeri yoktur. Seni Arnavut'lar beslesin!» dedim, kovdum. Şefaat ettiler. Dinlemedim. Gözümün önünde mektepten tard ettirdim. İbret olsun dedim... Zaten ben Ankara'da iken bir Arnavut Darüleytam Müdürü Arnavutları seçip, hepsini Yeniköy'deki Darüleytama toplamış, onları güzel besliyordu. Müdürü azil, Darüleytamı lâğv, çocukları beşer-onar diğer Darüleytamlara tevzi etmiştim. Demek ki, bu müdür bu çocuklara millî Arnavut ruhu da aşılamıştı. Ne fâcia!.. Halâ zavallı Türkiye'de böyle şeyler oluyordu.

Haydarpaşa'da «Emraz-ı İntaniye» Hastahânesini açtım. Avrupa'nın her yerinde, hattâ Mısır'da bile olan bu mühim müessese henüz bizde yoktu.

Ben Lozan'dan beri Ermenilerden korkuyordum. Yanıma Sinop'tan bir muhafız getirttim. Hem Hey'et-i Vekile Reisi, hem Dahiliye Vekili olan Fethi'ye de rica ettim. O da iki polis vermişti. Benim muhafız birgün Çeşme Meydanı'na gitmiş, orada Sinoplu'ların kahvesi vardır. Sinop'lu bahriye gediklilerinden biri, kendisine mahrem olarak şunu söylemiş : «Hükûmete isyân

olacak. Bütün Rize'li kayıkçılar, cemiyete dahil, başta Rauf Bey varmış, ben de dahilim. Rıza Nur bey'in evini de basıp kendisini öldürecekler. Söyle kendisini korusun!» Derhal geldi. Anlattı. Fi'len bir şey olamadı. Fakat böyle bir tertip olmuştur. Ve bu gizli kalıp, söndü. Bu iş hakkında başka hiçbir şey bilmiyorum. Bu esnada İstanbul'da olan Rauf ihtimal Bahriyeliler ile böyle bir şey yapmıştır. O, dirayetsiz adamdır. Çok işe el uzatır, ama yapamaz, ağzına-burnuna bulaştırır.

Ben daha Ankara'da iken de Mustafa, İstanbul'da bir isyân olacağından ve bunu bilhassa İttihadcıların yapacağından ve bu hususta Kara Kemal'den pek korkuyordu. Oraya bu sebeple kumandan olarak Şükrü Naili'yi tayin etmişti. Ve bana birgün bu hususta dert yanarken «Korkma! Şükrü Naili benim en emin adamımdır. İşi temizler. Ona lâzımgelen emri vermişimdir» demiştir.

Hakikaten bu esnalarda hava, isyân bulutlarıyla, dolu idi ..

Birgün Fethi'den bir telgraf aldım : «Biz istifa ettik» diyor. Ben de derhal telgrafla, Sıhhiye Vekâletinden istifamı bildirdiğim gibi, yorgun olduğumdan iki ay istirahat etmek üzere Sinop'a gitmekliğime müsaade verilmesini Millet Meclisine yazdım. Müsaadenin gelmesine bakmıyarak, o günü Sinop'a vapur hareket ediyormuş, mââile vapura bindim.

İşte buraya kadar. Ben hem meb'usum, hem vekilim, hem muahedelerde bulundum. Hem âmilim, hem işlere tamamiyle vakıfım. Ve içyüzlerini biliyorum.

ÜÇÜNCÜ CİLDİN SONU

DÖRDÜNCÜ CİLT

CUMHURİYET DEVRİ

Ayrıca :

- «Topal Osman»
- «Zafernâme»
- «Cehennemde Bir Celse»
- «Türkiye'nin Yeni Baştan İhyası ve Fırka Programı» v.s.

gibi müstakil eserler bir arada...